

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

АУТОПОЕЗИС СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

Монографія

*За науковою редакцією
доктора філософських наук, професора В. П. Беха*

Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2010

УДК 316.3
ББК 60.550
А 93

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 7 від 25 березня 2010 року)*

За науковою редакцією професора В. П. БЕХА

Рецензенти: **В. І. Кушерець**, доктор філософських наук, професор;
М. А. Ожеван, доктор філософських наук, професор;
І. П. Бідзюра, доктор політичних наук, професор;
М. А. Шульга, доктор політичних наук, професор.

Автори: В. П. Бех, докт. філос. наук, проф. (розділ I, підрозділ 1.4, розділи II і III, вступне слово і висновки); Р. О. Додонов, докт. філос. наук, проф. (розділ I, підрозділ 1.1); З. Ф. Самчук, докт. філос. наук, ст. наук. спів роб. (вступне слово); О. І. Аверіна, канд. філос. наук (розділ IV); Я. М. Курган, канд. політ. наук (розділ V); О. В. Іванілов, канд. політ. наук (розділ VI); Л. М. Семененко, канд. філос. наук (розділ VII); Ю. В. Бех, канд. філос. наук (розділ I підрозділи 1.2 – 1.3, розділи VIII-IX)

А 93 Аутопоезис соціальних систем : монографія / за науковою ред.
В. П. Беха / В. П. Бех ; Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені
М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. –
746 с.

У монографії подано оригінальну концепцію самовідтворення соціальних систем з яких складається соціальний світ, що нині швидко еволюціонує у невідомому для нас напрямі. На основі його атрибутивних властивостей, що є породженням взаємодії особистостей між собою, обґрунтовано реновацію енергоінформаційної форми життя як невід'ємної складової Універсуму. Ноосфера розглядається як умови, а саморозгортання соціального світу за участю особистості як внутрішнє джерело самовідтворення соціальних конструкцій різного виду і типу. Доведено, що організм є об'єктивованою формою організації життєдіяльності не тільки живої, а й разумної живої речовини, тобто світової спільноти. На цій підставі перевірена можливість, коректність і необхідність використання трьох дарвінівських принципів: мінливості, спадкоємності і відбору для вивчення атрибутивних властивостей соціальних систем різних видів і рівнів буття. Механізм самовідтворення соціальних систем проаналізовано на прикладі найпростішого соціального утворення – соціального організму навчального закладу освіти. Подано також саморозгортання соціального світу саморуку Універсуму від мікрорівня до макрорівня і мегарівня у якому енергетичними джерелами є підсвідомість, свідомість і надсвідомість особистості людини. Механізм саморозгортання соціального світу подається як трьохстадійний процес у ході якого людська спільнота шляхом власної життєдіяльності упорядковує морфологічну структуру універсуму, суттєво знижує його ентропію.

Для науковців, фахівців із соціального менеджменту, політологів, соціологів, соціальних філософів, усіх тих, кого цікавить ноосоціогенез, самоорганізація і саморегуляція ноосферного життя.

The monograph presents an original concept of self-reproduction of social systems that compile the social world that is now rapidly evolving in an unknown direction for us. On the basis of its attribute properties, which are the outcome of interaction between individuals, grounded renovation of energy-information form of life as an inalienable component of the Universe. Noosphere is considered as the condition and self-development of a social world with a personality as an internal source of self-reproduction of social structures of various kinds and types. It is proved that the organism is an objective form of vital functioning not only such as living, but also as a reasonable and alive matter, that is considered as the world community. On this basis opportunity, correctness and necessity of Darwin's three principles: variability, heredity and selection of attribute properties of social systems of different kinds and levels of being are proven. The mechanism of self-reproduction of social systems is analyzed according to the example of the simplest social formation - social organism of educational establishment. Also given the self-development of social self-movement of Universum from macro-level to skaro-level and mega-level which energy sources are subconsciousness, consciousness and consciousness of the human personality. Mechanism of self-development of the social world is presented as a three-stages process according to which the human community organizes its morphological structure of universum by its own vital functioning, thoroughly reduces its entropy.

To scientists, specialists of social management, political scientists, sociologists, social philosophers, everyone who is interested in noosphere, self-organization and self-regulation of noospheral life.

УДК 316.3
ББК 60.550

ISBN 988-9000-09-1

© Бех В. П., 2010
© Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010

ВСТУПНЕ СЛОВО

Коллективна монографія “Аутопоезіс соціальних систем” – концептуальний продукт наукової школи “Ноосоціогенез, самоорганізація і саморегуляція соціальних систем”, що стало функціонує у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова. Її творчий колектив, що складається з досвідчених дослідників і молодих науковців, що є співавторами у даному випадку, робить наступний потужний крок у освоєнні енергоінформаційної форми буття Універсуму.

Монографія є логічним продовженням попередніх філософських розвідок другої природи або соціального світу, що вийшли з друку упродовж 1998-2010 рр. Найбільш вагомими серед них є такі філософські праці, як: “Человек и Вселенная” (1998), “Социальный организм: философско-методологический анализ” (1998), “Соціальний організм країни” (1999), “Философия социального мира” (1999), “Фірма в дискурсі організменної ідеї” (2006), “Саморозгортання соціального світу” (2007), “Саморегуляція соціального організму навчального закладу” (2009), “Саморегуляція соціального організму країни” (2010) та ін.

Подані у цих розвідках закономірності функціонування Універсуму у планетарному горизонті мають парадигмальний характер і проводять демаркаційну лінію між ненауковим і науковим знанням, між філософією і наукою. Це означає тільки те, що ці розробки розпочинають специфічній дослідній традиції у галузі вивчення суспільного життя, що дасть змогу розв'язати багато з існуючих головоломок у справі пізнання ноосоціогенезу. Це свідчить про те, що до цього часу наше мислення мало ознаки вільного, нескуютого авторитетом традиції авторського мислення у процесі дослідження родового виокремлення людини з природного середовища і повернення його до цього ж простору у більш високій формі енергоінформаційного буття.

Позитивні результати теоретичного пошуку, що отримані нами на попередніх етапах вивчення соціальних систем, надихають, безумовно, на

подальший поглиблений пошук. Тому ми не зупиняємось на досягнутому, а маємо на меті використати створений нами дискурс, що “обслуговує” ідею організаційного устрою соціального світу як інструменту для теоретичного відтворення локалізованого соціального світу, що фіксується терміном “соціальна система”.

Поняття “система” з'явилося, як відомо, з метою забезпечення дослідницьких інтересів доволі спеціалізованої теоретичної сфери. Згодом воно поширилося на всі галузі наукової, технічної і суспільної практики. Сформульована Людвігом Берталанфі дефініція системи як комплексу взаємодіючих елементів доволі ефективно застосовується до будь-яких об'єктів та проблемних ситуацій. Система – це насамперед впорядкована множина взаємопов'язаних елементів, які володіють певною структурою і організацією. Сформульована ще в античності теза про те, що цілісність є більшою, ніж сума її частин, мала вже не містичний смисл, а фіксувала знаковий етап і проблему організації мислення.

Соціальні системи, що мають функціональне походження, належать до найскладніших видів систем, оскільки вони є *цілеспрямованими або телеологічними* системами, поведінка яких підпорядкована досягненню рефлексійно або цілеспрямовано визначених цілей. Найбільш високий рівень організованості притаманний *самоорганізованим системам*: колективна пам'ять, а звідси – адаптативна властивість і спроможність навчатися, еволюціонувати в процесі становлення. Поведінка такої системи приводиться у відповідність до змін у зовнішньому середовищі і сама залежить від нього.

Це передбачає наявність у складноорганізованих системах механізмів самоорганізації, саморегуляції і цілераціонального управління, які здійснюють зв'язки (функції) координації та субординації за допомогою управлінських механізмів. Цілісна соціальна структура впливає на характер і перебіг функціонування частин. Для багатьох соціальних систем характерною є наявність різних за рівнем і часто неузгоджених між собою цілей. Інколи виокремлюють також *статичні та динамічні* системи: якщо статичні характеризуються відносною стійкістю і стабільністю, яка виражається в збереженні наявного стану протягом тривалого часу, то динамічні можна досягнути лише у процесі становлення.

Оскільки кожна соціальна система знаходиться у деякому середовищі, що також є функціональними системами, то слід враховувати її зв'язки і відносини з навколишнім середовищем або ноосферою. Це зумовлює ще одну вимогу, а саме: враховувати, що кожна система є підсистемою іншої, більшої системи; і навпаки – в ній можна виокремити менші підсистеми, які за певних умов доцільно розглядати як повноцінні системи. Обов'язковим для нас є врахування, що істотні властивості соціальної системи визначаються не так ознаками елементів, як характеристиками структури, системоутворювальними зв'язками об'єкта. Цією можливістю

ми у подальшому активно будемо користуватись.

Для соціальних систем зв'язок є потужним функціональним органом. Скільки видів зв'язків – стільки й видів органів. На поняття *зв'язок* припадає основне смислове навантаження термінологічного апарату явища системності. “Зв'язок віддзеркалюють динамічно-функціональний вимір життєдіяльності системи”, – слушно зауважив Роберт Мертон. Усі зв'язки соціальної системи доцільно розглядати передовсім крізь призму *критерію функціональності* – тобто вони є функціональними або дисфункціональними. На буттєвому рівні соціуму доводиться мати справу зі зв'язками структурними, генетичними, породження, становлення, функціонування, розвитку, управління, перетворення, конфлікту, взаємодії тощо.

Системна методологія покликана інтегрувати аналітичний та холістський, послідовно науковий та інтуїтивний, об'єктивний та ціннісно-орієнтований методи пізнання. Саме системний метод надає можливість розглянути суспільство у сукупності його істотних властивостей і особливостей. У соціальних дисциплінах системний підхід передбачає виявлення принципів ієрархізації елементів соціальної системи, форм передачі інформації між ними та способів впливу один на одного.

Цей метод – симбіоз загальнонаукових методологічних підходів, принципів і способів дослідження, в основі яких лежить орієнтація на розкриття цілісності об'єкта як системи. Дослідження соціального об'єкта в статусі системи, що складається з елементів, поєднаних структурою і здатними до розвитку, здійснюється насамперед завдяки методу дедукції, згідно з яким знання про елемент класу виводиться із знання загальних властивостей усього класу.

Проведення чіткої розмежувальної лінії між системами простими та складними, великими та малими є доволі складною процедурою. Втім необхідність такої демаркації очевидна, причому не лише з позицій пізнавальних та понятійно-термінологічних потреб, а й у сенсі прикладному, оскільки великі системи мають інтегративну специфіку і якості, які не є сумою якостей компонентів, що входять до її складу. Категорія “велика *суперсистема*” увійшла в науковий обіг у 70-х роках ХХ століття. Однак її чіткого визначення не існує й досі. Потреба у цій категорії зумовлена не так необхідністю класифікації систем, як виявленням методів дослідження поведінки керованих систем з урахуванням їхньої складності. Чимало дослідників пропонують не займатися пошуком загальноприйнятої дефініції цієї категорії, а натомість обмежитися змалюванням специфічних, характерних для неї особливостей і завдяки цьому з'ясувати її сутнісну відмінність від простої системи.

Ознаки великих систем можна узагальнити таким чином:

1. *Цілеспрямованість і керованість*, тобто наявність у системи загальної мети і призначення.

2. *Складна ієрархічна структура організації*, що передбачає поєднання централізованого управління з функціональною автономністю частин.

3. *Емерджентність* системи, тобто наявність інтегративних властивостей, які неможливо вивести з відомих (спостережуваних) властивостей елементів системи.

4. *Багатоканальність зв'язків елементів* – взаємозв'язок підсистем на одному рівні (по горизонталі) доповнюється взаємозалежністю між різними рівнями за ієрархією (по вертикалі).

5. *Складні відносини між змінними величинами* (включаючи складні петлі зворотного зв'язку), які призводять до того, що зміни на рівні однієї величини зумовлюють зміни багатьох інших величин.

6. *Наявність інформаційних зв'язків між частинами і підсистемами*, а також зовнішніх інформаційних зв'язків з іншими системами.

7. *Полікритеріальність* оцінки результативності функціонування системи.

8. *Наявність збудників*, функцію яких виконують конкуруючі складові системи та конфліктні ситуації.

Трансформація соціальної системи відбувається внаслідок зміни в структурі. Механізм трансформації передбачає зміну мети функціонування соціальної системи, що відповідним чином закріплюється на рівні інформаційно-знакової структури соціальної системи. Саме зміна мети функціонування соціальної системи є першим кроком на шляху суспільної трансформації. До концептів, які відтворюють *процеси розвитку* системи, належать *становлення, еволюція, динаміка* тощо.

Процеси та інститути суспільства поєднуються в деяку систему, елементами якої формуються як безпосередні, так і зворотні зв'язки і взаємодії. Загалом соціальна система поводить себе як живий організм і кібернетичні пристрій, у зв'язку з чим виникає можливість під час аналізу та прогнозу багатьох суспільних процесів спиратися на інструментальні можливості *загальної теорії систем*. Звичайно, такий підхід виявиться результативним настільки, наскільки зазначена теорія виявила закони, що притаманні будь-якій (у тому числі й соціальній) системі, складність оперування якою зумовлена тим, що кожен узятий окремо дослідницький підхід є недостатнім, аби всебічно з'ясувати стан речей: для аналізу багатовимірного суспільства необхідно застосовувати адекватний – так само багатовимірний (системний) – метод.

Які ж загальні особливості теорії систем спрацьовують на рівні соціальних систем? Перш за все, адаптація до нових умов, самовідтворюваність, самооновлення, спроможність поглинати, інтегрувати та засвоювати чужорідні інститути й процеси, а також відторгати такі інститути і тенденції, які можуть порушити динамічну рівновагу системної цілісності. Доволі поширеним є явище, коли

прогресивні ідеї і тенденції були або відхилені, або нейтралізовані, або включені в інтерпретацію системи таким чином, що починали виконувати зовсім не властиві своїй природі функції. Деколи це пояснюється низькою якістю суспільних реформ, хоча здебільшого сутність справи полягає саме в специфічних особливостях самої системи. Про це, зокрема, твердить досвід форсованого впровадження спочатку соціалізму, а згодом і ринкових відносин у Східній Європі: як в одному, так і в другому випадку чинний статус-кво системи вдавався до істотної протидії, частково інтегруючи, а частково нейтралізуючи впроваджені перетворення. З цього маємо повчальний висновок: ефективність втручання політики в об'єктивні процеси суспільного структурування і еволюціонування доволі незначна.

Другий висновок полягає в наступному: навіть у тих випадках, коли вся система піддавалася докорінним перетворенням, деякі з тенденцій, які вважалися цілковито усунутими, відроджувалися на новому рівні; більше того, процеси, які вважалися другорядними, з часом доводили своє вирішальне значення. Цей феномен зумовлений тим, що реформ зазнавали окремі елементи соціальної системи, а суспільство загалом продовжувало еволюціонувати в попередньому напрямку і вимагало повернення до звичних, усталених функціональних алгоритмів.

Загальна теорія систем з'ясовує, що в багатьох випадках система характеризується різними швидкостями процесів, що відбуваються на рівні її елементів. Вона також зазнає впливу інших соціальних систем, яким притаманні різні швидкості функціонування і спонукальна потужність. У результаті в такій системі посилюються процеси, притаманні не лише сучасному, а й минулому та майбутньому. Під впливом цих обставин складається ситуація, за якої в центрі системи починають превалювати процеси, притаманні минулому та сучасному, натомість на периферії – характерні для сучасного та майбутнього. В соціальному контексті поняття “периферія” має переважно негеографічний смисл – здебільшого воно буває політичним, аксіологічним, ідеологічним, культурним тощо. Йдеться про віддаленість від того центра системи, який в певний момент визначає її сутність. Тому в таких випадках велике значення мають сутність системи та підсистем, характер реальних (здебільшого суперечливих) зв'язків між ними.

Соціальні системи істотно відрізняються не лише від неорганічних, а й решти органічних. Основною особливістю соціальних систем є формування їхнього елементарного складу засобом соціальних чинників, зв'язки між якими формуються на підставі соціальних відносин і взаємодії між окремими елементами. До *системоформуючих ознак* соціальної системи належать *мета, ієрархія, управління і синергія*. Характерною особливістю кожної соціальної системи є її *цілеспрямованість*. Особливістю суспільства як соціальної системи закономірно вважається подвійна детермінація процесу цілепокладання: суспільство є самодетермінованим і водночас

детермінованим зовнішнім середовищем. Відтак, соціум можна визначити як систему взаємопов'язаних елементів, які функціонують задля досягнення спільної мети.

Теорія соціальних систем – відносно нова галузь суспільної науки. Її зародження датується серединою ХХ століття. Передусім воно пов'язане з іменами представників Гарвардського університету Талкота Парсонса та Колумбійського – Роберта Мертона. Хоча працям цих дослідників притаманні істотні відмінності на рівні телеологічно-смыслових пріоритетів і наголосів, проте Парсонс і Мертон усе ж концептуально та стилістично доволі близькі, тому за ними закріпилося реноме фундаторів школи структурного функціоналізму, лейтмотив якої полягає в тому, що *будь-який суспільний феномен, тенденція та ідея повинні розглядатися насамперед з позиції функціональності/дисфункціональності як критеріїв і показників міри оптимальності становлення соціальної системи.*

Парсонс сформулював загальну теорію соціальних систем, сутність якої полягає в тому, що кожен соціум складається з чотирьох субсистем, які відповідають функціональним імперативам адаптації (А), досягнення мети (G), інтеграції (І) та підтримання латентності (L). Ці субсистеми можуть бути концептуалізовані на різних рівнях таким чином, щоб, наприклад, базовий AGIL-паттерн відповідав економіці, політиці, соціетальній спільноті та інститутам соціалізації. Еволюціонування соціальної системи відбувається завдяки диференціації структурно-функціональних параметрів і досягненню щоразу вищого рівня інтеграції складових частин.

Важливою характерною ознакою соціальних систем є високий рівень складності. Точніше кажучи, соціальні системи володіють максимальним рівнем складності з-поміж усіх відомих систем. Це пояснюється тим, що базовим елементом кожної соціальної системи є людина, яка з огляду на свою суб'єктивність характеризується невичерпним діапазоном варіантів поведінки. Більшість соціальних систем входять як складові частини до більших за форматом соціальних систем, залежать від них і певною мірою детерміновані ними. Водночас кожна соціальна система, починаючи з людини як базового елемента завжди зберігає деяку самодостатність і функціональну самостійність.

На думку Вільфредо Парето, апріорні судження і поняття для соціальної науки є неприйнятними. Він наполягав на необхідності емпіричної обґрунтованості знань про суспільство. Метод дослідження соціального життя, запропонований ним, отримав назву *логіко-експериментального*. Джерело динаміки соціальної системи та зумовленості нелогічних вчинків Парето вбачав у “залишках” та “похідних”. Залишки – це постійна величина в системі поведінки людини, натомість похідні – величина перемінна, еквівалент геології або будь-якої виправдальної теорії, мета якої полягає в маскуванні геологічного характеру дій. Концепція суспільства як системи, що знаходиться в стані

рівноваги, пізніше посіла гідне місце в структурно-функціональному аналізі. Парето також стверджував нейтральність істини і загалом будь-яких феноменів духовного життя (включно з ідеологією). На його переконання, корисність чи шкідливість таких явищ соціальної дійсності залежить не від них, а від їх суспільного застосування.

Ніклас Луман виклав своє наукове кредо у праці “Соціальні системи: нарис загальної теорії” (1984). Предметом соціальної науки він вважає вивчення соціальних систем, а свою концепцію розглядає як третій етап розвитку системного підходу в соціальній науці (два попередні етапи пов'язані з творчістю Еміля Дюркгейма та Талкота Парсонса). Фундаментальним пунктом цієї концепції є розмежування *соціальної системи* та *зовнішнього середовища*. На думку Лумана, характерною особливістю соціальної системи є *аутопойєсис* – самовідтворення. Соціум також володіє механізмом *самореферентності* – спроможності інтерпретувати себе, аргументуючи кожен пріоритет і доцільність. Елементами ж соціальної системи є комунікативні зв'язки між індивідами.

Кожне суспільство – це своєрідна мегасистема, що складається з багатьох системних агрегатів (блоків), які перебувають один з одним у складних зв'язках взаємодії, взаємного впливу і взаємного доповнення. Значущість окремих агрегатів не є константою: час від часу вона змінюється, інколи коливаючись у доволі широкому діапазоні – від вирішального значення для функціонування мегасистеми загалом до посереднього і навіть зовсім незначного. Однак функціональність будь-якого системного агрегату ніколи не сходить нанівець остаточно, а суспільство, яке з тих чи інших причин намагається спрощувати свій структурно-функціональний формат чи то за рахунок вилучення (скасування) окремих системних блоків, чи засобом ігнорування їхніх експлуатаційних потреб, згодом зазнає мегасистемної деструкції, що здебільшого діє за принципом доміно.

Функціональна значущість імунно-репродуктивного системного агрегату загалом ні в кого не викликає сумнівів і заперечень, однак деякі її складові час від часу зазнають певної дискримінації – у формі засудження чи ігнорації на рівні масової свідомості, а також інститутів влади. Це стосується, зокрема, ідеологічної підсистеми імунно-репродуктивної системи суспільства. Така, з дозволу сказати, переоцінка цінностей, найчастіше відбувається у двох випадках: або в часи послаблення ідеологічної боротьби між ідеологічно конкуруючими суспільствами, або в результаті тоталітарного “перенасичення” суспільства ідеологічною нормативістикою, коли межі ідеологічної нормативності невинновідно здійснюють вплив також на сферу індивідуальних прав і свобод громадян. Другий випадок більш поширений. Заперечення ідеологічної доцільності в даному разі діє за компенсаційним принципом, що притаманний як індивідуальній, так і корпоративній, груповій і суспільній свідомості загалом.

Щоправда, тут йдеться вже не про компенсацію, а про надлишкову компенсацію (гіперкомпенсацію, коли оптимум загальносуспільного функціонування (як і у випадку ідеологічної репресивності) також не досягається – цього разу тому, що застосовується згубний принцип виливання разом із водою і дитини (відмова від будь-якої, навіть гомеопатичної, дози ідеологічних настанов). Натомість істина загальносуспільного оптимуму полягає, по-перше, у принциповій неможливості “скасувати” ідеологію взагалі, по-друге, в необхідності пошуку й знаходження оптимальних ідеологічних пропорцій, які виявилися б достатніми як для ефективного функціонування держави (соціуму), так і для повноцінної буттєвості окремого індивіда-громадянина.

Адекватність сприйняття новітніх філософських інтерпретацій суспільства виявиться недостатньою за відсутності врахування світоглядних пріоритетів Макса Вебера, згідно з якими в основі соціологічного знання знаходиться *інтерпретація соціальної дії*. Характерною ознакою соціальної дії є смисл, якого позбавлені перетворення на рівні природного середовища. Смисл – це таке світоглядне мірило, засобом якого індивід структурує та вимірює не лише дійсність, а й будь-яку дію як її складову. Для розуміння смислу і необхідна відповідна інтерпретація, яка, власне, і формує дисциплінарне поле філософії. Вебер дуже виразно подає основну тезу: *скрізь і завжди природу суспільства розуміли як витлумачення смислу соціальних дій людей*. Узагальнюючи сутнісні аспекти переважної більшості концепцій соціуму, можна сформулювати таке визначення: *суспільство – це сукупність індивідів у межах ними ж відтворених систем соціальних дій, смислів та цінностей*.

У наш час найважливішою ознакою соціальної дії вважається суб'єктивний смисл – особистісне осмислення можливих варіантів поведінки, а також свідомо (усвідомлена) орієнтація суб'єкта на зворотну реакцію навколишнього соціального середовища. Смисл соціальної дії визначається реалізованими цінностями. Втім, суспільство – це не лише деякі *соціальні дії* (вчинки соціальних індивідів), а й їх *взаємодія*, адже соціум – це, по суті, втілення соціального контракту як результату взаємодії соціальних суб'єктів. Досліджуючи цю проблематику, професор соціології Колумбійського університету, президент Американської соціологічної асоціації Пітер Блау наполягав на необхідності достеменного з'ясування причин і механізмів виникнення, існування, зміни та розпаду різних типів соціальної організації! Явище *соціального обміну* він визначав специфічним типом асоціації, що включає дії, що, по-перше, залежать від винагород, по-друге, припиняються по закінченні їх очікування.

Увівши в науковий обіг поняття *соціальна дія*, Макс Вебер витлумачив його як найпростішу одиницю соціальної діяльності, позначивши ним таку дію індивіда, яка не лише скерована на розв'язання певних життєвих

проблем і протиріч, а й *свідомо орієнтована на поведінку у відповідь на цю соціальну дію інших людей, на їхню реакцію*. Функцію соціальної науки Макс Вебер вбачав у прагненні зрозуміти соціальну дію і дати їй причинно-наслідкове пояснення. Соціальні дисципліни покликані вивчати поведінку людей, які вкладають в свої дії певний смисл.

У праці “Человек і Вселенная” (1998), а потім у розвідці “Функціональна модель особистості: пошуки полікультурних детермінант поведінки” (2009) ми теоретично змоделивали інформаційні потоки у структурі особистості людини і подали як чотирьохрівневу модель існування функціональних органів. Саме тут ми довели, що механізм самореалізації особистості є інтегративною структурою, продуктом якого є дія. У наступних розробках, наприклад, у праці “Соціальний організм країни” (1999), ми довели, що обмін такими продуктами є взаємодія людей між собою і що інтелектуальна взаємодія, тобто обмін смислами, є морфологічною основою функціональних систем, а колективізм – атрибутом соціального.

Згідно з Вебером, суб'єктом соціальної дії може бути лише окремий індивід, а не соціальна група чи суспільство загалом. Основним методологічним знаряддям соціального дослідження є ідеальний тип - теоретична конструкція, що слугує своєрідним еталоном, з яким порівнюють реальні явища. Вебер розглядав чотири типи соціальної дії (цілераціональна, ціннісно-раціональна, традиційна, афективна). На його переконання, вони надають необхідний інструментарій для змалювання всієї багатоманітності форм людської поведінки. На думку Вебера, характерною ознакою сучасного суспільства є підвищення ролі цілераціональних дій.

Доктрина *структурного функціоналізму* асоціюється з іменами Талкота Парсонса і Роберта Мертона. Вона витлумачує суспільство як *систему*, соціальний організм, існування частин і підсистем якого знаходить функціональне виправдання на рівні інтересів структури загалом. Пафос структурного функціоналізму полягає у визнанні принципової можливості оптимізації соціального буття засобом вдосконалення його функціональних можливостей. Згодом Талкот Парсонс поширив цей методологічний принцип на гармонізацію людської свідомості, яка досягається завдяки побудові чіткої корелятивної залежності особистісних потреб та культурно-нормативних зразків. При цьому він наполягав, що саме ціннісні орієнтації є найбільш стабільним функціональним елементом індивіда.

Фундатор теорії дії та системно-функціональної школи Талкот Парсонс основне вістря своїх праць (“Структура соціальної дії” (1937), “Соціальна система” (1951), “Економіка та суспільство” (1956, разом з Нейлом Селзером), “Суспільства” (1961) та “Система сучасних суспільств” (1966)) спрямував на побудову “загальної соціальної теорії, яка

має охопити людську діяльність у всій її багатоманітності”. Теорія соціальної дії витлумачувалася Парсонсом загальною системою категорій, на рівні яких набувають чітких смислових параметрів емпіричні здобутки споріднених наукових дисциплін. Вона з'ясовує, по-перше, чим є соціальна дія, по-друге, який понятійний інструментарій необхідний для її вивчення і пояснення. Предметом соціальної науки має бути особливий аспект соціальної системи – відносини між індивідами.

У Талкота Парсонса проблематика соціальної дії пов'язана з виокремленням таких ознак:

- а) *нормативність* (залежить від загальноприйнятих норм і цінностей);
- б) *волентаричність* (зумовленість волею суб'єктів, що передбачає деяку незалежність від вимог соціуму);
- в) наявність механізмів регуляції.

У концепції Парсонса соціальна дія розглядається в двох модифікаціях: 1) як *одиничний акт*, 2) як *система дії*. Якщо аналіз соціальної дії як одиничного акту пов'язаний із виділенням актора із середовища, яке складається з індивідів, фізичних об'єктів та культурних зв'язків, то аналіз соціальної дії як системи досліджує дію в ролі відкритої системи, що складається з чотирьох підсистем, що забезпечують виконання низки функцій. Зокрема, *адаптивна* функція коригується із підсистемою біологічного організму, *особистісна* – із підсистемою засвоєння цінностей та норм, *соціальна* – із підсистемою сукупності соціальних ролей (зразків поведінки), а *культурна* – із засвоєнням цілей та ідеалів.

Суспільству субстанційно не притаманна *адитивність* (від лат. *Additivus* – доданий) – тип відношень між цілим та його частинами, за якого властивості цілого повністю визначаються властивостями його частин (ціле дорівнює сумі його частин). Натомість соціум функціонує за принципом *холізму*, згідно з яким цілісність принципово більша (якісно інакша), ніж сукупність її складових. Тут простежується світоглядна спадкоємність з ентелехією Аристотеля, яка стверджувала, що органічна цілісність завжди більша арифметичної суми її частин. Нові властивості, що виникають у результаті генерації соціальної цілісності, мають назву *емерджентних* (від англ. *emerge* – з'являтися, виникати).

Один із постулатів сучасної інженерної думки твердить: правильно зібраний пристрій із неправильних вузлів може працювати правильно. Цей методологічний принцип ще не набув універсального значення, однак володіє значним потенціалом для розширення ареалу дії своєї наукової нормативістики, зокрема він ефективно застосовується в теорії і практиці політтехнологій, які виходять з тих міркувань, що головним фактором є не *наявність об'єктивних передумов* суспільних тенденцій, а їх *вміле конструювання*: навіть якщо кожен окремих елемент конструкції має доволі непереконливий вигляд, їх ефективне поєднання може призвести до появи емерджентної конструкції, яка володіє потенціалом значно більшим,

аніж звичайна арифметична сума потенціалів складових частин.

Поняття “емерджентні властивості” було сформульоване Талкотом Парсонсом у 1937 році в контексті функціональних особливостей соціальних систем. Американський дослідник мав на увазі три пов'язані між собою властивості. По-перше, соціальні системи володіють певною структурою, що виникає не сама по собі, а завдяки процесам соціальної взаємодії. По-друге, ці емерджентні властивості не можуть бути редуковані до звичайної суми біологічних або психологічних характеристик соціальних суб'єктів: наприклад, особливості тієї чи іншої культури практично неможливо пояснити, співвідносячи їх лише з біологічними якостями носіїв цієї культури. По-третє, значення будь-якої соціальної дії важко зрозуміти ізольовано від соціального контексту тієї соціальної системи, в межах якої вона виявляє себе.

У праці “Поняття суспільства: компоненти та їхні взаємозв'язки” Парсонс, наслідуючи традицію Аристотеля, сформулював таку дефініцію суспільства: “Суспільство – це такий тип соціальної системи, який досягає найвищого рівня самодостатності як система щодо свого оточення.”

Детально досліджував проблематику соціальної взаємодії і Пітірім Сорокін. Він присвятив цьому аспекту майже весь перший том своєї “Системи соціології”. Так само, як і Огюст Конт, Сорокін був переконаний, що окремо взятий індивід не може розглядатися в ролі мікрокосму соціального макрокосмосу, елементарної соціальної клітини або найпростішого соціального явища: ніхто не наважиться його відрекомендувати суспільством чи суспільним явищем, бо для таких потреб необхідні щонайменше два індивіди. Зрештою, щоб два і більше індивідів склали деяку структурну єдність, яку можна було б інтерпретувати як суспільство чи хоча б як його елемент, одного лише факта їх існування не досить: необхідно, щоб вони *вступали між собою у взаємодію*.

Таким чином, самого факту наявності двох і більше індивідів недостатньо, аби між ними виникла соціальна взаємодія: ці індивіди мають *володіти спроможністю і бажанням впливати один на одного, а також реагувати на такий вплив*. Взаємодія виникає лише тоді, коли хоча б один з двох індивідів впливає на іншого, здійснює певний акт, скерований на візаві. Найбільш поширені органічні системи. Вони відрізняються властивістю *розвитку*, тобто послідовністю проходження через певні етапи становлення, ускладнення та диференціації. До органічних систем відносять перш за все біологічні та соціальні системи. Органічні системи володіють низкою властивостей, що відрізняють їх від систем неорганічних. Йдеться, зокрема, про те, що:

1) в органічній системі існують не лише *структурні*, а й *генетичні* зв'язки, зумовлені походженням одного елемента від іншого;

2) в органічних системах складаються зв'язки не лише *координат*

(взаємодії), а й субординації, тобто підлеглості одних елементів іншим;

3) в органічних системах, як правило, формуються певні *механізми управління*, що набувають статусу окремого елемента. За допомогою цих управлінських засобів здійснюється вплив на решту елементів систем з метою досягнення певного характеру, типу, особливостей функціонування;

4) якщо в неорганічних системах елемент доволі часто є активнішим системи загалом, то в органічних системах ускладнення організації призводить до переадресації активності її елементів спільному утворенню;

5) у процесі розвитку органічної системи її складові під впливом цілісності трансформуються, видозмінюються та коригуються згідно з потребами й вимогами системи;

6) якщо стабільність неорганічної системи зумовлена *стабільністю її складових*, то в органічних системах, з огляду на притаманний їм принцип розвитку, необхідною умовою стабільності є *перманентне оновлення елементів*;

7) компоненти органічної системи функціонують не *жорстко детерміновано*, як у неорганічній системі, а *стохастично* – себто вірогіднішим чином, оскільки володіють певною свободою.

Кожна система характеризується *цілісністю* своїх елементів. Вони можуть бути суперечливими і конкурувати між собою. Суспільство як система – це складна, динамічна багатоманітність процесів і структур, кожен з яких має власні пріоритети, однак загалом виявляється необхідним для функціонування системи, забезпечення її рівноваги та стійкості.

Особливості побудови складної системи залежать не лише від того, *які елементи входять до її складу*, а й від того, *яким чином вони між собою поєднані, який вплив вони справляють один на одного*. По суті, саме характер зв'язку між елементами визначає цілісність системи і змістовність емерджентних властивостей, які є найхарактернішою її властивістю. Пітер Блау концептуалізував цю тезу таким чином: кожна соціальна структура тотожна емерджентним властивостям комплексу елементів, що її утворюють, однак не тотожна звичайній сумі властивостей, притаманних окремим елементам цього комплексу.

Отже, ми налаштовані у подальшому розглянути соціальні системи як специфічний предмет дослідження, що за походженням є явищем розумної живої речовини, мають енергофункціональну природу, здатні до самовідтворення і еволюції у якісно новому середовищі, що формується на планетарному рівні завдяки нарощуванню потужності ноосфери (знання).

Отже, головною метою цього дослідження є перевірка робочої гіпотези про те, що енергоінформаційна форма життя або соціальні (у широкому сенсі слова) системи підкоряються закономірностям, що відкриті Ч. Дарвіним ще 200 років тому для біологічної форми життя, а саме: закони саморозгортання соціального світу та закономірності мінливості, спадкоємності і відбору соціальних систем.

При цьому “аутопоезис” – термін, який ввели у науковий обіг чилійські вчені У. Матурана і Ф. Варела у 1972 році, – ми розглядаємо як “самопородження”, “самобудування”, “самовідтворення”. Так автори назвали узагальнений організаційно замкнутий рекурсивний продукційний процес, що виражає суть живого організму як особливої динамічної автономії.

У. Матурана і Ф. Варела запропонували, як відомо, формальну модель аутопоетичної системи і спеціальний логічний апарат для дослідження подібних самореферентних систем. “Аутопоетична система – єдність, самореалізована завдяки замкнутій організації узагальнених продукційних процесів (синтезу, зв'язування або руйнування компонентів), таких, як і та сама організація процесів, що генерується за допомогою взаємодії власних продуктів (компонентів), і топологічна межа, яка відділяє систему від середовища і виникає як результат того ж самого самоконститууючого процесу”.

При цьому ми маємо на меті прокласти тільки когнітивну стежинку до коректності використання законів і закономірностей мінливості, спадкоємності і відбору та відповідного категоріального апарату до вивчення соціальних систем, а не відповісти на всю гаму питань про алгоритми зародження, становлення, функціонування, розвитку та сходження з планетарної арени різного типу соціальних конструкцій, навіть таких потужних, як Римська імперія або Радянський Союз, Об'єднана Європа або Єдиний економічний простір СНД.

ЧАСТИНА I

ГЕНЕЗИС

СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

РОЗДІЛ І

СОЦІАЛЬНИЙ ОРГАНІЗМ ЯК ФОРМА ЕНЕРГОІНФОРМАЦІЙНОГО (НООСФЕРНОГО) ЖИТТЯ

1.1. Ноосфера як підстава буття соціального світу

Відповідь на питання “Чи існують універсальні принципи відтворення соціальних систем?” на пряму залежить від світоглядно-філософських орієнтацій дослідників, які мимоволі повинні визначитися з проблемою сутності соціального світу взагалі. Остання проблема має чимало інваріантів: це й проблема взаємодії людини і соціуму, її зв’язку із оточуючим середовищем, з природою, з космосом.

Чи є соціальний світ необхідною і закономірною ланкою Універсуму? Чи передбачена поява людини Розумом цього світу? Чи є у неї якась вища – космічна – місія? Чи, навпаки, антропосоціогенез є випадковим процесом, а формування людства – відхилення, патологія, що веде земне життя до загибелі?

Загальновідомою є теза про те, що карколомні наукові відкриття можуть призвести до світоглядної кризи. Від подібної кризи людство врятує лише те, що значення наведених вище висновків ще не стало предметом масової свідомості. Наукові дослідження, що зроблені останніми десятиліттями у царині мікро- та мегасвітів, примушують нас

переусвідомити традиційні уявлення про життя і Всесвіт.

Як зазначає професор С. Р. Аблеєв, “ефемерність кордону між живою і неживою речовиною, вивчення феноменів психожиття, фізика вакууму і віртуальних часток, концепції глобального еволюціонізму і саморозгортання в природі, щільний зв’язок космічних і земних процесів примушують академічний світ переглянути своє ставлення до багатьох, здавалося б, давно вирішених питань” [1, с. 150]. Так, наприклад, було доведено, що великі скупчення зірок і зоряних систем – галактик і метagalactic – розташовані у просторі не рівномірно чи хаотично, а відтворюють мережево-ячеїсту структуру, аналогічну живим структурам. Дивовижно, але моделі спіралеподібних концентрацій зірок нагадують спіралеподібні концентрації молекул ДНК.

Астрофізики висловили своє ставлення до такої аналогії формулюванням славнозвісного “антропного принципу”. Вперше його запропонував британський фахівець з теорії гравітації Брендон Картер. У 1973 році, на міжнародній конференції, присвяченій 500-річчю з дня народження Коперніка, він виступив із доповіддю, в якій підкреслював закономірний характер антропогенезу як необхідного етапу саморозгортання Універсуму. Всупереч Коперніку він вважав, що статус людини у Всесвіті хоч і не є центральним, але все ж таки він обов’язково є привілейованим. Відповідаючи на питання, у якому саме сенсі людина, тобто земний спостерігач, займає означений статус у Всесвіті, – Б. Картер сформулював слабкий і сильний антропний принципи.

Слабкий антропний принцип проголошує: “Те, що ми очікуємо спостерігати, повинно бути обмежено умовами, необхідними для нашого існування як спостерігачів”. Тобто виникнення людини пов’язано із певним етапом природної еволюції.

Сильний антропний принцип стверджує, що “Всесвіт (і, відповідно, фундаментальні параметри, від яких він залежить) повинен бути таким, щоб в ньому на певному етапі еволюції могли з’явитися спостерігачі”. Інакше кажучи, вчений констатував “вдалий” устрій космосу, параметри якого відкривають можливості для появи розвинутих соціальних систем.

Аксіоматичність цієї тези дуже оманлива: людина могла виникнути далеко не у будь-якому Всесвіті. “Фізичні розрахунки доводять, що у разі зміни хоча б однієї з наявних фундаментальних констант (при незмінності інших параметрів і збереженні всіх фізичних законів) стає неможливим існування тих чи інших фізичних об’єктів – ядер, атомів тощо (наприклад, якщо зменшити масу протона всього на 30%, то у нашому фізичному світі були б відсутні будь-які атоми, окрім водню, і життя було б неможливим) [59, с. 40].

У подальшому з’явилися чисельні різновиди антропного принципу, такі як “принцип участі” (“співучасника”) Дж. Уйлера та “фіналістський антропний принцип” Ф. Тіплера. Зокрема, Дж. Уилер згадав Р. Декрата:

cogito ergo mundus talis est – “я мислю, тому світ є таким, яким він є” – і запропонував афоризм “Ось людина; яким повинен бути Всесвіт”? Свої міркування Дж. Уилер завершив постановою питання: “Чи не замішана людина до проектування Всесвіту в більш радикальний спосіб, ніж ми вважали до цього часу”? У будь-якому випадку варто констатувати залежність існування людини як космічної істоти і людства як складної соціальної системи від фізичних параметрів Всесвіту. Водночас слід зазначити, що антропний принцип ще не отримав ані загального визнання, ані загальноприйнятого формулювання. Серед варіацій останнього є і відверті тавтології (такі як “Всесвіт, у якому ми живемо, – це Всесвіт, в якому живемо ми”) [115, с. 131-132]. На думку багатьох дослідників, антропний принцип не містить ніяких пояснень і ґрунтується не стільки на емпірично зафіксованих даних, скільки на метафорах і навіть помилкових узагальненнях.

Так чи інакше, але ми бачимо, що засобами постнекласичної науки вчені нарешті підійшли до аналізу проблеми, яка з давніх давен була предметом філософської рефлексії, темою теологічних і телеологічних пошуків, віддзеркалювалася у літературних і релігійних текстах. Антропного принципу – не називаючи, звісно, його як такий – дотримувалися філософи-космісти: Протагор, Анаксагор, Дж. Бруно, їх російські послідовники – К. Ціолковський, О. Чижевський, М. Холодний, В. Вернадський.

Зокрема, німецький просвітител ь І. Г. Гердер з пафосом писав про “богоподібну гуманність”, яка витікає з того імпульсу до самовдосконалення, що пронизує становлення всіх попередніх форм життя. “Кинемо ж погляд назад – і подивимося, як позаду нас все поступово дозріває, готуючи людський вигляд, і як в нас самих знаходяться лише найперші завдатки майбутнього людського призначення” [109, с. 125]. Розмірковуючи над призначенням людства в Універсумі, він навіть висловлював занепокоєння тим, наскільки людина є недосконалою істотою і наскільки ця недосконалість не відповідає грандіозності покладеної на неї місії. “Дивно, – писав Герде, – вражає нас те, що із всіх мешканців Землі людина – далі всього від досягнення мети свого призначення, але заперечувати цього ніхто не може” [109, с. 131-132]. Усвідомлюючи фізичну недосконалість людини, нетривалість її життя, Гердер констатує, що за час свого індивідуального існування людина тільки починає розвивати свої духовні можливості, але навіть не встигає осягнути мету свого існування. Тому душевно-духовні сили людини вимагають іншої організації. Гердер мріє про нову перетворену природу людини, в якій, нарешті, розпуститься поволі дозріваюча “квітка людяності”.

Подібних прикладів можна наводити чимало. Філософська антропологія, що виникла у середині ХХ століття, так само як і традиція космізму, вбачала у “антропному принципі”, насамперед, можливість

розглядати будь-які процеси, що відбуваються у Всесвіті, крізь призму їх “людиносівмірності”. Але саме цей бік проблеми є найменш розробленим у працях вчених, які займаються антропою проблематикою. Якщо структурувати антропний принцип за рівнями (частково-науковий рівень фізичної картини світу; рівень загальнонаукової картини світу; рівень світоглядних інтерпретацій), то виявиться, що протиставлення наукового і філософського змісту антропного принципу є досить відносним і, певною мірою, всі ці рівні дає змогу інтегрувати ноосферна методологія.

Ноосферний підхід ґрунтується на визнанні особливого стану земної оболонки, пріоритетним фактором розвитку якої стає людський розум (від. старогрец. “ноо” – розум). Незважаючи на свою молодість, ноосферологія вже має свою власну історію. Сам термін був запропонований французьким математиком і філософом-інтуїтивістом Е. Леруа. Його співвітчизник, палеонтолог і антрополог П. Тейяр де Шарден, відчуваючи евристичність поняття “ноосфера”, активно використовував його для опису тієї стадії людства, яка характеризується ним як “наджиття”.

Але у науці “ноосфера” з’явилася завдяки працям академіка В. І. Вернадського. Ноосфера – це оболонка планети Земля, яка цілеспрямовано створюється, розвивається під керівництвом людського Розуму, під впливом планової людської діяльності. Ноосфера об’єднує у цілісній системі всі природні оболонки: літосферу, гідросферу, атмосферу, біосферу. При цьому питання про авторський пріоритет тут взагалі відсувається на другий план, оскільки, в одне й те саме поняття вміщувалися принципово інші змісти.

Академік Вернадський вважав, що подібно тому, як еволюція біосфери призвела до виникнення людини, так і поява ноосфери є наслідком подальшої еволюції біосфери. Для нього важливо було продемонструвати, як у межах біосфери жива речовина акумулює сонячну енергію. “Завдяки космічним випромінюванням, біосфера набуває у всій своїй будові нових, незвичайних і невідомих для земної речовини, властивостей... Обличчя Землі виявляє у цьому середовищі нову, змінену космічними силами картину земної поверхні. Речовина біосфери завдяки ним просякнута енергією; вона стає активною, збирає і розподіляє в біосфері отриману у формі випромінювання енергію, перетворює її в решті-решт в енергію у земному середовищі – вільну, здатну проводити роботу... Тварі Землі є творінням складного космічного процесу, необхідною і закономірною частиною стрункого космічного механізму, в якому, як ми знаємо, немає випадковості” [50, с. 227]. Жива речовина перетворює енергію Сонця на самовідтворення та саморозвиток. Тим самим, говорячи мовою сучасної синергетики, долається ентропія.

Вернадський шукає коріння “ноо” як механізму та інструменту впорядкування вільної енергії у першій природі, у біології. У своїх дослідженнях Вернадський спирався на висновки американських

природознавців XIX століття Дж. Дана і Д. Леконта, які доводили, що еволюція живої речовини рухається у певному напрямку, а саме – у напрямку вдосконалення нервової системи, починаючи від моллюсків і закінчуючи людиною. Одного разу досягнутий рівень мозку (центральної нервової системи) залишається в еволюційному вимірі незворотнім, він рухається лише вперед і ніколи назад. Д. Леконт назвав цю незворотність “психозойською ерою”, Дж. Дана – процесом “цефалізації” (від грец. “цефалін” – голова). Дана був сучасником Ч. Дарвіна, листувався з останнім і навіть одночасно з експедицією Дарвіна на “Біглі” здійснив власну кругосвітню подорож на кораблі “Пікок”.

“Дана помітив, – писав Вернадський, – що з ходом геологічного часу на нашій планеті у деякої частини її мешканців виявляється все більш і більш досконалий, ніж той, який існував на ній раніше, – центральний нервовий апарат – мозок. Процес цей, названий ним енцефалозом, ніколи не йде назад, багато разів зупиняється, іноді на багато мільйонів років. Процес виражається, отже, полярним вектором часу, напрям якого не змінюється. Ми побачимо, що геометричний стан простору, зайнятого живою речовиною, характеризується якраз полярними векторами, в ньому немає місця для прямих ліній” [53, с. 313-314].

Інакше кажучи, Дж. Дана відкрив закономірний зв’язок, згідно з яким прогрес еволюції видів тварин завжди супроводжується більш досконалим станом нервової системи – і ніколи навпаки! Ця ідея була названа В. І. Вернадським “принципом Дана” і включена ним до обґрунтування ноосферогенезу.

На стадії людини процес цефалізації робить величезний стрибок, результатом якого є поява свідомості. Перманентний, наростаючий прогрес розуму в наші дні перетворюється у соціальний феномен, що за наслідками своєї дії успішно конкурує з силами природи.

Такою була логіка міркувань В. І. Вернадського. “А далі “висіло на язиці” щось на зразок “людиносфери”: людина також стала найбільшою геологічною силою, що перетворює обличчя планети. Стали вигадувати: “техносфера”, “гомосфера”. У 1925 році французький єзуїт Тейяр де Шарден вигадав слово “ноосфера” – сфера “носа” – розуму, духовна шуба Землі. Але цей дещо спіритуалістичний нематеріальний термін був дистанційований від науки. Вернадський же визначив ноосферу як біосферу, що контролюється розумом людини” [152, с. 2].

На відміну від своїх попередників, Володимир Іванович створив концепцію ноосфери, яка повністю відповідала критеріям науковості. Для нього ноосфера – не абстрактне “царство Розуму”, а закономірний етап розвитку біосфери, продукт природної еволюції. Він тлумачить ноосферу переважно у матеріалістичній традиції філософії, послідовно розглядаючи зміни у процесі обміну речовиною, енергією та інформацією між природним та соціальним світами. Як зазначає академік Моїсеєв, “він

побачив у живій речовині дивовижний біогеохімічний регулятор, який підтримував протягом всієї геологічної історії планети стан параметрів біосфери у визначених і досить вузьких межах, необхідних для існування життя та його розвитку. І виявлені Вернадським факти стають відправною позицією для перетворення його вчення про ноосферу в теорію, що є придатною для практичних досліджень, необхідних для реалізації ноосферогенези” [156, с.8-9].

Отже, еволюція нервової системи, цефалізація у своєму саморозгортанні призводять до появи свідомості людини, але на цьому процес не зупиняється, і від індивідуального він переходить на колективний рівень. Людська думка, розум поступово охоплюють біосферу, починаючи з постпліоценової епохи, і змінюють всі природні процеси по-своєму, внаслідок чого активна енергія біосфери збільшується. В. І. Вернадський так оцінює значення людської свідомості: “У всіх хімічних процесах Землі надзвичайно різко виявляється в останнє тисячоліття нова геологічна і геохімічна сила: робота культурного людства, що вносить нове, різко відмінне від минулого в хід хімічних процесів Землі. Вона найтіснішим чином пов'язана із свідомістю, яку зараз жоден строго мислячий натураліст – науково, не філософським шляхом – не може прирівняти до тих параметрів, що вище вказані: до складу, ваги, енергії і характеру простору. І водночас людство, особливо культурне, є однорідною живою речовиною, яка, на відміну від інших однорідних живих речовин, зберігаючи старі форми прояву в геохімічних процесах, виявляється в них ще новим, більш могутнім чином”[55, с. 170].

“Людство, взяте загалом, – робить висновок В. І. Вернадський у праці “Біосфера і ноосфера”, – стає могутньою геологічною силою. І перед ним постає питання про перебудову біосфери на користь вільно мислячого людства як єдиного цілого”[51, с. 230].

Соціум створює спеціальний соціальний інституту – Науку, яка і стає головним знаряддям переходу біосфери у стадію ноосфери. Спостерігаючи загальне зростання наукового знання (“Наукова думка як планетне явище”), справжній “вибух наукової творчості”, Вернадський констатував, що наука стає “Вселенською”, “світовою”, охоплює собою всю планету. Відбуваються вагомні зміни як у змісті, так і в структурі самої науки, зближуються наукові та позанаукові форми пізнання, а також, що особливо важливо для нашої теми, відбувається інтеграція наук про природу з науками про людину. “Перелом наукового розуміння Космосу збігається з якнайглибшою одночасною зміною наук про людину. З одного боку, ці науки стуляються з науками про природу, з другого – їх об'єкт абсолютно змінюється” [52, с. 222]. Цілісна наука стає могутньою геологічною та історичною силою і повинна сприяти прискоренню ноосферогенези.

“На етапі ноосфери зростає роль наукового розуму в його нерозривному зв'язку з філософією, бо йдеться про задачі щодо свідомої дії

на процес переходу біосфери в ноосферу. По суті справи, ноосфера – це перехід від несвідомого стану біосфери до його свідомого стану. Як вдало помітив ростовський науковець і філософ В. П. Яковлев: “Біосфера – це сфера життя, Ноосфера – сфера розумного життя” [6, с. 9]..

Починаючи з середини 30-х років минулого століття, В. І. Вернадський активно популяризує свої ноосферні ідеї. Він вважав, що у ноосфері людина перетворює Землю не лише відповідно до власних потреб, але й з урахуванням законів біосфери. Ноосфера – це природне тіло, компонентами якого будуть літосфера, гідросфера, атмосфера, органічний і соціальний світ, перетворені розумовою діяльністю людини. Вчений передбачав, що у найближче майбутнє до ноосфери можна буде зарахувати і космічний простір навколо Землі.

На жаль, В. І. Вернадський не залишив нам завершеної ноосферної теорії. На думку багатьох авторитетних фахівців, це була лише гіпотеза, або, зважаючи на системність аргументації, концепція. Саме як гіпотезу свої ноосферні ідеї розглядав і сам В. І. Вернадський. Можливо, завдяки такій незакінченості ноосферна методологія і отримала сьогодні широкої популярності, оскільки кожен може побачити в ній те, що йому потрібно.

Звернемо, наприклад, увагу, на теорію пасіонарності Л. М. Гумільова, яка, за його власним визнанням, цілком і повністю базується на методології В. І. Вернадського.

Дійсно, і Вернадський, і Гумільов підходять до феномену земного життя як до неподільної цілісності. Основне протиріччя людської історії, на їх думку, слід шукати не в площині інтерсоціальних стосунків, а у площині “людина-природа”. Твори обох мислителів єднають нестандартні сюжетні оберти оригінальних досліджень; протест натуралістів проти нової схоластики, в яку все більше і більше перетворювалося радянське суспільствознавство; заклик до свободи наукового пошуку, прорив за межі офіційно дозволених тем. “Замість звичного відношення до себе як до незалежного організму, – писав Л. М. Гумільов, цитуючи В. Вернадського, – хай навіть постійно взаємодіючому з іншими організмами, “ми повинні виразити живі організми, як щось ціле і єдине, бо всі вони є функцією біосфери... і величезною геологічною силою, що її визначає”. Організми, що населяють Землю, – не тільки сукупність індивідуальностей, але і “жива речовина”, яка “пов'язана з навколишнім середовищем біогенним струмом атомів: своїм диханням, живленням і розмноженням”. Біосфера, згідно з концепцією В. І. Вернадського, – це не тільки плівка “живої речовини” на поверхні планети, але і всі продукти її життєдіяльності за геологічний час: ґрунти, осадові і метаморфічні породи, і вільний кисень повітря. Ми ходимо по трупах наших предків; ми дихаємо життям тих, хто давним-давно помер, і ми самі увійдемо до цієї стихії, щоб нами дихали наші нащадки” [84, с. 385]..

“Все живе, – продовжує він, – є мінливою сукупністю організмів, між

собою пов'язаних і схильних до еволюційного процесу протягом геологічного часу. Ця динамічна рівновага прагне з часом перейти в статичну рівновагу... Чим більш триває існування, якщо немає ніяких рівноцінних явищ, діючих в протилежну сторону, тим ближче до нуля буде вільна енергія” [84, с. 385].

Таким чином, в плані хімічного складу і енергії живої речовини Л. М. Гумільов повністю погоджується з позицією В. І. Вернадського. Його уявлення про етноси як про природні утворення людей, чия активність обумовлена пасіонарністю, тобто своєрідною мутацією, зміною психоенергетичного стану такої спільноти, дуже нагадує ті процеси в біології, які надихали свого часу молодого Вернадського. Як відомо, Володимир Іванович вивчав хімію з погляду життя, а не навпаки. Він був, передусім, натураліст, природодослідник, який розглядав хімічний обмін не в лабораторії, а у його польовому вигляді. “Коники, що скачуть по лузі, раптово перетворюються на сарану, яка летить назустріч загибелі, знищуючи все на своєму шляху. Тропічні мурашки покидають свої житла... і рухаються, винищуючи все, що знаходять, для того, щоб загинути по дорозі. Лемінги проходять сотні верст, щоб кинутися в хвилі океану. Мікроорганізми – і ті чинять так само, породжуючи згубні епідемії” [84, с. 387-388].

Для Гумільова факти людської історії – переселення народів, етнічні зіткнення тощо – нічим не відрізняються від названих природних явищ. Наша планета отримує з космосу більше енергії, ніж це необхідно для підтримки гомеостазу біосфери, що веде до ексцесів, що породжують серед тварин явища, подібні описаним вище, а серед людей – пасіонарні поштовхи, або вибухи етногенезу. “Пасіонарність – це природжена здатність організму абсорбувати енергію зовнішнього середовища і видавати її у вигляді роботи” [84, с. 388].

У *Homo sapiens*, за Гумільовим, ця здатність коливається настільки сильно, що іноді її імпульси ламають інстинкт самозбереження, як індивідуального, так і видового, внаслідок чого деякі особи (пасіонарії) скоюють і не можуть не скоювати вчинки, що ведуть до зміни їх оточення. Важливу, якщо не сказати, основну роль в спалахах пасіонарності грає сонячна енергія. Л. М. Гумільов підкреслює, що пасіонарний поштовх може бути ототожнений з мікромутацією.

Отже, пасіонарність має енергетичну природу, а психіка особистості лише трансформує на своєму рівні імпульси, стимулюючи підвищену активність пасіонаріїв, яка створює і руйнує ландшафти, народи і культури. Для позначення частини біосфери, пов'язаної з природними рухами людських колективів, Гумільов впроваджує поняття “етносфера”. Оскільки людство поширено на поверхні суші повсюдно, але нерівномірно, і взаємодіє з природним середовищем Землі, завжди, але по-різному, за Л. М. Гумільовим, доцільно розглядати його як одну з оболонок Землі. При

цьому обов'язково слід робити поправку на етнічні відмінності людства.

Л. М. Гумільов начебто логічно доводить біосферні ідеї В. І. Вернадського до рівня людини. Але поряд з єдиними методологічними підставами, Вернадський і Гумільов мають принципово різні погляди на майбутнє людства, що знайшло віддзеркалення в негативному відношенні Л. М. Гумільова до ідеї ноосфери. Л. М. Гумільов початково заперечує останню, якщо можна так сказати, на методологічному рівні. Для нього вихід за межі природознавства, а тим більше – в соціально-філософську сферу, уявляється кроком назад. Вернадський вважав, що соціально-філософська концепція ноосфери стане завершенням створеної ним цілісної картини світу.

Тут Гумільов дотримується позитивістських переконань, стверджуючи, що гуманітарні науки не можуть дати істинного знання, оскільки вони наскрізь заідеологізовані і схоластичні. “У Середні віки, – пише він, – у Християнському світі єдиним абсолютно авторитетним джерелом наукової інформації були дві книги: Біблія і твори Аристотеля. Наука зводилася до коментування цитат, які потрібно було приводити точно. Цей ступінь науки називався схоластикою, і до XV ст. вона перестала задовольняти вчених. Тоді було розширено коло джерел – притягувалися твори інших стародавніх авторів, тексти яких потребували перевірки. Так виникла гуманітарна (тобто людська, а не божественна) наука – філологія, відмінна від схоластики критичним підходом до текстів. Але джерело було те саме – чужі слова” [84, с. 32].

На наш погляд, подібне розуміння сутності гуманітарного знання повинно було залишитися у середніх віках та епосі Відродження разом із розумінням науки як способу трактування Біблії. При такому збоченому розумінні суті гуманітарного знання, без співвідношення його предмету з практикою, з реальністю, про серйозну науку у сучасному розумінні, дійсно, не може бути ніякої мови: мало хто що може сказати? Не зрозуміло, чому Гумільов посилається на етимологію поняття “гуманітарний”, начебто відмовляє гуманітарним наукам у праві на еволюцію свого метода. Для науки важливо досліджувати не те, що говорять про явище, а те, що це явище є насправді, тобто об'єктивно.

Вочевидь, на переконання Л. М. Гумільова вплинули ті ідеологічні спотворення, які мали місце в радянський період, коли цілі галузі знання (генетика, соціологія, кібернетика) оголошувалися лженауками і “продажними дівками імперіалізму”. Відомий дослідник історії радянської науки Л. Р. Грехем стверджував, що таємницю популярності “умоглядної і позбавленої наукового обґрунтування концепції, якою є концепція історії цивілізації, висунута Гумільовим”, не можна зрозуміти без врахування соціально-політичного моменту. “Серед радянських інтелектуалів у той час була розповсюджена думка, що будь-які спроби біологічних пояснень проблеми людської поведінки автоматично означали їх антисталінську

спрямованість, а у випадку з Гумільовим цей зв'язок ще більше посилювався, оскільки в очах радянських лібералів (особливо у літературних колах) він був перш за все сином своїх репресованих батьків” [83, с. 253-254]. Мовляв, печатка опали, замовчування, закритості торкнулася і Льва Миколайовича, обумовлюючи імідж вченого як дисидента. Залишимо категоричність висловлювань на совісті Грехема, проте не можна не побачити, що відверта методологічна антикон'юнктурність Гумільова призвела до абсолютизації природничо-наукової методології і, як результат, заперечення вчення про ноосферу.

Не сприймає Гумільов ноосферних ідей Вернадського ще і внаслідок того, що останній розглядав людство як цілісність, відзначаючи “єдність і рівність по суті, у принципі всіх людей, всіх рас. Люди є єдине ціле” [54, с. 509].

Така позиція В. І. Вернадського була свідомою, і ідею про рівність різних рас і етносів він багато разів скрізь повторював. Навіть у своїй останній праці – “Декілька слів про ноосферу” (1944) – він писав, що “геологічний еволюційний процес відповідає біологічній єдності й рівності всіх людей – Homo sapiens і його геологічних предків Sinanthropus тощо, потомство яких для білих, червоних, жовтих і чорних рас – будь-яким чином серед них усіх – розвивається неспинно в незлічених поколіннях. Це закон природи. Всі раси між собою схрещуються і дають плідне потомство. В історичному змаганні, наприклад у війні такого масштабу, як нинішня, зрештою перемагає той, хто цього закону додержується”.

І далі: “Не можна безкарно йти проти принципу єдності всіх людей як закону природи... Історичний процес на наших очах змінюється. Вперше в історії людства інтереси народних мас – всіх і кожного – й вільної думки особистості визначають життя людства, є мірилом його уявлень про справедливість. Людство, взяте загалом, стає могутньою геологічною силою. І перед ним, перед його думкою й працею, постає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого. Це новий стан біосфери, до якого ми, не помічаючи цього, наближаємося, і є “ноосфера”” [56, с. 491-492].

На наш погляд, Л. М. Гумільов абсолютизує момент мозаїчності антропосфери. Підкреслюючи розподіл людства на раси, конфесії, цивілізації, етноси, він легко допускає можливість їх подальшого подрібнення, навіть загибель. Етноси, на його думку, живуть поряд, можуть мати між собою політичні, економічні і культурні зв'язки, але відмінності в образі життя, в духовній культурі не дають приводу для більш тісного зближення етносів без збитку для їх культур. До того ж і пасіонарний поштовх кожний етнос відчуває по-різному, або ж не відчуває його взагалі. А ноосфера – явище загальне для всього соціального світу, таке, що однаково охоплює всі етноси. Як відзначає О. М. Медведь, Гумільов начебто залишається в біосфері [151, с. 619-625].

Доказом останньої тези виступає і заперечення зменшення людської залежності від природи по мірі зростання культурного рівня людства. Полемізуючи з М. І. Артамоновим, Л. М. Гумільов вдається до свого улюбленого прийому – підміни теоретичного висновку на серію прикладів, часткових ілюстрацій, – коли пише: “Організм людини входить в біосферу Землі і бере участь в конверсії біоценозу. Ніхто не може довести, що професор дихає інакше, ніж бушмен, або розмножується нестатевим шляхом, або нечутливий до дії на шкіру сірчаної кислоти, що він може не їсти, або, навпаки, з’їдати обід на 40 осіб, або що на нього інакше діє земне тяжіння. Адже це все залежність від природи того самого організму, який діє і мислить. Але разом з тим людина відрізняється від інших тварин тим, що виготовляє знаряддя, створюючи якісно інший прошарок – техносферу. Творіння рук людини як з косної, так і з живої речовини (знаряддя, витвори мистецтва, домашні тварини, культурні рослини) випадають з циклу конверсії біоценозу. Вони можуть лише або зберігатися, або, якщо не законсервовані, руйнуватися. В останньому випадку вони повертаються в лоно природи. Кинутий у полі меч, перержавівши, перетворюється на окис заліза. Зруйнований замок стає пагорбом. Здичавілий собака робиться диким звіром дінго, а кінь – мустангом. Це – смерть речей (техносфери) і зворотне захоплення природою викраденого у неї матеріалу. Історія стародавніх цивілізацій показує, що природа хоча і терпить збиток від техніки, але врешті-решт бере своє, зрозуміло, за винятком тих предметів, які перетворені настільки, що стали незворотними. Такими є кременеві знаряддя, відшліфовані плити, бетонні майданчики, мумії” [84, с. 37-38]. Шкода, що нові приклади відвели Льва Миколайовича убік і не дали йому сформулювати конкретного висновку проти соціального прогресу людства. Невже головна функція знарядь праці, техніки, створеної людиною – руйнуватися, іржавіти і консервуватися? Чому Гумільов не розглядає їх основне призначення, заради якого вони і створюються, припиняє розгляд одвічного процесу обігу речовини та енергії у природі?

І ось саме тут ми знов повертаємося до сформульованої вище проблеми кінцевого смислу історії та місії людства. Чи можна погодитись з думкою про те, що “Земля хворіє людством”, тобто людська цивілізація розглядається не більше, як своєрідний різновид вірусів, що знищує середовище, в якому мешкає?

Значна кількість західних авторів схильні до песимізму і не вбачають ніякого іншого кінця людської історії, крім загибелі цивілізації разом з планетою. Екологічний есхатологізм стає логічним продовженням “знецілювання” технічного прогресу. Але традиція російського космізму, і взагалі традиція російської філософії, не може погодитися з подібним розумінням історії і людини. Весь хід еволюції матерії неухильно підводить до появи на рівні людини такої властивості, яка виходить за межі матеріальності.

Природа, тобто перша – біологічна – природа, *nature naturata*, біосфера створює умови для появи “другої природи”, адаптованої людиною для власного існування, тобто культури. Але еволюція на цьому не закінчується. Так, людина є органічною часткою природи, але вона все ж таки відрізняється від інших істот свідомістю. Саме цю ознаку – наявність розвинутої психіки, свідомості, духовності – згадують філософи, намагаючись визначити особливе призначення людини у Всесвіті. Створення “третьої природи” – світу мислення, ідеальних образів, сенсів – ось у чому полягає справжнє призначення людства.

Більше того, у повній відповідності до традицій російського космізму В. І. Вернадський не виключав можливості подальшої еволюції людини. “Номо sapiens не є закінчення творіння, він не є носієм досконалого мисленнєвого апарату. Він є проміжною ланкою у довгому ланцюгу істот, котрі мають майбутнє і, без сумніву, будуть мати майбутнє” [54, с. 75].

Сучасний стан розвитку науки не може надати більш-менш задовільної відповіді на запитання про форми і подальше функціонування “третьої природи”. Але філософи – від В. С. Соловйова та К. Е. Цюлковського до сучасних дослідників – намагаються її знайти, пропонуючи власні гіпотези. Наприклад, з цієї позиції “точка Омега” П. Тейяра де Шардена може розглядатись як прорив другої природи у третю. “Філософію інформаційної цивілізації” розвиває Р. Ф. Абдєєв [1]. “Ментальні підстави Всесвіту” досліджують харківські філософи під керівництвом І. З. Цехмістро [272]. Детальну гіпотезу існування потоків свідомості в Універсумі виказує у своїй книзі “Людина і космос” В. П. Бех [29]. Ці та інші праці свідчать про могутній евристичний потенціал ноосферних ідей В. І. Вернадського.

А що ж Л. М. Гумільов? Для нього майбутнє соціальних систем залишається за межами можливостей наукового дослідження. Єдині доступні сліди колишніх цивілізацій – у їх матеріальному виразі – репрезентовані інвентарем неолітичних стоянок, руїн замків і таке інше. Гумільов не лише зосереджується на вивченні минулого, але й демонструє свідомий відхід від проблеми. Торкаючись проблеми ноосфери, він переводить її в аксіологічну площину, повторюючи за Ю. К. Єфремовим риторичне запитання: “Чи така вже розумна сфера розуму?” Замість відповіді, Гумільов з притаманною йому ерудицією знов вдається до історичних прикладів щодо алогічної, ірраціональної діяльності людства. На його думку, не розум, а несвідома пасіонарність обумовлює втручання людини у царину природи, змінюючи планету, бо “тільки вона веде до зміни обличчя Землі, а нині навіть складу атмосфери”. (Нагадаємо, що В. І. Вернадський стверджував протилежне, що лише людська свідомо діяльність – тобто явище, залежне від волі людини, – здатна змінити “обличчя Землі”). Для Гумільова становлення ноосфери рівнозначно розвитку науки і техніки, що ведуть до заміни живих процесів. “Інакше

кажучи, – резюмує він, – як би ми не відносилися до ідеї існування ноосфери, полярність техніки і життя незаперечна”.

Формально-логічна помилка, продемонстрована тут, має назву “підміни понять”: поняття ноосфери ототожнюється з технікою, тобто явищем взагалі іншої природи. Спробуємо виправити помилку і поставити замість слова “техніка” слово “ноосфера”. Отримаємо: “полярність ноосфери і життя незаперечна” – судження далеко не аксіоматичного характеру.

“Можна погодитися з думкою про небезпеку для життя на Землі деяких технічних досягнень. Але ж ноосфера – це не тільки техніка. Це “твори геніальних поетів і філософів”, народна культура тощо, тобто речі в принципі безпечні для земного життя рослин, ґрунтів, тварин. На жаль, деякі дослідники тлумачать термін “ноосфера” дуже вузько, завдяки чому він набуває негативних відтінків. Для оцінки такого підходу в такому випадку краще всього підійшло б слово “непорозуміння”” [151, с. 622].

Таким чином, порівняння поглядів двох вчених приводить нас до висновку, що Л. М. Гумільов, беручи за основу своїх міркувань модель біосфери, описану В. І. Вернадським, йде принципово іншим шляхом, поступово переходячи в явну опозицію до ідеї ноосфери. Якщо Вернадський послідовно простежує еволюцію людини від першої (біологічної) до другої (соціальної) і далі – у майбутню третю (духовну) природу за критерієм зростання свідомості, то Гумільов і другу природу вважає стихійними і випадковими продуктами несвідомої пасіонарності. Він запрошує дослідників “повернутися” до біосфери, вважаючи людину істотою “безрозсудною, схильною до непереможних пасіонарних поштовхів”, що ламають волю і свідомість останньої”. Інакше кажучи, у працях Вернадського звучить пафос наукового перетворення світу, тоді як у Гумільова – постмодерністський антисцієнтизм і скептицизм.

На прикладі з інтерпретаціями Л. М. Гумільовим ідей В. І. Вернадського ми переконалися у тому, що останні можуть мати прочитання, яке, м’яко кажучи, відрізняється від авторського. Подібно тому, як свого часу І. Канта критикували “справа” і “зліва”, так само і ноосферу Вернадського намагаються “підправити” під власні уподобання. Одним із аргументів при цьому традиційно є стара теза про неможливість охоплення істини виключно розумом. Зокрема, ще у вересні 1929 року П. О. Флоренський у своєму листі до В. І. Вернадського звертав увагу останнього на можливість доповнення “ноосфери” “пневмосферою”. Він висловлював думку “про існування в біосфері, або, можливо, на біосфері того, що можна було б назвати пневмосферою, тобто про існування особливої частини речовини, залученої до колообігу культури або, точніше, колообігу духа. Незвідність цього колообігу до загального колообігу життя навряд чи може підлягати сумніву. Але є багато даних, щоправда, ще недостатньо оформлених, які натякають на особливу стійкість речовинних

утворень, пророблених духом, наприклад, предметів мистецтва. Це змушує підозрювати існування й відповідної особливої сфери речовини в космосі” [265, с. 661]. Враховуючи цілісність духовного життя, яке не може бути охоплено лише розумом, а також наявність у православній теології вчення про Святий Дух (пневматологія), Флоренський вніс пропозицію замість поняття “ноосфера” вживати термін “пневматосфера” як більш коректний.

Ця тенденція до повернення ноосферології в “аксіологічно-космічну” царину з яскраво вираженим теологічним контекстом поступово нарощувалася. Якщо за радянських часів “епоху ноосфери” ототожнювали з комунізмом, про що свідчить відповідна стаття Р. Гальцевої у 5-ті-томній філософській енциклопедії [60, с. 624-625], то у пострадянській Росії з поняттям “ноосфера” пов’язані сподівання відродити нову суспільну ідеологію замість втраченої.

Наведемо лише одну цитату: “Ноосферизм – теорія формування ноосферних республік – містить науково обґрунтовані технології організації суспільства благоденства на підставі ноосферної демократії і ноосферної суспільно-економічної формації. Теорія ноосферизма, ноосферологія, окрім нових положень, включає все краще з різних ідеологій. Це не ліва і не права ідеологія, це теорія. Аналогів цій теорії у світі не має. Ноосферна теорія, ноосферизм... є науковою основою для забезпечення благоденства народів Росії” [4, с. 109].

Таким чином, доводиться із сумом констатувати, що нинішній стан ноосферології – це зона активних інтерпретацій, філософських спекуляцій, відвертих фальсифікацій, що мають дуже мало спільного з думками Вернадського. Геолог П. В. Флоренський, онук філософа, в інтерв’ю “Літературній газеті” розповів, як на конференції, “присвяченій проблемам ноосфери, “новому мышленню”, “космічному світогляду”, “російському космізму” (всі ці квіточки, вибачте, з одного помийного відра)”, один з доповідачів, німецький культуролог Михаель Хагермайстер, сказав, що “ідея ноосферизму і російського космізму – черговий російський месіанський міф. Слова його визвали обурення, всі шипіли... Але він же молодець!” [152, с. 2].

Чому ж інтелігентна, висококультурна, освічена людина дозволила собі такі різкі слова на адресу того, що, здавалося б, повинно було б знайти у неї, як мінімум, підтримку і розуміння? На наш погляд, деякі міркування сучасних російських ноосферологів дійсно зайшли так далеко, що не лише проголосили необхідність розбудови “ноосферної республіки Росія” на підставах “ноосферної демократії”, але й повернули терміну “ноосфера” теологічний сенс, який вкладали в нього Леруа і Тейяр де Шарден. Від поглядів натураліста-Вернадського залишився виключно його авторитет. І за допомогою цього світоглядно-методологічного фундаменту, ідеалістичного, навіть містичного за змістом, російські ноосферологи намагаються вирішувати конкретні практичні, навіть прикладні проблеми

світової економіки і політики.

На наш погляд, головне, що слід винести з ноосферної концепції, так це універсальну цілісність першої природи, природи другої (культура) і навіть третьої природи (Розум). Звідси – не лише вихід на життєво-важливу для людства екологічну проблематику, але й методологічна вимога синтезу досягнень різноманітних наукових дисциплін у єдину Науку (з великої літери). Ноосфера як закономірна геологічна зміна біосфери, підготовлена еволюцією живої речовини і визначувана розумом людства, вимагає відповідного світогляду. Це зобов'язує нас, перш за все, виводити сучасну науку з ноосферних передумов, враховуючи названі вище принципи ноосферної концепції при аналізі процесу саморозгортання соціальних систем різного рівня.

1.2. Саморозгортання соціального світу як внутрішнє джерело самовідтворення соціальних систем

Одна з найвиразливіших ознак сучасного соціального життя – надзвичайно висока швидкість змін, більшість з яких має радикальний характер. Рефлектуючи ситуацію “плинного світу”, суспільна свідомість у своїй теоретичній формі прагне з'ясувати головні тенденції еволюції людської цивілізації. Цілком закономірно, що філософська думка в цей час уточнює генезис, сутність та зміст головних категорій, за допомогою яких вона намагається виявити та аналізувати різнопланові явища оновлення соціального світу в переході світової спільноти до інформаційної фази розвитку.

Загальновідомо, що вихідними аксіоматичних засобів будь-якого дослідження, отже і філософського в тому числі, виступають поняття. Однак виявляється, що в дослідженні поняття відіграють різну роль. Для того, щоб розібратися в них, треба розкрити механізм евристичного спрацьовування понять. Він функціонує, як відомо, через співставлення ноуменальних одиниць – смислів, що зафіксовані в поняттях. Оскільки механізм дії понять заснований на порівнянні смислів, що містяться в них, то зовні він виступає як мова. Завдяки мові, духовний світ самовиражається в об'єктивній реальності. Мова, матеріалізуючись, породжує текст.

Тому дослідження проблеми саморозгортання соціального світу можна почати з будь-якого поняття. Головне – розібратися в їхній ієрархії. Рух понять у філософському дослідженні якраз і складає суть останнього, оскільки логіка, покладена в основу такої нової системи понять, і буде

відбивати логіку або алгоритм саморозгортання соціального світу.

Точне й глибоке логічне вивчення ідеї саморозгортання соціального світу є основа й суть філософського аспекту проблеми. Це та сила – аналіз поняття, яким філософія найглибше впливає на науку, в тому числі й на суспільствознавство.

Тож, уточнимо зміст понять, що утворюють основний концепт дослідження: “алгоритм саморозгортання соціального світу”.

Ключовим терміном тут є поняття “світ”. У сучасних філософських словниках термін “світ” не одержав свого тлумачення. Але, звертаючись до словника В. Даля, ми читаємо: “Світ – Всесвіт; речовина в просторі й сила в часі; Одна із земель Всесвіту; наша земля, земна куля, світ ” [85, 330]. Тут нам імпонує визначення світу як однієї зі складових Всесвіту, тобто такої землі, що створена нами.

У “Філософському словнику” І. Фролова “мир” (укр. – світ) визначається як “сукупність усіх форм існування матерії”; “Всесвіт у всьому його різноманітті” [181, с. 333-334]. При цьому зазначається, що поняття “Світ” широко використовується для визначення окремих складових Всесвіту (зіркові світи), Землі й процесів, явищ, що характеризують їх як ціле (світове господарство, світова культура, Всесвітній конгрес), окремих областей життя та його виявлень (внутрішній світ людини, античний світ, науковий світ).

Розгорнутіше визначення терміна “світ” ми зустрічаємо в Б. Рассела, який вважає, що “Всесвіт являє собою суцільно плями й стрибки” [213, с. 169]. Саме одна така “пляма” на тілі Всесвіту, що ініціюється розумною живою речовиною, провідним агентом якої є людина, і утворює специфічне явище, що ми називаємо світом. При цьому цікаво, що структуру світу він також пояснює через елемент мови [213, с. 151].

Термін “світ” ми відрізняємо від так званої “другої природи”, оскільки остання має місце в будь-якому куточку Космосу. Вона, друга природа, є продуктом функціонування розумної речовини, а світ – не тільки продукт людської діяльності.

Тож, соціальний світ у цьому випадку ми розглядаємо як реальність, що прийшла на зміну так званій першій природі й штучно виготовленій техніці, тобто вона є продуктом не природного, речовинного походження, а такою, що вироблена людиною, і такою, що сприймається завдяки віддзеркаленню свого “Я” в інших людях (Д. Белл). Суспільство в такому випадку стає соціальною конструкцією. Одночасно це означає, що обмеження в розвитку людини на етапі переходу від індустріальної до інформаційної цивілізації зникли разом із кінцем ери природи й речей. Це означає, що під терміном “світ” ми маємо розглядати частину Всесвіту, що має характеристики певної завершеності або цілісності і яка має здатність до саморозгортання, тобто на певне самостійне життя. Завершеність світу в такому випадку забезпечує людина як його продуцент [30].

Важливо відзначити дві обставини: по-перше, предмет дослідження має космічні виміри або масштаби, а по-друге, світ належить Всесвіту, а отже, як частка підкоряється законам цілого. Визначити специфіку цієї відносно цілісної частки Всесвіту можна, якщо уточнити зміст прикметника “соціальний”. Оскільки, як пише К. Маркс, “пояснення, в якому немає вказівки на *differentia specifica* (специфічну відмінність – Ю. Б.), не є поясненням” [147, 219-368].

З філософсько-економічної спадщини К. Маркса й Ф. Енгельса ясно випливає, що причиною виникнення “соціального” є суспільний розподіл праці, в якому вони спочатку знайшли ключ до розуміння всієї історії суспільного розвитку, а після цього й пояснення походження соціальних або “особистих відносин”. Саме в їхніх працях “соціальне” постає як, перш за все, “людське відношення людини до людини” [148, 41-174]. В. Ленін теж зробив важливий висновок про практичну тотожність людини з людиною, яка використовується “для позначення суспільного або людського відношення людини до людини” [141, с. 14].

Отже, соціальне виникає в ході взаємодії людей між собою. Значення взаємодії велике. Деякі дослідники вважають їх основою будь-яких соціальних утворень. “Все нескінчене море людського спілкування, – відмічав П. Сорокін, – складається з процесів взаємодії: односторонніх та двосторонніх, тимчасових та тривалих, організованих та неорганізованих, ідейних, чуттєво-емоційних та вольових” [232, с. 26]. При цьому він відштовхується від думки Г. Зіммеля про те, що соціальне явище або суспільство “існує там, де декілька індивідів перебувають у взаємодії” [107, с. 31-39].

Певний внесок у виявлення окремих рис “соціального” зробили сучасні дослідження. Серед них слід назвати: монографії і статті В. Андрущенко, Є. Ануфрієва, Г. Арефьєвої, В. Беха, А. Бичко, І. Бичка, П. Гнатенко, А. Горака, А. Городецького, О. Гугніна, В. Давидовича, Г. Заїченка, Е. Ільєнкова, В. Куценка, М. Лукашевича, Л. Малишка, М. Мамардашвілі, М. Михальченка, М. Мокляка, І. Мороза, В. Пазенка, І. Попової, Ф. Прокофьєва, М. Руткевича, Л. Соханя, Є. Тихонової, С. Франка, І. Цехмістро, Л. Чинакової, В. Шинкарука та ін.; дисертації С. Асаєва, А. Байдельгінова, І. Бакштейна, В. Грехнева, В. Ладейщикова, В. Муляви, О. Плаксіної; публікації Л. Абалкіна, В. Бахарєва, І. Бекешкиної, Є. Бистрицького, Л. Бондаренко, К. Буслова, С. Вовканича, Ю. Волкова, В. Воловича, В. Воронкової, Є. Головахи, Т. Дорохової, К. Грищека, Б. Грушина, Є. Донченко, Т. Заславської, О. Кисельової, І. Кона, О. Крутової, Н. Паніної, В. Роговіна, А. Ручки, Т. Титаренка, В. Хижняка, А. Шохіна та ін.

У короткому енциклопедичному словнику “Соціологія” зафіксовано, що категорія “соціальне” відображає особливу об’єктивну й суб’єктивну реальність, яка створюється людьми безпосередньо через буття в

спільнотах (виділено – Ю. Б.). Ця реальність поєднує в собі риси, дії, вчинки людей, взаємини між ними, речі, норми, цінності, знаки, символи, смисли та їх значення” [230, с. 120-125]. Це надто важливий висновок для цього дослідження, оскільки “соціальний світ” постає перед нами як явище, що твориться й відтворюється людьми в процесі їх життєдіяльності й взаємодії.

Тут можна констатувати, як мінімум, три обставини. Перша серед них та, що саме люди є творцями соціального світу, який ми спостерігаємо й який постає перед нами як текст [164, с. 83], що впорядковується певним ритмом функціонування й розгортання. Завдяки доступним нашій свідомості текстам ми взаємодіємо зі Світом. Тож, вдивляючись у глибини своєї свідомості, ми починаємо й себе сприймати як текст. Нам стає зрозумілішою метафора Хайдеггера–Рікера про те, що людина є мова, і теза В. Налімова про те, що особистість є постійно “реінтерпретуючий текст”. Таким чином, мова забезпечує пульсацію соціальних систем, тобто ритм соціального життя детермінується мовою, якою ми спілкуємось між собою, й країнами, що навколо нас.

Друга обставина полягає в тому, що ми маємо шукати взаємозв’язки з іншими світами завдяки текстам або мові. І саму єдність Світу обґрунтовувати через прояв мови його текстів, що інтегрує індивідуальні прояви життя з єдиною – семантичною – першоосновою Світу. Тут ми перегукуємося з герменевтичною філософією Хайдеггера, теорія пізнання якого виходить з уявлення про Світ як про своєрідний онтологізований текст.

У сучасній науковій літературі ця єдність постулюється через характеристику інформації або знань. Саме привабливість інформації та нових засобів її отримання – одна з причин популярності концепції та практики інформаційного суспільства. Небезпідставно дослідники вбачають у соціальному просторі, насиченому електронно-кібернетичними знаряддями, приладами та пристроями, реалізацію проекту ноосфери В. Вернадського й П. де Шардена: “Ноосфера прагне стати єдиною замкнутою системою, де кожен елемент окремо бачить, відчуває, страждає так само, як і всі інші разом з ним” [240, с. 199].

Цю “відчуваючу єдність”, цілісність нині забезпечує розгалужена мережа “розумних” приладів, частина з яких здатна моделювати окремі функції розуму та чуттєвих можливостей “*homo sapiens*”. Підкреслюючи це, М. Кастельс зазначає: “Саме мережі складають нову соціальну морфологію наших суспільств, а розповсюдження “мережевої” логіки значною мірою позначається на ході й результатах процесів, пов’язаних із виробництвом, повсякденним життям, культурою та владою” [118, 494-505].

Третя обставина полягає в тому, що соціальний світ інтегрується єдиним ритмом пульсації свідомості людей, що живуть на планеті Земля.

Якщо відволіктись від суб'єктивності, можна сказати, що ритм пульсації задає ноосфера, до якої мають відношення й інші носії розуму. І це буде більш точнішим визначенням детермінант пульсації соціального світу. Важливо підкреслити, що В. Вернадський ще у 1924 р. вказував на існування єдиного механізму саморуху для планети загалом, включаючи й біо- і літосферу [16, с. 184].

Звідси випливає правомірність дослідження загального ходу, процесу саморозгортання соціального світу. Звісно, можна стати й на іншу позицію, що визнає існування у Всесвіті неперсоналізованої свідомості (Абсолютного духу, Всесвітнього розуму, Бога). Тоді ми дійсно можемо заспокоїтись, оскільки визнаємо, що людина живе в тому Світі, який існує в самому Всесвіті. Проте ми не будемо торкатись цього аспекту, а обмежимося дослідженням закономірностей саморозгортання соціального світу, що є продуктом взаємодії людей.

Отже, *соціальний світ* ми розглядаємо як продукт, до якого входить не тільки вироблення в ході матеріального виробництва матеріальних багатств, а й накопичення в ході духовного виробництва смислів – з одного боку, а з другого – як процес цілераціональної взаємодії людей у ході творення й відтворення свого родового життя.

Звернемося до терміна “саморозгортання”. Слід наголосити, що саме в ньому приховується сутність дослідницького замислу: з методологічних позицій нелінійного мислення розглянути соціальне життя як багатостадійний процес, що становиться на мікрорівні, набуває зрілості на макрорівні й знімається на мегарівні саморуху універсуму. Приставка “само-” означає, що процес відбувається за рахунок сил, іманентно притаманних соціальному світу. Це можливо, оскільки будь-яке явище має, за висновком Г. Гегеля, два джерела для розвитку: із внутрішнього боку воно детермінується підставою, а ззовні – умовами. Умови – формують, а підстава – проростає. У такому випадку нас цікавить детермінація підставою.

У працях В. Вернадського, П. де Шардена, Е. Леруа виявляється, що підстава соціального світу – біот живої речовини. Тому можна вважати, що саме жива речовина й тільки вона є джерелом, яке породжує другу природу. Для цього вона має необхідні атрибутивні якості, маємо на увазі її повсюдну й невинну активність. В історії філософії активність субстанції та її проявів визначається як “життєвість”, “імпульс до руху” (Гегель); “діяльна сторона”, “діяльне співвідношення” між полюсами діалектичного протиріччя, як “енергійна, напружена форма, що спонукає до розв’язання цього протиріччя” (Маркс); “відштовхування”, “активність функціонування”, “самостійна сила реакції” (Енгельс); “рушійна сила” (Ленін).

Окрім активності біоту живої речовини, проявляється інша його якість – розумність. Таким чином, вважається, що підставою ноосфери є розумна

жива речовина, яка має містити в собі соціальність у потенційній формі [13, 14]. Тоді підставу слід розглядати як суб'єктивований соціальний світ, який існує в структурі розумної живої речовини в потенційній формі.

Термін “саморозгортання”, на відміну від термінів “саморуку”, “самоорганізації”, “саморозвитку”, “становлення”, “розвитку” та деяких інших споріднених із ними понять, обраний нами з тією метою, щоб віддзеркалити в ході дослідження поступовість, поетапність виникнення, становлення, функціонування й зняття явища соціального світу, його перехід з одного стану в інший під тиском внутрішнього змісту явища.

На жаль, термін “саморозгортання” на сьогодні ще не дістав широкого розповсюдження. Наукова спільнота опрацьовує момент поширення явищ за допомогою категоріального апарату синергетики. Сталося так, що провідним терміном на сьогодні тут є поняття “самоорганізація”. У “Філософському енциклопедичному словникові” знаходимо: “Самоорганізація – процес, у ході якого створюється, відтворюється або вдосконалюється організація складної динамічної системи. Процеси самоорганізації можуть мати місце тільки в системах, що відрізняються високим рівнем складності й великою кількістю елементів, зв'язки між якими мають не жорсткий, а імовірнісний характер... Характерна особливість процесів самоорганізації – їхній цілеспрямований, але разом із тим і природний, спонтанний характер: ці процеси, що протікають за умов взаємодії системи з навколишнім середовищем, тією чи іншою мірою автономні, відносно незалежні від середовища” [258, с. 566].

Не заперечуючи проти використання поняття “самоорганізація” у дослідженні саморуку соціального світу, ми все ж таки, вважаємо, що в нашому випадку доцільніше використовувати саме поняття “саморозгортання”, оскільки на самоорганізацію здатні впливати й зовнішні чинники, що належать до космічного середовища. При цьому середовище розуміється, за поданням О. Богданова, як “сукупність зовнішніх впливів, під тиском яких знаходиться система, але взятих саме по відношенню до неї. Тому інша система – інше середовище” [40, с. 110]. На нашу думку, на зміст і темпи саморозгортання соціального світу впливає саме підстава, а умови, скоріше, визначають його форму.

Оскільки саморух соціального світу у філософії знімається терміном “буття”, то термін “саморозгортання” є, на нашу думку, дуже доречним. Бо саме буття греки першими й первісно розуміють як φύσις – самовиникнення, саморозгортання і тим самим сутнісне самоподання, самовиявлення і вихід у відкритість. Якщо ми спитаємо про буття, маючи на увазі його саме по собі, як про φύσις, тобто τῇ φύσει, то виявиться: τῇ φύσει буття πρότερον, перед суцим, а суцце – ὕστερον, пізніше [269].

Саме поняття “розгортання” розкривається через поняття “експлікація” та “еманація”. Зокрема, термін “експлікація” має декілька

значень, але нас влаштовує таке: процес розгортання, у результаті якого розкривається зміст якої-небудь єдності, а її частини отримують самостійність і можуть бути розпізнані одна від одної. Термін “експлікація” у цьому сенсі широко використовується в ідеалістичній філософії. Так, у неоплатонізмі світ, окремі речі розглядаються як експлікація, “саморозгортання” бога, в якому вони спочатку співіснують у єдності [280, с. 681]. У Лейбніца вислів “внутрішнє розгортання станів” означає процеси, що відбувалися в душі й у монадах; взагалі те, що здійснюється у світі, є тільки перетворення, але в ньому немає ніякого виникнення нового й ніякого знищення. Якщо експлікація означає розгортання або пояснення події, або явища через розкладання їх на частини, в яких знаходиться загальна для них ідея, то еманация є витоком із чистої сутності втіленого існування. Еманация є містичним витоком, який можна експліціювати як духовне явище, яке приходить у реальність зі світу ідей.

Термін “саморозгортання” знайшов застосування й у філософській літературі Заходу й Сходу. Так, наприклад, у філософії німецького ідеалізму розвиток означав саморозгортання божественного у світі, саморозгортання живого в божественне, а також світовий процес як *creatio continua*. Гегель розглядав дійсний світ як саморозгортання поняття в різноманіття його визначень. Він виводив, пояснював і розгортав поняття і явища із внутрішньої розумної природи людини.

Однак сьогодні навряд чи можна назвати загальнопоширеною оптимістичну впевненість Г. Гегеля про те, що сушим управляє вищий розум, завданням якого є не тільки саморозгортання, але й, у відомому значенні, сприяння тому, щоб розумні істоти досягали стану причетності до вищого блага. Сучасна свідомість схильніша до тлумачення вказаного явища в термінах панування над людиною відчужених природних або культурних сил. З урахуванням виказаних міркувань можна зробити висновок про необхідність прогресу раціонально-критичної свідомості для збереження й розвитку цивілізації. За Г. Гегелем, цей термін також слід вважати доречним для характеристики соціального світу з тією поправкою, що саморозгортається Абсолютний розум, який плине згори, а активізується шляхом концентрації й акумуляції в розум мільярда носіїв розуму знизу. У логіці поняття стає ясно не тільки те, що реальний лише Суб’єкт (що виходить уже з “Феноменології”), але з’ясовується також, чому це так. Отже, уся реальність розглядається як діалектичне саморозгортання Суб’єкта – носія або носіїв розуму.

Оскільки існування Абсолютного Розуму ще не доведено, як не доведено й протилежне, то не виключено, що в бутті виявляються обидва носії розуму. У всякому разі, філософи мають бути до цього готові.

У китайській філософській класичній традиції термін “саморозгортання” також вживається саме для визначення алгоритму виявлення космогонічної проблематики [245, с. 90-124]. Вихідним

початком космогенезу є Дао, з якого “все почало бути, що почало бути”. Е. Торчинов переконливо продемонстрував, що космогонічна модель “Даодецзіна” співвідноситься з відомим китайським міфом про Паньгу. Використовуючи дані різних джерел, дослідник показав необхідність перегляду традиційного трактування основного космогонічного сюжету “Даодецзіна” [89, с. 144-161]. Згідно з представленою реконструкцією, автор “Даодецзіна” мислив космогенез як деякий стадіальний процес, що містить два основні етапи – плавне *саморозгортання Дао й, потім, стрибкоподібний перехід до розгортання всього феноменального світу* (курсив – Ю. Б.) [245, с. 90-96].

Поступова експлікація Дао проходить через три стадії, на кожній з яких розгортається будь-який один із його трьох онтологічних аспектів, названих у 14 розділі “Даодецзіна” “якнайтоншим” (і), “найтихішим” (сі), “невловимим” (вей), початкова недиференційована єдність яких позначається ідеологемою “хаос” (хунь, хунь-дунь) і є четвертим (але генетично – перший) аспектом, або іпостась Дао. Стрибкоподібний етап у розгортанні Дао представляє відхід від початкової гармонії і єдності. Причина його не називається, але результат очевидний. Світ розпадається, триєдине Дао залишається поза феноменальним світом.

Відповідно народження феноменального світу є порушенням початкової гармонії. Зримий світ форм уже не є єдиним і цілним, хоча потенційно залишається причетним до єдності. Отже, космогенез інтерпретується двояким чином: з одного боку, він – смерть початкової єдності, з другого – народження світу множинності [245, с. 96].

Саморозгортання як процес використовується у веданті “Брахмасутри” (III-IV ст. від Р. Х.), що подає філософську систему вчення Брахми. Брахма – це те, із чого відбувається породження й різні стани світу. Навіть у V ст. граматист Бхартрихарі в трактаті “Вак’япадія” пише про те, що, існуючи без початку й без кінця, Брахман є сутністю слова (вач), проявляється у вигляді об’єктів і що саме завдяки йому розгортається світ. Зберігаючи засади Брахма–сутр про Брахмана як джерело походження світу, Бхартрихарі уточнює, що він “матеріально” здійснює “саморозгортання” у цьому світі.

Термін “саморозгортання” знайшов застосування й у сфері психологічної науки. Якщо звернутись до праць відомого німецького психолога У. Штерна, то саморозгортання розуміється як самовияв потенціалу людини під впливом середовища. При цьому процес саморозгортання він розглядає як три структурні особливості: зростання, збільшення кількості й різноманіття життєвих подій, а також активності переживань; диференціація (розчленування) – життя особистості переходить від вихідної нез’ясованості й дифузності до більшої структурної, оскільки утворюється одночасно ширше ціле й відбувається більш глибока диференціація; перетворення – життя особистості проходить

у своєму розвитку певну кількість якісно різних, але внутрішньо обумовлених етапів.

Це положення персоналістської психології для нас у цьому випадку дуже важливе, оскільки соціальний світ ми розглядаємо як сукупність мільярдів індивідуальних світів і те, що відбувається в онтогенезі окремого суб'єкта, має місце й у філогенезі. А соціальний світ ми можемо розглядати як сукупність онтогенезів особистості людей, що його обумовлюють. Ця робоча гіпотеза має дістати подальше своє обґрунтування.

Мабуть, гострота цих питань викликає до життя визначення психології М. Лоським як науки про цілеспрямованість внутрішнього світу людини й звернення У. Штерна до аристотелівського поняття ентелехії, що призводить до появи таких понять, як “самообтяжливі прагнення” (М. Лоський), “самоактуалізація” і “метапотреби” (А. Маслоу), “самотрансценденція” (В. Франкл), “персоналізація” (Є. Мунье) тощо.

Визнавши існування суверенного внутрішнього джерела розвитку, ми тим самим визнаємо, що можливий результат цього процесу (у тому числі й розвитку художньо-мистецьких здібностей) в якійсь формі, в якомусь плані дійсності, потенційно вже *існує*. Тоді розвиток, по суті, виявляється саморозвитком і відповідно до етимологічного значення слова виступає як розгортання (саморозгортання), вивільнення чогось, існуючого в “сповитому” стислому стані.

Саморозгортання деякі автори розглядають як телеологічний процес, тобто такий, що задається вищою метою соціального життя, наприклад, його смислом. Щоб зобразити природу як телеологічну систему, як необхідне саморозгортання вічної ідеї, треба показати, що у вищому завжди можна відшукати пояснення нижчого. Наприклад, навіть якщо з тимчасової точки зору неорганічне передує органічному, з погляду філософії – останнє логічно. Раз у світі є глибинна, вища підстава, то його самореалізація, саморозгортання й складає вищу мету Всесвіту (світобудови), якщо така в нього є.

Для відтворення образу буття в абсолютному ідеалізмі й фундаментальній онтології російський дослідник А. Паткуль використовує поняття “саморозгортання” як метод пізнання. Він зазначає, що винятковість цього методу полягає в тому, що “метод є саморозгортання буття як буття абсолютної ідеї від чистого буття як абстракції до цілісності помислених змістів, тобто до конкретності буття абсолютної ідеї. Це поняття, що знає само себе, має себе предметом. Метод є те модальне, або формальне, що здатне з буття розгорнути свій зміст. Метод як подібне саморозгортання включає в себе три моменти: початок, абстрактна всезагальність, тобто буття як невизначене безпосереднє; розрізнення всезагальності в собі, судження, рефлексія, акт визначення взагалі; повернення поняття до самого себе, таким чином, що в його єдності утримуються всі ті відмінності, що й складають його зміст; відновлення

первинної безпосередності при збереженні виявлених відмінностей [178].

Таким чином, термін “саморозгортання” соціального світу є сенс розглядати:

– по-перше, як космологічний процес, що виносить на поверхню або в буття зміст соціального світу, який був прихований у структурі особистості й людського роду;

– по-друге, він має віддзеркалити переходи якості соціального буття від об’єктивного до суб’єктивованого, від суб’єктивованого до об’єктивованого, від об’єктивованого до об’єктивного;

– по-третє, він є універсальним і дуже широким поняттям для використання, оскільки має вживатися із гранично широкими поняттями, такими як світ, буття, Всесвіт, мікро-, макро- й мегарівні;

– по-четверте, він стосується як онтогенезу особистості, так і філогенезу соціальних систем, що утворюють люди в ході так званої культурно-історичної практики;

– по-п’яте, термін “саморозгортання” можна розглядати як метод пізнання соціального світу;

– по-шосте, для дослідження процесу саморозгортання соціального світу важливо визначити простір, в якому відбувається процес його розгортання, і час, яким він характеризується, оскільки ми маємо справу з переміщенням і зміною стану основопокладаючої субстанції, що продукується планетарною спільнотою.

Отже, *саморозгортання соціального світу* ми розуміємо як процес озовніщення змісту потенційного соціального світу, продуцентом якого є окремі особистості або колективи людей.

Тепер розглянемо сутність терміна *алгоритм*. Відомо, що він походить від імені видатного математика середньовіччя Аль-Хорезмі. Запропоновані ним прийоми виконання арифметичних обчислень із багатозначними числами в Європі називалися алгоритмами (від латинського написання імені Аль-Хорезмі). Відомо, що цей термін застосовувався також для позначення Алгоритму Евкліда, що є набором правил для знаходження найбільшого загального розподілу двох чисел.

Сучасне формальне визначення алгоритму було зроблене в 30-50-х рр. ХХ ст. у роботах Тюрінга, Поста, Чьорча (Тезис Чьорча-Тьюрінга), Н. Вінера, А. Маркова. При цьому зазначимо, що не існує чіткого й вичерпного визначення поняття “алгоритм”. За визначенням А. Колмогорова, наприклад, “Алгоритм – це всяка система обчислень, виконуваних суворо за певними правилами, яка після якого-небудь числа кроків свідомо приводить до рішення поставленої задачі” (А. Колмогоров). Водночас А. Марков визначає його так: “Алгоритм – це точне розпорядження, що визначає обчислювальний процес, що йде від варійованих початкових даних до здобуваного результату” (А. Марков).

На сутність алгоритму можна подивитись і з боку комп’ютерної

техніки, у якій він знайшов сьогодні чи не найпоширеніше застосування. Процесор електронно-обчислювальної машини – це чудо техніки, проте вміє виконувати лише найпростіші команди. Для вирішення задач обробки інформації програміст повинен скласти докладний опис послідовності дій, тобто створити певний алгоритм, який необхідно виконати процесору комп'ютера.

Складання такого покрокового опису процесу рішення задачі називається *алгоритмізацією*, а *алгоритмом* називається кінцевий набір правил, розташованих у певному логічному порядку, що дає можливість виконавцю вирішувати будь-яку конкретну задачу з деякого класу однотипних задач. У різних ситуаціях у ролі виконавця може виступати електронний або який-небудь інший пристрій, або людина (наприклад, військовослужбовець, що охороняє склад боєприпасів і діє згідно з алгоритмами, записаними у статут караульної служби).

Тож, можна навести й формальні ознаки алгоритмів. Різні визначення алгоритму в явній або неявній формі містять наступний ряд загальних вимог:

– детермінованість – визначеність. У кожний момент часу наступний крок роботи однозначно визначається станом системи. Таким чином, алгоритм видає один і той самий результат (відповідь) для одних і тих же початкових даних.

– зрозумілість – алгоритм для виконавця повинен включати тільки ті команди, які йому (виконавцю) доступні, які входять у його систему команд.

– завершеність (кінцівка) – за коректно заданих початкових даних алгоритм повинен завершувати роботу й видавати результат за кінцеве число кроків.

Отже, *алгоритм* – це послідовність дій, спрямованих на отримання певного результату. При цьому його незчисленне повторювання в часі, як основа самовідтворення, або його “ритм”, напряду пов’язується, на нашу думку, з пульсацією соціального світу. Існує цілий пласт наукової літератури, у якому зафіксована циклічність коливань у саморусі соціального світу.

Треба зазначити, що в алгоритмі саморозгортання соціального світу ми вбачаємо певну послідовність – набір правил, розташованих у певному логічному порядку, що дає змогу вирішувати будь-яке конкретне завдання з деякого класу однотипних задач. Цей процес отримав назву “алгоритм”.

Важливо співставити поняття “саморозгортання” із поняттями “становлення” і “розвиток”. Почнемо аналіз із поняття “становлення”, як складової процесу розвитку. Поняття “алгоритм саморозгортання соціального світу” не збігається, на нашу думку, з терміном “становлення соціального світу”, оскільки останній віддзеркалює тільки рух у буття, належність до буття, поступовий крок до того, щоб бути. Хоча в ньому

анонімні послідовники Платона досить вдало передали його розуміння становлення, оскільки схоплена суть становлення як єдності буття й небуття.

При цьому ще від Платона становлення дуже тісно пов'язується із часом і не передбачає наявності будь-яких матеріальних механізмів [268, с. 244]. До проблеми становлення час виявляється потоком, плин якого приводить у рух весь матеріальний світ, викликає нове до життя, примушує все існуюче перетерплювати кількісно-якісні зміни, й у кінцевому підсумку все існуюче перетворити в якусь безодню, під назвою “минулий час”.

Таким чином, становлення – це результат саморуху універсуму, що являє собою процес виникнення принципово нових, безпосередньо не впливаючих з “вихідних матеріалів” об'єктів, процесів і явищ. Тож, на визначення сутності й змісту поняття “алгоритм саморозгортання” може позитивно вплинути зміст того, що накопичено в теоретичній спадщині про категорію “становлення”. Пригадаймо, що в загальних рисах діалектика становлення розглянута у філософському вченні Г. Гегеля. Численні аспекти становлення як діалектичного процесу перетворення можливості в дійсність розвинені в рамках діалектичного матеріалізму. У розробку категорії становлення зробили внесок і багато інших філософських шкіл. Так, наприклад, процеси становлення людського буття розглядаються у філософії життя й екзистенціалізмі.

Алгоритм саморозгортання соціального світу не збігається з поняттям розвитку. Проаналізувати їх співвідношення логічно, оскільки становлення є складовою процесу розвитку, що реалізується після етапу породження й переходить в етап зрілого функціонування. Хоча тут однозначності немає, оскільки на практиці термін саморозгортання часто вживається як синонім таких понять, як: розвиток, еволюція, генезис. Тож, їх також є сенс тут прокоментувати ширше.

Отже, розвиток, розглядається в сучасній науковій літературі як еволюція, генезис – закономірна зміна матерії й свідомості, їх універсальна властивість; власне “розгортання” доти “згорнутого”, виявлення речей, частин, станів, властивостей, відносин, які були й раніше, уже були підготовлені, але не були доступні сприйняттю, особливо в значенні сходження від нижчого й малозначного до вищого й повноцінного.

Розвиток буває або екстенсивним (в значенні еволюціонізму XVIII ст.), тобто проявом і збільшенням того що вже є, або інтенсивним (епігенез), тобто виникненням якісно нових форм. З другого боку, розвиток буває або екзогенним, тобто несправжнім, неістинним розвитком, що визначається тільки ззовні, навколишнім світом, або ендегенним, тобто справжнім розвитком, джерело якого знаходиться всередині того, що розвивається.

У протилежність “творінню”, появи з нічого, а також у протилежність спонтанному формуванню з хаосу, або Нуле, поняття “розвиток”

вживається для позначення поступального руху, переходу від одного стану до іншого. При цьому творіння не синонім саморозгортанню, оскільки перша дія відбувається завдяки наявності Волі й носія Волі, тобто Бога.

Кожна система дана обов'язково як еволюція, а з другого боку, еволюція неминуче носить системний характер – ця методологічна установка Ю. Тинянова лягла в основу епістемі Нового часу. Еволюційний процес розглядається ним як саморозгортання деякої початкової сутності, самоорганізація системи, вимога безперервної динаміки й викликає еволюцію. Саме поняття еволюції, що трактується як “зсув системи”, взаємодія тенденції до автоматизму й дезавтоматизації, “стрибок”, у сутності, передбачає сучасні теорії порядку й хаосу, а визначення конструктивного принципу, конструктивної функції елемента щодо системи вводить поняття “точки відліку” – ключове в сучасній теорії відносності [145; 146]. Як зазначає В. Крисаченко, у змістовних характеристиках терміна еволюції виділяються три етапи її трактування: 1) розгортання, 2) вияв, 3) новостворення [127, с. 18].

Процес актуалізації проблеми фундаментальної раціоналізації суспільного життя спостерігається давно, і в названому процесі можна виділити, як мінімум, три етапи: *перший* – пов'язаний з обґрунтуванням пріоритету ролі особистості в історії і земного походження суспільства та держави (епоха Відродження); *другий* – пов'язаний зі становленням соціальної доктрини марксизму, що розкриває суть суспільного життя на основі первинності матеріального над духовним при зростанні творчої ролі народних мас як суб'єкта соціальної чинності (кінець XVIII – середина XX ст.); *третій* – пов'язаний з пошуком “філософської єдності” серед безлічі відносно самостійних і взаємовиключаючих засобів пояснення ліній розвитку соціального світу – теологічного, матеріалістичного, технократичного, феноменологічного, екзистенціалістичного та інших (з середини XX ст.).

Не дивно, що перед такими потужними й різноспрямованими потоками інтелектуальної та фізичної енергії слаборозвинута теоретична думка просто розгубилася. Причина цього явища полягає в тому, що практична свідомість людей продовжує орієнтуватися на засвоєння логіки зовнішнього стану речей. Люди втратили контакт із внутрішнім світом. Вони перестали розуміти його логіку, і це нерозуміння призвело до того, що спрацювала пастка екології, яка відбиває вимогу дотримання нами закономірностей космічного характеру.

За цих умов природним є розподіл дослідників на дві великі групи: песимістів та оптимістів. Песимісти, яких більшість (К. Поппер, А. Койре, Б. Паскаль, Моно та ін.), ставляться скептично до можливостей пізнання законів суспільного розвитку.

Оптимісти ж продовжують невтомно працювати над розгадкою таємниці механізму саморозгортання суспільного життя. В їхньому складі

можна виокремити дві групи. Одна група йде шляхом створення актуалізованих моделей суспільного розвитку, використовуючи для цього тенденції, що відкриваються в ході науково-технічної революції. Друга група дослідників-оптимістів намагається досягнути цілісності суспільного життя шляхом застосування до неї ідеї соціального організму, що має свою власну долю й багатовікову історію. Її евристичний потенціал розглянуто у працях В. Беха [25-27; 30].

Наша дослідницька позиція полягає в поданні загальної схеми його руху за рівнями саморуху універсуму як фрагмента самого універсуму. Це принципово допустимо, оскільки ми бачимо органічну єдність соціального світу, і визнаємо його іманентний зв'язок із першою природою й Космосом. Одночасно це означає, що ми повинні відслідкувати породження й форму існування соціального світу на мікрорівні, знайти й віддзеркалити момент його перебування на макрорівні й відтворити засобами когнітивного аналізу форму його “зняття” на мегарівні, тобто розчинення в космічному середовищі.

При цьому ми погоджуємось з думкою про те, що саме в ході подолання нинішньої планетарної кризи людська думка знайде якісно новий засіб концептуального пояснення свого подальшого розвитку. На нашу думку, відповіді на всі питання, що розбурхали філософську і наукову свідомість світового співтовариства наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., слід шукати в явищі ноокозмогенезу, а точніше – ноосоціогенезу. Спонтанна самотрансформація соціального світу викликана, на нашу думку, загостренням потреби Космосу в ефективно функціонуючому *планетарному розумі*, що покликаний компенсувати його структурну нестійкість.

Інакше кажучи, ми згодні з М. Моїсєєвим у тому, що в “синергетичній мішанині”, якою уявляється світовий процес самоорганізації універсуму, існує жорстка тенденція формування своєрідного автопілота, що охороняє суперсистему планетарного розуму і її фрагменти від спонтанного руйнування. І ця специфічна функція авторегулятора в еволюційному розвитку універсуму належить ноосфері, провідну роль в якій відіграє людська особистість [155, с. 196-202].

Отже, завершуючи обґрунтування головного поняття цього дослідження – алгоритму саморозгортання соціального світу – ми можемо зробити такі висновки:

– по-перше, не тільки у філософській царині дійсно існує проблема дослідження загальної схеми, алгоритму саморозгортання соціального світу, оскільки криза соціального життя кінця ХХ – початку ХХІ ст. виразно продемонструвала, що Всесвіт не тільки інтенсивно переструктурується, а й заявляє про себе в галузі політичної практики, оскільки ООН поставило за мету сприяти становленню єдиного соціального світу, Європа – заявила про формування Єдиного

європейського простору;

– по-друге, причиною кризи, вибухового прояву є значне нарощування інтелектуальної потужності людського мозку, що отримав додатковий імпульс до посилення впливу на загальноеволюційний процес у ході створення й використання сучасних комп'ютерних мереж;

– по-третє, у ноосферну добу значно зросла залежність людської спільноти від інформаційної складової, що належить Семантичному Всесвіту й на практиці проявляється як інформаційне суспільство, функціонує як інформаційні банки знань, що інтенсивно розвивають нові інструменти людського спілкування – потужні інформаційні мережі;

– по-четверте, світова спільнота для того, щоб орієнтуватися в ході глобалізації соціального світу, має досліджувати не тільки економічні, соціальні, політичні, ідеологічні або інформаційні аспекти становлення нового світового порядку, а й відтворити алгоритм загального саморозгортання соціального світу;

– по-п'яте, алгоритм саморозгортання має постати перед нами як ідеальний процес, що детермінується змістом підстави, тобто потенцій соціального, що притаманні людській спільноті. При цьому ми маємо усвідомлювати, що середовище, в якому проривається назовні зміст соціального, може його видозмінювати, тому останнє може отримувати не те, що принципово нові життєздатні форми, а й мутантні;

– по-шосте, саморозгортання соціального світу має аналізуватись як найбільш узагальнений або абстрактний процес саморуку універсуму, фрагменти якого висвітлюються категоріями “самоорганізації”, “становлення”, “функціонування”, “розвитку”, “еволюції”, “прогресу”, “регресу” соціального світу;

– по-сьоме, можна викласти авторську установку на вивчення предмета цього дослідження й зафіксувати її у вигляді формалізації його головного поняття.

На основі вищевикладеного ми робимо висновок про те, що алгоритм саморозгортання соціального світу представляє собою самовідтворювальний, космологічний за походженням, енергетикою й спрямованістю, багатоетапний процес, що за змістом утримує зародження соціального світу, тобто в глибині розумної живої речовини – людини, а конкретніше, – планетарної людської спільноти, знаходить продовження шляхом виходу в самостійне й незалежне від особистості людини та її стихійних й організованих форм буття й, нарешті, завершується переходом в іншу площину, в якій існує у формі надколективних утворень і безособистісних форм соціальної суб'єктивності, що розчиняються в безмежному космосі.

Отже, цілком логічним кроком у ході поглиблення аналізу проблеми саморозгортання соціального світу є звернення до філософсько-теоретичної спадщини світової спільноти з метою конкретизації вивчення існуючих

методологічних підходів до аналізу цього явища. Оскільки вже попередній її розгляд показав, що ця проблема була в центрі уваги мислителів Сходу й Заходу, в усі часи й у різні епохи культурно-історичного розвитку світової спільноти.

1.3. Багатовимірність методологічних підходів до вивчення саморозгортання соціального світу

Проблема теоретичного узагальнення процесу саморозгортання соціального світу існує, як ми довели в попередньому підрозділі, рівно стільки, скільки існує світова наукова думка. Звісно, що у філософсько-теоретичній спадщині світової спільноти можна знайти безліч спроб і засобів відтворення алгоритму саморозгортання соціального життя.

Тому метою цього підрозділу є аналіз існуючих підходів до процесу саморозгортання соціального світу залежно від етнічних, географічних, ідеологічних, методологічних й інших вихідних параметрів. Якість запровадженого підходу має визначатися, на нашу думку, за однією ознакою, а саме: наскільки реалізований дослідником чи колективом дослідників спосіб є універсальним і чи пояснює він уже існуючі способи вирішення названої проблеми.

Зазначимо, що розв'язання цього питання відбувалося відповідно до типу світогляду, що панує в суспільстві. Тому слід розрізняти позитивні підходи до обґрунтування природної єдності соціального світу й негативні, або штучні, підходи, наприклад, фашистські або інші, що мають людинонависницьке спрямування, оскільки намагаються штучним шляхом створити єдність соціального життя. Тут ми будемо розглядати тільки перший тип концепцій.

Якщо реконструювати шляхи вивчення цього явища, то є сенс скористатися історичним підходом, оскільки саме він дає змогу не тільки відтворювати зміст уявлень про саморозгортання соціального світу, а й представити рух теоретичної думки в ході спроб вирішення цієї проблеми.

Звісно, що перші спроби вивчити спосіб саморозгортання соціального життя треба шукати в міфологічній свідомості світової спільноти, що спочатку рясніла міфами, а потім просувалася вперед соціальними утопіями, фантазіями, які згодом переросли у футурологію. Розрізняють давню міфологію й міфологію як філософсько-літературний жанр. До такого жанру, наприклад, зверталися письменники Ж. Кокто, Ф. Кафка, Т. Манн, Г. Маркеса.

У літературі активно досліджується проблема встановлення соціального порядку через використання ідеї самоструктурування й переструктурування хаосу. Привабливість ідеї хаосу й порядку для побудови алгоритму саморозгортання соціального світу дуже велика. Вона полягає у визнанні основних принципів світовпорядкування, що закладені в них, починаючи з давніх космогоній і закінчуючи сучасним природознавством (у тому числі й синергетикою) з позицій точної науки [48, с. 85-107]. Тобто формування образу соціального порядку зазнало помітної еволюції – від пошуків констант і умов рівноважного й стійкого порядку до усвідомлення ролі нерівноважних, динамічних факторів, що слугують необхідною умовою порядку, який саморозвивається та еволюціонує – порядку як засобу підтримання мінливості соціальних систем [48, с. 133].

У становленні поняття “хаос” виокремлено декілька етапів, а саме: 1) міфологічно-космогонічний, де в уявленнях про будову світу невід’ємною частиною є хаос – первинний стан світу, який передував упорядкуванню, створенню Космосу; 2) натурфілософський, де світобудова античних мислителів наділяє хаос конструктивними якостями. Представники докласичного періоду античної філософії намагаються розглянути проблеми виникнення світу, структурування Космосу. В античній концепції “хаос найбільше асоціювався зі світовим яйцем, яке породило із себе весь світ” [154, с. 581]. У класичний період у Греції поняття хаосу розглядається як фізичний простір, порожній, або чим-небудь наповнений, з одного боку, а з другого – хаос – це дещо живе та животворне, що є основою світового життя; 3) латентний, де домінують філософські концепції кризи, що сутнісно відбивають стан дезорганізації, але відсутнє саме поняття “хаос”. Домінуючі соціологічні вчення цього часу (принцип Карно-Клаузіуса, статичний підхід Больцмана, Дарвінізм, системний підхід, дослідження суспільства О. Контом, ідеї еволюціонізму із представниками Г. Спенсером, Е. Дюркгеймом, К. Марксом, ідеї В. Парето) мають у своєму зародку ідеї динаміки порядку й хаосу, складного й простого, рівноваги й нерівноваги. Поступовий прогрес, який прогнозувала соціологія, завершився соціальним потрясінням, зміною політичних систем, тотальною кризою (І. Фіхте, Ф. Ніцше, А. Шопенгауер, О. Шпенглер, К. Маркс, К. Ясперс, Е. Гуссерль, М. Хайдеггер); 4) синергетичний, де в теорії самоорганізації ключовими поняттями стають “хаос” та “порядок”; 5) нарешті, філософський, а саме – етап філософської рефлексії сучасних станів соціумів як складних систем, здатних до самоорганізації, крізь призму понять “соціальний хаос” та “соціальний порядок”.

Детально розглядаючи концепції розуміння хаосу, ми тим самим робимо акцент на тому, що філософи, які займалися цим питанням, розуміли хаос як першопочаток світу. Ми також базуємось на тому, що

хаос є першоосною світу, але уточнюємо – соціального світу й намагаємось розгледіти системність і на її основі побудувати евристичний алгоритм його саморозгортання.

У тісному зв'язку з міфологічними уявленнями з давніх часів розвивалися утопічні ідеї. У них поява бажаного майбутнього пов'язувалася не з надприродними силами, а з розумом, діяльністю людей. Історія утопічної думки – це процес еволюції “утопізму”, що простежується в працях Шан Яна, Платона, Августина Блаженного, Т. Мора, Т. Кампанелли, Ф. Бекона, А. Сен-Симона, Ш. Фур'є, Р. Оуена. Цікаво, що спокуса утопізму не зникає й сьогодні, оскільки люди постійно прагнуть придумати щось здатне, якщо й не покінчити з усім злом на землі, то принаймні забезпечити домінування сил добра над силами зла. Недаремно В. Даль трактує утопію як “небувалу, блаженну країну, все омріяне, нездійсненне, марення про щастя” [86, с. 521].

Нові конструкції утопій значно активізуються в переломні моменти історії: саме тоді виникає соціальна епідемія абстрактної боротьби за свободу й щастя людства. Характеризуючи метаморфози утопічної свідомості, російський філософ Г. Батигін зазначає: “Утопічність свідомості – невід'ємна риса “людини, що бореться”. Вона постійно націлена в майбутнє (не реальне, а уявне майбутнє): абсолютно несприйнятлива до вчорашніх уроків і не вміє нести відповідальності за скоєне” [19, 268]. Особливим жанром, характерним для ХХ ст., є антиутопії. Вони змальовують картини небажаного майбутнього. Найвідоміші належать перу Є. Замятіна, О. Хакслі, Дж. Оруелла.

Філософський і соціологічний підходи до утопії вимагають диференціації ідеалів. Народні мрії – це ідеали, у той час як утопія – суспільство з ідеальною організацією, що контролює поведінку недосконалих людей. Від політичної програми утопію відрізняє віра у вічність одного разу відлагодженого механізму, а від футурології – відсутність конкретних часових розрахунків [286].

Як засіб підведення теоретичної бази під аналіз хаосу й практику соціального прогнозування почав розглядатися футурологічний напрям. Відтоді й донині простежується періодизація футуроорієнтованих прогностичних підходів, яка складається з трьох основних етапів:

1) 1960-і – середина 1970-х рр. – ототожнення футурології з науковим прогнозуванням та оформлення її як спеціального наукового напрямку в працях “Комісії 2000 року” при Американській академії мистецтв, а також доповідях Римського клубу. Тривоги членів клубу щодо подальшого розвитку людства знайшли відображення в доповідях від “Межі зростання” (1972 р., Д. Медоуз та ін.) до “Поза межами віку марнотратства” (1976 р., Д. Гарбор та ін.);

2) кінець 1970-х – початок 1980-х рр. – діяльність, спрямована на глобальні пошуки перспектив виживання людства. Це засвідчують,

зокрема, доповіді “Мета для людства” (1977 р., Е. Ласло та ін.), “Енергія: зворотний рахунок” (1978 р., Т. Монбріаль), “мікроелектроніка і суспільство” (1982 р., Г. Фрідріхс, А. Шафф). До цього періоду належить і доповідь Римському клубові Б. Гаврилишина “Дороговкази в майбутнє” (1980 р.);

3) від 1990-х рр. – для діяльності Римського клубу характерні пошуки альтернативної цивілізації, що знайшло відображення в доповідях від “Фактор чотири: подвійний добробут – зменшене вдвічі використання ресурсів” (1997 р., Е. Вайсзекер) до “Інформаційне суспільство і демографічна революція” (2001 р., С. Капиця).

Загалом у підходах, присвячених опануванню майбутнього, починає домінувати вивільнена від заідеологізованого світобачення науково обґрунтована плюралістична тенденція щодо прогностичних засобів і можливостей. Вона не виключає нетрадиційних, до кінця ще не з’ясованих наукою варіантів [74, с. 47-56].

Поряд із тим, прогностика в науці розглядається як самодостатній напрям, основу якого складають спроби оцінити майбутні соціальні події в певній галузі наукових знань. Окремі елементи прогнозування існували вже в стародавньому світі. З розвитком наукових знань XV-XVII ст. вони почали складати систему. Цей процес значно прискорився на середину XIX ст. – час виникнення марксизму, який гучно заявив про себе як про загальнометодологічну основу вивчення тенденцій соціально-історичного процесу і з яким значна частина дослідників, власне, й пов’язувала початок здійснення наукового прогнозу в суспільних науках.

Широку наукову перспективу пізнання глибинних процесів розвитку людства відкрила ідея ноосфери, сформульована першим президентом Української академії наук В. Вернадським. Відомі також прогнози К. Цюлковського, Д. Менделєєва, І. Мечникова, І. Павлова, К. Тимірязєва та інших вчених, які відкрили нові напрями прогнозування тенденцій людського розвитку в різних галузях природничих і соціальних наук.

Соціальний порядок розглядається також і крізь призму фантастики, яка є наступною складовою футуроорієнтованого потенціалу людства, і формою відображення світу, в якій на основі реальних уявлень створюється логічно несумісна з ними картина Всесвіту. Цей жанр реалізується в художній літературі, кіно, театрі, живопису тощо. Із соціальною фантастикою пов’язана творчість М. Булгакова, Р. Бредбері, С. Лема, К. Саймака, С. Кінга та інших відомих письменників. Фантастичні твори нерідко відображають один із можливих варіантів розвитку історичного, політичного процесу, застерігаючи від небажаного перебігу подій. Наукову фантастику В. Косолапов визначає як “джерело ідей для соціального прогнозування”. Це підтверджують спостереження за реалізацією ідей, що є у науково-фантастичних творах.

Особливо продуктивним є *синергетичний* підхід до вивчення

алгоритму саморозгортання соціального світу з хаосу до соціального порядку, що виник на початку ХХ ст. Тут склалось два напрями, які поступово об'єднуються, прагнучи створити цілісне уявлення про хаос та виявити його роль у саморозгортанні соціальних процесів. Перший – бельгійська школа І. Пригожина, що створила теорію дисипативних структур. Другий – теорія самоорганізації Г. Хакена, яка була означена як синергетика.

Об'єднує ці два напрями погляд на роль та місце хаосу, на його сутність. Взагалі синергетика доводить, що процес змін відбувається від порядку через хаос до нового порядку. Запорукою порядку є принцип рівноваги енергії, на якому базується синергетика, у той час домінування егоїстичних мотивацій та негативних стереотипів соціальної поведінки порушує рівновагу, тобто порядок, і призводить соціальну систему до хаотичного стану, який проявляється як криза суспільства [173, 9-26].

Багатий матеріал для розбудови алгоритму саморозгортання соціального світу надають концепції так званого стадійного розвитку суспільства.

В уявленнях давньоіндійської філософії та греко-латинської античності історичний процес ділиться на чотири нерівні частини – Золотий, Срібний, Мідний та Залізний віки, – які циклічно, колоподібно змінюють один одного та суттєво один від одного відрізняються. Основою цих відмінностей виступає матеріалізація, що зростає від Золотого віку (часу розквіту релігії, філософії, науки, мистецтва, тобто духовної сфери) до Залізного віку, що характеризується як час грубої сили, жорсткості, жадібності, ненаситності бажань та неприборканості пристрастей, що породжуються матеріальним світом [230, с. 120-125].

Виникнення держави, за Платоном, – це початкова точка відліку, початок людської історії. Подальше вивчення цієї держави приводить Платона до висновку, що вона (початкова держава) досконала. Істотною рисою цієї держави є функціонування без розвитку. Але навіть досконала держава може змінюватись за двома причинами: суб'єктивною – охоплює собою чотири фактори (два економічних та два ідеологічних, які вже були названі); об'єктивною, або космічною, – уже не підвладна контролю з боку людей [230, с. 120-125].

Існує, однак, кругообіг, по закінченні якого стану правителів не виробляється. Історичний розвиток, за Платоном, описує повний круг: 1 – досконала держава; 2 – тимократія; 3 – олігархія; 4 – демократія; 5 – тиранія; 6/7 – проміжні стадії при переході від демократії та тиранії до досконалої держави [230, С. 120-125; 285, С. 18-20]. Ця думка Платона звертає увагу на можливість алгоритмізувати суспільний розвиток на основі саморозгортання форм політичного устрою.

Також циклічність існування соціального світу виражена в ідеях Аристотеля, який розглядав людину як істоту суспільну і вважав

найкращими формами суспільного устрою – аристократію, монархію та “політію” (помірна демократія), а найгіршими – олігархію, тиранію та охлократію (влада натовпу) [228]. Аристотель вказував на три форми правління, що послідовно змінюються: духовної аристократії, світської аристократії та третього стану, а також їх можливі спотворення у вигляді узурпації влади невеликою соціальною групою (олігархія), деспотом (тиранія), натовпом, масами (охлократія). Інакше кажучи, кожному соціальному стану відповідає своя форма правління, що має свою “норму” та свою “патологію”. Періодична зміна душевних (психологічних) станів та форм суспільного устрою відбувається об’єктивно, тобто всупереч волі людей [285, с. 24].

У філософії історії Нового часу є декілька концепцій саморозгортання світу або світовпорядкування. Основоположником одного з них є Дж. Віко з його наукою про нації. Зі зверхності історичного буття він прагне вийти на рівень сутності, вловити постійний закон історичних змін – “... вічну ідеальну історію..., відповідно до якої протікають у часі всі останні Історії Націй в їх виникненні, русі вперед, стані, занепаді та кінці” [57].

Віко відзначає три типи епохи: релігійний, героїчний (або “поетичний”) та громадянський. Кожна з цих епох має характер цілісної формації зі специфічною вдачею, правовідносинами, особливим авторитетом влади (легітимізацією), формою правління, засобом спілкування та мислення.

До найвідоміших сьогодні концепцій стадійного розвитку належать теорії “стадій росту” У. Ростоу, “індустріального суспільства” Р. Арона, Ж. Фурастьє, “суспільства керуючих” Д. Бернхема, “інтегрального суспільства” У. Бакінгема й ін. В основу цих теорій покладено концепцію “технологічного детермінізму”, що розкриває безпосередні причинно-наслідкові зв'язки між процесами НТР і соціальними змінами. Теорії техніцизму розвиваються в руслі попередніх філософських традицій (Г. Ріккерт, М. Вебер, В. Зомбарт, О. Конт) і мають власну понятійну базу.

Іншу основу має формаційний підхід, так званий діалектико-матеріалістичний підхід до визначення алгоритму саморозгортання культурно-історичного процесу, засновниками якого є К. Маркс і Ф. Енгельс. Маркс вважав, що суспільство виникає тоді, коли в процесі виробництва матеріальних благ люди об’єднуються для спільної виробничої діяльності. Також він вказував на те, що виробничі відносини, у своїй сукупності, утворюють те, що називають суспільними відносинами, суспільством, при цьому утворюють таке суспільство, яке перебуває на певному ступені історичного розвитку, суспільство зі своєрідним характером.

Відповідно до цієї концепції, вся історія поділяється на п’ять суспільно-економічних формацій: первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну й комуністичну (соціалізм складає її першу

фазу). Класову боротьбу Маркс вважав рушійною силою історії, а революції – її “локомотивами”.

У ході кризи соціального світу наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. формаційний підхід зазнав нищівної критики й спочатку був відкинутий, але через майже два десятки років небуття дослідники знову заговорили про нього й стали вводити шосту формацію, цього разу вже не економічного, а інформаційного походження. Так, наприклад, Ю. Чайковський бачить вихід у новому, складнішому (діатропічному) погляді на світ, впровадженому в різні сфери діяльності, особливо в економіку. По суті, мова йде про виникнення нової, постіндустріальної суспільно-історичної формації.

Отже, ми чи не вперше маємо досить виважену й сталу періодизацію етапів саморозгортання соціального світу, оскільки матеріалістичний підхід трактує Всесвітню історію як єдиний лінійно-поступальний природно-історичний процес послідовної зміни суспільно-економічних формацій.

Різка критика недоліків формаційного підходу до періодизації саморозгортання культурно-історичного розвитку світової спільноти актуалізувала так званий цивілізаційний вимір саморозгортання соціального світу. Цивілізаційний підхід до історії, що виник ще в ХVІІ ст. в Європі, набув особливої популярності в науковому світі в ХХ ст. Термін “цивілізація” був запроваджений В. Мірабо (1757) і використаний А. Фергюсоном, а пізніше – Л. Морганом і Ф. Енгельсом у періодизації історії для позначення вищої, після дикості й варварства, епохи.

При цьому варто врахувати досвід двох напрямів вивчення цивілізацій. По-перше, цивілізація розглядається як спільність, заснована на соціокультурній системі, що має в собі “центральний принцип” чи “велику ідею”, яка й формує Велику традицію – предмет вивчення істориків світових релігій і культур. Цей підхід одержав класичне вираження в працях М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, Д. Нідема, С. Ейзенштадта.

Другий напрям розглядає цивілізації як мережу соціокультурних відносин між різними групами й спільнотами різного рівня й функціональної належності (М. Сингер, Н. Еліас, Ф. Бродель, Р. Уілкінсон). Також прихильниками цивілізаційного розуміння історії були французькі історики М. Блок, Л. Февр, Ж. Ле Гофф, а в російській історичній науці – К. М. Леонтьєв, П. О. Сорокін.

Позитивний матеріал для аналізу трансформації соціального світу ми знаходимо в працях вітчизняних вчених. Так, наприклад, В. Вернадський, який ще на початку ХХ ст. визначив цивілізацію “культурного людства” як форму організації нової геологічної сили, утворену в біосфері. Однією з атрибутівних її якостей він вважав неможливість переривання та знищення, “тому що це є велике природне явище, яке відповідає історично,

вірніше, геологічно, організованості біосфери, що склалася” [54, с. 46]. Інакше кажучи, В. Вернадському належить ідея про об’єктивну закономірність виникнення людської цивілізації, обумовлену розвитком Землі як космічного тіла. Трохи пізніше цій закономірності виникнення розумної людської істоти як атрактору еволюції універсуму В. Налімов присвоїв назву принципу антропності.

Оригінальні погляди на цивілізацію ми зустрічаємо в працях Р. Абдєєва [1], А. Гора [73], М. Данилевського [87], М. Мойсєєва [155; 157; 159-161], Г. Олеха [172], В. Пазенка [177], А. Тойнбі [243], О. Шпенглера [284]. Виходячи із вчення А. Тойнбі, слід зазначити, що змоделювати саморозгортання соціального світу на основі такої одиниці, як цивілізація, вкрай проблематично, оскільки їх чисельність не обґрунтована. Відчувається недостатня розробка понятійного апарата цієї методології. Досить сказати, що на сьогодні немає єдиного критерію визначення такої базової категорії, як “цивілізація”.

Ще однією суперечністю використання цивілізаційного підходу до формалізації алгоритму саморозгортання соціального світу є те, що деякі автори вважають, що кожна цивілізація має свій термін життя. Так, тривалість існування цивілізації різні вчені визначали по-різному А. Тойнбі й О. Шпенглер стверджували, що цикл розвитку цивілізації від зародження до занепаду складає приблизно 1 тис. років, Л. Гумільов – 1,5 тис. років, бельгійський учений Кетле – близько 1461 р.

Оригінальний погляд на використання категорії “цивілізація” запропонувала С. Мартинюк у своїй праці “Генезис інформаційної цивілізації” [149]. Цей автор теоретично обґрунтовує наявність трьох етапів у саморозгортанні світової спільноти, а саме: аграрної, індустріальної й інформаційної фази із пролонгацією суспільного розвитку до стадії антропогенної цивілізації.

Змістовний матеріал для відтворення алгоритму саморозгортання соціального світу напрацював Л. Гумільов. Цей автор, досліджуючи специфіку етнічного розвитку, розробив власну концепцію життєвого циклу етносу, як цілісної системи. Життєвий цикл етносу складається з таких основних фаз: прихованого підйому, відкритого підйому (пов’язаного з експансією та завоюванням інших територій), акматичну фазу (час завоювань та міграцій), фазу надлому (зниження рівня пасіонарності), інерції (“цивілізоване існування” – спад пасіонарної етнічної системи й інтенсивне накопичення матеріальних і культурних цінностей), обскурації (дійовими особами якої є “життєлюбів” – свого роду гедоністи, що визнають лише матеріальні цінності) та релікту. Основним поняттям теорії Гумільова є поняття пасіонарності. Під пасіонарністю розуміється надлишок біохімічної енергії живої речовини, що породжує жертвність, іноді заради ілюзорної мети. “Пасіонарії – особи, пасіонарний імпульс поведінки яких перевищує величину імпульсу інстинкту

самозбереження. Субпасіонарії – особи, пасіонарний імпульс яких менше імпульсу інстинкту самозбереження” [84, с. 498-499].

Практично всі теорії саморозгортання соціального світу аналізують його крізь призму соціального прогресу. Платон, наприклад, заперечує всякий суспільний прогрес; на його думку, будь-яка зміна, будь-яке нововведення – не прогрес, а регрес, оскільки прогрес у будь-якій сфері можливий тільки при її недосконалоості [229, С. 13-16]. Формування ідеї розвитку відбувається під час виникнення лінійної концепції часу, пов’язаної із християнством. Усвідомлення світу, як такого, що виходить із минулого, існує в теперішньому й спрямований до майбутнього, дало змогу припустити наявність відмінності кожного нового етапу від попереднього.

Серед сучасних авторів найприйнятніше визначення прогресу дали Г. Заїченко, В. Саратовський, В. Даниленко, відповідно до якого прогрес – це “такий напрямок розвитку, в якому реалізуються внутрішні можливості певної системи в процесі становлення якісно нової системи, що забезпечує вищу ступінь цілісності, стійкості і пристосування до оточуючого середовища та вищий потенціал наступного розвитку” [259].

У цей час виникають альтернативні концепції суспільного розвитку, які або є однозначно песимістичними щодо можливостей подальшого вдосконалення суспільства, або такими, що розглядають прогрес як один із можливих варіантів розвитку. Такий імовірнісний підхід є альтернативою класичним концепціям прогресу, які розглядають його як обов’язкову характеристику суспільного розвитку. У рамках цього підходу Р. Нісбет, І. Валлерстайн, А. Етціоні, М. Арчер, У. Баклі у своїх теоретичних концепціях трактують прогрес як можливий шанс на покращення, яке з певною ймовірністю може наступати, а може й пройти непоміченим [47, С. 47-48].

Однією з найрадикальніших постмодерністських концепцій стала “теорія світової системи” І. Валлерстайна, який вважає, що головна роль в історичній динаміці належить наднаціональним, глобальним факторам. Джерело змін він вбачає у різноманітних контактах між соціальними утвореннями. При цьому він відкидає можливість аналізувати процес глобального розвитку так, наче національні держави й навіть цивілізації є автономними структурами, що внутрішньо еволюціонують: “Насправді вони є первинними структурами, що створені процесами світового масштабу й набувають конкретних форм відповідно до цих процесів” [301, С. 77].

Іншим шляхом ідуть прихильники теорії дії. І. Баклі і М. Арчер розробляють концепцію морфогенезу [47, С. 49], А. Етціоні висунув теорію активного суспільства [297, С. 78, 121, 208]. Багато дослідників, за словами Арона, стверджують, що з розвитком суспільства підвищується інтелектуальний рівень людей, що дає можливість їм самотійно, без тиску, приймати рішення з тих чи інших політичних питань. Арон у цьому

сумнівається [296, С. 67]. Г. Греєф вважає, що послідовний розвиток стає прогресивним тільки тоді, коли по завершенні відбувається вдосконалення. Прогрес не є лише простим розвитком організації, він є її покращенням, він удосконалює одночасно структуру й життєдіяльність суспільств, встановлюючи більш повну відповідність між внутрішнім їх середовищем і оточуючими умовами [80, С. 224].

У кожній концепції прогресу її автори пропонували свій погляд на визначення такого критерію. Так, серед критеріїв прогресу найчастіше зустрічалися: вдосконалення релігій (А. Блаженний, Ж. Бусе), ріст наукових знань (Ж. Кондорсе, Д. Віко, О. Конт), справедливість і рівність (Т. Мор, Кампанелла), ріст індивідуальної свободи в сукупності з розвитком моралі (Г. Спенсер), розвиток техніки, індустріалізація, урбанізація (К. Сен-Симон).

Отже, необхідно зазначити такі основні тенденції в розгляді проблеми розвитку в історії філософської думки. По-перше, формування ідеї розвитку пов'язане з виникненням поняття лінійного часу. По-друге, розвиток розглядається як такий, що має два основні спрямування: вдосконалення людської життєдіяльності (прогрес) та спрощення (регрес).

Таким чином, тут можна зробити висновок про те, що концепції соціального розвитку, які спираються на гру тенденцій прогресу/регресу, не зовсім підходять нам як матеріал для створення алгоритму саморозгортання соціального світу. Оскільки ця концепція передбачає покращення або вдосконалення структури, то ми у своїй концепції говоримо про зміну рівнів не як про покращений варіант, а як про “інший”.

Ідея саморозгортання соціального світу торувала собі шлях у вигляді зміни типу суспільств. Так, наприклад, у 1968 р. колишній ректор Гудзонівського інституту Г. Кан спільно з А. Вінером опублікував працю “Рік 2000”, в якій уперше за головну ознаку майбутнього суспільства було обрано статистичний показник “рівень доходу на душу населення”. За цією ознакою проводилася класифікація стадій суспільного поступу на: передіндустріальну; перехідну; індустріальну; масового споживання; постіндустріальну.

У 50-70 рр. ХХ ст. виникла та розвивалася теорія індустріального та постіндустріального суспільства. Серед її родоначальників та послідовників були: У. Ростоу, Дж. Гелбрейт, Д. Белл, Г. Кан. Згідно із цією концепцією розвиток кожного суспільства визначається рівнем розвитку промисловості, що виражається узагальненим показником розміру величини валового національного продукту (ВНП). Низький ВНП означає стадію “доіндустріального суспільства”. Високий рівень ВНП – різні стадії “індустріального суспільства”.

Наступний етап розвитку – “постіндустріальне суспільство”, яке ввів у науковий обіг Д. Белл. Для нього характерним є переважання долі зайнятих у “виробництві інформації” (тобто в різних сферах обслуговування й

духовного виробництва), переорієнтація економіки й культури на підвищення якості життя, тобто на задоволення переважно культурних потреб [255, с. 373-374]. З кінця 60-х років термін “постіндустріальне суспільство” набуває нового змісту [21]. Науковці підкреслюють такі риси нового суспільства, як: масове розповсюдження творчої, інтелектуальної праці, якісне зростання обсягів наукового знання, а також збільшення інформаційних потоків, залучених до процесів виробництва, домінування в структурі економіки сфери послуг, науки, освіти, культури над промисловістю та сільським господарством, за частиною у валовому національному виробництві та кількістю зайнятих, зміна соціальної структури [169].

Для розбудови вищезгаданого алгоритму важливим є підхід авторів цієї концепції, оскільки вони вважають ці суспільства: по-перше, генетично залежними, а по-друге, такими, що створюють єдиний комплекс, на прикладі якого можна спостерігати якісні зміни соціального походження. Однак нам здається, що тут масштаб саморозгортання знову-таки штучно звужений. Усе відбувається в горизонті макрорівня. Крім цього, за нашою концепцією, жоден із рівнів не зникає, не заміщує один одного, а повноцінно функціонує поряд з іншими рівнями.

У процесі створення алгоритму нас цікавлять етапи соціального розвитку, якщо навіть мова йде всього про один горизонт. Так, наприклад, У. Ростоу запропонував ідею п’яти стадій суспільного розвитку [58, 227-230]. Кожне суспільство, на його думку, проходить у своєму розвитку п’ять “стадій економічного росту”. Для побудови алгоритму саморозгортання соціального світу тут явно не вистачає генезису й стадії “зняття” соціального світу.

У ході аналізу існуючих підходів до побудови алгоритму самовдосконалення соціального світу нас цікавила не тільки назва стадій, суспільств, формацій чи цивілізацій, а й внутрішній зв’язок між стадіями. Аналізуючи характер переходу від одного типу суспільства до іншого, Д. Белл пише: “У теоретичному аспекті постіндустріальне суспільство принципово відрізняється від доіндустріального й індустріального. Як теоретичний принцип, ідея індустріалізму не виникла з аграрного способу виробництва. У рівній мірі стратегічна роль теоретичного знання як нового базису технологічного розвитку або роль інформації в перетворенні соціальних процесів ніяк не пов’язані з роллю енергії в створенні промислового або відтворюючого суспільства. Коротко кажучи, це *аналітично незалежні принципи* (курсив – Ю. Б.)” [21].

Важко навіть переоцінити наведені висновки Д. Белла, оскільки вони вказують нам на ключ вирішення нашої проблемної ситуації. Дійсно, те, що нам треба знайти в численних публікаціях із приводу процесу саморозгортання соціальних систем, так це специфічні *аналітичні принципи для створення евристичного алгоритму*.

Інноваційний матеріал можна спробувати знайти в новітній концепції соціального розвитку, що стосується ідеї сталого або стійкого розвитку. Теоретичні передумови виникнення поняття “стійкого розвитку” закладено ще в перших творах фундаторів Римського клубу. Термін “стійкий розвиток” був введений у широке вживання Міжнародною комісією з навколишнього середовища й розвитку в 1987 р. Ідеї й принципи, концепція й стратегія стійкого розвитку викладені в рішеннях конференції ООН з охорони навколишнього середовища й розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.).

Стійкий розвиток являє собою синтез соціальної та природної форми розвитку, що враховує екологічні й інші глобальні імперативи. На відміну від економічно детермінованого хитливого розвитку, він представляє систему коеволюції суспільства й природи. Під стійким розвитком мається на увазі керований розвиток суспільства, що забезпечує виживання й безперервний розвиток цивілізації, не руйнуючи своєї природної основи.

Особливо потужним алгоритмом саморозгортання соціального світу є теологічна концепція. Суть її полягає в тому, що алгоритм задається Богом і тому людина має сприймати його як раз і назавжди дане йому зверху. Згідно з глибокою і вірною християнською ідеєю, як стверджує С. Франк, людина підвладна “світові”, тобто космічним умовам свого буття в міру своєї власної гріховності, тобто власної внутрішньої недосконалості [267, С.126-134]. За влучним висловом І. Канта, “із того кривого дерева, з якого вироблено людину, не можна змайструвати нічого зовсім прямого”.

У давньоіндійській філософії, зокрема в “Упанішадах”, світ розглядається як творіння Брахмана, який відтворює його із себе й сам руйнує цей світ, змінюючи таким чином “день Брахми” “ніччю Брахми”. Практично всі давньоіндійські філософські школи сприйняли ідею циклічного розвитку Всесвіту (крім чарвака та міманса) [182, С. 51].

При цьому підході ми маємо справу із творінням, а не із саморозгортанням соціального світу, тому ми не будемо на ньому зупинятись, оскільки перша дія відбувається завдяки наявності Волі й носія Волі, тобто Бога.

Посилання на китайську і японську релігійні практики, що ґрунтуються на релігійних вченнях давнини, не повинно заспокоювати й відволікати нас від аналізу релігійних пошуків і практичних намагань взяти під контроль теологічний підхід до впорядкування соціального світу й створення нових релігійних, як правило, агресивних концепцій світопорядку. Показовим прикладом тут може бути так званий ісламський фундаменталізм.

У сучасному світі теологічну концепцію ісламського світоустрою активно впроваджує в життя спільнота країн – Організація Ісламської конференції (ОІК), що ґрунтується на концепті так званого “третього шляху”. Остання полягає в тому, що розповсюдження ісламу є релігійним

боргом та обов'язком ісламської держави. Усі в зоні розповсюдження ісламу – від мусульманина до держави – повинні боротися в ім'я розширення цієї зони [100, С. 22-23]. Інструментом реалізації ісламського світопорядку виступає політика. Ісламська концепція політики виходить із того, що вся влада належить Аллаху й нікому більше. Єдиною визначальною нормою, відповідно до якої може бути організоване політичне життя спільноти, є загальність уз віри, що завжди висувається на перший план [100, С. 24].

Таким чином, панісламізм є за своїми характеристиками теорією ісламського космополітизму, що не визнає існування націй, але таким, що проголошує єдність усіх мусульманських народів. Головна його теза полягає в тому, що світ буде універсальним і цілісним тільки на основі ісламу. Усе було б нічого, якби ісламські країни не були супердержавами, що мають значний військовий та економічний потенціал.

На цьому фоні майже іграшковими виглядають теологічні концепції встановлення єдності світу шляхом культивування ідеалістичних вчень, найпотужнішою серед яких є ідея Г. Гегеля про соціальний світ як саморозгортання Абсолютної Ідеї або Абсолютного духа, Абсолютного розуму. Його думка полягає в тому, що розвиток духу отримує досить повну реалізацію не так у практичній діяльності окремого “Я”, як у колективній. “Поступальний рух світу відбувається, – писав Г. Гегель, – тільки завдяки діяльності величезних мас і стає помітним тільки у випадку значної суми створеного” [64, С. 438].

Алгоритм саморозгортання соціального світу тут виглядає як хід Бога по Землі. Оскільки Г. Гегель – ідеаліст, то, на його думку, соціальне життя “здійснюється в духовній сфері” [64, С. 438]. Вчення Г. Гегеля стало вищою ступінню ідеалістичного розуміння історії, що було оформлено в струнку систему розвитку. Діалектичні ідеї й висновки гегелівського вчення, зроблені на основі величезного фактичного матеріалу, впритул підвели до важливих матеріалістичних висновків.

О. Конт – засновник позитивізму – також в інтелектуальній еволюції людства бачив внутрішню субстанцію суспільного прогресу. Він розглядав суспільство як соціальну систему, що закономірно функціонує й розвивається за властивими їй законами. Тобто ідеалізм занадто одухотворяє людину, відриває її від природи, перетворює духовну сферу суспільного життя в самостійний і визначальний чинник його існування й розвитку. У цих тлумаченнях суспільства його сутність вбачається в комплексі тих чи інших ідей, вірувань, міфів тощо (звідси принцип “Ідеї правлять світом”).

За К. Ясперсом, найобґрунтованішою, переконливою, такою, що передбачає майбутнє, слід вважати наступну схему саморозгортання соціального світу. У доступній нам людській історії є нібито два подихи. Перший іде від прометеївської епохи через великі культури давнини до

осьового часу з його наслідками. Другий починається з епохи науки й техніки, із другої прометеївської епохи в історії людства до другого осьового часу, тобто до істинного становлення людини [293].

Допомогти в розбудові алгоритму саморозгортання соціального розвитку може й література з телеологічної проблематики. Телеологія, як відомо, – це ідеалістичне вчення про мету й доцільність поведінки людей [258, С. 645] – суб'єктів соціального поля. На противагу детермінізму, а інколи й доповнюючи його, телеологія постулює особливий вид причинності – цільової, що відповідає на запитання: для чого? заради якої мети здійснюється той чи інший процес? Цей принцип “кінцевих причин” (*causa finalis*), згідно з яким ідеально постульована мета, кінцевий результат, здійснює об'єктивний вплив на хід процесу, набуває різних форм в різних телеологічних концепціях.

Справа в тому, що спеціальними дослідженнями соціальних систем, які здійснені В. Келасьєвим [218], М. Сетровим [222; 223], І. Цехмістром, В. Бехом [27], Н. Крохмаль [128] та деякими іншими, доведено, що ідеали, до яких можна віднести цінності, мету/цілі, і взагалі запланований результат дії людини, відіграють у соціальному світі спонукальну роль. Вони спрямовують розвиток/рух соціальних систем у напрямі простору, що займає мета або ідеал. Це пов'язано з функціональною природою соціальних систем і так званою вільною причинністю, що впливає на нас із боку Семантичного Всесвіту.

На цій основі суспільна мета діяльності індивіда відривається від самої діяльності його й навіть протиставляється їй як зовнішня сила, що змушує людину виконувати функції, сенс яких для неї втрачений. У результаті індивід не може ототожнити себе з жодною зі своїх ролей, які сприймаються ним як нав'язані ззовні, і його самоствердження набуває форми конфлікту особистості й суспільства, за яким у дійсності стоять протиріччя самого соціального життя.

Важливо, що представляється ідеалом порядку. На цей рахунок існують різні погляди. За С. Завітним [102], найпривабливішим ідеалом є гармонія як відповідність та взаємодоповненість частин цілого, єдність різноманіття, узгодження форми та змісту. Вдало із цього приводу висловився В. Ключевський: “Гармонія життя потребує повної згоди понять та відносин. Люди не витримують тривалого розладу своєї думки та життя, особливо коли думка, що заволоділа умами, виявляється вище за життя. У такому разі або думка пригнеться до рівня життя, або життя розладиться під дією думки” [179, с. 105].

Взагалі, цей пласт літератури (до нього слід віднести й численні ідеологізовані комуністичними, соціалістичними, ліберальними ідеями джерела) здійснює потужний вплив на соціальний розвиток. Нас цікавлять телеологічні ідеї та їх механізм впливу на соціальні процеси, оскільки вони здатні пролити світло на те, як саме соціальне життя знаходить шлях на

мегарівень саморуху універсуму, бо без цього ми не зможемо піднятися над тим матеріалом, що був розглянутий у цьому підрозділі. Ми будемо зациклені на детермінації знизу й не зможемо подолати тяжіння макрорівня.

Співвідношення раціонально-ірраціонального як метод дослідження самоорганізації соціального світу ми розглянемо через ідею “нового світового порядку”. 1 травня 1974 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла “Декларацію про встановлення нового міжнародного економічного порядку” і відповідну “Програму дій”. Для дослідження можливих шляхів вирішення виявлених проблем у 1974 р. було розпочато проект ООН “Перебудова міжнародного порядку”, в якому пропонувалося протягом 40 років скоротити різницю у доходах між бідними й багатими з 13:1 до 3:1 (3:1 – це гранично допустиме співвідношення між багатими й бідними районами Європейської економічної спільноти), або, що реальніше, хоча б до співвідношення 6:1.

У Доповіді Міжнародної комісії ООН із навколишнього середовища й розвитку “Наше спільне майбутнє”, що була підготована в 1987 р. і стала основою концепції стійкого розвитку 1992 р., було зроблено висновок, протилежний концепції “меж росту”: “Ми здатні погоджувати діяльність людини із законами природи і досягти загального процвітання” [168].

Можуть допомогти відтворити фази алгоритму саморозгортання соціального світу ідеї привласнення та відчуження. Більш опрацьованим є момент відчуження, що дістав розвитку ще в епоху класичного капіталізму. Проблема відчуження вперше була виявлена Г. Гегелем [62, с. 14], який описав її в трьох видах: втілення ідеї у форму свого інобуття; опредмечування об’єктивного духу в громадських інститутах; опредмечування суб’єктивного духу в процесі й результатах людської діяльності.

Відомо, що К. Маркс конкретизував цю проблему, розглядаючи її саме через історично сформовані суспільно-економічні відносини у формі історично відтворюваної відчуженої праці. Здійснюючи аналіз ринкового способу виробництва, він показав, що й суспільство розвивається як товарно-грошові відносини та владні структури, які охороняють їх. Тим самим, визначивши відчуження як втрату людиною самої себе, через перетворення її на товар, К. Маркс зробив важливий висновок про аномальність цього явища, оскільки навіть саму себе людина починає усвідомлювати суто через грошове самовизначення: “скільки я коштую?”. Тому марксизм вважав за своє головне завдання: зробити суспільство людським, а людину суспільною.

Процес персоніфікації суспільних відносин і деперсоніфікації людей перетворює відносини між людьми на безликий функціональний зв'язок двох живих машин, які обслуговують одна одну. Як висловився Е. Фромм: “Роботодавець використовує робітника, що працює за наймом; торговець –

своїх покупців. Кожен є предметом споживання для когось”. При цьому, апологію класиками марксизму пролетаріату, як сили, здатної подолати відчуження, можна розглядати наступною фазою алгоритму саморозгортання соціального світу.

Водночас В. Коцюбинський [125], розглядаючи концепцію привласнення, визначає її зміст як “творчий процес, об’єктивацію суб’єктивності, прагнення індивідів до самоствердження, самореалізації, самовизначення, опредметнення” і продовжує “то муки творчості, ініціативність, підприємливість, причетність до творення нової соціальної реальності, вдосконалення існуючих зв’язків і відносин між людьми” [125, с. 38]. При цьому термін “приватизація” не є синонімом терміна “привласнення”.

Іншим видом віддзеркалення саморуху соціального світу, що може додати світла в цьому випадку, є, на нашу думку, зміна наукових парадигм. Наука не спрямована на відкриття чогось принципово нового. Але це нове все-таки неминуче виникає. Наукове відкриття – не одиничний акт, а процес, що включає й виявлення нового, й усвідомлення того, що отриманий результат – це дійсно нове. На одному з етапів розвитку науки неминуче відбувається розбіжність спостережень із передбаченнями, виникає “аномалія”. І коли таких аномалій нагромаджується достатня кількість, плин науки припиняється, настає криза, яка, звичайно, спричинює створення нової теорії. На прикладі систем Птолемея й Коперніка, кисневої теорії горіння й теорії відносності Т. Кун показує, яким чином попередня теорія припиняє адекватно пояснювати нагромаджені факти, як виникає нова теорія й відбувається зміна парадигми [131].

Багато сучасних дослідників акцентують увагу на можливості примирити ідею традиції з ідеями розвитку, вдосконалення. Закладаючи в історико-культурний ґрунт свою сутність, традиції підлягають змінам росту, розвитку, зберігаючи цю сутність, але змінюючи відповідно до історичних умов форми її прояву. Прикладом може слугувати відомий розподіл К. Леві-Строса культур на “холодні” (що обмежуються відтворенням себе) та “гарячі” (що розвиваються). Більшість вчених ХХ сторіччя називають як “холодні”, так і “гарячі” культури, а також різноманітні внутрішні тенденції, з яких сплітається становлення цих культур, – “традиціями”.

Традиції зазвичай асоціюються зі специфічними стереотипами поведінки, характерними для специфічних етнічних та регіональних утворень, народів та народностей, хоча окремі дослідження звертаються до загальних традицій сучасної цивілізації глобального рівня.

Сьогодні й процес глобалізації можна розглядати як специфічний механізм саморозгортання соціального світу, оскільки відбувається глибока структурна перебудова його морфологічної основи.

Підсумовуючи вищезазначені методологічні підходи до вивчення алгоритму саморозгортання соціального світу, що зафіксовані в наявній філософсько-науковій літературі, приходимо до таких висновків:

– по-перше, проаналізований матеріал за своїм змістом прямо вказує на те, що численні спроби вирішення проблеми відтворення процесу саморозгортання соціального світу за походженням є індуктивними, тобто виходять із практики родового життя людей, у той час як узагальнити таке різноманіття можливо тільки шляхом використання дедуктивного методу;

– по-друге, жоден із проаналізованих у цьому підрозділі методологічних підходів не може бути взятий нами за вичерпну основу побудови алгоритму саморозгортання соціального світу, оскільки вони не виходять за межі свого горизонту, а провідна гіпотеза цього дослідження вимагає, як відомо, охопити три рівні саморуку універсуму;

– по-третє, кожен із розглянутих нами методологічних підходів має щось таке “своє”, “неповторне”, що потребує врахування в алгоритму саморозгортання соціального світу, оскільки містить в собі позитивне зерно;

– по-четверте, є сенс основопокладаючу субстанцію, що лежить в основі кругообігу соціального світу, пов’язати з інформацією, що циркулює в Космосі й живить родове життя людей, оскільки саме вона має відносно самостійне й незалежне від людини існування, а кожне нове покоління людей, що вступає в життя, знаходить сукупність знань, а збагативши її, відходить у небуття;

– по-п’яте, ми розглянули спроби відтворення саморозгортання соціального світу, що пов’язується дослідниками із процесом відчуження, зміною формацій і цивілізацій, оновленням традицій, зміною наукових парадигм, нарешті – із глобалізацією;

– по-шосте, є потреба виходити в подальшому з того, що алгоритм саморозгортання соціального світу ґрунтується на інформації, а особистість людини та її колективні утворення виконують лише роль виробників нових смислів і транспортують семантичний матеріал із мікрорівня на макрорівень;

– по-сьоме, ми дійшли висновку, що для розбудови алгоритму саморозгортання соціального світу найважливішим є обґрунтування принципів для аналітичної роботи й проектування соціальних систем, а також принципів їх самовідтворення у процесі повсякденної життєдіяльності.

Далі є сенс розглянути форму буття ноогонічного, тобто породженого розумом особистості людини світу як цілісності, що сама себе породжує, підтримує, відтворює і розвиває.

1.4. Соціальний організм – організаційна форма існування соціального світу

У дослідженні організмової форми існування соціального світу ми виходимо з декількох передумов, що обґрунтовані нами у попередніх працях. Перша передумова створення дискурсного простору організмової ідеї полягає в тому, що обґрунтовується гіпотеза про те, що соціальний світ є породженням атрибутивних властивостей людини.

При цьому слід зважити на ту обставину, що соціальне явище детермінується двома чинниками: *підставою та умовами*. Отже, на певному рівні організації Всесвіту в результаті природного добору відбувається “виокремлення” органічного виду – людини, яка стає вихідним пунктом нової, а саме – соціальної фази руху універсуму. У такій якості людина, як і належить підставі, невичерпна. Але істота, що володіє можливістю перетворювати всі умови свого виникнення на засіб власного розвитку, стає самопороджуваною і суб'єктом процесу власного породження. Цим пояснюється унікальність людини на планетарному рівні як підстави соціального світу [26].

Таким чином, відношення субстанції як підстави світу до самої себе у формі сутнісного результату його розвитку являє собою універсальне відношення самої дійсності, суб'єктом якого стає рід мислячих індивідів. Але тоді і квантовий вакуум, що є втіленням тілесності, і сутність індивідів – полюси даного субстанціонального відношення. Воно не тільки необхідна умова буття роду, але також і закон його саморозвитку, внаслідок чого постає як універсальне: без зумовленості ним неможливе буття індивідів як мислячих істот. Образно кажучи, поза цим відношенням вони – ніщо, а в його рамках – усе. Тому існувати як мислячі індивіди – значить “містити в собі” загальне відношення, бути суб'єктом універсального “поля”. У силу чого не рід сам по собі є дійсне ціле, але в єдності з космологічним процесом свого становлення, в діалектичному зв'язку з загальною структурою еволюції Всесвіту і його квантовою підставою. Будучи конкретно-тілесними об'єктами, мислячі суб'єкти відтворюють у собі внутрішню суперечливість субстанціонального відношення. У цьому смислі рід містить “космічний код”, який нам ще належить розшифрувати.

Діалектичне “перетворення” умови на зумовлене, причини – в наслідок, загального – в особливе, підстави – в результат є загальним законом формування цілісних систем – від космологічних до соціальних. Відповідно до нього і відбувається перетворення сукупності біологічних об'єктів і форм їхньої взаємодії у відносно замкнутий світ соціальної дійсності, що безперервно розвивається. Причому, в реальному процесі розвитку загальне підносить всю масу попереднього змісту і не тільки нічого не втрачає від діалектичного руху вперед, не тільки нічого не

залишає позаду себе, але несе з собою все придбане і збагачується і загустиває всередині себе” [80, с. 306-307]. Якщо виходити з робіт В. Вернадського, П'єра Тейяра де Шардена, Е. Леруа, то за підставу соціального світу треба взяти біот живої речовини. Таким чином, можна вважати, що жива речовина є джерелом, яке породжує другу природу. Для цього жива речовина володіє необхідними атрибутивними якостями. Ми маємо на увазі її повсюдну і невинну активність. В історії філософії активність субстанції і її проявів визначається як “життєвість”, “імпульс до руху” (Гегель); “діяльна сторона”, “діяльне співвідношення” між полюсами діалектичного протиріччя, як “енергійна, напружена форма, що спонукає до розв'язання це протиріччя” (Маркс); “відштовхування”, “активність функціонування”, “самостійна сила реакції” (Енгельс); “рушійна сила” (Ленін). Однак, виходячи з однієї лише активності живої речовини як атрибутивної якості, підстави мало для того, щоб виник соціальний світ. Необхідно, щоб поряд з цим проявилась повною мірою інша його фундаментальна якість – розумність. У зв'язку з цим плідною виявилась гіпотеза, згідно з якою підставою ноосфери є *розумна жива речовина*, яка має містити в собі соціальність в потенційній формі. Бо засноване, а в даному випадку йдеться саме про об'єктивований соціальний світ, є лише те, що покинуло свою підставу і розгорнулося в бутті. *Тоді підставу слід розглядати як суб'єктивований соціальний світ, який існує в структурі живої речовини в потенційній формі.*

При цьому *особистість* – це системна якість людського організму, провідною функцією якої є включення людини в соціальний світ. Оскільки особистість є специфічне поле, то й підключатись вона може тільки до такого ж поля або полів. Такі поля можуть виникати в будь-якому куточку Всесвіту. Це означає, що польова або соціальна форма життя повинна володіти універсальністю. Силоне поле особистості набуває, як відомо, морфологічного оформлення і стало функціонує в структурі людського організму поряд з фізичним тілом як відносно самостійне ціле. Потенційний соціальний світ завжди неповторимий і завжди є результатом активного внутрішнього життя людини, яка продукує ідею оптимального облаштування соціального світу для себе та інших. При цьому, як писав Г. Гегель: “Мислення як суб'єктивне лише спостерігає цей розвиток ідеї як власну діяльність її розуму, нічого зі свого боку до нього не додаючи. Розглядати будь-що розумно означає не привносити ззовні розум в цей предмет, обробляючи його таким чином, але бачити предмет для себе розумним; тут дух у своїй свободі, вища вершина самосвідомого розуму, повідомляє собі дійсність і породжує себе як існуючий світ” [91, с. 17-18; 136, с. 362-380].

У ході цього міркування про життя і народжується унікальний соціальний світ в єдиному і неповторимому виконанні. Тут доречно нагадати слова Г. Сковороди про те, що людина повинна “прозріти в тілі

своєму вічність, яка таїться... мов іскру... Ся іскра інші світи” [238, с. 148]. Раз виникнувши, потенційний соціальний світ людини існує вже відносно самостійно протягом, як правило, всього її життя. Причому, особистість його ретельно оберігає, оскільки, за словами Г. Гегеля, “природі ж духу ще в більш високому смислі, ніж характеру живого взагалі, властиво скоріше не приймати в собі іншого первісного, інакше кажучи, не припускати в собі продовження будь-якої причини, а переривати і перетворювати її” [78].

На породження умов як чинника детермінації соціального світу, теж важливо звернути увагу, оскільки вони можуть бути, як мінімум, двох видів *первинні і вторинні*. Оскільки людина є біологічна цілісність, то до *первинних умов* слід віднести все те, що пов'язане з організацією і протіканням біологічних процесів. Звідси прямо впливає авторитет марксистського постулата про первинність матеріального світу для породження соціального світу, оскільки справді, для того, щоб діяти, людина повинна мати можливість пити, їсти, спати, дихати і так далі, тобто задовольняти свої первинні витальні потреби. До них же слід віднести розум людини, що з'єднує воєдино світовий і індивідуальний розум. Завдяки йому, людина обнаєвлює зміст духовного світу. Останнє відбувається, щоправда, лише в період зрілості дійсності, коли “ідеальне виступає поряд з реальним і буде для себе в образі інтелектуального царства той же світ, досягнутий у своїй субстанції” [92, с. 18-35]. Таким чином, підстава має “свій” орган обнаєвлення потенційного соціального світу. Біологічне життя людини є не просто процес опосередкування діалектичної взаємодії матеріального і духовного світів, а є продукуванням специфічного вигляду енергії, з якої формується друга природа.

До *вторинних умов* породження соціального світу відносяться параметри космічного середовища як детермінанти на цей раз вже біологічної форми існування людини. Нагадаємо, що в якій би конкретній формі не існувала людина у Всесвіті, її найбільш загальні закономірності і властивості будуть залишатися тими ж в силу субстанціональної єдності світу. Це безпосередньо впливає з органічної єдності людського організму з універсумом. Для цього достатньо показати його квантову природу і спроможність підтримувати стійкий, а точніше, природний зв'язок з мікро – і мегарівнями.

Таким чином, людська особистість постає перед нами як абсолютна підстава соціального світу, в якому сутність соціального передусім подана як підстава взагалі для підстави; точніше говорячи, людська особистість визначає себе як соціальну форму і соціальну матерію і повідомляє собі соціальний зміст.

Другою передумовою на якій формується дискурс організаційного устрою соціальних систем є визнання того, що соціальний світ, має квантову-хвильову природу, що обумовлюється субстанцією Всесвіту. При цьому *вихід у обґрунтуванні специфіки природи соціального світу ми*

знайшли з боку джерела продукування соціального явища, тобто з боку атрибутивних властивостей живого людського організму. Бо саме людина являє собою, говорячи гегелівською мовою, “якісну вузлуватість” об'єктивного світу, стійко, закономірним чином пов'язаних феноменологічного, ноуменологічного і соціального світів в цілісну єдність. Природа її відповідає всім трьом реальностям. Таке наше бачення сутності ланки опосередкування. При цьому нагадаємо, що “річ є сила, що може бути породжена тільки іншою силою. Отже, для того щоб пояснити соціальні факти, потрібно знайти енергії, здатні виробити їх” – справедливо писав Е. Дюркгейм [111].

Тут же ми маємо зворотний випадок, коли є енергія, а треба пояснити річ і нічого, що під нею мається на увазі соціальний світ як цілісність. Інакше кажучи, ми повинні філософськими засобами розрубати цей енергетичний Гордієв вузол на структурні частини і представити докази своєї версії природи соціального світу. Наш методологічний прийом їхнього розмежування ґрунтувався на фундаментальних закономірностях саморуху універсуму.

І ми довели гіпотезу про те, що критерієм розподілу названих вище процесів життєдіяльності людини є вектори переміщення вхідної субстанції. Їх таких всього два. Один, умовно, в горизонтальній площині, а інший в вертикальній, знов таки умовно. У горизонтальній іде процес взаємодії матеріального та духовного початків Всесвіту, а у вертикальній здійснюється переміщення універсуму між мікро-, макро- та мегарівнями.

При цьому слід виходити з того, що даний енергетичний вузол з'явився в структурі людського організму на стадії опосередкування, яка сформувалася в результаті діалектичної взаємодії психофізичного і психологічного. Теоретичний аналіз довів, що у явищі “інтелектуальне” знімаються всі протиріччя згаданої вище “якісної вузлуватості”. Нагадаймо, що ми тут маємо справу не з самим соціальним світом, а з особливим типом енергії, з якої він виникає. У зв'язку з цим ми тут були змушені розглянути рух сутності поняття “інтелектуальне” як деякого самостійного цілого. При цьому ми довели, що під сутністю інтелектуального слід розуміти оригінальну форму універсуму, що суб'єктивована в живій речовині і тому протистойть йому як істотна.

За змістом інтелектуальне являє собою нову якість, що виникає на основі органічного синтезу фізичного і духовного Всесвітів. До такого висновку нас підвело дихотомічне бачення підстави світу. Їхній функціональний стан ми будемо розглядати як ентелехію. Це не суперечить тому смислу поняття “ентелехія”, який в нього вкладали основоположники філософії, скажімо, Арістотель та інші.

Необхідно зазначити, що вказаний момент є переходом сутності “інтелектуального” в своє існування у вигляді рефлексивності людини, що є винятково важливим і делікатним моментом для усього наступного

аналізу проблеми соціального світу. Отже, *інтелект виявляє себе в нашому світі завдяки ентелехії, оскільки, як писав Г. Гегель, “виявляти себе – от її власна діяльність”* [78; 257].

Одночасно ми визнали плідною гіпотезу про те, що енергія і є тим проміжним продуктом, в якому зустрічаються матеріальне і духовне в структурі людини. Але ця енергія не нескінченна. Вона квантирована смислами, тобто має інформаційне походження. У світлі цієї гіпотези нам представляється дуже важливим твердження М. Сетрова про те, що “зрозуміти сутність інформації не можна, не розглянувши її як особливу форму енергетичних процесів”. Про це ж свідчить і функціонально-енергетична теорія інформації, що розвивається “Опис інформаційних механізмів різного рівня, пише М. Сетров, свідчить про те, що інформація, передусім, має енергетичний і функціональний характер” [234].

При цьому підкреслимо ще одну думку. Суть її в тому, що *власне людським є процес опосередкування, що є ніщо інше, як психофізіологічне або просто психічне життя*. Воно, опосередкування, проходить в біологічному організмі як взаємодія психофізичного і психологічного компонентів [163, с. 83-94]. Психологи добре знають, що психофізичний компонент пов'язаний з почуттями людини, а психологічний зі смислами. Імпульси ініціюються або “рефлексом мети” (інстинктом), або “критерієм волі” (свідомістю). Названий вище процес взаємодії психофізичного і психологічного в людському організмі досить повно описує М. Амосов [9].

При цьому відомо, що перехід енергії із структурного стану в фенотипічну, супроводжується викидами енергії в зовнішнє середовище, а з фенотипічної в структурну забирає енергію ззовні. Ось як про це пише Р. Абдеєв: “Інформаційні процеси неможливі без витрати енергії. Цей факт був зайвий раз підтверджений при рішенні відомої задачі з демоном Максвелла. Щоб написати книгу або зафіксувати інформацію у вигляді креслення, необхідно витратити певну енергію. Відповідно і в живій природі запис, наприклад, генетичної інформації зовсім не обходиться даром” [3, с. 463-477]. Навіть знаходячись у стані фізичного спокою, людина витрачає близько 2000 ккал за добу, і ця теплота є “платою” за інформаційні процеси в організмі.

Але не всяка жива речовина здатна освоювати фенотипічну інформацію. До цього воно повинне підійти в процесі висхідного еволюційного розвитку. І в науці вже є версія про те, що “на якомусь етапі, коли у живої речовини з'являється 15-20 мільярдів нейронів, біологічний процес розвитку змінюється розвитком не біологічним” [132, с. 8]. Так біоценоз замінюється на антропогенез. І у живої речовини з'являються цілком нові якості, оскільки у кожного нейрона є поле, всі вони пов'язані, організовані провідниками. Це комп'ютер провідників. Так виникає *польова форма живої речовини*. Вона може засвоювати інформацію ззовні, визначати її, адаптувати, відтворювати, розмножувати. Польова форма

живої речовини не має механічних кордонів. “Вона може сидіти в білково-нуклеїновому житті, а може і вийти з неї”, пише В. Казначеев [132, с. 8].

Момент появи ідеї польової форми у структурі людини є принциповим переходом до пояснення власне природи соціального світу. Бо тут ми маємо справу з *поясненням якісного стрибка в еволюції живої речовини, що раптом стала розумною живою речовиною*. На це пішло, навіть за найжорсткішими підрахунками, всього-навсього менш однієї чверті відсотки еволюційного часу!

Отже, важко переоцінити даний момент. Це є вершина обґрунтування природи соціального світу. Ми знайшли, нарешті, рух і матеріал, що виводять живу речовину за його межі і перетворюють його в розумну живу речовину. Остання якраз і набуває специфічної атрибутивної якості суб'єктивізувати першу природу і породжувати соціальний світ. Це слабкі електромагнітні імпульси, що утворюють силові поля. Легітимність цього центрального теоретичного положення про природу інтелектуального в бутті ми підтверджуємо результатами багатолітніх досліджень, отриманих в лабораторії біофізики Інституту клінічної і експериментальної медицини СВ АМН СРСР. Так, В. Казначеев стверджує: “Багато “років, вивчаючи надслабке випромінювання в клітинах і тканинах людини, ми дійшли до висновку, що клітини культури тканини випромінюють кванти електромагнітного поля. Можна припускати, що для клітини випромінювання є необхідний прояв її життєдіяльності, тобто йдеться про своєрідні електромагнітні поля. Вони для самої клітини є внутрішньою системою передачі інформації, без якої життя клітини неможливе. Таке припущення було висловлене не раз. Очевидно, це універсальна закономірність розповсюдження живої речовини в космосі” [132, с. 28].

Жива речовина, а тим більш, розумна, вступаючи в контакт із зовнішнім, а точніше космічним середовищем, може одержувати з нього різноманітні продукти, серед яких, в першу чергу, слід назвати пронизуючий потік протонів – основного “будівельного” матеріалу Всесвіту. Воно стає активним, збирає і розподіляє в біосфері отриману в формі випромінювання енергію, перетворюючи її кінець кінцем у земному середовищі у *вільну енергію*, здатну виробляти роботу. Це означає, що ми знайшли умови, при яких розумна жива речовина може створювати соціальний світ [163, с. 83-94].

Треття передумова формування дискурсу існування організаційної форми соціального світу полягає у відтворенні сутності явища соціального явища. У ході додаткового дослідження ми довели, що “соціальне” – це поняття, що висловлює засіб, яким універсум (а людство є лише його узагальнений суб'єктивний образ), являє себе в умовах Землі. Суть його полягає в тому, що універсум спочатку виступає як квантово-корпускулярне (енергетичне) поле, що пульсує, що виникає на основі інтеграції інтелектуальної (органічної) енергії індивідумів, що

проявляється в бутті як тотальний процес обміну діяльністю між людьми, що виявляє і затверджує себе на практиці шляхом колективізму.

Теоретичне пізнання сутності соціального світу підводить нас до формалізації основного закону його розвитку, оскільки “закон і сутність поняття однорідні”, що виражають поглиблення пізнання людиною явищ, світу. У нас є всі підстави вважати основним законом саморозгортання соціального світу інтенсифікацію процесу обміну діяльністю між людьми, а підсилення кооперативних початків у житті планетарного людства розглядати як його закономірний практичний результат. По-іншому, сутність соціального світу – процес і продукт тотальної взаємодії людей.

Четвертою передумовою визнання організаційного устрою соціального світу є теоретичне обґрунтування специфіки його змісту. Під змістом соціального світу мається на увазі не самий по собі субстрат соціального, а його внутрішній стан, сукупність процесів, що характеризують взаємодію утворюючих соціальний світ елементів, між собою і з середовищем і зумовлюють їхнє існування, розвиток і зміну; в цьому сенсі самий зміст соціального виступає як процес.

При цьому як аксіома постає такий погляд на світ, коли все, доступне раціональному мисленню і ірраціональному спостереженню, постає як соціальне, що перебуває в польовій формі. Водночас відзначимо, що соціальний світ, як впливає з розглянутого вище матеріалу, складається немов би з двох частин: суб'єктивованої і об'єктивованої, які зароджуються на мікрорівні, розташовуються на макрорівні і переходять на мегарівень.

Тепер у нас є всі підстави вважати, що суб'єктивована частина цієї суперечливої єдності знаходиться в структурі людської особистості і перебуває в потенційній формі. Її зміст частково розглянуто вище, де соціальний зміст подано як особистість або як сукупність соціальних ролей, які мають виконувати людські особистості у суспільному житті. Але ми розглядаємо не голі соціальні ролі, оскільки вони скоріше тільки зовнішні ознаки соціальної якості, а в єдності з їх духовним складником, який назовні виходить у вигляді ефіру.

Інша частина змісту соціального об'єктивована в зовнішньому середовищі. Вона являє собою добре відому нам об'єктивовану реальність. Її за звичай називають соціумом. На превеликий жаль, вітчизняній філософській думці цей термін мало що говорить. Він просто випав з її проблемного поля. Довгий час ми вважали його “знахідкою” західної філософської думки. Для нас було достатньо оперувати категорією “суспільство”, яка була продуктивним засобом матеріалістичного аналізу соціальної реальності. Втішно те, що сьогодні це поняття, нарешті, стає предметом уваги і російської і вітчизняної соціальної філософії [43; 153].

Отже, аналізувати зміст соціального краще всього на рівні об'єктивованого соціального світу. Це пов'язано з тим, що саме на цьому рівні пізнання соціум постає зовнішнім для дослідника предметом. У цьому

випадку він постає як соціальна річ, яку можна відтворити як сторонню дослідникові. Для того, щоб вивести його складники, треба уявити соціальний світ як “дійсний процес формоутворення в його різноманітних фазах” [197].

Отже, об'єктивований соціальний світ або соціум є продуктом подвійної детермінації: підстави і умов. При цьому підстава породжує зміст соціального світу в процесі самоорганізації субстрату “соціальне”, а умови квантують його в специфічні вузли – згустки соціального змісту – інтелігібельної матерії.

Тут є сенс зробити ще декілька важливих зауважень. Споконвічна спроможність універсуму до самоорганізації полягає у формуючих силах, які притаманні універсуму як такому, бо без них взагалі не мислиме виникнення відмінної за конфігурацією чи зчепленням матерії чи то сенсигельної чи інтелігібельної. Однак саме тому, що сила, яка формує універсум панує і в першій природі, в другій природі – до неї має приєднатися начало, яке підносить її над першою.

Такий якісний стрибок можливий, на нашу думку, лише за рахунок колективного мислення, яке, на відміну від мислення окремої людини, вже втрачає риси негентропійності. Колективне мислення, як це впливає з викладеного вище, прямо причетне до продукування інтелектуальної енергії колективною людиною. Це пов'язане з тим, що колективний суб'єкт здатний у процесі мислення продукувати наукові знання, надаючи інформації однорідний фенотипічний характер.

Оскільки вище ми вже обґрунтували факт існування обміну знаннями між учасниками суспільного процесу, то тут слід виходити з цього факту як зі звичної обставини, яка зумовлює розумну взаємодію між людьми. Побіжно зауважимо, що саме знання, як логічні конструкції, зумовлюють внутрішню напругу в певному просторі, який займає актуалізований соціальний світ. Це досягається за рахунок того, що знання, являють собою сенси, квантовані й упаковані в ідеї. Між ними й виникають енергетичні поля. Але для цього повинна скластися критична маса мислительного матеріалу. Тоді родове життя етносу набуває єдиного русла розвитку, з яким у кожного його учасника виникає тривкий прямий і зворотний зв'язок. Діючи спонукальною причиною, смислове поле стає центром кристалізації людських думок, що спрямовують їхні дії на досягнення певних цілей. Так з думок людей формується своєрідне смислове ядро, що стає атрактором процесу породження локального соціального світу. Внаслідок цього стихійно виникають локальні поля (осередки) соціальності, які займають, як правило, ті частини простору, в яких зосереджена еліта даного етносу.

Отже, вихідним пунктом процесу об'єктивації служить відчуження людською особистістю, а точніше всіма проживаючими на планеті людьми, потенційного змісту соціального світу в зовнішнє середовище. Тут продукт індивідуального виробництва, що відчужується, набуває вигляду

специфічного продукту, що отримав назву умонастрою народу. У тому, що самопородження соціуму починається саме з умонастрою народу не може бути ніякого сумніву. “У державі дух народу – звичаї, закони – є панівним початком”, – справедливо писав Г. Гегель [93, с. 243].

При цьому він в відомій роботі “Філософія права” переконливо показав, що умонастрій народу треба розглядати як “те, що може для себе служити початком і витікати з суб'єктивних уявлень і думок” окремого народу, етносу або, нарешті, суперетносу. І саме нерозвинутість російської державності, як відомо, він пов'язував з відсутністю середнього класу масового продуцента духовного матеріалу для будівництва суспільного життя. Тут же він пише про те, що умонастрої народу є тим, що “в звичайному стані і звичайних життєвих умовах призвичаїлася знати держава як субстанціональну підставу і мету” [91, с. 17-18].

Таким чином, зміст соціального світу розкривається як рух потенційних соціальних світів викликаний їх іманентним прагненням вийти назовні і проявитися, тобто придбати кінцевість в реальному вимірі нашої планетарної системи. Але це тільки одна причинна частина соціального світу, інша ж, як вище було підкреслено, пов'язана з умовами нашої планетарної системи.

Тепер настала пора розглянути місце і роль умов як другої детермінанти формоутворення змісту соціального світу. Умови, як відомо, це те безпосереднє, з чим підстава співвідноситься як зі своєю істотною передумовою; тому реальна підстава по суті своїй зумовлена. Визначеність, що міститься в ньому, є інобуття його самого.

Умови займають по відношенню до детермінованого підставою соціального змісту немов би сторонню позицію. У зв'язку з цим вони, умови, володіють і специфічною функцією в даному процесі. Її суть полягає в квантируванні соціального змісту. Вони немов би дозують його за відомим їм принципом і справно вкладають його в різноманітні організаційні упаковки. Якщо міра порушується, то тоді відбувається порушення і ми маємо справу з мутацією соціального змісту. Про це переконливо написано у К. Маркса.

Умови мають для цього оригінальний виконавчий орган і механізм. Робочим органом умов є найближче навколишнє середовище, в якому безпосередньо відбувається взаємодія людей між собою. Як відзначає В. Афанасьєв, “в силу різноманітного впливу зовнішнього середовища на систему звичайно розуміють середовище і в широкому смислі як всю дійсність, навколишню систему, і в вузькому смислі як істотне, необхідне оточення системи, те саме, у взаємодії з яким система виявляє свої властивості, свою цілісність, визначеність, і не тільки визначає, але і формує певні властивості – властивості, що дозволять їй не розчинитися в середовищі, а функціонувати і розвиватися відносно самостійно”. Тут більш плідною є думка О. О. Богданова, який розглядав його як

“сукупність зовнішніх впливів, під тиском яких знаходиться система, але взятих саме по відношенню до неї. Тому інша система – інше середовище” [39, с. 110].

З викладеного вище випливає розуміння того, що умови (навколишнє середовище) відіграють в самоорганізації соціуму на мікрорівні ту ж роль, що в першій природі виконує людський (біологічний) організм, тобто вони стають повноправним суб'єктом геологічного процесу, породжуючи об'єктивовану на макрорівні соціальну дійсність.

Особливістю процесу дозування соціального світу є те, що він виконується силами, що знаходяться у зовнішньому по відношенню до соціального змісту середовищі. За походженням, це сили, породжені, з одного боку, атрибутивними властивостями самого ж соціального змісту, а з другого – умовами, в яких він реалізується. Тому найближче середовище є продукт змісту, що ґрунтується, і умов, і, як ми відзначали ще в методологічній частині роботи, воно є полем можливих шляхів саморозгортання соціального світу. При цьому таке середовище лише спонукає соціальний зміст до розвитку. Його основна функція – створювати умови для необмеженої індивідуалізації соціального змісту.

Тут треба сказати більше. Об'єктивований соціальний світ або соціум слід розглядати як гігантський організм, що, функціонуючи як ціле, набуває принципово нових якостей, властивих розумній живій істоті. При цьому організм соціума влаштований за таким же принципом, як і людський організм, але тільки навпаки. У ньому є об'єктивована духовна частина, життя якої протікає у формі хаосу, на відміну від точного порядку в цьому елементі в структурі людського організму. Є об'єктивована матеріальна частина, життя якої протікає в “точному порядку”, оскільки йдеться про ноосферу. І є середня частина, яка опосередковує їхню взаємодію – соціальне середовище. Остання є глибинною стороною життя соціуму. Специфіка функціонування соціального тіла соціума як цілісності полягає в тому, що в сфері суспільної свідомості володарює хаос, а в матеріальному компоненті, навпаки, все чинно і суворо організоване, як і повинно бути в ноосфері. Дуже чітко ці риси органічного цілого зафіксував Ф. Шеллінг: “Зміна, звернута на саму себе, приведена в спокій, це якраз і є організованість. Спокій є вираженням органічного утворення (структури), хоча постійне відтворення такої заспокоєності можливе лише завдяки зміні”, що безупинно відбувається всередині” [288, с. 209-210, 461-462].

Аналіз показує, що тут повинне мати місце функціональне додання. І воно є. Такий приріст якості знайшов широке відбиття в науковій літературі. Щоправда, дослідники називають її по-різному. Найбільш часто дана функціональна якість згадується як “колективна особистість”, “груповая особистість”, “корпоративна особистість”, “умовна особистість”, “народна особистість”, “соборна особистість”, “збірна особистість” (колективне “Я”), “жива Всеросійська Особистість”, “особистість

держави”, “територіальна особистість”, “вселюдство” та інші [48; 231; 233]. Збірну особистість В. Бехтерев, наприклад, розглядав як суспільне тіло, як ціле, що складається з частин, в ролі яких виступають окремі індивіди, всі соціальні утворення. Навіть у вищому ступені умовні, розглядаються у нього як колективи. Під це поняття підпадають, в принципі, будь-які утворення, що складаються з індивідів, які мають щось загальне – від натопу до держави [32]. К. Маркс, як відомо, людство і суспільство теж розглядав як суб'єкт [188, с. 508-518]

З аналізу випливає, що людина протистоїть соціуму, який можна з повним правом називати колективною людиною. Це означає, що окрема особистість протистоїть колективній особистості. Тут взаємодія іде по лінії “Я” – “Ти” або “Ви”. Не можна не помітити, що тут ще недоречно вживати термін “Ми”, в якому окрема особистість і колективна особистість мають щось загальне, що дозволить їм бути інтегрованими в цілісність.

Тепер, нарешті, ми можемо розглянути форму організації соціального світу і довести, що вона має організменний вигляд. Буття сутності “соціального” і прояв змісту соціального світу говорить про те, що тут маємо справу з соціальною формою. Для обґрунтування даної тези достатньо вказати на те, що до форми належить взагалі все певне. При цьому відомо, що визначення соціального світу є водночас і визначення соціальної форми, оскільки воно щось установлене і завдяки цьому відмінне від того, форму чого воно складає; визначеність соціального як якість єдина зі своїм буттям.

Оскільки в даному випадку йдеться про другу природу, то ми маємо справу відповідно не з натуральною формою, в якій перебуває перша природа, а з формою перетвореною, причому двічі. Перший раз натуральна форма зазнає змін, відбиваючись в голові людини, а другий в суспільній свідомості.

При цьому слід нагадати, що перетворена форма нам знайома. Її зв'язують, як правило, з відбиванням явищ об'єктивного світу або його окремих предметів в голові людини. З філософів її найбільш тонко відчув М. Мамардашвілі, який в своїх філософських роботах спирався не тільки на аналіз К. Марксом явищ економічного фетишизму й ідеології, але і на психоаналіз, на юнгівську концепцію “архетипів”, на сучасні дослідження міфології і символізму. “Перетворена форма існування, – пише М. Мамардашвілі, – є продукт перетворення внутрішніх відносин складної системи, що відбувається на певному її рівні і що приховує їхній фактичний характер і прямий взаємозв'язок побічними виразами. Ці останні, являючись продуктом і відкладенням перетвореності зв'язків системи, в той же час самотійно побутують в ній у вигляді окремого, якісно цілісного явища, “предмету”, поряд з іншими” [175, с. 269-270].

Для того, щоб більш глибоко розібратись з явищем подвійної перетвореної форми, в якій живе і функціонує соціальний світ, нам

важливо встановити основні атрибутивні якості простих перетворених форм. Важливим моментом є те, що перетворені форми не втрачають предметності, яка була присутня у вхідних зовнішніх формах. Але, звичайно, предметність також виступає не в своїх вхідних, а в перетворених формах. М. Мамардашвілі характеризує останні в структурі людини як квазісубстанціональні об'єкти, як квазіпредмети, предмети-фантоми. Складність їхнього дослідження полягає в тому, що перетворені форми – це не просто видимість, а внутрішня форма видимості, тобто стійке і відтворююче ядро. Він спеціально підкреслює, що перетвореність “є якісно нове дискретне явище, в якому передуючі проміжні ланки “стиснулись” в особливий функціональний орган, що володіє вже своєю особливою квазісубстанціональністю (і, відповідно, новою послідовністю акціденцій, часто зворотній дійсній)” [117, с. 275].

Ця обставина значно утруднює викладення матеріалу дослідження, оскільки складну перетворену форму соціального життя треба розглядати як чинники еволюції та інволюції. Інакше кажучи, складні перетворені форми – новоутворення, будь вони результатом впливу середовища або спонтанних змін підстави, ми розглядаємо як специфічний механізм саморозвитку планетарного людства, що перешкоджає його тривалому застиганню в досягнутих формах цивілізації (або безкультур'я). У наступному викладенні проблеми ми розкриємо це більш докладно.

Далі відзначимо, що при вивченні натуральних форм ми маємо справу з доцільною діяльністю людини, а точніше з працею і спілкуванням; при вивченні простих перетворених форм ми стикаємося з природними (соціальними) сутнісними силами людини, при вивченні складних перетворених форм ми маємо справу з суспільними відносинами, а при вивченні натуралізованих складних форм ми стикаємося з “залізною людиною” К. Маркса.

Про взаємозв'язки між діяльністю, сутнісними силами і суспільними відносинами написано багато, і нам тут нового додати нічого. Ми тільки розводимо дані поняття по рівнях явища, що аналізується. Водночас є всі підстави вважати, що вивчення даного ряду перетворень форми, можливо більш точно життя форм і їхнього розвитку, здатне не тільки пояснити виникнення явищ ірраціональності, синкретності, що проявляються як в пізнанні, так і в поведінці людини, але і розкрити метаморфози, які спостерігаються в соціальному світі, точніше встановити специфіку взаємопереходів форми між першою природою, людиною і другою природою.

Виходячи з такого розуміння подвійного перетворення форми, послідовно розглянемо хоча б в загальних рисах, співвідношення соціальної форми і сутності “соціального”, соціальної форми і субстрата (матерії) соціального світу, соціальної форми і змісту соціального світу.

Сутність “соціального” має певну форму і визначення форми. Лише як

підставу соціального світу, сутність, під якою ми вище представили обмін діяльністю між учасниками загального життєвого процесу, володіє міцною безпосередністю, інакше говорячи, є субстрат.

Обмін діяльністю між людьми як співвіднесений субстрат є вже нами визначена сутність соціального світу; в силу цієї покладеності вона за своєю сутністю має в самій собі форму суспільних відносин. Якби сутність “соціального”, тобто види діяльності чи суспільні відносини, була невідрізненою, то обмін не міг би мати місця в принципі, оскільки цей процес має сенс тільки в тому випадку, коли його учасники обмінюються такими видами діяльності, які доповнюють один одного. Тому визначення форми (суспільних відносин) – це, навпаки, такі визначення, які перебувають в самій сутності “соціального”; сутність лежить в їхній підвалині як невизначене, байдуже їм у своєму визначенні; вони мають в ній свою рефлексію в себе.

Рефлектовані визначення видів діяльності, скажімо, матеріальної і духовної або економічної і політичної утримуються в самих собі і є самостійними величинами; але їхня самостійність – це їхній розпад; таким чином, вони мають цю самостійність в іншому; але цей розпад сам є ця тотожність з собою або підвалина стійкості, яку вони собі надають.

Таким чином, притаманні сутності “соціального” визначення форми як рефлектованої визначеності є тотожність і відмінність, тотожність як деяка безлика діяльність, а відмінність як різниця чи як протилежність видів діяльності, що становлять сутність чи предмет процесу обміну.

Але крім того, до них належить і відношення підстави, оскільки це відношення, хоча і є зняте рефлекторне визначення, але завдяки йому сутність дана в той же час як щось покладене. До форми ж тотожність, яка підставу має всередині себе (сутнісні сили людської особистості), не відноситься, а саме (не відноситься те), що покладеність як знята і покладеність, як така, підстава і засноване це одна рефлексія, що складає сутність як просту основу, яка є утриманням форми. Але це утримання форми “соціального” покладене в особистості як в підставі соціального буття; інакше кажучи, ця сутність сама по своїй суті дана як певна діяльність; тим самим вона знов – таки момент відношення підстави і момент форми. “У тому-то і полягає абсолютне взаємовідношення форми і сутності, – писав Г. Гегель, – що сутність є проста єдність підстави і заснованого, але в цій єдності якраз сама вона визначена або є негативна і відрізняє себе як основу від форми, але таким чином сама стає в той же час підставою і моментом форми” [78, с. 76].

Тому форма “соціального” є завершене ціле рефлексії; вона містить і визначення рефлексії бути знятою; тому форма, будучи також єдністю свого процесу визначення, рівним чином співвіднесена зі своєї знятністю, з іншим, тобто з обміном діяльністю як активністю живого взагалі, яке саме не є форма, але до якого вона відноситься. Як істотна, співвіднесена сама з

собою негативність, форма на протилежність цьому простому негативному є те, що покладає і визначає; проста ж сутність “соціального” це невизначена і недіяльна підстава, в якій визначення форми утримуються або мають рефлексію в собі.

Зовнішня рефлексія за звичай задовольняється цим розрізненням сутності і форми; розрізнення це необхідне, але саме це розрізнення є їхня єдність, рівно як ця єдність підстави є сутність “соціального”, яка відторгає себе від себе і яка робиться покладеністю. Форма “соціального” це сама абсолютна негативність, або негативна абсолютна тотожність з собою, саме через яку сутність “соціального” не є буття соціального світу, а його сутність. Ця тотожність, взята абстрактно, є сутність, яка протистоїть формі, так само, як негативність, взята абстрактно як покладеність, є окреме визначення форми “соціального”.

Тому форма соціального світу має в своїй власній тотожності сутність соціального світу, так само, як сутність має в своїй негативній природі абсолютну форму. Отже, не можна запитувати, яким чином форма приєднується до сутності: адже вона лише видимість сутності всередині самої себе, іманентна їй власна рефлексія. Так само і форма в самій собі є саморефлексія або тотожна сутність, що повертається в себе; в процесі свого визначення форма перетворює визначення в покладеність як покладеність. Тому форма завжди істотна, а сутність завжди оформлена.

Вислів “форма визначає сутність” означає, отже, що форма соціального світу в своєму розрізненні знімає саме це розрізнення і є тотожність з собою, яка є сутністю, що утримує визначення. Соціальна форма є протиріччя: в своїй покладеності вона знята і в цій знятості вона утримується; завдяки цьому вона підстава як сутність, тотожна з собою, коли вона визначена і піддана запереченню. Ці відмінності форми соціального світу і його сутності суть тому лише моменти самого простого відношення форми. Але їх слід розглянути докладніше і зафіксувати.

Вже саме визначення сутності соціального світу як “обміну діяльністю між людьми” вимагає присутності не просто форми, а її розумної модифікації, оскільки даний процес за характером доцільний, то він обов'язково супроводжується виробництвом специфічних розумових продуктів. Причому наявність в сутності категорій “процес” і “продукт” також вимагає для свого розмежування різні види форм, а саме: процесуальну і морфологічну. Докладніше цей момент ми розглянемо нижче.

Визначальна форма соціального світу співвідноситься з собою як знята покладеність; завдяки цьому вона співвідноситься зі своєю тотожністю як з чимось іншим. Вона покладає себе знятою; завдяки цьому вона передбачає свою тотожність; сутність соціального світу є відповідно до цього моменту те невизначене, для якого формою є інше.

Таким чином, сутність соціального світу не є такою, що в самій собі є

абсолютна рефлексія, а вона визначена як позбавлена форми тотожність; вона є те, що в філософії за звичай називають інтелігібельною матерією, а точніше польовою формою універсуму.

Сутність стає матерією, коли її рефлексія визначає себе так, що вона відноситься до сутності як до позбавленого форми певного. Отже, матерія є проста, позбавлена відмінностей тотожність, що є сутністю, за визначенням бути іншим форми. Тому вона і власна підстава або субстрат форми, оскільки становить рефлексію в собі соціальної форми або ж те самостійне, з яким вони співвідносяться як з позитивним утриманням себе.

Матерія є, як відомо, дещо цілком абстрактне. Її польова форма не є виняток. І для нас принципово важливо те, що вчені-природознавці дійшли висновку про те, що “живу речовину слід розглядати як особливе поєднання потоків матеріально-енерго-інформаційного змісту” [132]. Поза такими потоками земного життя не існує. Виходячи з цього, сукупна жива речовина (моноліт) може бути визначена як особливим чином організована матеріальна цілісність.

Якщо абстрагуватися від усіх визначень соціальної форми, то залишиться невизначена інтелігібельна матерія. Нагадаємо про те, що термін “інтелігібельна” (від лат. *intelligibilis* – розумовий) означає лише те, що даний вид матерії, або її польова форма, осягається тільки розумом або інтелектуальною інтуїцією на основі, як сьогодні прийнято говорити, слабких екологічних, а ми говоримо, інтелектуальних, взаємодій людей між собою. [264, с. 39-50]

Водночас це означає, що наші уявлення про соціальну форму залежать тільки від рецептивності людського організму, з яким вони себе ототожнили шляхом електромагнітного поля (або слабких інтелектуальних зв'язків), і залежно від відмінності цієї рецептивності або чутливості так званих “духовних почуттів” [199], у нас спочатку розвивається спроможність розрізняти олюднену природу, а після цього і цілеспрямовано формувати різні її форми. Ясно, що тут рецептивність розуміється як фізіологічно здійснюване рецепторами людини сприймання матеріального і семантичного Всесвітів і перетворення енергії подразників у нервові збудження.

Отже, інтелігібельна матерія не сприймається звичайними п'ятьма зовнішніми почуттями, що є результатом роботи всієї історії, яка передує всесвітній. Для її сприймання необхідна наявність специфічних внутрішніх або, за висловом К. Маркса, духовних почуттів, практичні почуття (воля, любов і т.ін.) [199]. Сюди ж слід віднести і ті почуття, які дослідники пов'язують зі спроможністю сприймати соборну єдність, що базується на внутрішньому, глибокому, що раціонально не формулюється, невимовному і непояснюваному зв'язку. С. Франк, наприклад, бачив її в почутті співналежності до єдності “ми”, в довірі, що народжується при зустрічі двох пар очей. В усьому тому, що важко і навіть неможливо висловити

словами, але без чого неможливе жодне людське єднання, ні на основі мимовільного погодження особистих прагнень і дій, ні за договором або підкоряючись будь-чій особистій волі. Тому робота по олюдненню почуттів, а точніше, створення власне людських почуттів, відповідних багатству природної людської сутності є справа майбутнього етапу всесвітньої історії.

У такому стані взаємодії людини із зовнішнім середовищем, і, в першу чергу, з іншими людьми, стають принципово іншими. Вона немов би “виходить” із звичного нам земного, ньютонівського простору. На можливий вплив цього простору людина відповідає мінімально, чутливість його рецепторів, центрів до цих чинників змінюється (знижується). Зате його життя з домінуючою польовою формою живої речовини прискорюється, надзвичайно зростає чутливість до навколишнього електромагнітного (польового) космопланетарного середовища, межі його життєдіяльності в цій формі (виді) інтелектуальних зв'язків надзвичайно поширюються, прагнуть до нескінченності: організм функціонує як частка безмежного космопланетарного електромагнітного середовища, простору, його польової організації. Цей висновок випливає з органічної єдності світу, яку ми обґрунтували в ході аналізу природи соціального світу.

Отже, соціальна форма припускає інтелігібельну матерію, з якою вона співвідноситься на основі слабких інтелектуальних взаємодій людей між собою. Але це не значить, що соціальна форма та інтелігібельна матерія протистоять одна одній зовні і випадково; ані матерія, ані форма не самосутні, інакше кажучи, не вічні. Матерія байдужа до форми, але ця байдужість є визначеність тотожності з собою, в яку форма повертається як в свою основу. Соціальна форма припускає інтелігібельну матерію саме тому, що вона вважає себе знятою і завдяки цьому співвідноситься з цією тотожністю як з чимось іншим. І навпаки, соціальна форма припускається інтелігібельною матерією, бо матерія не проста сутність, що сама безпосередньо є абсолютна рефлексія, а сутність, певна як позитивне, саме як те, що дане лише як зняте заперечення.

Але, з другого боку, оскільки соціальна форма покладає себе матерією, лише оскільки вона сама себе знімає і завдяки цьому передбачає матерію, то матерія також визначена як позбавлене підстави утримання себе. Тож інтелігібельна матерія не визначена як підстава соціальної форми; бо матерія покладає себе як абстрактна тотожність знятого визначення форми, але вона не тотожна як підстава, і тому форма по відношенню до неї позбавлена підстави.

Завдяки цьому соціальна форма та інтелігібельна матерія визначені, і та й інша, не як покладені одна одною, не як підстави одна одної. Інтелігібельна матерія є, скоріше, тотожність підстави і заснованого як підстава, що протистоїть цьому відношенню соціальної форми. Це загальне їм визначення байдужості є визначення матерії як такої, і складає також

взаємовідношення їх обох. Так само і визначення соціальної форми бути їх співвідношенням як розрізнених є інший момент їхнього взаємовідношення.

Інтелігібельна матерія, те, що визначене як байдуже, є пасивне на протилежність соціальній формі як тому, що діяльне. Соціальна форма як самовіднесене з собою негативне є протиріччя всередині себе, є тим, що розпадається, відторгає себе від себе і тим визначає себе. Соціальна форма співвідноситься з інтелігібельною матерією і покладена так, щоб співвідноситись з цим утриманням себе як з іншим. Матерія, навпроти, покладена так, щоб співвідноситись тільки з самою собою і бути байдужою до іншого; але в собі вона співвідноситься з соціальною формою, бо містить зняту негативність і є матерія через це визначення.

Вона співвідноситься з формою як з іншим лише тому, що форма в ній не покладена, що вона форма лише в собі. У ній в прихованому вигляді міститься форма, і лише вона абсолютна сприйнятливість до форми, що абсолютно має її всередині себе і що таке її в собі сутнісне визначення. Тому інтелігібельна матерія повинна прийняти соціальну форму, а соціальна форма повинна матеріалізуватись, повідомити собі в матерії тотожність з собою, інакше кажучи, стійкість.

Тому соціальна форма визначає інтелігібельну матерію, а інтелігібельна матерія визначається соціальною формою. Це означає те, що, по-перше, соціальна форма і інтелігібельна матерія припускають одна іншу. Ця єдність сутності і форми, протилежних одна одній як соціальна форма і інтелігібельна матерія, є абсолютна підстава, яка визначає себе.

По-друге, соціальна форма як самостійна є, окрім того, протиріччя, що саме себе знімає. Вона з самого початку покладена як протиріччя, бо вона в один і той же час і самостійна, і по своїй суті співвіднесена з іншим, завдяки цьому вона знімає себе. а так як вона сама двобічна, то і це зняття має дві сторони: по-перше, вона знімає свою самостійність, перетворює себе в щось призначене, в щось що знаходиться в іншому, і це її інше інтелігібельна матерія. По-друге, вона знімає свою визначеність по відношенню до польової форми матерії, своє співвідношення з нею, завдяки цьому усуває свою покладеність і цим повідомляє собі стійкість.

Отже, діяльність соціальної форми, якою визначається інтелігібельна матерія, полягає в негативному відношенні форми до самої себе. Але й навпаки, вона завдяки цьому відноситься негативно і до матерії; однак ця визначеність інтелігібельної матерії є тією ж мірою власним рухом самої соціальної форми. Форма вільна від матерії, але вона знімає свою самостійність; але її самостійність і є сама матерія, бо в ній соціальна форма має свою істотну тотожність. Оскільки вона, таким чином, перетворює себе в призначене, то це подібне тому, що вона перетворює матерію в щось певне.

Але, розглядувана з другого боку, власна тотожність соціальної форми

в той же час стає зовнішнім, інтелігібельна матерія є її інше; оскільки матерія стає і невизначеною, від того, що форма знімає свою власну самостійність. Але інтелігібельна матерія самостійна лише по відношенню до соціальної форми; якщо негативне знімає себе, знімається також і позитивне. Отже, так як форма знімає себе, то відпадає також і визначеність, якою інтелігібельна матерія володіє по відношенню до соціальної форми, бути невизначеною тривалістю.

Те, що являє собою діяльність соціальної форми, є, далі, тією ж мірою власний рух самої інтелігібельної матерії.

По-третє, завдяки руху соціальної форми та інтелігібельної матерії, їхня первісна єдність, з одного боку, відновлена, а з другого – є тепер покладена єдність. Інтелігібельна матерія настільки ж визначає саму себе, наскільки цей процес визначення є для неї зовнішня дія соціальної форми; і, навпаки, соціальна форма настільки ж визначає лише себе або має визначену нею в самій собі інтелігібельну матерію, що в процесі свого визначення вона відноситься до іншого; і те, і інше – дія польової форми і рух польової матерії одне і те ж, тільки перша є дія, тобто негативність як призначена, а другий рух або становлення, негативність як покладена, а друга – рух або становлення, негативність як в собі сутнісне визначення. Результат тому єдність в-собі-буття і покладеності. Інтелігібельна матерія, як така, визначена або необхідно має деяку соціальну форму, а соціальна форма – це просто матеріальна, (польова) форма, що утримується.

Соціальна форма, оскільки вона припускає інтелігібельну матерію як своє інше, кінцева. Вона не підстава, а лише те, що діяльне. Рівним чином і матерія, оскільки вона припускає соціальну форму як своє небуття, є кінцева матерія; вона також не підстава своєї єдності з соціальною формою, а є лише підстава для соціальної форми. Але і ця кінцева (польова) матерія і кінцева (польова) форма не має істини; кожна співвідноситься з іншою, інакше кажучи, лише їхня єдність є їхня істина.

Польова матерія, що прийняла форму або форма поля, що утримується є не лише зазначеною вище абсолютною єдністю підстави з собою, але й покладена в бутті єдність. Саме в розглядуваному русі абсолютна підстава (взаємодіюче людство) являє свої моменти як такі, що знімають себе і завдяки цьому ж покладають один одного. Інакше кажучи, зливаючись з собою, відновлена єдність і відторгає себе від самої себе, і визначає себе; адже її єдність як здійснена через заперечення є також негативною єдністю. Тому вона єдність соціальної форми та інтелігібельної матерії як їхня підстава, але як їх певна (електромагнітна) підстава, якою є набула соціальної форми інтелігібельна матерія, яка в той же час байдужа до форми і матерії як до знятих і несуттєвих. Ця єдність є зміст соціального світу.

Соціальна форма протистоїть, по-перше, сутності соціального світу; в цьому випадку вона взагалі є відношення підстави, і її визначеності це і

підстава і засноване. Вона протистоїть, по-друге, інтелігібельній матерії; в цьому випадку вона визначальна рефлексія, і її визначення це саме рефлексорне визначення і його утримування. Нарешті, вона протистоїть соціальному змісту; в цьому випадку її визначення це знов-таки вона сама і матерія. Те, що раніше було тотожним з собою (спершу підстава, потім утримування як таке і, нарешті, матерія), підпадає під владу форми і знову є одне з її визначень.

Загальновідомо, що соціальний зміст, будучи визначальною стороною другої природи як органічного цілого, являє єдність всіх основних елементів соціального світу, його властивостей, внутрішніх процесів, зв'язків, протиріч і тенденцій, а соціальна форма є спосіб існування і вираження цього змісту.

Тому соціальний зміст має, по-перше, деяку форму і деяку (інтелігібельну) матерію, що належать йому і істотні для нього; він і є їхня єдність. Але оскільки ця єдність є в то же час певна або визначена єдність, то й соціальний зміст протистоїть соціальній формі; форма складає покладеність і по відношенню до змісту несуттєва. Тому зміст байдужий до форми; соціальна форма охоплює і форму як таку, і матерію; і соціальний зміст тому має і деяку форму, і деяку матерію, основу яких вона складає і які для неї лише покладеність.

Соціальний зміст, по-друге, це й те, що тотожне і формі й матерії, бо соціальна форма й інтелігібельна матерія суть немов би лише байдужі зовнішні визначення. Вони є покладеність як така, що, однак, у своєму змісті повернулася у свою єдність або в свою підставу.

Тотожність змісту соціального світу з самим собою є, тому, з одного боку, означена байдужа до соціальної форми тотожність, а з другого – тотожність підстави. Підстава передусім зникає в змісті; але зміст є в той же час негативна рефлексія в себе визначеної форми; його єдність, що спочатку лише байдужа до форми, є тому також формальна єдність або відношення підстави, як таке. Ось чому соціальний зміст має це відношення своєю істотною формою і, навпаки, підстава має деякий зміст (потенційний соціальний світ).

Отже, зміст підстави це підстава, що повернулася у свою єдність з собою; підстава це передусім сутність, тотожна з собою в своїй покладеності; як різна і байдужа до своєї покладеності сутність є невизначена матерія; але як зміст вона в той же час набула форму тотожність, і ця форма стає відношенням підстави тому, що визначеності її протилежностей покладені в змісті як такі, що не підлягають запереченню. Зміст далі визначений в самому собі не тільки подібний матерії як байдуже взагалі, але і як набула форму матерія, так що визначеностями форми стає притаманною матеріальна, байдужа усталеність.

Завдяки цьому підстава взагалі стала певною підставою, і сама певність (визначеність) двояка: вона, по-перше, певність змісту і, по-друге,

певність форми.

Перша певність соціального змісту, який притаманний підставі це є соціальне життя, взяте як сукупність всіх видів діяльності або суспільних відносин.

Друга певність соціальної підстави бути взагалі зовнішньою змісту, який байдужий до цього відношення, – є соціальний організм. Момент визначеності у визначенні змісту соціального світу настає в зв'язку з проявом в дійсності специфічної інформації знання, що породжується людиною для обслуговування процесів другої природи. Завдяки саме інформації, соціальний світ або інтелігібельна матерія починає опановуватися духовними почуттями олюдненої людини. Сукупність відчуттів утворює чуттєвий зміст предметних образів реальності, виступає джерелом і передумовою пізнавального відношення. При взаємодії інформації з органами сенсильної матерії виникає сукупність переживань від дії зовнішнього подразника, а при впливі цього же сигналу на органи інтелігібельної матерії, яке має місце при розгортанні цього же сигналу в іншій площині – вибудовується образ об'єктивної реальності.

Розвинутістю взаємопереходу сигналів між площинами пояснюються, на нашу думку, слова К. Маркса про те, що “почуття суспільної людини суть інші почуття, ніж почуття несупільної людини. Лише завдяки предметно розгорнутому багатству людської суті розвивається, а частково і вперше породжується багатство суб'єктивної, людської чутливості” [199]

Друга природа, яка раніше сприймалася людиною здебільшого через механізм інтуїції, тепер постає у вигляді різноманітного соціального світу, і вона починає осягати його, поступово переходячи від менш складних його польових елементів суспільних органів до системного відбивання цілісної польової форми або соціального життя, що має, як відомо, процесуальний характер.

При цьому зміст соціального світу, який раніше ми розглядали як органічну єдність інтелігібельної матерії і соціальної форми, розщеплюється на дві частини: потенційний соціальний світ, прихований в структурі людського організму з якої він і виступає як з своєї підстави; і зреалізований соціальний світ – соціум, який виник на підставі самостійного функціонування колективної інтелектуальної енергії, відторгнутої учасниками загального життєвого процесу в зовнішнє середовище.

Потенційний соціальний світ в структурі людської особистості, тобто в-собі-бутті явлений сутнісними силами, які ми й можемо розглядати як суб'єктивну форму суспільних відносин (особистість). Водночас зреалізований, вироблений людьми соціальний світ виступає як засноване або як об'єктивна форма суспільних відносин (суспільство). Взаємоперехід між ними, як між суб'єктивним інгредієнтом і об'єктивним інгредієнтом органічного цілого вчиняється завдяки, як було сказано вище,

функціонуванню знання як специфічної форми інформації. Наявність знання в структурі людини фіксується особливими її якостями, відомими як інтелігентність, а їхня присутність в структурі суспільства, можна припуститися, фіксується особливою якістю сил слабкої взаємодії – мислячим ефіром (егрегором). Злиття інтелігентності окремої людини з інтелігентністю колективної особистості або егрегором (мислячим ефіром) є нова якість, яку й можна називати розумом.

Тут цілком логічно запропонувати робочу гіпотезу про те, що розум є окультурена інформація, продукт Семантичного Всесвіту. Аналогом тут може виступати, наприклад, техніка яка є не чим іншим як окультуреною речовиною – продуктом Фізичного Всесвіту. Дана аналогія впливає з того, що на планетарному рівні Семантичний Всесвіт явлений інформацією, аналогічно тому як речовина в техніці репрезентує Фізичний Всесвіт. Якщо подивитися на речовину і інформацію через систему спеціальних ідеологічних настанов, так званих семантичних фільтрів, то виявиться, що їх цілком можна подати як дух і матерію. Тоді розум можна визначити як дух, що явився у явищі .

Таким чином, людська особистість як підстава ця негативно співвіднесена з собою тотожність, яка в силу цього стає покладеністю; ця тотожність негативно співвідноситься з собою, будучи в цій своїй негативності тотожною з собою; ця тотожність є підстава або зміст соціального, що таким чином складає байдужу або позитивну єдність відношення підстави і того, що її опосередковує специфічного польового життя, яке системно відбивається фенотипічною інформацією.

У цьому змісті зникає передусім визначеність підстави (потенційного соціального світу) і заснованого (зреалізованого соціального світу) по відношенню один до одного. Але опосередковане є, крім того, негативна єдність. Негативне, яке міститься в цій байдужій основі, є її безпосередня визначеність, завдяки якій особистість як підстава має певний соціальний зміст. Але тоді негативне є негативне співвідношення форми з самою собою. Покладене, тобто соціальне буття, з одного боку, знімає саме себе і повертається у свою підставу, тобто в особистість; підстава же як істотна самостійність співвідноситься негативно з самою собою і стає покладеним. Це негативне опосередкування підстави і заснованого є характерне опосередкування форми як такої, тобто формальне опосередкування.

Отже, обидві сторони форми саме тому, що кожна з них переходить в іншу, завдяки фенотипічній інформації, покладають себе тепер спільно в одній тотожності як зняті; чим вони в той же час цю тотожність покладають. Вона – певний зміст, з яким формальне опосередкування співвідноситься через самого себе як з позитивним опосередкуючим. Цей зміст є тим, що тотожне в них обох польове або соціальне життя, і, оскільки вони різноманітні, але кожна в своїй відмінності є співвідношенням з іншою, цей зміст є їхнє утримування, утримування

кожної як цілий в собі. Як це відбувається, ми показали при аналізі змісту соціального світу. При цьому все починається з особистості і нею ж закінчується.

Звідси стає очевидним, що в людині, як підставі соціального життя взагалі, є наступне: по-перше, той або інший певний соціальний зміст, який необхідно розглядати з двох сторін: оскільки він покладений як підстава (потенційний соціальний світ) і оскільки він становить підставу (соціальний світ, що реалізувався). Самий зміст байдужий до цієї форми; в обох випадках він взагалі лише тільки визначення. По-друге, сама підстава (потенційний соціальний світ) є такою ж мірою моментом форми, як і засноване ним (зреалізований соціальний світ); це їхня формальна тотожність. Це одна і та ж сама субстанція, що перебуває в двох різних формах, і отже, приречена на взаємодію з самою собою. Оцю їх взаємодію ми й спостерігаємо як соціальне життя.

При цьому цілком байдуже, яке з цих двох визначень роблять першим, тобто байдуже, переходити чи від одного як заснованого до іншого як його підстави або ж від одного як підстави до іншого як заснованого. Засноване (зреалізований соціальний світ), розглянуте окремо, є зняття самого себе; завдяки цьому воно й постає, з одного боку, заснованим, а з другого – як покладання підстави (потенційного соціального світу). Той же рух є підстава (потенційний соціальний світ) як така; він перетворює себе в засноване (зреалізований соціальний світ) і завдяки цьому стає підставою дечого, тобто воно є в цьому русі і як засноване, і як те, що тільки тепер наявне як підстава. Підставою того, що саме є підставою, служить засноване, і, навпаки, тим самим підстава виявляється чимось заснованим.

Опосередкування починається стільки ж від одного (особистості), скільки і від іншого (суспільства); кожна сторона є настільки ж підстава, наскільки й засноване, і кожна є все опосередкування або вся форма. Тому питання про те, що первинне – особистість чи суспільство – за характером таке ж, як і загальновідомий спір, про те, що з'явилося раніше – яйце чи півень.

Далі, вся ця форма як щось тотожне з собою, сама є підстава тих визначень, що складають обидві сторони підстави (особистості) і заснованого (суспільства); таким чином, форма і зміст самі суть одна і та ж тотожність соціальне життя. Тому немає нічого в підставі (особистості), чого не було би в заснованому (в суспільстві), так же, як немає нічого в заснованому (суспільстві), чого немає в підставі (особистості).

Визначеність підстави, як виявилось, є, з одного боку, визначеність основи або визначення змісту, а з іншої інобуття в самому відношенні підстави, а саме розрізненість її змісту і форми: співвідношення підстави і заснованого має місце як зовнішня форма по відношенню до змісту, байдужого до цих визначень. Але насправді обидва названі моменти не зовнішні один одному, бо зміст це тотожність підстави з самою собою в

заснованому і заснованого в підставі. Виявилося, що сторона підстави (особистість) сама є щось засноване, а сторона заснованого (грубо – суспільство) сама є підстава: кожен з моментів аналізованої нами цілісності в самому собі є тотожність цілого. Але оскільки вони в той же час і належать до форми і складають її певну відмінність, то кожна в своїй самовизначеності є тотожність цілого з собою. Кожна, таким чином, має відмінний від іншої зміст. Або, якщо розглядати їх з боку змісту, оскільки зміст є тотожність з собою як тотожність відношення підстави, то він за своєю суттю містить в самому собі цю відмінність форми і як підстава він інакший, ніж засноване.

Але тим, що підстава (потенційний соціальний світ) і засноване (зреалізований світ) мають різний зміст, відношення підстави перестало бути формальним: повернення в підставу і повернення з неї до заснованого вже не є тавтологія; підстава реалізована.

Це співвідношення дає собі подальше визначення. А саме, оскільки обидві його сторони суть різний зміст, вони байдужі одна до одної; кожна є безпосередня, тотожна з собою певність. Далі, будучи співвіднесеними одна з одною як підстава і засноване, підстава постає рефлексивним в собі і в іншому як в своїй покладеності; таким чином, зміст, який містить в собі сторона підстави, буде також і в заснованому; засноване як те, що покладене, має лише в підставі свою тотожність з собою і свою усталеність (визначеність, певність). Але окрім цього змісту підстави (окремої особистості) засноване віднині має ще і свій, лише йому притаманний, зміст (як сукупний продукт колективного продукування вільної енергії) а, отже, є єдність двоякого змісту.

Завдяки цьому підстава, визначаючи себе як реальне, розпадається на зовнішні визначеності через відмінності змісту, що становить її реальність. Обидва співвідношення істотний зміст як проста безпосередня тотожність підстави і заснованого, а потім і співвідношення тепер вже розрізненого змісту суть дві різні підстави; зникає тотожна з собою форма підстави, те ж саме, що одного разу як істотне, а іншого як засноване; відношення підстави стало, таким чином, зовнішнім самому собі.

Ось чому саме зовнішня підстава (соціальний світ, що реалізувався) поєднує в собі різні змісти і визначає, який з них підстава і який те, що покладено підставою; ні в тому ні іншому змісті цієї визначеності немає. Реальна підстава є тому співвідношення з іншим: з одного боку, вона є співвідношення змісту з іншим змістом, а з другого – співвідношення самого відношення підстави (форми) до свого іншого, а саме до чогось безпосереднього, не неї покладеного.

Коли про соціальну природу говорять, що вона є підстава соціального світу, то тоді те, що називають природою, є, з одного боку, тим же, що і світ, а соціальний світ не що інше, як сама природа. Але вони також і відмінні між собою, оскільки природа є більшою мірою невизначеним або

принаймі сутністю світу, певною лише в загальних відмінностях в законах і тотожна з собою; і, для того, щоб природа стала світом, до неї ззовні приєднується ще розмаїття визначеностей. Але ці визначеності мають свою підставу не в природі, як такій; вона скоріше байдужа до них як до випадковостей.

Повернення самої реальної підстави в свою підставу призводить до відновлення в ній тотожності підстави і заснованого або до відновлення формальної підстави. Виникле (знов) відношення підстави є тому повне відношення, що містить в собі разом і формальну і реальну підставу і опосередковує ті визначеності змісту, які в реальній підставі безпосередні по відношенню одна до одної.

Тим самим відношення підстави визначилося повніше і саме в такий спосіб. По-перше, дещо має деяку підставу; воно містить в собі те визначення змісту, яке є підставою, і ще інше визначення як покладене підставою. Але як байдужий зміст перше є підставою не в самому собі, а друге не в самому собі є заснованим першим; це співвідношення зняте і покладене в безпосередності змісту і, як таке, має свою підставу в іншому співвідношенні. Це друге співвідношення як розрізнене лише за формою має той же зміст, що і перше, та саме обидві визначеності змісту то і є їхній безпосередній зв'язок.

Обидві вони, тобто потенційний і зреалізований соціальні світи, виявилися, таким чином, двома різними відношеннями змісту. Вони знаходяться між собою в тотожному формальному відношенні підстави; вони один і той самий зміст загалом, а саме обидва визначення змісту і їхнє співвідношення; вони розрізняються лише способом цього співвідношення, що в одному є безпосереднє відношення, а в іншому – покладене, внаслідок чого одне відрізняється від іншого лише за формою як підстава і засноване.

По-друге, це відношення підстави не тільки формальне, але і реальне. Формальна підстава, як виявилось, переходить в реальну; моменти форми рефлектують себе в самих себе; вони самостійний зміст, і відношення підстави також має особливий зміст як підстава, оскільки воно суб'єктивна форма суспільних відносин і особливий зміст як заснований, оскільки ж воно і об'єктивна форма суспільних відносин. Зміст складає передусім безпосередню тотожність обох сторін формальної підстави; як такі, вони мають однаковий соціальний зміст, який відбивається в колективній свідомості суспільними відносинами.

Але соціальний зміст має також форму в самому собі і є, таким чином, двоякий зміст, стосовно як підстави і як заснованого. Одне з двох означених визначень змісту обох (дещо) соціальних світів визначене тому не тільки як загальне їм згідно з зовнішнім співставленням, але як їх тотожний субстрат і підстава їхнього співвідношення.

На протилежність іншій визначеності змісту вона є істотна визначеність і підстава цієї іншої визначеності як заснованого, а саме

заснованого в тому дечому, співвідношення якого є засноване співвідношення. У першому дещо, яке є відношення підстави, ця друга визначеність змісту також безпосередньо і в собі зв'язана з першою визначеністю змісту. Друге ж дещо містить лише одну визначеність в собі як те, в чому воно безпосередньо тотожне з першим дещо, іншу ж визначеність воно містить як покладену в ньому. Перша визначеність змісту є підстава цієї покладеної визначеності, бо воно в першому дещо первісно зв'язане з іншою визначеністю змісту.

Інакше кажучи, реальний соціальний світ містить лише одну визначеність в собі як те, в чому він безпосередньо тотожний з потенційним соціальним світом, іншу визначеність він містить як покладене в ньому. Перша визначеність змісту є підстава цієї покладеної визначеності, бо вона в першому дещо первісно пов'язана з іншою визначеністю змісту.

Реальна підстава виявляється як зовнішня собі рефлексія підстави; повне її опосередкування є відновлення її тотожності з собою.

Відношення підстави в своїй "цілокупності" є завдяки цьому за своєю суттю тим, що припускає рефлексія; формальна підстава припускає безпосереднє визначення змісту, а це визначення як реальна підстава припускає форму. Отже, підстава це форма як безпосередній зв'язок, але так, що вона відторгає себе від самої себе і скоріше припускає безпосередність, співвідноситься в ній з собою як з чимось іншим.

Соціальну реальність у її визначеностях, як вона подана нами у вигляді сукупності суспільних процесів, які протікають одночасно, тепер вже не можна уявити існуючою без специфічної соціальної структури, яка формалізує і зберігає в цілості потоки речовини, енергії, та інформації, доки вони знаходяться в соціальному просторі і здійснюються у вимірі соціального часу. Побіжно зауважимо, що обґрунтування другої природи як енергосилового поля зовсім по-новому ставить питання про простір, час і рух. Це питання вимагає окремого розгляду. А поки відзначимо, що такою організаційною формою для забезпечення нормальної течії соціального життя є соціальний організм.

Тут ми підійшли до того, щоб розглянути місце і роль форми для існування соціального світу або другої природи. З розглянутого нами раніше матеріалу стає зрозумілим, що зміст конкретного соціального світу, оскільки це розвинута до певного ступеня зрілості розумна жива речовина, вимагає для повного самоздійснення організмової форми, що, з одного боку, забезпечує збереження основних атрибутивних якостей інтелігібельної матерії, а з другого – досягає необхідної і достатньої потенції реалізувати свою специфічну генеральну (стадійну) функцію – породжувати космічну форму життя. Як біологічна форма "знімається" соціальною, так тепер і соціальна форма з необхідністю знімається космічною формою життя. Тут термін "космічна форма життя" не зовсім

точний. Пізніше він, безумовно, буде уточнений.

Тут цілком правим виявляється Ф. Швеллінг, який писав: “Організм є не шляхом матеріальної субстанції, що постійно змінюється, він є організм тільки шляхом вигляду або форми свого матеріального буття. Життя залежить від форми субстанції, інакше кажучи, істотним для життя стала форма. Тому мета діяльності організму не безпосереднє збереження своєї субстанції, але збереження субстанції в тій формі, в якій вона є форма існування більш високої потенції.

Організм тому так називається, що всуперч тому, як здавалось спочатку, він існує не сам для себе, в ньому лише знаряддя, орган більш високого” [290].

Вище ми вже показали, що за своїм походженням соціальний організм є безперестанно плинний енергетичний потік, породжений людиною. Це інтегративне силове поле етноса.

Виявляється, що для інтелігібельної матерії, тобто такої, що сприймається на рецептивному рівні, рух є така ж атрибутивна якість, як масивність для сенсильної (лат. *sensus*) матерії, тобто здатна бути сприйнятою звичайними почуттями. Інтелігібельний організм виник в процесі надорганічного, хоча і спонтанного за характером протікання, органічного синтезу фізичного і духовного засад людини – цього суб'єктивного і кінечного образу об'єктивного і нескінченного універсуму. Особливість життя взагалі полягає в тому, що воно є. А що таке дійсна життєвість? Не що інше, як цілісний організм. Таким чином, реальність соціального життя полягає в тому, що воно являє собою цілісний соціальний організм [92; С. 18-35].

Інакше кажучи, соціальний організм породжений у результаті діалектичної взаємодії організмів феноменологічного і ноуменологічного світів. Це дуже важливо, бо організм від системи відрізняється тим, що він повинен бути породжений іншим організмом або іншими організмами. Тому філософська ідея соціального організму і є ця усвідомлена в інтелектуальному явищі тотожність двічі перетвореної форми феноменального і ноуменального світів. Вона є вісник Семантичного Всесвіту, і сенс поняття “організм” виявляється тут “як велика архітектонічна споруда, як ієрогліф розуму, що висловлює себе в дійсності” [91, с. 17-18].

При розгляді співвідношення форми і змісту в соціальному світі, вище ми вже вказували на процес породження вихідного матеріалу для організації космічної форми життя. Цим ми довели наявність у соціальному організмі основної атрибутивної властивості – здатність породжувати життя, а отже, і інші оригінальні організми. Тому правомірність і коректність вживання до даної форми самовизначеного соціального змісту терміну “організм” є доведеним.

Аналіз показує, що всі види спільного співіснування матеріального і

духовного світів у розвиненому стані набувають організмової форми. Так було при їхньому первинному взаємопроникненні, яке виступило на поверхню біологічним організмом, зараз те ж має місце при їх вторинному взаємопроникненні, коли породжується соціальний організм, і тепер вже зрозуміло, що так відбувається при їх третичному, четвертичному і т. ін. взаємопроникненні. Тут породжуються такі живі системи – організми, назви яким ми поки дати не можемо. Вони для нас поки переховуються за термінами Бог, Космос та ін. Під субстанціональною сутністю соціального організму ми розуміємо людський розум, що у своєму конкретному значенні забезпечує єдність форми і змісту соціального світу, “бо форма у її найконкретнішому значенні, як писав Г. Гегель, є розум, який осягає світ в поняттях, а зміст є розум як субстанціональна сутність моральної і природної дійсності; усвідомлена тотожність обох є філософська ідея” [88, с. 182-209].

При цьому слід підкреслити, що йдеться про вищий тип розуму, тобто такий розум, що усвідомлюється людиною. Це є не що інше як знання. Ми про це розмежування розуму на усвідомлюваний і неусвідомлюваний вже писали вище і наводили відповідні аргументи на користь цієї концепції, посилаючись на результати досліджень Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, З. Фрьюда, А. Пуанкаре, С. Пейперта та інших мислителів.

Отже, ми почали вирішувати проблему філософського осягнення другої природи з теоретичного образу соціального організму як з безпосереднього “цілого”, ідея якого витала перед дослідниками суспільного життя протягом багатьох сторіч і яке вивчалось в його необхідності з поняття “соціальний організм”. Під образом тут мається на увазі інтелектуальний суб'єкт як ціле, взяте виключно в його співвідношенні з самим собою. Це було необхідно для того, щоб ми могли в ході філософського дослідження позбавитися від всього несуттєвого, привнесеного зміною конкретних умов. Даний образ став для нас початком процесу теоретичного пізнання проблеми соціального організму і на даний момент вже зіграв свою позитивну, і треба прямо відзначити – значну, евристичну роль. З його допомогою нам вдалося підійти до того, щоб соціальний організм постав перед нами як вже існуючий, тобто як такий, що здійснюється з реального, доступного нашому розумінню і теоретичному аналізу специфічного процесу – обміну діяльністю між людьми.

На цьому гносеологічний аналіз не закінчується, оскільки ми тепер маємо розглянути соціальний організм як діалектичне протиріччя.

Література до першого розділу

1. *Абдеев Р. Ф.* Философия информационной цивилизации. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 336 с.
2. *Аблеев С. Р.* Космические истоки разумной жизни / С. Р. Аблеев // Экогеософский альманах “Мудрость Дома Земля”. О мировоззрении XXI века. Российско-украинское издание. Подред. С. Г. Джур, В. Я. Янкиной и А. Б. Казанского. – СПб.–Донецк, 2007. – С. 150.
3. *Аванесова Г. А.* Синергетические аспекты межкультурного взаимодействия в условиях глобализации / Г. А. Аванесова // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С. 463–477
4. *Адамов А. К.* Ноосферная республика на основе учения В. И. Вернадского // Ноосфера. – 2003. – Вып. 3. – С.109.
5. *Акофф Р. Л.* Планирование будущего корпорации : пер. с англ. / Акофф Р. Л. – [общ.ред. и предисл. В. И. Данилова-Данильяна]. – М. : Прогресс, 1985 – 327 с., ил;
6. *Алексеева Л. А.* О некоторых аспектах формирования космической философии В. И. Вернадского // Ноосфера і цивілізація. – Вып. 5(8). – Донецьк, 2007. – С.9.
7. *Алтухов В. Л.* Философия многомерного мира / В. Л. Алтухов // Общественные науки и современность. – 1992. – № 1. – С. 15–27;
8. *Андрущенко В. П.* Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу Віктор Петрович Андрущенко – К. : ТОВ “Атлант ЮемСі”, 2005. – 498 с.
9. *Анисимов С. Ф.* Ценности реальные и мнимые (критика христианского истолкования и использования ценностей жизни и культуры) / Сергей Федорович Анисимов. – М. : “Мысль”, 1970. – 183 с.
10. *Антипов Г. А.* Проблемы методологии исследования общества как целостной системы / Г. А. Антипов, А. Н. Кочергин; [отв. ред. Ю. Г. Марков; АН СССР. СО. Ин-т истории, филологии и философии]. – Новосибирск : Наука. СО., 1988. – 258 с.
11. *Аристотель* Сочинения : в 4 т. / В. Ф. Асмус (ред.); АН СССР. Институт философии. – М. : Мысль, 1975. – 550 с.
12. *Афанасьев В. Г.* Системность и общество / Виктор Григорьевич Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
13. *Базалук О. А.* Происхождение человечества: новая космологическая концепция: монография. – Днепропетровск : Пороги, 2003. – 142 с.
14. *Базалук О. А.* Разумное вещество. – К. : Наукова думка, 2000. – 368 с.
15. *Бакиров В. С.* Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / Виль Савбанович Бакиров. – Х. : Высшая школа, 1988. – 150 с.
16. *Баландин Р. К.* Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие. – М. : Знание, 1979. – 176 с.

17. Барулин В. С. Социальная философия : учеб. для студ. вузов / Владимир Семенович Барулин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Фаир – Пресс, 2002. – 500 с.
18. Баскаков А. Я. Методология научного исследования : учеб. пособие для студ. вузов / Алексей Яковлевич Баскаков, Николай Васильевич Туленков; Межрегиональная академия управления персоналом (МАУП) – К. : МАУП, 2002. – 214 с.
19. Батыгин Г. С. Метаморфозы утопического сознания // Квинтэссенция: Философский альманах, 1991. – М. : Политиздат, 1992. – С. 263–292.
20. Бевзенко Л. Життєвий успіх, цінності, стилі життя / Любовь Бевзенко // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 4. – С. 132–151
21. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / [В. Л. Иноземцев (пер. с англ.)]. – М. : Academia, 1999. – 787 с.
22. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія / [Віталій Лях (упоряд.)]; Міжнародний фонд “Відродження”. – К. : Либідь, 1996. – С. 194–250;
23. Белл Д. Социальные рамки информационного общества : пер. с англ. // Новая технократическая волна на западе / [П. С. Гуревич (сост.)]. – М. : Прогресс, 1986. – С. 330–342.
24. Берг Р. Л. Генетика и эволюция : избранные труды / Раиса Львовна Берг; [отв. ред. С. И. Малецкий, Л. Д. Колосова], РАН СО. Ин-т цитологии и генетики. – Новосибирск : ВО “Наука”. Сибирская издательская фирма, 1993. – 283 с.
25. Бех В. П. Генезис соціального організму країни: монографія. / Володимир Павлович Бех – 2-е вид., доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.
26. Бех В. П. Социальный организм / Владимир Павлович Бех. – Запорожье : РА “Тандем-У”, 1998. – 186 с;
27. Бех В. П. Философия социального мира: гносеологический анализ. – Запорожье : “Тандем-У”, 1999. – 284 с.
28. Бех В. П. Фірма в дискурсі організмової ідеї: монографія / В. П. Бех, А. В. Гашенко – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 376 с.
29. Бех В. П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ. Монография – 2-е изд. доп. – Запорожье: Просвіта, 1999. – 148 с.
30. Бех В. П. Человек и Вселенная : когнитивный анализ: монография. – 2-е изд. доп. – Запорожье : Просвіта, 2004. – 148 с.
31. Бех Ю. В. Саморозгортання соціального світу: монографія / Юлія Володимирівна Бех. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 248 с.
32. Биология: Большой энциклопедический словарь / Абрамов И. В., Абрамов И. И., Агафонов Н. П., Агре Н. С., Адрианов О. С.; [М. С. Гиляров (гл.ред.)]. – 3-е репр. изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1999. – 864 с. : ил. – (Большие энциклопедические словари).
33. Биология: Справочное пособие / А. А. Слюсарев, А. В. Самсонов, В. Н. Мухин [и др.] ; ред. В. А. Мотузного (ред.). – К. : Вища школа, 1985. – 368 с.
34. Биология. Толковый словарь с английскими эквивалентами / В. П. Андреев, А. Г. Макаров, Г. И. Дубенская, Е. Ф. Сороколетова. – СПб. : Лань, 1999. – 448 с.
35. Биология: Энциклопедия / гл. ред. М. С. Гиляров. – М. : Большая Российская Энциклопедия, 2003. – 884 с.

36. Біологічний словник / за ред. К. М. Ситника, О. П. Топачевського. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Вища школа, 1986. – 679 с. : мал., 4 л. іл.
37. *Блауберг И. В.* Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности / Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. – М. : “Знание”, 1969. – 48 с.
38. *Бляхер Л. Я.* Проблема наследование приобретенных признаков. История априорных и эмпирических попыток ее решения / Леонид Яковлевич Бляхер. – М. : Изд-во “Наука”, 1971. – 274 с.; ил. – (Шмуцтит: АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники).
39. *Богданов А. А.* Всеобщая организационная наука. Тектология : в 2 томах. – М. : Экономика, 1989. – Т. 2. – С. 110.
40. *Богданов А. А.* Тектология: (Всеобщая организационная наука) : в 2 кн. / редкол. Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др. – Кн. 2. – М. : Экономика, 1989. – 351 с.
41. *Бойко-Бойчук Л.* Методика синергетичного аналізу соціально-політичних систем (теоретичний аспект) / Лариса Бойко-Бойчук // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 92–105
42. *Брайс Д.* Современные демократии / Д. Брайс. – М. : “Прогресс”, 1992. – 203 с.
43. *Бурлачук В. Ф.* Символ и власть: роль символических структур в построении картины социального мира / В. Ф. Бурлачук; НАН Украины; Институт социологии (Киев). – К. : Институт социологии НАН Украины, 2002. – 266 с.
44. *Быченков В. М.* Сверхколлективные образования и безликие формы социальной субъективности / В. М. Быченков. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – 976 с.
45. *Вагурин В. А.* Синергетика эволюции современного общества / Владимир Афанасьевич Вагурин. – Луганск : Копицентр, 2005. – 200 с.
46. *Василенко И. А.* Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнерства / Ирина Алексеевна Василенко; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Философский факультет. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 272 с.
47. *Василенко И. А.* Классическая концепция прогресса и ее альтернативы // Вестник Московского университета: Серия 18 “Социология и политология”. – 1997. – № 4. – С. 43-54.
48. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации) / В. В. Василькова. – СПб. : Издательство “Лань”, 1999. – 480 с. – (Серия: “Мир культуры, истории и философии”)
49. *Василькова В. В.* Синергетика и социологический эволюционизм / В. В. Василькова // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С. 50–58
50. *Вернадский В. И.* Биосфера // Биосфера. Мысли и наброски. Сборник научных работ В. И. Вернадского. – М. : Издательский Дом “Ноосфера”, 2001. – С. 227.
51. *Вернадский В. И.* Биосфера и ноосфера. – М. : Наука, 1989. – С.230
52. *Вернадский В. И.* Мысли о современном значении истории знаний // Вернадский В. И. Труды по всеобщей истории науки. – 2-е изд. – М. : Наука, 1988. – С. 222.
53. *Вернадский В. И.* Научная мысль как планетное явление // В. И. Вернадский. О науке. Том 1. Научное знание. Научное творчество. Научная мысль. – Дубна : Изд. центр “Феникс”, 1997. – С. 313–314.
54. *Вернадский В. И.* Философские мысли натуралиста. – М. : Наука, 1988. – 520 с.
55. *Вернадский В. И.* Химическое строение живого вещества // Вернадский В. И. Избранные сочинения. – Т. 5. – М., 1960. – С. 170.

56. *Вернадський В. І.* Декілька слів про ноосферу // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. – Випуск 57-58. – К., 2004. – С. 491–492.
57. *Вико Дж.* Основания новой науки об общей природе наций. – М. – К. : REFL-book – ИСА, 1994. – 656 с.
58. *Волков Л.Б.* “Осовременивание вдогонку”: перипетии теории модернизации // современные буржуазные теории общественного развития. – М. : Наука. – 1984. – С. 216-246.
59. *Вязовкин В. С.* Антропный принцип // Всемирная энциклопедия: Философия XX век / Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицаков. – М. : АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2002. – С.40.
60. *Гальцева Р.* Вернадский В. И. // Философская энциклопедия : в 5 т. – Т. 5. – М. : Советская энциклопедия, 1970. – С. 624–625.
61. *Гегель Г. В. Ф.* Лекции по философии истории / [А. М. Воден (пер.), Ю. В. Перов (вступ. ст.), К. А. Сергеев (вступ.ст.)]. – СПб. : Наука, 2000. – 479 с. – (Слово о сущем)
62. *Гегель Г.* Лекции по истории философии. Книга первая. – Соч. – Т.IX. – Л. : Партиздат, 1932. – 313 с.
63. *Гегель Г. В. Ф.* Сочинения / Г. В. Ф. Гегель . – М. : Наука, 1959. – Т. IV. – М. – 440 с.
64. *Гегель Г.* Учения о понятии // Гегель Г. Наука логики. – Т. 3. – М. : Мысль, 1972. – 374 с.
65. Генетические коды цивилизации : материалы третьей научной конференции [“Человек и природа – проблема социоестественной истории”], (сентябрь 1994 г., Феодосия, Республика Крым) / [Кульпин Э. С. (ред.)]. – М. : “Московский лицей”, 1995. – 200 с.
66. *Герцен А. И.* Сочинение в девяти томах / Александр Иванович Герцен; [под общей ред. В. П. Волгина и др.]. – М. : Гослитиздат, 1955. – Т. 2 : – Дилетантизм, 1955. – 515 с.
67. *Гиппократ* Избранные книги / [В. П. Карпов (ред., вступ. ст. и примеч.), В. И. Руднев (пер.)]. – М. : Сварог, 1994. – 736 с.
68. *Гісем О. В.* Історія України в таблицях / Гісем О. В., Мартинюк О. О., Трухан О. Ф. – Х. : Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2007. – 478 с.
69. *Глазко В. І.* Цивілізаційні кризи і революції: генно-культурна парадигма / Валерій Іванович Глазко // Вісник НАН України. – 2006. – № 9. – С. 24 – 43
70. *Готов М. Б.* Преемственность социальная // социологическая энциклопедия : в 2 т. / [В. Н. Иванов (гл.ред.)]; Национальный общественно-научный фонд. – М. : Мысль, 2003 – Т. 2. : Н–Я. – С. 249–250
71. *Головаха Є.* Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” / Євген Головаха, Наталія Паніна // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32 – 51
72. *Головнев А.* Конечная Вселенная: Физико-философская концепция / Алесандр Головнев. – К. : Издательский Дом Дмитрия Бураго, 2002. – Кн. 1: Три тайны Вселенной: Мироздания, Жизнь, Разум. –344 с.
73. *Гор А.* Земля у рівновазі. Екологія і людський дух : пер. з англ. / В. Вовк та ін. – К. : Інтелсфера, 2001. – 394 с.
74. *Горбатенко В.* Еволюція футуроорієнтованого потенціалу суспільно-політичної думки // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4. – С. 47–56.

75. *Горбатенко В. П.* Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Володимир Павлович Горбатенко; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1999. – 379 л.
76. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / Володимир Павлович Горбатенко. – К. : Академія, 1999. – 239 с.
77. *Горбатенко В. П.* Ціннісні аспекти реформування політичної системи України / Володимир Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 9–12
78. *Горелов М. Є.* Цивілізаційна історія України / Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О.; НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень; Інститут археології. – К. : ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2005. – 632 с. : іл.
79. *Грачев Г. В.* Личность и общество в условиях кардинальных общественных изменений: формирование концепции информационно-психологической безопасности / Г. В. Грачев // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С. 312–330
80. *Греф Г.* Общественный прогресс и регресс – СПб. : Типография Ю. Н. Эрлих, 1896.
81. *Грушевський М. С.* З політичного життя Старої України: Розвідки, статі, промови / Михайло Сергійович Грушевський. – К., 1917. – 127 с. – Описано мовою оригіналу/
82. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. / П. С. Сохань (голова ред.кол.) – 2.вид. – К. : Наук. думка, 1991. – . – (Пам'ятки історичної думки України). Т. 5 : Суспільно- політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків. – 687 с.
83. *Грэхэм Л. Р.* Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе : пер. с англ. – М. : Политиздат, 1991. – С. 253-254.
84. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. – М. : Танаис ДИ-ДИК, 1994. – С. 528.
85. *Даль В. И.* Мир // Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 тт. – Т. II : И-О – Офрмл. “Диамант”. – СПб. : ТОО “Диамант”, 1996. – С. 330.
86. *Даль В. И.* Утопия // Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 тт. – Т. II: И–О. – СПб. : ТОО “Диамант”, 1996. – С. 521.
87. *Данилевський Н. Я.* Россия и Европа / сост., послесловие и комментарии С. А. Вайгачева. – М. : Книга, 1991. – 574 с.
88. *Данилов-Данильян В. И.* Моделирование: системно-методологический аспект / Данилов-Данильян В. И., Рыбкин А. А. // Системные исследования. – М., 1982. – С. 182 – 209.
89. *Дао дэ цзин.* Опыт стихотворного перевода Валерия Перелешина // Проблемы Дальнего Востока. – 1990. – № 3. – С. 144-161.
90. *Дарвин Ч.* Происхождение видов путем естественного отбора или сохранение благоприятных рас в борьбе за жизнь / РАН / [А. Л. Тахтаджян (отв.ред.)]. – 2-е изд., доп. – СПб. : Наука, 2001. – 568 с. – (Серия “Классики науки”)
91. *Дашков Г. В.* Наследование // социологическая энциклопедия : в 2 т. / [В. Н. Иванов (гл. ред.)]; Национальный общественно-научный фонд. – М. : Мысль, 2003 – . Т. 2. : Н–Я. – С. 17–18
92. *Делакрое К. Х.* Синергетика и познание социальных трансформаций / К. Х. Делакрое // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С.18–35.

93. *Додонов Р. А.* Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Роман Александрович Додонов; Запорожский гос. ун-т. – Запорожье: РА “Тандем-У”, 1999. – 256 с.
94. *Драгневич О. В.* Спадкування: за законом і за заповітом / .... – К.: Видавець Фурса С. Я., 2005. – 60 с. – (Серія “Правовий всеобуч населення”)
95. *Дробницький О. Г.* Ценность / О. Г. Дробницький // *Философская энциклопедия.* – Т. 5. – М.: Гос. Науч. Изд-во “Советская энциклопедия”, 1970. – С. 462.
96. *Дьяченко А. П.* Словарь авторских терминов, понятий и названий / Александр Петрович Дьяченко. – М.: ИКЦ “Академкнига”, 2003. – 376 с.
97. *Дьяченко Н. В.* Преемственность в развитии культуры и культурный процесс: [Учеб. пособие] / Николай Васильевич Дьяченко. – Харьков: Изд-во при ХГУ “Основа”, 1984. – 84 с. – (МК УССР. Харьковский ин-т культуры. Ч III. 154)
98. *Дьяченко Н. В.* Отрицание и преемственность в развитии культуры / Николай Васильевич Дьяченко. – Харьков: Изд-во при ХГУ “Основа”, 1992. – 171 с.
99. *Егоров В. К.* Еще раз об осмыслении культуры: чтобы новые предложения не затмили проверенные / В. К. Егоров // *Синергетическая парадигма.* – 2003. – № 1. – С. 370–384
100. *Жданов Н.В.* Исламская концепция миропорядка. – М.: Международные отношения, 2003. – 564 с.
101. *Жюлиа Дидье* Философский словарь / [Н. В. Андреева (пер. на рус.яз)]. – М.: Международные отношения, 2000. – 539 с.
102. *Заветный С.А.* Социальное управление и личностное самоуправление: истоки и взаимодействие / Харьковский гос. ун-т. – Х.: Фолио, 1999. – 383 с.
103. *Заїка Ю. О.* Становлення та розвиток спадкового права в Україні / Юрій Олександрович Заїка. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – 280 с.
104. Закономерности развития сложных систем: эволюция и надмолекулярные неравновесные явления / Э. Н. Елисеев, В. В. Бакакин, Н. В. Белов и др.; [под ред. К. О. Кратца, Э. Н. Елисеева]. – Л.: “Наука”, Ленингр. отд-ние., 1980. – 343 с.: ил;
105. *Захарченко М. В.* Історія соціології від античності до початку ХХ ст.: [посібник для студентів вузів] / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
106. *Зеленько Г. І.* “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України / Зеленько Г. І. – К.: Критика, 2003. – 216с. – (Серія “Критичні студії”).
107. *Зиммель Г.* Социологический этюд. – СПб., 1901.
108. *Зубков С. А.* Политическое развитие и его движущие силы в современном обществе: учеб. пособие / С. А. Зубков, А. И. Панов. – М.: МИИТ, 2000. – 164 с.
109. Иоганн Готфрид Гердер. Идеи к философии истории человечества. – М.: “Наука”, 1977. – С.125, 131-132.
110. *Исаев В. Д.* Человек в пространстве цивилизации и культуры / В. Д. Исаев. – Луганск: Світлиця, 2003. – 188 с.
111. *Исмаилов Ф. Ю.* Преемственность в историческом процессе / Фазылжан Юсупович Исмаилов; под ред. Ж. Т. Туленова. – Ташкент. пед. ин-т имени Низами. – Ташкент: Изд-во “Фан” Узбекской ССР, 1989. – 174 с.

112. Історія держави і права України : курс лекцій / [Шевченко О. О., Самохвалов В. О., Шевченко М. О., Капелюшний В. П.; В. Г. Гончаренко (ред.)]. – К. : Вентурі, 1996. – 288 с.
113. Історія світової культури: [Навч. посіб. для студ гуманіт спец. вищ. навч.закл.] / [Л. Т. Левчук, В. І. Панченко, О. В. Шинкаренко, В. С. Гриценко, В. В. Єфименко...]. – 4-е вид., стереотип. – Київ : Либідь, 2003. – 368 с.
114. Каган М. С. Философская теория ценностей / М. С. Каган. – СПб. : Петрополис, 1997. – 205 с.
115. *Казютинский В. В.* Антропный принцип // Новая философская энциклопедия. В 4-х тт. – Т. 1. – М. : Мысль, 2000. – С.131-132.
116. *Калініченко М.* Влада громадянського суспільства: монографія / Михайло Калініченко. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 175 с.
117. *Картель Н. А.* Генетика: Энциклопедический словарь / Н. А. Картель, Е. Н. Макеева, А. М. Мезенко; Ин-т генетики и цитологии НАН Беларуси, Белорусский республиканский фонд фундаментальных исследований. – Минск : Тэхнологія, 1999. – 448 с.; ил.
118. *Кастельс М.* Становление общества сетевых структур : пер. с англ. // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 494-505.
119. *Качуровський М. О.* Синергетика: нове мислення. [навч. посібник] / Качуровський М. О., Наумкіна О. А., Цикін В. О.; Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка – Суми : СумДПУ, 2004. – 128 с.
120. *Клир Дж.* Системология. Автоматизация решения системных задач / Джордж Клир; [пер. с англ. М. А. Зуева]. – М. : Радио и связь, 1990. – 539 с.; ил.
121. *Колеватов В. А.* Социальная память и познание / Виктор Александрович Колеватов. – М. : Мысль, 1984 – 190 с.
122. *Космина В. Г.* Вступ до історії сучасної цивілізації: Конспект лекційного курсу : навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей / В. Г. Космина ; Запорізький державний ун-т. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – 76 с.
123. *Костюк В. Н.* Изменяющиеся системы / Владимир Николаевич Костюк ; РАН ВНИИ системных исследований. – М. : Наука, 1993. – 352 с.
124. *Костюк В. Н.* Теория эволюции и социоэкономические процессы / Владимир Николаевич Костюк. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 176 с.
125. *Коцюбинський В. Й.* Привласнення: соціальні аспекти. – К. : Український центр духовної культури, 1999. – 230 с.
126. *Крип'якевич І. П.* Історія України / Іван Петрович. – Львів : Світ, 1990. – 519 с. – (Пам'ятки Історичної думки України).
127. *Крисаченко В. С.* Философский анализ эволюционизма / Валентин Семенович Крисаченко ; отв. ред. В. Л. Храмова / АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1990. – 216 с.
128. *Крохмаль Н.В.* Історичні форми саморегуляції соціального процесу. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 144 с.
129. *Кудрявцев В. Н.* Социальные деформации: (причины, механизмы и пути преодоления) / Владимир Николаевич Кудрявцев; РАН. Ин-т государства и права. – М., 1992. – 134 с.
130. *Кули Ч. Х.* Человеческая природа и социальный порядок / Чарльз Хортон; пер. с англ. – М. : Идея – Пресс, ДИК, 2000. – 309 с. –(Университетская библиотека)

131. *Кун Т.* Структура научных революций : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.
132. *Кухтенко А. И.* Эволюция, коэволюция, хаос / Александр Иванович Кухтенко. – К., 1993. – 37 с.
133. *Кухтенко А. И.* Аналитическая теория логико-динамических систем / Александр Иванович Кухтенко. – К., 1994. – 45 с. – (Перепр./ НАН Украины; Институт кибернетики им. В. М. Глушкова; 94-20)
134. *Кучмаева И. К.* Культурное наследие: современные проблемы / Изольда Константиновна Кучмаева; [отв.ред. А. И. Арнольдов]. – АН СССР, Ин-т философии – М. : Наука, 1987. – 173, [1] с.
135. *Кучмаева И. К.* Социальные закономерности и механизмы наследования культуры. – М. : Государственная академия славянской культуры, 2006. – 277 с.
136. *Лайон Д.* Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії / Д. Лайон // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія / [Віталій Лях (упоряд.)]; Міжнародний фонд “Відродження”. – К. : Либідь, 1996. – С. 362 – 380;
137. *Лапкин В. В.* Концепция эволюционного усложнения мировой политической системы / В. В. Лапкин, В. И. Пантин // Политические исследования. – 2006. – № 1. – С. 157–174.
138. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений в 40 т. / Владимир Ленин; Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1977. – Т. 29. – 1977. – 535 с.
139. *Ленин В. И.* Философские тетради // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – Т. 29. – М. : Госполитиздат, 1963. – 782 с.
140. *Леонтьева Л.* Проблема протидії інформаційно-психологічному впливу в сучасних умовах / Л. Леонтьева // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 65 – 73
141. *Лобань Т.* Особливості українського менталітету та його вплив на процес державного будівництва в Україні / Т. Лобань // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 106 – 112
142. *Лосев А. Ф.* Сущность / Иван Тимофеевич Фролов (ред.) – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 550
143. *Лукашев А. В.* Принцип эволюции / Анатолий Викторович Лукашев. –Спб. : Издательский дом “Бизнес-Пресса”, 2000. – 238 с.: рис.
144. *Луман Н.* Власть / Никлас Луман; [пер. с нем. А. Ю. Антоновского]. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.
145. *Марков М.* Теория социального управления. – М. : Прогресс, 1978. – 447 с.
146. *Марков Ю. Г.* Функциональный подход в современном научном познании. – Новосибирск : Наука, Сиб. Отд-ние, 1982. – 255 с.
147. *Маркс К.* К критике гегелевской философии права // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1954. – С. 219–368.
148. *Маркс К.* Экономическо-философские рукописи 1844 года. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 42. – М. : Политиздат, 1974. – С. 41–174.
149. *Мартинюк С. Є.* Генезис інформаційної цивілізації: монографія / Світлана Євгенівна Мартинюк. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – 150 с.
150. *Масуда Й.* Гіпотеза про генезис Homosapiens / Й. Масуда // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія / [Віталій Лях (упоряд.)]; Міжнародний фонд “Відродження”. – К. : Либідь, 1996. – С. 335–361;

151. *Медведь А. Н.* Идеи В. И. Вернадского и научное творчество Л. Н. Гумилева // В. И. Вернадский: Pro et contra ; сост., вступ. ст., коммент. А. В. Лапо. – СПб: изд-во РХГИ, 2000. – С. 619-625.
152. *Мельников А.* “Золотой миллиард” требует жертв // Литературная газета. – 22-28 марта 2006 г. – № 11-12 (6063). – С. 2.
153. *Методологія соціального пізнання: здобутки та проблеми.* Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 25 травня 2005 року / [В. І. Воловик (голова редкол.)]; Інститут вищої освіти АПН України; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; Запорізький нац. ун-т; Запорізький обласний ін-т післядипломної педагогічної освіти. – Київ–Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 332 с.
154. *Мифы народов мира.* Энциклопедия в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. – Т. 2. – К-Я. – М. : Сов. Энциклопедия, 1992. – 719 с.
155. *Моисеев Н. Н.* Алгоритмы развития. – М. : Наука, 1987. – 307 с.
156. *Моисеев Н. Н.* Вернадский и современность // Вопросы философии. – 1994. – № 4. – С.8-9.
157. *Моисеев Н. Н.* Современный антропогенез и цивилизационные разломы // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 3-30
158. *Моисеев Н. Н.* Современный антропогенез и цивилизационные разломы (эколого-политический анализ) / Николай Моисеев; Международный независимый эколого-политолог. ун-т – М. : МНЭПУ, 1994. – 47 с.
159. *Моисеев Н. Н.* Универсальный эволюционизм // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 3-28
160. *Моисеев Н. Н.* Человек во Вселенной и на Земле // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 32-45
161. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
162. *Мостяев О.* Світ як затриманий розпад: Роздуми щодо еволюції відкритих систем / Олександр Мостяев. – К. : МП “Леся”, 2004. – 346 с.: рис.
163. *Нагорний В.* Сутнісні проблеми політичної культури України / Віктор Нагорний // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 83 – 94
164. *Налимов В. В.* Разбрасываю мысли. В пути и на перепутье / Василий Васильевич Налимов. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
165. *Налимов В. В.* Реальность нереального. Вероятностная модель бессознательного / Налимов В. В., Дрогалина Ж. А. – М. : Изд-во “Мир идей”, АО АКРОН, 1995. – 432 с.
166. *Налимов В. В.* Самоорганизация как творческий процесс: философский аспект / Василий Налимов // Синергетическая парадигма. – 2002. – № 1. – С. 143–154.
167. *Негодаев И. А.* На путях к информационному обществу / И. А. Негодаев. – Ростов-на-Дону, 1999. – 396 с
168. *Нестеренко Г. О.* Особистість у нелінійному суспільстві : монографія. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 140 с.
169. *Новая технократическая волна на западе : [Сб. ст. : переводы] / сост. П. С. Гуревич.* – М. : Прогресс, 1986. – 450 с.
170. *Новейший философский словарь / А. А. Грицанов (сост.и гл.науч.ред.).* – 3.изд., испр. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1279 с. – (Серия “Мир энциклопедий”).

171. *Обушний М. І.* Політологія: Довідник, навч. посіб. / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; [ра ред. М. І. Обушного]; Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченко. – К. : Довіра, 2004. – 599 с.
172. *Олех Л. Г.* Цивілізація і революції / Леонід Григорьевич Олех; [отв.ред. А. Т. Москаленко]. – Новосибірськ : Наука. СО., 1989. – 192 с. – (История и современность).
173. *Омельченко Н. О.* Феномен соціального хаосу: філософський аспект : дис. .... канд. філос. наук : 09.00.03. – Запоріжжя, 2005. – 191 с.
174. *Оноприенко Ю. И.* Биологическая организация и наследственная информация / Ю. И. Оноприенко – АН СССР, Дальневост. отд. – ние, Биол.почв. ин-т. – Владивосток : ДВО АНСССР, 1990. – 168, [2] с.;
175. *Павленко Ю. В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: [Навч. посібник для студ гуманіт. фак. вищ. навч. закладів] / Юрій Віталійович Павленко; Міжнародний фонд Відродження. – К. : Либідь. – 1996. – 358 с. – (Програма “Трансформація гуманітарної освіти в Україні”).
176. *Павлов Т.* Избранные философские произведения : в 4 т. / Тодор Павлов ; [пер. с болг. ред. О. И. Попов]. – М. : Иностранная литература, 1961. – Т. 1. – 1961. – 602 с..
177. *Пазенок В. С.* Інформаційне суспільство, культура, особистість // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – Випуск 50. – С. 21-36.
178. *Паткуль А. Б.* Образ бытия в абсолютном идеализме и фундаментальной онтологии URL <http://anthropology.ru/ru/texts/patkul/being.html>
179. *Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В.* Пути и перепутья современной цивилизации. – К. : Междунар. деловой центр, 1998. – 432 с.
180. *Перминова О. С.* Профессионализм как реализация жизненного смысла / О. С. Перминова // Кадры предприятия. –2002. – № 2. – С. 55–71
181. *Петров И. И.* Мир // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 333-334.
182. *Петрушенко Л. А.* Единство системности, организованности и самодвижения. – М. : Мысль, 1975. – 286 с.
183. *Пилипенко В. Е.* Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (синергетический подход) / Пилипенко В. Е., Поддубний В. А., Черненко И. В.; [отв.ред. Ю. Н. Пахомов]; АН Украины; Институт социологии (Київ). – К. : “Наукова думка”, 1993. – 96 с.
184. *Пойзнер Б. Н.* Хаос, порядок, время в древних картинах мира / Б.Н.Пойзнер // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С.508–518
185. *Плотинский Ю. М.* Модели социальных процессов: учебное пособие для высших учебных заведений / Ю. М. Плотинский. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Логос, 2001. – 296 с.
186. *Плохинский Н. А.* Наследуемость / Николай Александрович Плохинский; отв. ред. канд. биол. наук З. С. Никоро. – Новосибірськ : Редакционно-изд. отдел сибирского отд. АНСССР, 1964. – 196 с.
187. Повороты истории: Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: в 2 т. / Европейский ун-т в Санкт-Петербурге. Факультет политических наук и социологии; Общество социальных исследований и публицистики (GSFP); [Владимир Гельман (науч.ред.), Петра Штыков (ред.сост.), Симона Шваниц (ред.сост.)]. – СПб. ; М.; Берлин : Европейский университет в Санкт-Петербурге; Летний сад; Berliner Debatte

- Wissenschaftsverlag, 2003. – Т. 1 : Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы. – 2003. – 510 с.
188. *Пойзнер Б. Н.* Хаос, порядок, время в древних картинах мира / Б. Н. Пойзнер // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С.508 – 518
189. Политическая энциклопедия : в 2 т. / Национальный общественно- научный фонд / Г. Ю. Семигин (пред.науч. – ред.совета) – М. : Мысль, 2000. – Т. 1 : А–М. – 752с.
190. Политическая энциклопедия : в 2 т. / Национальный общественно- научный фонд / Г. Ю. Семигин (пред.науч. – ред.совета). – М. : Мысль, 2000. – . Т. 2 : Н–Я. – 704с.
191. Политические системы современности: (Очерки) / Ф. М. Бурлацкий, Г. Н. Манов, В. Г. Каленский [и др.] ; отв. ред. Ф. М. Бурлацкий, В. Е. Чиркин. – М. : “Наука”, 1978 С. – 253 с.
192. Политология: Словарь-справочник / [М. А. Василик, М. С. Вершинин, Л. Д. Козырева, И. А. Барыгин, Ю. В. Косов]. – М. : Гардарики, 2000. – 328 с. – (Disciplinae)
193. *Политология*: [Учеб. пособ. для студ. вузов] / [Н. И. Сазонов, А. А. Фисун, В. И. Чигиринов, И. Полищук, А. Фисун и др.; Н. И. Сазонов (ред. – сост.)]; Харьковский национальный ун-т им. В. Н. Каразина. – Харьков : Фолио, 2001. – 831 с.
194. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / [Курас І. Ф, Рудич Ф. М., Балобан Р. В. та ін.]. – К. : Парламентське вид-во, 1998. – 350 с.
195. Політологічний енциклопедичний словник / В. Б. Авер'янов, І. В. Алесєєнко, С. С. Андрєєв, О. В. Антонюк; [Ю. С. Чимшученко (відп.. ред.), В. П. Горбатенко (упоряд.)]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с. – (НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Українська асоціація політологів).
196. Політологічний словник: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / М. Ф. Головатий, О. В. Антонюк (ред.): Міжрегіональна академія управління персоналом. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.
197. Політологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Антоненко В. Г., Бабкін В. Д., Бабкіна О. В., Бебик В. М., Головатий М. Ф.; [О. В. Бабкіна (ред.), В. П. Горбатенко (ред.)] – 2. вид., перероб., доп. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2001. – 526 с. – (Серія “Альма-матер”).
198. Політологія: Термінологічний словник / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв / Євгенія Михайлівна Луценко (уклад.). – К. : ДАКККіМ, 2005. – 176 с.
199. Поляков В. А. Эволюция человечества. Закономерности развития цивилизации / Виталий Андреевич Поляков; Международная научная школа универсологии (МНШУ); Международный союз академий (МСА); Российская национальная академия управления, межсистемного прогнозирования и кардинальной психологии (РНАУМПКП); Всеукраинская академия управления, межсистемного прогнозирования и кардинальной психологии (УАУМПКП); Белорусское отделение МНШУ (ОЭС). – М. : Издательство “Национальной академии управления, межсистемного прогнозирования и кардинальной психологии”, 2002. – 40 с.: рис. – (Причинная системология, социосистемология, универсология)

200. *Пономарев А. А.* Синергетика живих систем / Аскольд Анатольевич Пономарев; НАН України. Научно-учебный центр прикладной информатики. – Киев, 2004. – 77 с.: ил.
201. Популярный энциклопедический словарь. – М.: Научное издательство “Большая Российская энциклопедия”, 2001. – 1583 с.: ил.
202. *Предборська І. М.* Мінливість, соціум, людина: монографія / Ірина Михайлівна Предборська. – Суми: “Слобожанщина”, 1995. – 136 с.
203. Преемственность поколений как социальная проблема / [Редколлегия: канд. филос. наук Л. Н. Москвичев (отв. ред) и др.]. – М.: Изд-во “Мысль”, 1973. – 295 с.
204. Проблема взаимосвязи организации и эволюции в биологии: (советско-польское исследование) / И. К. Лисеев (отв. ред.); АН СССР. Ин-т философии. – М.: Наука, 1978. – 295 с.
205. Проблеми коеволуції. Філософські науки: зб. наук. пр. / [Вандишев В. М. (ред)]; Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка – Суми: Ред. вид. від СДПУ ім. А. С. Макаренка, 2000. – 98 с.
206. *Прокофьев Ф. И.* Общество: проблемы механизма и направленности движения / Федор Иванович Прокофьев; Приднепровская гос. академия строительства и архитектуры. Кафедра философии и политологии. – Д.: Сузір'я, 2000. – 104 с.
207. *Проскуріна О.* Політико-правові аспекти розвитку інформаційного суспільства в Україні / Олена Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 62–68
208. *Пугачев В. П.* Политология: Справочник студента / Василий Павлович Пугачев. – М.: Филологическое общество “Слово”, 1999. – 576 с.
209. Развитие политических систем в современном мире / [Ред.кол.: М. С. Айвазян, Г. Н. Манов, С. П. Перегудов; В. Е. Чиркин (отв.ред.) и др.]. / АН СССР, Ин-т государства и права. Советская ассоциация политических наук. – М.: “Наука”, 1981. – 200 с.
210. *Ракитов А. И.* Новый информационный подход к взаимосвязи истории, информации и культуры: пример России / А. И. Ракитов // Вопросы философии. – 1994. – № 4. – С. 14–34.
211. *Ракитов А. И.* Системно-логический анализ понятия наследственность / А. И. Ракитов // Вопросы философии. – 1974. – № 10. – С. 119 – 129
212. *Рамзевич Н. К.* Словарь гуманитария / Николай Кириллович Рамзевич. – М.: Былина, 1998. – 313 с.
213. *Рассел Б.* Философский словарь разума, материи и морали / пер. с англ. – К.: Port-Royal, 1996. – 368 с.
214. *Реєнт О. П.* Історія України у схемах і таблицях: [Навч. посіб. для студ. вузів і шкіл] / Реєнт О. П., Шевченко В. М. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 162 с.: схеми, табл.
215. Розвиток суспільства: монографія / [Е. Афонін, Ю. Бажал, В. Бакуменко, І. Бондарчук, І. Грицяк; І. Розпутенко (заг.ред.), Б. Лессер (заг.ред.)]; Національна академія державного управління при Президентові України. Інститут підвищення кваліфікації керівних кадрів. – К.: К. І. С., 2004. – 340 с. – (Книгозбірня державного управління)
216. *Романюк О.* Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 35 – 49

217. *Рябов С. Г.* Політологія: словник понять і термінів / Сергій Геннадійович Рябов. – 2., вид. перероб. і доп. – К. : Видавничий дім “КМ Академія”, 2001. – 253с. – (Серія “Книга НаУКМА”).
218. *Самоорганізація: психо- і соціогенез* / Под редакцией В.Н. Келасьева. – СПб. : Издательство С. – Петербургского университета, 1996. – 200 с.
219. *Свидерский В. И.* Новые философские аспекты элементарно-структурных отношений / В. И. Свидерский, Р. А. Зобов; Ленинградский государственный университет имени А. А. Жданова. – Л. : Изд. Ленингр. ун-та, 1970. – 128 с.
220. *Семигіна Т. В.* Словник із соціальної політики / Тетяна Валеріївна Семигіна. – К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2005. – 256 с.
221. *Сержантов В. Ф.* Человек, его природа и смысл бытия / Василий Филиппович Сержантов. / ЛГУ. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. – 359 [1] с.
222. *Сетров М. И.* Информационные процессы в биологических системах. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1975. – 155 с.
223. *Сетров М.И.* Основы функциональной теории организации. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1972. – 155 с.
224. *Сидельникова Т. Т.* Политология: комментарии, схемы, афоризмы: [учеб.пособие для студ. высш.учеб. заведений] / Т. Т. Сидельникова, Д. А. Темников, И. А. Шарагин. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 208 с.: ил.
225. Системность и эволюция / [отв. ред. Ю. А. Шрейдер]. – М. : Наука, 1984. – 92 с. – (АН СССР. Моск. о-во испытателей природы, Ин-т биологии развития).
226. Словарь иностранных языков. – 17-е изд., испр. – М. : Русск. яз., 1988. – 608 с.
227. Словарь современных понятий и терминов / Н. Т. Бунимович, Г. Г. Жаркова, Т. М. Корнилова, В. А. Макаренко, Л. Д. Петрова и др.; [Н. Т. Бунимович (общ. ред.)]. – 4-е изд., дораб. и доп. – М. : Республика, 2002. – 527 с.
228. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов : пер. с англ. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
229. *Солонин Ю.Н.* Цивилизация и понимание истории (К оценке “Науки о цивилизации” Феликса Конечны) // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 1993. – Серия 6. – Выпуск 1 (№ 6). – С. 13-16.
230. *Сомов В. В.* Социологическое знание в социальной утопии Платона // социологические исследования. – 1993. – № 9. – С. 120-125.
231. *Сорокин П. А.* Система социологии /Питирим Сорокин. – М. : Наука, 1993. – (Социологическое наследие). Т 1 : Социальная аналитика : учение о строении простейшего родового социального явления. – 447 с.
232. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – 540 с.
233. Социальная философия : учебник / [Андрущенко В. П., Горлача Н. И. (ред.)]. – Киев-Харьков : Издательский центр “Единороз”, 2002. – 736 с.
234. Социологическая энциклопедия : в 2 т. / [В. Н. Иванов (гл.ред.)]; Национальный общественно-научный фонд. – М. : Мысль, 2003 – . Т. 2. : Н – Я. – 863 с.
235. Социологический энциклопедический словарь: На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / РАН; Институт социологии (Москва); Институт социально – политических исследований / [Г. В. Осипов (ред.), З. Т. Голенкова (сост.)]. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 488 с.
236. Социология: Энциклопедия / [А. А. Грицианов (сост.), В. И. Абуменко, Б. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. – Минск : Книжный дом, 2003. – 1312 с. – (Серия “Мир энциклопедий”)

237. *Стасевич В. П.* Культура як аксіологічний феномен буття (соціально-філософський аналіз природи та ієрархії культури) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Валерій Петрович Стасевич. – Донецьк, 2004. – 166 с.
238. *Суханов И. В.* Обычаи, традиции и преемственность поколений / Иван Васильевич Суханов. – М. : Политиздат, 1976 С. – 216 с.
239. *Тахтаджян А. Л.* Principia tektologica. Принципы организации и трансформации сложных систем: эволюционный подход / Армен Леонович Тахтаджян. – изд. 2-е, перераб. и доп. –СПб. : Издательство СПХФА, 2001. – 121 с.
240. *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека. – М. : Наука, 1987. – 240 с.
241. *Ткач О. І.* Політологія: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл] / Олег Іванович Ткач – К. : Ельга: Ніка-Центр, 2003. – 264 с.
242. *Ткачук В.* Особливості дослідження та моделювання політичних процесів в Україні / Віктор Ткачук // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 34–39
243. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории : пер. с англ. / сост. А. П. Огурцов. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
244. *Токар Л. О.* Сучасні уявлення про спадковість / Леонід Остапович Токар. – К. : Вид-во “Радянська школа”, 1962. – 173 с.
245. *Торчинов Е. А.* Даосизм. Опыт историко-религиоведческого описания. – СПб. : Андреев и сыновья, 1993. – 380 с.
246. *Тоффлер А.* Будущее труда : пер. с англ. / Алвин Тоффлер // Новая технократическая волна назападе / [сост. и вступ, ст. П. С. Гуревича]. – М. : Прогресс, 1986. – С. 250 – 275;
247. *Тоффлер Е.* Третья Хвиля / Елвін Тоффлер; [Андрій Євса (пер. з англ.)]. – К. : Видавничий дім “Всесвіт”, 2000. – 475 с. – (Міжнародний футурологічний бестселер).
248. *Тоффлер Е.* Третья хвиля / Елвін Тоффлер // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія / [Віталій Лях (упоряд.)]; Міжнародний фонд “Відродження”. – К. : Либідь, 1996. – С. 275 – 334
249. *Тугаринов В. П.* Теория ценностей в марксизме / Василий Петрович Тугаринов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 124 с. – (Ленинградский ордена Ленина государственный университет им. А. А. Жданова).
250. *Уемов А. И.* Системный подход и общая теория систем / Авенир Иванович Уемов. – М. : Мысль, 1972. – 272 с. ; ил.
251. *Узнадзе Д. Н.* Психологические исследования / Дмитрий Николаевич Узнадзе; АН ГрССР, Ин-т психологии им. Д. Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – 451 с.
252. *Устич С. І.* Системне дослідження суспільства / Сергій Іванович Устич. – Львів : Світ, 1992. – 136 с.
253. *Философский словарь: Разъяснение философских категорий, понятий, терминов. Описание осн. филос. направлений и школ. Персоналии и взгляды выдающихся философов от античности до современности. Целостный взгляд на философию. Доступность и открытость материала / [Игорь Васильевич... Андрущенко (авт. – сост.)]. – К. : А. С. К., 2006. – 1053 с. – (Новые словари)*
254. *Философский словарь / М. М. Розенталь (ред.). – изд. 3-е. – М. : Политиздат, 1975*
255. *Философский словарь / Иван Тимофеевич Фролов (ред.) – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.*

256. *Философский словарь=Philosophisches Worterbuch: Основан Генрихом Шмидтом / [Георги Шишкофф (ред.перераб.изд.), М. М. Беляев (пер.с нем.,сверка и ред.текста), В. А. Малинин (общ.ред.)]. – 22.изд., перераб. – М. : Республика, 2003. – 575 с.*
257. *Философский энциклопедический словарь / [Е. Ф. Губский (ред. сост.)] – М. : ИНФРА-М, 2005. – 576 с. – (Библиотека словарей “ИНФРА-М”)*
258. *Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э.Э. Араб-Оглы, Л. Ф. Иличев и др.]. – 2-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.*
259. *Фишер Р., Юри У. Путь к согласию или переговоры без поражения. – М. : Наука, 1990. – 157 с.*
260. *Філософія: підручник для вищої школи / [В. С. Афанасенко, В. І. Волович, Г. Т. Головченко, М. І. Горлач, В. Г. Кремень; В. Г. Кремень (заг.ред.), М. І. Горлач (заг.ред.)]. – 3-е вид., перероб. та доп. – Х. : Прапор, 2004. – 735 с.*
261. *Філософія політики: короткий енциклопедичний словник / НАН України; Академія педагогічних наук України; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / [Л. В. Губерський (ред.), В. П. Андрущенко (авт. – упоряд.)]. – К. : Знання України, 2002. – 669 с.*
262. *Філософський енциклопедичний словник/ [В. І. Шинкарук (голова редкол.)]; НАН України; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – 742 с. – (Бібліотека Державного фонду фундаментальних досліджень)*
263. *Філософський словник соціальних термінів / Андрущенко В. П., Андрущенко Т. В., Бакіров В. С., Балабанова Г. П.; [заг. ред В. П. Андрущенко]. – 3 вид., доп. – Київ–Харків : “Р. И. Ф.”, 2005. – 672 с.*
264. *Фісун О. Типології політичних систем: основні підходи / Олександр Фісун // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 39 – 50*
265. *Флоренський П. О. – Вернадському В. І. Лист від 21 вересня 1929 р. / Листування В. І. Вернадського та П. О. Флоренського // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. – Випуск 57-58. – К., 2004. – С.661.*
266. *Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / Франкл Виктор Эмиль; [пер. с англ. и нем., общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева; вступ статья Д. А. Леонтьева]. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.; ил. – (Библио-ка зарубежной психологии)*
267. *Франк С.Л. Ересь утопизма // социологические исследования. – 1994. – № 1. – С. 126–134.*
268. *Франк С. Сочинения. – М. : Правда, 1990. – 608 с.*
269. *Хайдеггер М. Европейский нигилизм URL [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nietzsche.ru/look/l21_10.htm*
270. *Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей / Максим Хилько // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 115–126*
271. *Хьелл Л. Теория личности; Основные положения, исследования и применение: [учеб. пособие для студ. и аспирантов психологических фак., а также слушателей курсов психологических дисциплин на гуманит. фак. вузов] / Хьелл Л., Зиглер Д.; [С. Меленявская (пер. с англ.), Д. Викторова (пер. с англ.)]. – Спб. : Питер, 1997. – 608 с. – (Мастера психологии)*
272. *Цехмистро И. З. Поиск квантовой концепции физиологических оснований сознания. – Харьков : Вища школа, 1981. – 182 с.*

273. *Цикин В. О.* Философия самоорганизации сложных систем / *Веніамін Олександрович Цикин.* – Сумы : СГПУ, 2001. – 196 с.
274. *Чавчадзе Н. З.* Культура и ценности / *Николай Зурабович Чавчадзе.* –Тбилиси: Мецниереба, 1984. – 171 с. – (В надзаг.: АН ГрССР, Ин-т философии)
275. Человек и общество (политология): краткий энциклопедический словарь-справочник / [отв. ред. Борцов Ю. С., науч. ред. Коротец И. Д.]. – Ростов-на-Дону : Изд-во “Феникс”, 1997. – 608 с.
276. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / [И. Т. Фролов (отв.ред); П. С. Гуревич (сост.)]. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с.
277. *Чешко В. Ф.* Наука, этика, политика: социокультурные аспекты современной генетики / *Чешко В. Ф., Кулинченко В. Л.;* Украинская ассоциация по биоэтике. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 227 с.
278. *Чипорович А.* Человек как участник целостного, саморазвивающегося потока жизни на Земле / *А. Чипорович //* Общественные науки и современность. – 1993. – № 6. – С. 98–109.
279. *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовського / *Ф. М. Шабульдо.* – К., 1987. – 392 с.
280. *Швырев В. С.* Экспликация // *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 681.
281. *Шевченко В. О.* Універсальний природний цикл. Загальна інформаційно-ентропійна концепція систем, що розвиваються (якісний аспект) / *В. О. Шевченко.* – К. : Вища школа, 1992. – 171 с.
282. *Шевырногова Л. А.* Преемственность поколений в поступательном развитии общества / *Лариса Александровна Шевырногова; [науч.ред. И. М. Чудинова].* – Красноярск : Изд-во Красноярского университета, 1983. – 110 с.
283. *Шендрик А. И.* Времен связующая нить: (Проблемы преемственности духовной культуры) / *Анатолий Иванович Шендрик.* – М. : Знание, 1988. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия “Молодежная”; № 4).
284. *Шпенглер О.* Закат Европы / авт. вступ. статьи *А. П. Дубнов,* авт. комментариев *Ю. П. Бубенков* и *А. П. Дубнов.* – Новосибирск : ВО “Наука”, Сибирская издательская фирма, 1993. – 592 с.
285. *Щекин Г. В.* Социальная философия истории (теория социального развития): монография. – К. : МАУП, 1996. – 152 с.
286. Эгрегор URL [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.souz.co.il/clubs/read.html?article=354>
287. *Эйзенштадт Ш. Н.* Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / *Шмуэль Н. Эйзенштадт; [А. В. Гордона (пер. с англ.), под Б. С. Ерасова (ред.)];* Институт “Открытое общество”. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
288. *Юдин Б. Г.* Природа / *Философский словарь:* / *Иван Тимофеевич Фролов (ред.)* – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 461–462
289. *Юдин Э. Г.* Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки / *Э. Г. Юдин.* – АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники. – М. : Наука, 1978 С. – 391 с.
290. *Юнг К. Г.* Собрание сочинений. Психология бессознательного / *Карл Густав Юнг; [пер. с нем.]* – М. : Канон, 1994. – 359 с.

291. *Яковец Ю. В.* Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю. В. Яковец – М. : Наука, 1999. – 448с.: ил.
292. *Якса Н. В.* Социально-педагогический словарь / Н. В. Якса. – Житомир : Издательство ЖГУ им. И. Франко, 2007. – 192 с.
293. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.
294. *Яхот О. О.* Отрицание и преемственность в историческом развитии / О. О. Яхот. – “Вопросы философии”, 1961 – № 3. – С. 148–156
295. *Almond G. A., Verba S.* The civic culture: Political attitudes and democracy in five nation. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1963. – 562 p.
296. *Aron R.* Les desillusions du progress. – Paris : Calman – Levy, 1969.
297. *Etzioni A.* The active society. – N.Y. : Free-Press, 1968.
298. *Van De Vijver G.* Identification and psychic closure. A dynamic structuralist approach of the psyche // Closure. N.Y., 2000.
299. *Toffler A.* The third Wave. N.Y., 1980.
300. Режим доступа : <http://encyl.yandex.ru> – Малый энциклопедический словарь Брокга10 квітня субота уза и Ефрона.
301. *Wallerstein I.* Unthinking Social Science: the limits of nineteenth century paradigms. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНИЙ ОРГАНІЗМ ТА ЙОГО АТРИБУТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

2.1. Соціальний організм як протиріччя між особистістю і суспільством

Змістом філософського аналізу соціального явища має бути пояснення смислу, який вкладається у поняття “соціальний організм”. У нас є декілька варіантів для того, щоб формалізувати соціальний організм як протиріччя. Один варіант прямо випливає з розглянутого вище матеріалу. Для цього достатньо поглянути на людську особистість і соціум як на самодіяльні суб'єкти історичної дії.

Інші варіанти – це немов би варіації першого. Один з них – це “зведення” до органічної системи функціональних продуктів людини і соціуму. Тут ми маємо на увазі, звичайно ж, індивідуальну людську особистість як похідну від людини і колективну особистість, як похідну від соціуму. Після цього можна розглянути агентами діалектичної взаємодії суб'єктивованій або потенційній і об'єктивованій або актуалізованій соціальні світи.

Є ще один підхід до вирішення даної проблеми: звернутися до наявних наукових джерел і подивитися на це питання крізь призму досвіду людської історії, оскільки таке глобальне протиріччя не могло залишитися в історії

непоміченим, принаймні для соціальних філософів і соціологів.

Аналіз показує, що дослідники протилежними моментами такого протиріччя розглядають особистість і суспільство. Причому, людство давно “помітило” це протиріччя і протягом тривалого історичного періоду намагається його пояснити. Перші згадки про нього знаходимо вже в працях філософів і вчених античної Греції, які звернули увагу на зміну ролі особистості в суспільному розвитку. Але злитність людини з суспільством, на яку вказували Платон і Арістотель, була в їхню епоху ілюзорною. Вже в філософії софістів, Сократа і в грецькій трагедії (Софокл) відбивається факт розщеплення індивідуальної самосвідомості. Формула софіста Протагора “людина є міра всіх речей” кидала виклик не тільки давнім богам, але і традиціям общинного життя.

Значний вклад в піднесення почуття особистості, а через неї і в становлення соціального організму, внесло, як відомо, християнство. Зародження капіталізму і розрив старих соціальних зв'язків викликали серйозні зміни у взаємовідносинах особистості і суспільства. Приватне підприємництво було неможливе без особистої ініціативи і підприємливості. Протест проти феодального типу взаємовідносин між особистістю і суспільством набуває форми вимоги свободи особистості.

Просвітителі 17-18 ст. розглядають саме суспільство і державу як продукт договору між індивідами. Капіталізм додав сюди ще вимогу свободи приватної власності і майна.

Наявність в структурі суспільного організму двох видів цінностей – матеріальних і духовних – вустами німецьких класичних ідеалістів поставила питання про несумісність буржуазних суспільних відносин зі свободою особистості. Кант слідом за Руссо показав, що в буржуазному суспільстві людина не може бути моральною і в той же час бути щасливою, моральність і благополуччя – взаємовиключаючі одне одного поняття.

Спираючись на ґрунт емпіричної дійсності буржуазного суспільства з його індивідуалізмом і утилітаризмом, Кант визнає суспільство як світ досвіду, в якому особистість є лише засіб. Гегель розглядав особистість не як ізольовану монаду, а як момент загального, роду. Особистість реалізує не суб'єктивні, а об'єктивні цілі: вона єдина не тільки з родом, але і з усім світом, бо сутність всього світу та ж, що і сутність особистості – дух. Але і Гегель не в змозі був роз'яснити зв'язок особистості і суспільства. І якщо на той час гегелівський панлогізм мав консервативний політичний сенс, то в науковому плані він був геніальний, оскільки дійсність, яку ми спостерігаємо, являє собою саморозгортання Людського Розуму, або, говорячи гегелівською мовою, постає як “здійснення божественного розуму”.

Проблема інтеграції індивіда з соціальною групою – головне питання соціологічної концепції Е. Дюркгейма. У тлумаченні Ф. Ніцше розв'язання цього протиріччя набуло нісенітного характеру, оскільки його “надлюдина”

– це образ Левіафана як чудовиська, симбіоз особистості і суспільства. З розвитком діяльності як явища в часі відбувся розподіл суспільної праці на окремі функції, відчужені від особистості. На цій основі суспільна мета діяльності індивіда відривається від самої діяльності його і навіть протиставляється їй в ролі зовнішньої сили, що змушує людину виконувати функції, смисл яких для нього втрачений.

У результаті індивід не може ототожнити себе ні з однією з своїх ролей, які сприймаються ним як нав'язані ззовні, і його самоствердження набуває форми конфлікту особистості і суспільства, за яким в дійсності стоять протиріччя самого соціального життя.

Найбільш коректно і науково точно дане протиріччя описали К. Маркс і Ф. Енгельс. Вже у “Німецькій ідеології” вони показали, що абстрактна протилежність особистості і суспільства і її етичне вираження – протиріччя між егоїзмом і альтруїзмом є лише ілюзорне відбиття соціальних протиріч капіталістичного суспільства. “Ця протилежність є лише уявною, тому що одна з її сторін, так зване “загальне”, постійно породжується іншою стороною – приватним інтересом, а зовсім не протистоїть останньому як самостійна сила, що має самостійну історію” [121, с. 236]. Вони ж тут запропонували і засіб його зняття. Розв'язання цього протиріччя вони бачили тільки одне: перетворення буржуазного “громадянського” суспільства” в “людське суспільство або усупільнене людство” [121, с. 236].

Ось що з обговорюваної тут проблеми пише Г. Греєф: “Індивіди і суспільство подібно клітинам людського тіла і всьому людському організму, зв'язані загальними відношеннями, тотожними інтересами і відомим співвідношенням, завдяки якому тільки їхній союз і являє собою організм” [63, с. 169].

Наш аналіз показує, що треба погодитись з тим, що особистість і суспільство можуть і повинні розглядатися протилежностями діалектичного протиріччя. З цього приводу у нас, окрім історичного погляду на суть основного соціального протиріччя людської історії, є, що найменше, ще три аргументи. Перший аргумент полягає в тому, що особистість і суспільство є продукти одного і того ж процесу – формоутворення соціального світу. А крайнощі, як відомо, можуть змикатись між собою. Інакше кажучи, родові продукти суб'єктивованого і об'єктивованого порядку здатні утворити цілісність, яку слід називати родовим соціальним організмом.

Другий аргумент полягає в тому, що вони мають щось “загальне”, що їх ріднить більше, ніж те, що їх роз'єднує. Проблема “загального” і “одиничного” є, по суті, вже з часів Платона, предметом тривалої суперечки між “номіналістами”, які заперечують реальність “загального”, і “реалістами”, які його утверджують. Питання про онтологічні основи особистості і суспільства перебуває під пильною увагою двох течій у

світовий філософській думці – “індивідуалізму” і “колективізму”, що в суспільній науці приховані шляхом чисто абстрактно-філософських термінів “сінгуляризму” (“соціального атомізму”) і “універсалізму”. Вони намагаються відповісти, – як писав С. Франк, – на запитання про те “чи є суспільство не що інше, як назва для сукупності і взаємодії між собою окремих людей, ні що інше, як нами створюване штучне, тобто суб’єктивне, підсумовування реальності окремих людей, чи суспільство є деяка справді об’єктивна реальність, невичерпна сукупність індивідів, які входять до її складу?” [37]. Ці два напрямки постійно борються і змінюють один одного в історії соціально-філософської думки. С. Франк, наприклад, вирішуючи дане питання в чисто теоретичному смислі, прийшов до висновку про те, що суспільство є “справжня цілісна реальність, а не похідне об’єднання окремих індивідів; більш того, воно є єдина реальність, в якій нам конкретно дана людина. Ізольовано мислимий індивід є лише абстракція; лише в соборному бутті, в єдності суспільства справді реальне те, що ми називаємо людиною” [37].

Нарешті, третій аргумент пов’язаний з тим, що особистість і суспільство мають специфічні механізми входження в свою протилежність і засоби опосередкування своєї взаємодії, а отже, і утримання одне одного в складі даного протиріччя. Тут ми маємо на увазі наявність таких явищ як хронотоп в структурі особистості і *habitus* на стороні суспільства. Судячи з функцій, *habitus* скоріше інваріантний російському терміну “традиція”, ніж дослівному “звичка”. При цьому ми виходимо з визначення традиції, даної В. Воловиком, як відносно стійких, загальноприйнятних форм, що повторюються, засобів, прийомів, методів діяльності, що історично склалися в рамках конкретної соціальної спільноти [45, с. 13].

Стисло пояснимо, що тут мається на увазі. Почнемо з поняття “хронотоп”, що допомагає зрозуміти взаємопереходи між сенсигельною і інтелігбельною матеріями. Поняття “хронотоп”, як відомо, активно використовувалося в гуманітарних науках, передусім М. Бахтіним. Своєрідність хронотопу полягає в тому, що він поєднує в собі, здавалось би, нез’єднуване, а саме просторово-часові в фізичному смислі цього слова тілесні обмеження з безмежністю часу і простору, тобто з вічністю і з нескінченністю. Тому в ньому містяться водночас і Фізична, і Семантична Вселенні. Це, як відзначає М. Каган, орган опосередкування їхньої взаємодії [84, с. 112-126, с. 114]. К. Маркс при поясненні подібних переходів, часто користувався синтетичними категоріями – поняттями: “практично-духовне” засвоєння дійсності, “чуттєво-надчуттєве” стосовно до властивостей товару, “сутнісна єдність природи і суспільства” стосовно до людини.

Хронотоп важко уявимий через те, що простір і час зазнали в ньому діяльнісно – семіотичної переробки. Вони виступають в ньому в перетвореній формі аж до того, що реальний рух в просторі

трансформується в зупинений час, а останній в свою чергу трансформується в простір, що рухається. Отже, особистість володіє атрибутивною спроможністю вступати за своєю ініціативою у взаємодію із суспільством.

Суспільство, в свою чергу, має механізм впливу на особистість. Ф. Гіддінс писав про це так: “Суспільство є організація, що впливає певним чином на своїх членів” [2, с. 129-137]. Розмірковуючи за аналогією, можна стверджувати, що це свого роду соціальний хронотоп, за яким функціонує ціннісно-сміслова інформація, в тому числі – і цінності моральної свідомості, відтиснені імперативом “вижити”.

Механізм такого впливу отримав в сучасній філософсько-соціологічній літературі найменування *habitus*. Цей феномен є центральне поняття соціологічної концепції П. Бурдьє. Сам термін зустрічається вже в творах Г. Гегеля, яким він позначає “туманне уявлення про весь вигляд” роду [48, с. 266].

Шляхом *habitus*'а соціальна структура управляє практикою, причому не в дусі механічного детермінізму, але в рамках спонукань і меж, заздальгідь накладених на її винаходи. Це пов'язане з тим, що культура є не тільки смислонесучий і смислопередаючий аспект людської практики і її результатів, але і смислоположний і смислотворний акт, що дозволить людині сприймати своє соціальне життя і цим актом реалізувати в ньому власну самість.

Все викладене вище дає нам право говорити, що, завдяки хронотопу особистості і традиції (соціальному хронотопу), межі між суб'єктивним об'єктивним і об'єктивним суб'єктивним не існує. Вони вільно переходять одне в одне, за допомогою спеціальних засобів, так званих медіаторів.

Виходячи з наявності в суспільстві двох опосередковуючих систем матеріального і духовного походження, є сенс говорити і про два типи медіаторів: духовний і фізичний. Інакше кажучи, ми виходимо з того, що в соціальному організмі існують специфічні засоби для передачі смислу від колективної особистості до особистості і навпаки.

Сучасна психологія такі продукти опосередкування відбила в понятті “предмети-посередники” або медіатори духовного спілкування [77]. До них відносяться Знак, Слово, Символ і Міф. Психологи пропонують їх розглядати як акумулятори живої енергії, свого роду енергетичні згустки. Згідно з А. Лосєвим, особистість – міф. Ісус Христос теж в певному смислі може бути ідентифікований як Міф.

Вони можуть розглядатися і як резонатори, на частоту яких настроюються живі істоти. Останні не тільки засвоюють ці частоти, але і генерують нові, підзаряжають своєю енергією медіатор [77].

Нагадаємо, що процедура опосередкування в матеріальному світі найдокладнішим чином описана в роботах К. Маркса. Ми просто через таку

методологічну настанову на продукти праці, а точніше – товари на ринку, ще не дивилися, але від цього опосередковуюча роль останніх не випарувалася. Тепер вона чітко визначилася, і ми повинні її досліджувати як елемент соціального організму.

Особливе значення для соціального організму має наявність в ньому інформаційних і грошових потоків. Поступово створюється єдина інфраструктура для всіх неречових потоків: інформаційних і грошових. Мова йде про створення повноцінних електронних грошей – посередників (е – мани), а не просто пластикових карток. “Вже сьогодні через світові електронні інформаційні мережі щодня проходить 2,3 трл. дол.” – пише В. Костюк [98, с. 36].

Отже, у нас цілком достатньо підстав для того, щоб поняття “соціальний організм” розглядати як діалектичне протиріччя між особистістю і суспільством. Тут необхідно сказати навіть більше – єдність і боротьба особистості і суспільства є основне протиріччя соціального світу.

Тепер для того, щоб завершити вивчення даного поняття, треба показати як ці сили – особистість і суспільство – взаємодіють між собою як органічне ціле, що, власне кажучи, тільки і слід називати соціальним організмом. Це можна зробити, знов таки, завдяки процедурі формоутворення.

Це означає, що з самопородженням особистої компоненти в структурі людського організму, як підстави соціального світу, і соціума, процес самоорганізації соціального змісту не зупиняється, а розвивається в напрямку інтеграції потенційного світу і об'єктивованого світу в органічне ціле – соціальний організм. Тому соціальний організм на макрорівні постає як органічна єдність суб'єктивних і об'єктивних суспільних відносин в момент їхньої діалектичної взаємодії між собою.

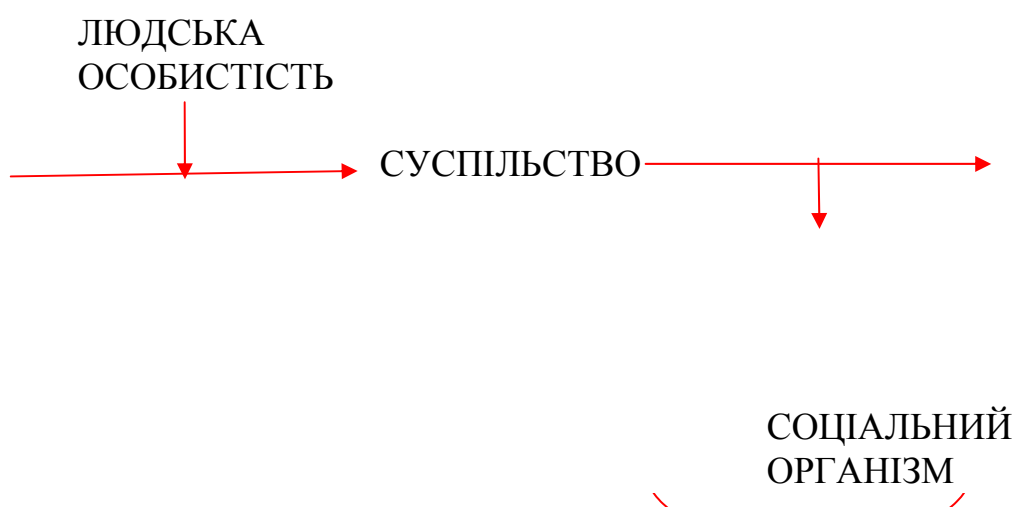
Таке визначення соціального організму збігається з висновком В. Храмової, яка писала, що “соціальний організм представляє собою структурну єдність суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних, культурних, сімейно-шлюбних), об'єднуючих його елементи (реальних діючих людей) у органічне ціле, що протистоїть як природному середовищу, так і аналогічним соціальним утворенням”. Наведене визначення суті соціального організму В. Храмовою – єдине у своєму роді, тому, що у літературі до цього нічого іншого не має.

Зрештою, тут має місце контакт не тільки особистості і суспільства. У взаємодії беруть участь на рівних всі три родових продукти біологічного організму людини, з одного боку, і всі три продукти з боку соціума, з другого боку. Але оскільки процес виробництва і відтворення родових продуктів йде на мікрорівні, то він нам не видимий. Ми освоюємо його завдяки введенню в соціальний аналіз категорії латентних функцій та ірраціональних засобів пізнання соціального явища.

Самостійне функціонування означених родових соціальних продуктів,

відторгнених у зовнішнє середовище, призводить до стрибка в соціальній формі руху універсума. Те, що було приховане на мікрорівні, тепер стає видимим на макрорівні. Макрорівень оживає, оскільки соціальне життя, зародившись в надрах мікросвіту, розгортається і набирає тут життєву силу для наступного прориву на мегарівень.

Отже, обидві сторони цілого, умова і підстава, це одна і та ж істотна єдність і як зміст, і як форма. Вони переходять одна в одну завдяки самим собі, інакше кажучи, будучи рефлексіями, вони покладають самі себе як зняті, співвідносять себе з цим своїм запереченням і взаємоприпускають себе [Рис. 3.1.].

Рис. 2.1. Формоутворення соціального організму

Виходячи із загального розуміння структури формоутворюючого процесу, неважко визначитися з функціями його складових елементів. Зрозуміло, що особистість грає тут роль продукту першого формоутворюючого процесу, оскільки вона є підставою, з якої виникає другий або основний формоутворюючий процес і його продукт – суспільство. Причому, суспільство в цьому випадку розуміється в найзагальнішому значенні цього слова. Ми звертаємо тут увагу на те, що суспільство не породжує потенційний соціальний світ людини, з якого воно саме виникло, а тільки різко і багатократно його збагачує об'єктивованим змістом інших потенційних світів, відкинутих в зовнішнє середовище... Воно працює за принципом трансформатора, який не виробляє струм, але здатний багатократно його підвищувати або знижувати. На цю обставину звернув увагу, як відомо, Дж. Тойнбі.

Тут треба мати на увазі той факт, що при виході на стадію функціонування особистість і суспільство, причина і наслідок помінялися місцями. Процес змінив знак. Про те, що процес “пішов” у зворотному

напрямку, свідчить хоча б той факт, що те, що раніше було обгрунтованим, вульгарно говорячи, суспільство, тепер стало підставою, а те, що було підставою, знов спрощуючи, скажемо, особистість, раптом стало обгрунтованим.

Однак, на фазі функціонування діалектичного протиріччя оцінки дослідниками місця і ролі особистості і суспільства розрізняються. Одні дослідники вважають, що провідною в соціальному житті є особистість, а інші – суспільство. До перших можна віднести, наприклад, Дж. Тойнбі, який писав: “Суспільство не є і не може бути нічим іншим, окрім як посередником, з допомогою якого окремі люди взаємодіють між собою. Особистості, а не суспільства створюють людську історію”.

У той же час інша частина наукового світу стверджує прямо протилежне. Так, наприклад, Е. Дюркгейм пише: “Якщо б соціальне життя було лише продовженням індивідуального буття, то воно не так поверталось б до свого джерела і не заволодівало б ним настільки бурхливо. Якщо влада, перед якою схиляється індивід, коли він діє, відчуває або мислить соціально, так панує над ним, то це означає, що вона – продукт сил, які переважають його і які він не може пояснити. Цей зовнішній тиск, що зазнається ним, виходить не від нього; отже, його неможливо пояснити тим, що відбувається в ньому” [72].

Далі він вказує, де треба шукати відповідь на дане запитання. “Якщо ж залишити збоку індивіда, – пише Е. Дюркгейм, – залишиться лише суспільство; отже, пояснення соціального життя треба шукати в природі самого суспільства. Справді, оскільки воно нескінченно переважає індивіда як в часі, так і в просторі, воно в змозі нав'язати йому спосіб дій і думок, освячені його авторитетом. Цей тиск, що є відрізняючою ознакою соціальних фактів, є тиск всіх на кожного” [72].

Обмеженість цих підходів очевидна. Складність аналізу функцій особистості і суспільства в складі соціального організму зумовлюється, на нашу думку, тим, що дослідники не проводять межі між різними типами зв'язків у соціальному явищі. Тут зв'язки породження плутаються зі зв'язками функціонування. У даному випадку відбувається те ж саме, що і з оцінкою причинно-наслідкових залежностей між економікою і політикою. Провідна сила у взаємодії відрізняється від провідної сили при породженні соціального явища. При здійсненні зв'язків породження провідною є особистість, а на стадії функціонування соціального організму, навпаки, пріоритет за суспільством.

Але якщо ввести в концепцію ідею циклічності розвитку соціальної реальності, то дане протиріччя переборюється. Крім того, первинне і вторинне між особистістю і суспільством знімається під час їхньої діалектичної взаємодії. Причому, у кінцевій причинності ці дві частини відносяться одна до одної як діючі. Їхнє протиставлення є механічним. У взаємодії ж ця механічність знімається, бо воно містить в собі, по-перше,

зникнення зазначеного вище первісного збереження безпосередньої субстанціональності, а по-друге, виникнення причини і тим самим першопочаток як опосередковуючий себе з собою запереченням. При цьому, як писали К. Маркс і Ф. Енгельс “без деякого змішування причини з наслідком справа обійтись не може, бо причина і наслідок у взаємодії втрачають свої відмінні риси” [124, с. 214].

Оскільки суб'єктивний і об'єктивний інгредієнти один для одного водночас є причиною і наслідком, то вони утворюють оригінальну організацію соціального життя, яка взагалі виражає не щось саме по собі існуюче, а тільки певну форму їхнього буття, щось загальне, зумовлене низкою спільно діючих причин.

Отже, в соціальному організмі особистість і суспільство, як протилежності, в боротьбі поєднуються і в єдності борються. Вони приречені на повсякденну і повсюдну боротьбу, тому що розв'язання даного протиріччя є саме соціальне життя, як вторинне, тобто в результаті об'єктивації людиною свого внутрішнього соціального світу, розірвана на дві частини форма універсуму. Нагадаємо, що перше роздвоєння пройшло по лінії матеріальне – духовне, але коли інтелектуальне зняло його, то універсум знов потрапив у складну ситуацію через те, що тепер інтелектуальне виявилось розірваним на індивідуальне і колективне. Тому точно так, як матеріальне і духовне спрямовані назустріч одне одному в першій природі, індивідуальне і колективне інтелектуальні поля шукають одне одного для возз'єднання в другій природі.

Процес возз'єднання, а, отже, і взаємодії інтелектуальних полів відбувається скрізь, де для цього виникають формальні і неформальні умови. Ця взаємодія повинна бути розповсюджена повсюди, хоча соціальний організм виникає лише там, де знаходить певну рецептивність соціального тіла. Так, причина магнетизму існує повсюди, але діє тільки на деякі тіла. Потік магнетизму виявляє непомітну голку і у відкритому, вільному морі, і в закритому приміщенні; і там, де він її знаходить, він надає їй спрямування до полюсу. Так і потік соціального життя, звідки б він не прийшов, знаходить сприятливі до нього органи і надає їм там, де він їх знаходить, життєву діяльність. Цей розумний початок обмежений в своїх діях тільки рецептивністю людини, з якою воно себе ототожнило, і, залежно від відмінності цієї рецептивності, повинні були виникати різні форми соціальної організації. Таким чином, соціальний організм є мікрокосм, що набув буття для себе, центр другої природи універсуму, в якому вся соціальна реальність об'єдналася і ідеалізувалася.

Далі слід звернути увагу на те, що соціальний організм треба водночас розглядати як соціальну особину або річ і як соціальний процес. При цьому в філософському дослідженні соціального організму треба виділяти три аспекти: морфологічний, функціональний (в тому числі і саморегуляційний) і еволюційний. Це означає, що оскільки нормальний

стан універсуму є постійне відтворення вихідної субстанції або безперервний рух становлення, то соціальний організм слід розглядати як суб'єкт або тільки як нескінченну діяльність. Але оскільки соціальний організм має тривалість, то його треба розглядати і як об'єкт, а, отже, можна говорити про його морфологічну будову.

При цьому в бутті найважливішим є продукт або соціальне життя як об'єкт, а в філософському аналізі домінує функціональний аспект або функціонування і розвиток соціального життя. Складність цієї процедури полягає в тому, що прикласти принципи буття треба до вільного енергетичного поля, в якому необхідно виділити елементи, органи, структури, механізми і т. д.

Нарешті, слід зауважити, що субстанцією вираження річ виступає як предмет, субстанцією відбивання – як продукт; предмет і продукт постають, отже, як стани соціальної речі.

2.2. Морфологічний аспект соціального організму

Дещо вище вже була висловлена думка про те, що матеріал, з якого створюється тіло організму, що нас цікавить, є розум. При цьому слід особливо підкреслити, що одночасне існування всіх модифікацій розуму перетворює їх всі в єдину субстанцію, що перебуває у вічній взаємодії з самою собою. Особистість або суб'єктивність, згідно з якою надорганічне є одиничне, таким способом “розвивається в об'єктивний організм, в образ як в деяке тіло, розчленоване на частини, що розрізняються одна від одної” [56, с. 398]. Це – абсолютна організація або соціальний організм. Вони, будучи різними, можуть перебувати в єдності тільки як зняті. Отже, соціальний організм – це вища потенція категорії взаємодії, що мислиться в загальній формі, ця категорія веде до поняття другої природи або загальної організації, по відношенню до якої всі одиничні утворення є акціденціями або випадковостями.

Для пояснення механізму формоутворення соціального світу вельми перспективно, на наш погляд, застосувати принцип поля, який ввів в біологію А. Гурвич і який відстоюється нині Б. Кузіним, – вони розповсюдили його на відношення між індивідами [47, с. 70-88]. “Головне значення принципу поля полягає в тому, що він пояснює погоджену поведінку численних компонентів організму, який розвивається або структури, а також погоджені дії окремих частин функціонуючого органу або всього організму”. Це пояснюється на підставі ієрархії полів, в основі якої лежить поле клітки.

Вагомий вклад в застосування ідеї польової організації до пояснення соціального світу вносить наприкінці ХХ століття М. Сетров, який розробив основи функціональної теорії організації і успішно застосував її для пояснення соціальних процесів [154].

Таким чином, вважаємо доцільним розповсюдити принцип поля на соціальну форму життя, оскільки останній є хід розвитку, переміщення частин і діяльність органічного цілого: індивіда, колективу, людства як виду, а також і інших таксономічних груп, тобто хід філогенезу. У всіх цих випадках виникають свої структури, створюється форма. На її здійснення і збереження спрямовані процеси розвитку і регулювання, що протікають відповідно до законів морфогенних (динамічних), морфофілактичних (стабільних) і філогенетичних полів [47, с. 70-88].

При цьому важливо відзначити, що філософська ідея “соціальний організм” є усвідомлення єдності форми і змісту соціального світу, “бо форма в її конкретнішому значенні є розум як осягаюче в поняттях пізнання, а зміст є розум як субстанціональна сутність моральної і природної дійсності” [54, с. 110-116; 55].

Але саме соціальне життя як таке, є динамічний аспект явища, що вивчається, оскільки суть соціального взагалі, як було показано вище, є діалектична взаємодія людських інтелектів між собою. Інакше кажучи, вивчаючи соціальне життя, що протікає в організменій формі, ми маємо справу з полем, яке постійно змінюється – егрегором, що слід розуміти як інтелігібельну матерію.

Об'єднувальною силою тут служить субстанція Семантичного Всесвіту або смислозміст Розуму як загальна атрибутивна властивість духовної взагалі і перетворюючої індивідуальної і колективної свідомості, зокрема. Самоздійснення смислу, прихованого в продуктах – повідомленнях колективної та індивідуальної свідомості якраз і проявляється як зовнішній тиск на окремого суб'єкта. Звідси логічно витікає пояснення того, як і чому ідеї, як відзначав О. Конт, або емоції – продукт сприймання нами навколишнього світу, як говорив Г. Спенсер, правлять суспільством.

До продуктів соціального походження, що здатні чинити тиск на людину, слід відносити смисли і об'єктивний процес колективного мислення, як перебуваючу в стані зміни форму ноуменального буття основоположної субстанції. Підкріплюючи свою дослідну позицію, ми знов пошлемося на обгрунтовану Е. Дюркгеймом у роботі “Метод соціології” специфічну властивість соціальних фактів – чинити зовнішній тиск на людину. Він писав: “Така, виходить, категорія фактів, що відрізняються вельми специфічними властивостями; її складають способи мислення, діяльності і почування, що перебувають поза індивідом і наділені примусовою силою, внаслідок якої вони йому нав'язуються” [72].

Причому існує, в силу подвійності підстави, два види тиску на

учасників об'єднувального процесу, а саме: психологічне на стадії породження соціального світу та інтелектуальне на стадії функціонування. Вони проявляються у діаметрально протилежних площинах. Та й засоби тиску тут різні. Якщо психологічний пов'язаний, в першу чергу, з архетипами, символами, тобто з ірраціональним, то інтелектуальне – з продуктами розуму – знаннями. Їхня наявність у соціальному процесі потребує додаткового пояснення, оскільки це, очевидно, два різновиди зв'язків між особистістю і суспільством, основаних на смислі як змісті духовного світу.

Про психологічний аспект даної проблеми можна багато корисного добути з класичної спадщини психологічної науки, наприклад, у К. Юнга. З сучасних авторів ми можемо тут вказати на оригінальну роботу Є. Донченко “Соціетальна психіка” [70, с. 59-62].

Значно складніше виглядає справа з поясненням інтелектуального типу тиску колективного на індивідуальне. Механізм його ще слабо розроблений в соціальній філософії. При цьому індивідуальна і колективна свідомість на практиці, як правило, відносяться одна до одної як протилежності, що не можна усунути, але розвиток однієї з них обов'язково пов'язаний з обмеженням іншої.

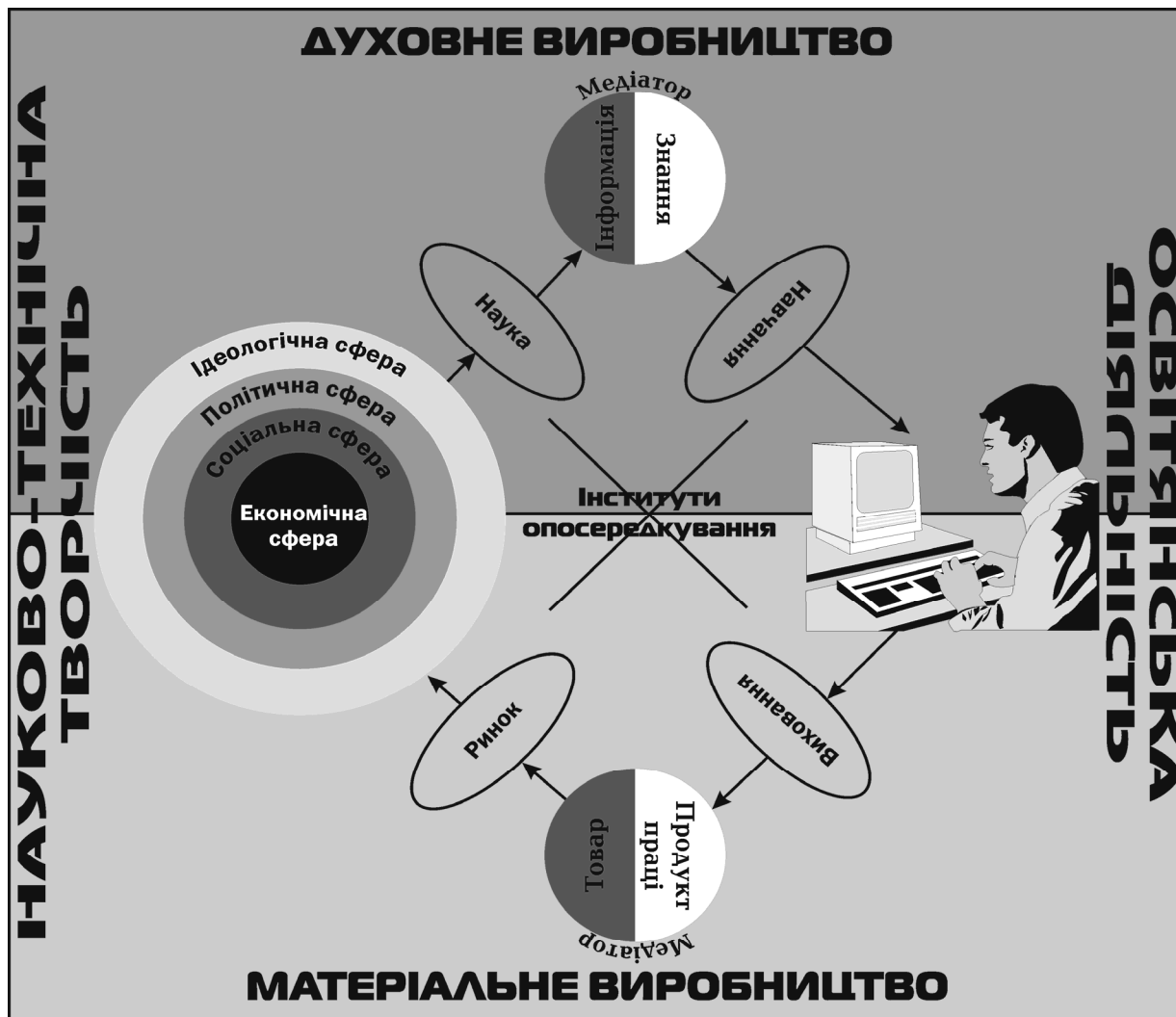
Одну з найбільш вірогідних версій пояснення, як працює механізм інтелектуального тиску, ми знаходимо у В. Налімова і В. Биченкова. Так, наприклад, В. Биченков з цього приводу пише: “Вийшовши за межі свідомості, ставши матеріально закріпленим текстом, духовний продукт набуває самостійності навіть по відношенню до свого творця. У такому вигляді він виявляється здатним виконувати роль посередника у відносинах і зв'язках між людьми. Текст – це фактично відчужена форма соціальної дії, тобто сама дія, відчужена від свого суб'єкту і тому здатна викликати зміни в свідомості і поведінці іншого суб'єкту з відомим часовим лагом” [33].

Суспільство, чинячи тиск на особистість, змушує її вступити з ним у взаємодію. У цьому випадку виникає кругообіг інтелігібельної матерії в локальних межах. Так формується своєрідна петля зворотного зв'язку на етапі функціонування соціального світу. Це локальний зворотний зв'язок, що належить соціальному руху універсуму. Поворот, що ми щойно відкрили, заплутав багатьох дослідників у питанні, що ж первинне: особистість чи суспільство? Тепер відповідь про функції особистості і суспільства в соціальному організмі стає, на наш погляд, більш зрозумілою.

Отже, в нинішньому дослідженні ми виходимо з того, що особистість і суспільство – це дві протилежності одного і того ж протиріччя, яке ми називаємо соціальним організмом.

Визначення соціального організму як діалектичного протиріччя є закономірним кроком і вряд чи здатне сьогодні викликати у будь-кого серйозні заперечення, особливо після наведеного нами вище. У даному діалектичному протиріччі особистість є негативною протилежністю

революційного характеру, оскільки прагне його зруйнувати. Суспільство, навпаки, є позитивною протилежністю консервативного характеру, оскільки прагне його зберегти.

При цьому треба звернути увагу на те, що соціальний організм як об'єкт і процес має декілька параметричних характеристик. Протиріч між ними немає, оскільки категорії логіки перетікають одна в одну. Це добре показав, наприклад, К. Маркс, який визначав суспільні відносини як форми діяльності людей в процесі виробництва: "Ці матеріальні відносини суть лише необхідні форми, в яких здійснюється їхня матеріальна і індивідуальна діяльність" [133]. У той же час відомо, що діяльність він розглядав як процес втілення сутнісних сил людини в предметні форми.

У зв'язку з цим соціальний організм, як оригінальний зміст другої природи (соціального світу), має декілька форм проявів, а саме: сутнісну – у вигляді взаємодії людей між собою; функціональну – у вигляді людської діяльності; онтологічну – у вигляді суспільних відносин; логічну – в вигляді знань; субстанціональну – у вигляді інтелігібельної матерії; номенологічну – у вигляді фенотипічної інформації; суб'єктивовану – у

вигляді природних або сутнісних сил особистості; об'єктивовану – у вигляді соціуму; фізичну – у вигляді слабкого електромагнітного (лептонового) випромінювання. Природно, що при системному аналізі слід користуватися всіма його модифікаціями, в той же час при видових аналізах вимагається дотримуватися саме тієї форми, в якій перебуває в даний момент соціальне явище.

Є ще одна надзвичайна обставина, на яку треба звернути особливу увагу при розгляді соціального організму. Суть її полягає в тому, що як жива цілісність він повинен складатися з системи морфологічних одиниць – органів. З літератури ясно випливає, що органами, які забезпечують йому якості розумної живої істоти, виступають різні види соціальних інститутів. Саме соціальні інститути забезпечують різноманітність функцій в соціальній системі. Завдяки їм, особистість в суспільстві багатократно вступає в взаємодії з іншими людьми у формальній і неформальній обстановці.

Нагадаємо, що під соціальними інститутами Е. Дюркгейм, наприклад, мав на увазі “всі вірування, всі засоби поведінки, встановлені групою” [72], а, зокрема, Т. Веблен вважав, що “інститут це сформований образ мислення, закріплений у звичаях або порядку, керуючись якими живуть люди” [35].

У сучасній вітчизняній літературі соціальні інститути розуміються як сукупність різноманітних форм організації і регулювання суспільних відносин, спеціальних установ, системи норм, соціальних ролей, що забезпечують реалізацію функцій, необхідних для існування і розвитку соціальних спорідненостей або суспільства загалом. Соціальними інститутами є, наприклад, держава, політичні партії, армія, суд, родина, право, мораль та ін. Виникнення соціальних інститутів зумовлене об'єктивною потребою суспільства в спеціальних процесах виробництва і регулювання соціальних відносин або сфер діяльності.

Інакше кажучи, в морфогенезі соціального тіла є момент, коли у нього з'являються власні засоби саморозвитку. До них ми відносимо соціальні інститути. Їх по-іншому можна сміливо віднести до утворень внутрішньоорганізменого походження. Їхня функція – створювати тканину соціального організму. Людина не може уникнути контактів з соціальними інститутами. Вони супроводжують її все життя.

Отже, соціальні інститути як функціональні органи соціуму ми називаємо первинними за часом виникнення, внутрішньоорганізменними за способом життєдіяльності, тканевими за призначенням і найпростішими за влаштуванням.

Морфогенез соціального світу на останній стадії визрівання суспільного організму завершується утворенням соціального тіла. При цьому субстанціональність соціального організму полягає в тому, що він є такий рівень саморуху універсуму, який заснований на універсальній

матеріально – духовній взаємодії людей, організованих в соціальні спільноти. Цьому сприяє наявність двох різноманітних систем знарядь праці, що використовуються у двох видах фундаментальних взаємодій людей між собою. Одна з них протікає в горизонтальній площині, а інша, оскільки суб'єкт розміщений на різних рівнях, у вертикальній площині.

Оскільки соціальний організм можна уявити як окрему особину, що володіє морфологічним тілом, то для завершення розгляду морфогенетичного аспекту треба розглянути її топологію.

2.3. Топологічний аспект соціального організму

У філософському дослідженні важливо встановити не тільки духовну природу соціального організму, треба визначити і його топологію, тобто місцезнаходження, і ту систему координат, в якій можна спостерігати цей унікальний інтелігібельний суб'єкт. Те, що соціальний організм – явище духовне, ми вже показали вище. На підтвердження можна навести ще слова С. Франка, що писав: “Що таке є родина, держава, нація, закон, господарство, політична або соціальна реформа, революція і т.інш., словом, що таке є соціальне буття, і як відбувається соціальне явище – цього взагалі не можна углядіти у видимому світі фізичного буття, про це можна дізнатися лише через внутрішню духовну співучасть і співпереживання невидимої суспільної дійсності. У цьому полягає абсолютно непереборна межа, покладена вічному соціальному матеріалізму, будь-якій спробі біологічного або фізичного тлумачення суспільного життя. Суспільне життя в самій суті своїй духовне, а не матеріальне” [126].

По Г. Зімелю, суспільство “існує там, де у взаємодію вступає безліч індивідів” [148]. Найменше або найпростіше суспільство, на його думку, могло б складатися з двох людей. При цьому нагадаємо, що “будь-яка взаємодія людей здійснюється як обмін їхніх індивідуальних діяльностей” [143]. Тут, як писав К. Маркс: “Діяльність і користування її плодами, як за своїм змістом, так і за засобом існування, носять суспільний характер: суспільна діяльність і суспільне користування” [134, с. 118].

І той факт, що суспільство, як продукт або підсумок соціальної взаємодії, перебуває між його агентами, зафіксований різними галузями наукового і ненаукового знання. При цьому Г. Зіммель тонко підмітив, що такого роду твердження спирається, по суті, на подвійний смисл слова “між”. С. Франк писав, що “ми можемо, вживаючи його в буквальному просторовому смислі, розуміти під ним те, що справді знаходиться в проміжку між двома просторово розрізненими реальностями; і ми можемо

разом з тим означити цим словом взаємний зв'язок двох явищ, який не припускає ніякої третьої реальності “між ними”.

Цю сферу, що вважається існуванням людини як Людини і понятійно ще не досягнуто, М. Бубер називає сферою “між”. Саме цю сферу він вважає первісною категорією людської дійсності. Ця дійсність локалізована не у внутрішньому житті самотньої людини і не охоплюючому особистості конкретному взагалі світі. Вона фактично виявляється “між” ними. Згідно з М. Бубером, “між” не є допоміжною конструкцією – навпаки, це місце і носій міжлюдської подієвості, тобто соціальної морфи: воно не привертало до себе особливої уваги, тому що на відміну від індивідуальної душі і навколишнього світу не виявляє просту континуальність; навпроти, в міру людських зустрічей, залежно від обставин, воно ще раз конститується, внаслідок чого, природно, все, що належне між, дослідники пов'язували з континуальними елементами, людською душею і світом [9, с. 94].

Тут ми стикаємося з парадоксальною, на перший погляд, ситуацією, коли енергоінформаційне поле водночас належить всім рівною мірою. Тому суспільне життя, як соціальне явище, “не тільки охоплює завжди відразу багатьох, але в зв'язку з цим і не обмежена тривалістю життя окремої людини: держава, закон, побут та інш. За загальним правилом довше окремого людського життя; єдине, чисельно тотожне суспільне явище може охоплювати багато генерацій,” – писав С. Франк.

Виявляється, що суспільство є специфічним об'єктом, оскільки існує самостійно відносно учасників взаємодії і незалежно від них. Воно перебуває в унікальному (топологічному) просторі, а його окремі елементи підкоряються законам топологічної логіки. У термінології цієї логіки неможливо виразити точно місце одного з висловлювань, а можливо тільки виразити відносне місце двох точок зору в ряду істинності. За законами останньої, як відомо, немає виділених і невиділених значень істинності. Тут можливо три і більш значень істинності, тому у кожної людини своя правда [97]. Фактично суспільство являє собою семантичний континуум.

Окремо тут слід зупинитися на часі існування топологічного об'єкту. Справа в тому, що категорія часу збігається з дією, і час тут присутній тільки в той момент, коли протікає процес взаємодії. Тому будь-яка соціальна система, або нашою мовою, соціальний організм, має свій специфічний час. Він перетворюється в дію або реально перетворюючу силу. Однак те, що ми сформулювали тут відносно часу – це лише робоча гіпотеза, що вимагає подальшого осмислення.

Для розуміння суті морфогенезу соціального тіла дуже важливо те, що взаємодія тут відбувається по лінії “людина-людина”. У ході гносеологічного аналізу ми показали, що взаємодія можлива тільки між конкретними людьми.

Учасники соціальної взаємодії володіють специфічними атрибутивними властивостями, що забезпечують ефективність взаємодії їх

як членів суспільства. Це цілком відповідає ідеям діалогічної і поліфонічної природи свідомості за М. Бахтіним. Це ж стосується і ідей Л. Виготського, який викривив природу інтрасуб'єктивності в інтерсуб'єктивності, і ідей А. Ухтомського про “домінанту на особу іншого”, без якої не можна говорити про людину як про особу. Ця сфера заповнюється власними і запозиченими у медіаторів “силовими лініями”. Недаремно О. Мандельштам писав, що “слово є плоть діяльна, що розв'язується в події”. При порушенні діалогізму або “діалогіки”, на думку М. Бубера, мова цієї сфери стискається до крапки, людина втрачає людське.

Вище було показано, як саме між людськими істотами відбувається слабка інтелектуальна взаємодія, або за термінологією М. Бубера “щось” таке, рівне чому не можна відшукати в природі. Мова для цього “щось” – лише знак і медіум, через “щось” викликається всякий духовний вчинок [32; 92]. Тут ми приходимо до висновку про те, що коли одна людина вступає в елементарні стосунки з іншою людиною, то в цій інтелектуальній взаємодії, здійснюваній в площині “людина-людина” утвориться, як писав М. Бубер, “тонкий простір особистого Я, що вимагає наповнення іншим Я” [32; 92]. Це взаємоперехрещення двох “Я” і є морфа об'єктивного соціального тіла.

М. Бахтін висловився більш конкретно з приводу “залишків”, що виникають у процесі соціального спілкування. Він писав наступне: “Знак може виникнути лише на міжіндивідуальній території, причому ця територія не “природна” в безпосередньому смислі цього слова... Необхідно, щоб два індивіди були соціально-організовані” [12, с. 13-14].

Процес взаємодії людей між собою з прирощенням нової якості, звичайно ж, давно помічений і відображений у світовій філософській думці. Так, наприклад, поняття міжіндивідуальної взаємодії – центральне поняття теорії символічного інтеракціонізму Дж. Міда, а міркування Мюнха будуються навколо поняття “взаємопроникнення”, що можна вважати розвитком ідеї функціональної інтеграції [148, с. 59]. Ця слабка інтелектуальна взаємодія є не що інше як зачаток колективного інтелекту.

При цьому зрозуміло, що морфогенез призвів до формування соціального тіла, що не тільки займає “свою” нішу у Всесвіті, але і стійко функціонує, породжуючи специфічні ефекти. Площина, в якій розгортається тіло соціальної особини, є найважливіша характеристика соціального світу. Звичайно дослідники прагнуть розглянути соціальне життя в координатах фізичного простору і часу, немов би не помічаючи попередження деяких учених про те, що ці категорії, принаймні в тому значенні, в якому вони застосовуються для першої природи, тут не прийнятні. При цьому достатньо вказати на відмінності між геометричним і соціальним простором, відбиті в роботі П. Сорокіна.

Відомо, що топологія визначається координатами простору, тому для визначення місцезнаходження соціального організму важливо уявити

характеристику соціального простору. Про “дивацтва” соціального простору нас попереджав і В. Вернадський, який писав: “Серед нових загальних понять, викликаних актом описового природознавства, повинні звернути на себе увагу, мені здається, особливо два: по-перше, стан простору і по-друге, правизна і лівизна. Вони тісно пов'язані, основним з них є стан простору” [36, с. 257].

Свого часу ще Гельмгольц підкреслював, що фізичний простір відрізняється від геометричного, якщо володіє своїми власними характеристиками – правизною і лівизною. Так що виникнення і функціонування в нашому політичному житті правих і лівих партій є матеріальним вираженням властивостей соціального простору.

При цьому відомо, що “геометричні правизна і лівизна можуть проявлятися тільки в просторі, в якому вектори полярні і енантіоморфні. Мабуть, з цією геометричною властивістю пов'язана відсутність прямих ліній і яскраво виражена кривизна форм життя” – підкреслював В. Вернадський [36, с. 31]. А це означає, що ми маємо справу всередині соціальних організмів з простором, що не відповідає простору Евкліда, а що відповідає одній з форм простору Рімана.

Виходячи з квантово-хвильової природи соціального світу такий простір повинен пульсувати, тобто стискатися і розширюватися з частотою джерела слабкої інтелектуальної взаємодії. Це означає, що практичне життя людей повинне проявлятися, з одного боку, як процеси, що навально розвиваються, а з другого – мати періоди застою і навіть руйнування, повернення до старого.

Далі необхідно уявити площину саморозгортання соціального організму і якомога повніше охарактеризувати її координати. Для їхнього наочного подання логічніше всього спиратися на параметри підстави соціального світу, тобто людину. Якщо виходити з морфології людської особистості, те він повинен розгортатися, як ми показали раніше, в двох площинах: теоретичній і практичній. Перша з них характеризується координатами “цінність – смисл”, а друга “потреба – дія”.

Однак, виявляється, так прямолінійно підходити до пояснення параметрів площини саморозгортання соціального явища не можна, але без такої аналогії неможливо показати зв'язки, існуючі між явищами на недосяжному звичайними чуттями сприймання мікрорівні. Що достеменно відомо, так це те, що площина саморозгортання соціального світу, як і будь-яка інша, має, умовно говорячи, горизонтальну і вертикальну складові.

Ці складові виявляються як окремі площини, тоді можна умовно говорити про горизонтальну і вертикальну площини саморозгортання соціального світу. Стисло викладемо свій підхід до їхнього походження і призначення, дотримуючись особливо почуття міри і обережності і не стільки в робочих гіпотезах, скільки у висновках.

Саморозгортання соціального світу в горизонтальній площині забезпечує виробництво і відтворення матеріальних благ і послуг, призначених для задоволення потреб фізичної людини. Звідси випливає настанова на превалювання матеріального чинника в нашому житті і матеріалістичне розуміння історії взагалі. Цей тип взаємодії людей між собою нам, звичайно ж, більш близький і зрозумілий, оскільки його ґрунтовно описали К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін і їхні послідовники. Його функціональне призначення полягає в задоволенні наших потреб: витальних і соціальних, матеріальних і духовних. Тут немає необхідності докладно зупинятися на характеристиці даного аспекту, оскільки висвітлення праці як специфічного типу взаємодії людей є, як вище було вже підкреслено, стрижнем добре знайомої нам марксистської доктрини.

У вертикальній площині, як відомо, внутрішній зміст людини розгортається по лінії “цінність – смисл”. На підставі цього ми вживаємо спробу довести, що ціннісно-смысловий характер зберігається і в вертикальному сходженні соціального світу, але тільки процес, що протікає тепер у зовнішньому середовищі, має дещо інший зміст, а отже, і найменування.

Якщо в горизонтальній площині механізмом перетворення виступала праця, то тут цю функцію виконує мислення людини, яка поступово освоює названі вище рівні сходження універсуму. Він робить це шляхом засвоєння інформації, а точніше – перетворення її в знання. На рівні об'єктивованого соціального світу цей рух досягається завдяки колективному мисленню і колективній рефлексії. Об'єктивується це все у вигляді форм суспільної свідомості. Реально виходить так, що сходження людини у вертикальній площині здійснюється за рахунок накопичування форм свідомості. При цьому їхня кількість повинна відповідати числу рівнів сходження розуму від неусвідомленої до Абсолютної форми або чистого Розуму.

Отже, виходить, що в межах людини або в координатах “потреба – дія” і “смысл – цінність” соціальність може перебувати тільки в потенційній формі. Тому соціальність, що виступила назовні, вимагає “своїх” координат. Отже, ціннісно-смыслову площину, що підтримується мисленням колективного суб'єкту, можна уявити як теоретичну компоненту, а потребнісно – утилітарна площина, що підтримується працею, може замінити те, що прийнято називати практикою.

Інакше кажучи, розглянутий вище алгоритм розвитку соціального організму як зняття протиріччя між метою і його практичним станом наштовхує нас на висновок про те, що постійне перебування суб'єкту в стані подвійності є: по-перше, його нормальним станом, оскільки без цього не було б розвитку соціальної цілісності; по-друге, життя соціальної особини і навіть всього соціального світу протікає в координатах “слово і діло”, “теорія і практика”, тому що “в основі функціонування будь-яких

форм психічної активності лежить робота саморегуляційного комплексу, в якому об'єднуються спонукальний і виконавчий компоненти” [159, с. 63].

Нагадаємо, що Гегель розглядав пізнання і практику як дві сторони діяльності ідеї [55]. Ідею нерозривності теоретичного і практичного для соціального світу оригінально сформулював В. Белінський, який писав: “Сонце розуму зійде над людством, і ніхто з тих, хто носить ім'я людини, не буде виключений з дарів всім рівно притаманного духу людського, і для всіх свідомість буде житієм, а життя свідомістю, думка справою і справа думкою, і для всіх буде нова земля і нове небо” [14, с. 53]. У цьому він бачив квінтесенцію нової суспільної соціальності. Тому можна вважати теоретично доведеним, що соціальний світ розгортається в системі координат “теоретичне” – “практичне”.

Це дуже важливий висновок для розуміння топології соціального тіла і алгоритмів соціального руху взагалі. При цьому підкреслимо, що процес саморозгортання соціального світу в горизонтальній площині більш повно відбитий в творах представників матеріалістичного крила філософської думки – К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна, а в вертикальній площині – в творах Г. Гегеля та інших представників так званого ідеалістичного крила світової філософської думки. Як тепер стає очевидним, протиставлення К. Маркса і Г. Гегеля досі було не зовсім коректним, і не стільки через різницю методологічних підходів до пояснення світу, але і площин аналізу об'єктів, які вони вивчали. К. Маркс пояснював горизонтальний, а Г. Гегель – вертикальний рівень саморозгортання світу.

Розуміння теорії і практики як основних координат, в яких протікає соціальне життя, є найважливішим чинником для розуміння і пояснення причин кризи соціальних систем взагалі, і в СРСР зокрема. Особливих доказів того, що в колишньому СРСР існував розрив між словом і ділом, не вимагається. Це було видно і за якістю п'ятирічного планування, і за рівнем виконання постанов і рішень партії та Уряду, які приймалися, і по “дугій” звітності, і, нарешті, по культивуванню у суспільстві подвійної моралі.

2.4. Функціональний аспект соціального організму

Тепер можна розглянути самий спосіб, яким здійснюється те, що прийнятно називати соціальним життям. Суть руху соціального організму або його соціальне життя полягає в процесі глобального метаболізму об'єктивованими процесами і продуктами.

Аналіз показав, що в соціальному світі слід виділяти два напрямки обміну об'єктивованими продуктами і чотири його різновиди, тобто по два

в кожному з напрямків. Напрямки обміну збігаються з векторами саморозгортання універсуму. На наявність взаємодії в різних площинах вказують і дослідники сучасного періоду, однак вони трактують його по-своєму. Так, наприклад, Ю. Прилюк, виділяє горизонтальний обмін, що систематизується за видами соціальної взаємодії (матеріальне і духовне виробництво), і вертикальний – за соціетальним рівнем соціального спілкування: індивід – група, група – маса (клас) [27, с. 108].

З практики добре відомо, наприклад, не тільки про існування цих двох потоків обміну, але і про те, що в структурі людської особистості превалює духовна складова, а матеріальна складова має немов би похідний характер. Водночас, відомим фактом є розуміння того, що на боці суспільства, навпаки, превалює матеріальна складова, в той час як її духовна протилежність функціонує нестійко, і виступає назовні немов би фрагментарно. Звідси недооцінка на практиці культури і всього того, що пов'язане із забезпеченням розвитку духовності в суспільстві. Останнє в повсякденному житті матеріалізується в принципах поведінки керівників шляхом культивування остаточного принципу фінансування духовної сфери.

Як показав історичний аналіз, в житті людини, що не охоплює все багатство мікрорівня саморуху універсуму, було властиво концентрувати свою увагу на окремих його моментах продуктивності, і тоді ми маємо абсолютизацію або його ноуменальної фракції, або його феноменальної фракції процесу продуктивності. Як пише В. Шмаков: “Якщо суспільство штучно центрується тільки на ноуменальному, виникає церква, якщо ж тільки на феноменальному – виникає економічна держава. Але як та, так і інша – суть лише тільки утопії, абстрактні ідеї, бо в дійсному житті завжди виявляється і ноуменальне і феноменальне в органічній сполученості”. При цьому вельми не важко вказати ряд відповідних цим двом випадкам історичних прикладів.

До власне соціальної взаємодії ми відносимо працю і спілкування, що включають людину в горизонтальний кругообіг об'єктивованого універсуму. У своїй сукупності вони обидва утворюють те, що ми називаємо виробництвом матеріального і духовного призначення. Всі разом вони утворюють специфічний процес, який ми називаємо соціальним метаболізмом, оскільки в ньому йде обмін об'єктивованими продуктами.

Обмін, що протікає у вертикальній площині, здійснюваний у інформаційній формі, ми досі просто повною мірою не розуміли і, природно, недооцінювали. Інформаційний метаболізм якраз дає можливість оцінити місце і роль соціального організму в саморозвитку Всесвіту. Нам ще належить усвідомити функцію інформації, перетвореної інтелектом людини в форму ідеї, упакованої в смислові одиниці – кванти знання і відіслану за межі планети. Відносно того, як ми будемо освоювати інформаційний метаболізм, буде зростати розуміння космічного характеру і

призначення планетарного життя.

При порівнянні цих двох метаболічних потоків між собою виявляється, що провідну роль грає все той же обмін, що протікає у вертикальній площині. Особливо актуальним, виявляється, може бути вивчення через цю настанову робіт Н. Бердяєва, який вважав планетарний світ похідним [18, с. 109-110].

Стійке функціонування соціального тіла, як було вже не раз показано, супроводжується проявом функціональної прибавки. Прибавка – це функціональна якість родового продукту, а раз так, то він повинен мати принципово іншу якість, ніж особистість і соціум.

Виходячи із закономірностей функціонування розумної живої речовини, доречно буде обґрунтувати робочу гіпотезу про те, що в процесі спільного функціонування особистості і суспільства з'являється якісно нова надрозумна речовина, яку можна назвати найчистішою соціальною реальністю. Для пояснення її носія треба освоїти якісно новий рівень соціальної реальності – надколективний.

Інакше кажучи, аналогічно тому, як в процесі функціонування людського організму з'явилася особистість, а в ході саморозгортання соціума проявився ефект колективної особистості, так тепер настає черга виходу на перший план надколективних соціальних утворень. Життя останніх протікає в формі слабкої взаємодії, що породжується пульсацією “безкровних” колективних соціальних конструкцій.

Інакше кажучи, досі ми мали справу з соціальними утвореннями, які цілком можна описати категоріями “Я” і “Ти” або “Ви”. Але ми добре знаємо, що ще повинна існувати і область самореалізації “Ми”. Тоді “Ми” якраз і є рівень надколективних соціальних утворень що продукують найчистіший соціальний зміст.

Цей рівень російська філософська, і особливо теологічна думка, освоєно шляхом категорії “соборність”. Виходячи з концепції, що нами розвивається, життєдіяльність надколективних соціальних утворень – це форма існування соціальної реальності на мегарівні. Ось як цей момент описує С. Франк, який співвідносить поняття соборності не з будь-яким конкретним суспільством, типом освіченості, культури, соціального устрою або церковного життя, а з будь-яким суспільством, незалежно від його якісної визначеності. Він, зокрема, пише наступне: “Феноменологічно і завдяки цьому онтологічно людина набуває своєї самосвідомості, існує як “я” тільки через протиставлення себе іншому “я” – “ти” і є залежним членом цього двоєдинства. У силу цього, відношення між “я” і “ти” не похідне від незалежного буття окремих “я”, а, навпаки, вперше його створює. Інакше кажучи, “я” існує лише в складі “ми” як споконвічної і непереборимої єдності. Єдність “ми” настільки ж первинна, як і єдність “я”. Людська особистість мислима лише як член духовного організму суспільства”.

Соборність не є колективна реальність, що стоїть над людиною і йому велить і, на думку М. Бердяєва, вона “є вище духовне існування людей, є входження в спілкування живих і мертвих” [15]. З цієї причини колективізм, за Бердяєвим, є відчуження, екстериоризація свідомості і совісті, перенесення їх на фіктивну реальність, псевдореальність, якою є колектив.

Людська свідомість, вважає С. Трубецкой, не зводиться до особистої свідомості окремої людини. Людська свідомість – колективна функція людського роду, живий і конкретний універсальний процес. Внутрішня метафізична соборність здійснюється в думці і слові, і тому “органічна соборність людської свідомості припускає не тільки родову єдність, але і особисте живе спілкування між людьми, – і не тільки рід і індивід, але особливий надособистісний початок, в якому приміряється родове з індивідуальним”.

Наявність цього надколективного рівня в об’єктивованому соціальному світі інтуїтивно відчувається дослідниками, оскільки він, в силу своїх атрибутивних властивостей соціального, чинить на нас тиск. Розвиваючи ідею соборності свідомості, Трубецкой приходять до своєї знаменитої формули: “Свідомість не може бути ані безособовою, ані одноособовою, бо вона більш ніж особиста, будучи соборною”.

Все викладене вище означає, що на цьому рівні суб’єктивоване соціальне, ввібравши в себе зміст потенційного соціального світу, що знаходиться в структурі людської особистості, і зміст соціума, об’єктивованого на макрорівні, створює оригінальний продукт, зваблюючи його на мегарівень. Тут ми маємо справу з рафінованим соціальним змістом, який відіграє у нашому житті інтегруючу роль, об’єднуючи і згуртовуючи людей в різного роду соціальні цілісності. Це конструкції логічного походження. Все викладене вище, мається на увазі абстрактний рівень, якісно інший соціальний зміст, свідчить про те, що ми маємо справу, якщо оцінити, що відбувається, в категоріях макрорівня, з надсвідомістю соціального організму.

Якщо ж звернутись до категорії суб’єктивності, то ми тут маємо справу з абстрактною особою. У ній сходяться і ведуть відносно самотійне життя безліч “Я.” Особа – це публічний образ “Я”, що утворить нейтральне “Воно”, то є нейтральна – Особа. “Воно може бути створене особистими зусиллями індивіда, а може бути дароване йому іншими, воно може бути придбане і може бути втрачене. З Особою так або інакше пов’язані смисли, що циркулюють в соціальній комунікації. Це і міжособистісна комунікація, і автокомунікація, коли виникає напруга між Я – концепцією і Особою: тоді одна з складових цього утворення сама наділяється особистими рисами, персоніфікується (“Даймоній” Сократа, “неукротима Совість” А. Ахматової, “сім Я”. А. Вознесенського і т.д.)” – цілком справедливо стверджує Л. Бляхер. [24, 25]

Це означає, що в теоретичному аналізі змісту соціального світу ми вийшли на розуміння необхідності і об'єктивності існування особливого класу суб'єктів, не володіючих білково-нуклеїновими субстратами.

Тепер зобразимо соціальний організм у такому вигляді, в якому він виявився перед нами у ході філософського сходження по східцях руху універсуму [Рис. 3.2].

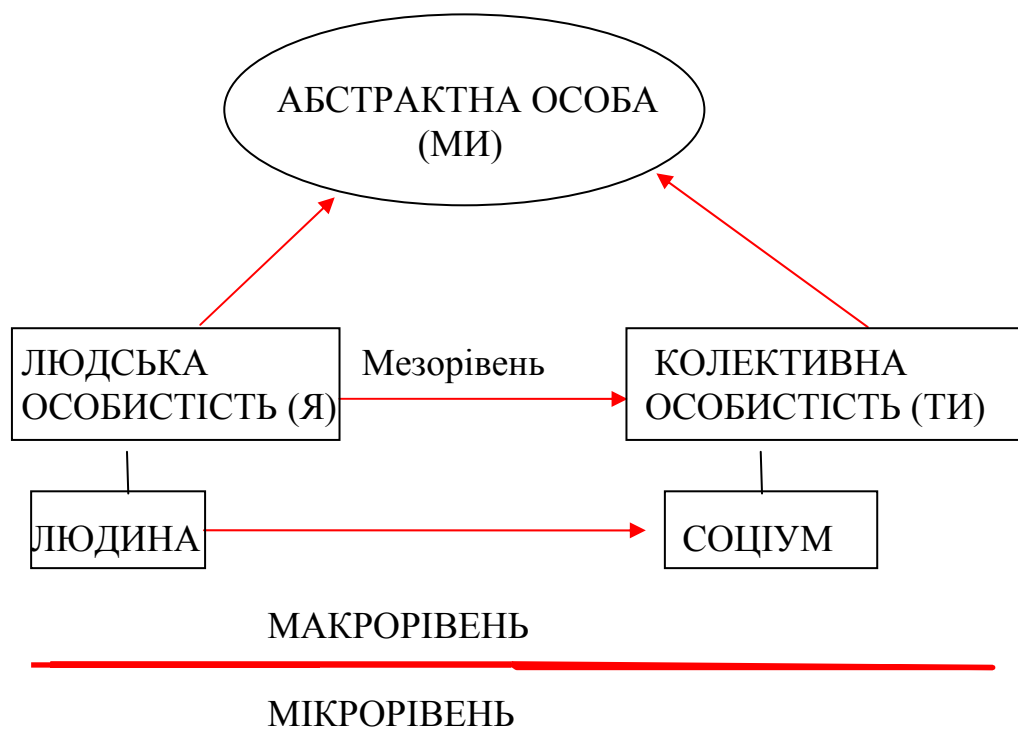

Рис. 3.2. Генетична модель соціального організму

Це далеко не зайві питання. З приводу останнього зауваження, наприклад, думки дослідників розходяться. У філософсько-соціологічній літературі, наприклад, широко розповсюджена точка зору, що заперечує наявність ще будь-яких стадій у саморозгортанні універсуму. Основна аргументація тут полягає в тому, що "людина, суспільство є вищим (найвищим) східцем розвитку матерії" (В. Орлов), "здатної до нескінченного розвитку, не виходячи за свої межі" (А. Ласточкін). У той же час А. Урсул, наприклад, пише, що "на певному етапі розвитку повинна з'явитися нова форма на основі соціальної, яку можна умовно назвати "надсуспільною" або "постсоціальною".

Саме наявністю в соціальному світі класу абстрактних соціальних осіб слід пояснювати багато парадоксів суспільної свідомості. При цьому в міру того, як соціум олюднюється, самі індивіди "перетворюються" в якусь подобу неорганічного тіла, машини або її деталі, "коліщатко" або "гвинтик", чим більше абстракція набуває конкретно-людських якостей, тим більшою мірою самі люди немов би втрачають їх, "стирають" свій людський вигляд, стаючи всього лише деякою соціальною "річчю". Соціум, абстракція, здавалось би абстрактні поняття, починають жити

своїм особливим, самостійним життям. Завдяки цьому в суспільній психології соціум і індивід максимально відсуваються одне від одного: соціум стає “великою людиною”, людина ж у кращому випадку – “маленькою машиною”. У цьому ж слід вбачати і пояснення принципу дії “невидимої руки”. Питання становлення в суспільстві безособової влади докладно розроблене французькими інституціоналістами, наприклад Бюрдо і Веделем, пізніше його ґрунтовно досліджував і Д. Левін.

Отже, якщо слідувати принципу Реді, то ми підійшли впритул до розуміння походження існування космічної форми життя на Землі. Третя природа не фантазія, а двічі об'єктивована реальність соціального матеріалу. Це вже не соціальна природа. Прямим аналогом тут виступає друга природа по відношенню до першої природи. І та і інша – універсум, але такий, що перебуває на різних фазах саморуху.

2.5. Саморегуляція соціального організму

Теоретично пояснити появу якісно нового рівня в саморозгортанні соціального світу ми можемо, якщо тільки доведемо робочу гіпотезу про те, що це знадобилося соціальному організму для відправлення специфічної функції, що знімає протиріччя його внутрішнього життя. Інакше кажучи, треба вказати на внутрішню потребу соціального організму, для задоволення якої потрібний вихід на більш високий рівень саморуху універсуму.

Тобто, цілком логічно припустити думку про те, що у соціального організму є стан, на який він повинен мати можливість поглянути немов би збоку, корегуючи свій внутрішній зміст як системи, що саморозгортається. Тут важливо вказати на риси системи, що саморозгортається. Виходячи з літератури, можна погодитись з тим, що “суспільство є таким, яке саморозвивається, якщо процеси в ньому швидко минають весь цикл, характерний для вищеозначеної системи. Інакше кажучи, процеси швидко піднімаються з рівня нижнього шару до рівня верхнього (відбиваються в ньому) – в підсумку утворюються засоби самозмін (з підтримуючої або заперечувальної моралі, права) і виконавчо – перетворюючих можливостей (техніка, матеріальні ресурси). Ці засоби самозмінення починають корегувати те що відбувається у суспільстві, зміцнюючи його існування, породжуючи потрібні йому для виживання і розвитку нові якості. Завдяки цьому воно прагне піднятися до статусу системи, що саморозвивається” [159, с. 171-172].

Тепер логічно уявити, що для відправлення таких функцій якраз і знадобився більш високий рівень абстракції, на якому міг би сформуватися

морфологічний орган – її реалізатор. Згадаємо про те, що у живих організмах спочатку з'являється потреба в певній функції, а тільки після цього поступово формується морфологічний орган, що її забезпечує. При цьому ще раз підкреслимо, що соціальний організм, незважаючи на всю свою “примарність”, є розумною живою системою. На це вказував ще Діоген Лаерцій, який, посилаючись на відомого представника середньої Стої Посидонія, писав про те, що “світ влаштовується розумом і провидінням” і що весь “світ є жива суть, одухотворена і розумна, а провідна частина в ньому – це ефір” [67]. Дослідники сучасного періоду називають цей стан, це живе соціальне утворення по-різному, одні, наприклад, називають “життєдайною системою” (С. Бір), інші – “динамічним цілим” (В. Келасьєв).

Одним з аргументів цього є вже теоретичне обґрунтування легітимності соціального життя взагалі. Але це факт, встановлений з боку теорії, а тепер наведемо свідчення цього ж з боку практики. Тут ми маємо безліч свідчень, що соціальний організм володіє колективними почуттями, легкозбудимою психікою, пам'яттю, спроможністю відбивати і рефлексувати. Так, наприклад, у науковій літературі існують прямі вказівки на те, що соціальний організм володіє спроможністю колективної рефлексії. Тут достатньо послатися на роботу В. Бехтерева “Колективна рефлексологія”, що вийшла ще у 1921 році [23]. Ще раз нагадаємо про вже відому нам роботу Є. Донченко “Соціетальна психіка”. У 1993 році В. Казміренко в монографічному дослідженні “Соціальна психологія організацій” ґрунтовно викладає проблеми становлення і функціонування соціально-психологічного регулювання даної цілісності [86].

Існування всіх цих настанов і алгоритмів поведінки не залежить від ставлення до них окремого індивіда. “Отже, – пише Е. Дюркгейм, – ці засоби мислення, діяльності і чуттєвості володіють тією ж визначною властивістю, що існує поза індивідуальними свідомостями” [71], тобто вони складають специфічну властивість соціальної системи.

При цьому він доводить, що в соціальному організмі існує специфічна форма пам'яті, що все це зберігає і видає всякий раз, коли це потрібно для підтримання порядку в соціальній системі. “Ці типи поведінки і мислення не просто знаходяться поза індивідом, але і наділені примусовою силою, внаслідок якої вони нав'язуються йому незалежно від його бажання” [72]. Таким чином, наявність в даній цілісності таких психічних властивостей, як колективні почуття, переживання, соціальні рефлекси, інстинкти, рецептивність, рефлексивність, пам'ять, колективна або загальна воля, свідомість, самосвідомість, надсвідомість, соціальний інтелект і багатьох інших елементів духовності фактично однозначно визнається дослідниками. Тут питання полягає в тому, щоб концептуально пояснити їхнє походження, функціонування і розвиток.

У науковій літературі також чітко просліджується прагнення

дослідників обґрунтувати засобами теоретичного аналізу необхідність існування морфологічного органу, що здійснював би оперативне управління внутрішнім життям соціального організму. Його різні автори називають по-різному. От тільки деякі його формулювання: “Соціальний Розум”, “керівний розум”, “колективні центри свідомості”, “Загальносоціальний розум”, “загальний збірний мозок”, “Єдиний соціальний розум”, “Глобальний мозок людства”, “асоційований розум”, “суспільний інтелект”, “рефлексія соціума” та ін. Зрозуміло, що наведені поняття не синоніми, і розвести їх – справа спеціального дослідження, а поки що дослідники оперують ними як чимось само собою зрозумілим і інтуїтивно усвідомленим.

Частота вживання, наприклад, поняття “колективний розум”, наростає по експоненті, але тільки останнім часом з’явилися спроби дати його визначення. Так, наприклад, санкт-петербурзькі дослідники пишуть наступне: “З нашої точки зору, під колективним розумом слід розуміти спроможність соціальної системи до адекватного відбивання ситуації, що склалася як в логіко – науковій, так і в морально – оціночній формі” [159, с. 152]. Змістовно колективний розум соціального організму висловлюється у “вигляді деякого поля ідей, що носять векторний, виборчий характер” [159, с. 152].

Морфологія такого органу, як впливає з літератури, складається шляхом підпорядкування основних соціальних процесів і відповідно діючих в них індивідуальних розумів єдиному соціальному Розуму [33].

Отже, все говорить про те, що в соціальному організмі є елементи, які здатні забезпечити процес відбивання протиріч його внутрішнього життя по вертикалі. Процес відбивання себе при досягненні певного рівня призводить до якісного стрибка, оскільки соціальний організм починає усвідомлювати і вести себе як рефлексуюча особина. Так виникає “Я” соціального організму, що відділить його від соціального середовища. Таке усвідомлення суміщає її власні рухи, дії з фактом наявного буття. Новою якістю соціального організму, що виконує таку функцію суміщення, є колективна самосвідомість, самовідбиття.

Суміщення колективної самовідомості із смислом, “викликаним” з континуума Семантичного Всесвіту і таким, що виступають як критерій протікаючих відбиттєвих процесів у соціальному організмі, призводить не тільки до того, що останній починає усвідомлювати факт власного буття, але і трактувати його як “гарне” або “погане”. При цьому зрозуміло, що жодній іншій ланці, окрім як почуттю “Я”, якість “добре”/“погано” адресована бути не може. Але з таким адресуванням воно водночас передає “Я” свій смисл. Виходить, що якість “добре”/“погано” нашаровується на “Я”, що породжується, і завдяки цьому робить його бажаним або небажаним для соціальної цілісності. Сполучення цих двох типів системних ефектів дасть принципово нову якість – оціночне самовідбиття.

При цьому елемент “Я”, помножений на морально-оціночний компонент, є серцевиною процесу самоорганізації, оскільки наслідком їхньої взаємодії є бажання соціальної особи щось переробити або навіть створити щось нове, чого раніше ще не було.

І взагалі, з моменту початку відбивання, у соціальному організмі лавиноподібно виявляється ефект мультиплікації. Те, що ми тут вибудовуємо, є лише основна сюжетна лінія розвитку соціальної цілісності.

Завдяки процесу відбиття, у соціальному організмі відбувається диференціація соціальної речовини. Одна частина залишається на колишньому рівні, а інша – прагне на верхній рівень. Так формується дві принципово нові його підсистеми – що відбивається і що відбиває, з'являються специфічні потоки внутрішньої інформації, виникає орган управління, який діє на цій інформації, і виробляє директивну інформацію, нарешті, формується механізм гомеостазу.

При цьому зміст процесу відбивання, а це смисл того, що відбувається у внутрішньосистемній конструкції, знятий і зосереджений в інформації, що рухається по каналах вертикальної комунікації; мірою ж його якості є її цінність. Остання тим важливіше, чим точніше в ній зафіксований стан структур, які відбиваються.

Відбиваюча система посилає інформацію про процес, який відбивається з допомогою певних сигналів. Сигнал спрямовується в знаковій формі. Він несе в собі гносеологічний образ структури, яка відбиває – знакового предмету, який по своїй структурі є двошаровим – поряд з конкретно-чуттєвим відображенням фактури знаку він включає деяку надбудову, що відображає його значення.

Однак матеріальний об'єкт або процес при цьому тільки в тому випадку може бути сигналом, якщо він у своїй структурі відбиває особливості структури, що його надіслала. У той же час між тією, що відбивається і тією, що відбиває, системами інформація передається з допомогою багатьох сигналів, і якщо б між ними не було відбивання, тобто якщо б між ними не відбувався процес послідовного формування відповідних структур, не могла б відбутися і сама взаємодія соціальних систем. “Яке б явище взаємодії ми не розглядали, – пише Н. Кивенко, – скрізь виявляється, що дія однієї системи на іншу передається з допомогою проміжних структур, що є сигналами, що несуть цю інформацію” [91, с. 136].

Звернемо тут особливу увагу на ту обставину, що сигнали є такими енергоінформаційними продуктами, що несуть інформацію про стан структур, які відбиваються, з одного рівня саморуху універсуму на інший. Необхідність перехідних структур (сигналів) диктується тим, що вищезазначені рівні недосяжні один для одного. У зв'язку з цим для передачі інформації використовуються проміжні структури і механізми.

Очевидно, при взаємодії рівнів універсуму між собою, вони не

“переживають” всі проблеми інших, а враховують тільки кінцеву результуючу силу їхнього впливу. Тут працює принцип паралелограма для інтеграції у вектор руху сукупності духовних процесів або сил.

Відбивання є відповідною реакцією соціального організму на вплив середовища. Слово “відбивати” означає “протистояти”, “давати опір”, “разити”, “відштовхувати”, “перемагати”, “відкидати”, “заперечувати”. Воно складає невід’ємну і основну частину всякого руху (взаємодії), і пов’язане з процесом формування структури і функції системи. “Структура, – пише Н. Кивенко, – що є основою будь-якої системи (цілого), своїм виникненням і специфікою характеру зобов’язана руху і відбиванню, що зумовлюють побудову системи. Механізм формування структури цілого безпосередньо спрямовується як самим процесом відбивання загалом, так і його властивостями” [91, с. 142]. Як випливає з наведеного положення, відбивання є атрибутивна властивість соціального організму, оскільки прямо пов’язана з формуванням структури соціальної цілісності.

Суть відбивання полягає в тому, що воно включає в себе таку залежність між двома процесами, при якій особливості першого процесу відтворюються у відповідних особливостях другого. Це означає, що між взаємодіючими структурами, завдяки властивості відбивання, встановлюється причинно-наслідкова залежність. Причому, при впливі нижче розташованої структури на ту, що розташована вище, відбивання в останній фіксується у вигляді семантичного сигналу, а при зворотному впливі – вищестояча структура змінює морфологію нижчої структури. Отже, відбивання, що протікає в зворотному напрямку, має іншу властивість. Воно відоме в літературі як управління.

Сигнал набуває сили тільки в соціальній цілісності, яка досягла певного ступеня виробленості, тобто, коли є в наявності певні різновиди структур і коли вони вже мають хоча б найпростішу початкову конфігурацію, тобто, коли між ними склалися функціональні зв’язки, порушення яких згубно відбивається на здоров’ї соціального організму. Існування в природі спільності структур пов’язане також з тією обставиною, що сигнали, які несуть інформацію від однієї системи до іншої в процесі відбивання, є безпосереднім чинником управління останньої.

Оскільки ми вже встановили, що орган управління знаходиться на вищому рівні, то це означає, що система, яка відбиває, реагує у відповідь на отриману інформацію характерним для неї чином, у напрямку, “заданому” шляхом інформації системою, що відбивається. Вочевидь, отримана з нижніх шарів інформація порівнюється зі смислами або ідеальними зразками, витягнутими з континуума Семантичного Всесвіту, і на підставі розбіжностей між ними приймаються рішення, обов’язкові для виконання структурами нижнього рівня. Ця специфічність відповідної реакції при відбиванні дозволяє говорити про відбиваючу систему як про ту, що управляє.

При цьому система, яка відбивається, по відношенню до системи, яка відбиває є керуючою системою, бо вона посилає їй інформацію, що є чинником управління. Як доведено, для всіх систем матеріального світу характерно те, що вони, взаємодіючи між собою і взаємовідбиваючи одна одну, обмінюються інформацією про процеси, що в них протікають. Ця ознака є загальною для всіх видів управління і свідчить про аналогію в структурній організації якісно різноманітних об'єктів.

Інформація, як специфічна форма зв'язку, являє собою засіб впливу чинників навколишнього середовища на керовану систему. Не можна говорити про управління, не маючи при цьому на увазі наявність обміну інформацією між системами, і немає сенсу говорити про існування інформаційних потоків, не мислячи їх елементами певного процесу управління [91, с. 126].

Процес управління завжди вчиняється на основі прийому, зберігання, передачі, і перетворення інформації і здійснюється такою схемою: керована і керуюча системи, між якими виникає інформаційна залежність. Інформація, яка надходить від керуючої системи до керованої, і являє собою чинник, що здійснює управління.

До яких наслідків може навести надмірна активність керуючої системи в соціальному організмі видно з роботи Вяч. Іванова “Легіон і соборність”. Скупчення перетворених на безликих істот людей в цілісність “повинно розвинути колективні центри свідомості. Немов би загальний збірний мозок, який негайно оточить себе найскладнішою і найтоншою нервовою системою і втілиться в подібність суспільного звіра, обдарованого страшенною силою і неабиякою доцільністю найдрібніших рухів свого строго супідрядного і зосередженого складу. Це буде еволюцією частини людства до Надзвіра... Це буде разом апофеозом організації, бо звіром буде максимально зорганізоване суспільство” [77, с. 99-100].

Тепер, коли нам відомо про існування соціального організму як живої суті або цілісності, наведені вище факти можна прокоментувати по-іншому. На нашу думку, процес відбивання є рух інформації з нижнього рівня на верхній, а зворотний рух – є процес управління. Це два досить відмінних процеси, що реалізуються навіть різними органами соціального організму.

Це означає, що при вертикальному русі універсум сформував керовану та керуючу підсистеми, які для нормальної своєї взаємодії зажадали і створили принципово новий вид інформації – управлінську інформацію. Остання, в свою чергу, поділилася відповідно на виконавчу (звітну) і директивну. Між органом, якому притаманна функція управління і керованим тілом складаються відношення субординації.

З урахуванням викладеного вище можна стверджувати, що тут ми маємо справу не з виокремленими процесами відбивання і управління, а з більш складним і тонким процесом, який слід би було називати

саморегулюванням соціального організму як здатної до саморозвитку системи.

Отже, процес саморегулювання породжується в ході вертикального руху універсуму. Алгоритм дії названого механізму, за Н. Кивенко, можна уявити так: кожний сигнал, представляючи собою той чи інший соціальний процес, фіксує в своїй структурі (безпосередньо або опосередовано) особливості системи або органу, що надіслали його. Між структурою цієї системи і структурою сигналу існує специфічна відповідність. Потім цей сигнал, досягнувши системи, наражається на зустрічний вплив, вступаючи з нею у взаємодію. Між ними теж формується відношення структурної відповідності. Структура відображаючої системи стає подібною структурі сигналу, а через неї і структурі впливаючої на неї системи. Зміна структури цієї системи змінює певною мірою і в певному напрямку її природу, характер її взаємодії з навколишнім середовищем.

Оскільки ми маємо справу зі структурованими речами, які взаємодіють із середовищем не як ціле, а окремими своїми сторонами, то ми мусимо перейти на інший рівень абстракції. Тут зміну внутрішніх зв'язків слід розглядати як рух внутрішнього, а дію – як “озовнішнення” зміни, прорив її за межі речі назовні, або навпаки, як “овнутрішнення” зовнішнього впливу. Цей аспект мусить бути присутнім в теоретичному аналізі, бо соціальний організм як соціальний суб'єкт обов'язково спрямований своєю активністю у зовнішнє середовище, оскільки він за своєю природою мусить взаємодіяти з подібними собі соціальними одиницями. Згадаємо, що тиск на інших і взаємодія з іншими є атрибутивна властивість будь-якого соціального утворення. У зовнішній взаємодії дія, доведена до крайньої своєї форми, покидає межі соціального організму або окремої його частини, тобто вона вивласнюється (відчужується) від свого джерела. Тут ми маємо справу з надсвідомістю соціального організму.

Таким чином, соціальний організм як соціальна річ є єдністю властивостей і відношень, як існування є єдністю зміни і дії. У зміні соціальний організм перебуває сам по собі, а в дії він виходить за межі самого себе. Виникаюча на основі відбивання і управління система саморегулювання покликана контролювати і спрямовувати виникаючі при цьому зовнішні зв'язки соціального цілого і його рух у зовнішньому середовищі.

Раціоналізація поведінки соціального організму в зовнішньому середовищі диктується все тим же сенсом, породженим ще процесом відбивання задля оцінки стану внутрішніх зв'язків. Тепер вже, завдяки активізованому сенсу, система саморегулювання автоматично виходить на управління можливостями соціального організму. Сенс, виступаючи як елемент системи саморегулювання, виявляє вирішальний вплив на всі наявні у соціального організму можливості, утверджуючи примат цілісності над всім, що відбувається в її складі.

При цьому сенс не зводиться до одиничної мети, а являє собою “певну траєкторію мети, точніше – певний смисловий простір, що як “аттрактор” каналізує, консолідує окремі доцільні дії і спонукання в єдине смислове русло, з яким виникає зворотний зв'язок” [159, с. 181].

За рахунок такого зворотного впливу сенсу породжених системних ефектів на можливості соціального організму настає пора його самозмін як цілісності. Усвідомлена необхідність самозмін починає “гнати” процеси у зворотному напрямку – від вияву потреб до прояву можливостей, властивостей системи. Органом управління “обирається” з безлічі наявних можливостей тільки та, що відповідає збудженому сенсу і загальній ситуації у системі. Це призводить на практиці до того, що реалізація обраного варіанту змін потребує найменші з необхідних для задоволення актуальних потреб енергозатрати соціального організму.

Тепер ми можемо уявити модель соціального організму в новій якості, тобто при розрізненні в його складі керованої і керуючої підсистеми [Рис. 3.3.].

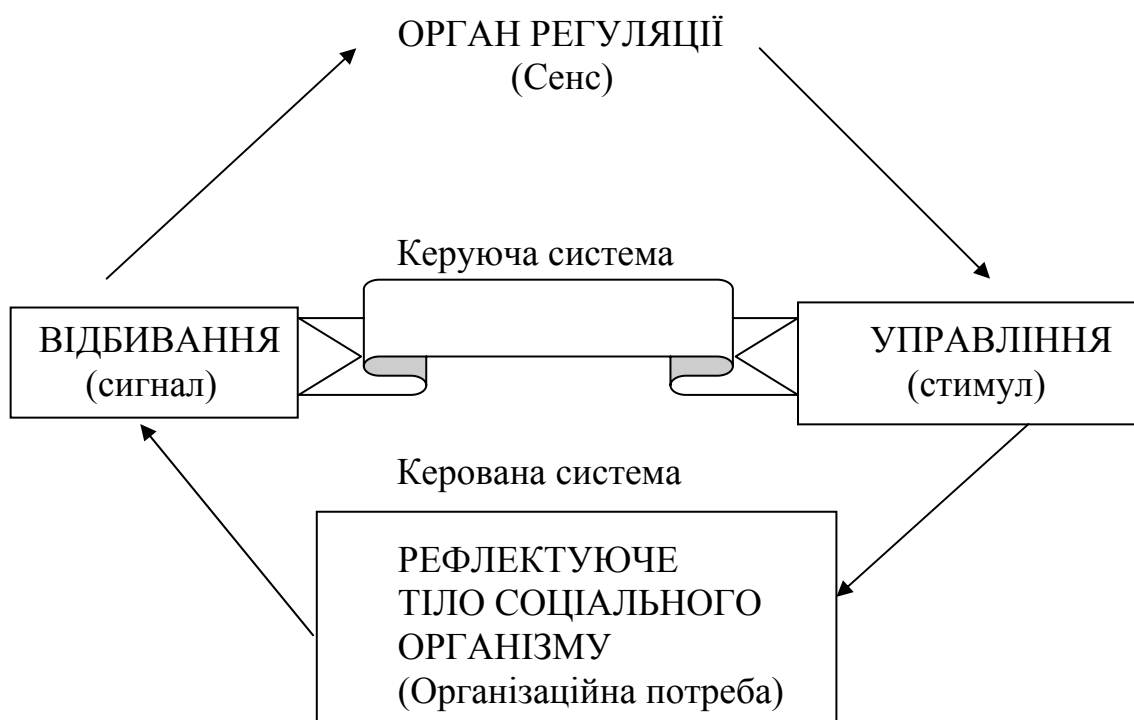

Рис. 3.3. Модель системи саморегулювання соціального організму

Про відносну самостійність органу управління соціального організму свідчить його власне життя, що створюється за специфічними законами інформаційного спілкування. Механізмом підтримання динамічної сталості функціонування управлінської системи соціального організму в заданих межах формується особлива управлінська структура в органі управління,

що отримала в науковій літературі назву гомеостат. Гомеостат – це базисне функціональне поняття механізму переробки інформації. Він реалізується на різноманітних матеріальних носіях інформації. Модель гомеостата і її властивостей розроблена Ю. Горським і викладена в монографіях, численних публікаціях засідань школи-семінару з гомеостатики, на конференціях, міжнародних симпозіумах та конгресах [60; 63]. У багатоклітинних живих системах гомеостат, на відзнаку від речовинної одиниці життя – клітини, виступає як інформаційна одиниця життя, тобто, тільки за його наявності забезпечується кругообіг нежиття.

Для системи саморегулювання фактично характерні декілька джерел детермінації: одне – з боку чисто зовнішніх впливів, друге – з боку її власної внутрішньої динаміки, третє – з боку її минулого (пам'яті). Тому поведінка соціальної особини надто складна для прогнозування, тому що вона, образно кажучи, “сама часом не знає”, як буде вести себе. Ця цікава обставина відзначається і в літературі з самозорганізованих систем.

На практиці виявляється, що саморегулювання являє собою найбільш складний вид вертикальної взаємодії суб'єктів або структур між собою. Під загальним визначенням поняття “регулювання” (регулятивний процес) ми розуміємо упорядкування соціальних процесів. При цьому під упорядкуванням процесу мається на увазі збільшення нерівнозначності імовірностей можливих змін параметрів штучно створеної людиною реальності, тобто такий вторинний процес, який, використовуючи поняття ентропії, найчастіше характеризують як антиентропійний або як процес зменшення ентропії [8, с. 207-208].

Регулювання, будучи процесом вторинним, завжди здійснюється відносно певних первинних процесів і значною мірою залежить від природи цих первинних процесів, а також від специфічної різноманітності видів упорядковуючих взаємодій, характерних для певного рівня організації універсуму, в даному випадку для його соціальної (розумної) форми саморуку. На всіх цих рівнях саморегулятивні системи можуть існувати в специфічних структурних формах, але цей момент доцільно розглянути спеціально.

При цьому суть регулювання в найзагальнішому випадку зводиться до локалізації соціальних процесів, що упорядковуються відносно один одного в просторі і їхньої циклізації в часі. Плюс до цього слід ще додати оцінку і переоцінку цінності соціальних явищ. У такому випадку регулювання виявляється процесом формування відношень не тільки між процесами, але і між тими предметами, змінами яких ці процеси будуть. Завдяки цьому, коли об'єкти, що упорядковуються знаходяться в стані руку, його регулювання постає одночасно і як процес породження й самоорганізації розуму, і як процес організації продуктів останнього.

Інакше кажучи, процес організації активних об'єктів є процес регулювання їхньої активності, і регулювання, таким чином, є невід'ємною

стороною процесу організації. Упорядкування предметів, їхніх властивостей і відношень без упорядкування відповідних процесів неможливо. Разом з тим, організація не зводиться до регулювання. Вони збігаються тільки тоді, коли об'єкти організації вже знаходяться в активному стані. А взагалі процес організації – це не тільки регулювання процесів, що, вже протікають, але і збудження деяких нових, які раніше ще не відбувалися. Говорячи стисло, процес організації – це єдність процесів активізації і регулювання. Під активацією мається на увазі “збудження або підсилення активності; переведення у діяльний стан; перехід від стану спокою до руху” (у певній системі відліку) [166, с. 23].

Отже, організаційні відношення грають таку ж якісно нову роль в саморусі об'єктивного універсуму, яку грає розум або діяльність при саморозгортанні людини суб'єктивного образу універсуму. На поверхню нашого життя виступає управлінська інформація, виникають нові процеси саморегулювання і їхні продукти.

Однак загальновідомо, що доцільність – атрибут будь-якого соціального суб'єкту, форма причинності, яка побуджує суб'єкт до самодії і прояву власної сутності. Функціонування системи самоврядування соціального організму, що спрямовується необхідністю подолання протиріччя, здатне її розвивати. Але можливі надто різні режими функціонування: режим самозбереження, тупиковий і режим саморозвитку. У всякому випадку, якщо ефект збереження нових якостей, що породжуються задля досягнення необхідної самозміни, буде помітно виражений, те це буде означати, що соціальний організм знаходиться в режимі гомеореа.

Якщо ж у підсумку функціонування системи саморегулювання буде мати місце лише повторення вже відомих операцій, і не буде вироблятися нічого принципово нового, те це буде означати, що соціальний організм знаходиться в режимі гомеостазу.

Можна також говорити про режим розпаду – гомеоклаз, якщо у підсумку функціонування системи саморегулювання породжується те, що викликає загрозу існуванню самоврегульованої системи, робить неможливим існування соціального організму як цілісності.

З цих трьох найбільш типових варіантів розвитку нас, звичайно ж, найбільше цікавить той, за яким система саморегулювання керує рухом соціального організму в зовнішньому середовищі, оскільки вона здатна виявляти власну активність.

Притаманні системі саморегулювання якості, які призначені “для себе”, і не можуть спостерігатися ззовні, носять характер умовних значень. Активність даної суб'єктивності, яка керована сенсом невидимих для зовнішнього спостерігача якостей, стає важкопередбачуваною, оскільки окремих ефектів багато, система володіє свободою дій, у неї з'являються власні мета (з необхідності самозбереження – вони генеруються сенсами,

прогнозними можливостями організму, взаємодією з середовищем).

Для формулювання власних цілей у соціальному організмі виробляється своя власна мова. Продемонструвати цю закономірність легко на практиці КПРС, яка виконувала в соціальному організмі СРСР функцію системи саморегулювання. І. Сталін, наприклад, виступаючи від імені політичної партії, вдається до виразів як антропоморфного (“партія говорить своєю мовою”), так і техніцистичного, навіть військово-техніцистичного (преса – “найсильніша зброя”, “гостра зброя”) характеру [33].

Як аргумент на користь такого твердження, можна навести і факт видання спеціальних словників, в яких концентрується специфічний тезаурус для управління соціальним розвитком [168].

Соціальний організм є полем активної взаємодії двох відмінних один від одного інформаційних потоків: зовнішнього і внутрішнього. Принцип взаємодії тут аналогічний тому, що діє у системі “людина-середовище”, тобто зовнішня інформація актуалізує (збуджує) у внутрішньому інформаційному потоці те, що в ньому вже заздалегідь містилося. Ця взаємодія інформаційних потоків стала в останній час предметом самостійної науки – гомеостатики. Остання виникла на перетині таких наук і дисциплін, як кібернетика, системний аналіз, біологія, медицина, психологія, філософія, соціологія, штучний інтелект, екологія, економіка і інших. Серед тих, кому належить суттєвий внесок у розвиток названої науки особливо слід виділити У. Кеннона, К. Бернара, Р. Ешбі, С. Біра, Р. Харді, Г. Кассіля, В. Дільмана, Д. Саркісова, В. Новосельцева, Ю. Горського, В. Астафьева, А. Степанова та інших.

Суттю науки гомеостатики, є, за визначенням А. Степанова, “вивчення механізмів ієрархічного управління складними системами, що забезпечують підтримання динамічної усталеності життєво важливих функцій, параметрів, ритмів і трендів розвитку” [7]. Основною її метою “є вивчення загальних механізмів управління гомеостатического типу, виявлення в них ролі кооперації, конкуренції і конфлікту і встановлення з управлінських позицій аналогій між системами різноманітної природи”.

Крім того, при постановці системою саморегулювання мети для соціального організму у останнього з'являється ефект подвійного існування. Суть його полягає в тому, що соціальний організм знаходиться в стані структурної напруги, викликаній виниклим протиріччям між наявним його станом і тим станом, до якого він має бути переведеним у майбутньому, і який визначається сенсом. Але соціальний організм не може водночас знаходитися в двох вимірах, тобто мати значні відмінності між морфологічними параметрами і характеристиками функціонування. Соціальний організм починає вирішувати задачу їхнього суміщення, виходячи з тієї настанови, бажано це для нього чи небажано. Намагаючись позбавитися від напруги, що виникає, соціальний організм вимушений переходити зі стану функціонування до фази еволюційного руху.

Література до другого розділу

1. *Асмолов А.* Президент по выбору. Моделирование желаемого будущего / Асмолов А. – М., 2000. – 190 с.
2. *Афанасьев В. В.* Историческая социология Данилевского, Шпенглера и Сорокина / В. В. Афанасьев // социс. – 2005. – № 3. – С. 129-137.
3. *Афанасьев В. Г.* Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
4. *Ахиезер А. С.* Критические пороги социальных систем / А. С. Ахиезер, Г. А. Гольц // Общественные науки и современность. – 1992. – № 1. – С. 45-54.
5. *Бабкин В. Д.* Народ и власть. Опыт системного исследования явлений / В. Д. Бабкин, Н. В. Селиванов. – К., 1996. – 448 с.
6. *Бандурович О.* Образ лидера: представления и предпочтения жителей Украины / О. Бандурович, А. Стегний, Н. Чурилов // социс. – 2003. – № 3. – С. 38-41.
7. *Басков А. Я.* Методология научного исследования : учеб. пособие / А. Я. Басков, Н. В. Туленков. – К. : МАУП, 2002. – 216 с.
8. *Бибик В. М.* Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Нав. – метод. Посіб / В. М. Бибик. – К. : МАУП, 2001. – 216 с.
9. *Бенедикт Р.* Хризантема и меч. Модели японской культуры / Р. Бенедикт. – М. : РОССПЭН, 2004. – 360 с.
10. *Берг. Р. Л.* Генетика и эволюция / Р. Л. Берг. – Новосибирск : ВО “Наука”. Сибирская издательская фирма, 1993. – 284 с. – (Избранные. Труды).
11. *Бех В. П.* Соціальний організм країни / В. П. Бех. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 306 с.
12. *Бех В. П.* Человек и вселенная: когнитивный анализ: монография / В. П. Бех. – 2-е изд. Доп. – Запорожье: Просвіта, 1999. – 148 с.
13. Биология: Толковый словарь с английскими эквивалентами / [ред. – состав. В. П. Андреев]. – СПб: Лань, 1999. – 448 с.
14. Биология: энциклопедия / [ред. – состав. М. Гиляров]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2003. – 884 с.
15. *Блэк С.* Паблик рилейшнз. Что это такое? / Семюел Блек. – М. : Новости, 1990. – 240 с.
16. Большая Советская энциклопедия / [ред. – состав. Б. А. Введенский]. – 2-е изд. – М. : Большая советская энциклопедия, 1956. – Т. 39: Сигишоа-Соки, 1956. – 664 с.
17. Большой юридический словарь / [ред. – состав. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских]. – М. : ИНФРА-М, 1997. – VI, 790 с. (Библиотека словарей “ИНФРА-М”).
18. *Бородин Л. И.* “Порядок из хаоса” концепции синергетики в методологии исторических исследований / Л. И. Бородин // Новая и новейшая история. – 2003. – № 2. – С. 109-110.
19. *Бощенко И. В.* Эволюция социальных систем / И. В. Бощенко. – М. : Миасс, 2005. – 215 с.
20. *Бузин А. Ю.* Самоорганизация в социальных системах / А. Ю. Бузин. – М. : ВЦ АН СССР, 1988. – 44 с.

21. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Василькова. – СПб. : Издательство “Лань”, 1999. – 480 с. – (Мир культуры, истории и философии).
22. *Вебер М.* Избранные произведения / Макс Вебер; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
23. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма / Макс Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 261 с. – (Избранные произведения).
24. *Волобуев В. П.* Выбор путей общественного развития: теория, история, современность. – М. : Политиздат, 1987. – 318 с.
25. *Воловик В. И.* Философия истории: Курс лекций / В. И. Воловик – Запорожье, 1995. – 152 с.
26. *Воропаєва Т.* Поведінкова культура українців (етнотипова поведінка, стиль життя і національний характер) / Т. Воропаєва // Календар: зб. наук. Праць. – К., 2007. – № 2. – С. 103-110.
27. Генетика: Энциклопедический словарь / [состав. Н. А. Картель и др.]. – Мн.: Ин-т генетики и цитологии НАН Беларуси, 1999. – 448 с.
28. *Гетманчук М. П.* Особливості перехідних суспільств : навч. посібник / Микола Гетманчук. – Львів : Вид. Нац. Універс. “Львівська політехнічна академія”, 2002. – 116 с.
29. *Гладьев С. Ю.* Закономерности социальной эволюции: вопросы методологии / С. Ю. Гладьев // социс. – 1996. – № 6. – С. 50-62.
30. Глобальные трансформации. Политика, экономика и культура / Д. Хелд и др. – М. : Праксис, 2004. – 576 с.
31. *Горелов М. Є.* Цивілізаційна історія України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальській. – К. : ТОВ УВНК “Екс об”, 2005 – 632 с.
32. *Гофман А. Б.* Семь лекций по истории социологии : учебное пособие для вузов / Александр Бенционович Гофман. – 5-е изд. – М. : Книжный дом “Университет”, 2001. – 216 с.
33. *Грабовський С. І.* Державне утвердження України у другій половині ХХ століття / Сергій Ігоревич Грабовський. – Українська федеральна спілка “Самопоміч” м. Нью-Йорка та ін. – К. : Знання України, 2002. – 78 с. – (Бібліотечка українознавця).
34. *Гриценко О.* Політична комунікація. Скільки конструктивного, а скільки деструктивного? / О. Гриценко // Вече. – 2003. – № 9 (138). – С. 76-79.
35. *Грушевський М.* Иллюстрированная история Украины / Михаил Грушевский. – К. : МП “Левада”, 1995. – 696 с.
36. Давня історія України : в 3-х т. / [ред. – упоряд. П. П. Толочко та ін.]. – К. : Наукова думка, 1997 – Т. 1: Первісне суспільство. – 1997. – 558 с.
37. *Данилов А. Н.* Переходное общество: Проблемы системной трансформации / А. Н. Данилов. – Мн.: Універсітэцкае, 1997. – 437 с.
38. *Данилов А. Н.* Социология власти: теория и практика глобализма / Александр Николаевич Данилов. – Мн.: Універсітэцкае, 2001. – 447 с.
39. *Дашкевич Я. Р.* Україна між Сходом і Заходом (14-18ст.) / Я. Р. Дашкевич // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28-44.
40. *Дашкевич Я.* Типологія Степового кардону Європи і перспектива дослідження історії східно-європейських козацтв / Я. Дашкевич, Р. Брехуненко // Україна в

- Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2006. – Випуск 6. – С. 453-486.
41. *Дзюба І.* Між культурою і політикою / Іван Михайлович Дзюба. – К. : Сфера, 1998. – 372 с.
  42. *Дзюба І.* Україна перед Сфінксом майбутнього / Іван Михайлович Дзюба. – К. : Видавничий Дім “КМ Академія”, 2001. – 35 с.
  43. *Ельчанинов М. С.* Российская трансформация с точки зрения социальной синергетики / М. С. Ельчанинов // *социс.* – 2003. – № 8. – С. 21-30.
  44. *Єфременко Т.* Пересічний українець: homo economicus чи homo socius? / Т. Єфременко // *Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін.* – К. : ІС НАНУ, 2004. – 125 с.
  45. *Житков В. С., Соколов К. Б.* Искусство и картина мира / В. С. Житков. – СПб. : Алетейя, 2003. – 464 с.
  46. *Заливко В.* Виборча кампанія “Президент-2004.” Тенденції конструювання іміджу вірогідного переможця / В. Заливко // *соціальна психологія.* – 2004. – № 1. – С. 17-30.
  47. *Затонский В. А.* Сильное государство и активная личность: актуальные проблемы взаимодействия / В. А. Затонский // *Вестник Московского университета.* – 2004. – Сер. 12: Политические науки. – № 1. – С. 70-88.
  48. *История восточной философии* / [ред. – упоряд. М. Т. Степанянц]. – М. : ИФРАН, 1999. – 962 с.
  49. *История социологии в Западной Европе и США: [учеб. для вузов]* / Г. В. Осипов. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА), 2001. – 576 с.
  50. *Ісаєвич Ярослав.* Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 88-річчя народження Данила Галицького) / Ярослав Ісаєвич // *Київська старовина.* – 2002. – № 1. – С. 3-9.
  51. *Історія православної церкви в Україні: зб. наук. праць* / відп. Ред. І. Крип’якевич. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 297 с.
  52. *Історія української культури* / [наук. ред. І. Крип’якевич]. – К. : Либідь, 2000 – 656 с.
  53. *Історія філософії : підручник для вищої школи.* – Харків: Прапор, 2003. – 768 с.
  54. *Кагамлик С.* Особливості ментальності вищого укарїнського духовенства ранньомодернової доби / С. Кагамлик // *Календар: зб. наук. праць.* – 2008. – № 2. – С. 110-116.
  55. *Калініченко М.* Влада громадянського суспільства: монографія / Михайло Калініченко. – Суми : ВДТ “Університетська книга”, 2006. – 175 с.
  56. *Камю А.* *Бунтующий человек.* Философия. Политика. Искусство / А. Камю; пер. с фр. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).
  57. *Каричев В. С.* Организация и самоорганизация социальных систем: Словарь / В. С. Каричев. – М. : Изд-во РАГС, 2001. – 126 с.
  58. *Карпинская Р. С.* Социобиология. Критический анализ / Карпинская Р. С. Никольский С. А. – М. : Мысль, 1998. – 203 с.
  59. *Кастельс М.* Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // *Новая постиндустриальная волна на Западе: [антология / состав. В. И. Иноземцева].* – М. : Academia, 1999. – С. 494-505.

60. Качуровский М. О., Наумкіна О. А., Цикін В. О. Синергетика: нове мислення : навчальний посібник / М. О. Качуровский, О. А. Наумкіна, В. О. Цикін. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2004. – 128 с.
61. Князева Е. Н. Законы эволюции и самоорганизации в сложных системах / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : Наука, 1994. – 236 с.
62. Князева Е. Н. Случайность, которая творит мир (новые представления о самоорганизации в природе и обществе) / Е. Н. Князева // Знание. – 1991. – № 7. – С. 27-28. – (Сер. Философия и жизнь).
63. Кондрашов В. А. Новейший философский словарь / В. А. Кондрашов, Д. А. Чекалов, В. Н. Корушина / общ. Ред. А. П. Ярошенко. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 672 с. – (словари).
64. Косміна В. Г. Вступ до історії сучасної цивілізації: Конспект лекційного курсу / В. Г. Косміна; [навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей]. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – 76 с.
65. Костюк В. Н. Теория эволюции и социоэкономические процессы / В. Н. Костюк. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 176 с.
66. Крапивенский С. Е. Социокультурная детерминанта исторического процесса / С. Е. Крапивенский // Общественные науки и современность. – 1997. – № 4. – С. 134-142.
67. Крисаченко В. С. Философский анализ эволюционизма / В. С. Крисаченко. – К. : Наукова думка, 1989. – 167 с.
68. Культура и культурология: словарь / [сост. А. И. Кравченко]. – М. : Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 928 с.
69. Кульчицький О. Світовідчуття українця / О. Кульчицький // Українська душа: збірник наукових праць. – 1992. – С. 48-65.
70. Лапкин В. В., Пантин В. И. Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием / В. В. Лапки, В. И. Пантин // Полис. – 2005. – № 1. – С. 59-62.
71. Левицький К. Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі спогадів та документів / Кость Левицький. – Нью-Йорк, 1968. – 152 с.
72. Леп`явко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп`явко. – Запоріжжя : РА “Тандем-У”, 2001. – Випуск 12. – 64 с. – (Запорозька спадщина).
73. Лима-де-Фариа А. Эволюция без отбора: Автоэволюция формы и функции / А. Лима-де-Фариа; [пер. с англ. Е. Б. Кофман, Н. О. Фомина, ред. Л. И. Корочетина]. – М. : Мир, 1991. – 455 с.
74. Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Е. Махновця]. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
75. Лукашев А. В. Принцип эволюции / А. В. Лукашев. – СПб. : Издательский Дом “Бизнес –Пресса”, 2000. – 238 с.
76. Луман Н. Голоссарій // соціологічний журнал. – 1995. – № 3. – С. 125-127.
77. Луман Н. Общество как социальная система / Никлас Луман. – М. : Издательство “Логос”, 2004. – 232 с.
78. Медников Б. М. Аксиомы биологии – biologia axiomatica / Борис Михайлович Медников. – М. : Знание, 1982. – 136 с.
79. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – 488 с.

80. *Моисеев Н. Н.* Алгоритмы развития / Н. Н. Моисеев. – М.: Знание, 1987. – 304 с.
81. *Моисеев Н. Н.* Универсальный эволюционизм / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 3-22.
82. *Мостяев О.* Вплив пограничного положення України на формування соціальних поведінкових стереотипів / О. Мостяев // Календар: зв. Наук. праць. – № 2. – С. 75-81.
83. *Мостяев О.* Світ як затриманий розпад; Роздуми щодо еволюції відкритих систем. / О. Мостяев. – К.: “МП Леся”, 2004. – 364 с.
84. *Назаретян А. П.* Векторы исторической эволюции / А. П. Назаретян // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 112-126.
85. *Нестеренко Г. О.* Українська політична нація: самоорганіційні засади становлення: (Монографія) / Галина Олегівна Нестеренко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 360 с.
86. Новейший философский словарь / [сост. А. А. Грицианов]. – Мн.: Изд. В. М. Скаун, 1998. – 896 с.
87. Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
88. *Ожеван М.* Синергетика як дискурс сучасної глобалістики / Микола Ожеван // *Sententiae*. – 2004. – № 1. – С. 1-5.
89. *Ожеван М.* Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації / Микола Ожеван // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1-2. – С. 162-182.
90. Особливості перехідних суспільств: [навч. посібник для студ. спец. “Соціальна робота” / за ред. М. П. Гетьманчук]. – Л.: Вид-во національного інституту “Львівська політична академія”, 2002. – 116 с.
91. Очерки по истории теоретической социологии XX столетия – М.: Наука, 1994. – 381с.
92. *Пабат В. В.* Словарь по общей биологии / В. В. Пабат, Д. Т. Винничук. – К.: Нора-Принт, 1999. – 259 с.
93. *Пайтаген Х. – О., Рихтер П. Х.* Красоты фракталов / Х. – О Пайтаген, П. Х. – М., 1993. – 160 с.
94. *Парсонс Т.* О структуре социального действия / Толкотт Парсонс / [ред. В. Ф. Чеснокова, С. А. Белановский]. – М.: Академический проект, 2000. – 879 с. – (концепции).
95. *Парсонс Т.* Система современных обществ = The System of Modern Societies / Т. Parsons / [пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева, ред. Пер. М. С. Ковалева]. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
96. Переходные эпохи в социальном измерении: история и современность / [авт. Текста В. И. Мальков]. – М.: Наука, 2002. – 480 с.
97. *Петровский А. В.* История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону: Издательство “Феникс”, 1996. – 416 с.
98. *Пилипенко В. Е.* Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (синергетический подход) / В. Е. Пилипенко, В. А. Поддубный, И. В. Черненко. – К.: Наукова думка, 1993. – 96 с.
99. *Плотинский Ю. М.* Математическое моделирование динамики социальных процессов / Юрий Менделеевич Плотинский: [учеб. пособие]. – М.: Изд-во унта, 1992. – 133 с.

100. *Плотинский Ю. М.* . Модели соц. систем и современность / Ю. М. Плотинский // Вестник МГУ. – 2004. – № 4. – С. 96-107. – (Сер. 18: Социология и политология).
101. *Почепцов Г. Г.* Имиджелогия / Г. Г. Почепцов. – М. : “Рефл-бук”; К. “Ваклер”, 2002. – 704 с.
102. *Предборська І. М.* Мінливість. Соціум. Людина / Ірина Михайлівна Предборська. – Суми : Слобожанщина, 1995. – 136 с.
103. *Пригожин И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стингерс / [пер с англ. Ю. А. Данилова, ред. В. И. Аршинова и др.]. – М. : Прогресс, 1986. – 431 с.
104. *Пригожин И.* Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46-57.
105. Проблема взаимосвязи организации и эволюции в биологии: (Современное русско-польское исследование) / [отв. Ред. И. К. Лисеев] – М. : Наука, 1978. – 295 с.
106. *Радхакришнан С.* Индийская философия: в 3-х т. / Сарвепалли Радхакришнан; [пер. с англ.]. – М. : Миф, 1993. – Т. 1. – 1993. – 623 с.
107. *Родин С. Н.* Идея коэволюции / С. Н. Родин. – Новосибирск.: Наука, 1991. – 267 с.
108. *Розен Р.* Принцип оптимальности в биологии / Р. Розен. – М. : Мир, 1969. – 215 с.
109. *Рузавин Г. И.* Самоорганизация и организация в развитии общества / Г. И. Рузавин // Вопросы философии. – 1995. – № 8. – С. 63-72.
110. *Рукавишников В. О.* Социология переходного периода (закономерности и динамика изменений социальной структуры и массовой психологии в посткоммунистической России и восточноевропейских странах) / В. О. Рукавишников // социальные исследования. – 1994. – № 6. – С.25-31.
111. *Северцов А. Н.* Главные направления эволюционного прогресса. Морфобиологическая теория эволюции / Алексей Николаевич Северцов; [ред. Б. С. Машвеева, Н. П. Наумов]. – 3-е изд. – М. : Издательство московского университета, 1967. – 202 с.
112. *Седов Е. А.* Информационно-энтропийные свойства социально-политических систем / Е. Седов // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 92-101.
113. *Седов Е. А.* Одна формула на весь мир. Книга об энтропии / Евгений Александрович Седов. – М. : Знание, 1982. – 175 с.
114. *Синівський А.* УРСР та Близькій Схід у світлі геополітики / Синівський А. – К., 1993 – 192 с. – (Вибрані праці).
115. Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус. изд., 1988. – 608 с.
116. Словарь философских терминов / [науч. Ред. Професора В. Г. Кузнецова]. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 731 с.
117. Советская энциклопедия: в 30 т. / [ред. А. М. Прохоров]. – изд. 3-е. – М. : “Советская энциклопедия”, 1975 – Т.21: Проба-ременсы – 1975 – 640 с.
118. *Сорокин П. А.* Социальная и культурная мобильность / П. А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 297 – 424.
119. Социальная философия.: Словарь / [ред. – состав. В. Е Кемеров, Т. Х. Кемеров]. – 2-е изд., испр. И доп. – М. : Академ. Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – 624 с.

120. Соціальна еволюція: фактори, закономірності, тенденції / [авт. Текста А. В. Коротчаєв]. – М. : “Всхідна література” РАН, 2003. – 279 с.
121. Соціетальна трансформація російського суспільства: діяльнісно-структурна концепція. – М. : Дело, 2002. – 508 с.
122. Соціологічна енциклопедія: в 2 т. / [ред. В. І. Іванов]. – М. : Мысль, 2003. – Т. 2. – 2003. – 863 с.
123. Соціологічний енциклопедичний словар. – М. : Изд. Група ИНФРА-М. – 1998. – 488 с.
124. Соціологія: енциклопедія / [состав. А. А. Грицианов]. – М. : Книжний Дом, 2003. – 1312с. – (Мир енциклопедій).
125. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / [уклад. В. І. Волович та ін.]. – К., Український центр духовної культури, 1998. – 736 с.
126. *Спенсер Г.* Опиту научні, політичні та філософські / Герберт Спенсер; [пер. з англ. Под ред. Н. А. Рубакіна]. – Мн.: Современный литератор, 1999. – 1408 с. – (Класическа філософська думка).
127. *Степанов А. М.* Основи медическої гомеостатики. (Лекції по теорії та практиці біоінформаційних кореляцій) / А. М. Степанов. – Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1994. – 272 с.
128. *Степин В. С.* Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжний Дом, 2003. – 1280 с. – (Мир енциклопедій).
129. *Степин В. С.* Епоха перемен та сценарії майбутнього / Вячеслав Семенович Степин. – М. : РАН. Ін-т філософії, 1996. – 175 с.
130. Стиль научної думки як вираження єдності научної думки. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1981. – 187 с.
131. *Субтельний О.* Україна: історія / [пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. Ст. С. В. Кульчицького]. – К. : “Либідь”, 1991. – 512 с.
132. *Суліменко Є. І.* В якій країні ми живемо? Ще одна версія сутності “Трансформації” / Є. В. Суліменко // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С.
133. *Тахтаджян А. Л.* Principia tectologia. Принципы организации и трансформации сложных систем: эволюционный поход / А. Л. Тахтаджян. – изд. 2-е, доп. и перераб. – СПб. : Изд-во СПХФА, 2001. – 121 с.
134. Тексти по історії соціології ХІХ-ХХ вв. Хрестоматія / [ред. – состав. д.ф.н. В. І. Добреньков, к.ф.н. Л. П. Беленкова]. – М. : Наука, 1994 – 383 с.
135. Тойнбі А. Дж. Постигание истории / Арнольд Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
136. Українська народність: нариси соціально-економічної і політичної історії / [ред. В.Й. Борисенко, В. Ф. Горленко, О. І. Гурій та ін.]. – К. : Наукова Думка, 1990. – 558 с.
137. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994-2003 / [ред. Н. В. Панина]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. – 113с.
138. Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. – К. : Знання України, 2005. – 792 с.
139. Універсальні виміри української культури. / НАН України. укр. філософ. Фонд. Центр гуманітарної освіти. Одеська філія. – Одеса: Друк, 2000. – 216 с.
140. *Устич С. І.* Системне дослідження суспільства / С. І. Устич. – Львів : Світ, 1992. – 136 с.

141. Философия и современная биология / [ред. И. Т. Фролова]. – М. : Политиздат, 1973. – 288 с.
142. Философская энциклопедия / [ред. Ф. В. Константинов]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1962.
143. Философский словарь. – К. : А. С. К., 2006. – 1056 с.
144. Философский словарь / [ред. И. Т. Фролова]. – 7-е изд., перераб. И доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
145. Философский энциклопедический словарь / [ред. С. С. Аверинцев]. – 2-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
146. *Фігурний Ю. С.* Историчні витоки військової культури українського козацтва / Юрій Сергійович Фігурний. – К. : Вид-во “Бібліотека українця”, 1999. – 123 с.
147. Філософія: підручник для вищої школи. – Харьков.: Прапор, 2004. – 736 с.
148. Філософський енциклопедичний словник/ [ред. В. І. Шинкарук]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
149. *Франкл В.* Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
150. *Франчук В. И.* Происхождение и еволюция живого / В. И. Франчук. – М., 2001. – 43 с.
151. *Хайдеггер М.* Время и бытие: статьи и выступления / М. Хайдеггер. – М. : Республика, 1993. – 447 с.
152. *Хайтун С. Д.* Фундаментальная сущность эволюции / С. Д. Хайтун // Вопросы философии. – 2001. – № 2. – С. 152-166.
153. Хантингтон Р. Столкновение цивилизаций / Р. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33-48.
154. Химия. Большой энциклопедический словарь / [ред. И. Л. Кунянц]. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 792 с. – (Большая Российская энциклопедия).
155. *Хоменко М.* Образ політичного лідера в уявленні студентів / М. Хоменко // соціальна психологія. – 2004. – № 1. – С. 46-52.
156. *Черников М. В.* Самоорганизующиеся системы: методологические подходы и проблема управления / М. В. Черников // Общество и человек: пути самоопределения. – СПб., 1994. – Выпуск 1. – С. 37-55.
157. *Шаповалов В. И.* Законы синергетики и глобальные тенденции / В. И. Шаповалов, Н. В. Казаков Н. В. // Общественные науки и современность. – 2002. – № 3. – С. 141-148.
158. *Шевченко В. О.* Універсальний природний цикл. Загальна інформаційно-ентропійна концепція систем, що розвиваються (якісний аспект) / В. О. Шевченко. – К. : Вища школа, 1992. – 171 с.
159. *Шинкарук В.* Феномен української культури: методологічні засади осмислення / В. І. Шинкарук, Є. Бистрицький; НАН України, Інститут філософії. – К. : Фенікс, 1996. – 477 с.
160. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / Петер Штомпка / [ред. Пер. с англ. В. А. Ядов]; Институт “Открытое общество”. – М. : “Аспект-Пресс”, 1996. – 416 с.
161. *Шульга М. О.* Метаморфози українського суспільства. Коментарі соціолога / М. О. Шульга; НАН України, Інститут соціології. – К. : Стилос, 2003. – 261 с.

162. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. / [пер. з рос., покажчики І. І. Сварника; упоряд. Іл. О. М. Апанович]. – Львів : “Світ”, 1992. – Т.1. – 1992. – 456 с.
163. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Наталія Яковенко: [навч. посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студ. істор. Ф-тів. Вищих учбових закладів, вчителів]. – К. : Генеза, 1997 – 312 с.
164. *Яковець Ю. В.* Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю. В. Яковець. – М. : Наука, 1999. – 448 с.
165. *Янч Е.* Самоорганизующаяся Вселенная / Е. Янч // Общественные науки и современность. – 1999. – № 1. – С. 145-158.
166. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – 507 с.
167. *Parsons T.* The Social System / T. Parsons. – N.Y. – L., 1966 – 293 p.
168. *Sorokin P.A.* Social theory today / P. A. Sorokin. – N.Y., 1996. – 28.p.
169. *Sorokin П.* Society, Culture and Personality / P. A. Sorokin. – N. – J. – L.: 1947. – 367 p.

РОЗДІЛ 3

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ

3.1. Евристична модель родового соціального організму

Інформаційна фаза розвитку планетарного людства базується на принципово іншому підході до теоретичних побудов, оскільки об'єкти, що досліджуються, якісно відрізняються від тих, з якими ми призвичаїлися працювати, а конкретніше – вони є ноуменальними утвореннями процесуального характеру. У зв'язку з цим вони володіють цілим рядом конструктивних і функціональних особливостей. Особливістю морфогенного порядку, наприклад, тут є те, що в межах окультуреного суб'єктом історичної дії – просторі (соціумі) завжди присутній “будівельний матеріал”, з якого в будь-який момент може виникнути новий соціальний організм. Водночас вже існуючий соціальний організм може раптом отримати потужний поштовх в розвитку.

Об'єктивним прискорювачем даних процесів є наявність у соціумі так званих символічних архетипів, що складають морфологічну основу соціального тіла: смисли минулого розвитку, мислеформи майбутнього, сили стискування, національна ідея, ідея атомізму, збереження, хаосу-порядку, мислячого ефіру, самоорганізації, творчого середовища та ін.

Інша особливість – функціонального плану. Вона полягає в тому, що

минуле, нинішнє і майбутнє для соціального організму, як функціонального органу, виявляється водночас. Це означає, що майбутнє має для нього, соціального організму, ранні форми прояву. У такому випадку доміанти майбутнього стану визначають характер і спрямування трансформації реальних соціальних структур. До речі, чинник раннього характеру майбутнього має досить цікавий конкретний прояв в соціальному світі: при синергетичній взаємодії минулого і майбутнього в дисипативних (розсіяних) системах, соціальний організм якраз є такий, вони присутні в нинішньому, а різниця між ними – лише в ступені розповсюдження і в модальності (ступені вірогідності і необхідності).

Як тепер виявляється, когнітивний аналіз проблеми соціального організму в умовах інформаційного етапу розвитку теж має свої особливості, оскільки використовувані дослідником засоби пізнання, стають у цьому випадку ідеальними мислеформами, які, після їхнього застосування, прагне досягти соціальний об'єкт, що вивчається ним.

Розвиток соціального організму тепер залежить від того зразка-ідеалу, який “запропонований” йому дослідником. Фактично перед нами знов з'являється відомий Конструктор, від якого ми відмовилися свого часу, прийнявши матеріалістичну парадигму пояснення соціального життя.

Тут відбивається тенденція підсилення процесів цілереалізації, які виводять нас за межі сьогоденного дня або “часуються з майбутнього”. Механізм їхньої реалізації ґрунтується на взаємозв'язку суб'єктивованих потенційних соціальних світів і соціуму як об'єктивованого соціального світу, зв'язуючим елементом між якими виступає властивість трансцендентності людської особистості.

Іншою, не менш важливою тенденцією в області пізнання соціального життя, як з'ясовується в ході дослідження, є перехід або трансформація теоретичного в практичне, минулого в майбутнє, потенційного в актуальне, природного в штучне.

Названі вище тенденції в умовах трансформаційно-перехідного стану соціуму вимагають від дослідників здійснення специфічної діяльності, а саме аналітичного конструювання і інтегрального проектування, без яких нинішнє дослідження не може бути принципово завершеним. Ця обставина іманентно впливає з логіки саморозгортання соціального світу.

Окрім цього, є ще і важливий зовнішній чинник, який зобов'язує нас продовжити дослідження. Суть його полягає в тому, що сучасне людство, як ніколи раніше, стрімко відривається від земної підстави і налаштовується в Космос. Свідомством цьому може бути настання ери космічних польотів з метою практичного освоєння навколосемного простору, втручання людини в джерела живого після відкриття генетичного коду, опанування людиною такою силою, як термоядерна енергія, проникнення її в область функціонування механізмів розуму шляхом створення машинного інтелекту і багато іншого.

Зрозуміло, що в умовах такої бурхливої перетворюючої діяльності людини значно зростає небезпека вчинити фатальну помилку, здатну запустити тригерний механізм самознищення планетарного співтовариства. У зв'язку з цим у нього виникає захисна реакція – шляхом проектного іспиту всього нового, в тому числі і в соціальній галузі, охоронити себе від можливих небезпек.

При цьому наукове проектування стає найважливішою характеристикою не тільки інженерної, соціологічної і художньої свідомості, основним змістом соціального дизайну, організації матеріального середовища людини, але і філософського мислення.

Філософія змушена розробляти специфічну проектно-ціннісну свідомість (С. Кримський). Суть її полягає в розширенні сфер інженерно-конструкторської і комп'ютерно-програмної раціональності, які автоматично ведуть до універсалізації проектного підходу в засвоєнні соціальної реальності. Першими на цей шлях стали, як відомо, зарубіжні дослідники. Їм належать сценарії майбутнього. Найбільш відомі серед них: “практопія” (А. Тоффлера), “Міф машини” (Л. Мемфілда), “технологічна республіка” (Дж. Бурстіна), “комп'ютерна демократія” (Д. Мура), містичний сценарій “техната” (А. Маравалля), нарешті, універсальний проект єднання бога, універсуму і машини (Тейяра де Шардена). Вітчизняні дослідники тут явно відстали від зарубіжних колег.

У широкому смислі проект висвітлює теоретичні горизонти функціонування самого “третього світу”, тобто духовно-практичного середовища людини, яке містить в собі і техніку, і культуру, і об'єктивоване знання. Цей світ існував завжди, але сьогодні він набуває проектної форми буття, яке сконструювалося, яке претендує на особливе місце в людському мікрокосмі.

Вперше, як відомо, гносеологічний аналіз актів конструювання і теоретико-пізнавальних засобів, завдяки яким створюється феномен проекту, був зроблений ще у XVIII столітті І. Кантом. Він показав, що між емпіричною і теоретичною діяльністю виступає творча сила продуктивного подання, що опосередковує ці когнітивні сфери актами конструювання. Виходячи з цього, ним був зроблений висновок про евристичну роль структур, креслень, схем, що містять цінність інтуїтивних чинників трансформації емпіричного в абстрактно-теоретичне і навпаки.

Вихід у XIX столітті на передній край матеріалістичної концепції поступального розвитку пізнавального процесу і зведення людської активності винятково до практики як вищого синтезу теоретичного і емпіричного, надовго відсунув на задній план ідеї І. Канта про якісно інший шлях осягнення істини. Це було цілком закономірно на етапі індустріальної фази розвитку людства.

Однак сьогодні, в зв'язку з настанням інформаційної фази, ми все гостріше відчуваємо вихід на передній план актів реалізації гіпотез, різного

роду мислительних схем і теоретичних моделей, методологічного знання взагалі. У зв'язку з бурхливою комп'ютеризацією нашого повсякденного життя, зараз одержує пріоритет процес створення різного роду моделей соціальних об'єктів, що ніяк не зменшує роль теоретичного знання.

Суть такого зрушення, як вважає С. Кримський, полягає в тому, що об'єкти сучасної науки втратили натуральність твердих тіл макрооточення людини і виступають (за прикладом квантово-механічних об'єктів) як сузір'я певних можливостей. Як бачимо, об'єкти соціального світу є ідеальними зразками для наукового конструювання, проектування і прогнозування. Вивчення таких об'єктів якраз і є актуалізацією тих або інших ракурсів потенційного.

Таким чином, в ході дедуктивного способу засвоєння соціального світу інтеграція теоретичного знання і практичної дії досягається шляхом проміжної діяльності, яка вимагає спеціального соціотехнічного забезпечення. Вона торує собі дорогу через проектно-конструкторські розробки.

Структурно така діяльність складається з кількох елементів, а саме: комплексу вихідних умов її здійснення; концептуальної, тобто системної основи, що є її організаційним стрижнем; технології моделювання соціального об'єкту; варіативного поля можливих шляхів реалізації проекту; нарешті, критеріальної бази для оцінки якості трансформації теоретичного в практичне.

Ідея побудови евристичної моделі родового соціального організму зводиться до того, щоб інтегрувати в органічну єдність людську особистість, за нашим визначенням – “потенційний соціальний світ”, і суспільство, наведене вище як “семантичний континуум”. Для виконання даної операції треба визначити вихідні умови проектно-конструкторської розробки проблеми моделювання соціальних організмів.

При цьому за онтологічну основу соціального організму береться органічна єдність суспільних відносин, оскільки вона науці вже відома і більше не потребує обґрунтування. Вже у “Німецькій ідеології”, як ми пам'ятаємо, відзначалося, що в процесі виробництва людям “необхідно було вступати у взаємовідносини одних з іншими, і саме це їхнє практичне спілкування “створило і повсякденно відтворює існуючі відносини” [25]. Дефініція бере їхні відносини, як безпосередній предмет.

Інакше кажучи, суспільні відносини і економічні, і політичні, правові і т.п. (за Леніним, матеріальні та ідеологічні) складаються в процесі практичного спілкування людей, але відразу ж набувають незалежного від індивідів існування. Підкреслюючи цю діалектику, В. Ленін говорить про те, що люди “вступають у спілкування” в процесі спільної практичної діяльності, що “при цьому складаються” певні суспільні відносини” [22, с. 343], однак самі люди не збагнуть того, як ці відносини потрапляють у пряму залежність від характеру даних відносин.

Між спілкуванням і суспільними відносинами існує взаємодія, але вона не описується в поняттях “форма” і “зміст” або “персоніфікація”, а скоріше в поняттях “процесу” і “продукту”: спілкування є реальна діяльність, що розгортається процесуально, а суспільні відносини – тип зв'язку її учасників, який стає структурою суспільства і, формуючись в процесі практичного спілкування людей, його ж і зумовлює.

При цьому “структура” і “функція”, що покликала її до життя, є основним інструментом пізнання морфології соціального цілого. Через них визначаються значення і наслідки всіх можливих процесів для системи загалом. “Подальший рух від нього – це передусім членування. Для цього руху потрібен би був тільки деякий іманентний принцип, тобто треба було починати із загального і поняття” [31, с. 265].

Реалізація такого підходу і є “структурно-функціональним аналізом” соціального організму. Тому для Т. Парсонса, наприклад, “структура – вихідний пункт для динамічного аналізу, аналітична, гіпотетична конструкція, що описує деякий інваріант, за яким досліджуваний комплекс відносин між суб'єктами дії (колективними і індивідуальними) можуть бути зафіксовані й простежені в усіх перетвореннях” [31, С. 186].

Отже, з аналізу соціологічної думки чітко видно, що сьогодні немає єдності поглядів на соціальну структуру [3, с. 16-17]. Наведемо найбільш типові точки зору на обговорюване питання. Деякі автори концептуалізують структуру в формі теорії, постулюючи закономірності і таким чином упорядковуючи емпіричні спостереження, інші ж автори вважають, що соціальна структура існує в зовнішній емпіричній реальності і являє собою не теорію, а те, що необхідно пояснити з допомогою теорії.

З теоретичної спадщини Е. Дюркгейма впливає, що плідним є розрізнення, принаймні, двох аспектів поняття структури. Один з них охоплює структури, які можна розкрити в об'єкті дослідження – чи це суспільство чи це міфи або мова, відчутні вони чи матеріальні, як розподіл населення за віковими групами і морфологія міста, або ж вони абстрактні і невидимі окові, як граматики мови. Інший стосується структур свідомості, а значить, співвідношення між структурою і структуруванням. Питання тут в тому, яким чином ми упорядковуємо дійсність, і як вона упорядковує нас. Викривати ті ментальні або соціальні структури, які управляють духовним досвідом, є одна з великих перспектив теорії пізнання. Е. Дюркгейм включає в неї як суспільно теоретичне питання, чи можливе упорядковане суспільство, так і поставлене теорією пізнання запитання, як виникає упорядковане мислення, і намагається відповісти на них за допомогою власного апарату соціологічних понять [16].

Ряд авторів визначають структуру з точки зору статусних або посадових відмінностей, що впливають на соціальні відносини, поряд з авторами, які визначають структуру в термінах моделей соціальних відносин, з яких виводяться статусні відмінності. З точки зору одних,

структурна соціологія виділяє такі чисто формальні аспекти соціального життя, як чисельність, диференціація й ієрархія, повністю ігноруючи змістовний бік справи, в той час, як на думку інших, макросоціологічні структурні дослідження зосереджують увагу на відокремлювальних особливостях історичних соціальних систем в певні періоди часу в певних регіонах. Інтеграція, порядок і єдність думок є визначальними атрибутами соціальної структури, які виділяються одними авторами; диференціація, протиріччя і конфлікт розглядаються іншими як вирішальні чинники.

Зрештою, в усіх цих різноманітних поглядах на соціальну структуру можна виявити загальний знаменник. Він полягає в тому, що соціальна структура тотожна емерджентним властивостям комплексу її складових елементів, тобто властивостям, які не характеризують окремі елементи, що складають власне структуру, і комплекс елементів, з яких структура будується. З аналітичної точки зору це не одне і те ж, оскільки комплекс елементів структури являє собою лише механічну сукупність елементів, в той час як власне структура, в найширшому смислі, визначається взаємозв'язками цих елементів, включаючи як взаєморозташування і побічні впливи цих елементів, так і прямі зв'язки між ними. Не бачити цієї відмінності означає не бачити за деревами лісу [2]. Найбільш типовим тут є приклад з лісом, в якому дерева ростуть у безладді, і парком, в якому рослини розміщені згідно з певною закономірністю.

Як тільки з'являються відносно стабільні зразки взаємодії між суб'єктами, що займають різні статусні позиції, тобто як тільки взаємодії “інституалізуються”, з цього моменту можна говорити про існування “соціальної системи”. Цим терміном позначається будь-яка організована чи то мікро-, чи то макроформа взаємодії. Ідеальний структурний результат інституалізації виражає раніше описана повна “інституціональна інтеграція” [30].

Для того, щоб створити образ соціального організму, треба уявити його як систему специфічних згустків інтелігібельної матерії – функціональних органів.

З формоутворюючого процесу ясно випливає, що у моделі треба показати особистість і суспільство. Розподіл соціального організму на суб'єктивовану і об'єктивовану форми названі нами інгредієнтами. Інакше кажучи, в соціальному організмі присутня одна частина, яка складається з атрибутівних властивостей особистості, а інша – з властивостей суспільства.

Якщо соціальний організм виникає і стійко функціонує як органічне ціле, що складається з двох протилежних інгредієнтів, про що йшлося вище, то під елементом слід визнавати найменшу межу їхнього членування як функціональної системи.

З наведеного вище теоретичного матеріалу також випливає, чому треба виділяти тут чотири основних види елементів: економічний,

антропологічний, політичний та ідеологічний. Елементи у чистому вигляді можна зустріти тільки в інгредієнтах. Інакше кажучи, елементи мають місце або у суб'єктивованій формі, якщо йдеться про структуру особистості, або у об'єктивованій формі, якщо йдеться про суспільство.

Природно, що цьому закону підкоряється і субстанція, що перебуває у суб'єктивованому і об'єктивованому стані. Тоді у морфогенезі соціального змісту має місце стрибок, а ми стикаємось з якісно новою морфологічною одиницею – компонентом соціального організму або внутрішньовидовою формою польового життя. Тут треба особливо підкреслити те, що елемент соціального організму не тотожний компоненту ні за структурою, ні за функціями. Компонент складніше елементу, оскільки містить в собі два елементи: суб'єктивованого і об'єктивованого походження.

Взаємодія одноіменних елементів між собою, оскільки вони складають дві невід'ємні частини живого соціального тіла, породжує внутрішньовидове життя в структурі цілого. Адже життя якраз і є процес саморуху субстанції, що перебуває у формі суб'єктивного і об'єктивного.

Отже, компонент соціального організму являє собою інтеграцію одноіменних суб'єктивованих і об'єктивованих елементів, взаємодіючих між собою. Таке соціальне утворення, на відзнаку від елементу організму, хоча і складається, здавалось би, теж з соціального матеріалу, насправді має комплексний характер, оскільки в ньому, як основним робочим тілом, виступає синтез суб'єктивованої і об'єктивованої форм всіх чотирьох підвидів одноіменних суспільних відносин.

Для того, щоб переконатися в тому, що в реальній дійсності соціальний організм складається з компонентів, а ті, в свою чергу, складаються з двох різноіменних половинок одного і того ж елементу, достатньо уважно прочитати роботи К. Маркса, присвячені, скажімо, виробництву. Тут К. Маркс вказує на те, що в основі соціального організму лежать продуктивні сили, які по структурі складаються з робочої сили (за нашою настановою – це суб'єктивний економічний елемент) і засобів праці (тобто об'єктивний економічний елемент).

У підтвердження такого ж принципу “облаштування” політичного компоненту соціального організму красномовно свідчать, наприклад, положення з відомої роботи Гегеля “Філософія права”. Тут Гегель фактично вказує на те, що тільки органічний синтез суб'єктивованої і об'єктивованої форм політичного матеріалу або подобоючим чином облаштованої політичної держави і відповідним їй умонастроєм народу забезпечує її громадянам ефективне життя і могутність тієї або іншої країни. “Необхідність в ідеальності є, – на думку Гегеля, – розвиток ідеї всередині її самої; як суб'єктивна субстанціональність вона – політичний умонастрій, як об'єктивна – вона, на відміну від першої, – організм держави, відповідно політична держава і її влаштування” [11].

І далі він прямо підкреслює те, що морфологічний субстрат

політичного тіла складається з суб'єктивованого і об'єктивованого матеріалу – розуму людського. Зокрема, він пише: “Єдність воліючої і відомої собі свободи існує, передусім, як необхідність. Субстанціональне тут – як суб'єктивне існування індивідів; але інший вид необхідності є організм, а це означає, що дух є процес у самому собі, розчленовується всередині себе, покладає відмінності в собі, шляхом яких він здійснює свій кругообіг” [11].

Окрім компонентів – функціональних органів – соціального організму параметричному опису підлягають ще два типи продуктів взаємодії людей, залишків культурогенезу, які відкинуті людиною в зовнішнє середовище як спадщина старших генерацій молодшим. Один з них матеріального, а інший – духовного походження.

Більш докладно розгляд галузі техніки і науки як явищ організмової форми необхідний, щоб переконатися в тому, що їхнє включення в евристичну модель соціального організму не є волюнтаристським рішенням. “Помилка Лілієнфельда, як і інших представників школи психологічної, біологічної і передуючих фізичної і механічної шкіл, полягає в тому, на думку Грєєфа, що він почасти залишив поза увагою той факт, що соціальні організми являють собою складну сукупність явищ, включаючи сюди і явища фізичного порядку, без прийняття в розрахунок яких вони залишаються цілком незрозумілі” [14].

Для того, щоб побудувати евристичну модель соціального організму, треба визначити функції в даному органічному цілому кожній з названих вище одиниць філософського аналізу: інгредієнта, елементу, компоненту і продуктів відчуження.

Це пов'язане з тим, що функція лежить глибше структури, вона пояснює генезу останньої. На цю обставину справедливо звертає увагу Т. Парсонс. Смісл, який можна углядіти в парсонівській постановці питання, зводиться до того, що “структура” охоплює поверхові, більш-менш легко встановлювані соціальні відносини, (наприклад, офіційну, або “формальну” організацію соціальних інститутів всередині “глобального суспільства”), тоді як “функція” виступає в ролі евристичного стимулятора, що спрямовує увагу дослідника на поверхню “структурних” явищ, на пошук їхніх прихованих, раніше непомічених відносин, зворотних зв'язків і побічних ефектів як для більш обширного цілого, поименованого “системою”, так і для її частин.

Завдяки визначенню специфічної функції кожної з названих вище морфологічних одиниць, можна показати як сухий кістяк економіки покривається живою плоттю соціально-політичних форм, а після цього – і це найцікавіший, найзахоплюючий бік завдання – людських ідей, прагнень, ідеалів. Інакше кажучи, завдяки визначенню функцій морфологічних утворень, ми прагнемо показати, як “в руки дослідника надходить, можна сказати, мертва матерія, з його рук повинен вийти повний життя організм”.

При аналізі функцій компонентів слід мати на увазі, що останні мають місце тільки в момент взаємодії людської особистості з суспільством. Але ж ця взаємодія суб'єктивованих функціональних органів, існуючих в структурі особистості, і об'єктивованих функціональних органів в структурі суспільства призводить до породження в даному випадку функціонального органу з функціональних органів особистості і суспільства!

Функція утворення (породження) є не тільки та сила, яка зводить складові соціального організму в систему, але і головне – забезпечує його життєздатність. Тому, якщо вірно визначити ту специфічну дію, яка поставляється тим або іншим функціональним органом в систему, то можна відтворити конструкцію такого цілого, тобто перетворити його в організм, навіть більше – розкрити механізм його саморуху.

Водночас це останній крок підготовчої роботи для того, щоб побудувати евристичну модель соціального організму. При цьому гарантією ефективності соціального моделювання є “стиківка” функцій між собою. Це впливає із взаємної залежності складових в системі. “Всередині індивідуального організму всякий орган, хоча він і перебуває в антагонізмі з іншими, кооперується з ними” – справедливо писав Е. Дюркгейм [16].

По Т. Парсонсу, наприклад, теж “структуру соціальної системи не можна прямо вивести з системи координат “діяч – ситуація”. Тут потрібний функціональний аналіз ускладнень, що вносяться взаємодією безлічі суб'єктів дії. Тому евристична модель соціального організму вимальовується немов би сама собою, як тільки будуть визначені основні функції інгредієнтів, елементів, компонентів і продуктів культурогенезу в складі цілого. У зв'язку з цим послідовно розглянемо функції кожного з вищенаведених видів соціальних утворень, що входить, на нашу думку, в структуру соціального цілого.

Інгредієнтів, як було зазначено вище, всього два. Один з них – людська особистість, в функцію якої входить продукування інтелектуальної енергії для породження соціального змісту і комбінаторики його в межах, досяжних для людського інтелекту. На останнє прямо вказує Е. Дюркгейм, коли пише: “Людина передвизначена виконувати спеціальну функцію в соціальному організмі, і, отже, потрібно, щоб вона заздалегідь призвичаїлася грати свою роль органу; для цього необхідно виховання точно так же, як для того, щоб призвичаїти її, як то кажуть, до ролі людини” [16].

Другий інгредієнт – суспільство, в основну функцію якого входить підтримання процесу виробництва і відтворення одиничного розуму і необмеженого нарощування сумарної його могутності. Розглядаючи функцію суспільства Ф. Гіддінс писав: “Функція суспільства полягає в розвитку свідомого життя і в створенні людської особистості: для цієї мети

воно в дійсності й існує. Воно є свідома асоціація подібних одне одному істот, які розвивають моральну природу людини. Вся література і філософія, релігійна свідомість і суспільна політика – все це зобов'язане обміну ідей і почуттів; під впливом літератури і філософії, культу і політики на уми кожної нової генерації і розвивається її тип особистості. Отже, ми можемо сказати, що функція соціальної організації, яку соціолог завжди повинен мати на увазі, полягає в еволюції особистості через все більш і більш високі стадії, доки воно не досягне ідеалу, який називається нами людством” [1, с. 563-564].

Тепер вкажемо на функції елементів в структурі цілого. Елементів, як було показано вище, всього чотири і вони не підмінюють собою компоненти: економічний, антропологічний, політичний та ідеологічний. За формою їх два види: суб'єктивований, тобто той, що знаходиться в структурі людської особистості і об'єктивований, тобто тіло, що складає суспільство. Функція суб'єктивованих елементів зводиться до включення особистості в суспільство, а в функцію об'єктивованих елементів, навпаки, підключення суспільства до структури особистості. Тому, коли ми говоримо про функції суб'єктивованих і об'єктивованих елементів, то маємо на увазі те, що вони, кожний окремо, покликані забезпечити ефективний розвиток і функціонування одноіменного компоненту.

Окрім цього одноіменні елементи, тобто ті, що знаходяться в структурі особистості або суспільства, в іншій площині взаємодіють між собою, забезпечуючи функціонування і розвиток соціального організму як органічної цілісності. Тому функції елементів принципово не зводимі до функцій компонентів.

Функції компонентів мають свою відмінність від інших соціальних утворень. Компонентів, як було показано вище, теж чотири: економічний, антропологічний, політичний та ідеологічний. Якщо при визначенні функцій елементів ми говорили про рух між суб'єктивованою і об'єктивованою формами одного і того ж типу інтелектуального матеріалу, то тепер ми маємо справу з переміщенням його в цілком іншій площині. Змістовно це полягає в перетворенні інтелектуального матеріалу по ланцюжку: економічне – антропогенне – політичне – ідеологічне. Ці перетворення досить повно описані у двох фундаментальних роботах В. Баруліна [4].

Функція окремого компоненту полягає в обслуговуванні інших компонентів з метою надання соціальному організму системних якостей, на основі яких тільки і відбувається нарощування якості соціального цілого. При цьому аналіз показує, що названі вище компоненти інтегровані в соціальний організм в силу жорсткої залежності одного від одного.

При цьому виявляється, що основна функція компонентів розкладається на внутрішню і зовнішню підфункції. Дивно і те, що дослідники досі не звернули уваги на подвійність функцій функціональних

органів цього рівня. Так, наприклад, внутрішня підфункція компоненту полягає в перетворенні економічного, соціального, політичного та ідеологічного соціального матеріалу з суб'єктивованого утворення (елементу) в об'єктивований і навпаки. У цьому смисл і призначення власного або внутрішнього життя компоненту як органу соціального організму. Тут йдеться про перетворення типу: “суб'єктивне економічне – об'єктивне економічне”, “суб'єктивне антропогенне – об'єктивне антропогенне”, “суб'єктивне політичне – об'єктивне політичне”, “суб'єктивне ідеологічне – об'єктивне ідеологічне”. Це добре відомі, особливо психологічній науці, співвідношення типу: “функція робочого місця – соціальна роль робітника”, “потреба – мотив”, “інтереси – цілі”, “цінності – ідеали”.

Якщо спиратися на функціональні органи, то до внутрішніх підфункцій віднесені в: економічному – перетворення функцій робочого місця в соціальні ролі робітника і навпаки; антропологічному – перетворення потреби в мотив і навпаки; ідеологічному – перетворення цінностей в ідеали особистості і навпаки; політичному – перетворення інтересів в цілі особистості. При наступному вивченні названих вище взаємопереходів може виявитися деяка невідповідність, наприклад, соціальні ролі і функції робітника можуть помінятися місцями, та це принципово нічого не міняє в загальному вирішенні проблеми. Такі уточнення важливі і навіть необхідні для розуміння суті справи.

Ми тут виходимо з вказівки Т. Парсонса, який писав: “Для більшості аналітичних цілей найбільш істотна одиниця соціальних структур – не особа, а роль. Роль є той організований сектор організації діяча, що передвизначений і визначає його участь в процесі взаємодії” [30]. Роль, за Парсонсом, висловлює “процесуальний аспект” – те, що діяч виконує у відношеннях з іншими і в контексті функціонального значення цього для соціальної системи.

Зовнішня підфункція реалізується дещо складніше і зводиться до якісного перетворення соціального матеріалу, що рухається в іншій площині. Тут мають місце вже перетворення типу: “економічне – антропогенне”, “антропогенне – політичне”, “політичне – ідеологічне” і протилежний ланцюг перетворень типу: “ідеологічне – політичне”, “політичне – антропогенне”, “антропогенне – економічне”. Такі переходи вже підмічені дослідниками, і деякі з них навіть описані в наявній філософсько-соціологічній літературі – перетворення на боці суспільства типу: потреби – інтереси – цінності [18], а на боці особистості це перетворення типу: ідеали – цілі, мотив-дія [40].

До зовнішніх підфункцій компонентів, які не мають зворотного ходу, оскільки перетворення носять незворотний характер, віднесені:

– В суб'єктивованому інгредієнті (структурі людини) перетворення за алгоритмом: ідеали – цілі – мотиви – ролі, дії;

– В об'єктивованому інгредієнті (структурі соціуму) перетворення за алгоритмом: функції робочих місць – потреби – інтереси – цінності.

Якщо це ж увявити в розрізі окремих компонентів, то виходить, що перетворення, за нашою гіпотезою, ідуть за таким ланцюжком:

– В економічному: на боці суспільства – перетворення змісту матеріального світу в систему функцій робочих місць; на боці особистості – перетворення активності людини в систему соціальних ролей робітника;

– В антропологічному: на боці суспільства – перетворення функцій робочих місць в потреби людини; на боці особистості – перетворення цілей людини в мотив її поведінки;

– В політичному: на боці суспільства – перетворення потреб людини в його інтереси; на боці особистості – перетворення ідеалів в меті людини;

– В ідеологічному: на боці суспільства – перетворення інтересів в цінності людини; на боці особистості – перетворення смислів, як змісту духовного світу, в ідеали людини.

Для того, щоб цілісно відтворити образ соціального організму, треба, окрім функцій елементів, компонентів і інгредієнтів, позначити і роль двох названих вище продуктів культурогенезу.

Продукти культурогенезу, що осідають у вигляді матеріального (речового) і духовного (семантичного) утворень, мають дуже складні функції і, схоже, навіть не подвійні або троїсті, як це було у випадку з компонентами, а як мінімум на порядок вище, оскільки вони забезпечують ще міжфазовий перехід від особистості до суспільства і назад. Процес опосередкування іде завдяки наявності спеціальних посередників або медіаторів. Останніми ми тут розглядаємо речі і ідеї. У цьому ми вбачаємо основну функцію продуктів культурогенезу.

Зрештою, продукти культурогенезу, з одного боку, є продовженням неорганічного тіла людини, а з другого – засобами, що посилюють соціальні можливості людини. Про складність в розумінні функцій структури цих утворень свідчить Хайдербранд, що в ході оригінального аналізу схожості між концепцією лінгвістичної структури Соссюра і концепцією економічної структури Маркса, встановив паралелізм лінгвістичного дуалізму що позначає і означає і економічний дуалізм праці і заробітної плати [2].

Як соціальні утворення локального характеру вони, безумовно, мають власне життя. Вивченню специфіки цього життя може бути присвячена не одна дослідницька робота в майбутньому. Сьогодні цим займається, наприклад, філософія техніки, яка розробляється німецькими дослідниками.

У нас є всі підстави закріпити за матеріальним утворенням, виниклим у ході культурогенезу асиміляції речовини в соціальному організмі, функцію накопичування і зберігання знарядь праці. Це вже не організм у чистому вигляді, але це його невід'ємний орган. У живому організмі

аналогічну роль відіграє, наприклад, система накопичування та зберігання жирових продуктів.

Тут жива людина зникає, залишаючи простір для оречевиненої людини, тобто машинам. Про це добре сказали свого часу Г. Гегель і К. Маркс. Так, Г. Гегель, наприклад, писав: “Але загальне і об’єктивне в праці полягає в абстракції, що створює специфікацію засобів і потреб, а завдяки цьому специфікує і продукцію, і створює розподіл праці. Праця окремої людини спрощується завдяки розподілу, а в результаті збільшується її вміння в її абстрактній праці і кількість вироблених нею продуктів. Разом з тим, ця абстракція у галузі вміння і засобів завершує залежність і взаємовідносини людей у справі задоволення інших потреб, перетворюючи це в повну необхідність. Абстракція у виробництві робить далі працю все більш механічною, і кінець кінцем виявляється, що людина може піти і поступитися своїм місцем машині” [11].

Основна функція матеріального утворення теж розкладається на підфункції. Причиною ділення основних функцій на підфункції є те, що утворення має атрибутивними властивостями моменти продукту і продуктивності. Впровадження робототехніки або інших систем машин є яскравим прикладом прояву власного життя даного матеріального утворення в складі соціального тіла.

У тому випадку, коли матеріальне утворення зберігає властивості функціональності або продуктивності, воно забезпечує перехід матеріалу, що переробляється в механізмі соціального організму, від особистості до суспільства. Власне життя даного соціального утворення пов’язане з формуванням і функціонуванням системи виробничих відносин, що є інструментальним засобом забезпечення такого переходу.

Все вищезгадане про основну функцію і підфункції матеріального утворення необхідно віднести і до духовного залишку культурогенезу. Його основну функцію ми схильні вбачати в тому ж, що і в попередньому випадку, з однією лише різницею, що асимілюються духовні продукти і процеси. Настання епохи інформаційної цивілізації ми розглядаємо як “визрівання” цього виду соціального продукту.

Стосовно підрозділу його основної функції на підфункції можна сказати наступне: одна з них пов’язана з забезпеченням переходу від суспільства до особистості і в системі ідеологічних відносин вона знаходить інструментальний засіб перетворення; інша підфункція, як і в тому випадку, який ми розглянули вище, за характером пасивна, а її суть полягає в накопичуванні, зберіганні і утилізації духовної продукції – смислів, що утворюють семантичний континуум. При цьому самостійне життя духовного продукту може бути розглянуте на прикладі штучного інтелекту.

У тому випадку, коли духовне утворення зберігає властивості продуктивності, воно забезпечує перехід імпульсу руху і переробку

матеріалу в механізмі соціального організму в напрямку від суспільства до особистості.

Власне життя даного соціального утворення системно охоплюється культурологічними відносинами, що за структурою і функціями в системі духовного виробництва аналогічні виробничим, тобто має сенс говорити про виробництво, обмін, розподіл і споживання продуктів культури. Ось чому розвиток Альтюссером поняття ідеології означав переворот у новій марксистській феміністській науці. Стисло можна сказати, що “багато хто приєднався до положення Альтюссера про те, що ідеологія володіє матеріальним існуванням” [28].

При вивченні формоутворення соціального організму як здатної до саморозвитку цілісності дуже важливо розглянути розвиток регулятивних форм, оскільки тут організація процесів доходить до формування відносно стійких структур – взаємозв'язків між суспільними відносинами: економічними, антропологічними, політичними, ідеологічними.

Це пов'язане з тим, що при погляді “ззовні” процес формоутворення соціального організму виступає як момент його виробництва або створення, а при погляді “зсередини” він розкривається як процес організації – активізації і регулювання руху його компонентів.

Функціональні органи, названі нами компонентами, є локальними соціальними організаціями. Їх зрозуміти неможливо без врахування того, що кожний з них веде індивідуальне життя, а отже і має місце функціональна прибавка. Індивідуальність життя локальних організацій полягає в тому, що вони включають родовий соціальний організм в специфічні рівні універсуму. Є всі підстави вважати, що антропологічний компонент включає людину в першу природу, економічний – в матеріальне виробництво, ідеологічний – в духовне виробництво, нарешті, політологічний – в систему саморегулювання універсуму.

На основі цього одні компоненти, обслуговуючи інші компоненти, формують якісно нові зв'язки і відносини в соціальному організмі. Так виникають екологічні, виробничі, культурологічні і організаційні зв'язки. Між видовими соціальними організаціями виникають відповідно екологічні, виробничі, культурологічні і організаційні відносини. Тепер соціальне тіло структурно значно ускладнилось, а функціонально зміцніло.

Побіжно відзначимо, що компоненти в такій системі слід називати органами соціального тіла. Це означає, що “кожна організована істота утворить ціле, єдину і замкнуту систему, всі частини якої відповідають одна одній і своєю взаємодією сприяють одній і тій же кінцевій діяльності. Жодна з частин не може змінитися без зміни інших; і, отже, кожна з них, взята сама по собі, повинна вказувати на всі інші” [13].

Кожний з компонентів має багате і відносно самостійне внутрішнє життя в рамках соціального організму, яка заключається у взаємоперетворенні суб'єктивованого в об'єктивоване і назад. Саме на цих

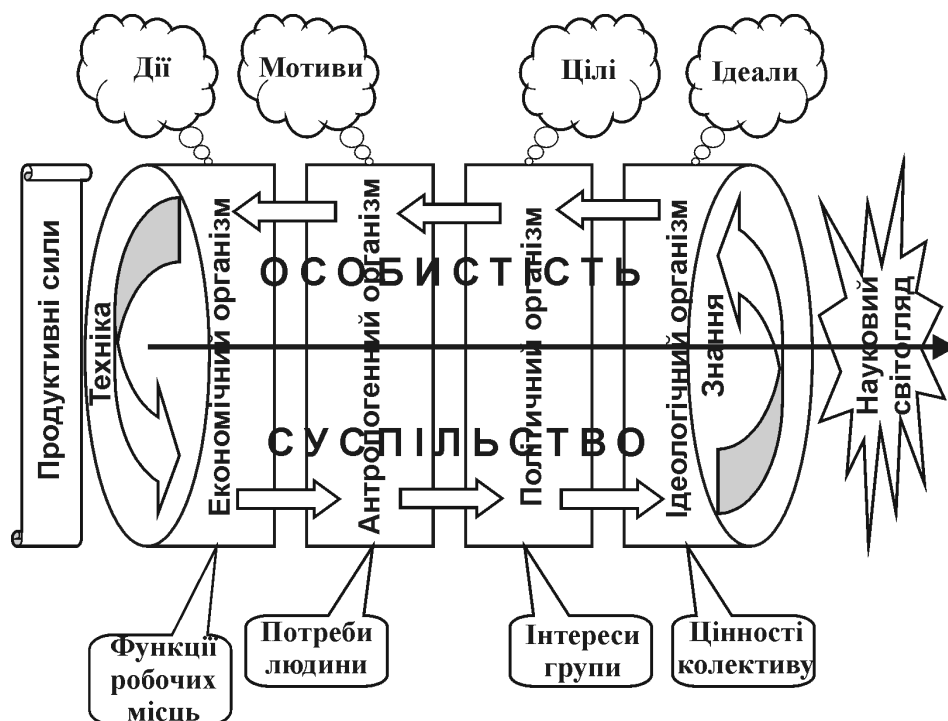
внутрішньоорганізмних взаємопереходах елементів побудоване формоутворення і смисл функціонування внутрішніх органів соціального організму або органоценоз.

Сконструювати з описаних вище елементів, компонентів, інгредієнтів і засобів опосередкування взаємодії – медіаторів несуперечну систему, здатну до самостійного і ефективного функціонування, вже не представляє особливого труда. В. Барулін, ґрунтовно описуючи причинно-наслідкові і функціональні зв'язки основних сфер суспільства, як ніхто інший, дуже близько підійшов до того, щоб уявити евристичну модель соціального організму [3]. З викладеного вище можна запропонувати евристичну модель соціального організму [Рис..... 4.1.].

Така модель повинна стати самостійним об'єктом філософського дослідження, бо здатна дуже багато з'ясувати у функціонуванні соціального життя. Але ми тут обмежимося лише найзагальнішими зауваженнями.

Об'єктивний інгредієнт, розташований в нижній частині евристичної моделі, грає позитивну роль, намагаючись зберегти цілісність соціального організму. Суспільство виявляє тут свої консервативні якості. Суб'єктивний інгредієнт, розташований у верхній частині даної моделі, грає негативну роль, оскільки прагне його зруйнувати. Особистість, являючись революційною силою, шляхом флуктуацій намагається вивести дану цілісність з рівноваги.

Зворотна фаза руху механізму функціонування

Пряма фаза руху механізму функціонування

Отже, ми отримали ідеальний тип родового соціального організму. За визначенням Вебера ідеальний тип “це – теоретична конструкція (поняття

або система понять), що являє собою певний аспект – процес, момент, зв'язок і т. д. – соціальної реальності в індивідуальній своєрідності, логічній несуперечності і раціональній правильності, тобто максимальній відповідності його внутрішньому “правилу”, принципу та інш. Концепція ідеального типу (але не самий термін) належить Веберу, який конкретизував з її допомогою думку Ріккєрта про те, що об'єкт історичних наук (“наук про культуру”) конструюється за принципом віднесення до цінності.

Мета, що досягається з допомогою ідеального типу, – запропонувати “чисто логічну” модель, яка підлягає дослідженню соціальної реальності, що, з одного боку, сприяла б чіткому вичлененню (артикуляції) цього аспекту, а з другого – слугувала б своєрідним “еталоном”, шляхом співставлення, з якого можна було б судити про міру відходу або, навпаки, відносного наближення до нього емпіричної реальності, що досліджується [30].

На більш змістовному теоретичному рівні дилема вибору основоположної точки зору на відносини між індивідом і суспільством “постає як “проблема порядку”, що змушує вибрати засіб понятійного переходу від окремих дій до організованих соціальних систем. Наприклад, “порядок” можна тлумачити як результат переговорів, символічної взаємодії між індивідами або як прямий результат колективної детермінації, взятої як самостійну реальність (на зразок “колективної свідомості” Дюркгейма) і т. д. [30].

При системі, що склалася, поведінка людини або соціальних спорідненостей оцінюється лише виходячи з її впливу на якість функціонування системи. “В оцінці функціональності дії з боку системи уточнюючу роль грають так звані “функціональні системні проблеми“ – первісно дві: проблема “розподілу” (задач, ресурсів, цінносних об'єктів і т. д.) і проблема “інтеграції” (можливої координації різних частин системи). Як “функції” згадані вище орієнтації поділяються на “механізми” – процеси, що стабілізують систему дії, і “тенденції” – процеси, що порушують рівновагу системи і ведучі до змін. У розробці ідеї рівноваги Парсонс орієнтувався не на механіку, як наприклад Спенсер, а на біологію і фізіологію, зокрема, на поняття “гомеостазу” К. Бернара – У. Кеннона, збагачене кібернетичною концепцією зворотного зв'язку. Подібно до того, як організм здатний підтримувати тривалість свого внутрішнього середовища всупереч підбурюючому впливу зовнішнього середовища, так і система дії здатна “гасити” зовнішні збурення (доки вони тримаються у відомих межах) і підтримувати або відновлювати стару рівновагу. Тільки після якогось теоретичного вирішення проблеми рівноваги на структурному і функціонально-динамічному рівнях можна ставити “проблему теорії зміни” соціальних систем як “логічно завершальну” (Парсонс).

У відомій спенсерівській формулі всесвітньої еволюції суспільство (соціальний організм – В. Б.), подібно матеріальному світу і живому організму, також підлягає інтеграції і диференціації. Воно переходить від однорідності і невизначеності неорганізованого стану до різнорідності і визначеності стану організованого.

Кінцевою причиною всіх цих змін є всесвітня рівновага енергії. Конт вживав термін “соціальна статика” в чисто риторичному значенні, як назву для соціального порядку, а термін “соціальна динаміка” – як назву прогресу. Спенсер, залишаючись на науковому ґрунті, дотримується більш точних фізичних понять. Соціальна статика, на його думку, є дослідження соціальних сил в рівновазі. Досконала рівновага ніколи не була досягнута в дійсності внаслідок змін, що є наслідком рівноваги енергії між суспільством і середовищем. У дійсності, однак, статичні і кінетичні прагнення врівноважуються самі по собі, і результатом цього в суспільстві, як в Сонячній системі або в живому тілі, є нестійка рівновага [2].

Отже, у складі соціального цілого компоненти взаємодіють між собою, отже, вони володіють специфічними функціями по відношенню одна до одної. І якщо взаємоперехід суб'єктивованого елемента в об'єктивованій породжує видову форму соціального життя, то взаємоперехід різноіменних суб'єктивованих елементів або підструктур особистості, рівно як і взаємоперехід об'єктивованих елементів або сфер суспільства породжує нову якість, а саме – замикає компоненти в єдине ціле, породжуючи механізм функціонування і розвитку соціального організму.

Зародження і формоутворення структури соціального організму є процес, який самоорганізується, оскільки він детермінований підставою. Зовнішні ж умови можуть сприяти його протіканню або, навпаки, перешкоджати. Виходячи з цього, соціальний організм слід розглядати як почасти створення несвідомої еволюції, почасти результат свідомого плану. Як організм, він може проходити всі фази еволюції [2].

У ході еволюції соціальний організм прагне до ідеальної форми, перебування в якій тільки і дозволяє соціальній фазі універсуму досягнути своєї генеральної функції в її саморусі. “Спрямовує” процес її самоорганізації динамічна функція поля, що виникає в процесі слабкої електромагнітної взаємодії людей між собою. Поле при розгортанні соціального тіла діє так же доцільно, як і алгоритми саморозгортання рослинного і тваринного організмів. Тут ми маємо справу з ідеальною формою соціального організму.

Функція ж ідеальної форми по відношенню до соціального життя полягає в тому, щоб гарантувати онтогенез соціального організму, тобто забезпечити якісне виявлення атрибутивних властивостей польового або соціального життя в бутті. Саме поняття “ідеальна форма” у вітчизняній філософії і науці вживається обережно. З одного боку, ми можемо це пояснити пануванням матеріалістичного погляду на світ; з другого –

ідеологічним несприйняттям ідеального світу, як духовного продукту самостійного походження. Окрім цього, є ще одна причина, через яку ми досі не сприймаємо ідеальну форму. Хоча на практиці, на нашу думку, вона є головною. Суть її полягає в тому, що сучасна наука і філософія ще тільки підходять до того, щоб почати пошуки принципу для пояснення погодженої поведінки організму, що розвивається, або структури, а також погодженої дії окремих частин функціонуючого органу або всього організму.

Тепер, з виходом на польову форму життя, визнання наявності ідеальної форми є закономірним кроком. Це означає, що елементи живого цілого розташовуються за якимись “силовими лініями” безупинно змінного поля. І в якому б з полів не матеріалізувалась думка про роль ідеальної форми в процесі саморозгортання соціального організму, а це може бути поле сил благодаті, поле культури, поле духовності, поле свідомості, поле хронотопа, семантичний Всесвіт, ноосфера, нарешті, – воно покликане здійснити одну і ту ж функцію – духовного формоутворення.

Б. Кузін, наприклад, бачить головне значення принципу поля в тому, що він пояснює погоджену поведінку організму, який розвивається або структури, а також погоджену дію окремих частин функціонуючого органу або всього організму. Біологічні поля, як відомо, цілком наочні. Об'єкти і характер кожного поля, його конфігурація, центр, вектори – можуть бути описані і зображені. Тут доречно згадати про те, що особистість є функціональний орган, похідна від біологічного субстрата, яким є людина.

При цьому А. Гурвич зіткнувся з тим, “що елементи цілого, яке розвивається, немов би прагнуть досягти певного положення. Що форма органу ніби задана і в якомусь вигляді існує ще до того, як він розвинувся. Інше кажучи, що вона має віртуальний характер. Але це справедливо не тільки для кінцевої форми органу, але і для форми на будь-якому етапі розвитку. Тому віртуальну форму, яка визначає результат процесу розвитку в будь-який його момент, Гурвич назвав динамічно переформованою морфою. І цим він увів у первісне формулювання принципу поля елемент телеології”. Динамічно переформована морфа, – за Гурвичем, – це-передуючий образ, ідея, мета.

Тут важливим є питання про те, які функції відіграють дані компоненти соціального організму при розгляданні їх як ланок механізму саморуху соціального організму. В. Барулін, наприклад, розглянув дане питання з двох позицій, а саме: причинно-наслідкової і функціональної. Так, наприклад, з позицій причинно-наслідкових зв'язків сфер він визначив, що “скрізь і завжди, на будь-якому історичному етапі розвитку матеріальна сфера виступає як основна детермінанта всіх сфер суспільного життя” [24, с. 70-78].

Питання з головним же елементом функціональних зв'язків сфер у нього вирішується складніше. Він роздвоївся і, визнаючи, що логіка

теоретичного аналізу функціональних зв'язків вказує на те, що духовна сфера повинна бути основною, оскільки вона має найбільші потенції функціонального впливу на інші сфери, він все ж пише наступне: “в класовому суспільстві вузлове місце у функціонуванні суспільного організму займає політична сфера” [24, с. 70-78]. Ми ж згодні з Енгельсом, який вважав, що в зрілому стані духовна сфера стане провідною, оскільки людина раніше, ніж запустити будь-яке виробництво, буде виходити з можливих теоретичних наслідків цього кроку.

Наше бачення механізму саморуху соціального організму країни таке, що в ньому ми виділяємо початковою ланкою антропологічний компонент, передавальною ланкою – ідейно-теоретичний компонент, роль кінцевої ланки виконує техніко-економічний компонент і, нарешті, керуючою ланкою виступає політичний компонент. Його “робочим тілом” є знання, які в ньому перетворюються із сенсів у форму залізної людини.

Таким чином, завдяки структурно-функціональному аналізу нам вдалося побудувати образ родового соціального організму. У запропонованій моделі в органічну єдність зведені функціональні органи, які виникли і діють як в структурі людини, так і в структурі соціума. Крім того показано, що на етапі функціонування соціальне тіло досягає ефекту, утворюючи нові функціональні органи з уже наявних функціональних органів. Дослідити їх належить в ході осягнення явищ онтогенезу і філогенезу сімейства соціальних організмів. Наш наступний крок полягає в тому, щоб розглянути сімейство соціальних організмів як органічну цілісність.

3.2. Соціальний організм як еквіпотенціальна система функціональних конструкцій

Морфологічний аналіз соціального явища показав, що воно залежно від організаційних умов, які стикаються між собою за принципом “матрьошки”, приймає організаційну форму. Це означає, що ми маємо справу з еквіпотенціальною системою гігантського масштабу.

Користуючись метафорою можна сказати, що людина, будучи своєрідною голограмою Всесвіту, вилаштовує соціальні організми, в яких вона бере участь як підстава, за цим же принципом. Картина стає ще більш обнадійливою, якщо розглядати потенційний соціальний світ як продукт функціонування головного мозку людини. Ця гіпотеза підтверджується дослідженнями Ф. Вестлейка, який обґрунтував модель функціонування мозку на основі використання аналогії з оптичними голографічними процесами. Встановлено, що голографічним процесам (і тільки їм!)

притаманна властивість розподіленості. Ця властивість, специфічна для кожного типу голограм (що описуються перетворення Фур'є), полягає в тому, що в будь-якій завгодно малій частині голограми можна повністю віднайти всю, записану на цілій голограмі інформацію. Враховуючи, що людина використовує саме нелокальну інформацію, то це сам собою зрозумілий факт. Голографія у такому випадку є єдиним відомим засобом подібної реалізації з використанням розподілювальних характеристик.

З філософської точки зору безсумнівним інтересом є те, що завдяки притаманній їй розподіленості, нелокальна інформація може бути водночас відтворюваною в мозку багатьох людей. Ще одним доказом на користь нашої гіпотези про голографічність як принцип співіснування соціальних організмів, є наявність в структурі людини так званих стоячих автохвиль. Такі хвилі у фізичному компоненті несуть речовину, в психічному полі – енергію, а в головному мозку – інформацію. Завдяки спроможності людей використовувати нелокальну інформацію, а саме її будь-яка частка відтворює “ціле”. Голограма соціальних форм, що спалахнула, здатна водночас міститися на всіх ієрархічних рівнях організації універсуму.

Про те ж, що соціальне життя явище багаторівневе і тому розгортається як безліч соціальних організмів, немає ніякого сумніву. Ми вже показали, що соціальний організм багатоликий. Його форми не схожі одна на одну. Цю думку можна підтвердити відомим ленінським положенням: “більш глибокий аналіз показує, що соціальні організми так же глибоко відрізняються один від одного, як і організми тваринні і рослин” [22].

Водночас це означає, що для завершення морфологічного аналізу соціального організму необхідно розглянути його рівні, підрівні і з'ясувати, який матеріальний субстрат презентує соціальне життя на кожному з них.

Почнемо, звичайно ж, з виділення рівнів. Їх всього три: передорганізменний, організменний та надорганізменний.

У передорганізменний рівень входить атомарний, молекулярний і органоїдний підрівні. Стисло охарактеризуємо їх. Атомарний підрівень ми пов'язуємо з окремою людиною, в структурі якої, як ми показали вище, міститься потенційний соціальний світ. Його ми докладно розглянули при аналізі морфології особистості [8]. Повторюватися нема необхідності.

Молекулярний підрівень, як випливає з нашого аналізу і наявної літератури, слід зв'язувати з родиною. Морфологія останньої потребує спеціального дослідження, але оскільки родина незамінна в структурі антропогенного компоненту і оскільки є загально визнаною основою державних конструкцій, на яку зорієнтовані матеріальне і духовне виробництво, те це означає, що її можна визнати за молекулу соціального тіла.

Тут важливо ще раз підкреслити актуальність висновку К. Маркса про

місце і роль відносин між чоловіком і жінкою, в яких “виявляється, якою мірою природна поведінка людини стала людською, або якою мірою людська сутність стала для неї природною сутністю, якою мірою її людська природа стала для неї природою. З характеру цього відношення випливає також, якою мірою потреба людини стала людською потребою, тобто якою мірою інша людина як людина стала для неї потребою, якою мірою сама вона, в своєму індивідуальному бутті, є разом з тим суспільною істотою” [26].

І від себе додамо, що родинні відношення визначають характер і якість всієї сукупності соціальних форм. Тому родина в соціальному організмі відіграє винятково важливу роль і сама в собі має всі основні його елементи. Вся справа в тому, що вона володіє ними в іншій формі. У багатодітних сім'ях такий організм виявляється досить чітко.

Організменний рівень включає в себе тканинний, клітинний, видовий і родовий підрівні. Підрівень тканевих утворень формується з безтілесних соціальних мікроформ, які на практиці прийнято називати соціальними інститутами. Вони є інструментом інституалізації тканини соціального організму.

На підставі існуючих визначень процесу інституалізації виразно виділяється два напрямки в його розумінні. Один з них за основу інституалізації бере поведінку або окремі дії індивідів, інший – норми, цінності, зразки поведінки або їхні комплекси, що вже є продуктом так званої первинної інституалізації або, за словам П. Бергера і Т. Лукмана, “засвоєння і типізації”. Спільним для них є те, що вони розуміють функціонування тканинних соціальних мікроформ як процес упорядкування, закріплення, “застигання”, утворення певних констант індивідуальної свідомості або дії. Завдяки цьому вчиняється організація людської діяльності і відповідних когнітивних компонентів у певні усталені норми і утворення.

При цьому єдиним істотним критерієм, за яким можна відрізнити тканинні мікроформи від інших соціальних утворень, є те, що ця сфера взаємодії людей, включаючи їхню взаємодію в систему суспільства, утворює основу його соціального порядку. Змістом її є процес розподілу життєвих ресурсів, привілеїв та престижу, а її інституціональними формами будуть кровна спорідненість, шлюб, мораль, право, влада, релігія, власність.

Далі йде підрівень найпростіших виробничих організацій. Він з'являється в результаті особливого процесу, що ми називаємо органоценоз. Органоценоз у родовому соціальному організмі може протікати лише за наявності достатньої кількості вихідного матеріалу, придатного для будівництва соціальних новоутворень. Тому світ мікроорганізмів і є тим резервуаром, в якому виникають і функціонують до певного моменту як мутанти, елементарні соціальні мікроутворення з яких родовий організм

створює собі адекватні своїй природі і зовнішньому середовищу органи, види і підвиди соціального матеріалу.

Дану тезу дуже легко підтвердити спираючись на наявну філософсько-соціологічну літературу. З цього приводу Е. Дюркгейм, наприклад, писав: “Коллективна діяльність завжди занадто складна, щоб її міг виразити один єдиний орган – держава. Крім того, держава занадто далеко від індивідів, вона підтримує з ними занадто поверхневі і нестійкі відношення, щоб мати можливість глибоко проникнути в індивідуальні свідомості і внутрішнім образом соціалізувати їх. Ось чому там, де воно складає єдине середовище, в якому люди можуть готуватися до практики спільного життя, вони неминуче відриваються від неї, відділяються один від одного, а разом з тим розпадається і суспільство.

Нація може підтримувати своє існування тільки в тому випадку, якщо між державою і окремими людьми впроваджується цілий ряд вторинних груп, достатньо близьких до індивідів, щоб втягнути їх у сферу своєї дії, і, таким чином, втягнути їх у загальний потік соціального життя” [16, с. 33].

Тому в родовій соціальній системі існує цілий клас таких соціальних організмів, які слід назвати первинними. Вони утворюють специфічний рівень в загальній соціальній системі. На їхню долю приходить функція підтримання процесу органогенезу в оптимальному режимі. У будь-якому випадку ми маємо справу з первинними соціальними організмами, що являють собою елементарну живу систему, здатну до самостійного існування, самовідтворення і розвитку. Такі організми є основою устрою і життєдіяльності всіх видів соціальних організмів. З них формується тканина соціального організму. Водночас вони існують і як самостійні організми, тоді ми називаємо їх найпростішими.

Аналіз показує, що найпростіші соціальні мікроорганізми у складі цілого слід розрізняти за походженням і функціям. Найбільш розповсюджені виробничі або ділові соціальні мікроорганізми. Вони виникають у сфері матеріального і духовного проведення і призначені для задоволення потреб людей у певних предметах або послугах. У часі вони виникають раніше інших мікроформ.

Неоднорідність найпростіших соціальних організмів не залишилась непоміченою дослідниками соціального життя. Так, наприклад, ще в кінці XIX сторіччя дослідники виділяли соматичні і продуктивні клітини в складі соціального організму [14, с. 187]. З сучасних зарубіжних авторів О. Зіновьев, наприклад, теж поділяє соціальні клітини – за нашою термінологією “найпростіші соціальні мікроорганізми” – на дві групи. Він пише: “До першої групи відносяться клітини, що забезпечують все суспільство їжею, одягом, житлом, засобами комунікації та іншими засобами задоволення потреб людей. Назвемо їх продуктивними або діловими. До другої групи відносяться клітини, що забезпечують цілісність і охорону суспільного організму, суспільний порядок, вироблення і

дотримання правил поведінки людей і їхніх об'єднань відносно один одного. Назвемо їх комунальними. Відмінність їх не є абсолютною. Клітини однієї групи інколи і частково виконують деякі функції клітин іншої групи. Існують змішані клітини. Ті й інші підлягають дії законів як ділового, так і комунального аспектів, але різною мірою і в різній формі. Тим не менше відмінність має місце і грає істотну роль у визначенні характеру суспільного організму” [17, с. 53].

Загальної теорії соціальних клітин (скажемо, соціальної цитології) не існує. Тому важко визначити, яке скупчення і об'єднання людей є клітиною соціального організму. Провідними признаками такого утворення в літературі називають у морфологічному відношенні наявність органу управління, а в функціональному – спеціалізацію, тобто спрямованість на задоволення конкретної потреби людей. Окрім цього вказується на наявність серед них керуючих і керованих, а також на те, що люди в них працюють і одержують винагороду, тобто виконують свої основні життєві функції і отримують за це засоби до існування. Ця ознака соціальної клітини є визначальною.

От як про це пише О. Зінов'єв у роботі “Захід”: “Клітиною є таке об'єднання людей, що має певну спеціалізацію як ціле і в рамках цієї спеціалізації діє саме як ціле. Клітина має керуючий орган. Це може бути окрема людина або група людей, а в більших клітинах це може бути складна організація. Без керуючого органу клітина існувати не може” [17, с. 52].

Причиною виникнення найпростіших соціальних організмів стала та обставина, що людський розум отримав специфічні умови для саморозгортання і наступного функціонування. Це були, як правило, інтелектуальні утворення, більш жорстко стиснуті обставинами. Найпростіший соціальний організм є, за словами Ф. Шеллінга, не що інше, “як зменшений і немов би стислий образ універсуму”. І далі він же продовжує: “Чим глибше ми проникаємо у органічну природу, тим вужче стає світ, який представляє організація, тим менша та частина універсуму, що стискається у організацію” [38, с. 366]. Від себе додамо, що тим складніше така мікроформа влаштована. “Піднімаючись східцями ряду організацій, ми виявляємо, що почуття, (а ми додамо від себе і свідомість – В. Б.) поступово розвиваються в тому же порядку, в якому завдяки їм поширюється світ організацій” [38, с. 366-367].

При цьому Ф. Шеллінг цілком справедливо вказував на те, що “основна властивість організації полягає в тому, що вона, будучи немов би вилучена з механізму, перебуває не тільки як причина або дія, але – оскільки вона для себе те і інше водночас – і шляхом самої себе” [38, с. 369]. Зрозуміло, що наведену тезу ми відносимо також і до соціальних мікроорганізмів, що здатні до самовідтворення.

Звісно, що ми змоделювали евристичні моделі найпростішого

соціального організму для промислової фірми і навчального закладу на основі фундаментальної розробки теорії соціального організму [6, с. 257]. Для промислової сфери ми це зробили разом з В. Гашенком і подали її у монографії “Фірма у дискурсі організаційної ідеї”, що вийшла у 2006 році. [5] Вона відтворена за допомогою принципів евристичного моделювання, як механізм самореалізації діалектичного протиріччя між особистістю і суспільством на цьому рівні ієрархії організаційних форм. Нам відомо з практики, що підприємства, організації і установи є тими найпростішими організаціями, що складають організаційну основу економічного, соціального, політичного і ідеологічного життя організму країни.

Наша ідея полягала в тому, що на цьому рівні протиріччя між особистістю і суспільством розгортається в організаційній формі, яка має наступний вигляд [Рис. ....].

З наведеної моделі добре видно, що механізм саморуху найпростішого соціального організму складається з двох фаз: прямої – від потреби суспільства у товарах або послугах до внутрішньофірмової системи цінностей і зворотної – від внутрішньофірмової системи цінностей до товару або послуги, вироблених для задоволення і тим самим зняття потреб людини.

Внутрішньофірмова ідеологія є момент духовного виробництва і відтворення найпростішого соціального організму, а мотивація виступає моментом матеріального виробництва, в ході якого робітники підприємств, організацій або установ виробляють товар або послугу. Стимулювання, як функція системи управління, спрямована на утримання процесу життєдіяльності найпростішого соціального організму в межах певного діапазону змін.

Завдяки наявності в структурі родового соціального організму країни найпростіших соціальних організмів, іде безперервний процес виробництва і відтворення його органів. Саме фірму А. Пригожин визначає саме як організоване заради спільної мети об’єднання людей, причому “заради такої мети, що не може бути досягнута жодним із них порізно, хоча й важлива для кожного” [32, С. 10].

Розглянувши безліч існуючих точок зору на природу організацій, А. Пригожин дійде висновку, що в більшості з них ігнорується той момент, що це не просто цільова структура та інструмент досягнення мети, але й людське середовище. Вихід на таку постановку питання був обумовлений кризою теорії організації насамперед в її управлінсько-регулятивній частині: всі управлінські рішення виявляються непростими через необхідність враховувати психологічну сторону організаційного життя. Управлінська практика почала шукати можливість якимось чином передбачати виникаючі при цьому стихійні процеси – і в цьому теорія значно відстає від практики.

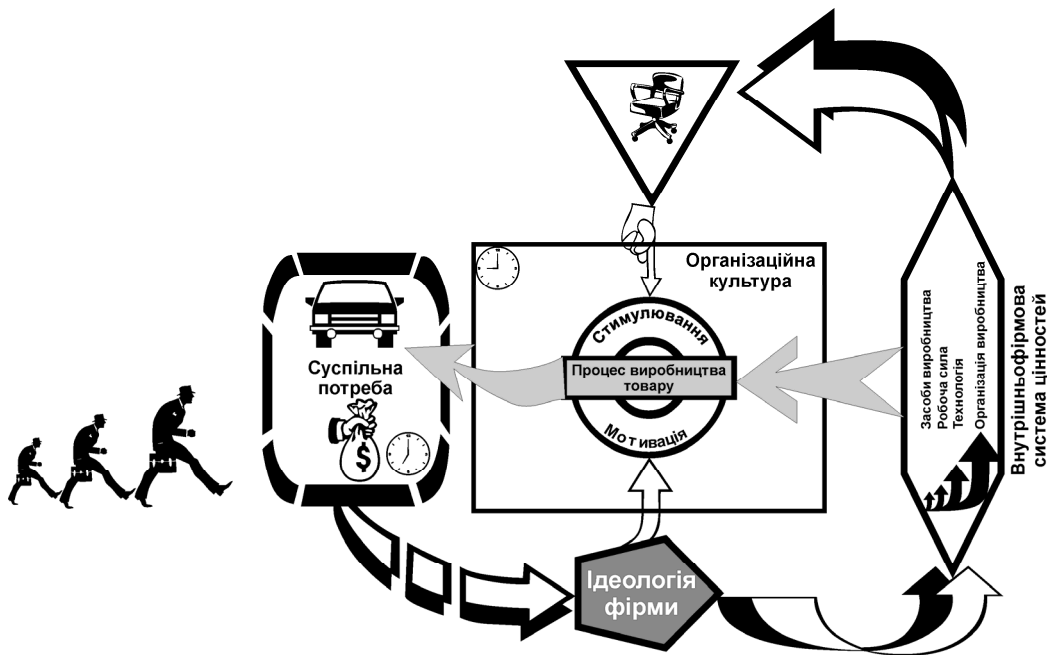

Рис. .... Евристична модель найпростішого соціального організму (виробничої фірми)

Як бачимо з наведеної моделі, система цінностей завершує пряму фазу саморуху соціального організму фірми, що починається від потреби суспільства та через внутрішньофірмову ідеологію досягає ціннісної форми. Зворотний рух починається від внутрішньофірмових цінностей і через стимулювання з боку системи управління та мотивацію – дію робітників повертається до товару, що задовольняє потребу суспільства. Це механізм пульсації соціального організму фірми, пряма і зворотна фази складають повний цикл його саморуху.

Таким чином, система цінностей фірми, разом з її ідеологією, має служити, по-перше, забезпеченню організованості виробничого організму через актуалізацію його функцій, а по-друге, – нейтралізації дисфункцій, забезпечуючи гомеостаз фірми. Інакше кажучи, вони виконують роль необхідної умови функціонування фірми не тільки як виробничої одиниці, але й як соціальної цілісності в структурі соціального організму країни. Різниця при цьому між ідеологією та цінностями фірми полягає в тому, що перша вказує на те, що треба усунути чи включити до складу соціального організму фірми, а друге поставляє матеріал, завдяки якому це реалізується.

Вищенаведена теза про активну роль внутрішньофірмових цінностей у забезпеченні цілісності структури не суперечить формальному стану виробничої фірми (її організованістю та ін.). Ми пропонуємо лише враховувати, що “будь-яка структура має запас енергії, закладеної в різноманітності її елементів, напруженості (збудженості) зв’язку між ними”, і використовувати цю властивість в оптимізації виробництва.

Джерелом позитивної енергії та носієм системи цінностей на корпоративному рівні є так званий середній клас, на позитивну роль якого

(у державі) звернув увагу ще Аристотель, коли зазначав, що держава не повинна спиратися у своїй діяльності ні на найбагатших, ні на найбідніших, тому що ні ті, ні інші не схильні підкорятися аргументам розуму. “Люди першого типу стають переважно нахабами і крупними мерзотниками. Люди другого типу часто стають злодіями і дрібними мерзотниками”. Перші не вміють підкорятися (а без вміння підкорятися, за Аристотелем, не можна навчитися володарювати), другі надзвичайно принижені в своєму положенні і найчастіше керуються заздрісністю до чужого багатства. “Найбільшим благополуччям для держави є те, щоб його громадяни володіли власністю середньою, але достатньою” [20, С. 77].

Це пізніше підтвердив Г. Гегель, який писав, що поряд із сім'єю корпорація є другим існуючим в громадянському суспільстві моральний корінь держави: “У корпорації родина має не тільки свій сталий ґрунт як обумовлений деякою забезпеченістю засобами існування, не тільки стале майно, а й визнання того й іншого, так що член корпорації не повинен доводити за допомогою будь-яких зовнішніх даних свою придатність, добродійність свого існування” [12, С. 276].

Середній клас деякими дослідниками розглядається як система страт, що володіє фундаментальними цінностями. “Середній шар – це верстви населення, що займають проміжне положення між полюсами соціальної ієрархії та характеризуються зближенням позицій (середній клас) за рівнем доходів, характером споживання, стилем життя, фундаментальними цінностями” [80, 105], – відзначає Є. О. Капітонов.

У 2009 році, досліджуючи ціннісно-сміслову детермінацію поведінки особистості у просторі навчального закладу ми, разом з Л. М. Семененко, адаптували дану модель під специфіку духовного виробництва [20]. Інакше кажучи, на основі методологічного підходу нашої розробки 2006 року для сфери матеріального виробництва було змодельовано соціальний організм навчального закладу, тобто для сфери духовного виробництва [7].

При збігові загального образу вони, найпростіші соціальні системи, суттєво відрізняються за змістом елементів, тому простір і час у таких структурах мають параметри, що не збігаються. Водночас вони відтворюються за одними і тими ж законами або принципами: мінливості, наслідування та відбору.

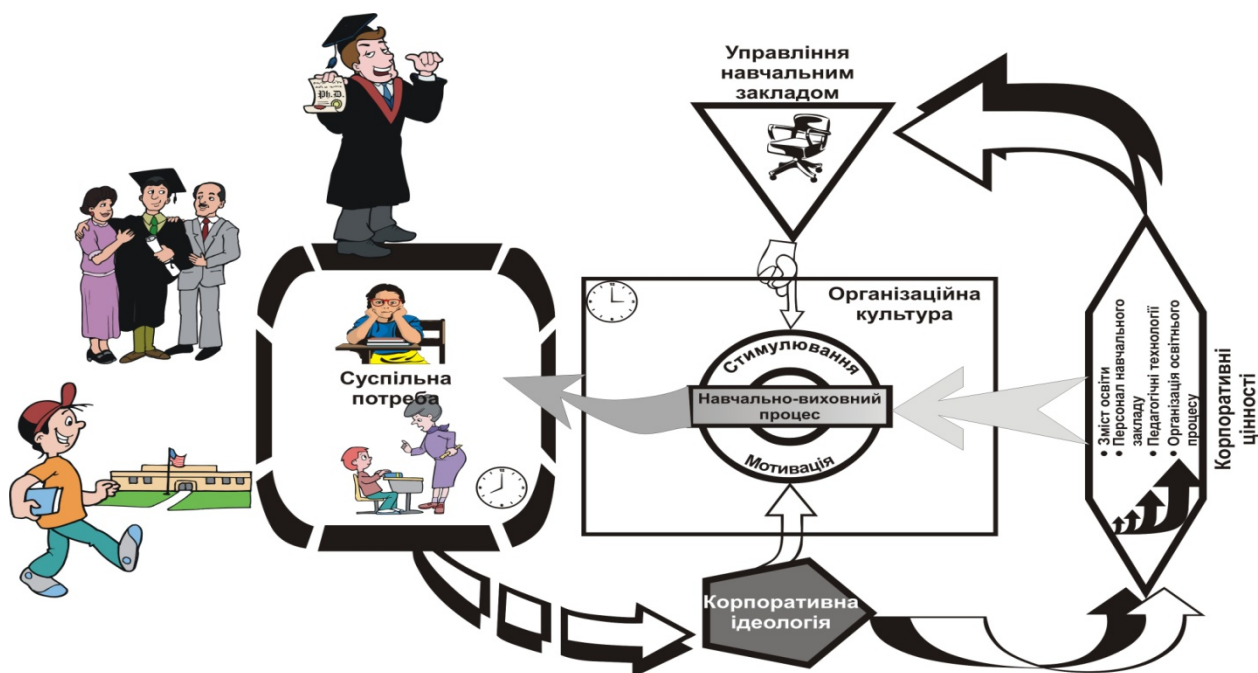

Рис. 1. Евристична модель навчального закладу або модифікація соціального організму для сфери освітніх послуг

Найпростіші соціальні організми утворюють видові соціальні структури: економічну, соціальну, політичну, ідеологічну. Відомо, що видові соціальні організми виникають в ході органогенезу. Ми вже згадували про їхнє існування, коли розглядали компоненти соціального організму. Тоді ми особливо підкреслили, що в компонентах функціонує внутрішньовидова форма соціального життя. І тоді ж ми вказали на економічну, соціальну (у вузькому сенсі слова), політичну і ідеологічну їхні форми.

Весь фактичний матеріал історії конкретних соціальних організмів, тобто їх філогенії, показує, що еволюція, і найхарактерніший для неї морфологічний процес, іде загалом шляхом ускладнення організації. Поява таких морфологічних одиниць як видові соціальні організми в структурі родового соціального організму є крок, значення якого важко переоцінити.

Основним принципом цього прогресуючого ускладнення організації соціального світу є встановлений Мільн-Едвардсом принцип диференціації, оснований на розподілі праці. Родовий соціальний організм, що несе лише загальні функції, розчленовується на частини з більш спеціальними функціями. Соціальне ціле диференціюється, а його частини спеціалізуються.

Окремі частини (економічне, антропологічне, політичне, ідеологічне) одержують свої самостійні функції. Вони немов би автономізуються. Однак ця автономізація виражається лише в обособленні своїй специфічній функції.

Видові соціальні організми виникають на основі специфічного системоутворюючого чинника. Як доводить наш аналіз, взаємодія особистості і суспільства в цьому випадку протікає в специфічних організаційних формах. У зв'язку з цим видові соціальні форми, обслуговуючи потреби людини, досить не схожі одна на одну.

Життя будь-якої з частин забезпечується цілою системою загальних функцій, особливо функцій обміну, без яких немає життя. Звідси впливає роль вільного ринку для становлення соціального організму країни. У цих функціях будь-яка спеціалізована частина завжди зв'язана з іншим організмом, і чим більше вона спеціалізована, тим у більшу вона постає залежність від інших частин організму, які забезпечують виконання основних життєвих функцій всього соціального організму.

При цьому Ф. Шеллінг, наприклад, писав про те, що головна особливість організації полягає в тому, що вона складається в взаємодії з самою собою, являє собою водночас і тим, що виробляє і продуктом останнього, і таке розуміння є принципом усього вчення про органічну природу, з якого апріорно можуть бути виведені всі подальші визначення організації (і неорганічної природи – В. Б.) [39, С. 369].

Наведемо тут як приклад антропологічний організм. Його функція в складі родового соціального організму полягає у виробництві і відтворенні людської особистості як протилежності протиріччя, що досліджується. Системоутворюючим чинником в даному випадку виступає потреба людини. Людина є продукт антропогенного процесу. Природно, в ході антропогенезу залишаючись видовим організмом, в якому протікає життя громадянського суспільства вона змінюється за формою, але залишається більш-менш сталою за змістом [Рис. ....].

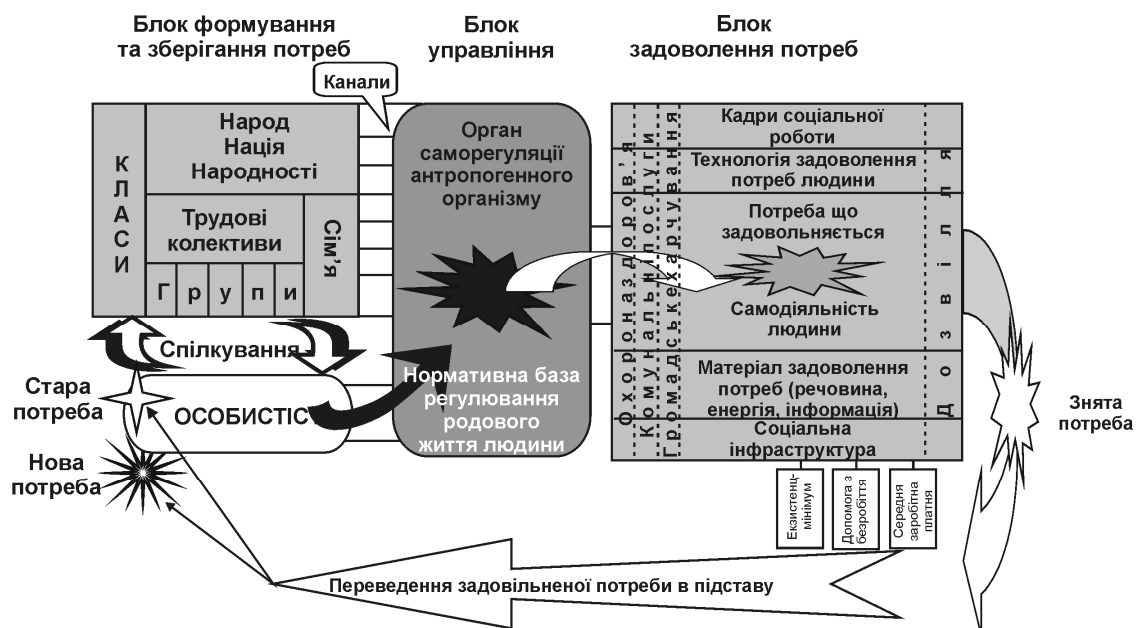

Рис. 4.3. Модель антропологічного видового організму.

Завдяки становленню видових соціальних організмів, відбувається

прискорений розвиток периферії соціального організму і, в першу чергу, комунікацій. Тут на перше місце виходить розвиток інформаційного обміну.

Вершиною організменого рівня безумовно є підрівень родового соціального організму. Його ми висвітлювали протягом всього дослідження. У зв'язку з цим вкажемо лише на те, що поглиблення уявлень про нього ми можемо досягнути тільки в ході вивчення процесу онтогенезу соціального організму країни. А це вже предмет наступного аналізу.

Організмений рівень недостатньо, і навіть спрощено висвітлювався в літературі ще минулого сторіччя. Так, наприклад, О. Конт в роботі “Система позитивної політики”, представляючи організмений рівень, стверджував, що саме сім'ї є основними соціальними клітинами, соціальні сили являли собою соціальну тканину, держава і міста – соціальні органи, а країни світу були аналогічними системам організмів в біології [34, С. 43].

Надорганізмений рівень має, на наш погляд, три підрівні – популяційний, системний і надсистемний. До популяційного підрівня нами відносяться соціальні організми, які виникають у філогенезі і які охоплюють, як правило, великі території планети. Тут спостерігається достатньо велика різноманітність соціальних форм. Найбільш помітними сьогодні тут є континентальні та міжконтинентальні соціальні структури.

Окрім цього соціальні організми виникають і в інших відносно стабільних умовах взаємодії людей, наприклад, у територіальному, а також за іншими підставами. Скажемо, це відбувається у межах поширення мови, спільності території, спільної виробничої діяльності матеріального або духовного характеру і т. ін. Неформальні соціальні структури теж виникають за тим же принципом, але вони менш тривкі, а отже період їхнього життя більш короткий.

Системний підрівень явлений соціальним утворенням планетарного масштабу – соціальний організм ноосфери. Його появу на планетарній арені почувають усі. Це відбувається завдяки явищу гетерохронії, тобто випереджаючій появі його робочих органів. Останні постають перед нами як соціальні інститути світового співтовариства країн, наприклад, ООН, Рада Безпеки та ін. У сучасній літературі відсутні точки зору, які б заперечували легітимність існування вказаного підрівня соціального життя.

Надсистемний підрівень соціального життя зв'язаний з тим, що життя людини не обмежується межами планетарної системи. Друга природа має продовження в третій природі, що вже поширюється за межі планетарної системи. Це означає, що в соціальному світі родове життя планетарного людства породжує якісно новий вид життя – космічний, що можна назвати, слідом за Тейяром де Шарденом, нежиттям. Очевидно і те, що космічне розумне життя не може виникнути за законами соціальної еволюції макрооб'єктів, як і поза них; воно виникає відповідно до закономірностей

соціальних процесів і водночас виходячи за межі їхньої дії. Процес перетворення соціального процесу на космічний містить в собі протиріччя, розривення якого і призводить до виникнення якісно нової форми руху універсуму, що пояснюється закономірностями ноокоосмогенезу.

Людина як мікрокосм є частина Всесвіту. Що відчуває людина, те повинен відчувати і Всесвіт. Між ними існує іманентний зв'язок, а оскільки це так, те цей космос, як ми його знаємо, не може бути іншим. Тут привабливими видаються еволюційні ідеї К. Ціолковського, який писав про те, що “будь-який атом матерії почувається відповідно навколишній обстановці. Долучаючись до високоорганізованих істот, він живе їхнім життям і відчуває приємне і неприємне, долучаючись до неорганічного світу, він немов би засинає, непритомніє, переходить до небуття” [37, С. 3-35]. Всесвіт є організаційна форма співіснування світів.

У такому сенсі можна говорити про точку “Омега” Тейяра де Шардена, очікуваний “Великий ноосферичний вибух” В. Казначеева, “Абсолютний Дух” Г. Гегеля та інші моменти, пов'язані, як тепер виявляється, з проявом надсистемного підрівня організації Космічного Розуму.

І не тільки про це. У результаті проведеної дослідної роботи стає більш зрозумілим сенс соціальної форми в саморозгортанні універсуму. Завдяки розумній живій речовині, універсум здатний впливати на структуру Всесвіту, оптимізуючи протікаючі в ньому еволюційні зміни.

Тут ще слід сказати про необхідність визнання інших “світів”, здатних створювати інші форми життя і розуму. Для них також є характерною глибока єдність зі “своїм” космосом. І вони теж обов'язково повинні мати організаційну форму, без якої жодне життя неможливе. Це організми розумного походження, що належать другій природі, але вже цілком іншого класу.

Вкажемо тут також на те, що соціальне життя, що породжується сучасною людиною, не зникне. Воно лише істотно видозмінюється, оскільки прогресує саме його джерело – людина. У структурі космічного організму воно мусить пройти, за гіпотезою К. Ціолковського, чотири відомі ери (народження, становлення, розпаду людства і, нарешті, термінальну) і перейде у хвильову – “променисту” форму буття. Минувши всі високі ери, людство знову перейде в променистий стан але вже більш високого рівня. Зміна цих космічних циклів буде тривати до тих пір, доки не з'явиться “наднова” людина, яка завдяки абсолютному всезнанню досягне стану Абсолютного Розуму або, як раніше говорили, Абсолютної Свідомості, що вважається прерогативою богів. У результаті космос буде являти собою суцільну досконалість, а “гомо космікус” ототожниться зі Всесвітом. Розуміння цих процесів закладається сьогодні шляхом осягнення соціального світу взагалі і його організаційної форми зокрема. Але їх ґрунтовний аналіз вже виходить за рамки генеральної мети

пропонованого філософського дослідження. Як підсумок нашого дослідження можна запропонувати узагальнену картину соціального світу у вигляді спеціальної класифікаційної таблиці [Таблицю .....1.].

Таблиця 4.1.

Рівні соціального організму

Рівні соціального організму	Підрівні соціального організму	Морфологічний компонент
ПРЕДОРГАНІЗМЕНІЙ	Атомарний (потенційний)	Особистість
	Молекулярний	Родина, Пара закоханих, Хижак – жертва
ОРГАНІЗМЕНІЙ	Тканинний (інституціональний)	Кровна спорідненість, шлюб, Форми розмноження та успадкування (кланування) Мораль, право, влада, релігія, Власність, Форми організації соціального життя (уклад життя)
	Клітинний (Найпростіші соціальні мікроорганізми – фірма)	Підприємства, Організації, Установи
	Видовий	Економічний Антропологічний Політичний Ідеологічний
	Родовий	Країна
	Популяційний (територіальний)	Регіональний (місто) Релігійний (Іслам, християнство, католицизм та ін.) Етнічний (Орда, масонство) Національний (Земляцтво) Континентальний (Загальноєвропейський Дім, Євразійський)
	Системний (планетарний)	Ноосферний
НАДОРГАНІЗМЕНІЙ	Надсистемний (космічний)	Всесвітній

Але повернемося до предмету нашого дослідження. На підставі

викладеного вище можна зробити висновок про те, що ми маємо справу з системною групою організаційних форм. Отже, за рахунок модифікації умов саморозгортання розуму в природному процесі його формоутворення відбулося подрібнення загальнолюдської філи розуму на безліч форм, розкиданих за різними організаційними рівнями. Таким шляхом виникло сімейство соціальних організмів.

Зрозуміти організацію і механізм життєдіяльності сімейства соціальних організмів можливо тільки на основі засвоєння концепції універсальної космічної голограми, запропонованої в 70-80 роки ХХ сторіччя американським ученим Д. Бомом і нейропсихологом К. Прибрамом та ідеї енергоінформаційного обміну, тобто інформаційного метаболізму, побудованого на окультуреній інформації або знанні.

Тільки вони дають уявлення про те, як внаслідок квантово-хвильової природи Всесвіту, і соціального світу в тому числі, Всесвіт утворить єдину, нескінченну в часі і у просторі, багатомірну причинно-наслідкову мережу енергоінформаційних взаємодій, у складі якої “все взаємодіє з усім” з різним ступенем інтенсивності. Ця теорія одним із своїх логічних наслідків має такий висновок: кожна точка цього енергоінформаційного поля містить у собі всю інформацію про всі інші точки простору і часу.

Водночас реалізація принципу загального енергоінформаційного обміну у Всесвіті з необхідністю вимагає визнання факту розумності Світового Простору, який добре узгоджується з першим принципом герметизму: “все є думка”, “ми живемо в розумі, розумом і шляхом розуму”. Нагадаємо, що на існування Космічного Розуму або всесвітньо розмитої свідомості вказують К. Ціолковський, В. Налімов та інші дослідники. Не прислухатися до їхніх ідей сьогодні вже просто неможливо.

У такому випадку Всесвіт постає перед нами як гігантська самоусвідомлююча себе структура, в якій окремі види соціальних організмів, розведені за різними організаційними рівнями, виконують роль функціональних органів. Всесвіт ними мислить, якщо коректно взагалі такий вираз застосувати в даному випадку.

Якщо це так, тоді є необхідність і підстава визнати, що окрім чотирьох відомих фундаментальних взаємодій: гравітаційної, електромагнітної, сильної і слабкої, існує ще п'ятий тип фундаментальної взаємодії інформаційного походження. Саме на основі п'ятої константи Всесвіту будується взаємодія соціальних структур не тільки між собою, але і здійснюється їхнє включення у Світовий Розум.

У такому випадку інформаційні поля як елементи тонкого світу або світів – це не силові поля у звичайному фізичному сенсі. Вони повинні бути безенергійними, процеси передачі інформації безентропійними, причому зі швидкостями, що істотно перевищують швидкість світла. Оскільки гранична швидкість світла визначена А. Ейнштейном для електромагнітного, а не для інформаційного поля, то протиріччя з

сучасними уявленнями про фізичний світ тут немає. Носієм інформації можуть бути торсіонні поля (поля кручення). Учені припускають, що квантами торсіонного поля є низькоенергетичні реліктові нейтріно, отже висока проникаюча спроможність торсіонних випромінювань видається достатньо природною. Квантам торсіонного поля притаманне як праве так і ліве обертання, що дозволяє припускати наявність як “правого”, так і “лівого” інформаційних світів.

На цьому ми можемо завершити формування філософського образу соціального організму. Для нас важливо включити напрацьовані ідеї у систему сучасного філософського і загальнонаукового знання. Це можна зробити двома шляхами. Перший шлях – це подальше поглиблене вивчення змісту цього явища засобами теоретичного аналізу, а другий, – використати створений тут дискурс у якості методологічного інструментарію для уточнення окремих його фрагментів, наприклад, виробничої фірми.

3.3. Еволюція соціального організму: у пошуках принципів, механізмів та закономірностей

Соціальний організм є протиріччя, що визріло в надрах біологічної форми руху універсуму, має власне життя, оскільки володіє всіма необхідними для цього механізмами, і, як будь-яка проміжна фаза в саморусі субстанції, виводить на етап породження більш високої форми руху. Інакше кажучи, все, що ми розглянули до цього, є внутрішній і поки нерозчленований аспект соціального явища, а тепер настала пора включити його в природничо-наукову картину світу.

Викладене вище пояснення генези соціального організму призводить до розуміння формування його основного протиріччя, тобто причин, що спонукають його весь час перебувати у стані напруги і готовності здійснювати нескінченний рух. Це розрив між життям окремої людини і життям колективного суб'єкту або роду. Дане протиріччя визріває в надрах біологічної форми руху і без неї не може існувати, а розрішення своє знаходить в соціальній формі руху універсуму. Інакше кажучи, розщеплення на індивідуальне і колективне є невичерпне джерело саморуху соціального світу.

При цьому еволюцію соціального організму можна уявити як якісно відокремлену форму “об'єктивного процесу”, якою, за визначенням В. Леніна, є “цілепокладаюча діяльність людини” [23, С. 170]. Саме цілепокладаюча діяльність інтегрує водночас в різних площинах два таких різноманітних процеси, як мислення, яке забезпечує внутрішню переробку духовного компонента підстави Всесвіту і праця, яка спрямована на

практичне перетворення речовинної природи в інтересах людини, оскільки зв'язане з задоволенням її потреб.

Як зазначав Абрахам Маслоу, “людство досягло такої точки біологічного розвитку, коли воно вже цілком відповідальне за свою еволюцію, яка передбачає відбір, вибір та прийняття рішень. По суті, ми стали самоevolюціонерами” [27, С. 24].

Відповідь на запитання про істинність шляху набуває практично значення лише там, де людина стоїть на роздоріжжі, де можливі різні напрями руху. Тому найбільше значення мають не вже існуючі усталені соціальні зв'язки, які необхідні з феноменологічно-ап'юріорної точки зору, а метапотреби вищого гатунку, з'ясування яких може допомогти людям, коли вони коливаються під час пошуків правильного шляху.

Метапотреби інституують самоактуалізацію: “Самоактуалізовані люди захоплені чимось таким, що безпосередньо не належить до нагальних потреб їх ества, чимось зовнішнім щодо них. Вони до самозабуття віддані якійсь справі, працюють над чимось дуже дорогим для них. Таким чином, вони підпорядковані деякому покликанию, присвятили себе служінню у старому, релігійному сенсі цього слова. Вони працюють за покликом долі або настільки люблять свою справу, що нестерпного вибуху “праця або втіха” для них не існує.” [27, С. 55] Це ознака трансцендентності власного “Я”, культури, часу, смерті та болю як вміння піднятися над *реальністю актуального* до реальності можливого.

Викладене вище дає можливість окреслити у найзагальніших рисах еволюційний механізм. Аналіз показує, що саморозгортання соціуму, як високодинамічного спонтанно протікаючого процесу, який зароджується в голові окремої людини, утворюючи те, що ми назвали творчим хаосом, після чого рух переміщається в ціннісно-сміслову площину, породжуючи творяче середовище як поле майбутнього розвитку соціального світу, який відрізняється надзвичайним багатством можливих варіантів трансформації свого змісту і, нарешті, досягає утихомирення у ноосфері, застигаючи в речовинно-утилітарній або опредмеченій формі.

Зміну соціального організму зумовлює час як чинник саморозгортання універсуму, властивості якого виявляються не матеріально, а енергетично. У кінці ХХ сторіччя стає зрозуміло, що в термодинаміці дисипативних структур час перестає бути простим параметром, а виявляється фактором, що виражає темп і спрямованість подій [15, С. 80].

Тут також слід мати на увазі і концепцію астрофізика Н. Козирева про те, що в сучасному стані світу вже починають виявлятися нові властивості космічного середовища, коли час стає матеріальною силою (енергетичні потоки часу). Організм сприймає потоки часу, значення їхньої щільності, специфіку організації. Виникає так званий “стан Козирева”. Цей стан і є вираженням слабких інтелектуальних зв'язків і взаємодій.

При цьому соціальний час надто індивідуалізований і дуже

відрізняється від астрономічного часу [35, С. 119-145]. При цьому відмінність фізичного часу від соціального полягає в тому, що, як вказував В. Вернадський, “зараз вимір часу в найбільш глибокій і точній своїй частині – заснований не на русі, а на зміні властивостей тіла або явища” [10, с. 336]. Має місце також якісна відмінність між короткими і довгими інтервалами соціального часу. Поведінка індивідуумів, груп, держави і суспільства може значно розрізнятися у часі. Дуже цікаві судження про час у людському вимірі наводять, наприклад, В. Налімов і Ж. Дрогаліна [29].

Еволюцію організмової форми соціального явища можна розглядати в трьох вимірах. У першому випадку його можна трактувати як соціальний світ. При цьому соціальний організм постає як відносно самостійна форма життя розумної живої речовини. Специфіка такого підходу тільки в тому, що соціальне явище ми аналізуємо в межах, доступних для нашого сприймання і відбивання категоріальним апаратом, яким ми на сьогодні володіємо. Ось що ми робили досі.

Поряд з цим соціальний організм необхідно розглядати як другу природу. У цьому випадку ми немов би покидаємо межі доступного для спостереження нашими органами сприймання і переробки інформації і влучаємо в світ чистого філософствування, коли те, що доступне спостереженню, немов би втрачає провідну роль, і перед нами постає абстрактна картина того, як веде себе розум взагалі, тобто в умовах інших планетарних середовищ і межпланетних просторів. Тут ми маємо можливість вивчати вплив на стан соціального організму онтологічного субстрату, тобто космічного чинника у повному сенсі цього слова. Підключення іншопланетних цивілізацій до процесу інформаційного обміну може докорінно змінити світ, у якому ми живемо.

Нарешті, третій підхід пов'язаний з тим, що треба розглянути соціальне явище як специфічну фазу саморуху універсуму або як соціальну форму його руху, в якій знімається перший і другий аспекти. Саме цей підхід надає нам можливість досліджувати соціальний організм тут і тепер. Розглянемо всі три моменти докладніше.

Почнемо з аналізу соціального світу, для якого ми встановили, що його саморозгортання відбувається, як і належить універсуму, в двох взаємопов'язаних площинах – горизонтальній та вертикальній. Тепер перед нами постає завдання стисло охарактеризувати ці дві площини саморуху з загальнофілософської точки зору. Цілком очевидним є той факт, що рух в горизонтальній площині є взаємоперехід об'єктивованих матеріального і духовного інгредієнтів соціального світу. Взаємодіючи між собою в цьому якісно новому, тобто об'єктивованому стані, матеріальний і духовний компоненти породжують те, що прийнято називати культурно-історичним процесом. Так виникає і розвивається людська історія взагалі.

Тепер уявимо характеристику ступеней саморозгортання соціального світу в вертикальній площині. Тут відбувається те ж, що і в першій природі,

тобто перехід від більш простих до більш складних форм руху інтелігібельної матерії. Тому несвідоме, чуттєва свідомість, свідомість, самосвідомість, надсвідомість і, нарешті, космічна свідомість (чистий розум) ми схильні розглядати і вивчати у їх взаємозв'язку – тобто так, як свого часу розглядалися і вивчалися механічна, фізична, хімічна, біологічна і соціальна форми руху сенсильної матерії.

Механізмом підйому або розгортання соціального світу у вертикальній площині є атрибутивна спроможність підструктур такого структурного утворення як універсум, відбивати, тобто передавати свій стан одне одному з допомогою спеціальних сигналів. При цьому самі ці підструктури, а точніше їхні специфічні складники, є передаточними органами. Різниця між сигналами, які посилаються вгору, і тими, які посилаються вглиб саморегульованих структур, полягає в тому, що нижчі, глибинні піструктури здатні посилати сигнали про свій стан і змінюватися під впливом вищих структурних рівнів, а останні, в свою чергу, здатні сприймати сигнали знизу і корегувати стан перших.

Отже, рух у вертикальній площині забезпечує соціальному світові, а можна сказати і ширше – універсуму, фундаментальну властивість саморегулювання, в той час як рух соціального світу в горизонтальній площині забезпечує виробництво і відтворення матеріальних благ і послуг, призначених для задоволення потреб фізичної людини – продуцента розуму в нашій планетарній системі.

Тепер ми можемо розглянути основні параметричні характеристики соціального світу як явища, що саморозгортається. Зупинимося хоча б на найважливіших з них а саме: причинності соціального явища, яка виконає в еволюційному процесі роль тригерного механізму.

При цьому зрозуміло, що поява соціальної форми руху універсуму є не одномоментний акт нехай навіть геніального творіння, а процес, що породжений і підтримується кожною окремою людиною. При цьому процес породження реального соціального світу із внутрішнього світу особистості, на якому завзято наполягає екзистенціалізм, носить віртуальний характер і багато в чому залежить від умов навколишнього середовища, в якому діє два роди причинності по відношенню до розглядуваного процесу – природна причинність і вільна причинність. Зрозуміло, що подвійність детермінації зумовлюється бінарною природою субстанціональної підстави Всесвіту і її виробника – людської особистості. Так, наша світоглядна позиція, сформульована нами на початку роботи, повністю підтверджується подвійністю детермінації соціального світу.

Природна причинність діє в силу того, що процес породження інтелектуальної енергії окремою людиною і взаємодії людей між собою є певною мірою природно-природний процес фізичного походження, оскільки в основі його лежить слабка взаємодія мікрочастинок між собою. Ми це показали при визначенні квантово-хвильової природи соціального

світу і в ході пояснення механізму функціонування людської особистості.

Враховуючи, що інтелігібельна матерія існує у формі поля, чинники впливають на це поле як сили його стискування, а спрямування трансформацій визначається динамічною функцією електромагнітного поля і не лише на клітинному рівні, про що вже йшлося, але і на рівні поля суб'єкту, будь то організм окремої людини чи соціальної спільноти. Цей аспект цікавий для створення ефективних технологій впливу на процес організації соціальних енергосилових полів, і тому він певно в майбутньому стане предметом спеціальних досліджень. Особливо він актуальний з точки зору забезпечення національної безпеки.

Ми можемо відрізнити одну стадію формоутворення від іншої тому, що соціальні продукти тотального соціального процесу відрізняються один від одного через самовідмінності змісту самого соціального процесу. Ця самовідмінність виникає з двох причин. Перша з них пов'язана з тим, що по мірі віддалення соціального змісту від свого джерела – взаємодіючих особистостей, зміст набуває більш об'єктивованого характеру за рахунок дії природних чинників, наприклад, простору і часу, гравітації і слабкої електромагнітної взаємодії.

Отже, природний зв'язок у чуттєво сприйманому світі – один стан людського організму пов'язаний з іншим, передуючим йому станом, за рахунок органічної єдності електромагнітного поля, тобто здійснюється згідно з законами і закономірностями першої природи.

Якісно відмінним явищем є вільна причинність, що виникає в організмі людини як інгредієнт Семантичного Всесвіту. Вона виявляється, з одного боку, як незалежність людської волі від спонукання імпульсами чуттєвості, оскільки людині взагалі притаманна спроможність довільно визначати себе незалежно від примушення з боку чуттєвих спонукань, які формуються динамічною функцією електромагнітного поля, а з іншої – між окремими особистостями як агентами результуючої соціальної взаємодії, якій притаманний більший ступінь свободи. На нашу думку, саме завдяки властивостям вільної причинності та нелокальному типу зв'язку можливо досягнути механізм дії інтуїції.

Семантична причинність сучасному досліднику мало відома. Однак у нас немає підстав залишати її поза нашою увагою, оскільки вона виступає сьогодні на перший план і її вплив все більш і більш посилюється. На наш погляд, І. Кант саме її мав на увазі, коли писав про те, що “обов'язковість є вираженням особливого роду необхідності і зв'язку з підставами, які ніде більше в природі не зустрічаються” [19, с. 335].

До цього типу причинності ми відносимо дії людей під впливом таких їх родових функціональних органів: сенсу, мети, ідеалів, образів, настанов, мотивів та інших одиниць семантичної структури як окремої особистості, так і колективного суб'єкту. Найбільш переконливі приклади цього ми можемо виявити у власному житті. Для цього достатньо згадати ті випадки,

коли яскрава ідея принажує нас до світу подій, який до цього у нас не викликав інтересу, а то й був просто ворожим. Поети, письменники, актори, конструктори, раціоналізатори та інші категорії людей, – найбільш яскраві об'єкти та носії семантичної детермінації. Бажання стати, наприклад, керівником, командиром, космонавтом або суддею може стійко визначати поведінку людей упродовж багатьох років.

Але є приклади і більш масштабні. Наприклад, ідея національної незалежності піднімає на боротьбу мільйони людей. Вплив національної ідеї теж слід віднести до причинності цього роду. Дія на людей цінностей, символіки, архетипів та й інших елементів соціальної психіки, включаючи колективне несвідоме, доповнюють цю картину.

Форма теж виступає детермінантою в цій системі чинників. Так, наприклад, демократія або диктатура як форма здійснення владних функцій, автоматично викликають до життя цілу систему соціальних інститутів, про можливість яких люди до того навіть не підозрюють.

Другий тип зв'язку вимагає незалежності від причинності першого роду. Він має бути зв'язком космологічного характеру. Це означає, що такому зв'язку має бути притаманною, як писав І. Кант, “спроможність довільно започатковувати стан; отже, причинність свободи не підпорядкована за законом природи іншій причині, котра визначала б її в часі. Свобода в цьому значенні є чиста трансцендентальна ідея; вона, по-перше, не містить в собі нічого що запозичалося б з досвіду, і, по-друге, предмет її не може бути даний певним ані в якому досвіді, бо загальний закон самої можливості всякого досвіду полягає в тому, що все, що відбувається, має причину, а отже каузальність причини, що сама відбувається або виникає, також повинна в свою чергу мати причину; завдяки цьому вся царина досвіду, як би далеко вона не простягалась, стає сукупністю однієї лише природи. Оскільки цим шляхом не можна отримати абсолютну цілокупність умов у їх причинному зв'язку, то розум створює собі ідею спонтанності, здатної сама з себе починати діяти без іншої причини, яка б їй передувала, і яка б у свою чергу призначала би її до дії за законом причинного зв'язку” [19, с. 327-328].

З сучасних дослідників І. Цехмістро, спираючись на роботи С. Біра, звертає нашу увагу на те, що фізична причинність є найпростішою і найпримітивнішою формою зв'язку між елементами системи і має досить віддалене відношення до процесів саморегулювання в організмі і суспільстві. Він формулює гіпотезу про те, що в основі мислительних процесів в природному інтелекті лежать не причинні схеми, а імплікативні зв'язки і залежності. “Людина, що повністю віддалася своїй моральній меті і обов'язку, скоріше відмовиться жити, ніж відмовиться від дій, що імплікативно впливають зі змісту її мети і обов'язку, а значить – нерозривно зв'язаних з її свідомістю і самим її існуванням” – пише І. Цехмістро [36, с. 37]. Для нас це означає, що в обґрунтуванні

причинності явищ в колективній свідомості треба виходити з того, що імплікативність індивідуальної свідомості різко підвищує ступінь невизначеності зародження і протікання інтегративних процесів у соціумі.

Інші дослідники, наприклад, М. Сетров, В. Келасьєв, плідно використовують цей вид причинності для пояснення походження соціального світу і закономірностей його самоорганізації. Так, наприклад, пояснюючи соціогенез, В. Келасьєв вживає категорію мети у значенні семантичного субстрату чинника повинності, який приводить соціальну систему до руху.

Оскільки мета руху суспільного організму формулюється системою саморегулювання останнього на підставі процесу відбивання внутрішнього стану соціального організму, то така мета скоріше всього бажана для нього. Як тільки цей тип системного ефекту формується, з самих його властивостей починається етап зворотного впливу ефекту на можливості соціального організму (раз бажано, то повинно бути досягнуто). Самим своїм сенсом бажаність мобілізує різноманітні здібності соціального організму: його пам'ять, здатність до скоєння перетворень, можливість впливу на соціальні процеси або навіть на зміну самої мети, здатність прогнозувати та ін. Інакше кажучи, сенс бажаності полягає у прояві всіх потенцій суб'єкту; починається функціонування комплексу з сенсу майбутніх змін і цих можливостей.

Породжуваний системний ефект виконує функцію збудника рішення, головне – запуск наявних можливостей людини або соціальних спільнот, тобто системний ефект у такій умовній формі робить потрібним саме досягнення результату. Однак це завдання не з простих, бо на рівні соціальних спорідненостей, – а в родовому соціальному організмі саме вони грають провідну роль – механізми цілісності ще тільки починають складатися. На рівні окремої людини, відсутні ще в соціальних організаціях, морфофізіологічні, анатомічні, психофізіологічні структури вже склалися.

Наведемо приклад з практики. Для вироблення програми виходу з кризи країнам СНД або будь-якій окремій країні, наприклад Україні, потрібно об'єднати відомості з найрізноманітніших галузей знань. У той же час ми знаємо, що реально вони розподілені по свідомостях багатьох учених і фахівців системи управління, які ізольовані один від одного. Це означає, що прискорити рішення поставленої задачі можна тільки за рахунок довгого “бродіння розумів” та їхньої інтеграції на основі нового світогляду, підсиленого ідеологією, або за рахунок штучного інтегратора – Штучного Інтелекта, що значно швидше і ефективніше “зведе” фахівців у межах цілого.

Слідом за цим починається етап формування регулятивних комплексів із спонукань та можливостей як окремих людей так і трудових колективів. Спонукальний і виконавчий компоненти знаходять один одного за логікою взаємодоповнюваності. Спільне функціонування якостей потреб і

можливостей окремих людей, політичних партій, трудових колективів, підприємців та їхніх об'єднань відбиває хід рішення. Такий комплекс лежить, на думку Санкт-Петербурзьких дослідників, в основі рішення будь-яких завдань, відносно проблем активності взагалі. У результаті відбувається зняття структурної напруженості між проголошеною метою і практичним станом соціального організму. Тепер стає зрозумілим, наскільки далека від виходу з кризи Україна, якщо вона ще навіть не намітила собі той стан, до якого вона б мала перейти як ініціативний суб'єкт міжнародної співдружності країн сучасного світу.

Тут ми хочемо звернути увагу на те, що перехід у вивченні суспільних процесів на мікрорівень зажадав від дослідників відмови від звичних засобів пізнання соціального світу, і вони в останній час, незалежно один від одного, всі частіше й частіше використовують для пояснення самоорганізації життя термін “ідеальна форма”.

Таким чином, система саморегулювання керує (управляє) розвитком соціального організму шляхом культивування принципу суміщення нинішнього і майбутнього станів соціального організму, використовуючи інструментом перетворення умовні засоби, а точніше можна сказати – ідеальну форму, що немов би силою закладеного в ній сенсу “витягує” його з нинішнього стану в бажаний майбутній стан. Оскільки система саморегулювання продукує майбутні стани організму на підставі вільного вибору з загального континууму сенсів, то коректно буде говорити про поліваріантність або навіть непередбачуваність шляхів розвитку родового соціального організму. Останній як річ є єдність властивостей і відношень, а як існування є єдність зміни і дії. У власній зміні річ перебуває сама по собі, в дії вона виходить за межі самої себе.

При цьому виявляється, що форма соціального світу цілковито визначається латентною структурою функціональних зв'язків або взаємодії людей між собою і фактично є незнищеною. Соціальна форма породжується потребою взаємодії людей і зникає в тому випадку, якщо взаємодія припиняється. Звідси виходять однакові форми взаємодії у різних народів і в різні історичні періоди їхнього життя. Їх видозмінює, як правило, ускладнює і інтелектуалізує, лише сама людина.

Все це вказує на існування якоїсь третьої реальності, про яку ми сьогодні намагаємось не говорити, оскільки треба визнати або існування Бога, або третього світу, в якому панує логічна форма. До цього для опису процесів цього вищого рівня ми успішно застосовували категорію “сенси” з Семантичного Всесвіту, хоча психологи віддають перевагу поняттю “ідеальна форма”, соціологи – поняттю “ідеал”, філософи – поняттю Абсолют. Все це вказує на те, що треба шукати вихід на вищий рівень, який вочевидь бере участь в процесах макрорівня.

Отже, в соціальному світі панує вільна причинність, яка здатна круто змінювати хід і спрямування соціальних процесів. Тому специфіка

соціального процесу полягає в спонтанності виникнення і швидкоплинності їх протікання, а звідси і важкопередбачуваності результатів саморозгортання суспільного життя.

Трансформація соціального організму не може бути досягнута без пояснення місця і ролі в ній таких чинників еволюції як простір і час. Це пов'язано з тим, що еволюціонуючий соціальний організм змінює не тільки морфологію свого тіла, яке описується параметрами простору, але змінює і функціональну якість, що зумовлюється параметром часу. Багато дослідників соціальних процесів це знають і тому пропонують названі вище два чинники оцінювати як систему.

В. Костюк, наприклад, слушно пропонує вважати, що “існують вагомні підстави на користь того, щоб розглядати просторові, інформаційні і часові позиції соціальних суб'єктів спільно в рамках єдиного соціоінформаційного простору-часу, або СПЧ” [21, с. 33]. Такий підхід особливо важливий для інформаційної стадії розвитку соціальних організмів, коли вони відкриваються один одному в ході створення континентальних і міжконтинентальних соціальних структур. У цьому випадку інформація стає основним соціально-економічним ресурсом та чинником розвитку.

Є ще одна обставина, якої не можна не помітити, – це тотальний характер названих чинників. Так, наприклад, В. Биченков пише з цього приводу наступне: “мені здається цілком припустимим і правомірним розглядати простір як тотальність усіх на світі взаємодій, а час – як тотальність усіх змін. З цих позицій не можна сказати, що дія вчиняється в просторі, – вона сама є момент простору як тотальності; так само як не можна сказати, що зміна відбувається в часі, – вона є момент часу як тотальності.

З другого боку, простір виступає як рух структури, а час як рух різноманітності. Єдність простору і часу складає рух” [9, с. 493-494].

Далі він робить ще два зауваження надто важливих для розуміння простору і часу як чинників самопородження й існування соціального світу. Одне з них стосується того, що пояснення соціального простору-часу треба шукати в Загальній теорії відносності, яка встановлює, що його геометрія збігається з фізикою гравітаційного поля, а складний і багатопрошарковий характер простору як тотальності дій підтверджують ... розроблені фізикою мікросвіту уявлення про калібровочні поля – переносників взаємодії. І взагалі самий простір треба розглядати як тотальність всіх видів взаємодії (або, що те ж саме, речей як дій) – гравітаційних і електромагнітних, сильних і слабких, хімічних і механічних і т. ін. Інше зауваження В. Костюка полягає в тому, що “в межах матеріальної реальності час і простір суть функції речей як змін і дій і, навпаки, як це не парадоксально, речі в своїй якості змін і дій суть функції часу і простору” [9, с. 494-495].

Причому простір і час в другій природі немов би міняються місцями.

Так, якщо в першій природі провідна роль у саморозгортанні універсуму належала просторові, то в другій природі вона явно належить часові. При цьому простір є параметричною характеристикою морфології соціального організму, а час виражає його функціональний аспект [33].

Але ще раз підкреслимо, що питання про соціальний час і простір як чинників детермінації становлення соціального організму ще потребує ґрунтовного вивчення.

Однією з умов еволюційного руху є те, що людина повинна досягнути певного ступеня власної зрілості. Тут є параметри, які фіксують фази її видового чи біологічного розвитку і ті, які фіксують ступені родового – соціального або суспільного розвитку. Основні біологічні параметри розвинутої людини впливають з аналізу інтелектуального аспекту її еволюції. Як виявилось, щоб бути достатньо розвинутою, людина має оволодіти всіма основними атрибутивними властивостями субстанції-універсуму, найважливішими серед яких є: обмін речовин, спадкоємність, відбивання, рефлексивність, рецептивність, мислення, інформаційність, енергоємність та інші. До соціальних параметрів, які будуть визначальними для визначення ступеня розвинутої людини, відносяться функціональні органи, ентропія, негентропія, діяльність, саморегулювання, самоорганізація та інші.

Теоретичний аналіз сутності соціального світу показав, що творцем і носієм її дійсної форми, тобто реального соціального світу може бути тільки колективний суб'єкт, оскільки за своєю природою соціальність є зреалізований корпоративний принцип. Від себе додамо тільки те, що це мусить бути активний суб'єкт.

У зв'язку з цим ми поділяємо точку зору тих дослідників, котрі вважають, що суб'єктом у даному випадку виступають соціальні групи, колективи, етноси, народи. Вони не тільки продукують соціальну форму, але й розводять її за рівнями. Отже, суспільне за способом самореалізації життя породжує організм, який в літературі визначається як “суспільний організм”. І, у певному сенсі, це вірно.

В реальності соціальна форма руху універсуму містить декілька ієрархічних рівнів, на кожному з яких вона може набувати організмену форму завдяки тому, що люди організуються в мікрогрупи і мікроколективи для вирішення своїх актуальних життєвих проблем. На основі цього кооперування, перш за все інтелектуальних зусиль, виникає ієрархія енергетичних потоків, що кінець кінцем виливається у специфічну – соціальну – форму руху універсуму. Таким чином, ми нарешті можемо пояснити автономізацію видів інтелектуальної енергії, на якій наполягає езотерична філософія. Взаємодіючи між собою, вони утворюють органічну систему, що називається нами як сімейство соціальних організмів. Якщо врахувати зауваження М. Бердяєва, висловлене ним в роботі “Російська ідея” про те, що “органічність є ієрархізм”, то соціальний світ постає як

такий, що, сам будучи структурним рівнем самоорганізації субстанції Всесвіту, має свої структурні підрівні, а це означає, що співтовариство соціальних організмів складається з різного виду і типу соціальних особин. Історичний екскурс, зроблений нами на самому початку роботи, показав, що саме так і обстають тут справи.

Досі ми розглядали лише філософську форму соціальної цілісності. Ідеально соціальне життя протікає тільки в ідеальній формі, яке служить немов би шаблоном, за яким відливаються форми практичного соціального життя. І тому тут важливо підкреслити, що єдність соціального світу зосереджена в сенсі “соціальний організм” як складника континуума Семантичного Всесвіту.

Вище ми вже встановили, що соціальний організм являє собою ідеальну форму, в якій протікає польове життя людини. Тепер дану організаційну форму треба розглядати як онтологічний об'єкт, оскільки в тому випадку, коли наявні всі умови для саморозгортання другої природи, вона нарешті вступає в існування на макрорівні. Це означає, що суть її є (буттює) раніше, ніж вона існує, а саме, вона є, по-перше, як сутність або як необумовлене; по-друге, вона володіє наявним буттям або визначена, і визначена, як впливає з попереднього, двояким образом: з одного боку, в своїх умовах, а з іншої – в своїй підставі. Поєднуючись з умовами, підстава набуває зовнішньої безпосередності і момент буття.

Отже, головна особливість соціального організму як організації взагалі полягає в тому, що він складається у взаємодії з самим собою, являє собою водночас продукуюче і його продукт, і це поняття і є принцип всього вчення не лише про органічну, як писав Ф. Шеллінг, але і про надорганічну природу, “з якого апіорно можуть бути виведені всі подальші визначення організації” [39, с. 369]. При чому цей принцип шляхом варіювання “намацує” і реалізує, закріплює нові функціональні можливості, здійснює своєрідний рух у просторі функціональних можливостей.

У зв'язку з цим для нас буде істотним питання про те, як існує друга природа в бутті. Для цього треба розглянути онтогенез соціального організму або індивідуальний розвиток окремого соціального цілого. Тому найперша справа соціальної філософії полягає в тому, щоб досліджувати суть справи і кожного разу знаходити універсум “у зовнішньому існуванні”.

Але оскільки соціальне життя виникає в ході різноманітного типу взаємодії людей, то тут також має місце і ще одна особливість соціальної реальності. Вона полягає в тому, що, оскільки типів суспільств існує декілька сотень, а особистість здатна вступати у взаємодію навіть з окремими колективами, то соціальний світ складається з безлічі соціальних організмів. Це означає, що планетарний соціальний світ влаштований як еквіпотенціальна система, і тут ми завжди маємо справу з сімейством соціальних організмів.

Багатоманітність соціальному світові надає ще і зовнішнє середовище, яке у відношенні до соціального світу виконує роль формуючої його сили. Гра внутрішніх і зовнішніх сил формування призводить до метаморфоз або якісних стрибків в саморозгортанні інтелектуальної форми універсуму, а якщо висловитися ясніше, то ми спостерігаємо внаслідок цього появу різноманітних видів соціальних організмів, у тому числі модифіканти і мутанти. Перші з'являються як здорові варіації, а другі нездорові. Це видозмінення організму взагалі можна повсюдно спостерігати не тільки на прикладі тваринного і рослинного світу, але і прикладі інтелектуального світу на теренах колишнього СРСР і країн Східної Європи. Для засвоєння закономірностей сімейства соціальних організмів треба розглянути еволюцію окремого соціального організму в філогенезі.

Отже, зробимо основні висновки, що впливають з розглянутого вище матеріалу. По-перше, соціальний організм є продуктом специфічного формоутворюючого процесу, в якому зійшлися кінцеві продукти формоутворюючих процесів більш низького рівня. При цьому кожний з них має свій специфічний зміст. Суспільство тому не можна редукувати до соціуму, як і особистість не можна редукувати до людини.

По-друге, соціальний організм необхідно розглядати як діалектичне протиріччя між особистістю і суспільством, в якому кожна з сторін виконує свою функцію, і тільки виступаючи моментами в органічному процесі, вони породжують те, що називається соціальним життям. При цьому філософське розуміння проблеми полягає в тому, що особистість і суспільство протилежні одне одному не за змістом істини і розумності, а за відмінністю форми.

По-третє, для коректного дослідження соціального організму необхідно чітко виокремлювати типи зв'язків, що підлягають аналізу в даний момент. При цьому слід мати на увазі, що основний процес породження соціального світу, в ході якого народився ефект, названий нами соціальним організмом, з боку макрорівня перетворюється на свою протилежність, і його тепер вже можна розглядати як зворотний зв'язок соціального організму. Істотною відзнакою цього зв'язку є те, що він викликає морфологічні зміни в соціальному організмі, оскільки здатен видозмінювати якість відчужених продуктів. Поряд з нею в соціальному організмі існує і свій внутрішній або функціональний зворотний зв'язок між продуктами морфогенезу. Соціальний організм стає цілісним і життєздатним до самовідтворення завдяки саме наявності зворотного зв'язку.

По-четверте, оскільки ми маємо справу з польовою формою життя, то елементи, структури, а точніше – функціональні органи і механізми можуть бути відтворені тільки в абстрактному мисленні дослідника. Це може бути досягнуто шляхом ірраціонального підходу до проблеми. Головне, що редукція процесів на мікрорівні не суперечить логічним уявленням про те,

що і як там відбувається. Тепер ми маємо можливість перейти до досягнення соціального організму на макрорівні.

По-п'яте, онтологічний аналіз соціального організму вимагає в першу чергу розгляду морфології соціального тіла, а після цього вже тільки відкривається можливість досліджувати його зв'язки функціонування і розвитку. Але це тепер уже справа техніки, оскільки внаслідок зробленого нами філософського аналізу проблема соціального організму перетворена на наукову задачу.

При цьому з допомогою філософського інструментарія ми вже з'ясували походження, сутність і зміст соціального явища, зафіксованого філософією в категорії “соціальний організм”, а тепер, завдяки арсеналу методологічних засобів загальнонаукового призначення, слід відтворити його структуру, зв'язки між компонентами, технологію самоскладання суперсистеми, розкрити закони функціонування і розвитку, нарешті, закономірності переростання його в інший, більш складний, як це вже тепер зрозуміло, неземний, космічний організм.

У цих умовах людина стає безпосередньою ланкою єдиної цілісності – космічного розумного життя, а в планетарному житті починають превалювати складні технологічні процеси замкнутого циклу, що самоналаштовуються; з'являються біороботи, здатні самовдосконалюватися.

Висновки до першої частини

Підведемо підсумки дослідження чи ненайскладнішої філософської проблеми – пізнання соціального світу. Гносеологічний аналіз соціального світу допоміг створити алгоритм осьового саморозгортання соціального світу. Зазначимо низку позитивних результатів, що були отримані в ході теоретичної роботи і низку проблем, що потребують свого подальшого вивчення з метою включення отриманих результатів в загальнонаукову картину світу, інтенсивний пошук якої під тиском біфуркацій сучасного етапу розвитку ведеться філософською і науковою громадами.

Головний наробок даної роботи полягає у тому, що сформульована автором у вступі мета досягнута завдяки послідовній реалізації низки завдань, що визначило логіку його руху по предмету дослідження й текстуальне викладення його результатів.

По-перше, обґрунтування концепту “саморозгортання соціального світу” довело гостроту й позачасовий характер проблеми, що обрана предметом дослідження, оскільки виявлено її складність й відсутність у сучасній літературі уявлень про причинність та механізм її самореалізації.

По-друге, ретроспективний аналіз існуючих підходів до вивчення явища саморозгортання соціального світу виявило, що ним займаються різні науки і з різних позицій. Відсутність філософських узагальнень про закономірності саморозгортання соціального світу явно не наближає нас до наукового розуміння природного механізму саморуху соціальної форми універсуму, а відповідно, з одного боку, є актуальною проблемою соціальної філософії, а з другого – не наближає нас до розробки наукової картини світу, що адекватна сучасному рівню розвитку культури філософського мислення.

По-третє, нам вдалось ґрунтовно дослідити атрибутивні властивості соціального світу, який є оригінальною формою існування універсуму в просторі, що обіймає собою планетарний сегмент Всесвіту. Це зроблено за рахунок спеціально розбудованої методологічної матриці, що концептуально включала в себе філософські характеристики предмета дослідження, його процесуальну і продуктивну складові, а також специфіку кожного із трьох етапів його саморозгортання. Її слід вважати окремим науковим доробком, оскільки вона: по-перше, потужно спрацювала в даному дослідженні, а по-друге, – її евристичні властивості ще далеко не вичерпані. В роботі отримана вичерпна, з точки зору логічності і цілісності, картина, що має на кожному ієрархічному рівні саморуху універсуму свої провідні морфогенетичні процеси, види енергії та причинності, рушійні

сили, види свідомості, органи життєзабезпечення, інститути опосередкування, а також свої специфічні продукти, відповідно рівням: соціум, суспільство і ноосфера.

По-четверте, суттєво поглиблено знання про специфіку формування, функціонування та напрямок розвитку соціального світу на мікрорівні. Послідовно подана філософська характеристика соціального світу, виявлені базові морфогенетичні процеси, що ведуть до формування основного стадійного продукту – соціуму, з'ясовуються його функціональні властивості і зміст фазового переходу соціального світу від мікро- на макрорівень.

По-п'яте, шляхом застосування перевіреного вище інструментарію дістало подальший розвиток знання про існування соціального світу в горизонті макрорівня, в якому він є самостійним явищем, що достатньо ґрунтовно віддзеркалене у скарбниці сучасної соціальної філософії. Автор зводить у єдину несуперечливу картину існуючи дослідницькі підходи й суперечливі оцінки, демонструючи потужність обраного ним методологічного підходу до вивчення головного продукту цієї стадії саморозгортання – суспільства. Розкрита внутрішня логіка цього явища, відслідковано закономірність руху дослідницької думки від аграрного до індустріального і інформаційного стану цього унікального предмету, а також відтворена опосередковуюча функція макрорівня у переході соціального світу між мікро- та мегарівнями.

По-шосте, завдяки упорядкуванню накопиченого попередніми дослідженнями знань про саморозгортання соціального світу, автор, продовжуючи логічно рухатись у спроектованій ним парадигмі дослідження, вперше системно пролонгує існування соціальності на мегарівні. Тут ми беремо на себе сміливість ввести у обіг наукового і філософського аналізу матеріалу, що раніше або не належав до традиційного філософського знання, або використовувався дуже обмежено (наприклад: третя природа, транс-акції, безтілесна суб'єктність, космічній розум, матриця пустих форм), за допомогою яких відтворюється зміст завершального етапу саморозгортання соціального світу. Соціальний світ, що народився у темряві мікрорівня, досяг величі на макрорівні, тепер розчинився у світлі мегарівня для того, щоб знову потрапити до мікрорівня і з наступним кроком піднятися на щабель вище. Схоже, що саме таким чином наш Всесвіт, позбувається зайвої ентропійності і набуває більшої морфологічної й організаційної зрілості.

По-сьоме, у роботі обґрунтовується єдність природи, людини і суспільства. Запропонований алгоритм саморозгортання соціального світу, так само й ідея капіталізму, комунізму, постіндустріального суспільства, має значення лише як концептуальна схема. У той же час вона має новизну, оскільки означає дослідження генезису, становлення, функціонування і розвитку соціальних систем у вертикальній площині і визначає сукупність

проблем, з якими доведеться зіткнутися дослідникам і практикам.

При цьому запропонована схема, по-перше, глибоко проникає в сутність глибинних процесів самореновації соціальної фази універсуму; по-друге, пояснює необхідність і закономірність наближення нас до Семантичного Всесвіту; по-третє, викриває сили, що формують інформаційне суспільство як найсприятливіше середовище для подальшого розвитку *homo inteligen*s; по-четверте, гостро ставить питання про визначення осьових інститутів і принципів, навколо яких мають зосередитись усі інші енергетичні, інституціональні й організаційні атрибути того чи іншого суб'єкта історичної дії.

По-восьме, праксіологічний аналіз повністю підтвердив життєспроможність запропонованої нами концепції саморозгортання соціального світу. Це означає, що ми можемо тепер коректніше використовувати категоріальний апарат, реальніше оцінювати дійсний стан процесів на кожному із трьох рівнів, ефективніше проектувати продукти, що хочемо отримати в практичній діяльності; вести виваженіше селекцію цінностей, смислів та ідеалів, що вважаємо за доцільне спрямувати на розвиток суспільства і його головного діяча – особистості.

Отже, істотним приростом філософських знань тут є схема концептуального пояснення явища осьового саморозгортання соціального світу, оскільки нами теоретично доведено, що в саморозгортанні соціального світу є закономірність, що проявляється в такому алгоритмі реалізації: квантовий вакуум зі співвідношенням фізичного і семантичного матеріалу на користь фізичного компоненту – хаос_{фізичний} – суб'єктивація в структурі біологічної людини з породженням особистістю соціуму – об'єктивація в соціальному просторі з породженням суспільства – (ноосфера) хаос_{семантичний} – квантовий вакуум зі збагаченим співвідношенням фізичного і семантичного матеріалу на користь останнього. Це є головний продукт теоретичної роботи, що вичерпує основну мету даного дослідження. Отримані характеристики процесу саморозгортання соціального світу з його підпроцесами, продуктами, допоміжними органами і продуктами ми подаємо у вигляді окремої порівняльної таблиці (див.: Таблиця ... 1.).

Таблиця ... 1.

Порівняльний аналіз етапів процесу саморозгортання соціального світу

№ з/п	Головні категорії аналізу соціального світу	Рівень саморозгортання соціального світу		
		мікрорівень	макрорівень	мегарівень
	Природа соціального світу	Квантово-хвильова	Квантово-хвильова	Квантово-хвильова
	Форма існування інформації	Архетипи	Знання	Смисл
	Сутність соціального	Ціннісна	Діяльнісна	Енерго-

№ з/п	Головні категорії аналізу соціального світу	Рівень саморозгортання соціального світу		
		мікрорівень	макрорівень	мегарівень
	світу	/ культурологічне ядро		інформаційна
	Зміст соціального світу	Спілкування, обмін цінностями. Культура	Обмін діяльністю та її продуктами	Обмін смислами. Трансакції
	Форма буття соціального світу	Потенційна	Реальна	Космічна
	Суб'єкт соціального процесу	Етнос – Народ	Народ – Нація	Безтілесна суб'єктивність (Бог)
	Вид свідомості	Підсвідомість	Самосвідомість	Надсвідомість
	Вид енергії, що живить соціальне життя на рівні	Психічна	Інтелектуальна	Духовна
	Орган породження і підтримки функціонування соціального світу	Розум особистості	Колективний розум	Космічний Розум
	Модифікація семантичної складової соціального світу	Дух народу	Дух епохи	Абсолютний дух
	Джерело і механізм трансформації семантичної складової соціального світу	Менталітет	Банк знань. Інформатизація	Матриця ідеальних форм. Резонансна взаємодія полів
	Процес формоутворення і відтворення соціального світу	Етносоціогенез	Ноосоціогенез	Ноокосмогенез
	Продукт саморозгортання соціального світу	Соціум	Суспільство	Ноосфера
	Онтологічна характеристика продукту	Ефір (меон) Спонтанне лептонове випромінювання	Локальні енергоінформаційні поля (Егрегори)	Загальнопланетарне поле як складова космічного поля. Торсіонні поля
	Елементи та структура продукту соціального світу	Соціетальна психіка, колективна свідомість, соціальний інтелект. Модель соціуму	Економічна, соціальна, політична, ідеологічна сфери суспільства. Модель суспільства	Ідеї (інформаційні моделі) Семантичний континуум суспільства

№ з/п	Головні категорії аналізу соціального світу	Рівень саморозгортання соціального світу		
		мікрорівень	макрорівень	мегарівень
	Джерела детермінації саморуху на певному рівні	Вітальні потреби людини, що плінуть з фізичного Всесвіту	Соціальні потреби особистості людини	Ідеал, що впливає з семантичного Всесвіту
	Вид причинності, що превалює на даному рівні	Каузально-механічна причинність	Телеологічна причинність	Вільна причинність
	Зміст етапу саморозгортання соціального світу	Хаосфізичний - суб'єктивація	Суб'єктивація - об'єктивація	Об'єктивація - хаоссемантичний
	Специфіка етапу самовідтворення рівня	Культурологічне співіснування	Діяльнісне відтворення	Транс-космічне існування
	Медіатор (посередник)	Соціальні інститути (релігія, традиції, звичаї, природне право)	Наука, освіта, виховання, ринок, штучний інтелект	Космічні процеси
	Спосіб саморегуляції соціального світу певного рівня	Архетипний	Нормативний	Інформаційно-знаковий

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в роботі здійснено цілісне теоретичне дослідження процесів саморозгортання соціального світу як явища космічного масштабу, що детермінується знизу фізичним Всесвітом, обумовлюється станом розвитку особистості і суспільств. Зокрема, зосереджена увага на висвітленні таких положень, які виносяться на захист:

вперше у вітчизняній філософській і науковій думці розроблена цілісна концепція саморозгортання соціального світу як трьохетапного процесу, що має на кожному ієрархічному рівні саморуху універсуму свої провідні морфогенетичні процеси, види енергії, рушійні сили, види свідомості, органи життєзабезпечення, інститути опосередкування, а також свої специфічні продукти, відповідно: соціум, суспільство й ноосферу. Зміст даного процесу полягає в такій низці перетворень: квантовий вакуум зі співвідношенням фізичного й семантичного матеріалу на користь фізичного компоненту – хаос_{фізичний} – суб'єктивація в структурі біологічної людини з породженням особистістю соціуму – об'єктивація в соціальному просторі з породженням суспільства – ноосфера (хаос_{семантичний}) – квантовий вакуум зі збагаченим співвідношенням фізичного й семантичного матеріалу на користь останнього;

суттєво поглиблено знання про специфіку формування, функціонування та напрямку розвитку соціального світу на мікрорівні. Соціальний світ розглядається як архетипне поле, що обслуговує етнос і

утримує специфічне культурологічне ядро, яке детермінує саморозгортання будь-яких соціальних систем; подається його сутнісна характеристика й зміст як культурологічний обмін між суб'єктами соціального життя, а менталітет – відповідно органом і процесом відтворення “духу народу”. Головним продуктом виступає соціум, що самовідтворюється завдяки механізму етносоціогенезу, провідними елементами якого є колективне підсвідоме й система цінностей;

поглиблено знання про існування соціального світу в горизонті макрорівня, в якому соціальний світ є самостійним явищем, що ґрунтується на знаннях, проявляє свою діяльнісну сутність, зміст якої має форму обміну діяльністю та її продуктами; органом продукування соціальності є колективний розум або соціальний інтелект, що ґрунтується на створених людьми інформаційних банках даних і відтворюється у ході інформатизації суспільного життя; головним продуктом є суспільство, що відтворюється людьми у ході ноосоціогенезу;

вперше системно подано існування соціального субстрату на мегарівні, який у літературі дістав назву третьої природи; обґрунтована смислова форма існування соціальності на цьому етапі; сутність соціального життя подана як обмін транс-акціями між учасниками космологічного процесу, що здійснюється завдяки надсвідомості людини; органом, що підтримує смислове поле на цьому рівні, визнано космічний розум, а джерелом утримання знятої соціальності є матриця як носій ідеальних або пустих форм (М. Мамардашвілі). Продуктом цієї стадії розглядається ноосфера, що утримується, з одного боку, смислопородженням людини, а з другого – ноокосмогенезом;

дістало подальший розвиток уявлення про причинність, посередники саморозгортання соціального світу та специфічні форми його саморегуляції оскільки доведено: що каузально-механічна причинність більше притаманна мікрорівню, телеологічна – макрорівню, а вільна причинність панує на мегарівні; встановлено, що медіаторами або посередниками переходів між рівнями є: на мікрорівні – соціальні інститути; на макрорівні – соціальні системи, що ґрунтуються на діяльності людей; нарешті, на мегарівні цю функцію забезпечують сильна і слабка взаємодія, електромагнітне поле, гравітація, а також відтворені специфічні види саморегуляції соціального процесу: архетипна, нормативна та інформаційно-знакова;

розвинена ідея багатофункціональності особистості людини, яка виступає основним агентом соціального поля. Доведено, що провідною закономірністю ХХІ століття є перехід сучасної людини через соціобіологічні зміни або шляхом “генно-культурної коеволюції” від *Homo sapiens* до *Homo intelligens*;

запропоновано новий ракурс оцінки стану соціального субстрату в сегменті української реальності, що виявив позитивні й негативні аспекти в

саморозгортанні соціального життя на основі архетипного поля українського етносу. Виявлені певні вади в культурологічному спілкуванні населення України, формалізована ціла низка причин архетипного й нормативного походження, що знижує ефективність праці й обмін її продуктами, не сприяє швидкому вступу країни до загальноєвропейського полікультурного простору.

Теоретичне значення даного дослідження полягає в тому, що засобами дедуктивного аналізу доведено, що саморозгортання соціального світу – це закономірний космологічний процес, який відбувається на планетарній арені за закономірностями ноокосмогенезу. Обґрунтована оригінальна методологічна призма гносеологічного аналізу осьового саморуху соціального життя, на основі якої подано системний аналіз подій, що відбувається відповідно на мікро-, макро- і мегарівнях саморуху універсуму, обґрунтовані базові процеси й головні системні продукти: соціум, суспільство й ноосфера як складові частини космічного енергоінформаційного поля. Висновки наукового дослідження мають цінність для формування нової наукової картини світу, а також для глибшого розуміння й теоретичного аналізу сучасних соціальних процесів та напрямів і шляхів забезпечення сталості саморозгортання соціального організму будь-якої країни.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що напрацьовані матеріали й принципи можуть бути використані в конкретних державних проектах розбудови державності й громадянського суспільства, інтеграції міждержавних взаємостосунків та організації масштабніших взаємодій. Ідеї дослідження можуть бути методологічною основою для розробки соціально-економічних, соціологічних та організаційно-правових прогнозів процесів життєдіяльності соціального організму будь-якої країни або його підсистем, використовуватися державними службовцями, економістами, правознавцями, соціальними працівниками, соціологами, політологами, культурологами в практичній роботі. Результати дослідження можуть бути використані в процесі викладання філософських та суспільствознавчих дисциплін і курсів у системі вищої освіти, а також бути основою у висвітленні сучасних проблем державотворення, менеджменту, самоорганізації й саморегуляції соціальних процесів, системного аналізу різних складових соціального життя сучасної спільноти та ін.

Завершуючи дослідну роботу, ми не претендуємо на абсолютну істинність усіх викладених у ній ідей та осьового підходу до пояснення окремих аспектів алгоритму саморозгортання соціального світу. Дослідження може активізувати, на наш погляд, увагу фахівців з інших галузей суспільствознавства і природничих наук на дослідження або окремих ланок нашого алгоритму, або окремого його аспекту. До того ж алгоритмізований нами “хаос” – усе ж таки залишається “семантичним бульйоном”, що здатний породити “хаотичну” безліч флуктуацій думки, те

розмаїття активних паростків знання, з яких шляхом критеріальної селекції зростає якісно інша організація мислення, визрівають принципово нові філософські концепції.

Література до третього розділу

1. *Алексеев И.* Энергия //Философская энциклопедия. – М. : Издательство “Советская энциклопедия”, 1970. – Т. 5. – С. 563-564.
2. Американская социологическая мысль: Тексты / под ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.
3. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. – М. : Издательская группа “Прогресс” – “Универс”, 1993. – 608 с.
4. *Барулин В. С.* Социальная философия : учебник. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – Ч. 1. – 336 с.
5. *Бех В. П., Гащенко В. Г.* Фірма у дискурсі організмової ідеї : монографія. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 376 с.
6. *Бех В. П.* Генезис соціального організму країни: монографія. – 2-е вид., доп. – Запоріжжя, Просвіта, 2000. – 288 с.
7. *Бех В. П., Семенов Л. М.* Саморегуляція соціального організму навчального закладу: монографія / В. П. Бех. Л. М. Семенов. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 330 с.
8. *Бех В. П.* Человек и Вселенная: когнитивный анализ. – Запорожье: “Тандем – У”, 1998. – 144 с.
9. *Бычков В. М.* Институты: Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъективности. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – 965 с.
10. *Вернадский В. И.* Философские мысли натуралиста. – М. : Наука, 1988. – 519 с.
11. *Гегель Г.* Философия права. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
12. *Гегель Г.* Философия права / пер. с нем.; Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
13. *Гегель Г.* Эстетика : в 4 томах. – М. : Искусство, 1973. – Т. 4. – 676 с.
14. *Греф Г.* Общественный прогресс и регресс. – С-Петербург : Типография Ю. Н. Эрлих, Садовая – № 9. – 1896. – 336 с.
15. *Добронравова И. С.* Синергетика: становление нелинейного мышления. – К. : “Либідь”, 1990. – 152 с.
16. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. – М. : Наука, 1991. – 575 с.
17. *Зиновьев А. А.* Запад. Феномен западнизма. – М. : Центрополиграф, 1995. – 461 с.
18. *Здравомыслов А. Г.* Потребности. Интересы. Ценности. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.
19. *Кант И.* Критика чистого разума. – М. : Мысль, 1994. – 591 с.

20. *Капитонов Э. А.* Социология XX века: История и технологии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 625 с.
21. *Костюк В. Н.* Информация как социальный и экономический ресурс. – М. : ИЧП “Издательство Магистр”, 1997. – 48 с.
22. *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 1. – 662 с.
23. *Ленин В. И.* Полн. собр. соч. – Т. 29. – 782 с.
24. *Мамардашвили М. К.* Мысль под запретом (Беседы с Н. Эпельбауэн) // Вопросы философии. – 1992. – № 4. – С. 70-78.
25. *Маркс К., Энгельс Ф.* Избр. соч. : в 9 т. – Т. 2. – 574 с.
26. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. – 2-е изд. – Т. 42. – 535 с.
27. *Маслоу А.* Дальние пределы человеческой психики / Абрахам Гарольд Маслоу. – СПб. : Евразия., 1999. – 430 с.
28. *Монсон П.* Современная западная социология: теории, традиции, перспективы. – СПб. : издательство “Нотабене”, 1992. – 445 с.
29. *Нахимов В. В., Дрогалина Ж. А.* Реальность нереального. – М. : Издательство “МИР ИДЕЙ”, АО АКРОН, 1995. – 432 с.
30. Очерки по истории теоретической социологии XX столетия (от М. Вебера к Ю. Хабермасу, от Г. Зиммеля к постмодернизму) / Ю. В. Давыдов, А. Б. Гофман, А. Д. Ковалев [и др.]. – М. : Наука, 1994. – 380 с.
31. *Парсонс Т.* О структуре социального действия / Толкотт Парсонс / ред. В. Ф. Чеснокова, С. А. Белановский. – М. : Академический проект, 2000. – 879 с. – (концепции).
32. *Пригожин А. И.* Организации: системы и люди. Эффективность трудовых организаций в социалистическом обществе. – М., 1983. – 146 с.
33. *Тард Г.* Социальная логика. – С-Пб. : Социально-психологический центр, 1996. – 553 с.
34. *Тернер Дж.* Структура социологической теории. – М. : Прогресс, 1985. – 472 с.
35. *Хайдеггер М.* Исследовательская работа В. Дильтея... 10 докладов // Вопросы философии. – 1995. – № 11. – С.119-145.
36. *Цехмистро И. З.* Феномен целостности как пристанище духа: о невозможности множественных “механизмов” мышления // Дух і Космос: наука і культура на шляху до нетрадиційного світосприймання / Кол. авторів під кер. проф. І. З. Цехмістро. – Харків, 1995. – 195 с.
37. *Циолковский К. Э.* Монизм вселенной //Русский космизм: Антропология философской мысли. – М., 1992. – С. 3-35.
38. *Шеллинг Ф. В.Й.* Сочинения в 2 т. : пер. с нем. Т. 1. – М. : Мысль, 1987. – 637 с.
39. *Шеллинг Ф. В.Й.* Сочинения в 2 т. : пер. с нем. Т. 2. – М. : Мысль, 1987. – 636 с.
40. *Яценко А. И.* Целеполагание и идеалы. -К.: Наукова думка, 1977. – 276с.

ЧАСТИНА II

ПРИНЦИПИ

САМОВІДТВОРЕННЯ

СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

РОЗДІЛ 4

ТЕОРЕТИКО-ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ МІНЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

4.1. Морфологічний аналіз мінливості соціальної системи

Розглянемо саме соціальну мінливість, а точніше мінливість соціальної системи. Соціальна система являє собою етап довготривалої еволюції, спочатку неорганічної, а потім органічної і соціальної. Наприклад, В. Бех вважає, що термін “соціальний організм” є більш містким ніж соціальна система і вказує на природність соціального, на генетичний зв’язок між органічним і соціальним світом [19; 22]. Відповідно, соціальна мінливість є еволюційним продовженням мінливості біологічного організму. Для того, щоб зрозуміти природу і сутність соціальної мінливості, вважаємо за доцільне розглянути генезис цього явища, віднайти аналогії між біологічною і соціальною мінливістю. Для усвідомлення дії мінливості в природній і соціальній дійсності, необхідно зробити порівняльний аналіз біологічної і соціальної систем.

Мінливість – це достатньо складний природний механізм, формування якого є результатом тривалого еволюційного процесу. Виникненню мінливості, на наш погляд, передувала наявність руху, причиною якого, в свою чергу, є взаємодія. Як вже зазначалось в п 1.1., рух – це будь-яка

зміна матеріальних речей, властивостей, відносин, систем. Між формами руху і різними структурними рівнями організації матерії існує зв'язок. Форми руху матерії – це послідовні етапи еволюції матеріальних систем, і кожна вища форма руху породжується простішою. Тобто форми руху тісно пов'язані з структурними рівнями матерії й еволюцією їх виникнення. Історично першою формою руху є субмікроелементарна, вона включає рух елементарних частинок і полів (електромагнітні, гравітаційні, процеси перетворення елементарних часток), рух і перетворення атомів, молекул, в тому числі хімічна форма руху, зміна космічних систем різних розмірів тощо [223, С. 205-206].

Поступова взаємодія молекул вуглецевих з'єднань призвела до утворення органічних з'єднань. Виникає органічна форма руху, яка складається з процесів, що проходять в організмах і надорганізмих системах. Одним з таких процесів є зворотній зв'язок, який можна окреслити як реакцію Реакція – це дія, стан, процес, що виникає у відповідь на вплив, подразнення, враження [33, С. 524]. Коли реакція набуває активності, тобто коли організм не просто пасивно реагує на збудники (уникання або смерть), а починає змінювати себе для того, щоб пристосуватись і вижити, ми можемо говорити про виникнення мінливості як здатності до оновлення і подальшого розвитку.

Таким чином, за даною схемою мінливість має такі етапи свого генетичного розвитку: рух – реакція – мінливість організму. І, як стверджується в даному дослідженні, наступною формою є мінливість соціальної системи, що на сьогодні виступає останнім етапом генезису.

Надалі ми предметніше розглянемо обидва типи систем – біологічну і соціальну і проаналізуємо дію мінливості в кожній з них. Вважаємо за доцільне розглянути поняття “системи” як такої, а потім перейти до вивчення найскладніших її типів – і біологічної, і соціальної.

Поняття “система” було запозичене соціальними науками з математики і в загальному смислі означає об'єктивну єдність закономірно пов'язаних один з одним предметів, явищ, а також знань про природу та суспільство. Система (грец. sistema – ціле, складене з частин; сполучення) – цілісне складне утворення із впорядкованими зв'язками і взаємодіями між її складовими частинами – елементами [33, С. 158].

Кожна система докорінно відмінна від інших складних утворень: цілого, множини, сукупності. Лише системи здатні до самозбереження, самовідтворення і саморозвитку (самоорганізації) [93, С. 34].

Історично термін система виникає в античності і пов'язується з загальними принципами організації мислення та знання. Тільки єдність множинного, тобто система, може бути, за Платоном, предметом пізнання. Термін “система” мав тоді епістемологічне значення, задаючи принцип організації мислення та систематизації знання [135, С. 915].

Починаючи з середини ХХ ст., широко розгортаються дослідження з

загальної теорії систем і розробки в галузі системного підходу, сам термін “система” входить в лексикон багатьох галузей знання та професійних сфер. Але до сьогодні категоріальний та онтологічний статус “системи як такої” залишається невизначеним [135, С. 915].

Разом з тим серед усього розмаїття трактувань системи продовжують зберігатись два основних підходи. З точки зору першого з них (його можна назвати онтологічним або натуралістичним), системність інтерпретується як фундаментальна якість об’єктів пізнання. Тоді завданням системного дослідження є вивчення специфічних властивостей об’єкта: виокремлення в ньому елементів, зв’язків і структур, залежностей між зв’язками і т.д., причому елементи, зв’язки, структури і залежності трактуються як “натуральні”, притаманні “природі” самих об’єктів, і в цьому смислі об’єктивні. Система в такому підході мислиться як об’єкт, наділений власними законами життя.

Другий підхід (його можна назвати епістемолого-методологічним) заключається в тому, що система розглядається як епістемологічний конструкт, що не має натуральної природи, і задає специфічний спосіб організації знань та мислення. Тоді системність визначається не властивостями самих об’єктів, а цілеспрямованістю діяльності й організації мислення [135, С. 915-916]. На нашу думку, епістемологічне трактування скоріше можна застосувати для поняття “системний підхід” який є методологічним імперативом сучасного пізнання. В даному дослідженні автор спирається на онтологічний підхід, що визначає систему як реальний об’єкт з власними життєвими закономірностями.

Системи класифікуються за різними критеріями: за походженням – розрізняють штучні та природні системи; за змістом – матеріальні та ідеальні; за причинно-наслідковими характеристиками – детерміновані та імовірнісні; за структурною побудовою – однорідні (гомогенні) та неоднорідні (гетерогенні); за динамікою – стійкі та нестійкі тощо [134, с. 52].

Взагалі, як відомо, всі існуючі та мислині системи (в тому числі й соціальні) можна поділити на два загальних класи. Один із них – це закриті системи, в яких домінує організуюче начало, а вільна самоорганізація елементів виступає негативним фактором. Вони практично не обмінюються із зовнішнім середовищем речовиною, енергією та інформацією, а існують за рахунок внутрішнього метаболізму. Їх можна назвати лінійними, тому що розвиток таких систем передбачуваний, він відповідає запланованому руху, а ймовірність настання кожної події можна прорахувати [134, С. 83].

Системи другого класу складають повну протилежність першим. Вони відкриті для обміну з навколишнім середовищем, причому можуть існувати виключно за умови такого обміну (і через необхідне розсіювання енергії в ході цього процесу їх називають дисипативними). Розвиток їх нелінійний, а тому має численність варіантів і практично не передбачуваний [134, С. 83].

Системи другого класу характеризуються як системи, здатні до самоорганізації. Самоорганізація – це процес виникнення просторових, часових або просторово-часових структур чи функцій у макроскопічних масштабах через внутрішні властивості системи, і підтримка за їх допомогою цілісності. Самоорганізація відбувається без спеціальних зовнішніх дій, котрі нав'язали б системі структуру або способи функціонування [134, С. 83]. Самоорганізація системи визначається дією двох сил: потягом до самозбереження і стабільності з одного боку, і прагненням до змін і оновлення – з другого. Тому еволюція системи позначається як дрейф від одного стану стабільності до іншого через хаос і невизначеність. О. Мостяєв зазначає, що нерівноважні системи перебувають у розвитку, котрий здійснюється то поступово, то через катастрофи – такі фази чергуються. Поступові зміни відбуваються внаслідок внутрішніх та зовнішніх коливань, самоорганізації та самовідбудови системи [128, С.98].

Самозбереження системи здійснюється завдяки механізму аутопоезису – поведінки системи, що дозволяє їй самовідтворюватися й існувати автономно. Як зазначає Н. Луман, завдяки аутопоезису система може забезпечити байдужість до оточуючого світу. Автономія системи виявляється в тому, що в ній народжуються свої регулярності (структури, норми, значення, рішення, процеси), що дозволяють зберігати і відтворювати її цілісність у часі та просторі. Цілісність системи визначається її структурно-функціональними характеристиками [117].

У загальному плані структура – мережа стійких та упорядкованих зв'язків у системі, котрі забезпечують її цілісність та збереження основних властивостей за різних зовнішніх та внутрішніх змін. У синергетичному смислі функція – це доцільна поведінка системи, підсистеми, елемента.

За словами І. Пригожина: “структура домінує і всіляко намагається себе зберегти” [128, С.54]. При цьому структурність не означає статичність системи, ми дотримуємось думки, що структура є теж динамічним утворенням, і її доцільніше описувати не як жорстку детермінованість і взаємозв'язок елементів, а за допомогою “параметрів порядку” системи. Параметри порядку породжуються окремими елементами системи, що визначають поведінку елементів. Коли система тотожна сама собі, її параметри порядку баланують у межах середніх показників. Іноді вони можуть зростати (флуктуація), але якщо в системі задано чіткий діапазон зростання, з часом система поверне їх до середніх показників. Такі флуктуації визначаються як автоколивання – повторювані органічні рухи відносно середнього стаціонарного стану, котрий в окремих випадках може бути станом рівноваги. Коливання виникають та самопідтримуються в системах далеких від рівноваги, через які проходить потік енергії. Система здійснює автоколивання, циклічно змінюючи свої параметри [9, С.54-55; 128;181]. Зміни тут відбуваються в межах циклу існування певної системи.

У разі коли параметри порядку різко перебільшують допустимі межі, система приречена змінитись. Еволюція системи деякою мірою теж обумовлена її структурно-функціональною будовою. З точки зору інформаційної теорії, кожна система має інформаційну матрицю (алгоритм, правило), за допомогою якої досягається побудова системи і регулюється її мінливість [22; 123; 239].

Мінливість є властивістю системи, яка впливає з її відкритості. Відкритість означає чутливість до зовнішніх імпульсів і передбачає зворотній зв'язок з оточенням. Показником активізації мінливості в системі є порушення параметрів порядку внаслідок дії керівних параметрів середовища. Приток речовини, енергії, інформації системи визначають як керівні параметри середовища. Зміна цих параметрів призводить до реорганізації або розпаду системи. Однак система у певних межах їхніх змін здатна зберегти власну цілісність [128, с. 55]. Чим більший потік енергії, котра надходить до системи, тим більш віддаленою від рівноваги вона є, і тим інтенсивніше нарощуються процеси у ній. Режим надшвидкого нарощення процесів у відкритих нелінійних середовищах, за яких характерні параметри необмежено зростають за кінцевий час, визначають як режим з загостренням [128, с. 63]. У такому режимі відбувається розбалансування існуючого порядку в системі, що супроводжується зростанням флуктуаційного шуму. Часто дана стадія сприймається як хаос і повна невизначеність, тому про вибір системою подальшого шляху розвитку кажуть як про випадковість. Проте зовнішній хаос – лише видимість надскладного порядку, а випадковість зовсім не є абсолютною. Слід розрізняти фатальний хаос, за якого відбувається остаточний розпад структур та порушення функцій, та проміжний хаос, різновидом якого можна вважати хаотичну поведінку.

Момент вибору системою подальшого шляху розвитку позначається як точка біфуркації. Розвиток відкритих систем здійснюється через біфуркації – суттєві події у самоорганізації, у ході яких зростає складність та реалізуються нові канали еволюції, при цьому хаос, який розглядається як надскладна форма порядку, виступає основним матеріалом, з якого з'являється нове [128, с. 99]. Поведінка системи в цій позиції характеризується надчутливістю, і будь-який, навіть незначний вплив на неї може визначити подальшу долю системи, інакше кажучи, визначити її вибір. Біфуркація – це розгалуження можливих альтернатив (шляхів) подальшого розвитку. Акцентуємо увагу на тому, що це найможливіші, за даних умов існування альтернативи, а не будь-які.

Можна сказати, що біфуркація – це зустріч минулого системи з її майбутнім, а альтернативи – це поєднання її “пам'яті” і “надії”. “Пам'ять” системи – це внутрішня інформація про її минулі стани, яка виступає обмеженням для змін і тяжіє до відтворення існуючої впорядкованості в нових умовах (фрактальності). “Надія” – це майбутня впорядкованість, що

сприймається системою як більш доскональна ніж попередня, в синергетиці вона позначається як атрактор. Атрактор є певним стаціонарним станом, до якого притягується система і характер якого залежить від властивостей системи. Тобто атрактори теж не є сторонніми для системи і формуються з урахуванням її властивостей. Отже, вибір обмежений певною кількістю можливих альтернатив, проте яку саме обере система, передбачити, у більшості випадків, складно, оскільки на відкриту складну систему впливає дуже багато факторів як зовнішніх, так і внутрішніх.

Таким чином, мінливість системи як процес передбачає перехід системи від одного стану порядку до іншого через здійснення наступних стадій: 1) режим із загостренням (розбалансування порядку); 2) точка біфуркації (вибір, стрибок); 3) нова атрактивність (реалізація нових правил, структур, функцій).

Механізм здійснення мінливості покликаний на формування найбільш пристосованої до оточення системи. Така задача передбачає налагодження оптимального співвідношення між внутрішніми можливостями системи і зовнішніми вимогами середовища. Зміна системи є її відповіддю на сукупність умов, що склалися, причому тільки однією з можливих відповідей [128, с. 78]. Спірним для синергетики залишається питання вибору тієї або іншої альтернативи, за якими законами система обирає лише один із можливих варіантів подальшого розвитку, чи взагалі існують такі закони?

Більшість дослідників погоджується з думкою, що в самій системі наявна як її хаотичність (присутність ступенів свободи), так і її обмеження (присутність певних заборон). Чим більш складною є система, тим більше ступенів свободи вона має, але їх кількість все одно не є безкінечною [17; 125, с. 3-22; 165].

Випадковий характер мінливості системи є таким для зовнішнього спостерігача, насправді ж кожна зміна має причину. Під причинністю слід розуміти генетичний зв'язок між станами системи у часі та просторі. Інакше кажучи, причинність вибудовує події певним способом [128, с. 73]. У теоріях самоорганізації, на думку Мойсеєва: "... причинність виражається у поняттях каналів еволюції, під якими мається на увазі низка генетично пов'язаних континуальних станів системи, та еволюційного стрибка як дискретного переходу між такими каналами [128, с. 78]". В процесі зміни одна річ не може перетворитись на іншу, оскільки, не дивлячись на будь-яку зміну властивостей, річ залишається генетично тотожною тій, що мала місце раніше.

Законом, що зумовлює поведінку системи в точці біфуркації і визначає її майбутній вибір, є закон збереження енергії, згідно з яким із сукупності можливих станів системи реалізується той, якому відповідає мінімальне розсіяння енергії. Як узагальнена еволюційна закономірність він був

сформульований М. Мойсеєвим: “ Якщо... за певних умов можливі декілька типів організації матерії, то реалізується та структура, якій відповідає мінімальне зростання ентропії. Оскільки зменшення ентропії можливе тільки за рахунок поглинання зовнішньої енергії і (або) речовини, реалізуються ті з можливих форм організації, які здатні максимально поглинати зовнішню енергію і (або) речовину [120, с. 28]”.

І. Пригожин на основі другого правила термодинаміки сформулював теорему, згідно з якою відкрита система прагне до стійкого стаціонарного стану. Якщо у даних конкретних умовах можливі декілька типів еволюції організації системи, то реалізується та структура, котрій відповідає мінімальне зростання або максимальне зменшення ентропії [128, с. 64]. Таким чином, мінливість здійснюється шляхом найменшої енерговитратності.

Результатом чи продуктом мінливості системи є структурні та /або функціональні оновлення. Структурне оновлення здійснюється трьома шляхами: через збільшення/зменшення кількості елементів, або через ускладнення/спрощення взаємозв'язків між ними. Нові складові призводять до виникнення нової мережі реакцій між її компонентами. Подекуди нова мережа конкурує зі старою структурою. Коли система структурно стійка, новий режим функціонування не встановлюється, нові одиниці елімінуються. Втім інколи структурні флуктуації приживаються, і система перебудовується на новий режим функціонування. Але у деяких випадках з'являються нові функції, здатні протягом певного часу трансформувати структури. Функціональне ускладнення/спрощення відбувається, коли збільшується/зменшується мінімальна довжина алгоритму, за яким ми можемо відтворити поведінку системи [128, с. 91]. Ускладнення структурно-функціональних характеристик системи сприяє її адаптації до оточення, а, відповідно, спрощення призводить до руйнації і розпаду.

Вище ми розглянули основні характеристики системи як такої, а також описали загальну мінливість складної відкритої системи. На цій основі тепер ми розглянемо специфіку мінливості в біологічній і соціальній системі.

Біологічні системи – біологічні об'єкти різної складності (клітини, тканини, органи, системи органів і організмів, біоценози і екосистеми, аж до біосфери загалом), що мають, як правило, декілька рівнів структурно-функціональної організації. Являючи собою сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, біологічні системи наділені властивостями цілісності (неможливість зведення властивостей системи до суми властивостей її елементів), відносної стійкості, а також здатністю до адаптації по відношенню до зовнішнього середовища, розвитку, самовідтворенню та еволюції.

Будь-яка біологічна система є динамічною: в ній постійно відбувається багато процесів. В той же час біологічна система – це відкрита система,

умовою існування якої слугує обмін енергією, речовиною і інформацією як між частинами системи (підсистемами), так і з середовищем [27, с. 65]. При цьому обміні кожна істота в кожному хвилину свого життя, залишаючись сама собою, разом з тим безперервно змінюється не тільки у силу взаємодії з мінливими умовами середовища, але й в силу його філогенетичного типу розвитку. Таким чином, протягом усього індивідуального життя (онтогенезу) організму обов'язково мають місце явища мінливості, що проявляються в морфологічних, фізіологічних і будь-яких інших ознаках. При індивідуальному розвитку немає і не може бути ознаки, в становленні якої не брали б участі спадковість і середовище. Важливою особливістю є те, що даний обмін здійснюється під контролем спеціальних механізмів реалізації генетичної інформації і внутрішнього управління, що дозволяють уникнути "термодинамічної смерті" шляхом використання енергії із зовнішнього середовища. Стійкість стаціонарних станів біологічної системи (збереження постійності внутрішніх характеристик на фоні нестабільного і мінливого середовища), а також здатність їх переходу з одного стану в інший (властивість нестійкості стаціонарних станів біологічної системи) забезпечується багатьма механізмами саморегуляції. В основі саморегуляції біологічних систем лежить принцип зворотного зв'язку, негативного або позитивного [27, с. 65].

Так, при негативному зворотному зв'язку інформація про відхилення регульованої величини від заданого рівня включає в дію регулятор, який впливає на регульований об'єкт таким чином, що перебільшена величина знову повертається до свого вихідного рівня. Механізм позитивного зворотного зв'язку (вплив на регульований об'єкт викликає зміну, яка збігається за знаком з вихідним відхиленням регульованої величини, внаслідок чого система виходить за межі стаціонарного стану) лежить в основі переходу біологічної системи з одного стаціонарного стану до іншого і утворених на цих переходах закономірних змін системи, що забезпечують її адаптацію до мінливих умов середовища, переміщення, інші важливі функції та її еволюцію [27, с. 65]. При позитивному зворотному зв'язку організм виходить зі стаціонарного стану, щоб змінитись.

Мінливість є атрибутивною властивістю організму і являє собою позитивний зворотній зв'язок із середовищем. Мінливі всі ознаки: зовнішньої та внутрішньої будови, фізіологічні, поведінкові і т.д. На основі мінливості організмів виникає генетичне розмаїття форм, які в результаті дії природного відбору перетворюються в нові підвиди і види.

Для переважної більшості дослідників джерелом мінливості є протиріччя між внутрішніми стійкими ознаками організму (спадковістю) і зовнішнім середовищем. Ф. Енгельс чітко сформулював положення про суперечливу єдність спадковості і пристосування до середовища, боротьба яких продовжується у процесі всього органічного розвитку. "...теорія

розвитку показує, як, починаючи з найпростішої клітини, кожен крок вперед до найскладнішої рослини, з одного боку, і до людини – з другого, здійснюється через боротьбу спадковості і пристосування”. Мінливість можна розглядати як виникнення відхилень у функціях і будові організму, що з’являються як відповідь на зміну умов середовища [215, с. 243]. Співвідношення впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на мінливість розкривається через її поділ на модифікаційну (фенотипічна) і мутаційну (генотипічна).

Мутаційна (генотипічна) мінливість – це зміни одиниць спадковості – генів, що тягнуть за собою зміну спадкових ознак. Термін “мутація” був введений де Фрізом. Мутації обов’язково викликають зміни генотипу і успадковуються нащадками. Генотип – сукупність генів в організмі [215, с. 241]. Структурно-функціональна будова організму і його поведінка зумовлені його спадковим ядром, що міститься в генетичному коді. Генетичний код (ДНК) виступає як структурна матриця, котра функціонально спрямовує певні процеси, які розгортаються від неї як опори для самозбирання організмів [239, с. 70]. Вона є достатньо жорсткою, спрямованою на сувору визначеність. Однак, у ході її коваріантно-реплікативного відтворення накопичуються помилки та відхилення, які стають матеріалом еволюції [239, с. 71].

Здатність до мутації – одна з властивостей гена. Кожна окрема мутація викликається певною причиною, але в більшості випадків ці причини невідомі. Ч. Дарвін назвав спадкову мінливість невизначено індивідуальною мінливістю, підкреслюючи тим самим її випадковий, неспрямований характер і відносну рідкість. Сьогодні вчення про спадкову мінливість, тобто про мутації містить цілу низку робіт, де експериментально доводиться факт стрибкоподібного спонтанного виникнення нових спадкових змін (Г. Надсон, Г. С. Філіпов, г. Мьоллер, Л. Стедлер, та ін.). Спрямування і характер спадкової мінливості будь-якого виду рослинних і тваринних організмів визначається всією передісторією еволюції окремого виду (філогенетичним хвостом) [215, с. 244].

Мутації мають такі ознаки: 1) вони виникають несподівано, стрибкоподібно; 2) вони успадковуються, тобто стійко передаються з покоління в покоління; 3) мутації неспрямовані: мутувати може будь-який локус, викликаючи зміну як незначних, так і життєво важливих ознак; 4) одні і ті самі мутації можуть повторюватись; 5) за своїм проявом вони можуть бути як корисними, так і шкідливими, як домінантними, так і рецесивними [215, с. 244].

У поняття неспадкової мінливості входять ті зміни ознак і властивостей, котрі викликаються впливом зовнішніх факторів (харчування, температура, освітлення, вологість тощо). Такі неспадкові ознаки (модифікації) в їх конкретному прояві у кожної особини не

успадковуюються, вони розвиваються в особин майбутніх поколінь лише за наявності умов у яких вони виникли. Така мінливість називається модифікаційною. Модифікаційна або фенотипічна мінливість пов'язана з реакцією певного генотипу на зміни в зовнішньому середовищі. Фенотип – сукупність зовнішніх і внутрішніх ознак, процесів життєдіяльності організму. Фенотип формується в результаті взаємодії генотипу і факторів середовища [215, с. 244]. З позицій інформаційної теорії фенотип розглядають як інтерпретацію генотипу, яка може проявитись залежно від варіації зовнішніх умов та випадкових відхилень у самозбиранні. Варіативність такої інформації обмежена нормою реакції організму, а інваріантність – тим, що ця інформація виступає як структурне надбання, що не зникає з розпадом окремого організму, але генетично залишається у роді [239, с. 71].

Генетика поки що не володіє даними які, б твердо вказували на те, що вплив якихось факторів завжди переважає, проте середовище ніколи не може вивести фенотип за межі детерміновані генотипом. Ступінь варіативності ознаки (або межі модифікаційної мінливості) називаються нормою реакції. Широта норми реакції обумовлена генотипом і залежить від важливості ознаки в житті організму. Наприклад, близнюки завжди дивують своєю схожістю, хоча життя накладає на кожного з них свої індивідуальні властивості. Психологічно, інтелектуально вони можуть достатньо відрізнитись одне від одного, але їх фізіологічна схожість залишається дуже великою. Це пояснюється тим, що визначена зовнішніми умовами мінливість не може вийти за межі, допустимі однією і тією ж нормою реакції [215, с. 243].

Вищезазначені форми мінливості відображують зміни на поверховому та глибинному рівнях. Фенотипічна мінливість підвищує або знижує життєздатність організму і його адаптацію, в той час як при генотипічній мінливості корисні зміни сприяють перемозі в боротьбі за існування, а шкідливі – призводять до загибелі організму.

Процес мінливості в біологічній системі відбувається “автоматично”, шляхом зміни фенотипічних або генотипічних ознак і властивостей. Фенотипічна мінливість відбувається порівняно швидко (в межах життєвого циклу окремого організму), а темп генетичних змін доволі повільний, вони можуть відбуватись протягом життя декількох поколінь. Також мінливість тут характеризується так званим “ефектом відтягування” – зміни реалізуються лише тоді, коли в організмі немає іншого виходу. Протиріччя між його внутрішньою організацією та сукупністю умов оточуючого середовища вкрай загострюються, і не змінитись означає загинути. Тобто генотипічна мінливість у біологічній системі активізується при загрозі її існуванню.

Механізм мінливості передбачає “збирання” найбільш пристосованого до середовища організму. Як ми вже зазначали, генетичні рекомбінації і

мутації спонтанні і випадкові (у будь-якому разі є такими для нашого сприйняття на даному етапі розвитку науки), тому ми зосередимо увагу на механізмі “збирання” фенотипу як варіанту втілення генотипу у межах певного діапазону залежно від зовнішніх обставин. У середовищі можна виокремити багато факторів, що тиснуть на організм і він готує свою “відповідь” на цей вплив, змінюючи структурні/функціональні властивості. При цьому діапазон таких змін (варіація фенотипу) окреслюється генотипом. Межа можливих мікростанів, ступінь свободи підлягає постійному обмеженню. Як зазначає Ф. Добржанский, мутаційний репертуар гена не безмежний – він обмежений композицією гена. Тому в мутаційному репертуарі, а тим більше в репертуарі ознак, є певні заборони. В силу генетичних і епігенетичних обмежень деякі мутації взагалі не можуть виникнути [200, с. 50-51]. Генотип накладає заборону на одні властивості і також категорично передбачає інші. Виникнення нових структур та властивостей і напрямок їх змін не вимушений, але, відбуваючись випадково, вони в той же час заключні в деякому діапазоні можливостей, що визначається спадковістю організму.

Окрім внутрішніх заборон мінливості, що накладаються генотипом, є ще зовнішні обмеження генетичних мутацій. Темп мутаційної мінливості знаходиться під подвійним контролем природного добору. Він регулюється індивідуальним відбором всередині популяції і міжпопуляційним добором на арені виду [17, с. 253]. У деяких випадках вид процвітає за рахунок виродження власних представників. Еволюція органічного світу загалом прямує шляхом ускладнення рівнів організації, і тому вона завжди прогресивна. Відбір іде на скорочення життя окремої особини задля збереження або процвітання виду загалом. У тих випадках, коли максимум ефективності системи не збігається з максимумом складності, накладається заборона на ускладнення. Одноманітність структурних основ спадковості у всьому органічному світі є свідченням заборони на ускладнення. Р. Берг зазначає, що еволюція – рух за дозволеними шляхами, цим вона відрізняється від броунівського руху [17, с. 233].

Мінливість біологічної системи здійснюється за принципом мінімальної витрати енергії, як справедливо зазначає Берг, все, що може відбутись, відбувається шляхом найменшої протидії, все переходить із стану менш вірогідного до більш вірогідного [17, с. 234].

Таким чином, мінливість організмів випадкова і водночас закономірна. Фенотипічна мінливість має спектр можливих варіантів кількості яких визначається генотипом. Мутаційний процес теж є неоднозначним. Спрямованість, доцільність і необхідність (невипадковість) з’являються лише там, де вступає в свої права добір, який зберігає зміни, що виявились “корисними” для даного виду.

Настала черга розглянути найскладніший тип систем – соціальну систему і дію мінливості в ній.

Системні уявлення про суспільство запропонувала соціологія в середині XIX – на початку XX ст. Для Т. Парсонса соціальні системи – це системи, що утворюються станами і процесами соціальної взаємодії між діючими суб'єктами [143]. На думку П. Сорокіна, соціальною системою є будь-яка організована соціальна група, яка обов'язково складається з людей (бджоли, пташина зграя і т.д.) [253]. Сьогодні соціальною системою ми називаємо соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, суспільство певної країни або соціум в планетарному масштабі позначаємо як глобальну соціальну систему. В соціальній філософії і теоретичній соціології не існує єдиного інтегрального визначення соціальної системи, оскільки серед вчених немає єдності поглядів щодо природи інтеграції соціальної системи, що лежить в основі впорядкованості елементів, що врешті-решт визначає соціальну систему як цілісність і керує її поведінкою. В залежності від відповіді на ці питання дається визначення соціальної системи. В цьому контексті нам близька думка Б. Гейнса, який зазначає, що системою є все те, що ми хочемо розглядати як систему [146, с. 96]. Тобто чи то соціальний інститут, організація, чи цивілізація, чи людство як вид загалом, з позицій системного підходу ми можемо виокремити їх із середовища і розглядати як окрему цілісність, як систему. Одиницею нашого дослідження на даному етапі буде виступати суспільство в рамках країни як певна абстрактна категорія (тобто ми не прив'язуємось до якогось конкретного суспільства якоїсь певної держави), його ми і будемо мислити як соціальну систему.

Цілісність і впорядкованість будь-якої системи визначаються її структурою. У випадку біологічного організму це жорстка обумовленість зв'язків між елементами та чітка відповідність їх виконуваним функціям. Оскільки структура і функція являють собою єдине ціле, в живому організмі одне не існує без іншого і ніяких протиріч між ними немає і бути не може в принципі. Будь-які, навіть найменші коливання функціональної активності, завжди пов'язані з відповідними структурними змінами [239, с. 17]. Про структуру соціальної системи ми не можемо сказати як про жорстко впорядковане, стале утворення. Її скоріше можна окреслити як гнучку, пластичну мережу взаємозв'язків окремих “вільних” елементів.

Останнім часом у соціології з'явилося нове поняття, яке, можливо, в майбутньому витіснить поняття соціальної системи, – “соціальна мережа”. Соціальна спільнота може складатися з багатьох пов'язаних між собою елементів, але ця множина не є цілісністю (системою), в такому випадку її доцільно розглядати як соціальну мережу. В соціальній мережі, як правило, немає єдиного центру, жорстко централізованої системи управління. В такій системі домінують сили самоорганізації. Межі її не задані, кожен елемент знає тільки про найближчих сусідів. Правила поведінки елементів мережі переважно неформального характеру [146, с. 97]. Багато теоретиків зазначають зростаючу роль соціальних мереж у функціонуванні сучасного

суспільства (Р. Коллінз, Е. Гідденс, М. Манн, М. Граннветтер).

На думку Е. Гідденса, прийняте в соціальних науках статичне визначення структури, що характеризує найбільш стійкі аспекти соціальної системи, належить доповнити поняттям структур у множині, яке дозволяє точніше описати динаміку системи, оскільки структура – це процес, а не стан. Структури не можна ототожнювати з перепонами, вони завжди мають як стримуючі, так і стимулюючі властивості. Структура аналогічна до системи правил, що регулюють можливі варіанти соціальних дій [146, с. 99]. Розглядаючи соціальну систему, він вводить такі визначення:

1. соціальна система – це відтворювані відносини між акторами і колективами, організовані як постійні соціальні практики;
2. структури – правила, ресурси або набори відносин трансформації;
3. структурація – умови, що керують спадковістю або перетворенням структур і, відповідно, відтворенням соціальних систем.

У своїй книзі “Структура соціальної дії” він пише: “Якщо немає відповідного критерію незмінності, з яким можна співвіднести мінливе, то не можна визначити і специфічні риси зміни. Поняття структури є для мене скороченим виразом цього основного положення. Структура системи є тим рядом властивостей компонентів та їх відносин і комбінацій, який для багатьох аналітичних цілей логічно й емпірично може трактуватись як константний... Тому будь-яку систему можна уявити, з одного боку, як структуру, тобто ряд одиниць і компонентів із стабільними якостями (які, звичайно, можуть бути і відносинами), а з другого боку, як події, процеси, в ході яких “дещо відбувається”, змінюючи деякі властивості і відносини між одиницями. Тобто стабільність тут розуміється як стабільна рівновага, яка може бути як “статичною”, так і “рухомою [143]”.

Ми повністю поділяємо думку вченого і будемо розглядати структуру соціальної системи як певний фіксований у часі набір базових правил (алгоритм), за яким здійснюється вся сукупність процесів у системі і її взаємодія з оточенням. Інформаційна теорія називає базовий алгоритм інформаційною матрицею системи, в біологічному організмі – це код ДНК, в соціальній системі ми пропонуємо позначити його як культурологічне ядро, що теж є згорнутою інформацією про будову суспільства і його еволюційний шлях. Культурологічне ядро, котре включає основні цінності, на базі яких створюються традиції, норми, ритуали, правила, ними керується те або інше суспільство, відтворюючи себе.

Акцентують увагу на традиціях, нормах, цінностях, що складають культурологічне ядро суспільства, представники культурологічного підходу. Найбільш популярною є теорія М. Вебера, де суспільство постає як сукупність індивідів, діяльність і взаємовідносини яких детерміновані релігійними догмами, моральними принципами. Структура соціальної системи репрезентована нормативними правилами поведінки в суспільстві.

Більш пізньою в даному контексті є теорія систем правил (social rule

systems), яку розвивають шведські вчені Т. Бернс і Е. Флем. Автори стверджують, “що людська діяльність... організується і керується в основному соціально визначеними правилами, а також системою правил[242, с. 250]”. Теорія шведських вчених фокусується на двох фундаментальних процесах: 1) формування і реформування систем соціальних правил; 2) впровадження соціальних правил, мобілізація ресурсів для розповсюдження правил.

Під соціальними правилами розуміються норми і закони, принципи моралі, правила гри, процедури адміністративного регулювання, звичаї та традиції, вимоги економічних та політичних інститутів і відповідні санкції. Будь-яка соціальна організація – це система правил, що повністю або частково поділяються індивідами [146, с. 103].

Певним продовженням і доповненням окреслених теорій є когнітивний підхід до розуміння соціальної системи. Прибічники цього підходу зазначають, що соціальну систему доречно розглядати як когнітивну систему, що розпізнає зміни і приймає обмірковані рішення.

У. Матурана вводить наступне визначення: когнітивна система – “це система, організація якої визначає царину взаємодій, де вона може діяти значимо для підтримання самої себе, а процес пізнання – це актуальна (індуктивна) дія або поведінка в цій царині. Живі системи – це когнітивні системи, а життя як процес являє собою процес пізнання [146, с. 104].

Відомий французький соціолог С. Московічі акцентує свою увагу на соціальних уявленнях, які і детермінують соціальну реальність. Соціальність когнітивних систем, зазначає автор, які впорядковують образ світу, обумовлена не стільки тим, що в них представлена соціальна реальність, скільки тією обставиною, що ці системи або уявлення є загальновагомими для багатьох індивідів, що з їх допомогою конструюється реальність їх соціальних груп, яка в свою чергу детермінує соціальну поведінку [146, с. 104].

Соціальний порядок – це когнітивний порядок, стверджує Б. Бернс. Кожний член соціальної системи знає про правила, норми, цінності прийняті в даній соціальній системі. На думку Б. Бернса, люди не завжди відчувають тиск норм, але вони завжди знають їх і, по можливості, враховують. Таким чином, нормативний порядок стає розподіленням знання і залишається ним, доки члени соціальної системи готові наслідувати прийняті норми [146, с. 105].

Когнітивні теорії пояснюють соціальні системи як сукупність індивідів, що є носіями певних загальних знань і уявлень про соціальну реальність і які згодні поділяти і наслідувати ці загальні знання та уявлення.

В середині 80-х років Н. Луман запропонував комунікативний підхід до розуміння соціальних систем. Він доходить висновку, що соціальна система – це відтворення комунікацій і складається вона не з людей або

дій, а з комунікацій [116, с. 127]. М. Ожеван, в свою чергу зазначає, що сьогодні вся культура являє собою гіпермінливий процес, що складається з комунікативних стратегій окремих особистостей [137, с. 1-5]. Таке розуміння соціальної системи є відображенням сьогодення, де інформація відіграє найважливішу роль, а сучасний світ постає як складна сукупність комунікаційних мереж. До того ж стрімкі процеси колонізації віртуального простору вимагають поповнення соціологічних словників поняттям віртуальної системи як соціальної спільноти, що складається з людей та штучного інтелекту.

Узагальнюючи наведені думки, можна охарактеризувати соціальну систему як доволі пластичне структуроване утворення, життєдіяльність якого детермінується когнітивною системою базових правил, керуючись ними суб'єкти конструюють соціальну реальність. Система базових правил, або культурологічне ядро для соціальної системи виконує ту ж місію, що і генотип для живого організму: задає їй значення параметрів порядку, забезпечує цілісність, аутентичність, самовідтворення системи, не дає їй втратити структурну впорядкованість і стабільність. Цінності, що віддзеркалюються в нормах, правилах, традиціях, виступають свого роду семантичним фільтром для інноваційних змін і стоять на сторожі консервативних засад існування суспільства. На противагу культурологічному ядру діє культурна периферія. Темп мінливості на периферії значно прискорюється, і це можна простежити в динаміці таких соціальних реалій, як мода та захоплення. Тобто, соціальна система як і будь-яка складна відкрита система в своєму існуванні детермінується дією двох тенденцій: потягом до традиційності і незмінності (консерватизм) і прагненням до зміни та оновлення (модернізація), що і визначає нерівноважну динаміку еволюції суспільства. Ю. Лотман зазначає, що для будь-якої системи характерне прагнення до самозбереження. Для цього існує два механізми: консервативний, що забезпечує стійкість системи через збереження, виправдавши себе, досягнень і завоювань минулого, та інноваційний, що визначає адекватну реакцію на мінливі фактори середовища і тим самим забезпечує розвиток системи [242, с. 52]. Саме завдяки дії цих механізмів забезпечується її стійкість як за рахунок здорового консерватизму, тобто опір середовищу, так і за рахунок виправданої мінливості.

Мінливість як властивість соціальної системи визначає її здатність змінювати свої структурно-функціональні характеристики та параметри існування згідно з вимогами соціально-історичного розвитку. У соціумі мінливість проявляється у двох формах – як поверхова і глибинна.

Поверхова мінливість являє собою зміни певних типів і форм соціальної поведінки, що не зачіпають ціннісну основу системи, визначаються як скороминучі (мода, захоплення) і постійно супроводжують розвиток соціуму. Вони сприймаються суб'єктами як

“блискавки”, що вражають, швидко розповсюджуються, а через деякий час зникають і, можливо, забуваються. Такі зміни можна сприймати як перманентні флуктуації всередині системи, що підживлюються ззовні, але різко не перевищують параметрів порядку і не виводять соціальну систему з стаціонарного стану. Проте, за законами синергетики кількісне зростання і посилення таких флуктуацій загрожує радикальними змінами і перетвореннями окремих соціальних структур або системи загалом. І тоді ми вже говоримо про глибинну мінливість.

Глибинна мінливість – процес зміни базових, структурних характеристик соціальної системи, її морфології, що здійснюється на рівні ціннісно-культурних домінант і знаменує перехід системи на новий рівень еволюційного розвитку. Такі зміни відбуваються нечасто в житті суспільства і спонукаються сильним (агресивним) внутрішнім або зовнішнім тиском (війна, повстання, революція, природна катастрофа тощо). Проте, глибинна мінливість ніколи не відбувається революційно, не можна водночас змінити ціннісні орієнтири, що культивувались століттями, вони розвінчуються поступово, і цей процес відбувається латентно для соціальних суб’єктів. Докладніше обидві форми мінливості розглянуто нами нижче в п. 2.2.

Соціальна мінливість як процес, на відміну від біологічної мінливості, не носить автоматичного характеру, оскільки опосередкована людьми і може бути прискорена або затягнута через протистояння і конфлікт між дієвими особами. В процесі соціальної мінливості можна виокремити наступні стадії: 1) режим загострення протиріч; 2) революція; 3) становлення нового порядку. Стадія загострення виявляється в поглибленні протиріч між традиційним порядком і новітніми вимогами розвитку. Вона характеризується наростанням флуктуаційного шуму – активізацією соціальних акторів (рухів, організацій, об’єднань) і поглибленням конфлікту між ними. Г. Лебон визначає таке протистояння як конфлікт між “консерваторами” і “новаторами”. Якщо потенціал “новаторів” виявився сильніший, відбувається революція – кардинальні зміни в економічному, політичному, соціальному житті суспільства, і починає встановлюватись новий системний порядок. Якщо новий порядок відповідає настроям більшої частини суспільства і не руйнує ціннісне ядро, то мінливість тут відіграє свою позитивну роль і сприяє необхідному оновленню системи. Якщо зміни є нав’язаними, суперечать ціннісній основі суспільства і не підтримуються більшістю, то суспільство потрапляє у затяжний хаос, де згадані розбіжності породжують ескалацію негативних подій і не дають системі стабілізуватись. Результатом такої мінливості буде негативна мутація – вразлива і непристосована система, що постійно розривається внутрішніми конфліктами.

Отже, в соціальній системі мінливість може відігравати позитивну і негативну роль, виконуючи функції дестабілізації, адаптації та інновації.

Надмірна мінливість (надто високий темп змін) може призвести до критичного наростання ентропії (хаотичності) в системі, що дестабілізує її і ставить під загрозу подальше існування та розвиток. Така ситуація відбувається коли стабілізаційний потенціал системи нижчий за агресивний вплив середовища. Функцію адаптації мінливість виконує коли зміни відбуваються здебільшого на периферії системи і не зачіпають її морфологічних засад, система змінюючи поверхові параметри, звикає до нових умов існування. Інновативна функція мінливості реалізується в разі глибинних змін, структурного оновлення системи.

Іноді досить важко оцінити мінливість як позитивну чи негативну, оскільки певні зміни нібито відбулись, проте їх наслідки невідчутні і подальший розвиток системи у великому рахунку не відрізняється від попереднього. В такому разі ми говоримо про мінливість як про нейтральну.

Ще однією сутнісною відмінністю процесу соціальної мінливості від біологічної є неонов'язковість “ефекту затягування”. Тобто, суспільство змінює себе не лише коли його існуванню щось загрожує, а й задля вдосконалення. Вихідним елементом соціальної системи є індивід, наділений свідомістю і волею. Свідомість формує ідеали – досконалі моделі соціального буття, а воля спонукає до їх реалізації. Л. Гумільов позначив цей феномен терміном пасіонарність.

За Л. Гумільовим: “Пасіонарність (від лат. Passio – пристрасть) – надмір біохімічної енергії живої речовини. Це спонукання до дії, протилежної інстинкту самозбереження, котра визначає здатність людини до напруги. Пасіонарність є характерологічною домінантою, непереборним внутрішнім потягом до дії, спрямованим на здійснення певних цілей [128, с. 65]”. Енергію пасіонарності можна спрямувати на адаптацію до наявного (гармонійної особистості), на творчість, на досягнення, подекуди нереальних ідеальних цілей (пасіонарії) або на досягнення вузьких особистісних цілей за будь-яку ціну, навіть якщо це іде на шкоду собі або оточенню (маргінали) [128, с. 65].

Механізм дії мінливості соціальної системи, на наш погляд, реалізується у формулі, запропонованій А. Тойнбі “виклик – відповідь” і передбачає зміну структурно-функціональних параметрів системи згідно з вимогами внутрішнього або зовнішнього оточення. Середовище надсилає імпульси соціальній системі, на які остання має вчасно й адекватно відреагувати. В залежності від реакції системи на дію цих факторів вона прогресує, регресує або залишається незмінною.

На соціальну систему, як відомо, діє ціла низка зовнішніх і внутрішніх факторів (керівних параметрів середовища), проте не на всі з них система реагує (в стаціонарному стані), а лише на ті, що виводять за допустимі межі параметри порядку системи. Під параметрами порядку системи ми розуміємо сукупність формальних (система права) і неформальних

(цінності, звичаї, мораль тощо) орієнтирів поведінки соціальних суб'єктів.

Ціннісне ядро соціальної системи містить обмеження, а точніше сказати обмеження і можливості реалізації змін. Соціальна система дуже пластична і має багато ступенів свободи на кожному рівні системної організації. Обмеження накладає ментальність того або іншого соціуму. Ментальність не дозволяє вживити в культуру суспільства сторонні для неї зразки мислення та поведінки. Таким чином, соціальна система як і біологічний організм має свої канали еволюційного розвитку. Суттєвою відмінністю соціальної мінливості є неабсолютність заборон, саме тому ми визначаємо їх як “обмеження”. Людина – свідомо істота, і тому в суспільстві наявний вибір, альтернативність, а не відбір. Люди можуть сприймати і дотримуватись встановлених “правил гри”, а можуть і нехтувати ними. Недотримання формальних і неформальних правил поведінки призводить до криміналізації та деморалізації суспільства, але такий діагноз, за великим рахунком, не позбавляє систему життя. Навіть найкризовіші й найхаотичніші суспільства можуть достатньо тривалий час балансувати на межі загибелі, але все ж таки продовжувати своє існування.

Крім того, для соціуму не існує природного добору як “зовнішнього” регулятора мінливості. Людство як вид не має в природі собі подібного, тому відсутня міжвидова конкуренція, що передбачає заміну одних популяцій іншими, які еволюціонують успішніше. Отже, навіть найменш пристосовані суспільства мають шанси на існування.

Мінливість, на відміну від інших соціальних змін, здійснюється за загальним принципом найменшої енергозатратності. К. Юнг, спостерігаючи за психічними явищами, так сформулював цю закономірність: “Існування всіх систем, – пише він, – зумовлене постійним прагненням їх існувати у найбільш енергетично вигідній ситуації. Те, що іноді називають принципом найменшої дії [239, с. 69]”. Проте, дана закономірність може бути порушена свідомою дією соціальних суб'єктів. Обирання майбутньої впорядкованості не здійснюється “мінімальним шляхом”, його, як правило, ускладнюють “незнання”, “неповне знання”, “привиди”, “стереотипи” та інші чинники [128, с. 72]. І тоді ми вже говоримо не про мінливість як найбільш природній шлях розвитку, а про штучні, спрямовані зміни – наприклад, реформи. Ретельніший аналіз механізму соціальної мінливості представлено нами в п. 2.3.

Продукт мінливості соціальної системи подекуди оцінити доволі важко, тому що цей процес перманентний, і його результатами є ціла низка проміжних станів на еволюційному шляху. І тільки обираючи для дослідження досить тривалий історичний інтервал, можна побачити різницю між етапами розвитку.

Таким чином, мінливість є принципом існування соціальної системи, що обумовлює пластичність її структури, форм і поведінки відносно вимог середовища, сприяє її адаптації і відкриває природні шляхи подальшої

еволюції системи. Специфіка мінливості біологічної системи обумовлена закономірністю її реалізації, що детермінується спадковістю і природнім добром. Специфіка мінливості соціальної системи обумовлюється тим фактом, що вона опосередкована соціальним суб'єктом. Свідома поведінка суб'єктів, їх волевиявлення, звичайно, не зупиняють природних змін, але можуть суттєво затягнути, уповільнити цей процес або направити в інше русло. Крім того, вибіркове відношення людей до існуючих у соціальній системі "обмежень" робить їх не абсолютними, чим збільшує кількість ступенів свободи для системи і ставить під сумнів автоматичну реалізацію мінливості (за правилами термодинаміки). Мінливість у суспільстві відбувається на глибинному (ціннісне ядро) і поверховому (периферія) рівнях і є перманентним процесом, чим пояснюється неможливість віднайти універсальні критерії змінності та встановити її межі.

4.2. Місце і роль мінливості в системі культури

У ході дослідження ми усвідомили, що в будь-якій відкритій складній системі завжди є мінливі компоненти (модуси) і незмінні сутності (атрибути), що визначають її морфологію. В біологічному організмі є генотип (постійний набір генів) і фенотип (набуті властивості), їм відповідають генотипічна і фенотипічна форми мінливості. Skorиставшись методом аналогії, при аналізі соціальної системи нами виокремлено глибинну (генотипічну) і поверхову (фенотипічну) форми соціальної мінливості. Глибинна мінливість спричиняє зміни атрибутивних властивостей системи, її морфології, поверхова – модусів, функціональних характеристик. Метою подальших роздумів є аналіз дії мінливості на двох зазначених рівнях.

І глибинна, і поверхова мінливості відбуваються в культурному просторі суспільства, змінюючи її ядро і периферію. Культура є основою, з якої виростає цивілізація. Зароджуючись в культурологічному ядрі у вигляді цінностей, вона розгортається і пронизує всі сфери суспільного життя. Як зазначає В. Косміна, цивілізація виникає з культури і служить для останньої механізмом самообмеження і самозбереження. Культура – це смисловий (смыслотворчий і смыслоутримуючий) аспект людської діяльності, символічний вимір соціальних подій, який дозволяє людині орієнтуватися в навколишньому життєвому світі, розуміти поведінку інших людей і поводити себе зрозуміло для інших [30, с. 15]. А. Гуревич підкреслює: "...культура створює в даному суспільстві деяку глобальність, це ніби те повітря, яким дихають всі члени суспільства, те неявне всезагальне середовище, в яке вони занурені" [78, с. 32].

Культура зберігає, транслює, генерує програми діяльності, поведінки і

спілкування, що утворюють сукупний соціально-історичний досвід. Вона фіксує їх у формі різних знакових систем, що мають смисл і значення. В якості таких систем можуть виступати будь-які компоненти людської діяльності, (знаряддя праці, зразки операцій, продукти діяльності, самі індивіди у ролі носіїв певних соціальних норм і зразків поведінки й діяльності, природні мови, різні види штучних мов і т.д.) [135, с. 528].

В цьому сенсі можна говорити про культуру як про сукупність надбіологічних програм людської життєдіяльності, програм, відповідно до яких відбуваються певні види діяльності, поведінки і спілкування. Відтворення програм забезпечує відтворення певного типу суспільства.

Системний підхід до культури передбачає виокремлення її структурних рівнів або пластів, які відображують динаміку соціуму. Так, В. Степін уявляє розвиток культури як появу одних і відмирання інших надбіологічних програм людської життєдіяльності. Всі ці програми, на його думку, утворюють складну систему, де можна виокремити три основних рівні. Перший рівень містить реліктові програми, що являють собою своєрідні уламки минулих культур, які втратили цінність для суспільства нової історичної епохи, проте ще відтворюють певні види спілкування і поведінки людей. До них можна віднести певні звичаї, забобони та прикмети, наявні навіть у сьогоденні [135, с. 528].

Другий рівень культурних утворень – програми, що забезпечують відтворення форм і видів діяльності, життєво важливих для даного типу суспільства, і визначають його специфіку. Нарешті, можна виокремити ще один (третій) рівень культурних феноменів, на якому виробляються майбутні форми й види поведінки і діяльності, відповідних до майбутніх ланок соціального розвитку. Теоретичні знання, що генеруються наукою і викликають перевороти в техніці і технології майбутніх епох, ідеали майбутнього соціального устрою, моральні принципи філософсько-етичних вчень часто випереджають свій час, все це зразки програм майбутньої діяльності, вони призводять до змін існуючі форми соціального життя. Такі програми з'являються в результаті пошуку шляхів вирішення соціальних протиріч. Їх становлення закладає контури нових типів і способів діяльності, а їх генерація виступає як результат і вираження творчої активності особистості [135, с. 528].

Схожа концепція в рамках системного підходу представлена Ю. Яковцем. Дослідник аналізує співвідношення мінливості і спадковості в кризові моменти розвитку соціуму і в цьому контексті виокремлює три рівні соціальної системи: генетичне спадкове ядро, пояс спадкової мінливості і пояс поверхової мінливості. Генетичне спадкове ядро визначає фундаментальні основи суспільної системи і практично не зачіпається трансформацією. Пояс спадкової мінливості відображує модифікацію окремих елементів, що знаходяться на верхньому контурі спадкового ядра відповідно до нових умов еволюції. Поверховий пояс мінливості – рівень, на якому відбувається заміна колишніх елементів системи новими, які виражають характерні ознаки нового циклу і приречені на відторгнення при переході до наступного етапу.

З цих позицій доречно говорити про наявність у культурі моментів абсолютного, неперехідного (що виражає глибинні інваріанти людського буття) і моменти відносного, історично мінливого (що виражає особливості культури певного історичного типу суспільства, притаманні йому форми і способи спілкування і діяльності людей, збереження і передачі соціального досвіду, прийняту в ньому шкалу цінностей). Якщо ми накладемо рівні мінливості (поверхневий і глибинний) на систему культури суспільства, то отримаємо модель мінливості соціуму (рис. 2.1). На наш погляд, модель має трирівневу структуру:

1-й рівень включає характеристики, що визначають людство як соціальний феномен, вони загальні для всіх, не підвладні простору і часу, тобто незмінні; 2-й рівень – це атрибутивне ядро. До нього входять цінності, які створюють відмінність однієї цивілізації (нації) від іншої і формують її унікальну культуру. Подібна відмінність між цивілізаціями зумовлена просторовими характеристиками, тобто територіально-географічними. Зміни в системі цінностей відбуваються досить повільно, але стосуються самих основ існування суспільства, отож мінливість на рівні атрибутивного ядра можна окреслити як глибинну; 3-й рівень – це рівень поверхневої мінливості, який містить компоненти, що змінюються порівняно швидко і визначають конкретний історичний етап розвитку певного суспільства. Залежно від темпу мінливості, нами виокремлено такі її прояви, як стиль, мода та захоплення. Таким чином, запропонована модель містить абсолютно незмінну компоненту (1-й рівень), відносно змінну (2-й рівень) і абсолютно змінну (3-й рівень).

Поверхнева мінливість

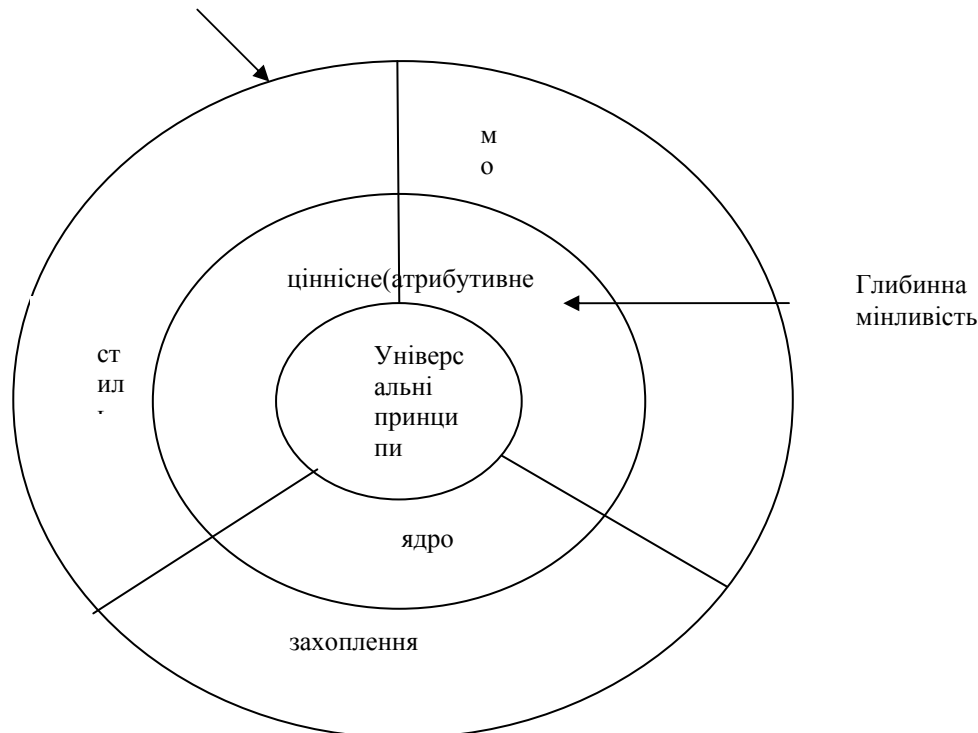

Рис. 2.1 Модель мінливості соціуму

Як видно з рис. 2.1 до рівня глибинної мінливості ми відносимо цінності або ціннісне ядро. Етнокультурна цілісність тієї або іншої цивілізації, за вченням Т. Парсонса, виростає з системи цінностей, що є ядром культури. Саме зміна цінностей супроводжується докорінною зміною всіх сфер суспільного буття. Кожна окрема цивілізація, нація, суспільство мають свою систему цінностей, що створює її унікальність, специфічність, особливість, відмінність від інших. Завдяки прийнятій і відтвореній у часі системі цінностей суспільство зберігає себе як цілісність і протистоїть негативним впливам. Цінності є досить сталими і відносно незмінними у часі культурними утвореннями. Тому нерідко їх вважають непохитними стовпами існування соціуму. Проте періодично в історії кожної цивілізації, нації або держави настають такі моменти, коли цінності потребують трансформації, тобто вони все ж таки мінливі. Але в нашій моделі зображено той пласт культури, що непідвладний мінливості (принципи світопорядку) – перший рівень.

З огляду на позиції багатьох філософів щодо відносності усякої постійності, ми все ж таки візьмемо на себе сміливість висловити думку про існування певних інваріантів буття, що перебувають поза простором і часом.

Тобто вони загальні для всього людства загалом і не залежать від національної приналежності і конкретно історичного часу. Вони впливають з самої природи людини.

На такі інваріантні сутності звернув увагу К. Юнг. Він розглядав їх як “колективне несвідоме” – загальнолюдська основа життя індивідів, що унаслідкується, а не формується. В його вченні основним поняттям є архетип – центральний елемент колективного несвідомого, що є ідентичним у всіх людей і утворює всезагальну основу духовного життя кожного, будучи за природою надіндивідуальним. Власне архетипи не мають конкретного психічного смислу (К. Юнг уподібнював їх осям кристалу), а наповнюються вони архитипічними уявленнями (символами) як результатом сумісної роботи свідомості і колективного несвідомого. Архитипний пласт психіки безпосередньо пов’язаний з інстинктами, тобто спадковими факторами. Динаміка архетипів (наприклад, образів героя, демона, матері-землі і т.п.), за К. Юнгом, лежить в основі міфів, символіки художньої творчості, сновидінь. За історичною мінливістю конкретних символів К. Юнг вбачав інваріантність архетипів, що трактуються психологом як результат спонтанного породження образів, єдиних для всіх часів і народів нейродинамічними структурами мозку [135].

Т.де Шарден визначає такі сутності, як “відчуття”, що породжують організаційну свідомість, притаманні людині як виду і є непорушними в своїй основі. Вчений виокремлює наступні види почуттів:

відчуття простору та неосяжності в великому і малому, розмежування в просторі предметів;

відчуття глибини нескінченності минулого;
відчуття кількості відкриває множину матеріальних предметів;
відчуття пропорції – ловить різницю в фізичному масштабі;
відчуття якості і новизни – розрізняє сходинки удосконалення і зростання;

відчуття руху – здатність сприймати постійний розвиток;
відчуття органічного – бачити фізичний зв'язок і структурну єдність.

У сучасному осмисленні колективних форм несвідомого високої оцінки заслуговує концепція В. Василькової, де вона використовує теорію самоорганізації, "...оскільки ключовою домінантою всіх архетипічних уявлень в основі будь-якої культури (як національної, так і загальнолюдської) є тема переупорядкування, а точніше тема організації світу за законами універсального космічного порядку". Людина і людське суспільство в своїй еволюції прагне організувати свій соціальний простір, соціальні відносини і соціальні ідеали за законами світопорядку, згрупованими і вираженими в архетипічних символах і смислах" [39, с. 375]. В. Василькова зазначає, що структурно-еволюційною основою соціальної впорядкованості виступає єдина для всіх народів універсальна міфологічна модель Космоутворення.

Використовуючи сучасні наукові аналогії, можна сказати, що світовий порядок розгортається, структурується подібно до глобального фракталу, відтворюючи в кожному фрагменті картини світу першочерговий структурний малюнок, описаний в міфах як народження Космосу з Хаосу [39, с. 376].

Модель світу відповідає сакральному світопорядку і має наступні параметри:

– просторово-часовий (організація простору і часу з показом найбільш сакральних точок – центру Всесвіту, його початку в часі, відтворюваного в головному річному ритуалі);

– причинний (встановлення загальних схем, тобто певної міри, якій все відповідає і за якою все визначається, основного світового закону за типом Рта в Стародавній Індії, Логосу в Стародавній Греції, Маат в давніх єгиптян та ін.);

– етичний (визначення сфер доброго і поганого, дозволеного і недозволеного, того, що має бути, і того, що не має бути);

– кількісний (надання числовим позначенням сакрального змісту, відображення через їх ритміку основних характеристик та етапів еволюції Всесвіту);

– семантичний (визначення якісної структури світу через серію протиставлень, дихотомій, що описують світ і організують його) [33, с. 377].

Завдяки культурній традиції, космологічна модель світу з її основними світоорганізуючими параметрами (вираженими в архетипічних символах) в

усі епохи присутня в суспільній свідомості людей як певне сховище метафізичних смислів світопорядку і в різних формах втілюється в соціальній практиці та соціальних відносинах.

В. Василькова аналізує універсальні принципи світобудови, що утворюють базовий, первинний рівень організаційної свідомості людства. Це відчуття, а точніше уявлення про простір і час, про добре і погане, про мінливе і постійне і т.д. Як влучно зазначає К. Юнг, це саме “осі кристалу” – організаційний каркас, що може бути наповнений різним змістом. З цих позицій, первинним атрибутом соціальної системи є одвічне протиріччя між людиною і суспільством. У суб’єкта завжди було відчуття протилежності між “Я” і “Вони”. Але це співвідношення може наповнюватись різним змістом залежно від історичних періодів та національних особливостей. Традиційним є поділ суспільств на “західні” та “східні” цивілізації. Так, для “східної” свідомості характерним є розчинення власного “Я” в колективному “Вони”, тут переважає колективізм, неможливість автономного існування індивіду у соціумі. В “західному” мисленні, навпаки, особистість локалізована, і певна ізольованість від суспільства є нормою. Різні історичні етапи розвитку людства теж наповнюють це протиріччя своїм змістом: на ранніх етапах існування людина була пов’язана з суспільством безпосередніми кровно-родинними зв’язками, на більш пізніх – формується цілий комплекс опосередкованих зв’язків (професійних, політичних, духовних, “за інтересами” і т.д.), що включають її до складного калейдоскопу соціальних відносин.

Принципи світопорядку (архетипи) є найбільш стійкими і глибинними, існують на підсвідомому рівні колективної свідомості. Вони ніколи не переосмислюються людством, вони просто є як даність. Це зумовлює їх інваріантний характер і в запропонованій моделі (рис. 2.1) вони утворюють перший рівень, де мінливість як така відсутня.

Зазначені базові уявлення (принципи світопорядку) є фундаментом для формування цінностей. Як вже зазначалось на початку даного підрозділу, цінності це те, що ризнить одну національну культуру від іншої і зумовлює унікальність і неповторність кожного окремо взятого суспільства. Ціннісне ядро в такому контексті є атрибутивною, відносно незмінною сутністю, що відтворює цілісність суспільства у часі і просторі.

Про існування основ, що визначають специфіку і унікальність кожного окремого суспільства, зазначають багато філософів, істориків, культурологів, соціологів і психологів: “первісний символ” (О. Шпенглер), “культурно-історичний тип” (М. Данилевський, П. Сорокін), “соціогенетичний код” (М. Вебер), “культурологічне ядро” (Ю. Яковець), “культурна матриця” (В. Степін), “медійний код” (Н. Луман), тощо.

О. Шпенглер виокремлює вісім “вищих культур”: єгипетська, вавілонська, індійська, китайська, класична (греко-римська), арабська,

мексиканська, західна. Кожна з них, на думку О. Шпенглера, мала свій “первісний символ”, який втілювався в усіх її компонентах, визначав образ мислення, науку, мистецтво, звичаї і т.д. Первісним символом для греко-римської цивілізації є культ чуттєвого, тема Аполона, для китайської – “Дао” – шлях життя, для західної – призначення фаустівська тема [242, с. 192]. Первісний символ визначає тотожність стилю, що проявляється в мистецтві, політиці, економічному житті, науковому баченні світу і т.д. Він відповідає за автентичність кожної цивілізації, не дозволяє їй змінитись до втрати власної неповторності.

Схожої думки дотримувався російський історик та філософ М. Данилевський. Він запевняв, що кожна цивілізація проявляє себе, свою творчу сутність лише в одній обраній сфері, і це відтворюється в усіх її компонентах. Так, грецька – це краса, семітська – релігія, римська – закон і адміністрація, китайська – практика, індійська – уява, фантазія, містика, германо-романська – наука і технологія [242, с. 191].

На думку вищезгаданих вчених, коли суспільство усвідомлює і відтворює свій “первісний символ”, воно здатне створити велику цивілізацію і досягнути її розквіту. Для П. Сорокіна сутнісні риси культури суспільства зосереджені в ментальності. Вчений пише, що кожна з культурних надсистем “...володіє притаманною їй ментальністю, власною системою істини і знань, власною філософією й світоглядом, своєю релігією і взірцем “святості”, власними уявленнями правого й не обов’язкового, власними формами витонченої словесності і мистецтва, законами, кодексом поведінки, своїми домінуючими формами соціальних відносин, власною економічною і політичною організацією, нарешті, власним типом особистості з притаманним лише йому менталітетом і поведінкою [87, с. 481]”.

Ціннісне ядро можна назвати соціогенетичним кодом, що забезпечує стійкість соціальної системи, захищає її від дії імпульсів інших культур, особливо якщо вони несуть загрозу існуванню. Цінності являють собою абстрактні поняття про те, що є добро і зло, правильне і неправильне, справедливе і несправедливе. Цінності не піддаються сумніву, слугують еталоном та ідеалом для всіх людей [103, с. 882].

Цінності містяться в колективній свідомості і відображуються в світоглядних позиціях певного суспільства, а дія їх проявляється через традиції, моральні норми, табу тощо. Зазначені форми структурують соціальний світ через формування у людей схожих реакцій на факти довколишньої дійсності. “В кожному суспільстві, на кожному етапі його розвитку, – пише А. Гуревич, – існують специфічні умови для формування індивідуальної свідомості: культура і традиція, мова, спосіб життя і релігійність – все це утворює свого роду матрицю, в рамках якої і формується ментальність” [78, с. 33].

Цінності відображені в багатьох культурних проявах: традиціях,

ритуалах, нормах, правилах, культурі тощо. Ми не будемо розглядати мінливість всього спектру культурних зразків, а зосередимо нашу увагу на так званих “заборонах”. Даний об’єкт аналізу логічно впливає з висновків отриманих нами в п. 2.1. При розгляді мінливості організму нами було вказано на наявність генетичних і зовнішніх заборон, які обмежують варіативність мінливості і дозволяють організму еволюціонувати в окреслених напрямках. В соціальній системі є теж аналогічні заборони і зовнішні фактори, що обмежують свободу індивідів і формують природні для системи канали еволюції. Т. Парсонс звернув увагу на те, що самі “інтерації” індивідів здійснюються в суспільстві під нормативним контролем знакових систем, примусових “рамок” та інститутів.

Мабуть, первинними “заборонами” слід вважати табу. Табу – абсолютна заборона, що накладається на певну дію, слово, предмет порушення якої карається надприродними силами. Це найсильніший з існуючих у людському суспільстві вид соціального обмеження, порушення якого карається особливо страшно. З розвитком людства табу поступово накладалось на кровозмішення, канібалізм, поплювання могил, тощо. За допомогою табу зберігались ключові сторони колективного життя.

Пізніше, з появою релігій, табу перетворюються на догми. Догми фіксуються в сакральних текстах, що закріплюють опозицію “істинне” – “хибне”. Релігія створює ієрархічно побудовану систему догматів, у відповідності до яких одні дії дозволені, інші – заборонені, чим визначає моральні позиції по відношенню до світу, надає смисл соціальній дії (М. Вебер), а також виступає як засіб соціальної солідарності (Е. Дюркгейм) [128, с. 196]. Відхилення від догм карається надприродним абсолютном (Богом) або самою церковною організацією.

З подальшою диференціацією та ускладненням соціального життя догми вже не могли охопити все нові і нові соціальні реалії, з’являються норми і правила, моральні, а пізніше правові, а також кодекси як системи норм і правил (моральні, правові, професійні тощо). Правова норма – загальноприйняті правила поведінки, встановлені або санкціоновані державою і забезпечені її примусовою силою.

Таким чином, обмеження формують внутрішні межі варіативної поведінки системи, виступають параметрами соціального порядку, так би мовити, правилами гри. Обмеження як спосіб детермінації індивідуальної і колективної поведінки містять і альтернативність (правильно поступати так, але може відбутись і інше), тобто завжди існує можливість порушити обмеження. Урахування свободи волі людини обумовило встановлення санкцій по відношенню до “неправильної” поведінки. Санкції варіюють від фізичного насилля до осуду на словах. Слід вказати, що самі правила чи обмеження теж мінливі. По-перше, можна відмітити їх циклічний характер – період жорсткого тиску норм і релігії змінюється етапом “відлиги”, і навпаки. По-друге, мінливість заборон має напрямок, який можна

окреслити як загальну гуманізацію “заборон”, а також санкцій. Якщо на зорі розвитку людства за неправильну поведінку карали смертю, зараз існує кореляція між тяжкістю злочину і методом покарання за нього.

Як уже було вказано, темп мінливості ціннісного ядра дуже повільний. Багато дослідників – філософів, культурологів, істориків зауважують, що однією з найхарактерніших рис культури є її відносна стабільність, малозмінюваність основних характеристик. Всі аспекти й структури суспільного життя, в яке інтегровані люди в даній цивілізації, – пише В. Косміна, – закріплюються в їхньому менталітеті як звичні зовнішні обставини, а незмінні принципи взаємодії з ними перетворюються в звичні стереотипи поведінки. Після цього вже сам менталітет маси людей оберігатиме цивілізацію від будь-яких глибоких перетворень, що вимагатимуть від них змінити власні звички свідомості, мислення, діяльності. Тому динаміка цінностей і всіх культурних форм, в яких вони закріплюються, характеризується здебільшого спадковістю, ніж мінливістю. Треба визнати, що більшість вчених відзначають позитивну роль традиціоналізму і повільних перетворень культурних основ суспільств.

Наприклад, О. Конт постійно підкреслює роль спадкоємності між поколіннями і колосальний вплив усіх попередніх поколінь на подальший розвиток і розглядає кожен наступний стан суспільства як результат попереднього його стану.

В “Позитивістському катехізисі” він стверджує: “Живі завжди і все дужче і дужче керуються мертвими: такий фундаментальний закон людського порядку”. З цим твердженням переформується його теза про те, що людство більшою мірою складається з мертвих, аніж із живих, і соціальний зв'язок порушується у разі “бунту живих проти мертвих [57, с. 85]”.

Продовжуючи еволюційну лінію, Г. Лебон доповнює її психологічною компонентою. “Ми повинні перш за все згадати, – пише вчений, – що психологічний вид, подібно анатомічному, складається з дуже невеликої кількості основних незмінних особливостей, біля яких групуються змінні і непостійні вторинні ознаки. Психічна організація має основні особливості, такі ж незмінні, як і анатомічні особливості видів; але вона разом з тим володіє і легко змінними вторинними властивостями; саме ці, останні, і можуть змінити середовище, обставини, виховання й інші фактори [201, с. 98-101]”.

Г. Лебон виокремлює досить багато факторів, здатних викликати психологічні зміни: потреби, боротьба за співіснування, дія знайомого середовища, успіх знань і промисловості, виховання, вірування тощо. Серед цих факторів провідну роль він надає ідеям. Але вони можуть посправжньому вплинути на душу народів тільки тоді, коли вони після дуже повільної обробки спустяться з рухливих сфер думки в ту стійку і невідому

зону почуттів, де виробляються мотиви наших вчинків.

Докорінні зміни расових вад, на думку вченого, відбуваються в критичні (перехідні) епохи розвитку. Завдяки спільності ідей люди кожного століття мають відомий запас середніх понять, що робить їх дуже схожими в думках та помислах – Іго звичаїв та суспільної думки. Воно зменшується лише в критичні епохи історії, коли старі ідеї втратили свій вплив і ще не замінені новими. Ця критична епоха єдина, коли заперечення думок може бути стерпним.

Далі він пише: “Нам треба радіти, що це так: інакше цивілізації не змогли б мати ніякої міцності. Щастя також, що нові ідеї можуть, нарешті, примусити прийняти їх, тому що якби старі ідеї залишались абсолютно нерухомими, то цивілізації не прогресували б. Завдяки повільності наших психічних змін, треба багато людських поколінь, щоб нові ідеї перемогли, і ще багато поколінь, щоби примусити їх щезнути” [201, с. 98-101].

Дійсно глибокими змінами є за Т. Парсонсом ті, які стосуються культурної системи. Економічні і політичні перевороти, що не зачіпають рівень культури в суспільстві, не змінюють тому і самого суспільства в його основі.

Темп глибинної мінливості, на наш погляд, залежить від того, наскільки вкоріненими є ціннісні уявлення в тому чи іншому суспільстві, від того, наскільки люди виражають прихильність і сповідують традиційні настанови. У цьому контексті доречно розглянути поділ на традиційні і нетрадиційні суспільства. Для більш повного усвідомлення відмінностей цих типів культур скористаємось порівняльним аналізом, наданим В. Косміною.

Безумовно, всі цивілізації, як і їхня історія, зазначає вчений, є самобутніми. Вони мають свій специфічний внутрішній зміст, неповторні темпи й ритми, тенденції й напрямки розвитку. Однак вони формувалися й розвивалися не ізольовано, а постійно зазнавали більших чи менших впливів з боку інших цивілізацій, і самі так чи інакше впливали на їхнє життя. Реальний зміст кожної цивілізації – це результат дуже складного процесу її історичної еволюції, взаємодії з рештою світу, загострення й розв'язання численних внутрішніх суперечностей, нерівномірності в розвитку різних культурних районів або сфер суспільного життя.

Головні відмінності між цивілізаціями західної й східної гілок:

В організації життя людини і суспільства: цивілізації східної гілки – жорстка регламентація на основі релігійних норм і правил; цивілізації західної гілки – відносна свобода вибору (християнство не встановлює численних жорстких норм і правил).

У розумінні часу: цивілізації східної гілки – циклічне або відсутність розуміння часу взагалі; цивілізації західної гілки – лінійне розуміння часу.

У розумінні співвідношення між Богом, Світом і Людиною, що проявляється у відмінностях між релігійними “картинами світу”. Східні

релігії: брахманізм, індуїзм, буддизм (Індія); даосизм, конфуціанство (Китай); синтоїзм (Японія). Західні релігії: християнство (усіх напрямків), частково іудаїзм (тільки щодо “картини світу”), частково іслам (тільки щодо “картини світу”).

У східних релігіях Бог, Світ і Людина – це по суті одне і те ж. Світ є божественним, упорядкованим через божественний Світовий Закон (Дао, Дхарма), який не залежить ні від людей, ні від божеств, але визначає походження, зміст і порядок речей у світі, місце кожної людини, долю всього світу і долю кожного індивіда. Кожна людина – це лише структурна частинка такого світу, і її призначення одне: бути саме цією частинкою. А це означає, що все її життя зводиться до виконання обов'язку, який впливає з її місця у світі, обов'язку щодо Світового Закону, інших елементів світу, інших людей у цьому світі. Виконання ж обов'язку вимагає дотримання численних норм і правил поведінки практично на кожному кроці: у стосунках із вищими й нижчими, в господарській сфері, у стосунках із владою, з божествами тощо. Людина включається в жорстко упорядковану структуру божественного світу і не може розглядатися як самотійна істота, як індивідуальність, вона не може змінити і свого місця в цій структурі.

У західних релігіях Бог, Світ і Людина – це різні інстанції. Світ, створений Богом-творцем, залежить від нього, може бути Богом знищений, але сам не має внутрішнього божественного змісту. Світ – не божественний. Людина створена Богом із праху земного, тобто її фізична природа така ж, як і у решти світу, але людина створена за образом і подобою Божою і має від Бога безсмертну душу. Тобто людина, хоч і не дорівнює Богові (це тільки його творіння), але має дещо близьке до нього. Це значить, що людина стоїть над світом, але – під Богом. Оскільки людина за своїм змістом не збігається ні зі Світом, ні з Богом, то вона й не включається в якусь божественну структуру. Вона призначена панувати над світом як богоподібна істота, і в цьому пануванні, а також у сподіванні на своє вічне спасіння вона залежить від Бога і покладається на нього, “підзвітна” йому. У християнстві Бог для спасіння людини не встановлює для неї численних норм і правил поведінки (людина має для цього сама уподібнитись Ісусові Христові в своїй поведінці і думках), тоді як в ісламі для цього встановлюються (подібно до традиційних східних релігій) численні норми й правила (“шаріат”). Отже, в кінцевому рахунку лише в західних, християнських цивілізаціях людина в своєму суспільному житті (економічному, соціальному, політичному) постає відносно самотійною, вільною, а значить – особистістю [96, с. 18-19].

З вищенаведеного порівняльного аналізу можна зробити наступні висновки: так звані традиційні (східні, православні) суспільства є осередками глибокої і поширеної прихильності до існуючих культурних проявів: духовних цінностей, традицій, звичаїв, обрядів. Світогляд таких

суспільств трактується як традиціоналізм. Головною метою виступає потяг людини і суспільства досягти єднання з пращурами. Під загрозою розпаду та занурення в хаос суспільство має постійно відтворювати існуючий порядок речей і відносин. Це відноситься до всіх сфер соціального життя: дій, почуттів, понять, відносин, світоглядних уявлень. Тобто це суспільство з глибоко вбудованою культурологічною матрицею, основною функцією якого є наслідування і відтворення матриці в усіх сферах життя з покоління в покоління. Природно, що мінливість тут дуже обмежена і відрізняється повільністю протікання. Культура традиційних суспільств, як правило, протистоїть прониканню різноманітних інновацій, створюючи своєрідний ціннісний фільтр.

Сучасний американській політолог С. Хантінгтон у 1993 р. у своїй статті “Зіткнення цивілізацій?”, заперечуючи Ф. Фукуямі, зокрема наголошував: “На поверховому рівні багато що з західної культури дійсно пройняло решту світу. Але на глибинному рівні західні уявлення та ідеї фундаментально відрізняються від тих, що властиві іншим цивілізаціям. В ісламській, конфуціанській, японській, індуїстській, буддійській та православній культурах майже не знаходять відгуку такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, відокремлення церкви від держави. Зусилля Заходу, спрямовані на пропаганду цих ідей, часто-густо викликають ворожу реакцію проти “імперіалізму прав людини” і сприяють зміцненню одвічних цінностей власної культури. Про це, зокрема, свідчить підтримка релігійного фундаменталізму молоддю незахідних країн. Та й сама теза про можливість “універсальної цивілізації” – це західна ідея. Вона перебуває в прямій суперечності з партикуляризмом більшості азійських культур, з їхнім наголосом на відмінностях, що відокремлюють одних людей від інших... Сучасна демократична форма правління історично склалася на Заході. Якщо вона й затвердилась де-не-де в незахідних країнах, то лише як наслідок західного колоніалізму або тиску [228, с. 33-48]”.

Світоглядні константи “нетрадиційних” суспільств формуються, як правило, симбіозом різних культурних програм, і тому соціум такого типу спрямований не на постійне відтворення існуючого ладу, а на засвоєння все нового і різноманітного досвіду. Переважна більшість західних країн уже століттями досить вдало підтримує баланс між постійними інноваціями та національними традиціями. Стрімко рухаючись до єдиного наднаціонального союзу, кожна європейська країна зберігає свою національну ідентичність, відтворюючи власну культурологічну матрицю. Якщо зазирнути в історію, неважко зрозуміти, що культура європейських країн виросла з афінської демократії, римської системи права та адміністрування, візантійської (християнської) етики. Так історично склалось, що європейські країни не зазнали асиміляції, колоніального

тиску, тобто не було різкого, кардинального культурно-соціального зриву. Зазначені ціннісні зразки еволюціонували, щоразу відтворюючись на новій основі. Майже всі країни сьогодні втягнуті в глобалізаційні процеси, відчувають на собі вплив так званої “Західної цивілізації”.

“Західна цивілізація – це особливий тип соціального розвитку та особливий тип суспільства, який спочатку виникає в європейському регіоні внаслідок ряду мутацій традиційних культур, а потім починає здійснювати свою експансію на весь світ. У цій цивілізації внаслідок технологічного розвитку постійно змінюються типи спілкування людей, форми комунікації, типи особистості, образи життя. Західна цивілізація є дуже динамічною, мінливою і досить агресивною, вона розвиває і поглинає ядро традиційних цивілізацій, пропонуючи натомість систему своїх цінностей.

Світоглядні доміанти цієї цивілізації формувались, починаючи з епохи Ренесансу, потім Реформації, Просвітництва і продовжують трансформуватись нині. Можна сказати, що “генетичний код” цієї цивілізації становлять: ідея підкорення і перетворення природи, настанова на постійні інновації, пріоритет технологічного розвитку, ідея свободи особистості. Ми зазначили лише деякі характеристики “Західної цивілізації”, але вони теж поступово змінюються, оновлюються та доповнюються. Ця цивілізація в своєму бутті визначається як суспільство, що постійно змінює свої основи (суспільство граничної мінливості), тому в її культурі активно підтримується і цінується постійна генерація нових образів, ідей і концепцій.

Більш трагічна історія у країн пострадянського простору, що після краху радянської системи з її специфічною культурою залишились в полоні ціннісного вакууму. І тепер намагаються приєднатись до європейських економічних, політичних, етичних норм, долаючи власну ментальність. Тому для цих соціумів гостро постає питання ефективного поєднання нового і старого соціального досвіду.

Звичайно, мінливість в “нетрадиційних” суспільствах відрізняється поширеністю на всі сфери соціального буття і порівняно швидкими темпами перетворень. Але, не дивлячись на повільні чи швидкі темпи змін, і традиційні і нетрадиційні суспільства підвладні трансформації та оновленню.

Слід вказати, що на рівні глибинної мінливості існує протиріччя – такі глобальні суспільні зміни, як правило, відбуваються шляхом революції, цінності ж змінюються еволюційно. Політичні, економічні і соціальні перетрубації водночас не змінюють традиційних ціннісних орієнтирів – для цього потрібен час, вони виступають як “реагенти” і “каталізатори”, які збуджують і прискорюють глибинну мінливість, або як “інгібітори”, що уповільнюють, гальмують процес [181, с. 68]. В біології є поняття мутагенних факторів, які впливають на фенотипічну мінливість і викликають різного роду мутації організмів. Це такі фактори, як

випромінювання, температура, хімічні речовини тощо. На неспадкову мінливість можна впливати, змінюючи умови середовища (харчування, світло, вологість тощо), в яких протікає розвиток організму. Якщо провести умовну аналогію з соціальною системою, мутагенними факторами глибинної мінливості можуть бути:

природні катастрофи – як правило, спонукають появу технічних інновацій, інтенсифікацію виробництва, новий розподіл праці;

війна – може спричинити цілу низку несподіваних соціально-політичних ефектів;

колонізація – викликає симбіоз автохтонних і привнесених зразків релігії, побуту, зміни в соціально-класовому поділі. В сучасному світі замість неї діє глобалізація – дуже потужний фактор впливу на культурні доміанти країн майже цілого світу;

революція, повстання як жорсткий конфлікт інтересів всередині певного суспільства викликає зміну соціально-класової структури, політико-правових інститутів, ідеологічних орієнтирів.

Згадані фактори – це соціальні процеси, вони можуть викликати або прискорювати дію механізму мінливості. Мінливість культурних цінностей як органічний процес відбувається тоді, коли вони перестають виконувати свою трансляційну функцію, тобто коли існуючі цінності вже не дозволяють асимілювати новий, важливий для людей соціальний досвід, поєднувати його з традицією і передавати наступним поколінням. Тобто коли соціальна система вступає в царину протиріччя між традиційним устроєм і новими вимогами, єдиний вихід – змінити себе. Кардинальним соціальним змінам, як правило, передують напружений філософський пошук, спрямований на усвідомлення глибинних смислів людського буття і його цінностей.

Мінливість, що не зачіпає морфологічних основ суспільства, ми окреслили як поверхову мінливість. Її темп, порівняно з глибинною, відрізняється швидкістю. Залежно від темпу, ми виокремили такі прояви соціальної мінливості, як стиль, мода і захоплення. Найбільш динамічними компонентами в культурі є техніка і технології, наука і мистецтво. Вказані підсистеми вкрай нестійкі, схильні до стрибкоподібних переходів від одного стійкого стану до іншого, тому що геніальні вчені, винахідники, талановиті метці своїми відкриттями позначають точки біфуркації на траєкторії розвитку технологій, науки та мистецтва і створюють стрибкоподібний перехід підсистеми до нового якісного стану.

Серед соціальних проявів мінливості на поверховому рівні найповільнішим темпом вирізняється стиль. Сама категорія стиль, на жаль, не має цілісної обґрунтованої концепції ні в філософському, ні в культурологічному аспекті. Існують поодинокі концепції, в яких представлено аналіз стилю окремих соціально-культурних сфер, наприклад художній стиль, науковий стиль, стиль мислення, стиль одягу, стиль життя, стиль керівництва і відображує сукупність основних ідей, способів, методів

інтерпретації і конструювання певних сфер реальності. Для аналізу стилю як прояву мінливості вважаємо за доцільне звернутись до концепції наукового стилю мислення, оскільки вона видалась нам найбільш повною і логічною.

Наука має свою одвічну інваріантну цінність – це істина. А варіанти її інтерпретації, шляхи та методи її здобуття – це мінливі компоненти наукового знання, що відображують в історично визначеному стилі мислення.

Стиль наукового мислення – це сукупність характерних для певного історичного етапу норм мислення, загальноприйнятих уявлень про ідеальне наукове знання і допустимих, правильних з точки зору епохи способах отримання цього знання, це сукупність стереотипів наукового мислення, що відповідають певному історичному рівню розвитку науки. Стиль мислення перш за все виражається в формах мислення, котрі для певного історичного етапу розглядаються як загальноприйняті, як ті, що відповідають духу епохи, відповідають сучасному ідеалу науковості. Він характеризує дослідницькі підходи, загальну логіку висування наукових проблем і їх рішення, тобто відображує загальноприйняті регулятиви наукового мислення. Стиль мислення зазначає, якою має бути наука, якими мають бути форми мислення [198, с. 5].

Основною характеристикою стилю мислення є його історичний характер. Стиль мислення тісно пов'язаний з розвитком науки і характеризує певні історичні етапи її розвитку. Наприклад, М. Борн виокремлює античний стиль, класичний, що бере початок з робіт Г. Галілея і І. Ньютона, новий стиль, народжений відкриттям квантів енергії Планком. Мінливість стилю наукового мислення відбувається революційним шляхом. Революціями тут виступають відкриття вчених, що досить швидко дають новий стилістичний напрямок науці загалом, і стилю мислення зокрема. Це знання, які змінюють уявлення людини про світ і відкривають нові горизонти наукових проблем. Результатами наукових революцій є відкриття нових теорій і законів (теорія відносності, закон всесвітнього тяжіння тощо); відкриття нових світів (галактики, елементарні частки, мікроби тощо); відкриття нових методів і підходів до пізнання (мікроскоп, телескоп тощо).

У сфері техніки і технологій аналогічним стилем є поняття технологічного укладу. Дана сфера сьогодні відрізняється гіпермінливістю. Так, останнім часом зміна технологічного укладу становить приблизно 50-70 років порівняно з минулим, де зміна укладів потребувала не однієї сотні років. Це твердження стосується і зміни поколінь техніки, і життєвого циклу продукції, і життєвого циклу інновації. Висока мінливість техніки і технологій пояснюється безпосереднім зв'язком з потребами людства, які невпинно зростають.

Технічна сфера також має свої цінності, і вони поступово

накопичувались. Первинною цінністю у створенні та використанні техніки є її ефективність в освоєнні природи. Починаючи від найперших знарядь праці, люди вдосконалюють можливості технічних приладів, щоб швидше і легше підкорювати природу. Потім ця цінність трансформується в цінність ресурсозбереження. Людство вчиться мінімізувати кількість ресурсу, збільшуючи при цьому його ефективність, віддачу. Таку динаміку ми спостерігаємо в галузі паливного забезпечення, коли для отримання певної кількості тепла раніше використовувалось багато кубометрів деревини, потім – в силу ресурсозбереження – менша кількість деревного вугілля, нафти і газу і, нарешті, енергії атома. Оптимізація ресурсного забезпечення наглядно проявляється і в використанні трудових ресурсів – від маси рабів у стародавніх цивілізаціях до сучасних технічних пристроїв і роботів, що мінімізують використання людської праці. В ході соціальної еволюції відбувались революційні прориви в розвитку способів акумуляції інформаційного ресурсу – від великих книжних томів до комп'ютерного файлу.

У ХХ столітті в технічній сфері викристалізовується така цінність, як екологічність техніки і технологій, тобто одним з обов'язкових умов, що висуваються до сучасної техніки, є її безпечність для природи і людини.

Наступним проявом мінливості, що відзначається її швидким темпом є мода (від лат. *modus* – міра, правило, спосіб) – недовготривале панування певного типу стандартизованої масової поведінки, в основі якого лежить відносно швидка масштабна зміна зовнішнього (як правило, всього предметного) оточення людей. Кант визначав моду як “непостійний спосіб життя”. В специфіці розповсюдження моди дослідники вказують на домінуючу роль психологічних факторів: наслідування (Г. Лебон), прагнення до власної величі (З. Фрейд), “бажання бути значущим” (Д. Д'юї), отримання соціальної опори (Г. Зіммель) [135, с. 639].

Д. Безнюк зазначає наступні властивості моди: релятивізм (швидка зміна модних форм), циклічність (періодичне повернення в минуле – цикл моди 20-30 років), ірраціональність (мода, звернена до емоцій людини, її постулати не завжди узгоджуються з логікою і здоровим глуздом), універсальність (сфера діяльності сучасної моди майже необмежена; мода звернена до всіх відразу і до кожного окремо) [135, с. 639].

Можна визначити три основні функції моди в сучасному світі: на мікрорівні вона виконує функцію соціалізації, на мезорівні – функцію маркування та ідентифікації і на мегарівні – функцію уніфікації. Для кожного окремо взятого суб'єкта мода виступає як оцінююча і прописувана сила, що впливає на його цінності, формує зразки поведінки і керує його смаком. Зіммель зазначає, що мода “задовольняє потреби в соціальній опорі, дає загальноприйняте” самотній людині.

На рівні певного суспільства мода виконує функцію соціального маркування, тобто є фактором диференціації і збільшує дистанцію між

суспільними прошарками. Г. Зіммель вважав моду класовим явищем. Мода завжди передує фізичному застарінню предметів (товарів, послуг), моральним застарінням, це зумовлює її надзвичайно швидку динаміку. Тому наслідування моді вимагає значних фінансових витрат з боку індивідів, а це можуть собі дозволити здебільшого привілейовані соціальні прошарки. Крім того, сучасна мода як і мистецтво поділяється на елітарну (так звані товари та послуги класу люкс) і масову (товари та послуги за більш демократичною ціною). В цьому контексті мода виступає потужним засобом маніпуляції масової свідомості, вона завжди підтримує виробництво попиту на нове, розчищаючи ринок для збуту.

Функція уніфікації, або так звана, “космополітична” функція моди полягає в її тенденції до зближення і розмивання національних стилів на основі масової культури й універсального стилю. Глобалізація сучасного світу відбувається за активної участі моди, що розповсюджує універсальні зразки поведінки і мислення з метою приєднання до них більшості людства.

Найбільш мінливим компонентом культури є захоплення як нестійке уподобання і наслідування певних зразків мислення і поведінки. Захоплення є похідними від моди, і їх життя триває від декількох місяців і, приблизно, до року. Захоплення характерні для мистецтва, де поява нової ідеї, творіння або особистості викликає ажіотажний інтерес. Коли захоплення розповсюджується серед великої кількості людей, воно вже перетворюється на модну тенденцію і може закріпитись в появі нових організацій та інститутів.

Обмеженнями мінливості поверхового рівня є наявність процедур критики. Відкриття в науці не стануть загальноновизнаними, якщо не витримають критики і будуть запереченими, творіння мистецтва не увійдуть до культурної спадщини і не залишаться в віках, якщо загал не визнає їх як “прекрасне”, а технології, що зашкоджують людині і довкіллю, будуть байкотуватись рухами “на захист довкілля”. Генетичними заборонами тут є “неістинне”, “потворне”, проте знову в самих обмеженнях міститься альтернативність – що саме розуміти як істинне і як прекрасне? Дане розуміння є сферою свободи мислення кожного окремо взятого індивіда. Тому зовнішнім обмеженням варіативності в науці і мистецтві є критика.

Таким чином, культура відіграє фундаментальну роль в трансформації суспільства, виступаючи генератором глибинних соціальних змін. Вона визначає можливості і спосіб переходу соціальної системи від старого порядку через хаос до нового порядку. Особливу роль при цьому відіграють семіотична система (ціннісне ядро), що виконує функції охоронця і транслятора соціально-історичного досвіду. Утворюючи основу культури, цінності виражають тип соціальної спадковості, а їх розвиток відповідає соціальній мінливості.

У складному калейдоскопі культурних феноменів можна виокремити глибинні програми соціальної життєдіяльності (архетипи), що пронизують всі інші феномени та елементи культури і організують їх в цілісну систему. Реалізуючись у просторі і часі, вони забезпечують відтворення людства як соціального феномена. Домінуючі цінності визначають тип суспільства його цивілізаційну належність. Зміни базових цінностей ми окреслили як глибинну мінливість, що відбувається повільно, еволюційним шляхом, проте поштовхами для таких змін є соціальні революції. Дихотомія соціальної реальності і соціальної свідомості породжує під час революційної ситуації хаос. Оскільки зміни в масовій свідомості не встигають за швидкими змінами в соціальній реальності, виникає ціннісний вакуум, що має бути заповнений новим змістом. Проте цей “новий зміст” не може тотально заперечувати вкорінені традиційні цінності, оскільки це загрожує розмиванням самих основ існування суспільства. В такі моменти важливо втримати баланс між мінливістю і стабільністю, щоб запобігти розмиванню атрибутивного (ціннісного) ядра, тобто не допустити занурення системи в затяжний хаос.

Поверхнева мінливість носить перманентний характер, вона відбувається постійно в таких сферах, як технічна, наукова, мистецька і проявляється через стилі, моду та захоплення. Проте поверхова мінливість в зазначених галузях ніколи не може вийти за рамки своїх глибинних основ. Так, створення і використання техніки не може здійснюватись без врахування її безпечності та екологічності, оскільки нехтування вказаними цінностями загрожує людству екологічною катастрофою і загибеллю. Пізнання в науковій сфері неможливе без пошуків істини, без орієнтації на основні абсолютні закони буття і мислення. Неістинні знання дають людству оманливе уявлення про світ тощо.

Отже, глибинна мінливість, що активізується трансформаційними процесами в перехідних суспільствах, пов’язана з кардинальними змінами в ціннісному ядрі суспільства і, як правило, виводить соціальну систему за параметри існуючого порядку. Вона тримає в собі як потенціальні можливості, так і загрози для подальшого розвитку соціуму

4.3. Механізм дії мінливості в перехідних суспільствах

Соціальна система, як ми бачимо в ході дослідження, перманентно мінлива як на поверховому, так і на глибинному рівні. Мінливість поверхового рівня характеризується високим темпом, як правило, не зачіпає морфології соціальної системи, і тому інновації і зміни, що вона

несе, впроваджуються або відкидаються досить безболісно для системи загалом. Інший характер має глибинна мінливість, оскільки вона стосується самих основ, морфологічних ознак тієї або іншої системи. Коли активізується даний тип мінливості, система перестає бути тотожною сама собі, вона виходить зі стану існуючої впорядкованості і має обрати і затвердити новий системний порядок. Цей критичний період отримав назву перехідний, а одним із типів суспільства, що доводить його історичну мінливість, є “перехідне суспільство”. У таких суспільствах одні соціальні процеси згасають і сходять з історичної арени, інші – виникають або укріплюють свої позиції, ще інші – різко еволюціонують, щоб зберегтись.

У літературі відсутнє єдине визначення поняття “суспільство перехідного типу”. Це зумовлено низкою причин. По-перше, серед дослідників немає одностайності у поглядах на сутність перехідного суспільства: історики схильні визначати перехідність як етап зміни історичного типу суспільства, що відбувається періодично, а деякі політологи закріпили за терміном “суспільство перехідного типу” досить вузьке значення і позначають ним виключно сучасні суспільства, що намагаються перейти на рейки демократії та ринкової економіки.

По-друге, невизначеним є характер перехідного суспільства. Так М. Гетманчук характеризує “перехід” як нереволюційний спосіб трансформації, М. Михальченко навпаки, перехідним вважає суспільство, де зростає конфліктний потенціал, який вивільнюється у вигляді революцій, соціальних дезінтеграцій [122, с. 22].

По-третє, досить складно визначити часові межі переходу, що саме свідчить про початок і закінчення перехідних процесів. Сьогодні є розповсюдженою думка, що перехідність – це перманентний стан сучасних суспільств, одного разу почавшись, він постійно продовжується.

Застосувавши гносеологічний потенціал синергетики, визначимо суспільство перехідного типу як стан перебування суспільства між старою і новою системною впорядкованістю, що позначається докорінними змінами в економічній, соціальній, політичній і духовній підсистемах. Ми також погоджуємося з думкою, що стан перехідності періодично виникає в історичному розвитку будь-якого суспільства.

Стосовно специфіки перехідного процесу конструктивними для нас є уявлення А. Пригожина. На його думку: “Перехідний процес за своїм змістом включає в себе подолання минулого, запереченням його елементів, висунення нових цілей та ідеалів і розробку способів прямування до них” [166, с. 46]. Дослідник визначає наступні характеристики “суспільств перехідного типу”:

Неприйняття існуючих організаційних структур, правових норм, традицій, цінностей і т.п.

Зміна одних елементів суспільного стану викликає необхідність змін “сусідніх” структур, що порушує стабільність і породжує хаос.

“Покрокові зміни” швидко “приручаються” старою системою.

Переорієнтація масової свідомості відбувається на фоні перебільшення нових цінностей, часто до крайнощів.

Також вчений виокремлює стадії перехідного процесу:

– оцінка існуючого положення суспільства як кризового – нова соціальна діагностика;

– ліквідаційні заходи (демонтаж старої системи);

– соціальне будівництво.

У характеристиці наведеній А. І. Пригожиним, простежується дуже істотний факт, що в процесі переходу демонтаж старих засад існування суспільства може відбуватись ще до розробки нових життєвих доміант. Цим пояснюється існуюча в перехідних суспільствах дезорієнтація масової свідомості, параліч владних структур, загальна невизначеність і хаотичність (зростання ентропії). Стан перехідності суспільства зосереджує в собі можливості подальшого розвитку і загрозу руйнації та загибелі. Тому гостро постає питання границь мінливості, оптимальності співвідношення мінливості і сталості.

Суспільство перехідного типу можна назвати суспільством граничної мінливості, оскільки зміни в цей період є докорінними, різкими, зачіпають всі підсистеми суспільного буття, часто непередбачувані, і відбуваються по ескалації. Як правило, мінливість соціальних структур і інститутів виходить з-під контролю, це може призвести до розмивання атрибутивних засад (морфологічних ознак) суспільства. Надалі ми докладно розглянемо механізм дії мінливості в соціальній системі і охарактеризуємо його основні етапи.

Початковий, або краще сказати підготовчий етап, на якому посилюють дію умови і чинники, що викликають мінливість, це режим із загостренням, коли система вступає в жорстке протиріччя з оточенням.

Досить відомим і добре вивченим фактором впливу є спонтанна зміна природного середовища. Природа – це історично перший фактор впливу на суспільство, що викликав докорінні зміни. Його ми розглядаємо окремо від інших імпульсів, що викликають мінливість, оскільки це єдиний виклик, який суспільство не могло ігнорувати і чинити опір, воно могло лише пристосуватись до нього або загинути. Серйозна зміна клімату, рівня моря, тектонічної активності практично завжди спричинюють істотні зміни деяких соціологічних характеристик спільнот, що підпали під ці впливи. Даний фактор визнається вагомим рушієм революційних змін у суспільстві такими вченими, як Массон, Файнберг, Хазанов, Салінг, Кохен, Кіндратєв та ін.

Наприклад, досить відомою є роль глобальних кліматичних змін кінця плейстоцена – початку голоцена, коли внаслідок кліматичних змін відбувся колосальний перехід частини людства від привласнюючого типу господарства до виробничого[192, с. 16].

Такий потужний стимул виник саме внаслідок кліматичної зміни, що призвела до вимирання крупних ссавців, полювання на яких для більшості верхньопалеолітичного населення було основним ресурсом травлення. Опинившись перед необхідністю знайти альтернативні джерела травлення, людські спільноти в різних частинах ойкумени, в різних екологічних зонах пішли різними шляхами адаптації до змінених умов існування. В цей період (тобто в мезоліті), наприклад, удосконалюється техніка полювання на дрібних тварин, створюються силки і пастки, лук і стріли, в ряді районів розвивається полювання на крупних морських тварин, відповідно створюються і удосконалюються човни, гарпуни, техніка кооперації і т.п., відбувається інтенсифікація збиральництва, удосконалюються зернотерки, серпи і т.д, закладаючи таким чином передумови переходу до землеробства. В результаті, як зазначає А. Коротаєв, після декількох десятків тисяч років панування привласнюючого господарства відразу в декількох районах ойкумени спостерігається перехід до відтворюючого господарства, що призвело до високого зростання продуктивності землі, збільшення на декілька порядків щільності населення, пов'язаного з цим гігантського зростання складності його організації, функціональної диференціації, стратифікації, політичної централізації і т.д. Таким чином, спонтанна зміна природних умов стала однією з найбільш важливих причин колосального соціально-еволюційного зрушення.

Крім того, природне середовище завжди постачало необхідні для життєдіяльності суспільства ресурси. Розвиток суспільств відбувався за рахунок споживання певних невідновлюваних природних ресурсів. Дослідниками була виведена наступна закономірність: як тільки “запаси” цього ресурсу падають нижче порогового рівня, завжди відбувається еволюційне зрушення. Дійсно, нестача ресурсів ставить суспільство перед загрозою деградації, або навіть загибелі, тому воно змушене або шукати нові природні ресурси або створювати альтернативні. Вичерпання ресурсів завжди породжує нові сили, що штовхають систему до змін.

Звичайно, такий глобальний вплив природи на розвиток культури характерний для минулих епох. Проте масштабні природні катастрофи змусили сучасний світ докорінно змінити ставлення до природи як до “майстерні” на відношення до неї як до “храму”. Результатом мінливості в ціннісній сфері стала поява нових загальнолюдських цінностей і глобальних “заборон”, що, в свою чергу, підштовхнуло людство на шлях становлення нової екорозумної цивілізації, а збереження довкілля є домінантою політичних доктрин країн і найважливішою вимогою діяльності міжнародних організацій. Коли дані цінності стануть складовою частиною свідомості більшості людей планети, можна буде говорити про остаточний перехід до нового етапу цивілізаційного розвитку в планетарному масштабі.

Сила впливу зовнішнього оточення на систему може мати різні

відтінки: від примусового нав'язування інших культурних зразків до добровільного їх переймання. У цьому контексті доцільно виокремити жорсткі фактори впливу на соціальну систему, як от війна, колоніалізація, примусова асиміляція і м'які фактори впливу – сучасна глобалізація.

Мінливість соціальних систем завойованих країн або країн-колоній відбувається повільно, оскільки носить примусовий характер. Зміни тут насаджуються “зверху”, зустрічаються з опором національних культур і небажанням приймати нав'язані “чужі” соціально-культурні програми. Мінливість культурної системи, в даному випадку, відбувається врозріз із цілеспрямованими змінами, що здійснюються більш потужною системою (метрополією, країною-переможцем) і не дають очікуваного результату. Мінливість же реалізується шляхом симбіозу традиційних і нав'язаних культурних зразків. Суспільство переймає лише ті культурні програми, що відповідають її внутрішньому змісту (генетиці), всі інші не діють, навіть якщо впроваджуються силою примусу. Таке суспільство живе за подвійними стандартами.

Зовсім іншими методами впровадження культурних патернів характеризуються сучасні соціокультурні процеси, породжені Заходом. Успіх глобалізації пояснюється опосередкованими, але гнучкими методами впровадження “західних цінностей”. Довівши свою ефективність на практиці, такі демократичні надбання, як свобода особистості, правова держава, ринкова економіка, індивідуальна ініціатива, креативність діяльності тощо, у поєднанні з вдалим ідеологічним оформленням сьогодні транслуються на весь світ через посередництво мас-медіа та глобальних комунікаційних мереж. М'який, але всепроникаючий вплив західних ідеалів формує лояльне відношення до них серед людей різних країн та національностей, що сприяє добровільному, навіть бажаному перейманню і впровадженню демократичних засад існування соціуму. Країни пострадянського простору не є винятком, і зараз ми спостерігаємо глибокий та масштабний процес переходу “традиційних” суспільств слов'янського світу на колії “західної цивілізації”.

У цьому випадку діє, так званий, інстинкт імітації, відкритий в біології. Коли тип поведінки якої-небудь особини є ефективним, то інші починають поводитись аналогічно, сподіваючись отримати такий же результат. У соціальному світі ми теж всюди спостерігаємо дію цього ефекту, але тут коректніше говорити про механізм запозичення або наслідування. Позитивний досвід в економічній, соціальній, культурній, правовій сферах одних країн чи цивілізацій переймається іншими. Так поширюються релігії, мистецтво, наука тощо.

Вагомим внутрішнім фактором, що викликає мінливість, є зростання потреб. Потреби є базовими характеристиками людини, саме їх задоволення змушувало її до відкриттів, винахідництва, творчості, дослідницької активності. Передумовою розвитку суспільства взагалі й

економічної системи зокрема є протиріччя між новими потребами і застарілими засобами їх задоволення. Неумовний закон природи проголошує – повне задоволення потреб однієї особини, виключає подібне задоволення потреб іншої. Це в природі, в суспільстві проста формула “виживання сильнішого” ускладнюється багатьма перемінними, і потреби більш високого рівня можна сумарно позначити як інтерес. В будь-якому високоорганізованому суспільстві не може виникнути ситуації, навіть короткострокової, коли б існуючим станом речей були задоволені абсолютно всі його члени. Завжди існує певна кількість людей, що хотіли б змінити існуюче положення. Тому в суспільстві відбувається перманентний конфлікт інтересів як між індивідами, так і між групами.

Сила впливу зазначених факторів може бути різною – від незначних перманентних коливань до жорсткого неспинного тиску.

Незначні коливання можна означити як флуктуаційне поле, де перебуває та або інша система. Флуктуаційне поле уявляється нам як потік подій, що так або інакше впливають на систему і несуттєво, локально змінюють її риси. Цей вплив перманентний, і в людській свідомості сприймається як латентний, його важко зафіксувати, тобто вхопити в часі. Проте поступове накопичення таких змін призводить до значних перетворень. Російський вчений М. Єльчанінов з цього приводу зазначає, що кількісне зростання змін в певному сегменті системи порушує його звичну структуру і потребує нових форм упорядкування. Будучи стійкою, соціетальна система вирішує виникаючі проблеми, оскільки має адаптивні можливості, що реалізуються управлінським механізмом. У разі накопичення змін, параметри соціетальної системи набувають критичних значень, настає криза, коли звичні моделі управління, як правило, викликають ефект бумерангу[77, с. 24].

На цьому етапі суспільство, як правило, опирається середовищу і всіма силами намагається зберегти існуючий порядок. Характерним є збереження існуючої ціннісної системи, не дивлячись на всі суспільні зміни, що відбуваються, посилюється потяг до стабільності, консервативний настрої.

Як справедливо зазначає Д. Мехонцева, основний закон існування системи – тяжіння до самозбереження. Без дотримання цього закону існування системи неможливе. Такої ж думки дотримується М. Моїсеєв: “адаптивні механізми самонастойки будь-якої системи відповідно до зміни зовнішніх і внутрішніх умов наділені тією чудовою властивістю, що ні зовнішні збудження, ні внутрішні перетрубації не здатні вивести систему за межі того “видимого еволюційного каналу”, того коридору, який заготувала природа для розвитку цієї системи. Чим краще налагоджені механізми адаптації, тим менше вірогідності виходу системи за межі свого існування”[41, с. 267-268]. Мінливість обмежується аутопоезисом – механізмом самозбереження і самовідтворення системи. Завдяки його дії “зовнішні” сигнали підлягають оцінці і фільтрації. Імпульси зовнішнього

середовища ігноруються, а внутрішні флуктації гасяться управлінською підсистемою.

Система може свідомо проігнорувати зовнішній імпульс, тим самим уповільнити процес мінливості. Подібним ігноруванням зовнішніх впливів відрізняються закриті традиційні суспільства.

Історія Китаю окреслена майже двохтисячолітнім пануванням феодалізму, обумовленого, з одного боку, геополітичною ізоляцією, а з другого – високою внутрішньою стійкістю та зарегульованістю. Політична централізація, жорстка ієрархічна структура влади, регламентація господарського життя, соціально-економічна етика конфуціанства, що гасила і пригнічувала культурні, ідейні і технічні нововведення, – все це є передумовою високої стабільності китайського суспільства. Навіть численні рухи народних мас і ті сприяли стабілізації та упорядкуванню суспільства, очищуючи його від окремих явних вад. І тільки у другій половині XIX століття намітилась тенденція до глибоких змін. Тенденція ця проявлялась в паралічі влади, зниженні життєвого рівня більшості населення, декласифікації. Але, не дивлячись на це, втрата суспільством тих чи інших досягнень минулого відбувалась при збереженні і відтворенні в основних рисах традиційних відносин і форм діяльності. У свій час соціалізм став для Китаю тією формою регуляції соціального життя, що найкращим чином відповідає ментальності цієї країни. Цим пояснюється небажання переймати нові досягнення демократії.

Також в історії зустрічаються випадки цілеспрямованого погашення внутрішніх і зовнішніх флуктуацій, через небажання суб'єктів керуючої підсистеми впроваджувати зміни і порушувати свій “статус-кво” в існуючому соціальному порядку. Певний вплив на ізоляцію може спричинювати географічне положення суспільств, але вирішальну роль відіграє активність його внутрішніх імунних систем, що заважають проникненню нововведень. Штучне обмеження контактів з зовнішнім світом здійснюється різними засобами (політичними, релігійними, ідеологічними і т.д.), але при цьому переслідується одна єдина мета – збереження соціальної системи в сталому вигляді через відтворення традиційних відносин і зв'язків. Подібні суспільства, звичайно, змінюються, хоча загалом їх розвиток гальмується і вони протягом більш-менш довгого часу не переходять до наступної сходинки.

Так, в СРСР керівниками Комуністичної партії була штучно створена “залізна завіса” – бар'єр, що заважав вільній циркуляції процесів обміну між радянським суспільством та іншим світом. Всі можливі комунікаційні канали з закордоном були зосереджені в руках партійних секретарів, інформація як вхідна, так і вихідна проходила крізь жорсткий ідеологічний фільтр, а всі внутрішні збудження соціально-політичної активності негайно придушувались.

На етапі загострення система, як правило, ігнорує і погасить

збудження середовища як внутрішнього, так і зовнішнього, уповільнюючи тим самим реалізацію мінливості. Це можна ще означити як “ефект зтягування”, коли в суспільній свідомості переважають консервативні настрої і поки що відкидаються всі “нові віяння”.

Дане положення підтверджує думку М. Вебера: “на початку всюди існує традиціоналізм, святість традиції, виключна орієнтація на таку соціальну дію і господарювання, що переймається у пращурів. Неспроможність і загальне небажання вийти зі звичної колії, прокладеної пращурами, утворює головний мотив підтримання традиції.

Таким чином, традиційна культура протидіє різноманітності, стримує проникнення соціально-економічних і техніко-технологічних інновацій, створюючи “захисний екран” чи рухливу псевдокультуру, що концентрує суспільну свідомість, призводить до соціокультурного застою. Його показником виступає елітарна культура, до якої стискається минулий культурний простір. Елітарність завжди пов’язана з минулим, тоді як нова культура, що народжується, є масовою, демократичною.

З часом тиск на систему посилюється, відбувається критичне перебільшення параметрів порядку системи, різко зростає рівень хаотичності, і вона вже не здатна його контролювати. На цьому етапі спостерігається розмивання існуючої системи цінностей. Розробка нових життєвих домінант відбувається на фоні демонтажу старої ціннісної системи, що позначається наявністю ціннісного вакууму в суспільстві станом відчуження. Це відбувається, коли люди не просто відтворюють існуючий суспільний лад, а починають тривожитися питаннями “чому” і “навіщо” вони це роблять. Постановка таких питань призводить до використання інших критеріїв оцінки, в результаті чого привілейований статус минулого починає хитатись, і соціальний порядок залишається без свого головного критерію. Зміни відбуваються також у результаті зіткнення з іншими культурними програмами, коли люди починають порівнювати свій і чужий соціальний лад.

Зміна категоріальних структур свідомості є необхідною умовою переходу на нові колії існування. Перебудова суспільства, зауважує В. Степін, завжди починається з революції в умах, з критики тих пануючих світоглядних орієнтацій, які вичерпали свої можливості в ролі глибинних програм людської життєдіяльності.

Ціннісна дезорієнтація частіше виникає в нетрадиційних суспільствах, де культурна традиція не відрізняється довготривалістю (не йде з сивої давнини), освяченістю і прихильністю до неї переважної більшості населення (в мультинаціональних суспільствах). Досліджуючи соціальні системи в складні періоди перехідності, М. Ожеван зазначає: “чим вищим є культурний рівень соціальної системи і чим “ідейнішою” вона є у цьому розумінні, тим менше слід докладати зовнішньо-енергетичних зусиль і впливів для підтримання її цілісності та обмеження свободи, втраченої

інтегрованими в ціле частинами-елементами”[138, с. 163]. Більшість країн СРСР після його розпаду опинились в такій критичній ситуації. Проте, прозахідні країни (країни Балтики) і країни євразійської гілки (Туркменія, Казахстан, Таджикистан) порівняно швидко відновили свою культурну ідентичність, оскільки тут завжди культивувались національні традиції і цінності, сформовані ще до радянського періоду. Ці держави відновили свою глибинну культурологічну матрицю на новій основі. Для України характерна інша ситуація: минуло вже 17 років, а ціннісне ядро в нашому суспільстві має досить розпливчасті контури. Сьогодення характеризується боротьбою декількох ціннісних атракторів: цінності пропонуються або нав’язуються політичними партіями, національними меншинами, соціально-політичними рухами, економічним лоббі, творчою богемою, духовними організаціями (церква), глобальною світовою спільнотою тощо.

Коли “ефект затягування” досяг свого апогею і система стоїть перед дилемою змінитись або загинути, включається механізм мінливості, тобто відбувається зворотній зв’язок, і система формує позитивну відповідь на сигнал (імпульс). Як правило, до цього часу всередині системи назріла нагальна потреба в змінах, і “нове” оцінюється краще, ніж “існуюче”. Мінливість, саме в такому контексті, є органічною і бажаною.

П. Сорокін, розглядаючи кризові соціуми, виокремив дві основні причини революційної ситуації: пригнічення базових інстинктів більшості і дезорганізація влади та соціального контролю. Наприкінці 80-х років ХХ ст. в радянському соціумі склалась саме така ситуація. Більшість населення тодішньої УРСР оцінювали існуючу економічну і соціально-політичну ситуацію того часу як незадовільну і вимагаючу докорінних змін. Не без “допомоги Заходу” люди усвідомлювали недоцільність подальшого відтворення командно-планової системи, а також перебування у складі Великої але зубожілої країни СРСР. Саме з незалежною Українською державою пов’язувались надії громадян на краще майбутнє. Референдум 1991 року довів абсолютну легітимність рішення про вихід України зі складу СРСР, оскільки воно отримало підтримку серед більшості населення. В суспільстві на той час “дозріла” сприятлива ситуація для впровадження революційних змін. По-перше, на той момент вже значно ослаб апарат управління радянської влади, що послугувало активізації українських національних політичних сил; по-друге, геть погана економічна ситуація і зубожіння більшості населення зайвий раз демонстрували неспроможність існуючої економічної системи задовольняти потреби громадян; по-третє, сформувалось національне політичне утворення, члени якого готові були очолити процес розбудови нової держави; по-четверте, після падіння “залізної завіси” в свідомість радянських людей почали проникати образи “процвітаючого” заходу, формуючи лояльність до них. Таким чином, зміни, що є легітимними, бажаними і відповідають прагненням і настроям більшості (ритмам

всередині системи), мають всі шанси для реалізації.

Трапляються випадки, коли мінливість штучно прискорюється. Зміни в цьому випадку не є нагальною потребою сьогодення, вони можуть бути невчасними, зайвими, або не відповідати внутрішнім процесам всередині соціальної системи, проте вони вигідні для певних кіл (політичних, економічних, духовних, кримінальних тощо).

Схожі риси проявляються і в традиційній культурі Росії. Російська культура не була готова прийняти західні ідеали, хоча вони вже давно (з часів Петра I) вносили певну хаотичність і локальні розлади. Якщо до 1917 року держава ще обережно і непослідовно відкривала шлях перетворенням і особам, що їх чинили, то після Жовтневого перевороту держава сама стає в авангарді нової орієнтації. Російська культура насичується активізмом, але в досить поверховому пласті. Російська людина завжди покладалась на те, що все здатне існувати і без її втручання. Соціум і природа самі по собі живі, активні, мають якісь цілі, пов'язані з самозбереженням. Тому самі ці реальності в змозі довести все до кінця без активного втручання людини. Тобто російська культура зовсім не орієнтована на “штучний” світ (другу природу), який самовідтворюватись без активної позиції людини ніяк не може. Для росіян же цей штучний світ є чужим. Десятиліття державної економіки, державного мистецтва і навіть державного побуту не викоренили старих устоїв, а лише надломали їх. Тому до кінця XX ст. Росія дійшла з майже зрушеною старою культурою, що не сприймає “штучний” світ, і новою тимчасовою культурою, що не вміє цей світ створювати і керувати ним.

Якщо в суспільстві відсутні життєздатні структуроутворюючі фактори, ресурси суспільства використовуються не на прогресивний розвиток, а здебільшого в інтересах прагматичних конкурентів. Для досягнення цілі вони впроваджують в масову свідомість ідеологеми – докази необхідності нововведень. В такому разі це є псевдоінновації, що лише розбалансовують систему і можуть загрожувати її стабільному існуванню. Прикладом такої негативної мінливості є захоплення процесом реформування сфер соціального життя. В даному випадку великі втрати енергії та ресурсів не виправдовуються кінцевим результатом.

Принциповим моментом на даному етапі процесу мінливості є поле дії атрактивності, в яке потрапляє система. Потенційно соціальна система як самороорганізуюча сутність має спектр альтернатив подальшого розвитку, що закладені в ній самій і визначені середовищем. Можливість реалізації того або іншого вибору не завжди однаково вірогідна: одні шляхи еволюції більше відповідають власній генетичній програмі системи, а інші – менше. Але при цьому втручаються зовнішні фактори (вплив середовища), які підвищують вірогідність реалізації одних станів еволюції системи (траєкторій розвитку) і знижують вірогідність здійснення інших.

На підтвердження цього положення можна навести думку М.

Чернікова стосовно існування для системи декількох джерел детермінації: одне – з боку суто зовнішніх впливів, друге – з боку її власної внутрішньої динаміки, третє – з боку її минулого (пам'яті) [235, с. 37-55]. Діапазон впливу середовища на генетичні фактори може розміщуватись між полюсом сприяння реалізації генетичних задатків і можливостей – до самої жорсткої їх деформації і навіть такого тиску, який призводить до загибелі системи. Реалізація власної генетичної програми подальшого розвитку системи, що є еволюційним продовженням її попередньої історії, може суттєво коректуватись процесами і подіями, котрі відбуваються всередині суспільства, а також за зовнішніми обставинами.

Подібний спектр розгортання подій в кризові моменти розвитку соціуму має три основні варіанти, навколо яких і зосереджуються всі можливі атрактори. В. Волобуєв з цього приводу зауважує, що для суспільства в такі періоди існує широкий спектр можливостей, все розмаїття яких можна звести до трьох основних варіантів: консервація існуючого стану, поступальний і спадний рух. Останні два варіанти реалізуються у вигляді лінійних тенденцій, причому за кожним з них матеріальні та ідейні носії – різні класи і соціальні верстви, які змагаються між собою, щоб спрямувати ці тенденції згідно із своїми інтересами.

В. Бех, розглядаючи функціонування системи самоврядування соціального організму, також виокремлює три можливі режими функціонування: режим самозбереження, безвихідний і режим саморозвитку [21, с. 242]. Для пояснення зазначених режимів вчений застосовує категоріальний апарат гомеостатики, де подібні варіанти розвитку системи позначаються відповідно як гомеостаз, гомеоклаз і гомеорез. Гомеостатика являє собою синтез таких наук і теорій, як кібернетика, системний аналіз, біологія, медицина, психологія, філософія, соціологія, штучний інтелект, екологія, економіка та ін. Сутністю науки є, за визначенням А. Степанова, “вивчення механізмів ієрархічного управління складними системами, що забезпечують підтримання динамічної усталеності життєвоважливих функцій, параметрів, ритмів і темпів розвитку” [197, с. 7].

В. Бех зазначає, якщо ефект збереження нових якостей, що породжуються задля досягнення необхідної самозміни, помітно виражений, то це буде означати, що соціальний організм знаходиться в режимі гомеорезу. Якщо ж у підсумку у функціонуванні системи саморегулювання буде мати місце лише повторення вже відомих операцій і не буде вироблятися нічого принципово нового, то це буде означати, що соціальний організм знаходиться в режимі гомеостазису. Можна також говорити про режим розпаду – гомеоклаз, якщо у підсумку функціонування системи саморегулювання породжується те, що викликає загрозу існуванню саморегульованої системи, робить неможливим існування соціального організму як цілісності.

У природному середовищі діє закон збереження енергії і реалізується та альтернатива, яка потребує менших енергетичних затрат. В соціумі цей закон не є абсолютним, оскільки вибір здійснюється людьми, що наділені свідомістю. Як зазначає І. Пригожин, “різниця між біологічною і соціальною еволюцією міститься у тому, що суспільства можуть поводитись цілеспрямовано [165, с. 213]”.

Проте, в рамках проблеми вибору можна відзначити одне припущення, згідно з яким найбільш природнім шляхом розвитку системи є той атрактор, що сформувався самою системою, тобто коли нова структурна впорядкованість співзвучна з попередніми її станами, майбутнє є еволюційним продовженням минулого. Соціальні атрактори формуються, з одного боку, “зсередини” на основі синхронізації цілей (чим більше індивідів прагнуть до певної мети, тим більш привабливою вона є) або ж активно нав’язуються “ззовні” у вигляді ідеологічних установок. Виходячи з системи цінностей і поглядів на дійсність, існуючих у певному суспільстві, система обирає (або формує) свій атрактор, зосереджуючи на ньому найбільш пріоритетну ціль. Н. Бевзенко використовує поняття атрактивної структури як форми, в якій відбувається народження самоорганізаційного порядку, і наголошує, що вона є іманентною якістю самого середовища і не може бути заданою довільно ззовні. “Які завгодно структури неможливі в даному нелінійному середовищі, а виключно строго визначені. Тільки вони відносно стійкі, тільки вони довгий час не руйнуються” [163, с. 202].

Мінливість у даному випадку є позитивною, відбувається природнім шляхом – внутрішні умови її реалізації в суспільстві дозріли, і зовнішні умови є теж сприятливими (відсутність жорстких заборон). Соціальна система відносно швидко і безболісно адаптується до нових життєвих реалій і прямує шляхом прогресивного розвитку. Інакше кажучи, реалізується одна з альтернатив гомеорезу.

Умовами реалізації цієї альтернативи є: 1) кореляція між внутрішнім станом системи і запропонованими нововведеннями (коли зміни є бажаними або необхідними); 2) наявність каталізаторів мінливості – сильних соціальних агентів.

Стосовно агентів соціальних змін, серед вчених немає одностайності у поглядах. Так, у Е. Седова це маргінали, у Л. Гумільова – пасіонарії, еліти – у Г. Лебона, Т. Москі, В. Паретто, пролетаріат – у К. Маркса, В. Леніна. Ми ж будемо розуміти під агентами мінливості – спільноти або окремих осіб, що усвідомлюють нагальну потребу змін, є носіями нових ідеалів і здатні впровадити ці ідеали в життя. Це можуть бути і політичні партії, і соціальні рухи, і духовні лідери, і мистецька богема. Успішність впровадження нововведень залежить від того, наскільки вдало ці агенти зможуть переконати більшість прийняти інновації. Якщо розглядати мінливість сучасних суспільств у рамках глобальних масштабів, то на

наших очах відбувається стрімка соціокультурна інтеграція.

Дифузія західних цінностей здійснюється не тільки на теренах самого Заходу, а відбувається неперервний процес вживлення вищенаведених цінностей в інші культури. Як пояснити успіх такого поширення західної культурної програми? Після розпаду СРСР на теренах цього конгломерату залишились національні утворення, що мали розбудовувати свою державність практично з нуля. Тоталітаризм був відкинтий масовою свідомістю, а натомість залишався ціннісний вакуум, який треба було заповнювати. Найкращою альтернативою (атрактором) була західна демократія і громадянське суспільство. Тут вступив у силу, вищезгадуваний механізм запозичення або наслідування. Маючи реальний приклад благополучного життя в західних країнах, новоутворенні пострадянські держави забажали до них приєднатись.

Ще однією умовою успішного переходу системи до нового стану є дієвість існуючих механізмів адаптації до нових реалій. Аутопоетичність є необхідним засобом самозбереження і самовідтворення системи на нових щаблях розвитку, що боронить її від потрапляння у хаос (дивний атрактор). Завдяки дії цього механізму в періоди різких коливань і докорінних змін система не втрачає і відтворює на новому рівні свої базові структури, свою морфологію. В синергетиці для пояснення цього феномену використовується поняття фрактального принципу як здатності системи відтворювати на більш високому рівні ту структурну конфігурацію, що існувала на попередніх рівнях існування.

Але система не завжди іде еволюційним шляхом, бувають випадки коли її притягують зовсім “чужі” до її внутрішнього змісту атрактори, тоді в соціальній системі відбуваються “негативні мутації”, що підкошують її стабільність. Як правило, такі атрактори нав’язуються системі зовнішньою або внутрішньою силою, реалізуються “через силу” і не мають позитивного ефекту. Так, поспішне запровадження демократії у країнах з авторитарним режимом призводить до її спалюженого варіанту – до анархії, несвоєчасне втілення ринкової економіки в країнах, де довго відтворювалась планова структура, спричинює криміналізацію цієї сфери. Проблемне питання полягає в тому, чому система іноді потрапляє до атракторів, які не резонують з її наявним внутрішнім станом?

Як ми вже зазначали вище, в ролі атракторів виступають варіанти майбутнього порядку системи. Вони, звичайно, є реальними станами, але разом з тим містять ідеальну компоненту. В людській свідомості атрактори відображуються як ідеальні, бажані форми майбутнього впорядкування, і в силу своєї ідеальності, вони здатні маніпулювати масовою свідомістю. Проблема маніпуляції є сьогодні дуже дискурсивною і навіть гостро соціальною. Підкреслимо, що в сучасному суспільстві маніпуляція стала тією силою, що змушує систему прямувати до тих чи інших атракторів, іноді навіть чужих для неї. Необхідність вибору конкретної альтернативи

викликає в суспільстві фетишизацію картин майбутнього. Потяг до нового втілюється в створенні абстрактних ідеалів, доктрин і утопій, ілюзій (свобода, демократія, ринок). Створюють ці ідеологеми і впроваджують їх у маси соціально-політичні і духовні лідери, активно використовуючи великий арсенал прийомів і інструментів маніпуляції. Способи впливу на людей були відомі ще стародавнім шаманам і жерцям. Пізніше релігія стала потужним чинником суспільного впливу, чим завжди користувались державні діячі і “Батьки церкви”. Сьогодні суспільство є об’єктом впливу здебільше культурного і політичного. Мабуть, першими звернули на це увагу представники екзистенціалізму (А. Камю, Ж.-П. Сартр, М. Хайдегер, С. К’єркегор, Х. Ортега-і-Гассет та ін.). Розглядаючи життя людини як проблему, вони попереджають про загрозову роль масовості, коли людина стає “річчю серед речей”. Екзистенціалісти проголошували свободу особистості, вивільнення з тенет будь-яких ідеологій: політичних, культурних, релігійних. Але не дивлячись на досить широку відомість і популярність даної течії, слід визнати той факт, що сучасне суспільство – це масове суспільство, а маніпуляція сьогодні досягла свого апогею, особливо в політичній царині. Відбувається ідеологічна боротьба наявних політичних сил за реалізацію тієї або іншої альтернативи. При цьому атрактор як ідеал може бути один, а ось шляхи його реалізації пропонуються досить різні.

Отож ми можемо констатувати факт, що на відміну від біологічного організму, який в разі альтернативності, як правило, обирає єдино вірний шлях еволюції (природа рідко помиляється), соціальний організм далеко не завжди “бачить” оптимальний варіант подальшого розвитку. Досить розповсюдженою є ситуація, коли в момент вибору певна альтернатива сприймається як найкраща, тільки після її реалізації стає очевидною помилковість обраного рішення. Звичайно, мінливість врешті знайде “свій шлях”, а історія буде невпинно продовжуватись. Ускладнюється ситуація тим, що такого роду колізії відбуваються на “живому” тілі соціального організму. Помилковий історичний вибір може зруйнувати і спотворити життя багатьох людей, занепасти країни, нації і навіть цілі цивілізації. Історія має багато прикладів реалізації подібних атракторів: фашизм, тоталітаризм, расизм тощо.

Другим варіантом розвитку є гомеостаз – динамічна постійність складу, властивостей і функцій організму (системи). Ця форма розвитку реалізується в разі нейтральної або недостатньої мінливості, коли суспільного потенціалу не вистачило для реалізації інновацій.

В такому разі система або окремі її елементи ніби “скачуються” до свого попереднього стану. Висловлюючись мовою синергетики, якщо флуктуації відкритої систем недостатньо сильні, система відповість на них виникненням потужних тенденцій повернення до попереднього стану, структури або поведінки. Недієвість впроваджених інновацій тільки

підкріплює і консервує попередні “старі” зразки системної впорядкованості.

Це розкриває причину невдач багатьох економічних та соціальних нововведень. Можна знайти декілька пояснень такої ситуації.

По-перше, недовіра нововведень, що проявляється в неспроможності інновації вирішувати нагальні потреби.

По-друге, нелегітимність нововведень, невизнання певних змін значною частиною суспільства.

По-третє, можливий саботаж змін, усвідомлене і навмисне небажання адаптуватись і сприймати оновлення в силу упереджень або переконань. Такою “живучістю” відрізняються, наприклад, бюрократичні процедури та функції. В даному разі консервативні сили переважають новаторів, і стабілізаційний потенціал системи стримує інноваційні пориви.

Ситуація нейтральної (недостатньої) мінливості зображена у А. Тойнбі як шлях жорсткої структурної спеціалізації і повної адаптації до локальних несприятливих умов. На прикладі ескімосів, степових кочівників і спартанців А. Тойнбі показує, як ідеально підігнані до певних умов інститути перетворюються в твердиню, що не піддається ніяким змінам, вічно орієнтована на відтворення минулого [204, с. 208].

Звичайно, гомеостаз може мати позитивний і негативний ефекти. Якщо суспільство потребує нагальних змін задля подальшого розвитку, а впроваджені реформи не дають очікуваного результату, це може загрожувати системі повільною стагнацією і атрофіюванням адаптивних механізмів. Проте, в разі надмірних коливань і агресивного тиску на систему або її окремі компоненти з боку зовнішнього оточення, переключення на гомеостатичний режим збереже усталеність і впорядкованість всередині системи. А. Тойнбі вказує, що в такі періоди відбувається певне, “самозамикання” системи: “якщо культурні межі зростаючої цивілізації сприймаються як двері, що гостинно розкриті для двостороннього руху, то військові кордони системи, що розпадається, можна порівняти з парканом, який наглухо перекриває всі входи та виходи” [204, с. 208]. Все це обмежує здатність соціальної системи бути відкритою, засвоювати зовнішні впливи заради динамічного розвитку; самоізоляція системи “гасить” зовнішні флуктуації, тим самим зберігаючи гомеостаз.

Нарешті, найгіршим серед можливих варіантів розвитку є гомеоклаз – процес наростаючої дестабілізації системи, що може призвести до її загибелі. Гомеоклаз відбувається в разі негативної і надмірної мінливості, при підвищенні ентропійного потенціалу до критичних відміток.

Як правило, такою дестабілізацію всередині системи можуть скористуватись інші більш сильні або глобальні системи і поглинути її. Яскравим прикладом може слугувати сфера бізнесу, де досить часто відбувається поглинання одних компаній іншими в разі неспроможності перших подолати системну кризу, що повністю паралізує її діяльність.

Коли йдеться про соціальний організм країни, то гомеоклаз загрожує розмиванням культурологічного (генотипічного) ядра, що, на нашу думку, є тим базовим утворенням, без якого система не спроможна самовідтворюватись як цілісність. Подібна докорінна мінливість характерна для “перехідних” етапів соціогенезу.

В моменти перехідності система є досить розбалансованою, наростаючий хаос розмиває звичні зв'язки та структури, що значно знижує стабілізаційний потенціал, виключає окремі механізми її адаптації. Тому найважливішим питанням для перехідного суспільства є питання збереження “соціального генотипу” за умов надмірної мінливості соціуму. Як справедливо зазначає Ю. Яковець, доки зберігається генотип, система продовжує існувати, як би не змінились її зовнішні форми. Система розпадається, припиняє своє існування, коли генотип руйнується. Тому при прогнозуванні будь-якого об'єкта, передусім необхідно виокремити його спадкове ядро, генотип, основний зміст і визначити умови, за яких воно зберігається.

Таким чином, реалізуватись може будь-яка з окреслених альтернатив. Механізм мінливості як органічний процес реалізує той системний аттрактор, котрий є еволюційним продовженням минулої системи і найкраще відповідає її внутрішнім потребам. Проте дія внутрішніх і зовнішніх сил може сприяти реалізації цього варіанту, а може завадити його здійсненню і нав'язати системі іншу альтернативу, наслідки якої будуть непередбачуваними. Отже соціальний суб'єкт може порушувати природну закономірність реалізації мінливості і відігравати роль катализатора або інгібітору в соціальній динаміці.

Приєднання нових цінностей це останній етап, що знімає протиріччя між “традицією” та “інновацією”. Тут відбувається приєднання нових ціннісних орієнтацій до існуючої культурної системи, їх закріплення і успадкування наступними поколіннями.

Це такі зміни в ціннісно-орієнтаційній системі суспільства, що збагачують внутрішній зміст культури за допомогою адаптації до мінливого соціально-культурного оточення. Формування нових цінностей відбувається, як правило, на периферії соціальної системи (на поверховому рівні) і потім, пройшовши ціннісну фільтрацію залучається до її морфології (ціннісного ядра).

Проаналізувавши вищезгадані етапи, ми створили графічну модель механізму мінливості, яка відображала б принципові моменти її реалізації представлена на пропонованому малюнку (стор.66).

Автор свідомо спрощує модель алгоритму мінливості соціальної системи, дещо абстрагуючись від усієї складності суспільного буття.

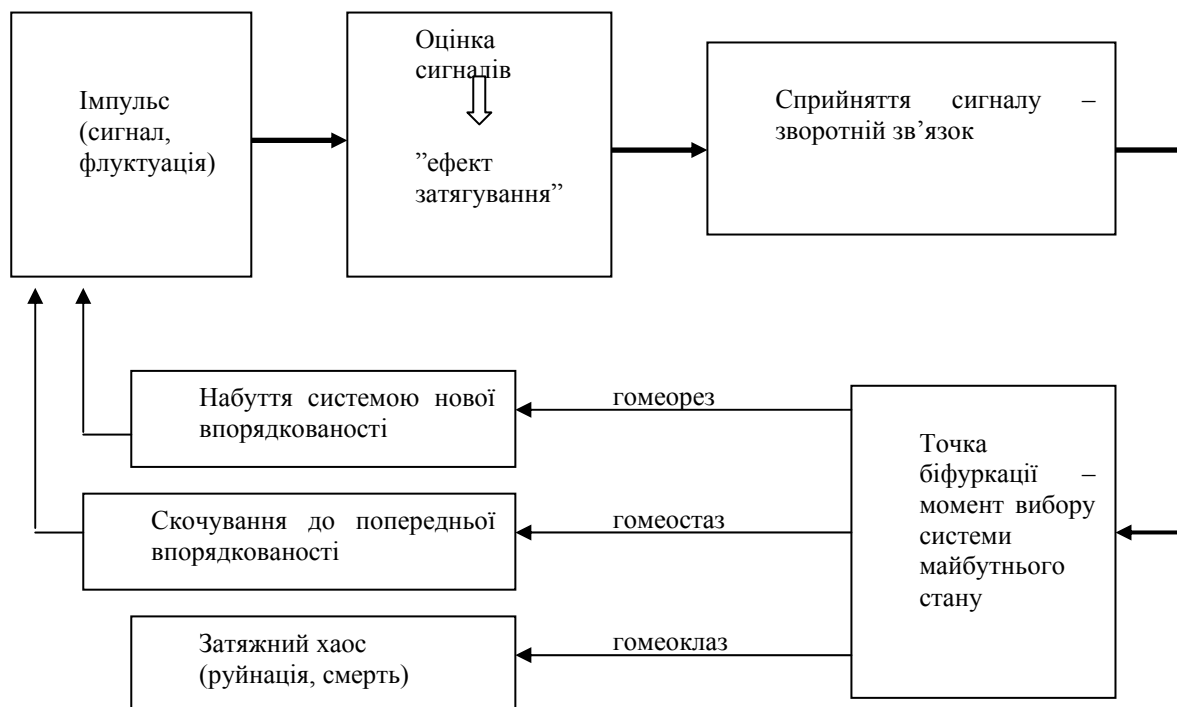

Рис. 2.2 Модель механізму мінливості соціальної системи

Як бачимо, початковим етапом є тиск на систему, надсилання їй імпульсів (сигналів) зовнішнього оточення, або посилення флуктуацій всередині суспільства. Система оцінює сигнали, і першочергова її відповідь на них, як правило, ігнорування імпульсів і погашення флуктуацій. Цей час характеризується як “ефект затягування”, тобто суспільство намагається зберегти свій статус-кво і утримати існуючий порядок. Проте тиск на систему посилюється, її адаптаційні механізми слабшають, і вона не може протистояти назріваючим переминам. Різко знижується ефективність функціонування керівної підсистеми, відбувається демонтаж ціннісних орієнтирів. Загострення ситуації запускає в дію механізм мінливості як реакцію (зворотній зв'язок), що дозволяє системі долати протиріччя шляхом якісного оновлення. Найважливішим моментом реалізації мінливості є точка біфуркації, де соціум обирає свій майбутній шлях розвитку. Все розмаїття можливих варіантів подальшої еволюції зосереджено навколо трьох основних тенденцій – гомеорез, гомеостаз і гомеоклаз, що відповідно являють собою розвиток, застій, регрес (занепад).

Мінливість як природний для будь-якої системи механізм реалізує найбільш актуальний для неї варіант еволюції (який відповідає її внутрішньому змісту). Але зовнішні і внутрішні обставини а також свідомо цілеспрямована діяльність соціального суб'єкту суттєво впливають на реалізацію системою тієї або іншої програми і можуть прискорити/уповільнити мінливість або перенаправити її до інших

альтернатив. Занепад є потенційною альтернативою будь-якої соціальної системи, як смерть є потенційною альтернативою всього живого. Від поведінки самої системи і від багатьох зовнішніх обставин залежить, наскільки швидко дана альтернатива реалізується. Суспільство схильне до регресу та занепаду, коли нав'язані зміни руйнують поле існуючих в культурі генетичних заборон, не відповідають внутрішнім запитам системи, тобто є чужими для соціокультурного змісту даного суспільства на певному етапі його історичного розвитку.

Амбівалентну роль “чужорідних флуктуацій” в долі соціальної структури підкреслює А. Тойнбі. З одного боку, пише дослідник, “блукаючий елемент, вбудований в чуже для нього соціальне тіло, починає збуджувати хаос. Ця руйнівна робота пов'язана з нездатністю організму пристосовуватись до нової динамічної сили” [204, с. 579]. Разом з тим подібна ситуація несе в собі потужну конструктивну інтенцію. Системі “В подібній ситуації, вдається зберегти соціальне здоров'я, тільки пристосувавши старі структури до нового елемента... новий елемент самим фактом своєї появи прирікає стару структуру до змін.

4.4. Специфіка мінливості соціальних систем в українському соціумі

Як ми зазначали в попередньому підрозділі, глибинна мінливість активізується в кризові моменти існування соціуму, а здебільшого в моменти переходу від старого до нового соціального порядку. На рубежі 80-90 рр. ХХ ст. велика й складна соціальна надсистема СРСР відчула потужні флуктуації всередині (намагання багатьох народів вийти з її складу, отримати незалежність) й потужні виклики наростаючих глобалізаційних процесів ззовні – тиск світової спільноти – призвели до розпаду СРСР й утворенню на її тлі менших систем у вигляді окремих національних країн. Це було відправним пунктом включення механізму мінливості соціальної системи в межах нової Української держави.

Для України 80-90 р. ХХ ст. стали не тільки початком переходу від старої тоталітарної системи до нового громадянського суспільства, а ще й найвизначнішою подією в історії української державності. Не дивлячись на багатовікову історію країни, мабуть, вперше вона отримала великий шанс ствердитись як самостійна держава. Українська політична еліта, виборюючи незалежність, сподівалась на порівняно швидкий перехід від тоталітаризму до демократії. Проте цього не сталося так швидко, як мріялось і ніяк не могло статися. Оскільки перехід до західних демократично-ринкових засад існування суспільства в 90 рр. для України

не був найближчим атрактором, котрий відповідав її внутрішньому стану. Тому мінливість реалізувала спалюжений варіант демократії: нарочита декларативність демократичних свобод і вільної економічної ініціативи на фоні подальшого відтворення “совкових” структур адміністрування, форм господарювання, типів поведінки більшості населення. Важкий тягар тоталітарного минулого не просто було скинути, він встиг глибоко укорінитися в суспільну пам’ять. В реальності локалізувався інший, більш близький і природний для українського соціуму, атрактор – свавілля в економічній поведінці в поєднанні зі старою бюрократичною системою.

У минулому СРСР мала такий тоталітаризм, який не залишав нічого “живого”. Тоталітарні структури неможливо було зруйнувати “пластами”, одночасно формуючи щось на заміну (як це відбувалося в європейських країнах). І тому вихід було знайдено радикальний – дійти до самого “дна прірви”? Тобто зламати весь старий тоталітарний уклад від економіки до психології кожної окремо взятої людини. Одна зі специфічних ознак мінливості українського соціуму полягає в її тотальності. Перебудові підлягали не просто окремі елементи або підсистеми суспільства, як то економіка, сфера освіти тощо, і це, навіть, була не поступова ескаляція змін, де перетворення в одній сфері породжують зміни всіх інших складових системи, а це було абсолютне заперечення тоталітарного минулого у всіх його проявах і намагання встановити заново основні структури й параметри функціонування нової системи.

Як зазначає В. Пилипенко: “Катастрофічний розпад системи, котра була орієнтована на пригнічення індивідуального “Я”, на панування тоталітарного “МИ”, повинен призвести до повного вивільнення цього “Я”! І лише тоді звільнені індивіди з часом навчаться кооперуватись для реалізації корпоративних інтересів [145, с. 74]”.

Отож демонтаж старої соціальної системи в Україні, як і в інших пострадянських країнах, відбувався шляхом викоренення радянських засад існування. Цілком природно, що даний процес несподівано звільнив суспільство від існуючих до того заборон, породивши надмірну хаотичність соціальної поведінки. У упорядкованому суспільстві настрої знаходяться на другому плані, а на першому – закон, право, норма. Це і створює стабільність. В неупорядкованому суспільстві настрої виходять на перше місце, посилюючи невпорядкованість, що може перерости в руйнівний хаос [145, с. 75]. Приблизно таку картину ми спостерігали на сході становлення незалежної Української держави, де внаслідок відсутності адекватного правового регулювання панував “дикий капіталізм”, виріс потік низькоякісної продукції й примітивних зразків західної масової культури, посилювалось прагнення до індивідуальної наживи серед населення.

Ускладнювалась ситуація наявністю ціннісного вакууму в культурі. Історичні умови становлення українського соціуму призвели до

переривання традиції як однієї з форм концентрації культурної автентичності, тому українська культура мала себе не повторити, не просто відродити, а створити, народити заново.

При невизначеності майбутнього відбувається процес розпаду соціальності – масова дезорієнтація, втрата ідентифікації як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. Головна небезпека полягає в тому, що політична боротьба в поєднанні з соціально-економічним розпадом можуть на довгий термін уповільнити процес мінливості й прямування до демократичних реалій. Реалізація мінливості в українському соціумі уповільнилась і “застрягла” в моменті переходу до нової впорядкованості й ніяк не може реалізувати бажаний для неї атрактор – громадянське суспільство з демократичним ладом. Це зумовлено низкою причин, які ми маємо на меті проаналізувати.

Як нам відомо, перебуваючи в точці біфуркації, вибір системи того чи іншого шляху детермінується трьома основними силами: її минулим, її внутрішнім станом і її зовнішнім оточенням.

Нові демократичні ідеали, до яких ми прагнемо, мають узгоджуватись з національною культурною спадщиною, менталітетом, оскільки кожен наступний стан є генетичним продовженням її минулого. Неоднозначність ситуації в тому, що наша країна географічно й історично постійно знаходилась у стані асиміляції іншими сусідніми державами, тому національна культура українців не є автохтонною, ортодоксальною, а, скоріше, являє собою самобутній оригінальний сплав декількох культурних програм. Сьогодні характеризується боротьбою багатьох ціннісних атракторів, тому, “вирощуючи” національну ідею, історики, культурологи, ідеологи, політики не мають однастайності думок стосовно ідентифікації з історичним минулим, поперемінно висмикуючи з історії й ідеалізуючи певні етапи: чи то добу Київської Русі, чи то Козаччину, чи то відродження націоналізму на початку XIX ст. на фоні тотального заперечення радянських цінностей.

Природне середовище є першим вагомим чинником, що вплинув на історичне формування ментальності українців. Вона утворює найглибший пласт культури етносу, визначаючи зміст і форми життєдіяльності народу, який на цій землі живе (природозумовлені етнокультурні відмінності проявляються в типі господарства, житла, в складі їжі, в одязі, віруваннях, звичаях, традиціях, в композиції будівель тощо).

Терени України, як геополітичної реальності, сформували антропологічний тип українців, зберігаючи інваріантні риси по всій території України, і водночас локальні особливості та відмінності; це зумовлено як варіативністю єдиного типу згідно з конкретними еколого-географічними обставинами життя (степ, гори, ліс тощо), так і потужними зусібч “ін’єкціями” до генетичного типу українців (контакти з половцями, ромеями, поляками, німцями та ін.).

Загальновідомим фактом є виключне, а саме серединне географічне положення України між Сходом та Заходом; цей фактор з самого зародження етносу визначив його суперечливу і складну долю. Родючі ґрунти, вигідні шляхи сполучення, відсутність надійних природних кордонів зі Сходу робили її територію об'єктом численних експансій. Один з кращих українських сходознавців першої половини ХХ ст. А. Синявський вважає: “Територія України в період річкових культур, як і в пізніші часи, особливо з утворенням Багдадського халіфату на південному заході в Азії і Мордовського на далекому заході Європи в Іспанії, була перепуттям між Сходом і Заходом. Далі вона стає тим битим шляхом, що проходили між Уралом та Каспієм на Захід” [185, с. 29-30].

Попри сталість геополітичного образу України власне політичний статус цього краю та його окремих частин був настільки розмаїтим та множинним, що навіть важко вести мову про якусь лінійність у політичній історії та державотворенні на теренах України. Тут започатковувалися, вирощувалися, існували і згасали могутні у свій час старожитні держави, утворювалися та розпадалися численні племінні союзи й федерації, зникали одні племена й народи, а натомість входили і надовго осідали інші, збагачуючи тим самим етнополітичну палітру цього великого, проте досить компактного регіону.

Саме тому одна з концепцій, що дозволяє витлумачити цивілізаційний статус України, є концепція Великого Кордону між двома групами цивілізацій людства: західними та не-західними. Вона була запропонована на початку минулого століття Ф. – Дж. Тернером для Північної Америки, крізь яку проходив рухливий кордон європейської цивілізації. В Україні концепцію Великого кордону розвивають Я. Дашкевич, В. Брехуненко, С. Леп'явко, В. Станіславський, Т. Чухліб та ін. Найбільшу увагу дослідники приділяють ролі Великого Кордону у формуванні козацтва.

У рамках зазначеної концепції Україна розглядається як територія, через яку в минулому проходило і проходить нині декілька природних та антропогенних меж: між степом та лісом, між ареалами кочового (слабко цивілізованого, з потужними родовими пережитками) та осілого (урбанізованого) способів життя (від IV тис. до н.е. до XVIII ст.), між індоєвропейським та тюркським населенням (від кін. IV тис. до кін. XVIII ст.), між християнським та мусульманським світом (від поч. XIV до кін. XVIII ст.). Хоча нині більшість цих кордонів ліквідовано, або розмито, однак у минулому, зокрема, у козацьку добу, вони визначили характер цивілізаційного розвитку і наклали відбиток на сучасну Україну.

З самого початку свого існування зазначена територія була під прямою експансією або протекторатом західних держав і східних протодержавних утворень, що й визначило культурну специфіку цього регіону, в якій зростались воєдино цінності й світоглядні позиції, привнесені багатьма сусідніми етнічними групами.

Першим протоцивілізаційним утворенням на теренах Причорноморських степів та Полісся вважається трипільська культура, що входила до західного ареалу північної зони розвитку найдавніших “передцивілізацій” Старого Світу. В основі Трипільля було землеробство і це, можливо, сформувало перший глибинний культурологічний пласт, основною домінантою якого була праця на землі. Трипільля змінили більш агресивні племена кочівників – скотарів. Наступною була доба скіфського “царства”.

Разом зі скіфами в Північному Причорномор’ї з’явилися відносини, що склалися на Стародавньому Сході. Основою економіки Степової Скіфії було кочове скотарство. Кочовий спосіб життєдіяльності зумовив і вид політичної організації, навряд чи тут могла виникнути інша політична форма влади, окрім вождизму. Влада царя була настільки великою, що служити йому повинен був кожен скіф, цар нагадував не племінного вождя, а скоріше східного володаря, наділеного необмеженою владою земного божества. Але формуванню класичного рабовласницького суспільства не сприяв сам тип кочівницького скотарського господарства у степового населення Скіфії, в якому рабська праця не відігравала скільки-небудь істотної ролі. Тому Скіфське “царство” ще не було державою в класичному розумінні. Це була одна з форм соціальної організації, що зветься складним вождівством і знаходиться на стадії перетворення в державу [56, с. 100-102]. Не перейняли скіфи також і культурних зразків полісної організації сусідніх грецьких міст-колоній на чорноморському узбережжі, підтримуючи з ними лише торгівельні стосунки. Отже, скіфи привнесли до протоукраїнської культури певні побутово-господарські інновації, як то відгінне вівчарство, скотарство, конярство. Очевидно, дехто з протоукраїнського населення здійснював військові походи разом зі скіфами і було перейнято зразки військової організації.

Далі в епоху праукраїнських племен (VI ст. – середина IX ст.) відбувається становлення системи табу, традицій і звичаїв і системи найбільш функціональних норм-правил, необхідних для життєдіяльності племінних спільнот (для їхньої виробничої, господарської діяльності, соціальної організації тощо), які цілісно відображують і домінуючий господарсько-культурний тип, і спосіб життя кожної спільноти загалом. У цей час формуються уявлення праукраїнців про належне й неналежне, припустиме й неприпустиме, можливе й неможливе, бажане й небажане, сприйнятне й несприйнятне, відбувається становлення звичаєвого права як кодексу заборон на неналежну поведінку.

На цьому етапі закладаються і первинні риси характеру етносу. Згадуючи племена антів і склавинів, що населяли територію сучасної України після скіфів, імператор Маврикій зауважує: “Племена склавинів і антів подібні своїм способом життя, звичками, своєю любов’ю до свободи; їх ніяким чином не можна прихилити до рабства або покори: вони хоробрі

у своїй землі і витривалі, легко витримують спеку, холод, дощ, нестачу їжі” [213, с. 116]. Можливо, саме тут зародилися такі архитипічні риси українського національного характеру як волелюбство та надзвичайна витривалість й терпимість.

Далі починається слов'янський період розвитку, що відмічається стиранням і нівелюванням племінних відмінностей населення різних територій і появою на їх основі Київської Русі. Як відомо з історії, перші київські князі займалися здебільше завоюванням і приєднанням нових територій, а також утриманням цих територій у покорі. Тобто, у перший період розвитку “Держави русів” формується військова організація суспільства, що дає змогу відбивати напади кочових східних племен, а також брати данину з підлеглих земель для забезпечення князівської влади.

Швидко змінюється ситуація за часів правління Ігоря, Ольги та Святослава. Тоді були укріплені основи тогочасного суспільства, а саме поняття великокнязівського роду вже почало означати лише сім'ю Великого князя Київського та його найближчих родичів. У княжу добу (друга половина IX ст. – 1340 р.) соціальні вимоги і настанови перетворюються в поведінкові еталони, моделі, стандарти, які адресуються людям у вигляді “Слів”, “Житій”, “Повчань” тощо. У цей час формуються кордони Київської Русі, почала широко використовуватись “Руська правда” – звіт правових норм, окремі статті якого визначали штрафи за вбивства, приниження гідності, регламентував права ізгоїв, тощо. Цей юридичний кодекс відображав життєвий уклад руського середньовічного міста і був результатом західної зовнішньополітичної орієнтації Київської Русі. Київські князі в своїй державотворчій діяльності орієнтувались на Візантію, впроваджуючи схожу систему адміністрування. Володимир Великий остаточно вказав на “прозахідний” курс актом хрещення Русі. Християнство стало потужним чинником формування духовно-ціннісної сфери українців протягом всіх наступних століть. Воно, хоча і в східному його варіанті (православ'я), пізніше відмежувало етнос від мусульманських впливів. Православ'я характеризується такими поведінковими моделями як аскетизм, пустельництво, подвижництво, мучеництво, ратні подвиги, героїчна жертвність, які сформували особливий тип духовності православного світу, відмінний від західного католицизму та його похідних. Зазначені риси відвертали носія православ'я від активного суспільного життя, формували схильність до богошукання та містицизму, некритичну забобонність.

Взагалі, добу Київської Русі можна визначити як перший період формування державності: тут були закладені соціальні, політичні, економічні та ціннісні орієнтири українського етносу, котрі переймались у західних цивілізацій. У цей же час, другим після православ'я фактором орієнтації України був Степ. Вона, як погранична країна, зазнавала східних впливів орієнтальних степових імперій – Хазарії та Золотої Орди,

перебуваючи в політичній залежності від останньої. То були добре організовані військові кочові союзи, але слід зазначити, що і тоді, і пізніше в українському соціумі не виникала тенденція до запозичення державної політичної системи від орієнтальних імперій. Проте елементи побуту та мистецтва українців зазнали доволі виразних орієнтальних впливів, більшість яких панували до XIX ст.: пишні тканини, розкішний одяг, характерне взуття, низка східних страв, стилізований під східні форми посуд, елементи декоративного розпису та народного живопису, деякі музичні інструменти, зокрема кобза, та певна мелодика пісень. Схильність українців до яскравого та пишного вбрання і взуття збереглась і дотепер [127, с. 75]. Регулярні контакти козаків із кримцями сприяли проникненню татаризмів в українську мову. Зі степу козаки також запозичили елементи військової тактики, жорстокі покарання тощо [127, с. 75].

Після розпаду Галицько-Волинського князівства Київська Русь як держава, припиняє своє існування, а її землі були поділені між країнами Західної Європи й татаро-монгольською ордою. З цього часу починається різна історія західної і східної областей України. Західні регіони змінювались під впливом прогресивних Європейських країн (Польща, Австро-Угорщина), Східні пронизались впливами спочатку Золотої Орди, пізніше Російської імперії. Це була фатальна подія в житті українського етносу, яка відгукується й понині, проявляючись часом через радикалізм і непорозуміння між представниками двох географічних зон однієї країни.

Подальше національно-політичне життя України не пов'язувалось уже з державою, а мусило творити собі нові організаційні форми. Увесь розвиток життя на західноукраїнських землях відбувався під важким наступом Польщі, а східна Україна платила непосильну данину золотоординцям. Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженим королівською владою, гарантованими політичними свободами та становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати українську еліту [56, с. 219]. Тому населення перебуваючи під владою Польщі й Литви поступово проникалось західними цінностями, переймало систему державного та місцевого управління.

Наступним чинником, що додав нові риси українській ментальності, був феномен козаччини. Козацтво відновило перерваний державотворчий процес, оскільки вагомим був його внесок у розвиток матеріальної культури та духовного життя народу. Зрештою, з середини XVII ст. козацтво почало репрезентувати перед світом український етнос, а українці дістали назву “козацького народу”. Уперше у вустах Б. Хмельницького національна ідея отримує звучання, а саме – ідея возз'єднання всіх українських земель у незалежну від Польщі державу з козацьким устроєм. Генератором соціальної активності населення того часу виступав козацький ідеал. М. Грушевський охарактеризував його наступним чином:

“...сполучення такого широкого козацького самовластя з таким надзвичайним послухом і дисципліною найбільше й дивувало сторонніх. З одного боку, грізний гетьман, котрий одним словом веде військо куди хоче, посилає людей на загибель і одним рухом може віддати на смерть кожного; з другого боку, рада, котра поводитьсь зі своєю старшиною і з самим гетьманом надзвичайно безцеремонно, а старшина перед нею кориться і понижується, і взагалі наради ведуться без порядку, з галасом, криком, без якихось вироблених форм обміркування й голосування: кричать сваряться, кидають шапки, під першим враженням скидають гетьмана, а гетьман кланяється, понижується перед юрбою...” [60, с. 235-236]. Образ “козацької вольниці” закріпився в менталітеті українців як політичний ідеал, а образ козака, вихідця з народу, що захищає його від панського поневолення, став національним героєм – визволителем.

Як ми бачимо з наведеного уривку, для козацтва характерне поєднання рис анархізму з абсолютним послухом і підкоренням харизматичному лідеру – козацькому ватажку. Уходницький стиль життя змушував закріплюватись адекватні до степового життя поведінкові стереотипи. Утікач, уходник не визнавав над собою жодної влади, його вчинки, зокрема об’єднання у малі спільноти, ставали предметом особистого вибору. Уходництво формувало як раціональні елементи світовідчуття, так й ірраціональні. Воно сприяло пануванню серед козацької маси емоційно-вольового початку та утвердженню січового лідерства переважно на харизматичних засадах. Тому підтримка широких козацьких мас у походах замінювалась на активну протидію у буденному немілітарному житті, на партикуляризацію спільноти на окремі двори, а в політичному плані на відсутність єдності у вирішенні нагальних проблем.

Окрім раціональних рис українського козацтва, як то демократизм, патріотичність, воїнська честь, Я. Дашкевич вказує, що мали місце й такі ірраціональні елементи поведінки як анархічність, отаманство, жорстокість, підступність, розбишацтво, забобонність. Здобичництво “війною”, грабіж на “великій дорозі” чи в рідній волості розглядались як спосіб чесного заробляння “козацького хліба” [65, с. 28-30].

У політичних орієнтаціях козацтво було схильне до демократичного урядування, котре пізніше набуло легітимного оформлення в конституції П. Орлика (1710 р.). Поряд із цим найуспішнішим лідером у козацькому середовищі була особа, обрана не за демократичними процедурами, а керманич, наділений, перш за все, харизмою й сильною вдачею. Отже, при виборі політичного лідера переважають емоції, індивідуальні симпатії, відчуття “свого”, близького за духом та соціальним становищем.

Б. Хмельницький у свій час обрав для стратегічного партнерства Росію, пояснивши це етнічною й релігійною близькістю двох народів. Але планам Б. Хмельницького не судилося збудися. Сепаратна угода з Росією обернулася новою колоніалізацією України тепер уже під владою

імперської Росії. Знову процес державотворення в Україні заморожується майже на три століття.

Царський уряд того часу більше займався зовнішньою військовою політикою, не надто переймаючись внутрішнім впорядкуванням життя багатонаціональної держави. З цього приводу М. Карамзін пише: "... У нас дворяни, купці, міщани, поміщики та інші – всі вони мають свої власні права, загального немає, окрім назви руських" [56, с. 219]. Тому на даному етапі вплив російської культури на українську здійснюється в основному на культурно-побутовому рівні (мова, одяг, стиль індивідуальної поведінки, форми господарювання, організація селищних громад тощо). Досвід організації політичного життя, законодавчого процесу, правового регулювання, адміністрування того часу отримували населення західноукраїнських регіонів, які перебували в складі Польщі та Австро-Угорщини.

У складі Габзбурської монархії з 1848 року українство вперше отримало можливість, нехай і обмежену, прилучатися в ролі суб'єкта, до політичних процесів, що безперечно сприяло розвитку національного громадянсько-політичного руху, формуванню сучасної політичної нації, отриманню відповідного досвіду участі в державницьких справах, парламентарської діяльності, використаних у період державного будівництва 1918-1919 р.

Галичина була перетворена на "польську" провінцію, в якій державна адміністрація, судочинство та органи крайового і повітового самоуправління, освіти й культури опановувалися польськими колами, які цілеспрямовано продовжували політику суцільної полонізації. Ситуація для українців поліпшилась на початку ХХ ст., коли із введенням нового виборчого закону до Віденського парламенту 1907 року було обрано 32 українці. Поступово зміцнювалися позиції українців у сеймах.

Глибинної мінливості зазнала українська культура під час перебування України в довготривалому соціальному експерименті – Радянському Союзі. Тоталітарний режим відрізнявся дуже жорстким і наполегливим тиском, для українського суспільства це був той мутагенний фактор, що свідомо руйнував і розчиняв основні характеристики українців та інших національних груп як етносів. Для керування великою й мультинаціональною державою офіційна влада мала нейтралізувати національні відмінності, насаджаючи у будь-який спосіб уніфіковану, стандартизовану культуру "Радянського світу". Вплив, що чинився на Україну під час перебування в союзі з радянською Росією важко оцінити однозначно.

Звичайно, влада даного державного конгломерату носила насильницький характер, проявлялося в численних репресіях, голодоморах, загальній колективізації, уніфікувала національне розмаїття радянських республік, розмивала систему національних цінностей.

У добу радянського тоталітаризму (1920–1985) порушуються нормативно-звичаєві та ціннісно-сміслові “канони” української етнотипової поведінки, нівелюється принцип раціонального землекористування і трудової етики вільного господаря. Після розкуркулення й колективізації змінюється не тільки статус українського селянства, але й традиційні сільськогосподарські поведінкові стратегії українців, котрі базувались на працелюбності, господарливості й раціональному землекористуванні. У результаті цього відбулась деформація трудової етики українців та всього конативного шару української культури. Натомість сформувався поведінковий комплекс “людини-совка”, що відрізнявся халатністю й безвідповідальністю.

Але треба віддати належне й позитивному ефекту радянського періоду розвитку, що полягає в модернізуванні традиційної України. Так, зокрема, була подолана промислово-економічна відсталість за рахунок активізації урбаністичних процесів. Споконвіку аграрна країна насичується промисловістю, що в свою чергу спричинило зростання великих міст. Після 50-х рр ХХст. це зумовило відтік сільського населення до міст і збільшення прошарків робітничого класу та інтелігенції. Завдяки радянській політиці загальної освіти головні українські міста стають науковими, освітніми і, відповідно, культурними осередками. Україна отримує також досвід економічного господарювання, хоча і на принципах жорсткої централізації. За цей час формується багато соціальних інститутів, яких раніше не було в українському суспільстві – економічні, політичні, освітні, а також зростає загальний рівень культури й освіти нації.

Традиційно освіта і культура в Україні носила елітарний характер, будучи доступною лише невеликому прошарку української інтелігенції. Переважна більшість населення були представниками сільської громади з низьким рівнем освіти й національної свідомості. Звичайно, радянське “окультурення” було однобоким і надто заідеологізованим, проте воно було масовим, давало можливість долучитись до освіти, науки й мистецтва абсолютній більшості населення СРСР.

Таким чином, вплив Радянської Росії на українську ментальність був глобальним і неоднозначним. З одного боку, придушувались і знищувались суто національні риси, але, з другого – у суспільстві відбувалися модернізаційні процеси, що прискорили мінливість українського соціуму, надавши йому прогресивних рис і підтягнули до загального світового економічного рівня.

Культурна система України формувалась під впливом двох великих антропогенних зон: Сходу і Заходу, й увібрала в себе риси як тієї так і іншої. До радянського періоду основними чинниками формування культурних нашарувань були землеробські культури, що сформували певний тип господарства; “Руська Правда” надала легітимності основних норм, правил, заборон в суспільній поведінці; християнство (в

православному варіанті) оформило основні моральні й духовні орієнтири нації; козацтво стало прикладом національного героїзму й демократичних засад існування громади. Отже, за своїми політичним, адміністративним упорядкуванням українці більше тяжіють до заходу, а мистецтво, побут, стиль поведінки (домінування почуттєво-емоційної сфери, традиційності, консерватизму), духовність наближена до східної ментальності. Тоталітарний лад порушив існуючу традиційність в економічній і політичній підсистемах, натомість глибоко вкоренивши командно-планову модель в зазначених сферах. Ціннісні компоненти втім не зазнали такої глибинної трансформації, оскільки українська культура продемонструвала прибічність традиції. Саме тому не закріпились такі ісконно російські цінності як абсолютизм царської влади, відчуття поваги, любові й одночасно боязкості по відношенню до верховного правителя, насадження колективізму так і не викоренили з українського села цінність індивідуального господарства. У суспільній свідомості Захід ототожнюється з впорядкованістю, стабільністю й заможністю, Схід – навпаки, з хаотичністю, ірраціональністю і злиденністю. Тому сьогодні можна констатувати потяг переважної більшості до ціннісних атракторів західної організації життя суспільства. Територіальне розмежування країни, довготривалі періоди перебування під владою інших держав – все це не дозволяло сформуватись усталеній соціальній структурі суспільства. Специфіка української соціальної структурної визначеності полягала в домінуванні сільського населення з відповідним типом ментальності, відсутності ієрархічності в суспільстві, соціальні групи утворювались на основі родинних та емоційно-почуттєвих зв'язків, низьким відсотком національної еліти. Здавна на Україні тільки сім'я була досить міцною соціальною структурою, їй непритаманна розвиненість груп більш високого порядку. У добу національно-культурного руху (1596–1648) утверджується корпоративно-професійна поведінка, репрезентована діяльністю українських братств, які сприяли поширенню на українських теренах ідеї оборонної української національної самобутності, ідеї національно-культурного розвитку України, ідеї соціальної та національної рівності [42, с. 108]. Братства відігравали значну роль в індивідуальному самовизначенні людини й національно-релігійних організацій міщан та селян. У спеціальних братських домах відбувались сходи братчиків, обговорювались спільні справи, чинився суд, робилися внески і пожертви, влаштовувались колективні обіди тощо. Але такі групи були засновані на емоційних чинниках: співчутті, приязні, взаєморозумінні, а не на раціонально визначеному змаганні, співдіяльності, заради досягнення визначеної мети, подібно широким і відкритим громадам заходу, типу “спілки”. Причетність до родинних та кланових зв'язків мала більше значення ніж до раціональних, серед спільних цінностей більшу роль відігравали традиції та звичаї, ніж функціонально спрямована активність,

високим був ступінь релігійності.

Звичайно ці угруповання надавали певну емоційну підтримку й платформу для соціальної ідентифікації людини в нестабільному соціумі, але вони носили й негативні риси – настрої замкнутості, пасивності та утриманства, примітивні уявлення про зрівняльну справедливість, неприйняття майнової диференціації та конкуренції, ненависть до багатих, особливо в своєму середовищі, формувала схильність до культурної і суспільно-політичної племінної відокремленості, простіше: містечковості, клановості та кумівства. Ці стереотипи, на нашу думку, не подолані й досі.

Згідно з даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках соціологічного моніторингу “Українське суспільство: 1994-2004рр.”, тільки 41,1% респондентів вважають себе, перш за все, громадянами України, тобто менше половини опитаних. Для 32,3% – важливіша регіональна ідентичність: ця група опитаних більше бачить себе “ мешканцем села, району чи міста, в якому живе”, ніж громадянином України. Ще 31,1% відсоток опитаних продовжували ідентифікувати себе з неіснуючою уже державою – Радянським Союзом [212, с. 22]. Українська ментальність відрізняється замкненістю в своєму безпосередньому оточенні (сімейність, клановість). Такі реалії розвинутого громадянського суспільства як активні соціальні рухи, масові організації, корпорації, асоціації, засновані на професійних та ідеологічних засадах, сильне політичне, економічне, ідеологічне лоббі, ефективні опозиційні організації не наслідуються нашим суспільством, що є серйозною перепорою у процесі мінливості політичної сфери й наближенню до розвинутих форм існування громадянського суспільства.

Як показують соціологічні опитування Інституту соціології НАНУ України, проведені протягом 1994-2003 рр, домінанта ціннісної ментальності України не виходила за межі індивідуального та групового виживання в скрутні часи суспільних перетворень. Вона обмежувалася тільки чотирма вітальними цінностями: “міцне здоров’я”, “міцна сім’я”, “благополуччя дітей”, “матеріальний добробут” [212, с. 422].

В українській ментальності характерні індивідуалізація та атомізм суспільного життя, відсутність ієрархічності та корпоративності. Ще однією характерною рисою української соціальності в минулому є досить вузький прошарок інтелігенції взагалі, і національної еліти зокрема. Українцям була відома саме селянська, переважно землеробська община. Періодичні поглинення більшості національної еліти сусідніми державами та цивілізаціями сприяли тому, що в історії України селянство виконувало роль активного суспільного чинника. Це сприяло поширенню селянської землеробської ментальності серед усього суспільства.

Ані реформи, ані розвиток капіталістичних відносин не змогли істотно змінити соціальну структуру в Україні. Навіть на рубежі XIX – XX ст. 93% українців залишалися селянами, що визначним чином впливало на

суспільну свідомість, культуру, побут, систему моральних цінностей українського народу. На Україні так і не сформувалась характерна для середньовічної Європи замкова культура, що була прототипом більш пізньої міської культури й породила найактивніший у соціально-політичному та економічному плані соціальний клас – буржуазію, який стає “локомотивом” прогресивного європейського розвитку. В Україні феномен середньовічного замкового міста наявний лише локально на західних землях і був, відголосом шляхетського та угорського панування, а не національним культурним надбанням.

Радянський період, у принципі, не привніс ускладнення в соціальну ієрархію, оскільки теж пропагувались близькі для українців “рівність і братство”, втілюючись в формулі “2+1” – два класи (селянський і робітничий) і один прошарок (інтелігенція). У ці часи лави інтелігенції зростають, проте це скоріше радянська інтелігенція, а не українська, тобто переважна більшість її національно несвідома. Мізерність представників української національної еліти й понині негативно відображується на процесах державобудування, культурного відтворення й розвитку. Національна еліта в суспільстві відіграє важливу кумулятивну роль, оскільки є носієм найкращих традицій і високої духовності нації. У кризові, перехідні моменти розвитку вона виступає “локомотивом” соціальних перетворень.

Перебуваючи під владою трьох держав – Росії, Польщі та Габзбурзької монархії, українська інтелігенція мала пристосовуватись і переймала риси домінуючої культури (мову, традиції, звичаї, образ життя), через гоніння, відхрещуючись від радикальних проявів власного націоналізму. Через це в українській свідомості сформувався й надовго закріпився так званий комплекс малоросійства – відчуття вторинності й підпорядкованості іншим домінуючим культурам, зокрема російській. Як зазначає український історик І. Дзюба: “... Хоч в межах малоросійства деяким громадським і культурним діячам удавалося обстоювати окремі елементи національних цінностей, все ж у загальному історичне малоросійство було ідеологічною, культурною і психологічною перешкодою на всіх етапах боротьби за державну незалежність, і хоча свідоме українство намагалось подолати його, воно й сьогодні ще відчутно себе виявляє, особливо в культурному та психологічному аспектах” [69, с. 10].

На розрізних українських землях більшість населення навіть не знала своїх національних лідерів. Офіційна влада в суспільній свідомості ототожнювалась з панівним класом – гнобителем робочого люду й селянства. Натомість народні ватажки отримували довіру серед цих соціальних прошарків, наділялись харизмою і підносились до рангу національних героїв. Цю рису політичної свідомості ми можемо спостерігати і зараз – отримують більше довіри ті політичні лідери, що створили образ народного обранця (В. Ющенко, Ю. Тимошенко).

Отож для сучасної України різке соціальне розшарування, особливо виникнення невеликого пласту дуже заможних людей є практично новою історичною реалією. Сучасна національна еліта є, скоріше, породженням часу, ніж носієм національних цінностей, але слід вказати, що для формування дійсно свідомої національної еліти має пройти час і змінитися декілька поколінь.

Історичний огляд розвитку українського суспільства дав можливість визначити деякі константи матеріальної й духовної української культури, що сформувались у минулому і впливають на сучасне, зумовлюючи специфіку українського перехідного суспільства сьогодні.

Перебування на Кордоні між двома антропологічними зонами – Заходом і Сходом зумовило різноманітності в ментальності східного і західного населення України.

У західних областях більше розвинена психологія індивідуального господарювання й підприємництва, більшою мірою поширені західноєвропейські політичні й культурні орієнтації, підкріплені сімейно-родинними зв'язками. Значну частину етнічного складу становлять західні слов'яни. У цих етносів історично склалися найміцніші традиції консолідації на національному ґрунті.

Центральна і північно-східна Україна є історично основними регіонами розселення Українського етносу. Переважає сільське населення колгоспного типу. Міста, які останніми десятиріччями різко розрослися за рахунок маргіналів із села, мають значний прошарок людей з близькою до селянської психологією. Традиції приватного підприємства значною мірою тут стерті за часів радянської влади, тому ідеї ринкової економіки сприймаються обережно, з пересторогою. Існують давні й широкі економічні, культурні та сімейно-родинні зв'язки з Росією та Білорусією.

Особливою етнонаціональною специфікою відзначається Крим та південно-східний регіон. Останній – традиційно промислова зона країни, де переважають політичні та соціально-економічні цінності робітничого класу. Етнічний склад населення найбільш різноманітний порівняно з рештою території України. Поряд з українцями великий відсоток росіян та представників південних народів. Населення переважно російськомовне.

Така розмаїтість етнічно-національного складу країни накладає певні обмеження на реалізацію єдиної культурної політики уряду для всіх регіонів країни. Прикладом є неоднозначна оцінка введення української мови як єдиної загальнодержавної на всій території країни. Але слід зазначити, що не дивлячись на певні розбіжності в національному характері серед українців різних географічних зон, останні виказують високий рівень терпимості й лояльності по відношенню до всіх національних меншин, що мешкають на території України. Це, в свою чергу, є позитивним фактором у формуванні громадянського суспільства, що ґрунтується не на етнічно-національних засадах, а на демократичних цінностях свободи й правової

рівності всіх членів суспільства.

Розташування України на Великому Кордоні, чи не найбільший відбиток, наклало на політичну сферу, зокрема на геополітичні орієнтації та політичні стереотипи. Її виразом була не тільки геополітична розколотість національних еліт, але і багатовекторність чинних урядів Гетьманщина, Запоріжжя, пізніше – ЗУНР, УНР та, врешті, незалежної України. Для всіх зазначених урядів характерне балансування між різними політичними центрами, одночасна дія в усіх напрямках, постійна зміна союзників на ворогів і навпаки [127, с. 79]. Мабуть, ситуація багатовекторності України зміниться лише у випадку сильного зовнішнього впливу, що врешті й визначить її остаточний вибір.

Дія таких межових чинників як “загроза знищення”, “грань смерті” “випадковість”, “історичний шанс”, “незахищеність” та інші сформували певні риси національного характеру українців. Серед них можна відмітити високу здатність до пристосування, і в той же час, прагнення зберегти свою етнічну приналежність і традиційні цінності. “Ще одна риса країн міжцивілізаційного пограниччя, зазначає О. Мостяєв – збереження архаїчних рис соціальної поведінки та організації, властивих до або ранньокласовому суспільствах” [127, с. 75-81]. Прагнення українців бути самими собою (сутність та походження якого здебільше не має раціональних пояснень і часто зводиться до недостатньо ясного поняття сили національного духу) постійно та наполегливо відтворювалась.

Весь уклад українців з давніх часів до наших днів, їх ментальність свідчить про постійне прагнення до самодостатності та спрямованості їх буття на самих себе. З самого початку заявляється самоцінність людського життя, прерогатив прав людини, автономність та самовизначеність у світі.

Консервативні поведінкові практики поширювались завдяки культу “старовини” (що був ціннісно-смісловим стрижнем народної пам’яті через свою зорієнтованість на гідне пошанування минулого). Цей культ був характерною рисою української ментальності впродовж століть, а в XVI ст. перетворюється на офіційну формулу “Ми старини не рушаємо, а новини не уводимо”, детермінуючи поведінкові стратегії українців.

Парадоксом української культури є поєднання традиційності консервативності з її високою відкритістю для зовнішніх впливів та інновацій. За даними експертного дослідження, високий рівень відкритості української культури відмітили 45,2 % експертів. Крім того, експерти застерігають у перспективі від беззастережного для розвитку національної культури рівню відкритості, який стає небезпечним.

О. Мостяєв відмічає, що вже в самому національному характері українців поєднується раціоналізм, передбачливість та систематичність із високою роллю емоційно-вольового початку та мінливістю суспільних настроїв, корпоративний індивідуалізм – з анархічністю. Демократизм, схильність до прийняття колективних рішень поєднується з

багатовекторністю геополітичних орієнтацій національної еліти та внутрішньою нестабільністю політичної влади [127, с. 80].

Політична та економічна поведінка сучасних українців також зумовлена минулим. Протягом усього історичного існування постійно виборюючи владу, українці звикли лише до боротьби, не маючи достатнього досвіду утримання та подальшого культивування влади. Національна свідомість та політична активність населення завжди підвищувалась лише під час повстань, воєн, революцій, у стабільні моменти розвитку вона перебувала в пасивному “замороженому” стані. Успішною була лише військова організація суспільства (Київська військова дружина, Галицько-Волинське князівство, Запорізька Січ).

Політичне лідерство після падіння Київської княжої династії мало не спадковий, узаконений характер, а тимчасовий спонтанний і харизматичний. Довіру й повагу отримували здебільшого харизматичні лідери (Хмельницький, Махно, Петлюра), що були вихідцями з народу, а не представником вищої й заможної верстви. З цього приводу дуже влучними і справедливими навіть для сьогодення є слова О. Вишні: “Ми весь час чомусь орієнтуємось на те, що прийде дуже мудрий, дуже освічений і патріотично налаштований герой і щось зробить” [213, 75]. Дослідження виборчої поведінки громадян України показують, що ставлення до тієї чи іншої політичної сили визначається емоційно-почуттєвими чинниками. При цьому, певна політична партія або організація ототожнюється з особою її лідера.

Постійна невизначеність і загроза зовнішньої експансії сформували в національному характері пасивність, фаталізм, радикалізм, замкнутість, відстороненість, прагнення скористатись ситуацією для наживи тощо. В сучасних умовах це проявляється через клановість в політичній організації, через спрямованість переважно на сьогодення в економічній поведінці, тобто на прагнення швидко отримати прибуток і небажання працювати на перспективу. Взагалі можна констатувати специфіку ставлення українців до часу: ми намагаємось “вхопити момент”, скористатись ним. Через відчуття невпевненості в майбутньому спостерігається відсутність перспективного бачення й далекоглядного стратегічного планування, що також є серйозними перепонами на шляху мінливості економічної і політичної сфери.

Внутрішні процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, як і його минуле є фактором детермінації мінливості системи. На наш погляд, визначним фактором впливу на соціальну мінливість в сучасній Україні є внутрішні політичні процеси. Фрагментарність політичного поля країни, уповільнює природний процес мінливості і не дає реалізуватись одній з альтернатив подальшого розвитку. І це теж є особливістю нашого історичного розвитку.

Повертаючись до синергетичного пояснення подій, можна зазначити,

що в нашій історії діє фрактал, що передбачає надмірну мозаїчність політичного поля в перехідні моменти, і боротьба за владу з зовнішнім ворогом постійно перетікає у внутрішню боротьбу чисельних політичних сил. Ілюстрацією до даного положення є три визначні моменти української історії: період роздрібненості Київської Русі, Руїна, період УНР (1914-1918 р.).

Після смерті Володимира Мономаха Київська Русь залишилась без керманіча, сильного лідера, що зосереджував в єдиних руках владу над всіма її землями. Розсадженим по різним князівствам його діти, бажаючи теж тримати землі в одних руках, розпочинають міжусобні війни, чим перешкоджають подальшій розбудові країни і ослаблюють її зсередини для зовнішнього ворога.

Цей перехідний період позначається надмірною мінливістю князівської влади, престол поперемінно переходить до різних рук. Ось лише декілька прикладів: Мстислав великий займав новгородський, ростовський, смоленський, знову новгородський, білгородський, київський князівський столи. Юрій Долгорукий був князем ростово-зуздальським чотири рази, переяславським – двічі, городецько-остерським – один раз, київським – тричі. При цьому не слід забувати, що пересування князів по країні проходило з численною свитою. Звичайно, така непослідовність дій володарів не викликала довіри й поваги у підданих, не сприяла консолідації населення навколо князівської влади.

Пізніше Галицько-Волинська земля стала своєрідною конфедерацією менших князівств, які, попри боротьбу між ними, залишалися частинами єдиного цілого. У той час, коли зміцнювалась державність західних і північних сусідів – Польщі, Угорщини, Литви – посилювались напади Орди, у Галицько-Волинському князівстві точилися криваві міжусобиці – все це знекровило Русь і вона пала жертвою експансії.

Наступним етапом “реставрації” української державності вважається доба козаччини. Видатна роль становлення державницьких елементів належить Б. Хмельницькому. Б. Хмельницький був для українців видатним харизматичним лідером, який зміг консолідувати і активізувати все козацтво на боротьбу і створення власної національної держави. Після смерті козацького ватажка й національного лідера розпочались чвари і внутрішня боротьба за владу серед його старшини, що були виразниками різних політичних і геополітичних інтересів, чим скористався царський уряд і Україна знову втратила шанс на відбудову державності.

Як ми можемо судити з історії, політичний процес в Україні відбувається не шляхом спадкоємності, оскільки постійно переривалась традиція передачі влади від одного лідера до іншого. Тому формування політичних інституцій носило спорадичний і тимчасовий характер.

Третьою спробою відновлення державного устрою став період 1914-1918 р. ХХ ст., яка знову закінчилась поразкою останньої. Соціально-

політичні події того часу склались сприятливо для відродження української державності, проте внутрішня неузгодженість провідної української еліти не дозволила створити і втілити єдиний проект майбутньої держави.

Українська еліта розділилась на декілька таборів. Інтелігенція, що мешкала в межах Російській імперії, очікувала, що війна створить умови для піднесення національного руху і сприятиме демократичному вирішенню українського питання. Так редактор журналу “Украинская жизнь” Симон Петлюра в своїй статті “Війна та українці” відзначав, що серед України не має австрійської орієнтації й вони сповнені бажання виконати свій громадянський обов’язок перед Росією. Одночасно він висловлював сподівання, що по завершенню війни ставлення російського уряду до українців зміниться на краще та українське питання буде поставлене на порядок денний.

На це Головна Українська Рада у Львові відповідала: “Історичний ворог України не може спокійно дивитись, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ... може жити своїм національним життям... Перемога Росії мала би дати українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, в яким стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ стати єдинокордо проти царської влади, при тій державі, в якій українське національне життя нашло свободу розвитку. Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більшою буде поразка Росії, тим швидше проб’є година визволення України” [122, с. 81].

Під час Першої світової війни в організованому українстві, центральній Раді і Директорії Української народної Республіки – Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) і напівліберальна Українська партія соціалістів – федералістів (УПСФ). [56, с. 356]

У цьому пункті державність могла б врятувати тільки консолідація усіх політичних сил та лідерів заради єдиної мети – створення незалежної держави. Цей історичний аттрактор не реалізувався через слабкість і неузгодженість дій політичних лідерів націоналістичного спрямування, його перемогла інша історична альтернатива – соціалізм, що був ідеологічно привабливішим для українського населення (селянства в більшій свої масі). Тому народну підтримку отримали не націоналістичні ідеї і прозахідні лідери, а соціально-визвольний рух, очолюваний Н. Махно – лідером визволителем погнобленого селянства, що отримав широку масову підтримку. Після цих подій Україна на 70 років потрапила до тоталітарного радянського ладу. Державно-політичний розвиток України являє собою тривалі періоди роздрібненості українських земель, що перебували під владою інших держав, і дуже короткими періодами

відновлення державності (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Козачина, УНР). Періоди державності були надто короткими для формування державницьких засад й інститутів. Але і періоди перебування під владою інших держав були не достатньо тривалими, для остаточної асиміляції і розчинення українців серед інших націй. Наприкінці 80-х початку 90-х років Радянський Союз розпався. Історія надала Україні визначальний шанс ствердитись як незалежна держава на світовому політичному просторі. Але одвічні, старі проблеми – серединне геополітичне розміщення, слабкість державницьких засад отримали нове звучання. Як це парадоксально не звучало б, але в перехідний момент ми спостерігаємо реалізацію того ж біфуркаційного сценарію, що мав місце під час роздроблення Київської Русі, в період Руїни і короткочасного існування УНР. Відсутність сильного харизматичного лідера стає причиною роздрібненості політичних сил, непорозуміння серед лідерів і небажанням еліти виступати єдиним фронтом для досягнення національних інтересів. Сучасна політична еліта живе тільки теперішнім часом і не дивиться далеко в майбутнє, турбується більше питаннями утримання наявної влади ніж стратегією подальшого розвитку країни. Таке внутрішнє політичне становище в сучасній Україні формує негативний імідж держави на міжнародній арені й характеризує її в очах світової спільноти як нестабільну і непередбачувану країну.

Згідно з моделлю механізму мінливості, запропонованою в підрозділі 2.3. (див. рис. 2.2) виокремимо три можливі сценарії подальшого розвитку України.

Перший – гомеостатичний, що полягає в поверненні до попередніх основ життєдіяльності. Звичайно, тотальне воскресіння радянського минулого навряд чи можливо, але його модернізований оновлений варіант – це цілком можлива альтернатива, якщо враховувати, що серед населення середнього та похилого віку, спостерігається фетишизація картин минулого Союзу. Звичайно, оновлений соціалізм можливо дасть таку очікувану сьогодні стабільність, проте знову відкине нас на декілька років назад і заморозить процес державотворення.

Другий варіант розвитку – самий загрозливий і в той же час близький до реалізації. Сьогодні можна спостерігати поступове наближення до зони, так званого, дивного атрактору, тобто до соціально-політичного хаосу. Дана альтернатива локалізується в разі неспроможності української еліти втримати владу й руйнації державності. Це пов'язано з тенденціями перетворення української території на сировинну базу й джерело дешевої робочої сили для розвинутих країн Заходу і Сходу. Або знову змушені будемо повернутись до протекторату Росії.

Третій сценарій пов'язаний з пошуком стабільного руху до інформаційного суспільства через розбудову громадянських засад існування. Вже немало зроблено на цьому шляху: задані основні

економічні орієнтири, сформовані законодавчі, судові та виконавчі інституції державної влади. Такі риси національної свідомості, як надмірна фрагментарність політичного поля, домінування радикалізму в політиці, недовіра до влади з боку населення, і найбільше, відсутність загальної ідеологічної основи й розмитість образу майбутнього не дають остаточно реалізуватись даній альтернативі.

Зовнішня детермінація мінливості соціальної системи України представлена сучасними глобалізаційними та євроінтеграційними процесами, що через високий рівень відкритості української культури здійснюють відчутний і всезагальний вплив. Але слід відзначити, що мінливість культурного середовища, посилена зовнішньою дією, відбувається поки тільки на поверхневому рівні і не зачіпає ментальних основ. Сьогодні більшість дослідників відмічають істотні зрушення в економічній, соціокультурній, політичній і духовній сферах, що наближають нас до реалізації громадянського суспільства і західного лібералізму [68, с. 121].

У період українського державотворення (1991 – 2007 рр.) в економічній сфері, відмічає Т. Воропаєва, поширюється прагматична, споживацька, ліберальна, корпоративна, підприємницька поведінка. Поступово утверджується підприємницькій етос і новий український солідаризм як поведінкові моделі європейського типу [42, с. 110]. Хоча дослідники відмічають, що трансформація капіталістичного типу відбувається в Україні з великим запізненням і здійснюється скоріше штучним шляхом, ніж еволюційним.

Багаторічні дослідження (1993–2007рр.) українського студентства показують, що поведінкові стратегії молодих українців все більше “дрейфують” від патерналізму, уникання і пристосування до співробітництва, конкуренції і компромісу. Українська поведінкова культура поступово “дрейфує” від східної “культури сорому” (доба Київської Русі) до західної “культури вини”(доба Романтизму), виокремлених Р. Бенедіктом [17, с. 36].

Необхідність плюралізації ідей, думок, соціальних інститутів знаходить своє вираження не тільки в політичній сфері (багатопартійність), але й у сфері суспільних утворень: формування недержавних суспільних організацій і рухів різного масштабу, і різної спрямованості (від економічних до національних, від благодійних до політичних). В них концентруються певні інтереси, в тому числі і масові. Зазначені вище трансформаційні процеси в усіх соціальних сферах і в самій поведінці українців відбуваються все ж таки на поверхневому рівні. Як ми вже казали, після розпаду тоталітарної держави на глибинному рівні існування суспільства утворився ціннісний вакуум, соціальним наслідком якого була втрата як індивідуальної, так і суспільної ідентифікації. Сьогодні зовнішньо-показова сторона відіграє визначальну роль. Оскільки для

людей, які втратили стару ідентифікацію й соціальну приналежність, зовнішні показові прояви культури (манера поведінки, стиль спілкування і мовлення, зовнішній вигляд, атрибути статусу) є найпростішим способом віднайти нову ідентичність. Внаслідок цього українська культура значно прискорила формування в собі елементів так званої масової культури, в межах якої людина, як носій масової свідомості, спроможна лише до некритичного наслідування стандартних, нав'язаних їй через систему соціальних маніпуляцій форм поведінки й мислення.

Отже, після здійсненого аналізу можемо зазначити певні особливості мінливості соціальної системи в сучасному українському суспільстві. По-перше, мінливість тут відзначається тотальністю. Тобто її результатом є навіть не зміни, а нова побудова структурних основ суспільства. Глибоко вкорінений тоталітаризм не дозволяє поступово змінити деякі параметри й форми існування соціуму. Внаслідок чого попервах реалізувався спаплюжений варіант демократизації – свавілля в економіці поєднувалось з кісністю бюрократичних засад і ціннісною дезорієнтацією. По-друге, мінливість українського соціуму набула масштабності на поверхневому культурному рівні. Зовнішньопоказові атрибути буття суспільства під дією активних західних впливів набувають нових форм та змісту. Чого не можна сказати про глибинну мінливість – вона значно уповільнюється існуючими ментальними заборонами. По-третє, найприроднішим варіантом мінливості для України є утворення громадянського суспільства, що генетично обумовлене історичним прагненням до демократії, індивідуальної господарської ініціативи, високим рівнем відкритості української культури для інновацій. У той же час сучасна політична нестабільність, а також ментальні риси (клановість, пасивність, відвернутість від майбутнього і зосередження тільки на сьогодні, прагнення до швидкої наживи, декларативна майнова рівність тощо) накладають серйозні обмеження для глибинної мінливості і уповільнюють її реалізацію.

* * *

Таким чином, в ході вивчення теоретичних аспектів соціальної мінливості автор доходить наступних висновків:

По-перше, здійснено порівняльний аналіз мінливості біологічної і соціальної систем, в ході якого виявлена принципова схожість проявлення феномену мінливості в системах різної природи. Мінливість є принципом існування системи, що обумовлює пластичність її структури, форм і поведінки відносно вимог середовища, сприяє її адаптації і відкриває природні шляхи подальшої еволюції системи. Мінливість як природній для будь-якої системи механізм реалізує найбільш актуальний для неї варіант

еволюції (який відповідає її внутрішньому змісту). Висвітлено її роль як властивості, продукту, процесу і механізму. Також виявлено специфіку дії соціальної мінливості, що полягає в наявності соціального суб'єкта, активність якого веде до штучних реформаторських перетворень, у різній природі детермінації змін (речовинній і діяльнісній), наявністю різного рівня ступенів свободи (перевага належить соціальним системам). Свідома поведінка суб'єктів, їх волевиявлення, не зупиняють природних змін, але можуть суттєво затягнути/уповільнити цей процес або направити в інше русло.

По-друге, розкрито морфологію явища і побудовано трирівневу модель соціальної мінливості: 1-й рівень включає характеристики, що визначають людство як природну цілісність, котра непідвладна простору й часу, перебуває у синкретному стані як сукупність архетипів, символів, принципів світопорядку; 2-й рівень характеризує мінливість у просторовому дискурсі як глибинне явище, що утримує культурологічне ядро і детермінує саморозгортання будь-якої соціальної системи, складається з ціннісно-сміслових одиниць, притаманних різним типам цивілізацій, утворює їх унікальну культуру; 3-й рівень віддзеркалює поверхневу мінливість, тобто плинну у часовому вимірі, компоненти якої змінюються порівняно швидко і визначають конкретний історичний етап розвитку певного суспільства (стиль, мода та захоплення); доведено, що завдяки активізації поверхневої мінливості відбуваються функціональні зміни в суспільстві, а завдяки глибинній – кардинальні структурні перетворення соціального світу, що знаходяться в дискурсі загальноеволюційного руху світової спільноти.

По-третє, відтворено специфіку динаміки мінливості як механізму саморозгортання соціального світу, іманентною метою якого є локалізація найактуальнішого для системи шляху еволюції, що, з одного боку, відповідає її внутрішньому змісту, з другого – мінімізації затрат енергії на структурно-функціональні перебудови; складається з п'яти послідовних стадій: 1) тиск на систему імпульсів внутрішнього і зовнішнього середовища; 2) оцінка імпульсів, що мають загрозливу енергетику для цілісності системи; 3) реакція системи на імпульс (зворотній зв'язок); 4) вибір системою майбутнього стану (точка біфуркації); 5) реалізація одного з трьох сценаріїв: досягнення нової впорядкованості, відтворення існуючого порядку, входження у затяжний хаос з можливою руйнацією.

По-четверте, відтворено основні синергетичні закономірності мінливості соціальних систем: модифікація соціальних систем відбувається за найменшим енергозатратним напрямом; траєкторія мінливості детермінується змістом культурологічного ядра системи, в якому закладено її минуле, сьогодення і майбутнє; соціальний суб'єкт при узгодженні управлінської діяльності держави і громадянського суспільства з внутрішнім рухом системи виступає каталізатором цілераціональних змін, у протилежному випадку – інгібітором, тобто гальмує їх розвиток.

По-п'яте, визначено специфіку дії мінливості в українському соціумі як перехідному суспільстві. Вона характеризується тотальністю перетворень, підвищеним темпом на поверхновому культурному рівні, і значною затримкою на глибинному рівні, що зумовлено існуючими “ментальними заборонами” та високим рівнем хаотичності сучасної політичної ситуації.

Література до четвертого розділу

1. *Аванесова Г. А.* Синергетические аспекты межцивилизационного взаимодействия в условиях глобализации / Г. А. Аванесова // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С. 463–477
2. *Акофф Р. Л.* Планирование будущего корпорации: пер. с англ. / Акофф Р. Л. – [общ.ред. и предисл. В. И. Данилова-Данильяна]. – М. : Прогресс, 1985 – 327 с., ил;
3. *Алтухов В. Л.* Философия многомерного мира / В. Л. Алтухов // Общественные науки и современность. – 1992 – № 1. – С. 15 – 27;
4. *Андрущенко В. П.* Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу Віктор Петрович Андрущенко – К. : ТОВ “Атлант ЮемСі”, 2005. – 498 с.
5. *Анисимов С. Ф.* Ценности реальные и мнимые (критика христианского истолкования и использования ценностей жизни и культуры) / Сергей Федорович Анисимов. – М. : “Мысль”, 1970. – 183 с.
6. *Антипов Г. А.* Проблемы методологии исследования общества как целостной системы / Г. А. Антипов, А. Н. Кочергин; [отв.ред. Ю. Г. Марков; АН СССР. СО. Ин-т истории, филологии и философии]. – Новосибирск : Наука. СО., 1988. – 258 с.
7. *Аристотель* Сочинения: в 4 т. / В. Ф. Асмус (ред.); АН СССР. Институт философии. – М. : Мысль, 1975. – 550 с.
8. *Афанасьев В. Г.* Системность и общество / Виктор Григорьевич Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
9. *Ахиезер А. С.* Критические пороги социальных систем / А. С. Ахиезер, Г. А. Гольц // Общественные науки и современность. – 1992. – № 1. – С. 45-54.
10. *Бакиров В. С.* Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / Виль Савбанович Бакиров. – Х. : Высшая школа, 1988. – 150 с.
11. *Барулин В. С.* Социальная философия: [Учеб. для студ. вузов] / Владимир Семенович Барулин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Фаир – Пресс, 2002. – 500 с.
12. *Баскаков А. Я.* Методология научного исследования: [Учеб. Пособие для студ. вузов] / Алексей Яковлевич Баскаков, Николай Васильевич Туленков; Межрегиональная академия управления персоналом (МАУП) – К. : МАУП, 2002. – 214 с.

13. *Бевзенко Л.* Життєвий успіх, цінності, стилі життя / Любовь Бевзенко // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 4. – С. 132 – 151
14. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / [В. Л. Иноземцев (пер. с англ.)]. – М. : Academia, 1999. – 787 с.
15. *Белл Д.* Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія / [Віталій Лях (упоряд.)]; Міжнародний фонд “Відродження”. – К. : Либідь, 1996. – С. 194 – 250;
16. *Белл Д.* Социальные рамки информационного общества : пер. с англ. // Новая технократическая волна на западе / [П. С. Гуревич (сост.)]. – М. : Прогресс, 1986. – С. 330 – 342;
17. *Берг Р. Л.* Генетика и эволюция: Избранные труды / Раиса Львовна Берг; [отв. ред. С. И. Малецкий, Л. Д. Колосова], РАН СО. Ин-т цитологии и генетики. – Новосибирск : ВО “Наука”. Сибирская издательская фирма, 1993. – 283 с.
18. *Бех В. П.* Генезис соціального організму країни: монографія. / Володимир Павлович Бех – 2-е вид., доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.
19. *Бех В. П.* Социальный организм / Владимир Павлович Бех. – Запорожье : РА “Тандем-У”, 1998 – 186 с;
20. *Бех В. П.* Фірма в дискурсі організмової ідеї: монографія / В. П. Бех, А. В. Гашенко – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 376 с.
21. *Бех В. П.* Соціальний організм країни / В. П. Бех. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 306 с.;
22. *Бех В. П.* Человек и вселенная: когнитивный анализ: монография / В. П. Бех. – 2-е изд. Доп. – Запорожье: Просвіта, 1999. – 148 с.
23. *Бех Ю. В.* Саморозгортання соціального світу: монографія / Юлія Володимирівна Бех. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 248 с.
24. *Биология.* Толковый словарь с английскими эквивалентами / В. П. Андреев, А. Г. Макаров, Г. И. Дубенская, Е. Ф. Сороколетова. – СПб. : Лань, 1999. – 448 с.
25. *Биология:* Большой энциклопедический словарь / Абрамов И. В., Абрамов И. И., Агафонов Н. П., Агре Н. С., Адрианов О. С.; [М. С. Гиляров (гл.ред.)]. – 3-е репр. изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1999. – 864с. : ил. – (Большие энциклопедические словари).
26. *Биология:* Справочное пособие / А. А. Слюсарев, А. В. Самсонов, В. Н. Мухин и др.; [ред. В. А. Мотузного (ред.)]. – К. : Вища школа, 1985. – 368 с.
27. *Биология:* Энциклопедия / гл. ред. М. С. Гиляров. – М. : Большая Российская Энциклопедия, 2003. – 884 с. – С. 65, 394-395.
28. *Біологічний словник* / За ред. К. М. Ситника, О. П. Топачевського. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Вища школа, 1986. – 679 с.: мал., 4 л. іл.
29. *Блауберг И. В.* Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности / Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. – М. : “Знание”, 1969. – 48 с
30. *Блэк С.* Паблик рилейшнз. Что это такое? / Семюел Блек. – М. : Новости, 1990. – С. 15.
31. *Бляхер Л. Я.* Проблема наследование приобретенных признаков. История априорных и эмпирических попыток ее решения / Леонид Яковлевич Бляхер. – М. : Изд-во “Наука”, 1971. – 274 с.; ил. – (Шмуцтит: АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники).

32. *Бойко-Бойчук Л.* Методика синергетичного аналізу соціально-політичних систем (теоретичний аспект) / Лариса Бойко-Бойчук // *Людина і політика*. – 2004. – № 4. – С. 92–105
33. Большая Советская энциклопедия / [ред. – состав. Б. А. Введенский]. – 2-е изд. – М. : Большая советская энциклопедия, 1956. – Т. 39: Сигишоа-Соки, 1956. – С. 524.
34. *Брайс Д.* Современные демократии / Д. Брайс. – М. : “Прогресс”, 1992. – 203 с.
35. *Бурлачук В. Ф.* Символ и власть: роль символических структур в построении картины социального мира / В. Ф. Бурлачук; НАН Украины; Институт социологии (Киев) – К. : Институт социологии НАН Украины, 2002. – 266 с.
36. *Быченков В. М.* Сверхколлективные образования и безликие формы социальной субъективности / В. М. Быченков. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – 976 с.
37. *Вагурин В. А.* Синергетика эволюции современного общества / Владимир Афанасьевич Вагурин. – Луганск : Копицентр, 2005. – 200 с.
38. *Василенко И. А.* Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнерства / Ирина Алексеевна Василенко; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Философский факультет. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 272 с.
39. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации) / В. В. Василькова. – СПб. : Издательство “Лань”, 1999. – 480 с. – (Серия: “Мир культуры, истории и философии”)
40. *Василькова В. В.* Синергетика и социологический эволюционизм / В. В. Василькова // *Синергетическая парадигма*. – 2003. – № 1. – С. 50–58
41. *Волобуев В. П.* Выбор путей общественного развития: теория, история, современность. – М. : Политиздат, 1987. – С. 267-268
42. *Воропаєва Т.* Поведінкова культура українців (етнотипова поведінка, стиль життя і національний характер) / Т. Воропаєва // *Календар: зб. науков. Праць*. – К., 2007. – № 2. – С. 108.
43. *Гегель Г. В. Ф.* Лекции по философии истории / [А. М. Воден (пер.), Ю. В. Перов (вступ. ст.), К. А. Сергеев (вступ.ст.)]. – СПб. : Наука, 2000. – 479 с. – (Слово о сущем)
44. *Гегель Г. В. Ф.* Сочинения / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Наука, 1959. – Т. IV. – М. – 440 с.
45. Генетические коды цивилизации : материалы третьей научной конференции [“Человек и природа – проблема социоестественной истории”], (сентябрь 1994 г., Феодосия, Республика Крым) / [Кульпин Э. С. (ред.)]. – М. : “Московский лицей”, 1995. – 200 с.
46. *Герцен А. И.* Сочинение в девяти томах / Александр Иванович Герцен; [под общей ред. В. П. Волгина и др.]. – М. : Гослитиздат, 1955. – Т. 2 : – Дилетантизм, 1955. – 515 с.
47. Гиппократ Избранные книги / [В. П. Карпов (ред., вступ. ст. и примеч.), В. И. Руднев (пер.)]. – М. : Сварог, 1994. – 736 с.
48. *Гісем О. В.* Історія України в таблицях / Гісем О. В., Мартинюк О. О., Трухан О. Ф. – Х. : Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2007. – 478 с.
49. *Глазко В. І.* Цивілізаційні кризи і революції: генно-культурна парадигма / Валерій Іванович Глазко // *Вісник НАН України*. – 2006. – № 9. – С. 24–43

50. *Глотов М. Б.* Преемственность социальная // социологическая энциклопедия. В 2 т. / [В. Н. Иванов (гл.ред.)]; Национальный общественно-научный фонд. – М. : Мысль, 2003 – . –
51. *Головаха Є.* Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” / Євген Головаха, Наталія Паніна // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32 – 51
52. *Головнев А.* Конечная Вселенная: Физико-философская концепция / Александр Головнев. – К. : Издательский Дом Дмитрия Бурого, 2002. – . – .
53. *Горбатенко В. П.* Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Володимир Павлович Горбатенко; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1999. – 379 л.
54. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / Володимир Павлович Горбатенко. – К. : Академія, 1999. – 239 с.
55. *Горбатенко В. П.* Ціннісні аспекти реформування політичної системи України / Володимир Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 9 – 12
56. *Горелов М. Є.* Цивілізаційна історія України / Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О.; НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень; Інститут археології. – К. : ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2005. – 632 с. : іл.
57. *Гофман А. Б.* Семь лекций по истории социологии : учебное пособие для вузов / Александр Бенционович Гофман. – 5-е изд. – М. : Книжный дом “Университет”, 2001. – С. 85
58. *Грачев Г. В.* Личность и общество в условиях кардинальных общественных изменений: формирование концепции информационно-психологической безопасности / Г. В. Грачев // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С. 312 – 330
59. *Грееф Г.* Общественный прогресс и регресс – СПб. : Типография Ю. Н.Эрлих, 1896.
60. *Грушевський М.* Иллюстрированная история Украины / Михаил Грушевский. – К. : МП “Левада”, 1995. – С. 235-236.
61. *Грушевський М.* С. 3 політичного життя Старої України: Розвідки, статі, промови / Михайло Сергійович Грушевський. – К., 1917. – 127 с. – Описано мовою оригіналу/
62. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. / П. С. Сохань (голова ред.кол.) – 2.вид. – К. : Наук. думка, 1991. – . – (Пам'ятки історичної думки України). Т. 5 : Суспільно- політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків. – 687 с.
63. *Данилов-Данильян В. И.* Моделирование: системно-методологический аспект / Данилов-Данильян В. И., Рыбкин А. А. // Системные исследования. – М., 1982. – С. 182 – 209.
64. *Дарвин Ч.* Происхождение видов путем естественного отбора или сохранение благоприятных рас в борьбе за жизнь / РАН / [А. Л. Тахтаджян (отв.ред.)]. – 2-е изд., доп. – СПб. : Наука, 2001. – 568 с. – (Серия “Классики науки”)
65. *Дашкевич Я.* Типологія Степового кардону Європи і перспектива дослідження історії східно-європейських козацтв / Я. Дашкевич, Р. Брехуненко // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2006. – Випуск 6. – С. 28-30.

66. *Дашков Г. В.* Наследование // социологическая энциклопедия. В 2 т. / [В. Н. Иванов (гл.ред.)]; Национальный общественно-научный фонд. – М. : Мысль, 2003 – Т. 2. : Н – Я. – С. 17 – 18
67. *Делакрое К. Х.* Синергетика и познание социальных трансформаций / К. Х. Делакрое // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С.18 – 35
68. *Дзюба І.* Між культурою і політикою / Іван Михайлович Дзюба. – К. : Сфера, 1998. – С. 121.
69. *Дзюба І.* Україна перед Сфінксом майбутнього / Іван Михайлович Дзюба. – К. : Видавничій Дім “КМ Академія”, 2001. – С. 10.
70. *Додонов Р. А.* Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Роман Александрович Додонов; Запорожский гос. ун-т. – Запорожье : РА “Тандем-У”, 1999. – 256 с.
71. *Драгневич О. В.* Спадкування: за законом і за заповітом / .... – К. : Видавець Фурса С. Я., 2005. – 60 с. – (Серія “Правовий всеобуч населення”)
72. *Дробницкий О. Г.* Ценность / О. Г. Дробницкий // Философская энциклопедия. – Т. 5. – М. : Гос. Науч. Изд-во “Советская энциклопедия”, 1970. – С. 462.
73. *Дьяченко А. П.* Словарь авторских терминов, понятий и названий / Александр Петрович Дьяченко. – М. : ИКЦ “Академкнига”, 2003. – 376 с.
74. *Дьяченко Н. В.* Отрицание и преемственность в развитии культуры / Николай Васильевич Дьяченко. – Харьков : Изд-во при ХГУ “Основа”, 1992. – 171 с.
75. *Дьяченко Н. В.* Преемственность в развитии культуры и культурный процесс: [Учеб. пособие] / Николай Васильевич Дьяченко. – Харьков : Изд-во при ХГУ “Основа”, 1984. – 84 с. – (МК УССР. Харьковский ин-т культуры. Ч III. 154)
76. *Егоров В. К.* Еще раз об осмыслении культуры: чтобы нове предложения не затмили проверенные / В. К. Егоров // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С. 370 – 384
77. *Ельчанинов М. С.* Российская трансформация с точки зрения социальной синергетики / М. С. Ельчанинов // социс. – 2003. – № 8. – С. 24.
78. *Житков В. С., Соколов К. Б.* Искусство и картина мира / В. С. Житков. – СПб. : Алетейя, 2003. – С. 32.
79. *Жюлиа Дидье* Философский словарь / [Н. В. Андреева (пер. на рус.яз)]. – М. : Международные отношения, 2000. – 539 с.
80. *Заїка Ю. О.* Становлення та розвиток спадкового права в Україні / Юрій Олександрович Заїка. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – 280 с.
81. Закономерности развития сложных систем: эволюция и надмолекулярные неравновесные явления / Э. Н. Елисеев, В. В. Бакакин, Н. В. Белов и др.; [под ред. К. О. Кратца, Э. Н. Елисеева]. – Л. : “Наука”, Ленингр. отд-ние., 1980. – 343 с.: ил;
82. *Захарченко М. В.* Історія соціології від античності до початку ХХ ст.: [посібник для студентів вузів] / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
83. *Зеленько Г. І.* “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України / Зеленько Г. І. – К. : Критика, 2003. – 216с. – (Серія “Критичні студії”).
84. *Зубков С. А.* Политическое развитие и его движущие силы в современном обществе: [учеб. пособие] / С. А. Зубков, А. И. Панов. – М. : МИИТ, 2000. – 164 с.

85. *Исаев В. Д.* Человек в пространстве цивилизации и культуры / В. Д. Исаев. – Луганск : Світлиця, 2003. – 188 с.
86. *Исмаилов Ф. Ю.* Преемственность в историческом процессе / Фазылжан Юсупович Исмаилов; [под ред. Ж. Т. Туленова]. – Ташкент. пед. ин-т имени Низами. – Ташкент : Изд-во “Фан” Узбекской ССР, 1989. – 174 с.
87. История социологии в Западной Европе и США: [учеб. для вузов] / Г. В. Осипов. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА), 2001. —С. 481.
88. Історія держави і права України: Курс лекцій / [Шевченко О. О., Самохвалов В. О., Шевченко М. О., Капелюшний В. П.; В. Г. Гончаренко (ред.)]. – К. : Вентурі, 1996. – 288 с.
89. Історія світової кльтури: [Навч. посіб. для студ гуманіт спец. вищ. навч.закл.] / [Л. Т. Левчук, В. І. Панченко, О. В. Шинкаренко, В. С. Гриценко, В. В. Єфименко...]. – 4-е вид., стереотип. – Київ : Либідь, 2003. – 368 с.
90. *Каган М. С.* Философская теория ценностей / М. С. Каган. – СПб. : Петрополис, 1997. – 205 с.
91. *Калініченко М.* Влада громадянського суспільства: монографія / Михайло Калініченко. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 175 с.
92. *Картель Н. А.* Генетика: Энциклопедический словарь / Н. А. Картель, Е. Н. Макеева, А. М. Мезенко; Ин-т генетики и цитологии НАН Беларуси, Белорусский республиканский фонд фундаментальных исследований. – Минск : Тэхнологія, 1999. – 448 с.; ил.
93. *Качуровський М. О.* Синергетика: нове мислення. [навч. посібник] / Качуровський М. О., Наумкіна О. А., Цикін В. О.; Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка – Суми : СумДПУ, 2004. – 128 с.
94. *Клир Дж.* Системология. Автоматизация решения системных задач / Джордж Клир; [пер. с англ. М. А. Зуева]. – М. : Радио и связь, 1990. – 539 с.; ил. Кн. 1: Три тайны Вселенной: Мироздания, Жизнь, Разум. –344 с.
95. *Колеватов В. А.* Социальная память и познание / Виктор Александрович Колеватов. – М. : Мысль, 1984 – 190 с.
96. *Космина В. Г.* Вступ до історії сучасної цивілізації: Конспект лекційного курсу : навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей / В. Г. Космина; Запорізький державний ун-т. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – 76 с.
97. *Костюк В. Н.* Изменяющиеся системы / Владимир Николаевич Костюк; РАН ВНИИ системных исследований. – М. : Наука, 1993. – 352 с.
98. *Костюк В. Н.* Теория эволюции и социоэкономические процессы / Владимир Николаевич Костюк. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 176 с.
99. *Крип'якевич І. П.* Історія України / Іван Петрович. – Львів : Світ, 1990. – 519 с. – (Пам'ятки Історичної думки України).
100. *Крисаченко В. С.* Философский анализ эволюционизма / Валентин Семенович Крисаченко; отв. ред. В. Л. Храмова / АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1990. – 216 с.
101. *Кудрявцев В. Н.* Социальные деформации: (причины, механизмы и пути преодоления) / Владимир Николаевич Кудрявцев; РАН. Ин-т государства и права. – М., 1992. – 134 с.
102. *Кули Ч. Х.* Человеческая природа и социальный порядок / Чарльз Хортон; пер. с англ. – М. : Идея – Пресс, ДИК, 2000. – 309 с. –(Университетская библиотека)

103. Культура и культурология: словарь / [сост. А. И. Кравченко]. – М. : Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – С. 882.
104. *Кухтенко А. И.* Аналитическая теория логико-динамических систем / Александр Иванович Кухтенко. – К., 1994. – 45 с. – (Перепр./ НАН Украины; Институт кибернетики им. В. М. Глушкова; 94-20)
105. *Кухтенко А. И.* Эволюция, коэволюция, хаос / Александр Иванович Кухтенко. – К, 1993. – 37 с.
106. *Кучмаева И. К.* Культурное наследие: современные проблемы / Изольда Константиновна Кучмаева; [отв.ред. А. И. Арнольдов]. – АН СССР, Ин-т философии – М. : Наука, 1987. – 173, [1] с.
107. *Кучмаева И. К.* Социальные закономерности и механизмы наследования культуры. – М. : Государственная академия славянской культуры, 2006. – 277 с.
108. *Лайон Д.* Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії / Д. Лайон // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія / [Віталій Лях (упоряд.)]; Міжнародний фонд “Відродження”. – К. : Либідь, 1996. – С. 362 – 380;
109. *Лапкин В. В.* Концепция эволюционного усложнения мировой политической системы / В. В. Лапкин, В. И. Пантин // Политические исследования. – 2006. – № 1. – С. 157–174.
110. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений в 40 т. / Владимир Ленин; Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1977. – Т.29. – 1977. – 535 с.
111. *Леонтьева Л.* Проблема протидії інформаційно-психологічному впливу в сучасних умовах / Л. Леонтьева // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 65–73
112. *Лобань Т.* Особливості українського менталітету та його вплив на процес державного будівництва в Україні / Т. Лобань // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 106–112
113. *Лосев А. Ф.* Сущность / Иван Тимофеевич Фролов (ред.) – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 550
114. *Лукашев А. В.* Принцип эволюции / Анатолий Викторович Лукашев. –Спб. : Издательский дом “Бизнес-Пресса”, 2000. – 238 с.: рис.
115. *Луман Н.* Власть / Никлас Луман; [пер. с нем. А. Ю. Антоновского]. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.
116. *Луман Н.* Голоссарій // соціологічний журнал. – 1995. – № 3. – С. 127.
117. *Луман Н.* Общество как социальная система / Никлас Луман. – М. : Издательство “Логос”, 2004. – 232 с.
118. *Мартинюк С. Є.* Генезис інформаційної цивілізації: монографія / Світлана Євгенівна Мартинюк. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – 150 с.
119. *Масуда Й.* Гіпотеза про генезис Homosapiens / Й. Масуда // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія / [Віталій Лях (упоряд.)]; Міжнародний фонд “Відродження”. – К. : Либідь, 1996. – С. 335 – 361;
120. *Медников Б. М.* Аксиомы биологии – biologia axiomatica / Борис Михайлович Медников. – М. : Знание, 1982. – С. 28.
121. Методологія соціального пізнання: здобутки та проблеми. Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 25 травня 2005р. у / [В. І. Воловик (голова редкол.)]; Інститут вищої освіти АПН України; Нац.пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; Запорізький нац. ун-т; Запорізький обласний ін-т післядипломної педагогічної освіти. – Київ–Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 332 с.

122. *Михальченко М. І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – С. 22.
123. *Моисеев Н. Н.* Алгоритмы развития / Н. Н. Моисеев. – М. : Знание, 1987. — 304 с.
124. *Моисеев Н. Н.* Современный антропогенез и цивилизационные разломы (эколого-политический анализ) / Николай Моисеев; Международный независимый эколого-политолог. ун-т – М. : МНЭПУ, 1994. – 47 с.
125. *Моисеев Н. Н.* Универсальный эволюционизм / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 3-22
126. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
127. *Мостяев О.* Вплив пограничного положення України на формування соціальних поведінкових стереотипів / О. Мостяев // Календар: зв. Наук. праць. – № 2. – С. 75.
128. *Мостяев О.* Світ як затриманий розпад: Роздуми щодо еволюції відкритих систем / Олександр Мостяев. – К. : МП “Леся”, 2004. – 346 с.: рис.
129. *Нагорний В.* Сутнісні проблеми політичної культури України / Віктор Нагорний // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 83–94.
130. *Налимов В. В.* Разбрасываю мысли. В пути и на перепутье / Василий Васильевич Налимов. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
131. *Налимов В. В.* Реальность нереального. Вероятностная модель бессознательного / Налимов В. В., Дрогалина Ж. А. – М. : Изд-во “Мир идей”, АО АКРОН, 1995. – 432 с.
132. *Налимов В. В.* Самоорганизация как творческий процесс: философский аспект / Василий Налимов // Синергетическая парадигма. – 2002. – № 1. – С. 143–154
133. *Негодаев И. А.* На путях к информационному обществу / И. А. Негодаев. – Ростов-на-Дону, 1999. – 396 с.
134. *Нестеренко Г. О.* Українська політична нація: самоорганіційні засади становлення: (Монографія) / Галина Олегівна Нестеренко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – С. 52.
135. Новейший философский словарь / А. А. Грицанов (сост.и гл.науч.ред.). – 3.изд., испр. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1279 с. – (Серия “Мир энциклопедий”).
136. *Обушний М. І.* Політологія: Довідник, навч. посіб. / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; [ра ред. М. І. Обушного]; Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченко. – К. : Довіра, 2004. – 599 с.
137. *Ожеван М.* Синергетика як дискурс сучасної глобалістики / Микола Ожеван // Sententiae. – 2004. – № 1. – С. 1-5.
138. *Ожеван М.* Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації / Микола Ожеван // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1-2. – С. 163.
139. *Олех Л. Г.* Цивилизация и революции / Леонид Григорьевич Олех; [отв.ред. А. Т. Москаленко]. – Новосибирск : Наука. СО., 1989. – 192 с. – (История и современность).
140. *Оноприенко Ю. И.* Биологическая организация и наследственная информация / Ю. И. Оноприенко – АН СССР, Дальневост. отд. – ние, Биол.почв. ин-т. – Владивосток : ДВО АН СССР, 1990. – 168 [2] с.;
141. *Павленко Ю. В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: [Навч. посібник для студ гуманіт. фак. вищ. навч. закладів] / Юрій Віталійович

- Павленко; Міжнародний фонд Відродження. – К. : Либідь. – 1996. – 358 с. – (Програма “Трансформація гуманітарної освіти в Україні”).
142. *Павлов Т.* Избранные философские произведения. В 4-х т. / Тодор Павлов; [пер. с болг. ред. О. И. Попов]. – М. : Иностранная литература, 1961, – Т.1. – 1961. – 602 с.
143. *Парсонс Т.* О структуре социального действия / Толкотт Парсонс / [ред. В. Ф. Чеснокова, С. А. Белановский]. – М. : Академический проект, 2000. – 879 с. – (концепции).
144. *Перминова О. С.* Профессионализм как реализация жизненного смысла / О. С. Перминова // Кадры предприятия. –2002. – № 2. – С. 55–71.
145. *Пилипенко В. Е.* Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (синергетический подход) / Пилипенко В. Е., Поддубний В. А., Черненко И. В.; [отв.ред. Ю. Н. Пахомов]; АН Украины; Институт социологии (Киев). – К. : “Наукова думка”, 1993. – 96 с.
146. *Плотинский Ю. М.* Модели социальных процессов : учебное пособие для высших учебных заведений / Ю. М. Плотинский. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Логос, 2001. – 296 с.
147. *Плохинский Н. А.* Наследуемость / Николай Александрович Плохинский; отв. ред. канд. биол. наук З. С. Никоро. – Новосибирск : Редакционно-изд. отдел сибирского отд. АН СССР, 1964. – 196 с.
148. Повороты истории: Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: в 2 т. / Европейский ун-т в Санкт-Петербурге. Факультет политических наук и социологии; Общество социальных исследований и публицистики (GSFP); [Владимир Гельман (науч.ред.), Петра Штыков (ред.сост.), Симона Шваниц (ред.сост.)]. – СПб.; М.; Берлин : Европейский университет в Санкт-Петербурге; Летний сад; Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – Т.1: Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы. – 2003. – 510 с.
149. *Пойзнер Б. Н.* Хаос, порядок, время в древних картинах мира / Б. Н. Пойзнер // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – с.508 – 518
150. Политическая энциклопедия : в 2 т. / Национальный общественно- научный фонд / Г. Ю. Семигин (пред.науч. – ред.совета). – М. : Мысль, 2000. – Т. 1 : А–М. – 752с.
151. Политическая энциклопедия : в 2 т. / Национальный общественно- научный фонд / Г. Ю. Семигин (пред.науч. – ред.совета) – М. : Мысль, 2000. – Т. 2 : Н–Я. – 704с.
152. Политические системы современности: (Очерки) / [Ф. М. Бурлацкий, Г. Н. Манов, В. Г. Каленский и др.; отв. ред. Ф. М. Бурлацкий, В. Е. Чиркин]. – М. : “Наука”, 1978 С. – 253 с.
153. Политология: [Учеб. пособ. для студ. вузов] / [Н. И. Сазонов, А. А. Фисун, В. И. Чигиринов, И. Полищук, А. Фисун и др.; Н. И. Сазонов (ред. – сост.)]; Харьковский национальный ун-т им. В. Н. Каразина. – Харьков : Фолио, 2001. – 831 с.
154. Политология: Словарь-справочник / [М. А. Василик, М. С. Вершинин, Л. Д. Козырева, И. А. Барыгин, Ю. В. Косов]. – М. : Гардарики, 2000. – 328 с. – (Disciplinae)
155. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / [Курас І. Ф, Рудич Ф. М., Балобан Р. В. та ін.]. – К. : Парламентське вид-во, 1998. – 350 с.

156. Політологічний енциклопедичний словник / В. Б. Авер'янов, І. В. Алесєєнко, С. С. Андрєєв, О. В. Антонюк; [Ю. С. Чимшученко (відп.. ред.), В. П. Горбатенко (упоряд.)]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с. – (НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Українська асоціація політологів).
157. Політологічний словник: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / М. Ф. Головатий, О. В. Антонюк (ред.): Міжрегіональна академія управління персоналом. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.
158. Політологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Антоненко В. Г., Бабкін В. Д., Бабкіна О. В., Бебик В. М., Головатий М. Ф.; [О. В. Бабкіна (ред.), В. П. Горбатенко (ред.)] – 2. вид., перероб., доп. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2001. – 526 с. – (Серія “Альма-матер”).
159. Політологія: Термінологічний словник / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв / Євгенія Михайлівна Луценко (уклад.). – К. : ДАКККіМ, 2005. – 176 с.
160. *Поляков В. А.* Эволюция человечества. Закономерности развития цивилизации / Виталий Андреевич Поляков; Международная научная школа универсологии (МНШУ); Международный союз академий (МСА); Российская национальная академия управления, межсистемного прогнозирования и кардинальной психологии (РНАУМПКП); Всеукраинская академия управления, межсистемного прогнозирования и кардинальной психологии (УАУМПКП); Беларуское отделение МНШУ (ОЭС). – М. : Издательство “Национальной академии управления, межсистемного прогнозирования и кардинальной психологии”, 2002. – 40 с.: рис. – (Причинная системология, социосистемология, универсология)
161. *Пономарев А. А.* Синергетика живих систем / Аскольд Анатольевич Пономарев; НАН України. Научно-учебный центр прикладной информатики. – Киев, 2004. – 77 с.: ил.
162. Популярный энциклопедический словарь. – М. : Научное издательство “Большая Российская энциклопедия”, 2001. – 1583 с. : ил.
163. *Предборська І. М.* Мінливість, соціум, людина: монографія / Ірина Михайлівна Предборська. – Суми : “Слобожанщина”, 1995. – 136 с.
164. Преемственность поколений как социальная проблема / [Редколлегия: канд. филос. наук Л. Н. Москвичев (отв. ред) и др.]. – М. : Изд-во “Мысль”, 1973. – 295 с.
165. *Пригожин И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стингерс / [пер с англ. Ю. А. Данилова, ред. В. И. Аршинова и др.]. – М. : Прогресс, 1986. – 431 с.
166. *Пригожин И.* Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46.
167. Проблема взаимосвязи организации и эволюции в биологии: (советско-польское исследование) / И. К. Лисеев (отв. ред.); АН СССР. Ин-т философии. – М. : Наука, 1978. – 295 с.
168. Проблеми коеволюції. Філософські науки: Зб. наук. пр. / [Вандишев В. М. (ред)]; Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка – Суми : Ред. вид. від СДПУ ім. А. С. Макаренка, 2000. – 98 с.
169. *Прокофьев Ф. И.* Общество: проблемы механизма и направленности движения / Федор Иванович Прокофьев; Приднепровская гос. академия строительства и архитектуры. Кафедра философии и политологии. – Д. : Сузір'я, 2000. – 104 с.

170. *Проскуріна О.* Політико-правові аспекти розвитку інформаційного суспільства в Україні / Олена Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 62 – 68
171. *Пугачев В. П.* Политология: Справочник студента / Василий Павлович Пугачев. – М. : Филологическое общество “Слово”, 1999. – 576 с.
172. Развитие политических систем в современном мире / [Ред.кол. : М. С. Айвазян, Г. Н. Манов, С. П. Перегудов; В. Е. Чиркин (отв.ред.) и др.]. / АН СССР, Ин-т государства и права. Советская ассоциация политических наук. – М. : “Наука”, 1981. – 200 с.
173. *Ракитов А. И.* Новый информационный подход к взаимосвязи истории, информации и культуры: пример России / А. И. Ракитов // Вопросы философии. – 1994. – № 4. – С. 14–34.
174. *Ракитов А. И.* Системно-логический анализ понятия наследственность / А. И. Ракитов // Вопросы философии. – 1974. – № 10. – С. 119 – 129
175. *Рамзевич Н. К.* Словарь гуманитария / Николай Кириллович Рамзевич. – М. : Былина, 1998. – 313 с.
176. *Реєнт О. П.* Історія України у схемах і таблицях: [Навч. посіб. для студ. вузів і шкіл] / Реєнт О. П., Шевченко В. М. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – 162 с.: схеми, табл.
177. Розвиток суспільства: монографія / [Е. Афонін, Ю. Бажал, В. Бакуменко, І. Бондарчук, І. Грицяк; І. Розпутенко (заг.ред.), Б. Лессер (заг.ред.)]; Національна академія державного управління при Президентові України. Інститут підвищення кваліфікації керівних кадрів. – К. : К. І. С., 2004. – 340 с. – (Книгозбірня державного управління)
178. *Романюк О.* Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 35 – 49
179. *Рябов С. Г.* Політологія: словник понять і термінів / Сергій Геннадійович Рябов. – 2., вид. перероб. і доп. – К. : Видавничий дім “КМ Академія”, 2001. – 253с. – (Серія “Книга НаУКМА”).
180. *Свидерский В. И.* Новые философские аспекты элементарно-структурных отношений / В. И. Свидерский, Р. А. Зобов; Ленинградский государственный университет имени А. А. Жданова. – Л. : Изд. Ленингр. ун-та, 1970. – 128 с.
181. *Седов Е. А.* Одна формула на весь мир. Книга об энтропии / Евгений Александрович Седов. – М. : Знание, 1982. – 175 с.
182. *Семигіна Т. В.* Словник із соціальної політики / Тетяна Валеріївна Семигіна. – К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2005. – 256 с.
183. *Сержантов В. Ф.* Человек, его природа и смысл бытия / Василий Филиппович Сержантов. / ЛГУ. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. – 359 [1] с.
184. *Сидельникова Т. Т.* Политология: комментарии, схемы, афоризмы : [учеб.пособие для студ. высш.учеб. заведений] / Т. Т. Сидельникова, Д. А. Темников, И. А. Шарагин. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 208 с.: ил.
185. *Синівський А.* УРСР та Близькій Схід у світлі геополітики / Синівський А. – К., 1993 – С. 29-30. – (Вибрані праці).
186. Системность и эволюция / [отв. ред. Ю. А. Шрейдер]. – М. : Наука, 1984. – 92 с. – (АН СССР. Моск. о-во испытателей природы, Ин-т биологии развития).
187. Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Русс. изд., 1988. – С. 68.

188. Словарь современных понятий и терминов / Н. Т. Бунимович, Г. Г. Жаркова, Т. М. Корнилова, В. А. Макаренко, Л. Д. Петрова и др.; [Н. Т. Бунимович (общ. ред.)]. – 4-е изд., дораб. и доп. – М. : Республика, 2002. – 527 с.
189. Содержание / Словарь иностранных языков. – 17-е изд., испр. – М. : Русс. яз., 1988. – С. 536
190. *Сорокин П. А.* Система социологии / Питирим Сорокин. – М. : Наука, 1993 – . – (Социологическое наследие). Т 1: Социальная аналитика : учение о строении простейшего родового социального явления. – 447 с.
191. Социальная философия: [Учебник] / [Андрущенко В. П., Горлача Н. И. (ред.)]. – Киев-Харьков : Издательский центр “Единороз”, 2002. – 736 с.
192. Социальная эволюция: факторы, закономерности, тенденции / [авт. Текста А. В. Коротчаев]. – М. : “Восточная литература” РАН, 2003. – С. 16.
193. Социологическая энциклопедия. В 2 т. / [В. Н. Иванов (гл.ред.)]; Национальный общественно-научный фонд. – М. : Мысль, 2003 – . Т. 2. : Н – Я. – 863 с.
194. Социологический энциклопедический словарь: На русском, английском, немецком, французском и чешском языках / РАН; Институт социологии (Москва); Институт социально – политических исследований / [Г. В. Осипов (ред.), З. Т. Голенкова (сост.)]. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 488 с.
195. Социология: Энциклопедия / [А. А. Грицианов (сост.), В. И. Абуменко, Б. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. – Минск : Книжный дом, 2003. – 1312 с. – (Серия “Мир энциклопедий”)
196. *Стасевич В. П.* Культура як аксіологічний феномен буття (соціально-філософський аналіз природи та ієрархії культури): Дис...канд.філос.наук : 09.00.03 / Валерій Петрович Стасевич. – Донецьк, 2004. – 166 с.
197. *Степанов А. М.* Основы медицинской гомеостатики. (Лекции по теории и практике биоинформационных корреляций) / А. М. Степанов. – Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1994. – С. 7.
198. Стиль научного мышления как выражение единства научного знания. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1981. – С. 5.
199. *Суханов И. В.* Обычаи, традиции и преемственность поколений / Иван Васильевич Суханов. – М. : Политиздат, 1976 С. – 216 с. Т. 2. : Н – Я. –С. 249 – 250
200. *Тахтаджян А. Л.* Principia tektologica. Принципы организации и трансформации сложных систем: эволюционный подход / Армен Леонович Тахтаджян. – изд. 2-е, перераб. и доп. –СПб. : Издательство СПХФА, 2001. – 121 с.
201. Тексты по истории социологии XIX-XX вв. Хрестоматия / [ред. – состав. д.ф.н. В. И. Добреньков, к.ф.н. Л. П. Беленкова]. – М. : Наука, 1994 – С. 98-101.
202. *Ткач О. І.* Політологія: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл] / Олег Іванович Ткач – К. : Ельга: Ніка-Центр, 2003. – 264 с.
203. *Ткачук В.* Особливості дослідження та моделювання політичних процесів в Україні / Віктор Ткачук // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 34 – 39
204. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории / Арнольд Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – С. 208.
205. *Токар Л. О.* Сучасні уявлення про спадковість / Леонід Остапович Токар. – К. : Вид-во “Радянська школа”, 1962. – 173 с.
206. *Тоффлер А.* Будущее труда: пер. с англ. / Алвин Тоффлер // Новая технократическая волна назападе / [сост. и вступ, ст. П. С. Гуревича]. – М. : Прогресс, 1986. – С. 250 – 275;

207. *Тоффлер Е.* Третя хвиля / Елвін Тоффлер // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія / [Віталій Лях (упоряд.)]; Міжнародний фонд "Відродження". – К. : Либідь, 1996. – С. 275 – 334
208. *Тоффлер Е.* Третя Хвиля / Елвін Тоффлер; [Андрій Євса (пер. з англ.)]. – К. : Видавничий дім "Всесвіт", 2000. – 475 с. – (Міжнародний футурологічний бестселер).
209. *Тугаринов В. П.* Теория ценностей в марксизме / Василий Петрович Тугаринов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 124 с. – (Ленинградский ордена Ленина государственный университет им. А. А. Жданова).
210. *Уемов А. И.* Системный подход и общая теория систем / Авенир Иванович Уемов. – М. : Мысль, 1972. – 272 с.; ил.
211. *Узнадзе Д. Н.* Психологические исследования / Дмитрий Николаевич Узнадзе; АН ГрССР, Ин-т психологии им. Д. Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – 451 с.
212. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994-2003 / [ред. Н. В. Панина]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. – С. 22.
213. Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. – К. : Знання України, 2005. – С. 116.
214. *Устич С. І.* Системне дослідження суспільства / Сергій Іванович Устич. – Львів : Світ, 1992. – 136 с.
215. Философская энциклопедия / [ред. Ф. В. Константинов]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1962. – С. 243-244
216. Философский словарь / Иван Тимофеевич Фролов (ред.) – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
217. Философский словарь / М. М. Розенталь (ред.). – изд. 3-е. – М. : Политиздат, 1975
218. Философский словарь: Разъяснение философских категорий, понятий, терминов. Описание осн. филос. направлений и школ. Персоналии и взгляды выдающихся философов от античности до современности. Целостный взгляд на философию. Доступность и открытость материала / [Игорь Васильевич... Андрущенко (авт. – сост.)]. – К. : А. С. К., 2006. – 1053 с. – (Новые словари)
219. Философский словарь=Philosophisches Worterbuch: Основан Генрихом Шмидтом / [Георги Шишкофф (ред.перераб.изд.), М. М. Беляев (пер.с нем.,сверка и ред.текста), В. А. Малинин (общ.ред.)]. – 22.изд., перераб. – М. : Республика, 2003. – 575 с.
220. Философский энциклопедический словарь / [Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. Э. Араб-Оглы, Л. Ф. Иличев и др.] – 2-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
221. Философский энциклопедический словарь./ [Е. Ф. Губский (ред. сост.)] – М. : ИНФРА-М, 2005. – 576 с. – (Библиотека словарей "ИНФРА-М")
222. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / НАН України; Академія педагогічних наук України ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / [Л. В. Губерський (ред.), В. П. Андрущенко (авт. – упоряд.)]. – К. : Знання України, 2002. – 669 с.
223. Філософія: [підручник для вищої школи] / [В. С. Афанасенко, В. І. Волович, Г. Т. Головченко, М. І. Горлач, В. Г. Кремень; В. Г. Кремень (заг.ред.), М. І. Горлач (заг.ред.)]. – 3-е вид., перероб. та доп. – Х. : Прапор, 2004. – 735 с.

224. Філософський енциклопедичний словник/ [В. І. Шинкарук (голова редкол.)]; НАН України; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – 742 с. – (Бібліотека Державного фонду фундаментальних досліджень)
225. Філософський словник соціальних термінів / Андрущенко В. П., Андрущенко Т. В., Бакіров В. С., Балабанова Г. П.; [заг. ред В. П. Андрущенко]. – 3 вид., доп. – Київ – Харків : “Р. И. Ф.”, 2005. – 672 с.
226. *Фісун О.* Типології політичних систем: основні підходи / Олександр Фісун // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 39 – 50
227. *Франкл В.* Человек в поисках смысла: [Сб.] / Франкл Виктор Эмиль; [пер. с англ. и нем., общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева; вступ статья Д. А. Леонтьева]. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.; ил. – (Библиока зарубежной психологии).
228. *Хантингтон Р.* Столкновение цивилизаций // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33-48.
229. *Хилько М.* Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей / Максим Хилько // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 115–126
230. *Хьелл Л.* Теория личности; Основные положения, исследования и применение: [учеб. пособие для студ. и аспирантов психологических фак., а также слушателей курсов психологических дисциплин на гуманит. фак. вузов] / Хьелл Л., Зиглер Д.; [С. Меленявская (пер. с англ.), Д. Викторова (пер. с англ.)]. – СПб. : Питер, 1997. – 608 с. – (Мастера психологии)
231. *Цикин В. О.* Философия самоорганизации сложных систем / Веніамін Олександрович Цикин. – Сумы : СГПУ, 2001. – 196 с.
232. *Чавчадзе Н. З.* Культура и ценности / Николай Зурабович Чавчадзе. –Тбилиси: Мецниереба, 1984. – 171 с. – (В надзаг.: АН ГрССР, Ин-т философии)
233. Человек и общество (политология): краткий энциклопедический словарь-справочник / [отв. ред. Борцов Ю. С., науч. ред. Коротец И. Д.]. – Ростов-на-Дону : Изд-во “Феникс”, 1997. – 608 с.
234. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / [И. Т. Фролов (отв.ред); П. С. Гуревич (сост.)]. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с.
235. *Черников М. В.* Самоорганизующиеся системы: методологические подходы и проблема управления / М. В. Черников // Общество и человек: пути самоопределения. – СПб., 1994. – Выпуск 1. – С. 37-55.
236. *Чешко В. Ф.* Наука, этика, политика: социокультурные аспекты современной генетики / Чешко В. Ф., Кулинченко В. Л.; Украинская ассоциация по биоэтике. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 227 с.
237. *Чипорович А.* Человек как участник целостного, саморазвивающегося потока жизни на Земле / А. Чипорович // Общественные науки и современность. – 1993. – № 6. – С. 98 – 109.
238. *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовського / Ф. М. Шабульдо. – К., 1987. – 392 с.
239. *Шевченко В. О.* Універсальний природний цикл. Загальна інформаційно-ентропійна концепція систем, що розвиваються (якісний аспект) / В. О. Шевченко. – К. : Вища школа, 1992. – 171 с.
240. *Шевырногова Л. А.* Преимственность поколений в поступательном развитии общества / Лариса Александровна Шевырногова; [науч.ред. И. М. Чудинова]. – Красноярск : Изд-во Красноярского университета, 1983. – 110 с.

241. *Шендрик А. И.* Времен связующая нить: (Проблемы преемственности духовной культуры) / Анатолий Иванович Шендрик. – М. : Знание, 1988. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия “Молодежная”; № 4).
242. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петер Штомпка / [ред. Пер. с англ. В. А. Ядов]; Институт “Открытое общество”. – М. : “Аспект-Пресс”, 1996. – С. 250.
243. Эволюция, коэволюция, хаос / Кухтенко А. И. – Киев, 1993. – 37 с. – (Препр. / АН Украины. Ин-т кибернетики им. В. М. Глушкова; 93-5)
244. *Эйзенштадт Ш. Н.* Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Шмуэль Н. Эйзенштадт; [А. В. Гордона (пер. с англ.), под Б. С. Ерасова (ред.)]; Институт “Открытое общество”. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
245. Элемент // Словарь иностранных языков. – 17-е изд., испр. – М. : Русс.яз, 1988. – 608 с.
246. *Юдин Б. Г.* Природа / Философский словарь: / Иван Тимофеевич Фролов (ред.) – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 461–462.
247. *Юдин Э. Г.* Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки / Э. Г. Юдин. – АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники. – М. : Наука, 1978. – 391 с.
248. *Юнг К. Г.* Собрание сочинений. Психология бессознательного / Карл Густав Юнг; [пер. с нем.] – М. : Канон, 1994. – 359 с.
249. *Яковец Ю. В.* Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю. В. Яковец – М. : Наука, 1999. – 448с.: ил.
250. *Якса Н. В.* Социально-педагогический словарь / Н. В. Якса. – Житомир : Издательство ЖГУ им. И. Франко, 2007. – 192 с.
251. *Яхот О. О.* Отрицание и преемственность в историческом развитии / О. О. Яхот. – “Вопросы философии”, 1961 – № 3. – С. 148–156
252. *Almond G. A., Verba S.* The civic culture: Political attitudes and democracy in five nation. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1963. – 562 p.
253. *Sorokin П.* Society, Culture and Personality / P. A. Sorokin. – N. – J. – L. : 1947. – 367 p.
254. *Van De Vijver G.* Identification and psychic closure. A dynamic structuralist approach of the psyche // Closure. N.Y., 2000.
255. *Toffler A.* The third Wave. N.Y., 1980.
256. Режим доступа : <http://encyl.yandex.ru> – Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.

РОЗДІЛ 5

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРИНЦИПУ СПАДКОЄМНОСТІ У РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

5.1. Природа, сутність, зміст та форми принципу спадкоємності у розвитку політичних систем

Метою даного підрозділу є обґрунтування принципу спадкоємності як об'єктивного зв'язку між етапами розвитку політичної системи, існування якого, в свою чергу, не залежить від характеру цього розвитку. Більше того, таке його самостійне існування у просторі системи і суспільства обумовлює взаємодію політичної системи зі своїми попередницями та суспільством на різних щаблях його історичного розвитку.

Для того, щоб подати принцип спадкоємності як самостійне утворення в межах політичної системи, яке співрозмірне з іншими системами, наприклад, духовною, соціальною, ідеологічною та іншими, треба обґрунтувати його специфічну природу, сутність, зміст, форми, а також функції.

При цьому зауважимо, що ці філософські виміри феномену “принципу спадкоємності” ми вже трохи намагалися з'ясувати в першому підрозділі роботи, коли досліджували основні поняття. Але аналіз будь-якого явища

треба починати, як відомо, з визначення його природи, оскільки відповідь на це питання визначає і полегшує шлях до визначення інших параметрів політологічного аналізу.

На нашу думку, спадкоємність зустрічається скрізь, де протікають процеси розвитку та взаємозв'язку. Погоджуємось з З. Мукашевим, який вважає, що “види спадкоємності в розвитку та взаємозв'язку різняться як механізмом спадкоємності, так і формою: існують особливості в сфері природи, суспільства і мислення” [58].

Отже, природа (джерело) принципу спадкоємності полягає, на нашу думку, в існуванні спадкового інваріанту (Ю. В. Яковець) – далі – ядро системи, культурологічне ядро. Підтвердження цього ми знаходимо і в сучасній літературі, в якій чітко зафіксована потенційна можливість існування культурологічного (ціннісного) ядра, або фенотипу. Нагадаємо, що фенотип – це сукупність усіх ознак і властивостей організму (системи – Я. К.), які формуються в ході його індивідуального розвитку. Він складається в результаті взаємодії успадкованих властивостей організму – генотипу – та умов середовища, в якому він існує [118].

Отже, спадкове ядро є кодом політичної системи, що певним чином впливає на поведінку громадян, на функціонування системи загалом. Наприклад, якщо в масовій свідомості домінує уявлення про ефективність тільки авторитарної влади, то введення демократичних принципів буде сприйнято, в кращому випадку, як наслідування сучасної політичної “моди” [23].

Спадкоємність у розвитку політичної системи проявляється у нерозривній єдності спадку, використанні накопичених минулими поколіннями культурних цінностей та їх критичного аналізу, творчої переробки до повної відповідності з умовами сьогодення.

Оскільки спадкоємність притаманна всім сферам дійсності: природі, суспільству, пізнанню – можна прямо стверджувати, що будь-яке явище є результатом здійснення спадкоємності в процесі загальної зміни та розвитку і водночас є ланкою майбутніх спадкоємних зв'язків. Спадкоємність – це об'єктивно існуючий нескінченний світовий зв'язок. У процесі ускладнення матерії та переходу від систем менш організованих до систем більш організованих має місце утримання окремих елементів та їх структур. Кожна більш складна ланка цього ланцюга зберігає щось із попередніх. Тому спадкоємність – це зв'язок передачі (перенесення) окремих елементів, їх властивостей та структури від одного сталого стану до іншого в процесі зміни, розвитку та взаємодії явищ [50].

Однак, політична система не існує сама по собі, а є, на думку В. П. Бега, рівнозначною частиною поряд з іншими частинами соціального організму країни (далі – суспільство). Нагадаємо, що в рамках системного підходу суспільство розглядається і визначається як соціальна система, тобто як деяке соціально-матеріальне утворення, в якому зв'язок елементів,

що його утворюють, сильніший за зв'язок останніх з елементами, що не входять в це утворення .

Підтвердження впливу спадкового культурологічного ядра на інші сфери суспільства знаходимо у Ф. Ю. Ісмаїлова, який наголошує, що розвиток політичної культури органічно пов'язаний з розвитком суспільства, оскільки йому притаманні елементи, властивості кожної системи, яка існує в певний історичний проміжок часу [58].

Продовження цієї тези знаходимо у Ю. В. Яковця [190], який проголошує спадкоємність найважливішою стороною процесу відтворення та розвитку систем в суспільстві. Пояснюючи це тим, що спадковий інваріант забезпечує збереження та передачу від покоління до покоління, від системи до системи основних характерних властивостей, ознак та механізмів, що визначають сутність, життєздатність, гомеостазис (внутрішню динамічну рівновагу) системи. При відсутності або порушенні такої передачі ланцюг історії, розвитку даного виду або класу систем (якщо мова йде про сім'ю, виробничу ланку, етнос, державу або людство загалом) переривається. З ускладненням системи кількість успадкованих ознак, обсяг спадку збільшується.

Таким чином, культурологічне ядро політичної системи постійно взаємодіє з іншими підсистемами суспільства, визначає характер протікання процесів успадкування в його межах і є необхідною умовою не тільки їх існування, а й розвитку.

Тепер, коли з'ясовано природу принципу спадкоємності, можемо перейти до більш глибокого аналізу сутності цього явища.

Сьогодні науковці, які досліджують питання спадкоємності, намагаються з'ясувати її сутність в усіх аспектах. Так, З. А. Мукашев аналізує визначення спадкоємності, що дане Е. А. Баллером (нагадаємо, що воно наведено у першому підпункті даного дослідження), та звертає нашу увагу на те, “що спадкоємність є зв'язком, який здійснюється в процесі розвитку, відмічено протиріччя, які вона містить, можливість збереження тих чи інших елементів цілого, а значить, заперечення інших, що не зберігаються ” [58]

Ми не погоджуємося з висловлюванням автора, оскільки вважаємо, що спадкоємність полягає не лише в збереженні позитивних елементів старої системи, а взагалі у збереженні актуальної для системи інформації. Підтвердження знаходимо у визначенні спадкоємності Г. А. Ісаєнко, що вбачає її основне призначення у “перенесенні позитивних рис, що видозмінюються у відповідності до нових умов, сторін, стадії, яка передувала стадії розвитку об'єкта, в його нову стадію та відкиданні реакційних рис, боків, що не відповідають новій дійсності ”.

Таким чином, спадкоємність полягає у збереженні певних елементів цілого (суспільства, системи) або окремих сторін його структурної організації при зміні цього цілого як системи, його перетворенні.

У процесах відтворення політичних систем, що постійно повторюються, та їх взаємозв'язків виокремлюють два аспекти: зміна системи і зв'язок в процесі зміни. Перший аспект вказує на суб'єкт спадкоємності на кожному конкретно-історичному етапі розвитку системи. З цієї точки зору одна політична система назавжди зникає з історичної арени, залишаючи результати своєї діяльності (культурологічне ядро – Я. К.), інша система виконує функцію їх накопичення та консервації. Третя система готується прийняти досягнення попередніх систем та забезпечити подальший їх розвиток.

Другий аспект принципу спадкоємності – це зв'язок систем у процесі спадкування. В різні історичні періоди характер цих зв'язків змінювався, визначаючи специфіку прояву принципу спадкоємності в політичній системі.

Визначаючи природу принципу спадкоємності, ми вже наголошували на розумінні її як умови розвитку політичної системи та суспільства зокрема. Та оскільки розвиток розуміється нами як незворотня, спрямована якісна зміна (див.: 1.1.), на нашу думку, є сенс зняти протиріччя, що виходить з такого розуміння понять та яке, власне, було закладено у проблемну ситуацію даного дослідження.

Протилежність розвитку як заперечення міститься у тому, що, з одного боку, воно виступає як постійне утримання та збереження позитивного із заперечення, накопичення його (і в цьому сенсі повторення нищого у вищому), а, з другого боку, містить у собі перерви цієї поступовості “накопичення” та “повторення”, різкі повороти та переломи в напрямку руху, стрибки, “повернення нібито до старого” [58]

Отже, будь-який розвиток є впорядкованою сукупністю змін. На нашу думку, ця впорядкованість виражається у наявності певного зв'язку та спадкоємності між етапами, послідовно змінюючими один одного, або сторонами розвитку, що робить його відмінним від зміни взагалі. І мають рацію А. М. Міклін та В. А. Подольський, називаючи спадкоємність внутрішньою основою розвитку, що обумовлює інтегральність, цілісність та направленість процесу розвитку як певної сукупності змін.

Якщо розвиток у загальному вигляді – це утворення та накопичення нового, і нове утворюється на основі “зняття” похідного пункту, тобто збереження деяких елементів старого, перекомбінування та інтеграції їх у нову структуру, і якщо нове – повернення відомих рис нижчого, але на іншій основі, то як наслідок, визначальною рисою будь-якого розвитку виступає спадкоємність у різних її формах. Без урахування взаємного зв'язку різних етапів і ланок розвитку як цілого неможливим є й сам розвиток. Серед утворюючих критеріїв розвитку спадкоємність виступає тією внутрішньою основою, яка обумовлює інтегральність, цілісність та направленість цього процесу як певної сукупності змін. Вважаємо аргументованість висунутого положення достатнім для зняття протиріччя,

яке лягло в основу проблемної ситуації дослідження, та з повним правом можемо визначати спадкоємність як умову розвитку політичної системи, що, власне, дає нам право тлумачити її як принцип.

Для остаточного визначення сутності принципу спадкоємності вважаємо за потрібне звернутись до робіт науковців, які намагалися пояснити процеси розвитку суспільства, пояснюючи їх існуванням явищ, що приносять збереження, переробку та передачу інформації, яка забезпечує його розвиток. Існує група науковців, які, окрім терміна “спадкоємність”, в такому ж або близькому значенні використовують поняття “пам’ять”: “колективна пам’ять”, “соціальна пам’ять” (В. А. Ребрин, Я. К. Ребане), а також терміни “історична пам’ять” (Е. В. Соколов), “соціально-історична пам’ять”, “пам’ять світу” (А. Моль), “зовнішня пам’ять” (А. А. Малиновський) [74]. Наведемо деякі приклади.

Так, Е. В. Соколов, розглядаючи проблему “історичної пам’яті”, зауважує: “потрібні соціальні зусилля для того, щоб результати пізнавальної діяльності та обміну інформацією були систематизовані, включені до загальної системи знання та стали доступними для подальшого використання”. Тобто система збереження та передачі інформації в суспільстві виступає як продукт спеціалізованої діяльності людини. В. Б. Устьянцев використовує поняття “історична пам’ять” дещо в більш вузькому значенні, визначаючи її як сукупність історичних джерел, переважно письмових.

Мережею знання та пам’яттю світу визначає систему збереження суспільної інформації А. Моль. “Суспільству загалом, – пише А. Моль, – притаманна певна соціальна культура, яка відтворена у “мережі знання”, що формується тим чи іншим засобом з великої кількості матеріалів культури, що виробляються суспільством. Сукупність цих матеріалів, які можна було б зібрати в “універсальній бібліотеці”, можна умовно назвати пам’яттю світу”. “Пам’ять світу” – один із двох типів “соціокультурної таблиці”, її також можна назвати “таблицею знання”. Культуру ж А. Моль розглядає як “інтелектуальний аспект штучного середовища, яке людина створює протягом свого соціального життя”.

Застосовує поняття пам’яті й А. А. Малиновський. Так, говорячи про “зовнішню пам’ять”, А. А. Малиновський вбачає причину її виникнення у необхідності для суспільства “спадкоємності пізнання зі збереженням інформації із покоління в покоління...”. “Зовнішня пам’ять” на перших етапах розвитку людського суспільства “містилася у знаряддях, розуміючи останні в широкому змісті (власне знаряддя, речі, житло тощо)... В подальшому почали розвиватися різноманітні знакові системи, що передавали те чи інше знання у вигляді окремих символів, а потім – у вигляді прямих нотаток, цифр та інших форм фіксації знання, що постійно розширюються.

Д. С. Лихачов: “...в пам’яті окремої людини та в пам’яті суспільства

зберігається переважно те, що необхідне, добре – більш активно, ніж зле. За допомогою пам'яті накопичується людський досвід, утворюються традиції, що полегшують життя, трудові та побутові навички, сімейний уклад, суспільні інститути, розвивається естетичний рівень сприйняття та творчості, створюється знання” [74]

Погляди, що описані, мають певні схожі риси. “Історична пам'ять”, “пам'ять світу”, “зовнішня пам'ять” розглядаються, перш за все, в ролі сховища традицій, досвіду, наукового знання тощо.

Аналізуючи різницю між біологічним та соціальним управлінням, В. Г. Афанасьєв, наголошує, що останнє базується на зовсім інших інформаційних основах. “... Вирішальне значення має не спадкова інформація, а соціальна. Тут сформувалася специфічна надіндивідуальна система інформації, що забезпечує накопичення, збереження, передачу суттєво важливої інформації, що програмує поведінку індивідів від покоління до покоління (вертикальний обмін інформацією), а також обмін інформації між людьми одного покоління (горизонтальний)”.

“Соціальна пам'ять”, – за В. А. Ребриним, – це процес фіксації в загальнозначимій формі, систематизації та збереження (всіх індивідуальних людських голів) теоретично узагальненого колективного досвіду людства, що був досягнутий ним у процесі розвитку науки, філософії, мистецтва, знання та образних уявлень про світ, які здійснюються суспільством за допомогою спеціальних інститутів, устроїв, засобів. Матеріали, що зберігаються, тим чи іншим шляхом надаються для “переписування” в пам'ять індивідів і, як наслідок, використовуються людьми в їх різноманітній діяльності. Ця пам'ять – невід'ємний елемент духовного життя суспільства, його суспільної свідомості”. В цьому визначенні виокремлені функції, засоби та зміст соціальної пам'яті. Функція – це фіксація, систематизація, збереження та видача відомостей. До засобів “фіксації, збереження, передачі, розповсюдження їх того чи іншого знання...безперечно відносяться твори з літератури та мистецтва, пам'ятки духовної культури, в яких “матеріалізується”, опредмечується та передається від одного покоління до іншого суспільна свідомість”. Все це являє собою “предметний апарат відтворення” суспільної свідомості. Зміст соціальної пам'яті – це “теоретично узагальнений колективний досвід людства”, результати діяльності в сфері науки, філософії, мистецтва – “знання та образи уявлень про світ”.

Підтверджує попереднє визначення й інший автор – Я. К. Ребане, що присвятив проблемам соціальної пам'яті багато робіт та який одним з перших розпочав дослідження в цій галузі. Він ставить завдання “показати, що, функціонуючи в людському суспільстві механізми інформації створюють певну “соціальну пам'ять” – сховище минулого досвіду, що є базою формування індивідуальної свідомості та подальшого розвитку пізнання”. Соціальна пам'ять, на думку автора, – це “своєрідне сховище

результатів практичної та пізнавальної діяльності, що виступають в інформаційному відношенні базисом формування свідомості кожної людини, а також базисом функціонування та розвитку індивідуального та суспільного пізнання. Соціальна пам'ять охоплює значно більшу сферу, ніж сфера знань, навичок та вмінь, що передаються з покоління в покоління ” [74]

Однак думка автора сягає далі своїх попередників. Вивчаючи зміст соціальної пам'яті, Я. К. Ребане розглядає її як певний соціальний інститут, в якому реалізується інформаційне забезпечення суспільства. Однак, в одній із останніх робіт автор досліджує питання соціальної пам'яті дещо в іншому ракурсі. Він пропонує використовувати поняття соціальної пам'яті “як певний допоміжний філософсько-методологічний принцип ” [74]

Інші автори, не використовуючи поняття “пам'яті”, також намагаються пояснити умови збереження інформації у суспільстві. В. П. Алексеев, досліджуючи етапи розвитку людини та суспільства в антропогенезі, приходять до висновку, що “великий обсяг інформації, яка накопичена протягом поколінь, явно не можна порівнювати з обсягом та структурою мозку сучасної людини, навіть не дивлячись на складність цієї структури, що була виявлена дослідженнями багатьох років”. Вирішення цього протиріччя, на думку дослідника, відбувається шляхом формування в суспільстві особливої інформаційної структури – “колективного мозку”, який забезпечує збереження та передачу від покоління до покоління життєво важливої інформації. В. П. Алексеев підкреслює: “...з розвитком цивілізації постійно розширювались канали обміну інформацією, що робило колективний мозок за останні 5-6 тис. років більш монолітним. Саме в цих тенденціях і полягає відмінність колективного мозку упродовж історії сучасної людини та колективного мозку в антропогенезі ”.

Якщо узагальнити наведені поняття та абстрагуватись від сфери суспільства, яку вони визначають, можна виокремити спільні риси:

- по-перше, це система інформації, що існує в суспільстві;
- по-друге, це система інформації, що постійно накопичується і зберігається;
- по-третє, це система інформації, яка забезпечує подальший розвиток системи шляхом переходу до наступних поколінь систем.

Враховуючи зазначене, хотілося б розставити певні акценти для остаточного з'ясування сутності принципу спадкоємності. Ми, даючи тлумачення поняття, ще починаючи з підрозділу 1.1., наголошували, що спадкоємність – це збереження певних елементів цілого, спадкового інваріанту тощо. Аналізуючи явище спадкоємності в літературі, ми звернули увагу на те, що в наукових колах соціогуманітарних наук вже сформувалася ціла низка понять, в яких фіксується наявність у суспільстві (а отже і в політичній системі – Я. К.) явищ, що забезпечують процеси збереження, переробки та передачі інформації і які є умовою його розвитку.

Ми погоджуємося з представленими визначеннями та думками, але єдине зауважимо, що, на нашу думку, оскільки політична система функціонує за загальними законами розвитку суспільства, безперечним є факт наявності в ній системи інформації, що є основним елементом успадкування наступною системою та гарантією продовження її існування у часі та просторі. Для термінологічної чіткості пропонуємо і в подальшому дослідженні застосовувати поняття “ядро системи”, її спадковий інваріант (погоджуємося з Ю. В. Яковцем).

Аналіз механізму реалізації принципу спадкоємності у політичній системі може бути ефективним лише за умови висвітлення змісту її спадкового ядра. Тому стає можливим спочатку приступити до поетапного розкриття змісту поняття, що визначається, шляхом послідовного аналізу взаємопов'язаних понять (категорій), які в узагальненій формі відображають основні сутнісні ознаки принципу спадкоємності, а потім перейти до побудови єдиної моделі спадкового ядра політичної системи, яке розкриває цілісний зміст досліджуваного явища.

Оскільки вище ми зазначили, що ядро має ціннісний характер, вважаємо за потрібне розкрити зміст поняття “цінність”. Сучасний обсяг поняття “цінність” є доволі великим. Під “цінністю” розуміється як все, що тільки може цінувати людина (цінності в широкому сенсі), так і лише найглобальніші, базові цінності (у вузькому розумінні) індивіда та метацінності конкретної культури і навіть людства загалом [31].

Проте в працях відомих авторів утвердився погляд, що феномен, іменованій словом “цінність” (що означає також “істотність”, “значущість”, “важливість”), являє собою складне утворення, яке міститься не тільки в пізнавальних структурах, але й у глибинних процесах соціального життя, в культурі, в світогляді людини. Отже, категорія “цінність” може і повинна трактуватися принаймі в трьох основних значеннях: як соціокультурне поняття, що описує контекст буття, який об'єктивно наявний; як психологічне поняття і як логіко-гносеологічне поняття [146].

Завдяки розумінню буття не просто як фізичної об'єктивної реальності, а як світу культури (чи – що одне й те саме – світу цінностей), цінності набувають подальшого аналізу. Найбільш типові вживання поняття цінності можна систематизувати так. Першим і найбільш поширеним варіантом є розуміння цінності як значущості предметів та явищ дійсності для людини, їх здатності задовольняти її матеріальні та духовні потреби. Ця точка зору відстоювалася та відстоюється такими аксіологами, як О. Г. Дробницький, Ф. Сержантов, В. П. Тугаринов, М. С. Каган та ін.

Згідно з другим варіантом, найбільш послідовно викладеним свого часу представниками грузинської школи (О. Бакурадзе, Н. Чавчавадзе, Г. Бакрадзе) та І. С. Нарським, до цінностей відносять лише найвищі

суспільні ідеали.

Одночасно з першими двома підходами сформувався і третій, який безпосередньо об'єднує вихідні підстави перших двох. У ньому цінність розуміється як значущість і мета (ідеал) одночасно. Одним із перших в епоху тотального панування марксизму цю точку зору відстоював В. П. Тугаринов [158]. Він також розглядав цінність у суб'єктивно-об'єктивних вимірах.

Під філософське розуміння цінності підпадає практично все людське соціальне життя (культура) в його різноманітних проявах. Яке б культурологічне чи соціологічне поняття ми не взяли – річ, ідея, норма, принцип, максима, символ, імператив, – кожне з наведених понять можна розглядати як базове у визначенні сутнісної властивості цінності, оскільки всі вони несуть у собі явно ціннісний зміст. “Широке” (філософське) визначення поняття цінності як родового стосовно культури означає: його статус може бути усвідомлений лише у співвідношенні з такими поняттями, як пізнання і буття, тому що саме в ціннісному відношенні, яке розкривається змістовно через пізнавально-оціночну діяльність людини, і розкривається смисл культури, у тому числі й корпоративної [159].

Але тільки у філософському аспекті поняття цінності, акумулюючи та “знімаючи” всі інші визначення цінності, матиме найвищий ступінь сутнісного змісту. Це означає, що в будь-якій сфері людської практики цінності як реальні феномени матеріальної та ідеальної природи мають свій вияв: вони виникають у реальному соціокультурному середовищі, у ньому живуть, функціонують, розвиваються [12].

Ще одним засобом реалізації культурної спадкоємності є традиція. Її сутність полягає у повторенні тих чи інших видів політичних відносин, які склалися раніше, в нових історичних умовах. Вона стосується більш формального аспекту збереження культурно-історичної діяльності при переході від старого до нового. В традиції закріплюються та передаються від покоління до покоління форми та засоби функціонування певних політичних інститутів [49].

Традиції ніколи не діють без зв'язку із звичаями, вони завжди функціонують на основі останніх. Закріплені звичаями, прості відносини та сформовані цими відносинами якості, традиції включають як передумову, як похідний матеріал для стабілізації і відтворення в житті нових поколінь складних суспільних відносин, соціально значущих та масових якостей [153].

Звичаї та традиції – це форми передачі новим поколінням засобів реалізації ідеологічних відносин, що склалися в житті даного суспільства, які не регламентовані юридичними постановами та підтримуються силою суспільної думки. Політичні звичаї та традиції як засоби реалізації ідеологічних суспільних відносин завжди виникають, розвиваються та відмирають під дією політичних відносин. З докорінною зміною або

загибеллю того чи іншого типу політичних відносин під час зміни ідеології найбільш сталою частиною останньої завжди є звичаї і традиції політичних систем.

Звичаї та традиції здатні консервувати застарілі форми політичних відносин. Стабілізуюча роль традицій, звичаїв оцінюється як сила, що спрямована на затвердження нового, прогресивного, але зі збереженням старого, усталеного.

Діалектика розвитку суспільства – єдність мінливого та сталого, динамічного та стабільного. Кожне покоління політичної еліти вносить зміни у політичні відносини і в той же час перш за все формується під впливом відносин, що були успадковані ним від попередніх поколінь.

Слово “традиція” означає “передача”. Необхідно досягнути чітких та повних уявлень про те, що і як передається від покоління до покоління. Отже, це спонукає нас уважно розглянути питання про структуру звичаїв та традицій. Елементи звичаїв і традицій:

- ланки ідеологічних політичних відносин, що не регулюються юридичними постановами;
- ідейний зміст ідеологічних відносин (політичні погляди, правила, норми, положення, принципи моралі);
- дії (вчинки), що розкривають духовні якості особистості, які вимагає система політичних відносин;
- обряд як сторона звичаю, традиції, що твердо закріпилися в політичному житті.

Звичаї і традиції в своєму усталеному стані є, на думку І. В. Суханова [153], певного роду “паунок” (ми вважаємо, що це культурологічне ядро – Я. К.), що створюється ідеологічними політичними відносинами, ідеями, духовними якостями і обрядовими актами, що відповідають йому, та який старе покоління еліти політичної системи передає молодому поколінню в спільній з ним діяльності, для того щоб направляти дії, думки та почуття молодого покоління по пройденому шляху. В динаміці, тобто в своєму реальному функціональному стані засобів трансляції компоненти цього паунка розподіляються у часі.

Найбільш ефективною стороною розвинутих звичаїв та традицій є їх обрядовий бік. Між іншим, обряд не супроводжує звичай, традицію протягом всього часу їх функціонування. Він виступає лише в певний момент всього процесу, посилюючи думки та почуття людей.

Обрядова форма виникає тільки тоді, коли всі інші структурні частини звичаїв та традицій вже більш-менш затвердилися в політичному житті суспільства. Елементи структури звичаю, традиції – це чотири поступові ланки, по яких піднімається кожне нове покоління, засвоюючи звичаї та традиції попередніх поколінь. Наприклад, процес закріплення нової політичної еліти проходить в два етапи: по-перше, це наслідування поведінки попередньої еліти, оскільки нова поки що може створити модель

поведінки та діяльності ідеологічних відносин тільки зазначеним шляхом. Наступний крок – формування власної моделі діяльності. Одним з найважливіших засобів такого формування виступає обряд, що є системою дій, іноді дуже символічних, в яких відтворюються думки та почуття попередніх поколінь, що викликані реалізацією суспільного відношення та необхідні для нормального його функціонування. Утворення обряду – це завершальний етап встановлення традицій і звичаїв.

Наступним складовим елементом культурологічного ядра політичної системи є ідеї. У розвитку ідей має місце спадкоємність. Однак, які саме ідеї перейшли у спадок новій епосі, які ідейні цінності нова еліта сприйняла для подальшого розвитку, а які, навпаки, відкидає, – все це визначається специфічними інтересами та завданнями нової еліти, тобто, врешті-решт, суспільним буттям.

Л. П. Карсавін у своїй книзі “Схід, Захід та руська ідея” писав про головну роль ідеологічної спадкоємності в розвитку суспільства .

Г. В. Плеханов в праці “До питання про розвиток моністичного погляду на історію” зазначив: “...ідеології кожного даного часу завжди стоять у тісному – позитивному та негативному зв’язку з ідеологіями попереднього часу” [58].

Кожна наступна ланка розвитку абсолютно “знімає з себе попередню”, тобто нічого не втрачає та нічого не залишає за собою, а несе з собою багатство змісту минулого. Ідейні цінності передаються від покоління до покоління.

У літературі момент виходу цінностей за межі людського організму охоплюється такими поняттями, як “архетипи” або універсальні образи й моделі для осягнення світу, “неосягнені структури”, “Воно” З. Фрейда, “розуміння” В. Дільтея, “колективне несвідоме” К. Г. Юнга, “громадянська релігія” Е. Дюркгейма, “комунікативна дія” М. Вебера, “ноосфера” В. Вернадського, “настанова” Д. Узнадзе, “акцептор дії” П. Анохіна, “образ бажаного майбутнього” М. Бернштейна, “схема” П. Ферса і С. Московичі, “інформаційна модель” В. Пушкіна, “пасіонарність” Л. Гумільова, “менталітет нації”, “умонастрій народу”, “дух колективу” та ін. [12].

Колективне безсвідоме – це апріорний образ світу, який сформувався у сиву давнину. У цьому образі визначилися певні риси, доміанти, які отримали назву архетипів (за К. Юнгом) або ідей. Їх існування являє собою відображення постійно повторюваного досвіду людства (наприклад, таке явище, як схід сонця, зумовило створення міфу про сонячного героя).

Особливість архетипових форм, на які зауважував К. Г. Юнг, полягає у тому, що вони не розповсюджуються завдяки традиціям, мові чи міграціям, а можуть виникати спонтанно, у будь-який час і в будь-якому місці, без жодного зовнішнього впливу. Це готовність знов і знов репродукувати одні і ті ж самі або схожі міфічні уявлення. Разом з тим архетипи виступають як сили чи тенденції, які спонукають людину до дії у випадках, коли

з'являються: у снах, фантазіях, у повсякденному житті.

Архетипи являють собою ту частину фенотипової інформації, що людина отримує у готовому вигляді як можливість мозку функціонувати певним чином. Архетипи як індивідуалізований прояв колективного безсвідомого являють собою “загальні форми мислених уявлень, що включають елементи емоційності та навіть переіспитивні образи ” [12]. Це лише можливість існування, здатність до виявлення того, що існує.

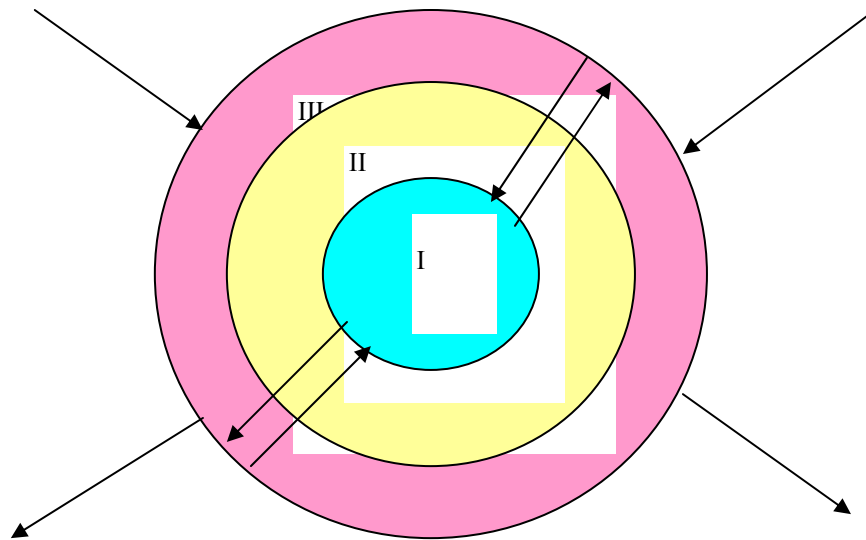
Як доводить Р. О. Додонов, у первісну епоху ці колективні уявлення, що пізніше перетворилися на образи архетипів, ще не відсувалися за межі свідомості, а являли собою дійсні усвідомлені норми, які мали вигляд переважно примітивно-релігійних постулатів, що встановлювали оптимальні способи спільної життєдіяльності людей з метою їх виживання. Саме вони стали вираженням тієї соціальної інформації, що пізніше перетворилася на архетипову [48].

Отже, архетип являє собою іманентну форму здійснення смислових зв'язків між людьми різних епох, культур, етносів. Через архетипи відбувається передача інформації, що забезпечує спадковість власне людських способів життя, людських реакцій на зовнішні впливи, що пов'язане з наявністю інтелекту та розуму, а також психічних функцій – мислення, розуміння, міркування.

Таким чином, архетип являє собою лише форму, яка не містить у собі якогось конкретного змісту. Наповнення архетипу відбувається лише у психіці окремо взятої людини і відображає співвіднесеність архетипу та психіки [91].

Отже, культурологічне ядро системи утворюють наступні елементи: традиції, звичаї, обряди, ідеї та архетипи. Головним носієм культурологічного ядра є людина.

Однак, зміст культурологічного ядра полягає не лише в збереженні інформації, що здобута упродовж історичного розвитку системи, на нашу думку, воно являє собою певну сукупність процесів, що протікають на різних рівнях ядра. В загальному вигляді культурологічне ядро системи можна представити у формі моделі:

Як видно з рисунку культурологічне ядро складається з трьох рівнів, а саме:

I. – рівень збереження відірваних (заперечених) цінностей системи, що існували раніше. Цей рівень відображає зміст системи упродовж всього історичного розвитку;

II. – рівень актуалізації цінностей сьогодення, які домінують у системі в конкретний історичний період;

III. – рівень формування цінностей майбутнього – постійно діючий рівень. Цей рівень найбільше взаємодіє із зовнішнім середовищем. На шляху формування цінностей нової системи реалізується головний зміст процесу політичного успадкування. Нові цінності необхідні для того, щоб система могла діяти в умовах історичного розвитку, що склалися, змінюватися, вдосконалюватися або здійснювати перетворення відповідно до вимог, законів політичного розвитку.

Між кожним рівнем існують канали інформаційного обміну, по яких прямує інформація (зображені стрілочками всередині і зовні ядра). Канали інформаційного обміну задіяні постійно, оскільки поповнення ціннісного ядра та системи загалом відбувається завжди.

Оскільки, як ми вже зазначали, нове в системі заперечує старе і водночас є його прямим продовженням. Тому нове – це не просто “забуте старе”, але і явище, якісно перетворене, що містить елементи раніше не існуючого. На стику рівнів знаходяться фільтри системи, функцією яких є ранжування, обмін чи заміна цінностей системи.

Оскільки ми заявили, що модель спадкового інваріанту політичної системи є динамічною, спробуємо це довести. Ми вважаємо, що на кожному рівні культурологічного ядра вона виконує певні функції, а саме:

Почнемо з первинного (III)– рівень формування цінностей – виконує функцію інтеграції, накопичення інформації, яка потім може перейти до змісту ядра (I). Диференціація процесу успадкування безперервно пов’язана з інтеграцією. Інтеграція цінностей містить у собі примноження досвіду, який накопився в системі. Інтегрований накопичений досвід постає перед кожною новою системою як певна цілісність (ядро), таким самим воно відходить у буття на рівень збереження.

На другому рівні (II)– відбувається актуалізація досвіду, яка залежить від потреб системи в тих чи інших формах історичного досвіду, що визначає ступінь залучення нової системи в тканину попередньої; від завдань регулювання існуючої життєдіяльності суспільства, рішення яких забезпечує такий взаємозв’язок елементів, який найбільш сприяє збереженню рівноваги даної системи, скоординованого функціонування її елементів. Звідси можна зробити висновок, що потреби практики даної системи визначають, який бік досвіду/цінностей опановує система і як відбувається цей процес. Актуалізація досвіду минулого обумовлюється, врешті-решт, рівнем розвитку системи, а також системою взаємозв’язків елементів.

Також на цьому рівні відбувається процес трансформації цінностей – зміни, перехід цінностей у нову якість, або на новий рівень та консервації – збереження цінностей існуючої системи. В. А. Колєватов зауважив, що збереження інформації тільки тоді має сенс, коли її можна використовувати. [74].

Надалі може відбуватися процес інтеріоризації (влаштування цінностей на глибинний рівень спадкового ядра системи), який визначається як переведення засвоєних цінностей, що засвоєнні до рівня збереження. Цей процес дозволяє зберігати цінності, що не мають попиту сьогодні, але можуть знадобитися або актуалізуватися в майбутньому.

Підтвердження цього знаходимо в роботі В. О. Шевченка, який зазначає, що “... У силу розвитку культури інформаційний запас збільшується, і виникають спеціальні форми збереження “залишків інформації” [182]. Такими формами збереження можуть бути письмові джерела як свідчення досягнень людства та досвід поколінь.

Третій рівень виконує наступні функції: збереження – загальний процес утримання відповідних для періоду існування системи цінностей на двох рівнях – поверховому та актуальному з послідовним консервуванням або відторгненням – чергові на зміну інваріанту, тобто ті, які ще будуть піддаватися фільтрації. Та функція консервації. Консервативна сила ядра використовується для того, щоб закріпити більш прогресивні цінності та зробити їх всезагальними. Стрімкий розвиток суспільства ще не означає, що немає бути нічого сталого, що сприймалося б у відносно стереотипному вигляді новими поколіннями від попередніх. Стабілізації нового необхідна умова для перетворення досягнутого у всезагальну форму діяльності, це

головна передумова спадкоємності.

Підтвердження процесів, що відбуваються на цих двох рівнях культурологічного ядра, знаходимо у О. Мостяєва, який наступним чином поділив інформацію: “виділяють актуальну інформацію, що залучена до процесів відображення доцільного характеру; та мертву – ту, що не впливає на процеси, хоча і зафіксована у системі” [97].

Канали інформаційного обміну виконують функцію трансляторів – передачі цінностей системи з одного рівня на інший і на виході в систему.

На думку того ж О. В. Шевченка, “процес трансляції полягає у квантуванні інформаційного запасу та дублюванні його вкрай малих пропорцій на численній групі носіїв. Висока надійність може бути гарантована лише великою надлишковістю, для підтримки якої при трансляції культурного досвіду, що розширюється та акумулюється, і збільшується тисячоліттями кількість населення” [182].

У загальному вигляді протікання цих процесів можна представити наступним чином: активно функціонуючи, система, власне спираючись на існуючі настанови, відбирає з культурологічного ядра інформацію, що необхідна для її функціонування. Асимілюючи інформацію, що вже набута, вона у той же час генерує, виробляє нові цінності.

Внутрішня інформація системи – це інформаційна структура в стаціонарному стані, що існує до моменту впливу нової інформації. Як наслідок – зовнішня інформація – нова інформація (якісний та кількісний її вимір). У неживій системі внутрішньою інформацією є комплекс властивостей вже існуючої структури. В живій системі – спочатку включаються безпосередньо генетичні структури, а потім інформація, опосередкована через розвинуті структури організму.

Внутрішня інформація під впливом інформації зовнішньої розгортається у нову якість, що створює інформаційний контур, через який протікає інформація зовнішнього середовища. Ядро відчуває тиск з боку політичної системи у вигляді потоків інформації, асимілюючись, інформація пов’язується зі структурами системи (зворотній зв’язок), стає невід’ємною частиною нової інтегрованої структури та бере участь у процесі її життєдіяльності. Таким чином, інформація політичної системи вноситься до культурологічного ядра та надає йому нових рис, тобто відбувається явище відображення системою взаємодіючого фактора.

Один із засновників системного підходу в біології академік П. К. Анохін писав з цього приводу: “Вся історія розвитку живої матерії до найвищого етапу – мислячої людини – підкорюється одному і тому ж закону: пристосовуюча поведінка, що зберігає їй життя та призводить до прогресу, можливо, лише тому, що зовнішній світ через різноманітні параметри свого впливу “входить” до організму у формі найтонших інформаційних процесів, що досить точно відображають параметри цього об’єктивного зовнішнього світу” [182]

Цей вислів підкреслює декілька принципових моментів: по-перше, глибока єдність усіх процесів системи, їх універсальність; по-друге, природність руху систем у напрямку розвитку, підвищення складності, накопичення інформації; по-третє, адекватність та об'єктивність спадкоємності в системі.

Ступінь зміни системи під впливом інформації (цінність нової інформації) визначається властивостями взаємодіючих інформацій, а також тим, з яким рівнем організації системи ця інформація взаємодіє. Власне ця думка сповна відображається у класифікації спадкоємності (форми спадкоємності), що протікає в межах політичної системи.

Класифікація форм принципу спадкоємності.

У функціонуванні та розвитку політичних систем існує декілька видів спадкоємності, а саме:

1. За характером наслідування спадкового ядра у відношенні до системи виокремлюють:

ядерну спадкоємність – зміна цінностей всередині ядра;

позаядерну – система обирає новий варіант цінностей;

компіляційну – частина цінностей старої системи поєднується з новими цінностями.

2. За характером змін, які відбуваються власне у ядрі виокремлюють спадкоємність, що протікає:

без змін у змісті ядра;

з частковими змінами спадкового інваріанту;

з координаційними змінами сутності ядра.

3. За наслідками для розвитку політичної системи:

позитивна спадкоємність – запозичення цінностей старої системи;

негативна спадкоємність – повне заперечення цінностей минулого.

4. За характером передачі властивостей:

консервативна – передача загальних властивостей ядра;

спеціальна – передача однієї особливості старої системи;

прогресивна – посилення передачі спеціальної властивості з чергуванням поколінь.

5. За характером протікання:

з перервою (перервана) – цінності на певний час зникають;

безперервна – цінності актуальні постійно.

Завершуючи аналіз природи, сутності, змісту і форм прояву принципу спадкоємності у розвитку політичної системи з огляду на основну мету о дослідження, ми зробили наступні висновки:

по-перше, спадкоємність дійсно є принципом, оскільки в результаті поглибленого теоретичного аналізу було доведено, що спадкоємність є необхідним зв'язком (умовою, а отже, принципом) у процесі переходу системи на новий щабель розвитку;

по-друге, принцип спадкоємності реалізується в політичній системі у

вигляді існування спадкового ядра, яке має культурологічну основу; тобто природа ядра є духовною по суті і тісно пов'язана з іншими підсистемами суспільства;

по-третє, сутність принципу спадкоємності ми обґрунтували, як: перше – систему інформації, що існує в суспільстві; друге – система інформації, що постійно накопичується і зберігається; третє – це система інформації, яка забезпечує подальший розвиток системи шляхом переходу до наступних поколінь систем;

по-четверте, зміст спадкового ядра подано у вигляді евристичної моделі з перерахуванням його елементів та структури, що з трьох рівнів: рівень формування, рівень актуалізації та рівень збереження, кожен з яких має власні функції;

по-п'яте, серед основних форм прояву принципу спадкоємності зазначено такі: ядерна спадкоємність, позаядерна, компіляційна, спадкоємність без змін у змісті ядра, з частковими змінами та координаційними змінами, а також позитивна та негативна спадкоємність тощо.

Отже, ми досягли мети, яку поставили собі на початку даного підрозділу. У ході проведеного аналізу доведено, що принцип спадкоємності є умовою розвитку політичної системи, і зняте протиріччя, що було покладене в основу проблемної ситуації дослідження.

Таким чином, тепер ми можемо перейти до специфіки реалізації принципу спадкоємності у розвитку політичної системи.

5.2. Механізм відтворення принципу спадкоємності у розвитку політичної системи

Метою даного підрозділу є зображення механізму відтворення принципу спадкоємності у розвитку політичних систем. Для цього зосередимось на трьох завданнях: проаналізувати етапи розвитку політичної системи, визначити місце і роль принципу спадкоємності в цьому процесі та виявити загальні закономірності взаємодії принципу спадкоємності і політичної системи в її розвитку.

Як уже зазначалося в пункті 5.1., спадкоємність є найважливішою стороною процесу відтворення та розвитку політичних систем і суспільства взагалі, яка забезпечує збереження та передачу від покоління до покоління, від системи до системи спадкового інваріанту – основних характерних її властивостей, ознак та механізмів, що визначають сутність, життєздатність, гомеостазис (внутрішню динамічну рівновагу) системи.

Розвиток постійно супроводжується збільшенням обсягів інформації у

відкритих системах, що проявляється у накопиченні внутрішнього та зовнішнього розмаїття. Зростання розмаїття завжди пов'язане зі спеціалізацією окремих підсистем, звуженням кордонів та їх взаємодією із зовнішнім середовищем [182].

Сприйняття повноти інформації з минулого, переробка та збагачення її залежать від суспільної системи, в якій вони здійснюються. Будь-яке суспільство свідомо регулює цей процес, організує його та виробляє відповідні засоби для досягнення поставлених цілей. Ці засоби можуть бути розраховані не тільки на свідоме бажання сприймати будь-яку інформацію зі спадкового ядра, але й на примусову передачу цього досвіду з боку суспільства. Під час цього процесу можуть виникати стихійні засоби засвоєння досвіду [183].

Культурні цінності є результатом культурної діяльності людини, що включає у себе досвід, знання, інформацію епохи і поколінь. Результати минулої культурної діяльності стануть мертвим продуктом, якщо не будуть постійно включені в діяльність майбутніх поколінь [49].

Носієм та головним фільтром культурологічного ядра політичної системи, на нашу думку, є свідомість особистостей, а передача культурологічного ядра від старої до нової системи також здійснюється за допомогою інформаційних каналів, що пов'язують ядро та політичну систему.

Проаналізувавши існуючі концепції політичного розвитку, ми стали на бік прихильників циклічної теорії (С. Зубков, А. Панов, Ю. В. Яковець, А. Тойнбі, М. Данілевський та ін.), які вважають, що політичний розвиток має циклічний характер. Тому пропонуємо визначити механізм дії принципу спадкоємності у розвитку політичних систем саме з цієї позиції, доповнюючи цю теорію власними результатами, здобутими в процесі аналізу явища спадкоємності.

Отже, підтримуючи думку авторів С. А. Зубкова, А. І. Панова, вважаємо, що компонентами кожного циклу виступають фази формування політичної системи, її розквіту (розгортання), функціонування та занепаду. В межах протікання цих фаз політична система зберігає свою якісну специфіку. Протягом зміни одного циклу іншим відбувається якісна зміна політичної системи, яка супроводжується політичною революцією або революційною реформою. Повторення циклів утворюють кругообіг політичного розвитку. Якісну усталеність політичної системи в рамках окремої одиниці циклічного розвитку забезпечує власне механізм її функціонування та механізм прояву принципу спадкоємності. Наприклад, Ю. В. Яковець зазначає, що фази життєвого циклу будь-якої суспільної системи, і політичної в тому числі, одночасно "...є етапами зародження, розгортання, функціонування та відмирання притаманного їй спадкового інваріанту" [190]

Характеристика циклів розвитку політичних систем передбачає

розгляд внутрішньої структури кожного циклу та його компонентів.

I. Період формування політичної системи – поділяється на два етапи: по-перше, це виникнення нової політичної системи, яке проходить, в свою чергу, через дві фази – приховану та наявну. Прихована фаза характеризується тим, що в глибинах старої політичної системи з'являються нові елементи та сили, відбувається їх кількісне зростання. Явна фаза відрізняється тим, що нові елементи та сили створюють нову або модернізовану структуру, через яку виражається соціальна природа політичної системи.

Виникнення нової системи пов'язане, перш за все, з появою нових соціально-політичних рухів, що несуть за собою нові форми політичних відносин або виступають за їх утворення. Політичну систему можна рахувати як таку, що виникла, коли суб'єкти політичної участі конструюють нову систему влади та встановлюють взаємозв'язки між собою та її інститутами. Ці взаємозв'язки поки що хиткі за своєю природою. Звідси можливі неочікувані напрями в політичному процесі [69]

Нова система має ще стати, народитися, тобто затвердитись, здобути усталеність, а доки її існування є дуже проблематичним, оскільки на фазі зародження формується та оформлюється ембріон такий, що містить у собі зародки майбутньої системи. У фазі зародження нової системи культурологічне ядро із латентного стану переходить у відкритий стан. Ця фаза є короткотривалою, але болючою. Щойно народжена система ще слабка та безпорадна, однак це вже є щось самостійне, що вже живе окремим від батьків життям.

Оскільки нова система народилася у надрах старої, виховується нею доки не досягне самостійності. Перехідний період є процесом остаточного занепаду старої політичної системи, заміни її провідних структур, пошуком образу майбутнього та затвердженням нових відносин, норм, цінностей. Він являє собою особливу динамічну систему, що має власний устрій, механізми функціонування, методи регулювання та кордони тривалості.

У цей період у культурологічному ядрі активізуються процеси фільтрації цінностей старої системи, в глибинах якої визрівала нова та відбувається процес аналізу законсервованих та відкинутих (оторженные) цінностей, що містяться на рівні збереження. Активізація цих функцій зумовлена, власне, структурою перехідного періоду, яка, на думку С. Зубкова, А. Панова, містить ряд стадій [56]:

переоцінка існуючих цінностей та ідеалів, з'ясування положення політичної системи як кризового;

переосмислення сучасного в контексті минулого та майбутнього, характеристика теперішнього стану політичної системи та його корінь у минулому;

нове духовно-політичне самовизначення політичної системи та суспільства в своїй світовій політичній історії, пошук ідейної домінанти,

що здатна стати ціннісною базою для інтеграції нових соціально-політичних сил;

ліквідаційні заходи, тобто демонтаж застарілої системи, що проводиться одночасно з будівництвом нової політичної системи (державне будівництво, формування нової системи, нових форм політичного керівництва, політичної участі).

Власне перехід може здійснюватися двома шляхами, а саме: революційною взаємодією, якій притаманні максимальна радикальність та швидкість перемін; та еволюційною взаємодією, яка відрізняється поступовістю перетворень, їх розтягнутістю в часі, розширенням у порівнянні з революційним “полем спадкоємності” елементів старої політичної системи.

Відповідно до теорії революції, вона має певні притаманні їй закономірності та тенденції, а також містить рухомі сили та певні наслідки. В загальному вигляді це визначається як:

революція є закономірною стадією циклічного розвитку. Оскільки кінець попереднього та початок наступного збігаються у часі, то рух є двотактним: революційним (фази зародження та становлення нових якостей) та еволюційним (фази його домінування та вдосконалення, а потім кризи та згасання);

революція та еволюція є нероздільними. Це дві форми єдиного пульсуючого руху. Революція перериває еволюцію, коли вона заходить в глухий кут, вичерпала закладений у даному розвитку потенціал та створює передумови для розгортання еволюційного руху на новому витку спіралі. Еволюція закріплює досягнуте, завойоване революцією, передує запобіганню вперед, відкриває простір для реалізації потенціалу нової, затвердженої якості і в той же час накопичує передумови для наступного революційного стрибка;

революції розповсюджуються з епіцентрів. Початкове поле революційних переворотів зазвичай маленьке; із свого епіцентру революція розповсюджується хвилеподібно, перетворюючи все ширшу сферу. Епіцентр революцій постійно переміщується;

під час революційних переворотів стрімко зростають альтернативність та невизначеність розвитку, схоластичність, тоді як під час еволюції траєкторія руху більш інерційна, передбачувана. Революція порушує усталеність руху та містить декілька варіантів подальшого розвитку. Реалізація того чи іншого варіанту залежить від співвідношення революційних, контрреволюційних та нейтральних сил;

у період революції темп руху стрімко прискорюється, частота перемін зростає; з переходом до еволюційної стадії спостерігається зворотна тенденція. Революційний час стискається, стрімко нарощуються зміни, тоді як еволюційний час більш розтягнутий, зміни рідкі та менш радикальні;

революція проходить у своєму розвитку ряд етапів та завершується

переходом об'єкта (процесу) у новий стан з перевагою еволюційних форм його розвитку. Головна ж особливість революції полягає у тому, що революції роблять люди, соціальні сили: без їх свідомих цілеспрямованих дій у жодній зі сфер суспільства якісний переворот здійснитися не може. Та проти такого перевороту також виступають люди, зацікавлені яких пов'язані з минулим ладом.

Наступна особливість революції витікає з попередньої і полягає в тому, що вона є результатом протидії соціальних сил, серед яких, як ми вже зазначали, є активні прихильники революційних змін, противники революції та нейтральні сили, положення яких у результаті революції кардинально не зміниться. Ця особливість вимагає, перш за все, ступеня розуміння та цілеспрямованості дій її прихильників, сили та згуртованості їх супротивників.

Звідси витікає третя особливість революції – вона відрізняється великою невизначеністю, альтернативністю.

І остання, четверта особливість революції полягає у тому, що революції породжуються, перш за все, внутрішніми пружинами та протиріччями розвитку [190].

Перехідний процес може мати інноваційний характер, тобто орієнтований на створення принципіально нових форм політичної системи та соціального порядку, як правило, спадкоємність культурологічного ядра відбувається з координаційними змінами у його структурі (*ядра – Я. К.*), тобто має місце так звана ядерна спадкоємність.

На думку Е. А. Баллера, В. А. Ядова, це так звана “негативна спадкоємність”. Так, Е. А. Баллер, розкриваючи зміст поняття негативної спадкоємності, визнає повне та абсолютне заперечення результатів, що були раніше досягнуті у розвитку культури, існування такої форми зв'язку між новим та старим у розвитку, коли нове повністю знімає старе, нічого не успадковуючи з його змісту. На його думку, з одного боку, у розвитку ідеології має місце “абсолютне” заперечення, а з другого – “повне” заперечення все ж таки включає в себе момент спадкоємності. Прибічники такої точки зору для її підтвердження використовують наступне положення Г. В. Плеханова в праці “До питання про розвиток моністичного погляду на історію”: “...ідеології кожного даного часу завжди стоять в тісному – позитивному та негативному зв'язку з ідеологіями попереднього часу”.

В якості прикладу “негативного” зв'язку (тобто “негативна спадкоємність” – Я. К.) Е. А. Баллер наводить зв'язки між геліоцентриською системою Коперника та геоцентриською системою Птолемея, між сучасною хімією та середньовічною алхімією.

Негативна спадкоємність, на думку В. А. Ядова “...це розвиток тих чи інших поглядів та теорій всупереч відповідним поглядам та теоріям” попереднього періоду” [58]

Ю. А. Харін стверджує, що в появі концепції “негативної

спадкоємності” чималу роль зіграла так звана абсолютизація моменту спадкоємності у розвитку. Оскільки заперечення в діалектиці розглядається як момент зв'язку, розвитку, то спадкоємність є загальною та обов'язково необхідною умовою прогресу. Спадкоємність – один із моментів розвитку, який неможливий без перерваності, стрибків, якісної зміни, переходу у зворотне.

Реальні процеси заперечення можуть носити й характер деструкції, де момент “утримання” практично відсутній або проявляється у дуже незначною мірою. До того ж реально існує таке діалектичне заперечення, яке забезпечує подальший прогрес не через спадкоємний зв'язок, а навпаки, в формі рішучої відмови від будь-якої спадкоємності з ним [58].

У той же час доволі помітні втрати інформації можуть виявитися і не фатальними. Франція кінця XVIII століття, Росія після Жовтневої революції, різко змінивши ідеологічну парадигму та соціальну структуру, за лічені роки регенерували суспільну форму, що розпалася. Логічно припустити, що “плутанина” незалежної інформації – призводить до незначних змін “генетичного” коду (рівень збереження ядра) системи та не перевищує певного критичного рівня .

Також перехідний процес може мати характер імітації, тобто повторення політичного й організаційно-технологічного досвіду інших країн при будівництві нових політичних систем. Наприклад, В. К. Чалоян у своїй книзі “Схід-Захід” писав про те, що все прогресивне, що було створене на Сході в країнах кавказько-візантійської та ірано-арабської цивілізації, стало здобутком Заходу. Завдяки тому, що Захід досяг більш високого щабля розвитку, досягнувши відомого підйому рівня соціально-економічного та культурного життя, він зміг спрямувати розвиток східного спадку, його “міркувального матеріалу” в новому напрямку. Захід виступив спадкоємцем Сходу. Західний Ренесанс є продовженням Ренесансу Сходу на новому, вищому рівні. В цьому й проявляється спадкоємність світової культури.

Говорячи про спадкоємність у розвитку загальнолюдської цивілізації, сучасна наука не стверджує ні винятковості Сходу, ані винятковості Заходу. Навпаки, вона підкреслює, що риса спадкоємності проходила інколи від Заходу до Сходу, часом від Сходу до Заходу, а саме на основі такої спадкоємності здійснювався прогрес людства та його культури .

У цьому випадку має місце так звана позаядерна спадкоємність, тобто переймання культурологічного ядра відбувається, по-перше, не з власної старої системи, яка породила нову у своїй основі, а по-друге, відбувається наслідування культурологічного ядра іншої політичної системи, яке найбільше відповідає вимогам сучасної стадії розвитку політичної системи. Така спадкоємність може протікати без будь-яких змін у його структурі та змісті, або ж із частковими змінами. Власне культурологічне ядро у цей час знаходиться поза межами системи – “ядро поза системою”, тобто є

інородним по відношенню до неї та функціонує у цей час уповільнено як самостійна система, що постійно поповнюється та чекає черги на нове життя або відтворення в системі власних елементів.

І так само, як і кожне нове покоління, безпосередньо не охоплює увесь масив цінностей внаслідок його великого обсягу, так само і політична система не завжди здатна адекватно оцінити та визначити необхідні для неї саме зараз цінності. У зв'язку з цим ми погоджуємося з думкою М. В. Дьяченка, який наголошує на необхідності розрізняти реальний, тобто включений в життєдіяльність даної системи, і потенційний обсяг культурного спадку. Однак треба зазначити, що в будь-який час може відбутися повернення системи до цінностей минулого. Так, наприклад, творців духовних цінностей та їх нащадків іноді відокремлюють цілі століття. Духовна культура Давньої Греції була відтворена майже понад тисячу років на зовсім іншому підґрунті. Творчість Шекспіра після його смерті була забута майже на триста років, його геніальні твори було знову відкрито тільки в середині ХІХ століття. Мистецтво мозаїки, що майже повністю зникло після падіння візантійської імперії, розквітло на Русі через декілька століть після захоплення Константинополя турками-османами. Подібних прикладів безліч, і всі вони підтверджують справедливність наступної думки: духовні цінності попередніх поколінь, якщо їм і притаманний загальнолюдський зміст, завжди знаходять своїх наступників. Звісно, якщо вони переосмислюються відповідно до потреб покоління сьогодення, набувають нового значення при включенні в контекст нової духовної культури. Наприклад, фрески Леонардо да Вінчі та музика Баха сприймаються нами зовсім по іншому, ніж їх сучасниками. Менш за все ми бачимо в них атрибути релігійного культу, тоді як в момент свого утворення вони перш за все сприймалися саме так.

Політичні якості, що не відповідають потребам сучасності, можуть бути викликані з історичного минулого, стати у нагоді наступним поколінням, коли виникає відповідна історична ситуація. Причому ступінь спадкоємності різних цінностей (політичних, естетичних, наукових) може бути не однаковим вже тому, що різними є темпи змін, що відбуваються в конкретних сферах суспільного життя. Політичні чи філософські ідеї століття переживають своїх творців в той час, коли естетичні смаки можуть мінятися під час життя одного покоління [184].

Визначена нами як “компіляційна” спадкоємність має характер позитивної спадкоємності, оскільки являє собою процес поєднання елементів ядра старої системи, що є праобразом нової, та елементів культурологічного ядра іншої політичної системи, з урахуванням вимог сьогодення до нової системи, з метою швидкого становлення та розгортання новоутвореної системи у суспільстві.

В. А. Ядов писав: “Позитивна спадкоємність в ідеології – запозичення окремих ідей, розроблених попередніми поколіннями, що передбачають їх

критичну обробку відповідно до інтересів даного класу та рівня наукового знання епохи”.

По-друге, на етапі формування нової політичної системи відбувається процес становлення політичної системи, що виникла. Цей процес також містить у собі єдність двох процесів – роз’єднання та опозиції елементів старої політичної системи, сил, що її підтримують та чий вільний рух вона стримує; злиття народжених, нових та позитивних старих елементів (також проявляється компіляційна спадкоємність), об’єднання більш або менш широких соціально-політичних сил, прогресивному руху яких перешкоджає наявність структури політичної системи.

У становленні нової системи набуває активності другий рівень ядра системи, а саме рівень актуалізації, на якому відбувається розгортання культурологічного ядра, повне оформлення та усталеність ціннісних компонентів системи. Нагадаємо, що також на цьому рівні відбувається процес трансформації цінностей – зміни, перехід цінностей старої системи (ті, що пройшли стадію фільтрації на відповідність новим умовам розвитку) у нову якість, або на новий рівень; консервації – збереження цінностей старої політичної системи та інтеріоризації (влаштування цінностей на глибинний рівень спадкового ядра системи), тобто відбувається переведення відторгнених цінностей до рівня збереження.

II. Фаза розквіту (розгортання) політичної системи – наступний етап циклу політичного розвитку – перетворення політичної системи, що виникла у перехідний період, у розвинуту цілісну систему. Невизначеність, стихійність пошуку та “ідейних коливань” перехідного періоду змінюється визначеністю цілей, спрямованістю на їх досягнення. Цей період підйому вимагає рішучих дій для реалізації поставлених цілей. Це період об’єднуючої дії, що передбачає період рефлексії та характеризується низкою закономірних тенденцій формування нової політичної системи [56].

По-перше, стрімко зростає тенденція щодо укріплення власної структури політичного владарювання та політичної участі, до раціональної регламентованості політичного процесу, що чітко обмежує поведінку в інтересах нової влади від будь-якої іншої. Відбувається більш-менш стрімке кількісне зростання елементів політичної системи, що встановлюється та що сприяє її цілісності. Спадкоємність у цей період проявляється у русі протиріч фази виникнення політичної системи – між різнорідними та протилежними елементами системи та культурологічного ядра – змінюються на протиріччя між новими утвореннями в структурі політичної системи та активізованими цінностями культурологічного ядра.

По-друге, відбувається зміна – асиміляція (відторгнення) або модифікація (трансформація) цінностей, ідей, які утворена політична система отримала від старої системи як спадку, тривають процеси, що є характерними для другого рівня культурологічного ядра.

По-третє, диференціація як необхідна умова розвитку політичної

системи все більш посилюється та закріплюється в субординаційних зв'язках, які сприяють домінуванню процесів інтеграції. В силі інтеграційних тенденцій зростає число та інтенсивність взаємодіючих елементів політичної системи, посилюється їх взаємний зв'язок та зменшується їх самостійність по відношенню один до одного. Процеси диференціації та інтеграції в їх протирічній єдності та взаємообмеженні відображають організаційну сутність переходу становлення політичної системи. Ми вже зазначали, що в культурологічному ядрі політичної системи також протікають процеси диференціації та інтеграції, а саме на рівні формування цінностей. Відбуваються додавання (прирощення) нових цінностей та досвіду, утворюючи цілісну систему цінностей нової системи.

III. Фаза зрілості політичної системи – характеризується тим, що втрачають значення рештки попередньої системи та діють лише притаманні новій політичній системі елементи. Це – період відносно плавної еволюції політичної системи в межах її власних законів та параметрів на шляху її поступового руху. В цей період розвиток полягає у вдосконаленні елементів та структури існуючої політичної системи. Однак, вона може розвиватися лише якісно, збільшуючи диференційовані однорідні елементи. І оскільки будь-який засіб політичного владарювання та політичної участі має певні межі складності власних внутрішніх та зовнішніх зв'язків, то вдосконалюватись, якісно розвиватися політична система може також до певної межі.

Зріла політична система – це система спеціалізована та пристосована до певної взаємодії з соціальним середовищем. При цьому найбільш усталеними та перспективними виступають ті функції політичної системи, які сприяють потребам соціального середовища. Ці функції починають домінувати, і політична система загалом стає функціонально спеціалізованою. Це означає, що вона здатна ефективно функціонувати в тому середовищі, в якому вона сформувалася.

Принцип спадкоємності в цей період визначається у повній відповідності ядра вимогам системи – “ядро в системі”, яке забезпечує повне розкриття всіх закладених у ньому ознак та властивостей, в цей час домінуючим є рівень актуалізованих цінностей, який найбільше сприяє збереженню рівноваги даної системи, скоординованого функціонування її елементів. Однак у цей період функціонування системи також доволі активним є рівень формування цінностей культурологічного ядра, який може прискорити та породити нову нерівновагу в системі, оскільки виникають нові ембріони системи, які йдуть на зміну усталеної.

Зміни зовнішнього середовища підштовхують процес виникнення мутацій, непередбачуваних перетворень у ядрі; лише небагато з них проходять жорсткий фільтр – природного відбору і стають похідним пунктом зародження нової, такої, що відрізняється від попередньої та з притаманною їй спадковою мінливістю системи. Так, спадкоємність

пов'язана з мінливістю. Потенціал перетворень реалізується на наступному етапі, де фаза занепаду системи, що відходить у минуле, збігається з фазою розповсюдження системи, що приходить на зміну. Цей процес робить прогрес суспільства безперервним, хоча й нерівномірним, хвилеподібним [190].

IV. Фаза занепаду політичної системи – зі зміною умов функціонування настає останній етап циклу політичного розвитку, що містить у собі два взаємопов'язаних процеси, що відбуваються у політичній системі:

По-перше, розкладання, розпад структурних зв'язків, що не відповідають середовищу, яке змінюється.

По-друге, виникнення нових структур.

Перетворення відображає зміни, що відбуваються в лоні старої політичної системи, та кладе початок перехідному періоду. Процеси розпаду, занепаду, стагнації політичної системи – причина та структурна частина процесу її перетворення.

Ці процеси виражаються у прискоренні дисфункцій політичної системи, що призводять до зниження рівня її організованості. В їх основі лежать, по-перше, вичерпність ідеологічної домінанти (ідеалу та цілі) політичної системи, занепад цікавості до неї як до такої, що не відображає соціальні потреби у зростаючій кількості громадян, розчарування у домінуючих установах через дискретизацію ідей внаслідок їх відриву від інтересів. По-друге, процес дезорганізації проявляється у послабленні рівня мотивації домінуючими цінностями як у підвладних, так і у частини владних структур. У результаті вони втрачають власну цікавість та стимулююче значення. По-третє, масові дезорганізуючі процеси в політичній системі, які є показниками її ризику, виражаються у невиконанні або недовиконанні обов'язків та процедур, що приписуються, в політичній безвідповідальності та недисциплінованості. Реакцією на це виступає посилення регламентуючої діяльності, зростання нормативних актів та контролюючих органів. Цілі державних інститутів політичної системи звертаються “всередину, а їх головним завданням стає” праця на самозбереження. До стадії конфлікту загострюються наступні протиріччя:

між політичною системою та соціальним середовищем;

між ідеологічною домінантою та потребою в нових ціннісних орієнтирах та організаційних формах;

між лідерами та їх угрупованнями за владу, престиж та заможність;

між екологічними та суспільними спрямуваннями, відповідальністю за долю всього суспільства в політичному утворенні окремих індивідів та соціальних груп.

Вирішальною стадією кризи політичної системи є виникнення та об'єднання радикальної організаційної опозиції, яка прямо ставить завдання про її знищення та реформування. Перемога опозиції і розпад

основних організаційних зв'язків та інститутів старої політичної системи обумовлені зникненням соціальної потреби у них, вичерпаністю, тобто втратою минулої актуальності цілей, що перед ними поставлені. В цій ситуації ніякі компенсаційні механізми (наприклад, періодичні компанії по наведенню втраченого порядку, психологічний вплив, інерція звичаїв та традицій тощо) не здатні врятувати політичну систему від руйнуючої її кризи та необхідності перетворення [56].

Відповідно до ядра системи треба зазначити, що в періоди стрімкої втрати актуальності існуючої системи цінностей та власне політичної системи ядро стає інородним по відношенню до системи – “ядро поза системою”. Процеси аналізу та обробки цінностей тривають уповільнено, оскільки невизначеним стають критерії фільтрації (відбору) цінностей та складним є визначення місця усталених, актуалізованих цінностей.

Усунення з історичної арени політичних систем може відбуватися в різноманітних формах:

1. Через крах та більш-менш стрімку радикальну зміну старих владних структур, тобто у вигляді революційного стрибка. Так, наприклад, у результаті соціальних переворотів у суспільстві політична влада переходить від одного класу до іншого, змінюється форма панування на засоби виробництва. Ці зміни мають певну історичну форму. Наприклад, панівні при рабовласницькому устрої класи виникали на основі первіснообщинного устрою, зуміли підкорити своїм класовим цілям всі культурні досягнення (культуру племені), накопичені в період первіснообщинного устрою. Феодали при встановленні свого політичного панування виявили себе не тільки як економічно домінуючий клас, але і як такий, що має певною мірою розвинуту культуру. Буржуазія, в свою чергу, створювала власну культуру в боротьбі проти феодалної, але в цій боротьбі вона прагнула не до ліквідації експлуатації, а лише до зміни її форми. При переході від однієї фази до іншої культурне панування останньої не проявляється раптово, а протягом певного часу в ній зберігаються рештки попередньої культури. Ступінь збереження цих решток залежить від ступеня боротьби між класами, оскільки духовна культура сама є частиною цієї боротьби. В ході історичного розвитку змінюється співвідношення класів, відповідно змінюється їх роль у розвитку політичної культури.

2. Через більш-менш глибокі реформи. Реформа – перетворення, зміна, перебудова якоїсь сторони громадського життя при зберіганні основ існуючого соціального ладу. Реформи – це еволюційний шлях зміни економічних, політичних і духовних відносин суспільства [156].

Реформування на основі модернізації передбачає появу нових цілей та завдань, зміну структури політичної системи, ревізію методів діяльності при збереженні традиційних форм, символіки та спрямованості. В результаті може виникнути нова за змістом політична система, що має

лише зовнішню подібність з попередньою.

Форма перетворень залежить від гостроти політичної кризи та співвідношення соціально-політичних сил. Значний вплив на вибір форм усунення політичної системи, що втратила свої регулюючі здібності, здійснює міжнародний політичний досвід [56].

У загальному вигляді механізм прояву принципу спадкоємності у розвитку політичної системи можна представити у вигляді таблиці, представленної у додатку А.

Проаналізувавши всі стадії розвитку політичних систем, маємо змогу виділити закономірності принципу спадкоємності, серед яких:

1. Ускладнення зв'язків між елементами політичної системи. Це проявляється у тому, що в ході політичного розвитку досвід діяльності еліти, яка виступає суб'єктом, що пізнає політичну реальність й активно відтворює її, постійно накопичувався та збагачувався. Завдяки активності суб'єктів спадкування примножувався та збагачувався досвід багатьох поколінь системи по збереженню та передачі спадку. Історично прогресуючи, цей процес виступає як внутрішня закономірність функціонування та розвитку спадкоємності політичних систем.

Дія цієї закономірності обумовлена, таким чином, тим, що в кожній новій системі процес успадкування містить у собі не тільки цінності своїх попередниць та результати діяльності еліти, але й збагачується новими формами та методами передачі, сприйняття та засвоєння спадку.

2. Між політичною системою та культурологічним ядром існує зворотний зв'язок у вигляді каналів зв'язку, по яких прямує інформація. Канали інформаційного зв'язку задіяні постійно, оскільки поповнення та обмін інформацією між ціннісним ядром та системою загалом відбувається постійно.

3. Ускладнення структури та функцій спадкоємного ядра відповідно забезпечує ускладнення самої системи та її постійний розвиток. Функції спадкоємності елементів ядра в процесі розвитку змінюються. Призначення спадкоємності для будь-якої системи – здійснення зв'язку між новоутвореною системою і системою минулого.

Наприклад, на початку розвитку суспільства роль спадкоємності полягала лише у впорядкуванні та врегулюванні процесу праці. Прості операції перших трудових дій людини потребували розробки плану дій, координації праці, і саме це емпіричне оволодіння таємницями ремісництва мало успадковуватись наступними поколіннями. Навчання нових поколінь в предметно-наглядній формі або завдяки мові закріплювало досягнуте. Ці обмежені практичні потреби дають пояснення специфіки спадкоємності в первісному суспільстві, коли обмін навичками виробництва переважно ставив за мету не зміну старого, а закріплення та збереження його, що врешті-решт сприяло розвитку, оскільки без закріплення досягнутого неможливе його примноження.

Ускладнення структури та функцій спадкоємності як внутрішньої закономірності системи, її функціонування та розвитку органічно пов'язані з політичними факторами та політичною структурою. Ускладнення останньої призводить до ускладнення процесу спадкоємності, оскільки традиційні, культурні, психологічні та інші елементи політичного життя вдосконалювались протягом поступового розвитку, передавались від покоління до покоління у відповідності до інтересів груп у суспільстві.

3. Відбувається певна диференціація процесу спадкоємності, що обумовлена суспільним розподілом праці, диференціацією самої діяльності, що призвела до диференціації форм та засобів її успадкування та передачі, їх поглиблення та вдосконалення.

Приклад – тенденція до розкладу успадкованого типу діяльності на більш прості операції прогресувала в процесі переходу від рабовласницького устрою до феодального, від феодального до буржуазного. Дія цієї тенденції призвела до зміни процесу успадкування зв'язків.

4. Існує багатоманітність процесів, зв'язків та взаємодії елементів системи. Ця закономірність породжена розмаїттям сторін суспільного життя. Приклад: розширення географічного простору, засвоєння нових територій, відкриття нових культур та цивілізацій – все це сприяло подоланню розгалуженості системи. В результаті досвід перестав носити розгалужений характер та позитивно вплинув на появу нових зв'язків між системами, потребував нових механізмів їх використання.

На основі розвитку та розширенні зв'язків між системами здійснювався набір та передача інформації, що постійно збільшувалася та йшла з минулого досвіду, а також виховувалася здатність до її засвоєння та переробки в одиницю часу, тим самим забезпечуючи певні умови для прогресивного розвитку суспільства.

5. В умовах НТР з'являється й така закономірність дії принципу спадкоємності, як зростаюче накопичення знання про засоби та форми передачі досвіду [183].

6. За Ю. В. Яковцем, загальна закономірність спадкоємності полягає у тому, що протягом століть зберігається та відтворюється в кожному новому поколінні соціальний генотип (*культурологічне ядро – Я. К.*), що охоплює суттєві ознаки всіх елементів структури суспільства – від людини як біосоціальної істоти до її духовного світу, який найменшою мірою несе на собі відбиток природного субстрату. З прогресом суспільства поглиблюється диференціація утворюваних частин спадкового інваріанту та його проявів у різноманітних формах суспільного життя. Без механізму спадкоємності суспільство не могло б відтворюватись, зберігати та розвивати свою сутність та адаптуватись до мінливого зовнішнього середовища, воно органічно інтегрується з механізмами спадкової мінливості та відбору [190].

7. Відторгнені цінності, або навіть ядро, яке певний проміжок часу знаходиться поза системою, так чи інакше актуалізуються в інший історичний період існування цієї або іншої системи.

8. Існування між суспільством і політичною системою закономірного зв'язку як наслідок впливу та прояву спадкоємності в межах всіх сфер суспільства.

Загальні висновки до підрозділу хотілося б представити у вигляді схематично зображеного алгоритму прояву спадкоємності в межах політичної системи (див. додаток Б) та зазначити, що:

по-перше, фази зародження життєвого циклу будь-якої суспільної системи водночас є етапами зародження, розгортання, функціонування та відмирання притаманного їй спадкоємного інваріанту – культурологічного ядра системи;

по-друге, послідовна зміна циклів розвитку систем одного рівня реалізує механізм спадкоємності;

по-третє, під час розвитку та зміни політичних систем відбувається накопичення та часткова зміна культурологічного ядра системи;

по-четверте, зміни у політичних системах впливають на внутрішні процеси, які відбуваються в культурологічному ядрі, та сприяють змістовній зміні його наповнення;

по-п'яте, система відносно до ядра здійснює два процеси – повністю включає ядро у себе (“ядро-в системі”) з актуальними на цей час цінностями та заперечує ціннісне наповнення ядра, з подальшим відштовхуванням його за межі системи (“ядро-ззовні системи”).

5.3. Принцип спадкоємності у розгортанні політичної системи інформаційного суспільства

Метою даного підрозділу є перевірка результатів, здобутих у попередніх пунктах, оскільки кожні теоретичні висновки вимагають прикладного підтвердження. Наступні пошуки орієнтовані на: по-перше, визначення впливу принципу спадкоємності на розвиток світової політичної системи; по-друге, з'ясування специфіки прояву принципу спадкоємності в кожний конкретний період історичного розвитку системи.

Ми вже зазначали, що кожна політична система є підсистемою суспільства, соціального організму тощо. Такий підхід дає нам право визначати політичну систему кожної окремої країни як підсистему загальної світової політичної системи. Спробуємо накласти виявлені нами закономірності прояву та шляхи відтворення спадкоємності на політичну систему іншого порядку.

На сьогодні питання стосовно критерію для розподілу історичного розвитку остаточно не визначене. Оскільки у кожній з існуючих теорій є як прихильники, так і опоненти, і ті й інші досить переконливо відстоюють власну концепцію та наводять докази на доречність застосування саме власної, чи підтримують існуючу усталену класифікацію.

Але так чи інакше, у цих теоріях спостерігається одна закономірність: вони намагаються пояснити та розділити історичний процес з метою виявлення законів розвитку. Однак критерії розподілу є змінними.

Певний час у науковій парадигмі домінуючим було так зване явище європоцентризму. Європоцентризмом називається культурофілософська установка, згідно з якою культурно-історичний розвиток Європи (Західної Європи) розглядається як зразок, своєрідний еталон “нормального”, “правильного” розвитку, а культурно-цивілізаційна специфіка інших регіонів світу – як вияв їхньої “відсталості”, “недорозвиненості”, яку рано чи пізно (за допомогою тієї ж Європи) удасться подолати [76].

Серед найбільш розповсюджених європоцентристських підходів виокремлюють: ліберальний та формаційний. Ліберальний підхід до розуміння історії – це сукупність домінуючих у соціально-гуманітарних науках на Заході теорій та концепцій, згідно з якими історія розглядається як процес поступового вивільнення людини з-під залежності від природи, від іншої людини чи держави. Отже, критерієм поділу став ступінь здобуття людиною свободи упродовж історії людства. Серед сучасних концепцій цього змісту є теорія стадій, один з варіантів якої поділяє світову історію на періоди:

- Первісний
- Аграрний
- Індустріальний
- Постіндустріальний.

Стверджується, що перші два типи суспільства виникали самостійно в усіх регіонах світу, а два останні у XVIII – XX ст. вперше з’явилися лише на Заході й під його впливом поширюються на решту світу, несучи з собою свободу людині і побудовану на ній єдино можливу й універсальну цивілізацію.

Формаційний підхід як перша цілісна інтерпретація історії був поширений з середини XIX ст., його основоположниками вважаються К. Маркс та Ф. Енгельс.

Відповідно до формаційного підходу, вся історія людства розглядається як процес послідовної, об’єктивної, неминучої для всіх народів зміни 5 суспільно-економічних формацій:

- первіснообщинної,
- рабовласницької,
- феодальної,
- капіталістичної,

– грядущої комуністичної.

Суспільно-економічна формація визначається як конкретно-історичний тип суспільства, що характеризується певним економічним базисом (певним типом виробничих відносин, насамперед відносин власності) або ж способом виробництва (продуктивні сили + виробничі відносини) і зумовленою ними політичною надбудовою (усіма невиробничими відносинами в суспільстві – типом держави, соціальною організацією, культурою тощо). В межах формації існує ціла система визначального впливу змісту одних суспільних явищ на зміст інших, а точкою відліку виступає при цьому саме сфера матеріального виробництва:

Продуктивні сили > виробничі відносини > соціально-класова структура суспільства > політична система (характер держави тощо) > міжнародна політика > духовна культура [76].

Однак уже в середині XIX ст. накопичення знань про самобутні культури Сходу та інших незахідних регіонів світу сприяло появі наукової концепції локальних цивілізацій, яка й дала життя цивілізаційному підходові до історії. Ця концепція ґрунтується на визнанні одночасного існування різних за змістом, але рівнозначних і рівноцінних локальних цивілізацій.

У силу розвитку соціально-гуманітарних та природничих наук цей підхід розвивався, уточнювався, видозмінювався. Ученими, що зробили видатний внесок у становлення цивілізаційної теорії, були: М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі, А. Тоффлер, Ф. Факуяма, С. Хантингтон. Серед вітчизняних науковців, що вдосконалюють та розповсюджують цивілізаційні ідеї, зазначимо Б. Єрасова, В. Космину, Ю. Павленка, Б. Черняка, М. Кобищанова, Г. Климову, Г. Олеха, М. Моїсеєва, Д. Ісаєва, Ю. Яковця, С. Мартинюк, В. Ісаєва та інших.

Сам термін “цивілізація” походить від лат. *civilis* (вихований, гідний, громадянський). Він уперше був застосований у 1757р. французьким мислителем маркізом Віктором Рікеті де Мірабо: “цивілізація – це пом'якшення вдачі, ввічливість, чемність і знання, поширювані для того, щоб дотримуватися правил пристойності та щоб ці правила відігравали роль законів співжиття”. Отже, в початковому й буквальному розумінні цивілізація – це якесь співтовариство (або суспільство) освічених і вихованих людей, громадян

В. Д. Ісаєв визначає цивілізацію як засіб існування людей та людського суспільства на основі техніки та технології, а також як результат такого існування. “Все, що алгоритмізоване і може бути алгоритмізованим, все, що піддається лічбі, що може бути раціоналізовано та впорядковано, – всі результати такого засобу життєдіяльності людини і є Цивілізація. Вона – і зовнішні умови, і частина нашого внутрішнього життя” [57]

На думку В. Г. Космини “цивілізація – це сукупність (навіть система) самобутніх і взаємопогоджуваних політичних, економічних, соціальних та

духовно-моральних засобів (принципів та інституцій), за допомогою яких суспільство забезпечує свою життєдіяльність та усталеність у просторі (на певних територіях) і часі (протягом століть чи тисячоліть) ”.

Продовжуючи, автор зазначає, що “цивілізація зароджується у первісному (варварському) соціальному й культурному середовищі внаслідок розвитку й ускладнення суспільного організму, набуття ним цілісності, збалансованості і стабільності в політичній, економічній та духовній сферах. Цивілізація – це вже цілісний соціокультурний світ, це наповнення всього життя соціуму певним внутрішнім смислом (культурою). Для людей однієї цивілізації існують єдині смисли в усіх сферах їхньої діяльності ” [76]

Як критерій цивілізації та цивілізованості Л. Г. Олех пропонує ступінь “зрілості суспільних відносин та іманентну якість цих відносин”. При цьому автор підкреслює, що саме поняття акцентує увагу на витікаючому розвитку людства. “Можна сказати, – пише Л. Г. Олех, – що цивілізація – це міра соціалізації людства, яка відбувається зараз у масштабах світового співтовариства ” [108]

Досить болючим для науковців залишається питання стосовно розподілу цивілізацій. Так, М. Ю. Кобищанов як основу диференціації цивілізацій пропонує рівень розвитку культури і, відповідно до нього, визначає декілька груп протоцивілізацій (південніше Сахари та у Міжозер'ї), “майже цивілізації” (ашанти, мосі в Західній Африці) і власне цивілізації (їх близько 20, серед них давньоєгипетська, римська та інші). Крім того, за формаційною ознакою вчений розділяє цивілізаційні цілісності, такі як первісність, феодалізм, що має ранню та зрілу фази, і капіталізм (який включає нетрадиційні суспільні форми нового та новітнього часів). Дослідник пропонує відрізнити цивілізації і за походженням: первинні, що виростили на первісному ґрунті, і вторинні, які з'явилися на уламках попередніх (первинних) цивілізацій .

Пропонується цілий ряд інших критеріїв, включаючи ієрархічний, територіальний, технологічний та інші, комплексне використання яких все ж таки не дає змоги визначити залежність між людиною та типом її зв'язку із суспільством, адже класифікація типів цивілізації в її зв'язку із розвитком особистості є нерозробленою.

Сьогодні з'являються нові напрямки як у розумінні самого явища цивілізації, виникнення яких пов'язане з усвідомленням єдності світового історичного процесу та відповідальності людства за долю світу, так і щодо критеріїв їх типологізації. У цьому руслі вже у другій половині ХХ століття виникають концепції, які відображають ті кардинальні зміни, що починають відбуватися на цивілізаційному рівні.

Початок теоретичної розробки проблеми нового типу цивілізації, у напрямку якого рухається людство, пов'язаний із іменем Д. Белла, який залучив до наукового обігу поняття “постіндустріальне суспільство”,

проаналізувавши ті зміни в економіці американського суспільства, що стали очевидними в середині ХХ століття (порівняно з індустріальним капіталізмом, який існував до “великої депресії” 1929–1933 років). Новий тип суспільства розглядався в раціоналістичних поняттях лінійного прогресу, економічного зростання, підвищення добробуту та технізації праці, внаслідок чого робочий час скорочувався. Але вже тоді виникають питання про доцільність безмежного зростання добробуту, тому що престиж володіння певними речами знижувався, особливо серед молоді.

С. Мартинюк зазначає, що з кінця 60-х років термін “постіндустріальне суспільство” отримує новий зміст. Науковці підкреслюють такі риси нового суспільства, як масове розповсюдження творчої інтелектуальної праці, якісне зростання обсягів наукового знання, а також збільшення інформаційних потоків, залучених до процесів виробництва, домінування в структурі економіки сфери послуг, науки, освіти, культури над промисловістю та сільським господарством за частиною у валовому національному виробництві та кількістю зайнятих, зміна соціальної структури.

Виникає цілий ряд інших назв цього типу організації соціального життя людини. Так, наприклад, у А. Тоффлера це суспільство “третьої хвили”, у Д. Белла – постіндустріальне суспільство, в межах котеджної цивілізації виокремлюють теорії Г. Мак-Люена – “глобальне село” та “електронний будинок” А. Тоффлера. Також існує група теорій, що пропагує становлення екорозумної цивілізації (перехід від техноцентризму (природа як майстерня) до екологізму (природа як храм), спрямований на збереження навколишнього середовища) та теорія цивілізації дозвілля. Автори останньої пропагують самовираження особистості, вільний час і дозвілля, приватне життя. У результаті змінюється характер праці і структура зайнятості. Робота перестає відігравати центральну роль у житті людей. Еталонний тип особистості – людина граюча, вільна від диктатури праці.

Крім зазначених, виокремлюють наступні цивілізації майбутнього: кібернетична, технотронна, суспільство мереж та інші.

Але найбільш широкого застосування отримав сьогодні термін “інформаційне суспільство”, що як поняття виникає у 80-ті роки у зв’язку з мікроелектронною революцією, яка розгорнулася.

Концепція інформаційного суспільства (Е. Масуда, Д. Мартін, Г. Молітор та ін.) посідає провідне місце в сучасній науці. Вона змінила концепцію індустріального та постіндустріального суспільства і заснована на передумовах про те, що інформатика та інформаційна технологія виступають засобом зміни соціальної структури суспільства, виробничих сил та утворення цілісної індустрії інформації [99].

Основу теорії інформаційного суспільства заклали Д. Белл, Т. Стоуньєр, А. Турен, У. Дайзард, А. Тоффлер, саме в їхніх

фундаментальних працях 1970–1980-х років було окреслено основні риси концепції.

Інформаційне суспільство – соціологічна та футурологічна концепція, де основним фактором суспільного розвитку є виробництво й використання науково-технічної та іншої інформації. Нині футурологи, політологи, філософи, історики дискутують, чи є це суспільство різновидом постіндустріального суспільства, а чи новою фазою історичного розвитку передових країн.

Так, Д. Белл основними ознаками нового суспільства вважає перетворення теоретичних знань на джерело інновацій та визначальний фактор політики. Це суспільство, у якому панує сервісна економіка, причому швидко зростає кількість працівників сервісу в системі охорони здоров'я, освіти, управління. Р. Інглегарт зазначає, що в “Сполучених Штатах, Канаді й Західній Європі значна частина робітників працює сьогодні поза фабричними стінами. Багато людей уже не живуть у механістичному середовищі, а проводять більшість свого виробничого часу в спілкуванні з людьми й символами. Зусилля людини все менше сьогодні зосереджуються на виробництві матеріальних товарів, натомість акцент робиться на комунікації й опрацюванні інформації, причому найважливішою продукцією виступають інновації та знання” [124, с. 62-68].

Інформаційне суспільство (“третя хвиля”) породжує нові інститути, відносини, цінності – те, що А. Тоффлер називає новим ладом життя. Інформаційна цивілізація радикально перетворює соціокультурний простір, формуючи інформаційну культуру.

На думку О. Проскуріної, техногенна культура народилася внаслідок двох мутацій традиційних культур: культури античного полісу й культури європейського християнського Середньовіччя. Їх синтез сформував ядро системи цінностей, на яких ґрунтується техногенна цивілізація. В свою чергу техногенна культура створила систему цінностей, які заклали основу інформаційного суспільства. Вважаємо, що базисні цінності життєвих смислів та світоглядних орієнтирів цієї культури концентровано можна виразити наступним чином:

– розуміння людини як діяльнісної істоти, котра протистоїть природі й призначення якої полягає у перетворенні природи та підкоренні її своїй владі;

– розуміння людської діяльності як процесу, спрямованого на перетворення об'єктів і підкорення їх собі;

– перетворення світу як домінуючий фактор техногенної культури, причому креативні перетворення поширюються не лише на природні, але й на соціальні об'єкти, які стають предметами соціальних технологій;

– розуміння природи як неорганічного світу, репрезентованого матеріалами й ресурсами людської діяльності;

– цінність активної, суверенної особистості, пріоритет ідеалу вільної індивідуальності, автономної особистості, яка вписується в різні соціальні спільноти, маючи рівні права з іншими;

– пріоритети індивідуальних свобод і прав людини, яких не знали традиційні культури;

– особливе місце посідає цінність інновацій і прогресу, інновації стають головною цінністю;

– пріоритет цінності науки, наукова раціональність стає домінантною в системі людського знання;

– особливе розуміння влади й сили: не тільки влада людини над людиною, але й влада над об'єктами, на які спрямовані силові впливи задля панування над ними, причому сюди включають не лише природні, а й соціальні системи;

– соціальний прогрес розглядається як позитивна діяльність, обумовлена знанням законів зміни об'єктів.

Виходячи з положення про те, що сучасний етап розвитку людства стає перехідним від суспільства індустріального до інформаційного, ми повністю погоджуємося з думкою С. Мартинюк, яка висловлює низку аргументів на підтвердження наступу нової епохи інформаційної цивілізації.

Так, перший аргумент – це факт здійснення наукової революції, що відмічається багатьма науковцями. Вона пов'язана із розвитком нових галузей пізнання (синергетики, кібернетики тощо) та зміною світоглядної парадигми, включення в яку принципів вірогіднішого стилю мислення докорінно змінює уявлення людини про саму себе, свої можливості, перспективи та місце і роль у загальній еволюції Універсуму, створюючи таким чином ідеологічні засади не тільки для підвищення інтелектуальних можливостей “середньої” людини, але і сприяючи інтенсифікації інформаційних процесів, що виводять людство на якісно новий етап розвитку.

По-друге, це здійснення інформаційного вибуху, який фіксується фахівцями з середини ХХ століття, коли швидке зростання обсягів інформації починає сягати таких меж, які перетворюють її на головну продуктивну силу, тим самим прискорюючи здійснення процесів управління та їх ефективність.

По-третє, різкий стрибок у розвитку засобів комунікації та обробки інформації (створення комп'ютерів, комп'ютерних мереж різних рівнів, факсимільного та супутникового зв'язку тощо).

По-п'яте, переорієнтація економіки на обслуговуюче виробництво, пов'язане із здійсненням інформаційних взаємодій, ефективність яких дозволяє отримувати компаніям “третьої хвилі” прибутки, вищі від прибутків нафтових корпорацій і компаній.

По-шосте, зростання ролі духовного виробництва у суспільному житті

– науки та культури, акцентування на розвиток яких стає передумовою формування інформаційного суспільства як початкового етапу становлення інформаційної цивілізації.

По-сьоме, швидкий розвиток інформаційних технологій як засобу управління громадською свідомістю (виборчі, рекламні технології, нейролінгвістичне програмування, політичні і PR-технології та інші у соціальній сфері).

По-восьме, це інтеграція держав, створення та укріплення глобальних зв'язків, у тому числі інформаційних, економічних, культурних, що надає додаткові можливості для вільної циркуляції інформації різного роду у межах світового співтовариства.

Виходячи з цього, автор визначає явище цивілізації нового типу як інформаційну цивілізацію. “Інформаційна цивілізація, – пише С. Мартинюк, – це такий тип організації соціального життя людини, такий спосіб відтворення її соціальності, при якому домінуючою цінністю стає інтелект і духовний розвиток людини, а визначальними факторами розвитку техніки та виробництва – інформація та знання. Це означає, що інформаційний характер отримують усі зв'язки, які виникають між людиною та суспільством, відображаючи загальноцивілізаційну спрямованість розвитку людської спільноти” [91]

Інформаційне суспільство – це суспільство, в якому соціально-економічний розвиток залежить, перш за все, від виробництва, обробки, збереження, розповсюдження інформації серед членів суспільства. “Ми вступаємо у XXI століття, – пише М. Моисєєв, – цивілізація якого буде пронизана електронікою подібно тому, як організм тварини пронизаний нервовими волокнами. Головне тут полягає у тому, що без відповідного розвитку обчислювальної техніки ми не можемо розраховувати на вступ в еру “спрямованого розвитку” [99] “На перший план тут уже поставлено не проблеми індустріалізації, а її інформатизації”.

Важливо зауважити, що інформаційний обмін, який стає системоутворюючим у суспільстві нового типу, існував завжди – і в аграрному, і в індустріальному суспільстві. Але його другорядне значення пояснювалося двома причинами: по-перше, порівняно невеликим (по відношенню до сучасного) обсягом інформації, що циркулювала у суспільстві, через його більш просту організацію, яка не вимагала надзвичайно великих потоків інформації, та, по-друге, низькою швидкістю здійснення інформаційного обміну, що цілком обумовлювалася можливостями засобів передачі інформаційних повідомлень, переважно обмежуючись біологічними можливостями людини та тварин [91] Підкреслюючи важливе значення інформації у формуванні нового типу взаємодії людини та суспільства, вважаємо за необхідне пояснити зміст поняття інформації, на якому базуватиметься подальше дослідження.

Термін “інформація” має дуже широке поле визначень у сучасній

науці. Він взагалі довгий час не визнавався філософською категорією, і суперечки щодо розуміння інформації не закінчилися ще й сьогодні.

Їх початок пов'язаний з іменем Н. Вінера, який визначив інформацію методом виключення: інформація – не речовина і не енергія, “це визначення змісту, отриманого від зовнішнього світу в процесі пристосування до нього”

Л. Кершнер, доповнюючи цю тезу, пояснює, що інформація – це рух, що не є матерією та енергією. Вступаючи у полеміку з ними, К. Вейцеккер приходиться до ототожнення матерії та енергії з інформацією.

У дискусії з цього приводу взяли участь автори, які пропонували своє розуміння інформації. Так, Л. Бриллюен інформацію пов'язав з ентропією, визначивши її як протилежність неупорядкованості. К. Шеннон звертається до аналізу конкретних видів інформації-комунікації та зв'язку, вважаючи, що саме завдяки ним і в процесі здійснення їх усувається невизначеність. У. Р. Ешбі висловлює думку про те, що інформація – це передача різноманіття; з точки зору інформатики, інформація – це оригінальність, новизна, тобто інформацією є лише таке повідомлення, яке може мати певний вплив на подальший розвиток подій, вчинків, шляхів розв'язання задач; прибічники синергетичного підходу до проблем інформації визначають її як міру складності структур (А. Моль) або вірогідність.

К. Штейнбух, аналізуючи проблему інформації, зауважує, що сам феномен свідомості передбачає циркуляцію та обробку інформації, адже свідомість – це процес отримання, перетворення та передачі інформації “Для феномену свідомості, – зауважує він, – характерні не категорії “матерія” та “енергія”, а категорія інформації. Те, що ми спостерігаємо як духовні функції людини,... і є отримання, переробка, збереження та передача інформації”.

Майже до середини ХХ сторіччя у вітчизняній науці поняття “інформація” (від лат. – ознайомлення, пояснення, поняття) означало відомості. Та вже академік А. Н. Колмогоров розглядає її як першооснову нових перспективних галузей науки та техніки (кібернетики, теорії управління та ін.), пов'язуючи це з передачею інформаційних функцій від людини до машин у найширших масштабах.

Серед вітчизняних науковців, що займаються розробкою питання “інформації”, виділимо: Р. Абдєєва, П. Копніна, А. Урсула, М. Сетрова та інших.

У “Філософському енциклопедичному словнику” знаходимо декілька трактувань поняття інформації:

“Інформація (від лат. ознайомлення, пояснення, уявлення, поняття) – повідомлення, інформування про стан справ, відомості про що-небудь, що передається людьми;

- зменшена, знята невизначеність у результаті отримання повідомлень;
- повідомлення, нерозривно пов'язане з управлінням, сигнали в

єдності синтаксичної, семантичної та прагматичної характеристик;

– передача, відображення різноманіття у будь-яких об'єктах і процесах живої та неживої природи”.

Тобто інформація розуміється у двох аспектах: як форма відображення, що пов'язана з самокерованими системами та як аспект, сторона відображення, яка може передаватися, ставати об'єктивованою [91].

Отже, ми вже зазначили, що стаємо на бік прихильників теорії інформаційного суспільства та погоджуємось з розподілом історії людства на аграрну (з включенням доби первісного суспільства), індустріальну та інформаційну, який пропонують науковці сьогодні і який, на наш погляд, є найбільш продуктивним для визначення специфіки кожного типу цивілізації та дослідження процесу його виникнення.

Для нашого дослідження така типологізація є прийнятною ще тому, що дозволить нам більш чітко розкрити особливості прояву принципу спадкоємності у становленні політичної системи інформаційної цивілізації.

Спробуємо проаналізувати становлення інформаційної цивілізації шляхом аналізу існування, модернізації та розвитку політичних систем аграрного та індустріального періодів. Одразу хотілося б зазначити, що ми будемо намагатися віддавати пріоритет у розгляді політичній системі, що є об'єктом нашого дослідження, однак, оскільки становлення інформаційної цивілізації ми не можемо обмежити лише сферою політики, так чи інакше будемо торкатися інших сфер суспільства.

Ми вже зауважили, що аграрне суспільство будемо розглядати з включенням у нього доби первісного суспільства. Почнемо з нього, оскільки вважаємо його зародком розвитку власне політичних відносин, та оформлення їх у майбутньому у цілісну, структурно складну політичну систему. Можна з упевненістю стверджувати про початок етапу виникнення системи, бо саме цей період характеризується виникненням перших держав світу, перших спроб втілення та закріплення влади за конкретними особами тощо. Отже, бронзове століття принесло нам власне виникнення держави та права. В цей час прийнято говорити про зародки існування цінностей демократії, які проявилися у виникненні перших груп чи осіб, котрим було надане право вирішувати виникаючі питання на користь племені. Загалом, родоплемінна демократія базувалася на кровноспоріднених зв'язках, спільній власності та простій демократичній діяльності. В цей час разом із зародженням політичної системи виникає та формується структура спадкового ядра системи, що проявляється поки що лише у вигляді виконання обрядів та традицій, а також їх усна передача наступним поколінням. Ми не будемо перебільшувати здобутків цієї доби, оскільки навряд чи можна стверджувати, що людина того часу могла б чітко сформулювати власні цінності (наприклад, принципи чи засади демократії, ідентифікацію вождів племені з політичною елітою тощо),

обмежимося лише фактом існування і дотримання членами племені звичаїв та обрядів, які були сформовані в цей період, а також прийняття факту існування вождя та необхідності колективного прийняття рішень, що регламентували життя в межах племені.

Із переходом політичної системи первісної доби у відкритий стан – явну фазу, – підтверджуються припущення про виконання в межах ядра функцій формування та збереження цінностей: втіленням влади залишаються голови роду або вожді племені як “перші серед рівних”, збори племені трансформуються у ради старійшин. Обрані вони були за принципом старшинства, і влада базувалася скоріше на моральному авторитеті. Так необхідність регламентування життя стала поштовхом для активізації процесів в межах ядра політичної системи та зумовила появу груп, які були наділені правом управляти та вирішувати проблеми своїх співплемінників, враховуючи їх інтереси.

Разом з “неолітичною еволюцією”, появою землеробства та скотарства людство переходить у нову стадію розвитку від привласнюючого до відтворюючого господарства, наслідком чого стали суттєві прискорення процесів розвитку суспільства, а значить, і політичної системи. На нашу думку, починається перехідний етап у розвитку системи, на якому, як ми вже зазначали, здійснюються аналіз сучасного стану системи та аналіз відповідності спадкового ядра новій (поки що майбутній) політичній системі, в ядрі активізуються функції формування, фільтрації та збереження. Поява майнової та соціальної диференціації призвела до розколу суспільства на класи й появи державно-організованого суспільства (першим серед яких була Афіньська республіка). Як наслідок, відбуваються процеси ускладнення системи і, відповідно, її змісту.

Здобутками перехідного етапу стали в цей час: зміни у характері відношення правлячої групи до влади, а саме в осіб, які знаходилися біля “керма”, почали виникати інші пріоритети, аніж загальне благо народу (виникнення нових цінностей особистості і нове відношення до влади – Я. К.)

Поява нових класів відобразилася на розподілі влади у суспільстві. Державний апарат тепер можна вже було поділити на певні сфери впливу. На чолі держави стояв фараон, цар, імператор, що ототожнював у собі верховну владу у суспільстві, а допомагала йому в управлінні група наблизених, до яких входили візирі, міністри та намісники в регіонах (хоча цей факт є, на нашу думку, і здобутком попереднього етапу, оскільки змінилися наповнення і функції, а не факт існування правлячої групи як необхідного елемента системи). Виникає судова влада, судді, тюремники, поліцейські, військові головуєчі та загони військових. В основі державного управління лежали принципи римського права. В цей час спостерігається розробка перших правових норм (Кодекс Хаммурапі, Архашастра, Мистецтво війни та ін.). Політичний устрій у світі базувався здебільшого

на засадах порівняної демократії (грецькі поліси та держава інків), хоча й зустрічалися деспотії – переважно на Сході. Також досить цікавим є факт появи в цей період політики, що виражала інтереси певного прошарку суспільства в боротьбі за владу, з затвердженням поняття “громадянин”, що пов’язаний з іншими вільними громадянами загальними інтересами, пращурами та традиціями.

Загалом цей період вважається століттями становлення свободи та демократії. Принцип спадкоємності спрацював тут у вигляді компіляційної спадкоємності або спадкоємності з частковими змінами спадкового інваріанту, про що свідчить низка фактів:

По-перше, це існування кровноспоріднених зв’язків.

По-друге, успадкування основ римського права як провідного для більшості держав (імітаційний характер розвитку системи).

По-третє, закріплення гілок влади, представницьких органів та головної цінності суспільства – вільного громадянина.

Серед актуальних залишаються здобутки попереднього етапу: а саме: по перше, збори голів родин та старійшин (що було відомою практикою, яка закріпилася у звичаях), наприклад, “Віче”; по-друге, існуючі звичаї на цьому етапі дозволяли зберігати усталений лад в родоплемінному суспільстві; по-третє, верховна влада знаходиться в руках правлячої верхівки; по-четверте, відбувається закріплення звичаїв і традицій у вигляді законів та трактатів, що регулюють суспільне життя (поява письмових джерел як гарантія збереження цінностей, які містяться на відповідному рівні спадкового ядра).

Оскільки зазначені вище процеси відбуваються еволюційним шляхом, перехідний період є дещо уповільненим. З початком переходу до аграрного суспільства політична система залишається у перехідній фазі розвитку (нагадаємо – найбільш тривала) та продовжуються процеси пошуку нових цінностей, аналіз існуючих тощо. Тобто в межах ядра найбільш активним залишається рівень формування, здійснюються процеси фільтрації та трансляції.

Переломним моментом у зміні системи стає доба Середньовіччя. В цей час зазнають змін головні цінності вже сформованої політичної системи. Відбувається трансформація родоплемінних відносин, політичних інститутів та формування нових соціальних сил. Виникає та посилює свою міць станова монархія (влада у всьому станові дворянства). Розширюється група наближених до верховної влади, в яку входять васали короля, що очолюють владу на місцях, кожний у своєму феоді. Це зумовило поліцентризм (багатоцентровість) у системі володарювання. Політика – це діло короля та його помічників, міністрів та крупних феодалів. Також у період переходу посилюється роль церкви в політичному житті суспільства, що активно підтримує владу короля, цінності воєнної демократії, що визріли в цей період.

Такий стрімкий перехід (разом з загальним переходом до доби аграрного суспільства) носить форму інноваційного, про що свідчать різкі перетворення у політичній системі. У період Середньовіччя (VI–XV ст.) затвердилося панування авторитарних, переважно монархічних, форм державного правління. “Демократія” зникає майже на двісті років. Вся влада мала належати одному правителю – монарху, якою його наділила церква. Підтвердженням змін у змісті ядра є активізація процесів пошуку нових ідей у вигляді пошуку нового порядку, поміркованої форми правління, потреби у покірності закону. Влада у цей період осмислювалася як здійснення божого промислу. Ці процеси сприяли активізації рівня збереження, в якому відбулася інтеріоризація цінностей минулого. Такі темпи розвитку системи та зміна вектора у пошуку цінностей сприяли відштовхненню ядра з системи, при якому відбулася консервативна спадкоємність (передача загальних властивостей ядра). До XV століття остаточно закріплюється абсолютна монархія (що базувалася на принципі спадкоємності влади від батька до сина) та з’являються парламенти як органи станового представництва від дворянства та духовенства. Обмежуються вольності феодалів, знищено кордони феодин, зміцнені центральні державні інститути. Серед змін у культурологічному ядрі спостерігаємо, посилення прагнення церкви у пошуку нової ідеології, що виразилася в основних ідеях, що відстоювала католицька церква в цей період: ідея свободи особистості (віруючої); про походження державної влади із суспільного договору між віруючими; про народний суверенітет та про людину як найкраще з Божих творінь, гідне прославлення (поступка Відродженню). В добу Відродження формуються нові цінності – гуманізм і пошук індивідуальності.

У розвитку політичної системи все змінюється лише з початком переходу в добу індустріального суспільства, який зумовили, на наш погляд, криза абсолютизму, виникнення нового класу – буржуазії з претензією на політичне лідерство та поява теорій суспільного договору (Дж. Локк, Т. Гоббс, Ж. – Ж Руссо).

Повернення ядра системи в її межі, а разом з цим і до демократичних цінностей відбувається у Новий час (XVII–XIX ст.) у вигляді класичної теорії демократії (теорії суспільного договору), сформульованої утилітаристами, яка спиралась на ідеї античності, але мала інші принципи. Вважаємо необхідним зупинитись на деяких із них, оскільки вони зумовили характер подальших перетворень.

Дж. Локк, автор соціально-політичної концепції лібералізму і поняття “громадянського суспільства”, який у своїй книзі “Два трактати про державне правління” вперше говорить про те, що народ є повним носієм влади, але владі він передає лише ті права, що пов’язані з діяльністю правосуддя, здійсненням виконавчих функцій управління державою та відносин з іншими державами. Як наслідок – розподіл влади на

законодавчу (парламент), виконавчу й федеральну. Виникає необхідність у розподілі певних повноважень між різноманітними установами, які призначені приймати рішення стосовно державних питань та виконувати волю більшості, яка наділяє їх цими повноваженнями. Звідси розподіл влади на гілки. Але до такого розподілу влади людство прийшло не одразу. Знадобилося багато часу для таких корисних в державному управлінні змін [21].

Ж.-Ж. Руссо в своїй книзі “Суспільний договір або принципи політичного права” висловлює основну ідею “суспільного договору”, якою також є ідея народу як суверена – носія верховної влади. Зокрема він проголошував, що свобода людей є їхнім природним правом, а тому індивід не має права розпоряджатися собі подібними. Лише за згодою індивідів утворюється колективне ціле, яке постає як узагальнена “суспільна особа”. Учасники договору є “народом”, окремі особи – “громадянами”, які підвладні державним законам. Концепція відомого енциклопедиста передбачала, що на чолі держави стає правляча еліта, яка укладає з народом договір, та в разі порушення правлячою елітою цього суспільного договору з народом останній має право скинути її та побудувати владу на засадах громадянського, республіканського устрою.

В ядрі в цей час знову активізуються, по-перше, процеси трансформації і відторгнення цінностей попередньої системи (наприклад, цінності абсолютизму; по-друге, процеси початку пошуку відносно нових цінностей, оскільки основне визначення пріоритетних цінностей вже відбулося, а саме: визнання необхідності колективного прийняття рішень, але у новому вигляді – необхідність створення представницьких органів народу, а значить, і до розподілу влади на верстви, повернення до демократичних цінностей тощо. Тому у нас є всі підстави стверджувати, що політична система цього періоду переходить до наступного етапу розвитку – етапу становлення політичної системи в межах фази формування системи.

Розгортання політичної системи відбувається в індустріальну добу, яку можна вважати оновленою в усіх сферах суспільного життя, та в політичній зокрема. В політичній системі спостерігаємо завершення ідейних коливань, які вирішилися на користь демократичних цінностей, основи яких були закладені на першому етапі; відбувається укріплення системи влади, що базувалася на принципі розподілу влади на три гілки: виконавчу, законодавчу, судову; провідною стає ідеологія лібералізму та панування всезагального виборчого права, а також пріоритету прав людини.

Враховуючи трансформації, що відбулися в спадковому ядрі, прискорюється динаміка рівня актуалізації, який відповідає за трансляцію цінностей з рівня збереження, однак не зупиняються процеси формування, фільтрації та консервації. Такий прискорений рух всередині ядра і системи

та неможливість системи швидко перейти до нових умов функціонування призвели на початку ХХ століття до політичної кризи, наслідком якої стало становлення тоталітарних режимів, трохи згодом і до двох світових війн, масових революцій та Холодної війни.

Здобутком цієї доби є: розуміння та остаточне визначення з пріоритетними цінностями (занепад тоталітарних режимів), затвердження національних держав демократичного спрямування і виникненням масових політичних партій переважно парламентських, а також партій, що стають представниками пригнічених станів населення, що робили ставку на знищення існуючого устрою, створення нового суспільства.

Продовжується закріплення позицій системи у вигляді становлення (у II пол. ХХ ст.) громадянського суспільства, що спроможне розв'язувати суспільні проблеми без участі держави, а також встановлення певних правових норм та гарантій для приватних власників та допущення певних соціальних верств до управління державою – широкого виборчого права.

Чи є такий стан речей підґрунтям для ствердження про новий етап у розвитку політичної системи? Немає жодних сумнівів, що перехід суспільства до періоду інформаційної доби прискорив би перехід політичної системи до наступної фази розвитку – фази зрілості, яка має, на нашу думку, остаточно закріпитися разом з приходом інформаційного суспільства.

Перехідний період до інформаційної цивілізації датують 70-ми роками ХХ ст., але чи завершився процес становлення інформаційної доби сьогодні не визначено остаточно. Процес інформатизації суспільства набув глобального характеру і є стрижнем науково-технічного та соціально-економічного розвитку процес інформатизації особливо є характерним для більш розвинених у технічному відношенні країн, де він впливає суттєво на їх життя.

Так, З. Бжезинський зазначає, що нині найрозвинутіші індустріальні країни, в першу чергу США, починають переходити від індустріальної стадії розвитку епохи, коли техніка, в тому числі й електроніка стають основним фактором, який визначає соціальні зсуви, зміну уподобань, соціальної структури, цінностей, суспільства загалом [99].

Про пряму залежність переходу політичної системи на новий щабель розвитку – до інформаційної доби свідчить той факт, що вже сьогодні, в умовах прискорених темпів розвитку, швидкого переходу до ринкової економіки, масової демократизації, швидкої диференціації та дефуркації суспільних процесів ми можемо спостерігати зміни характеру спадкоємності: у людини спостерігається виникнення нового, більш динамічного та адаптивного менталітету з великим інноваційним потенціалом, що в свою чергу вимагає оволодіння сучасними механізмами відтворення та використання різноспрямованої інформації, що неминуче призводить до докорінних змін у культурологічному ядрі власне системи,

що є потужним фактором нового інноваційного циклу. Людина сьогодні, яка у зв'язку з глобальною комп'ютеризацією світу та розширенням доступу до інформації, може відчувати себе Людиною-Всесвіту. У зв'язку з такою поінформатизованістю головною цінністю стає не лише “володіння інформацією”, а й творча її реалізація. Пріоритетним стає знання не лише професії, а й здатність людини відтворювати знання в інших галузях, тобто бути широко розвиненою. З загальних змін впливають і зміни у політичній системі.

Зміни, що відбуваються в політичній системі, тим більш докорінні, чим більшого динамізму вони вимагають від політичної системи та її спадкового інваріанту, що еволюціонували протягом тисячоліть хоча й повільно, але в правильному напрямку. Без здійснення трансформацій в культурологічному ядрі неможливо б було вийти з криз, які ці зміни супроводжували.

У сучасних умовах із швидко зміненими темпами такі трансформації, які можливі на основі використання найновіших інформаційних технологій, стали потужним фактором модернізації політичної системи.

Нагадаємо, що ознакою фази зрілості є розвиток системи в межах власних законів – спостерігається монополізація політичного життя. Втратили власне вагу партії, що були базою тоталітарних режимів; вдосконалення елементів – після подолання кризи державності в деяких країнах спостерігається зміна структури влади – затверджується принцип розподілу та балансу влади, децентралізації влади та структури існуючої системи, а також посилюється роль міжнародних організацій та міжрегіональних союзів. Ще серед здобутих цінностей зазначимо: свобода вибору, освіта, професіоналізм та розумне керівництво.

Спадком з минулої політичної системи залишається політичний плюралізм, виникнення великої кількості партій та рухів, що постійно ведуть виборчу боротьбу за владу. В основі механізму реалізації державних повноважень залишилася і панує демократична виборча система. Серед домінуючих цінностей інформаційного суспільства перехідного типу залишається цінність верховенства права як всередині держави, так і доповнена в галузі міжнародних відносин (наприклад, відмова країн Великої вісімки від надання пріоритету у вирішенні питань одній державі-лідеру тощо).

Однак, оскільки ми не можемо з повним правом стверджувати, що відбувся процес переходу політичної системи до фази зрілості, а відповідно, і неможлива наявність точного аналізу прояву принципу спадкоємності в цей час, наступним кроком нашого дослідження стане аналіз майбутнього лише у вигляді дослідницьких припущень про подальшу долю політичної системи.

Власне ми вже з'ясували, що інформаційне суспільство якісно відрізняється від попередніх, оскільки головним фактором тут виступають

не матеріальні, а ідеальні фактори – знання та інформація, протягом отримання, обробки, збереження та видачі яких зайнято більшість членів суспільства. Д. С. Робертсон зазначає, що цивілізація – це інформація. Вона визначає економіку, технологію, мистецтво, філософію тощо. Інформаційні ресурси обмежують цивілізацію більше, ніж фізичні. В інформаційному суспільстві, однак, виробництво інформації не обмежує матеріальне виробництво, а надбудовується над ним, виконуючи роль його стимулу розвитку. Тому, на думку І. А. Негодаєва, точніше потрібно говорити не про якесь “чисте” інформаційне суспільство, а про інтеграцію індустріальних та інформаційних факторів розвитку і функціонування соціального організму при перевазі інформаційних.

Ми погоджуємося з думкою автора і зазначаємо, що зі встановленням інформаційного суспільства політична система під впливом принципу спадкоємності має залишити і, сподіваємось, залишить уже усталені та перевірені часом цінності, оскільки головною ознакою цього періоду є повна відповідність ядра вимогам системи. Можемо стверджувати, що власне цей етап є етапом розчину ядра в системі, оскільки між ними знищено майже всі протиріччя. Спадок попереднього етапу розвитку системи є актуальним для нового, структурні елементи системи також принципово не змінюються. Тому ми вбачаємо, що головними ознаками фази зрілості політичної системи стануть наступні моменти:

по-перше, політична система кожної окремої країни принципово не змінить власне своєї структури, однак у зв'язку з набуттям політикою глобального характеру, вважаємо, що в надбудові політичної системи з'являться міжнародні організації (куди ввійдуть представники від кожної країни), які будуть регулювати міжнародні відносини на основі загальноприйнятих нормативних актів. Нагадаємо, що перші спроби утворення такої інституції вже розпочато – Європарламент та Конституція ЄС.

по-друге, виходячи з першого пункту, можна стверджувати про посилення ролі міжнародних альянсів, організацій тощо.

по-третє, вже багато років йдеться про набуття ЗМІ стану четвертої влади, однак ми вважаємо, що затвердження такої позиції має відбутися зі зміною в структурі державного управління – влада інформації має стати контролюючим органом влади, що забезпечить відкритість та незаангажованість політики та власне політиків.

по-четверте, державний апарат має формуватися на професійній основі. Нагадаємо, що “політичний професіоналізм” – це сукупність специфічних знань, навичок та вмій, якими повинен володіти політик задля досягнення загального блага громадян, інтереси яких він представляє. Протягом ХХ ст. наукові дослідження в сфері професіоналізму переходять у якісно нову площину, а саме виникнення окремої галузі – політичне консультування. Консультування придбало статус невід'ємного

технологічного ланки та механізму забезпечення ланки політичних процесів. Наприклад, у сфері прийняття рішень і в електоральному процесі узгодження інтересів чи вибір депутатів певний період здійснювались за допомогою безпосередніх учасників цих дій, які не передбачали ніяких додаткових спеціальних функцій задля реалізації цих цілей. Однак згодом ситуація почала суттєво змінюватися (особливо у таких базових політичних процесах, як вибори та державне управління, де більш вираженою є потреба у висококваліфікованих діях). Було визначено ряд якостей, якими має володіти кожен професіональний політик. Серед них на сучасному етапі виділяють наступні:

- сукупність навичок та вмінь, серед яких одним із головних є здатність оцінити стан проблеми та здатність виокремити суттєвіші серед них;

- “безпристрасність” та об’єктивність настільки, наскільки цього вимагає ситуація;

- це сукупність етичних норм та правил поведінки;

- чесність та справедливість;

- прагнення досягнень;

- гнучкість мислення;

- сила волі та прагнення до деталізації;

- відповідальність та зобов’язання;

- найвищі стандарти чесності та компетентності;

- усвідомленість у соціальних тенденціях та проблемах [113, с. 55-71].

Сьогодні політичне консультування – це різновид професійної допомоги політикам та персоналу політичних організацій (клієнту) у рішенні їх спеціалізованих задач на основі зниження ризиків їх діяльності. Держава вирішує найрізноманітніші задачі. При цьому головним об’єктом цілеспрямованих зусиль держави є суспільство загалом, яке у такій якості являє собою складне сплетіння різних мікро- та макрозалежностей, які виключають будь-які прості рішення. Тому прийняття рішень у державі – це безперервний діалог професіоналів та громадськості, взаємоопанування представників адміністративних структур державного управління, угруповань політичної еліти, консультантів та експертів, а також різноманітних органів громадськості.

по-п’яте, головним джерелом багатства є знання, яке у вигляді інформації стає найбільш важливим та значущим товаром, що є доступним для всіх індивідів, організацій, соціальних груп та суспільства загалом.

На підтвердження наведемо цитату: “...державна як складна самоорганізуюча система ще більше вдосконалює власну структуру шляхом взаємодії законодавчої, виконавчої, судової влади та влади інтелекту. Влада інтелекту реалізується шляхом жорсткого добору до керівних ланок всіх рівнів найбільш підготовлених, компетентних спеціалістів” [156]

Виходячи з цього, для політичної системи вкрай важливим є опанування саме політологічним знанням для суб'єктів влади та кожного пересічного громадянина з метою розуміння ситуацій, що відбуваються в суспільстві, оскільки вона є джерело, головна рушійна сила політичних змін. Також зазначимо, про необхідність збільшення спеціалістів-політологів та їх представництво в галузі політичного консультування, з утворенням центрів консультування для пересічних громадян.

по-шосте, має продовжитись демократизація суспільства та методів державної діяльності. Свобода членів суспільства починає уступати місце формуванню умов, в яких індивідуальність стає важливішою за організацію, влада втрачає суспільно-командний характер. Стрімко зростає соціальна захищеність членів суспільства;

по-сьоме, повною мірою буде реалізовуватись вільний доступ до інформації, оскільки інформацію, що зберігалася, завдяки принципу спадкоємності стане більш доступною, навіть глибинний рівень ядра стане більш доступним для дослідження, оскільки утворено буде загальні "банки даних". Інформація політичних організацій стане відкритою для всіх, що забезпечить свободу мислення, однак зі збереженням інформації окремо взятих особистостей, що забезпечить свободу особистості. Власне це ствердження надає нам змогу наголошувати, що саме в період інформаційного суспільства принцип спадкоємності не втрачає своєї ваги, більше того, спостерігаються процеси раніше йому не притаманні, а саме: у зв'язку з вседоступністю інформації культурологічне ядро повністю входить у систему та починає процес розгортання, включаючи глибинніший рівень. Оскільки в цей процес вимагає прискорення руху всередині ядра, знімаються кордони та межі рівнів культурологічного інваріанту. Як кінцевий результат – злиття ядра з системою. Однак при цьому воно не перестає існувати, а змінює характер впливу на суспільство – ядро після злиття з інваріантами інших систем стає каналом зв'язку між всіма сферами суспільства.

по-восьме, погоджуємось з І. А. Негодаєвим, який стверджує про формування культури нового рівня – комп'ютерної, оскільки досягнення культури стають дійсно всезагальним здобутком. Автоматизується та комп'ютеризується отримання, обробка та видача великої кількості наукової інформації.

Таким чином, у процесі інформатизації політичної системи, суспільства загалом відбувається прогресивно зростаюче використання інформаційних технологій та інформації, що зумовлює зміну характеру існування культурологічного ядра та спрямованості його розвитку. Ми не заперечуємо факт повернення ядра у попередній стан, якщо відбудуться зміни у суспільній структурі.

В якості висновків пропонуємо узагальнену порівняльну таблицю, що наглядно продемонструє характер зміни та елементи, які збереглися в

політичній системи протягом історії. Ми намагалися відобразити в таблиці всі процеси, що відбувались під час становлення інформаційного суспільства в політичних системах, виділивши для аналізу ряд критеріїв, що на наш погляд повністю відображають структуру політичної системи: нормативна система, суб'єкти влади, домінуючі форми правління, структура державного апарату, домінуючі цінності, особливості політичної системи та панівна ідея.

Отже, оскільки рамки роботи не безмежні, то ми обрали не історико-політологічний підхід до вивчення впливу спадкоємності на розгортання політичної системи інформаційного суспільства, а структурно-функціональний алгоритм аналізу. Тобто згідно з ідеями, викладеними у попередніх підрозділах роботи, проаналізували вплив спадкоємності на становлення сучасної політичної системи. Наш вибір обумовлюється тим, щоб забезпечити певні дослідницькі перспективи у ході подальшого аналізу впливу принципу спадкоємності на формування та становлення політичної системи української держави. Однак, це не означає, що ми у наступному підрозділі не розглянемо, як історично розвивалася політична система України від давніх часів до сьогодення.

5.4. Спадкоємність у розбудові політичної системи України

Оскільки нами вже було зазначено, що будь-яка політична система за допомогою принципу спадкоємності зберігає надбання минулого у вигляді сховища – культурологічного ядра системи, котре в свою чергу виконує низку функцій по відношенню до системи та сприяє таким чином її розвитку. Доречним і логічним, на наш погляд, буде показати закономірності прояву принципу спадкоємності у розвитку політичних систем в українському вимірі.

Згідно з класичною класифікацією всю історію України прийнято поділяти на такі періоди: Київська Русь, Литовсько-Польський період, доба Козаччини, Україна у складі Росії та Австро-Угорщини, Україна в революційний період 1917-1920 рр., Радянський період та сучасність. Власне відповідно до цієї класифікації спробуємо простежити специфіку розвитку політичної системи України, відповідність чи невідповідність її фаз загальним фазам розвитку, які були проаналізовані в пункті 2.3. За доцільне вважаємо почати з додержавного періоду, де, на наш погляд, зароджується політична система України.

Додержавний період. Цей період характеризується, перш за все, єдиним типом ведення господарства, в основу якого було закладено

підсічне орне землеробство, що доповнювалося присадибним тваринництвом. Суспільство перебувало на етапі розкладу первісної рівності, формування племінної військової аристократії і перших племінних центрів. Поселення перших проукраїнців розташовувалися невеликими гніздами, кожне з яких складалося з кількох селищ, розташованих на невеликій відстані. У них проживало від 5 до 15 сімей-домогосподарств. Після завершення процесу розселення слов'ян на початку VIII ст. загалом завершився і процес утворення територіально визначених великих і малих племінних союзів, головною особливістю яких є локальні відмінності в культурі й побуті.

Треба зазначити, що в цей час (к V – поч. IVст. до н.е.) землеробство і скотарство стають провідними галузями діяльності багатьох людських спільнот. Поділяючи думку М. Горелова, О. Моці, О. Рафальського, зазначимо, що “яскравішим явищем первісного світу” стала трипільська культура, на прикладі якої змальовано процес зародження політичної системи України.

Трипільська культура проіснувала майже 1500 років, її племена з'явилися на теренах України, освоївши Правобережний Український лісостеп і частково лівобережжя в Середньому Придніпров'ї.

Загалом, на думку авторського колективу, для трипільської культури характерним було існування трьохрівневої соціальної організації, нижчою ланкою якої виступала мала сім'я. Група споріднених по чоловічій чи жіночій лінії сімей утворювала общину, родовий характер якої й визначався цією спорідненістю. Перші зародки політичної організації знаходимо у необхідності існування лідерів общини та колективному прийнятті рішень: певно, за умов невеликих общин ще не було потреби в постійних лідерах – функцію залежно від обставин виконував той чи інший дорослий член общини, що користувався авторитетом, а звичайні повсякденні справи вирішувалися колективно – радою всього дорослого населення. Щоправда, деякі дані, мабуть, і можна інтерпретувати як початкову стадію виділення вождів. Але сама культова сфера ще не виокремилася, оскільки спеціальних культових споруд поки ще не виявлено.

Особливість політичної організації зумовив спосіб життя трипільців: головними функціями управління тих часів було збереження цілісності етносоціальних угруповань, організація їх території. Це було пов'язано з постійною експансією трипільців на нові землі, що супроводжувалося приєднанням місцевого населення. За таких умов провідну роль відігравали інтеграційні процеси, ґрунтовані на принципі солідарності, які не передбачали спеціальних органів управління, крім екстремальних випадків. Це знайшло відбиття в єдності матеріальної культури. Найраніший етап цієї єдності для трипільців можна означити, певно, плем'ям, що об'єднувало групу споріднених общин. Одночасно це був період коли

почала складатися й співплемінність, тобто спільнота, що утворювала групу споріднених племен.

За таких умов укрупнення родових колективів рід, певно, втратив деякі господарські функції, які й перебрала велика сім'я. За родом залишаються вищі функції – збереження території, регуляція землекористування, ідеологічні. Конкретні господарські функції тепер виконує сім'я [35].

Отже, головним проявом формування зародків політичної системи в часи трипілья, на нашу думку, є ускладнення соціальної структури племені та розподіл функціональних обов'язків у межах цієї структури. На цьому етапі ми можемо говорити лише про скритий період у фазі зародження політичної системи, в межах якої ядро виконує функцію формування цінностей з послідовним їх збереженням для майбутньої активізації при виході системи у відкритий стан.

У межах тієї ж прихованої фази відбулося ускладнення процесів формування політичної системи у вигляді виникнення скіфської держави. Скіфське суспільство – порівняно складне утворення, в основі якого були три племінні спілки, кожна з яких мала свого “царя” і свою територію. Етнічною основою держави були царські скіфи, від яких залежали так звані скіфи-орачі, скіфи-землероби і скіфи-кочовики. Форми і сутність підлеглості залежали від мовної та родової спорядженості [35].

Характерною рисою організації влади у скіфському об'єднанні була її ієрархічність, що засновувалася на уявленні про старшинство генеалогічних ліній і підтримувалася відповідною військовою організацією, владою царів, яка передавалася у спадщину, що дає нам змоги змогу: по-перше, співставити цю систему з “вождизмом”, структурою головною функцією якої було адміністративно-економічне управління, а, по-друге, говорити про перший прояв принципу спадкоємності у вигляді успадкування владних повноважень. Тобто, царська влада у скіфів стала спадковим привілеєм певного роду або сім'ї, в межах котрої вона переходила від батька до сина або іншого найближчого родича. Новий цар, подібно східним володарям, стверджувався в своєму становищі або згодою всього роду, або його представників в особі родових старійшин, теж спадкових, але його прерогативи залишалися незмінними.

Скіфське царство було, певно, однією з форм соціальної організації, яка називається “складним вождівством і знаходилося на межі перетворення на державу”. Хоча Скіфське “царство” не було державою в класичному її розумінні, однак стало осередком формування протополітичної системи України. Наголошуємо, що здобутком існування двох культур (проявом спадкоємності) – трипільської та культури скіфів стало виникнення вождівства, колективне прийняття рішень та успадкування владних повноважень у межах сім'ї.

Поштовхом для переходу політичної системи України у відкритий

стан стало посилення ролі племені як військово-політичного об'єднання. Здобутком цього етапу стає “Віче” – верховний орган племінного самоврядування, народні збори чоловіків-воїнів. У спадок залишається існування вождів-князів, роль і значення яких зростає у результаті постійної військової активності племені. Навколо князя збиралася і гартувалася дружина, основним заняттям якої була служба князеві за винагороду. Князівська влада (як і раніше) як вищий законодавчий орган племінного управління перетворювалася з виборної у спадкову.

Результат – поступове переростання племінних спілок у племінні князівства – додержавні об'єднання більш високого рівня, що сприяли появі першої східнослов'янської держави – Київської Русі та поступового переходу політичної системи у фазу розгортання.

Датування Київської Русі прийнято розпочинати від часів правління князя Аскольда у IX ст. Виходячи з літописних відомостей, він володів полянами і намагався підпорядкувати владі Києва племена князівства древлян, сіверян, уличів, полочан та кривичів. Здобувши титул кагана (“царя”), Київська Русь перетворилася на етнокультурний, політичний і соціальний осередок, навколо якого наприкінці IX ст. сформувалася загальноруська держава. За часів правління Ольги було впроваджено першу державну реформу – чітко визначено землі, з яких збиралася данина, були влаштовані “становища” і княжі “погости” – місця зберігання зібраної данини, осередки центральної влади

Утворюється нова форма суспільного устрою – військова демократія, яку характеризує керівна роль князя та його дружини при збереженні значення народних зборів (віче) та народного ополчення (воїв).

Першим проявом принципу спадкоємності у політичній владі того часу стала адміністративна реформа Святослава, який здійснив її, посадивши своїх синів намісниками в Києві, стольному граді древлян Овручі (Ікоростень) та Новгороді. Тобто владу племінних вождів змінено у трьох найважливіших центрах [79].

Здобутком політичної системи стало формування стану політичної еліти Київської Русі, до складу якої входили: Каган (Великий князь), вожді союзних племен, племінні вожді (князі), військові начальники, родова знать (великі бояри, бояри), дружинники (мужі) та вже зазначена роль народних зборів

Активізуються процеси і всередині спадкового ядра, яке постійно поповнюється новими цінностями. Так, наприклад, київський князь – Володимир Великий запровадив державну символіку – тризуб. Провів ряд реформ, найважливішою з яких стала адміністративна – ліквідував племінні князівства, поділив країну на 8 округів. Доповнив започатковані попередні політичні процеси, запровадивши політичну реформу – позбавив влади місцеву племінну знать і замінив її своїми синами – посадниками. А провівши судову реформу: запровадив нове зведення законів, усного

звичаєвого права, названого “Уставом земляним”, а також започаткував “шлюбну дипломатію” руських князів, одружуючи своїх дітей з представниками королівських династій європейських країн.

Ярослав Мудрий же закріпив систему наслідування владного престолу, в основу якої було покладено принцип сеньйорату, тобто влади найстаршого в роді. У разі смерті одного з князів його місце посідав молодший, що спричиняло переміщення усіх князів. Унаслідок цього, за задумом Ярослава, кожен князь мав можливість із часом стати великим князем київським мирним шляхом.

Створивши перші письмові зводи законів – укладення першого юридичного кодексу – “Правда Ярослава”. Ярослав завершив розбудову держави та зумовив перехід політичної системи на новий етап розвитку – етап становлення політичної системи. Особливістю політичної системи України в цей період став стрімкий перехід політичної системи України на етап зрілості – етап дії елементів нової системи.

Відбуваються процеси ускладнення і усталення політичного устрою (апарат управління державою). У спадок з минулого етапу залишилась наступна структура управління: на чолі – Великий князь, якому підкорюються Князівська рада (Дума) та старша дружина (бояри). Спадок доповнюється процедурою обрання зі складу ради посадників, воєвод, тисяцьких, данників (призначалися з бояр по містах). Дружина складалася з молодшої дружини (гриди, отроки) та рядовичів.

Серед привілейованих верств населення виокремлюють: великі бояри, бояри, мужі, тіуни, “гості”; посадники тощо. Васали князя не платять податки, живуть за рахунок данини та пожалувань князя, мають пільги при передачі майна у спадщину.

Здобутком політичної системи цієї доби та свідчення активізації процесів всередині ядра також стає чіткість та організація державної влади, а саме:

Князь:

– є головним носієм державної влади, представником держави на міжнародній арені;

– зосереджував у своїх руках усю законодавчу, виконавчу, судову та військову владу;

– влада князя необмежена, залежала від його авторитету й реальної сили, на яку він спирався;

– військову підтримку князя забезпечувала дружина, ідеологічну – церква.

Князівська рада:

– дорадчий орган при князі, що походить від давньої слов’янської ради старійшин;

– до її складу входили старші дружинники, міська знать, представники вищого духовенства;

– у разі відсутності або смерті князя виконувала його функції та вирішувала питання обрання нового князя.

Віче:

– народні збори всіх дорослих чоловіків, на яких вирішувалися важливі громадські та державні справи;

– походять від племінних зборів у давніх слов'ян;

– роль віча на різних етапах розвитку Київської Русі була відмінною: за доби централізованої монархії його вплив зменшився, а в період роздробленості та ослаблення князівської влади знову посилювався.

Отже, форма правління Київської Русі IX-XIII ст.: характерними особливостями доби становлення політичної системи Київської Русі є те, що в основу був закладений примітивний апарат управління, судочинства і збирання данини, який сформувався на основі княжої дружини, що виконувала роль не лише війська, а й радників князя. Форма правління цього періоду – дружинна держава.

На етапі розквіту державності вся повнота влади зосереджувалася у руках князя, дружина відходила на другий план. В управлінні державою князь спирався на князівську раду, до якої входили старші дружинники, вихідці зі старої племінної знаті (бояри). Характерною формою правління цього періоду є централізована монархія. Однак такі прискорені темпи розвитку сприяли активізації процесів у межах системи, що врешті-решт спричинило занепад політичної системи Київської Русі.

Останнім етапом для політичної системи того періоду стала доба роздробленості Київської Русі, яка характеризувалася обмеженням влади князя над його уділом. Найважливіші питання для Русі вирішувалися на князівських сходах. Змінилася й форма правління – федеративна монархія. На думку істориків, однією з причин розпаду політичної системи Київської Русі стала відсутність чіткого закону про престолонаслідування та занепад авторитету Великого князя.

Переходячи до розгляду історичної ситуації наступного періоду, треба вказати, що після загибелі Київської Русі і поступового затухання активної діяльності володарів Галицько-Волинського князівства основне протистояння за українські землі відбувалося між Золотою Ордою та Великим князівством Литовським. Трагічні часи між серединою XIV і серединою XVII ст. – досить складний період в історії України, коли її території були розтягнуті сусідніми державами і входили до них лише у якості складових, підпорядкованих частин. Оскільки безслідно здобутки попередніх етапів пройти не змогли, рештки старої системи залишилися у вигляді збереження їх у сховищі спадкового ядра. На думку М. Грушевського, “се історія закріпощення української землі й українського народу сусідніми державами, котрих здобутки вкінці зібрала, майже повні, без виїмків, держава Польська участі в цій боротьбі”.

Литовсько-Польський період. З переходом українських земель до

складу Литви та Польщі (Річ Посполита) спостерігаються зміни у політичній системі і в структурі ядра. Настає перехідний етап у розвитку системи відбуваються: демонтаж старої системи Київської Русі та аналіз відповідності ядра новій політичній системі.

Так, в середині XIV ст. перемога литовців над татарами (битва на Синіх водах) та приєднання основного масиву сучасних українських земель надало нового імпульсу інтеграційним процесам на Русі. Важливим показником змін, які проходили в цей період, була досить явна тенденція до “русифікації”. Тривалий час у складі нової держави зберігалася автономія давньоруських земель – політична система Київської Русі отримала майже пряме продовження у Великому князівстві Литовському. З тією різницею, що місце удільних київських князів посіли представники литовської великокнязівської династії. Ще однією особливістю політичної системи цього періоду стало продовження існування прошарку, який можна віднести до політичної еліти того часу – боярства. Верхівку складало велике боярство (пани, магнати), які володіли спадковими землями і мали певні імунітетні права по відношенню до великих удільних князів. Основна маса боярства – середні та дрібні землевласники – служили у князів та магнатів [35]. Пізніше цей стан став називатися шляхтою. До привілейованих прошарків належало вище духовенство та міська верхівка. Саме ці місцеві прошарки титулованої знаті й великого боярства, на думку Ф. М. Шабульда, виступають протягом XIV-XV ст. як охоронці “старовини”.

Перехідний етап продовжувався у вигляді постійних пошуків політичної еліти того часу нового шляху розвитку, нових цінностей. Так на зламі етапів (від явної фази до розгортання політичної системи) – під час прогресуючого занепаду Литовської держави перед українською елітою постало питання необхідності вибору між ягеллонською Польщею та Московською Руссю. Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженим королівською владою, гарантованими політичними свободами та становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати українську еліту.

Ці прискорені процеси фільтрації цінностей старої системи, аналізу законсервованих та інтеріоризованих цінностей всередині спадкового ядра системи, направлені на пошук нових цінностей, стали поштовхом переходу у новий стан політичної системи України. Визначальним фактором таких перетворень стала “... Люблінська унія, яка, усуваючи з українських земель литовську владу, знищила також рештки українських державних традицій, що заховалися під формами автономії у Великому князівстві Литовському. Надалі національно-політичне життя України не зв’язувалося уже з державою, а мусило творити собі нові організаційні форми. Весь розвиток життя ішов під важким наступом Польщі...” [79]

Підтверджує наступальний характер політики Польщі й М. Грушевський, котрий зазначає, “...зібравши українські землі під свою владу, вона (польська суспільність – Я. К.) постарала ся й звести до свого, польського взірця українське жите. Се процес ломання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських в сфері суспільній, політичній, культурній. Процес закріпощення українського народу народності польській, не тільки в сфері культурній, або політичній, але також і суспільній та економічній – повертання української людності в народність служебну, підданську, експальоатовану...” [39]

Польською владою була здійснена спроба насильницького насадження ідеології на українських землях. Власне, такі методи зумовили характер прояву принципу спадкоємності у вигляді змін імітаційного характеру, що стало причиною відштовхування ядра за межі системи. Продовжуючи думку М. Грушевського, знаходимо підтвердження: “...брак сильної й різкої опозиції сьому процесові з боку української спільності, з боку українського народу сьому фатальному процесові, сим убийчим змаганням польським надає сим часом характер періода упадку не тільки політичних, а й суспільних сил українського народу. Се часи його занепаду. З нього починає він підноситися тільки під кінець XVI ст., під впливами релігійно-національної реакції і зв’язаного з ним культурного українського руху, а півстоліття пізніше знаходить свою опору в козаччині, що під той час з чисто класової, приватної політики переходить до репрезентації загальнонаціональних інтересів” [39]

Козаччина. Після 1649 року політична система України набуває нової форми – з’являється Гетьманщина або Гетьманська держава, яка завершила процес переходу політичної системи на новий етап розвитку (фаза становлення) і повернення до головних інституцій української держави як спадкоємиці Київської Русі. Хоча й продовжуються ідейні коливання в межах системи, спадкове ядро поступово повертається в її межі. Активізуються процеси трансформації та відторгнення цінностей насильницьки насадженої системи. Включається рівень актуалізації цінностей сьогодення. Підтвердження знаходимо у формуванні нового стереотипу в суспільстві, що стає головним генератором соціальної активності – закріплення в свідомості мас уявлення про козака як людину вільну від будь-яких обов’язків. Цей козацький ідеал стає “...життєздатним матеріалом для вирішення будови національної держави” [35]

Запроваджені “козацький присуд” та “козацькі порядки” означали створення власних органів управління, що лягли в основу нових адміністративних структур. Сприяла цьому політика уряду Б. Хмельницького на царині організації державного апарату: вся повнота влади належала Гетьману. Польща юридично визнає козацьку автономію в межах Речі Посполитої. Після 1654 року (Березневі статті) – Гетьманщина переходить під протекторат Росії, гетьман визнається головою Української

держави та отримує владу від Війська Запорозького. На території Війська Запорозького були чинними: Литовський статут, магдебурзьке право, гетьманські універсали; діяло козацьке звичаєве право і власний суд. Гетьманський уряд контролював збирання та витрати податків.

Органи державної влади:

Вищий орган влади – військова (генеральна) рада (Загальнонародні збори).

На чолі держави – гетьман, який підкорюється рішенням Ради, а йому в свою чергу підпорядковані – полковник, сотник та курінні отамани. Також гетьман контролює судову систему, зовнішню політику, фінансову систему (державний скарб) та збройні сили (Козацьке військо) і певною мірою Раду генеральної старшини.

Уряд уособлює Рада генеральної старшини, до складу якої входять – генеральний писар, генеральний суддя, генеральні осавули, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, генеральний обозний, генеральний підскарбій.

Особливістю політичної системи доби Козаччини, на наш погляд, є наявність у кожній гілці влади владних символів, наприклад, символ влади кошового отамана – булава, військового судді – січова печатка та палиця, курінного отамана – невеликий прапор, що суттєво поповнили та збагатили склад спадкового ядра системи.

Переломним моментом та здобутком політичної системи цього періоду стало затвердження так званих “Пактів і Конституції прав та вольностей Війська Запорізького” Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 року. Відповідно до змісту цього документу було: по-перше, визначено кордони України згідно зі Зборівською угодою 1649 року; по-друге, проголошувалася незалежність України від Московії та Речі Посполитої; по-третє, стосунки між гетьманом і козацтвом, яке виступало від імені українського народу, регулювались постійною угодою; по-четверте, вища законодавча влада належала Генеральній раді (козацькому парламенту), що складалася з генеральної старшини, полковників усіх полків, виборних депутатів від кожного полку та делегатів від запорожців; по-п’яте, парламент збирався тричі на рік; по-шосте, гетьман не втручався у справи Генерального суду; по-шосте, передбачалося регулярне переобрання всіх полковників і сотників з наступним затвердженням гетьманом.

Значення:

Узагальнено попередній досвід українського державотворення, визначено шляхи розбудови і подальшого розвитку незалежної України.

В основу управління державою покладена республіканська форма правління, передбачалася виборність всіх посад.

Наслідуючи ідею західноєвропейського парламентаризму, Генеральна рада обмежувала й контролювала діяльність гетьмана.

Вперше в Україні було запропоновано принцип розподілу влади на

законодавчу, виконавчу та судову.

Вперше Конституція вставала на захист малозабезпечених.

Конституція, хоча і не набула чинності, стала видатним досягненням української правничої та суспільно-політичної думки XVIII ст.

Таким чином, за доби козацтва настає етап становлення політичної системи, що виразилося у відторгненні насильницько насадженої системи цінностей і в поверненні до ціннісного ядра, яке підкреслилося: по-перше, характерним запереченням монархічного врядування для своєї самоорганізації і відсутності монархізму як соціальної цінності; по-друге, перетворенням держави в олігархічну республіку зі встановленням влади в особі спадкоємного гетьманату. Надбанням системи цього періоду стали: інституалізовані відносини між людьми, тобто система права, звичаїв, організації влади й управління, організації громадянського життя тощо.

Після поразки у національно-визвольній війні та ліквідації козацтва знов починається боротьба за українські землі, що врешті-решт призвело до занепаду політичної системи козацької доби. Так, на початку XIX ст. Україна вже не мала власної державності, її землі знову було поділено між двома імперіями – Російською та Австрійською. Перебування Західної та Східної України у складі різних держав протягом 140 років вплинуло на формування відмінностей між ними, що позначилося на подальшій історії українського народу та відмінності у складі спадкового ядра.

У складі Австро-Угорщини українські землі були об'єднані в коронний край “Королівство Галичина і Лодомерія” зі столицею у Львові, що включав 12 округів (дистриктів) на чолі з губернаторами, призначеними імператорами. Закарпаття поділено на 4 регіони (жупи) на чолі з призначеними адміністраторами. Однак, такий адміністративний розподіл не враховував етнічних кордонів, штучно об'єднував українські землі з частиною польських. Українці були позбавлені самоврядування, а політика австрійського уряду була спрямована на асиміляцію українців.

Наприкінці XVIII ст. Австрійська імперія об'єднувала у своєму складі 11 великих народів і ряд етнічних груп. Населення західноукраїнських земель, яке внаслідок розподілів Польщі (1772 р., 1795р.) опинилося в складі Австрії, перебувало у найгіршому соціально-економічному становищі. Під впливом подій Великої французької революції в Габсбурзькій імперії зростає національний, соціально-політичний рух. Австрійський уряд, намагаючись розколоти польський та український визвольний рух, здійснив ряд реформ з метою покращення становища українського селянства та духовенства.

Реформи, проведені австрійськими імператорами Марією-Терезією та Йосипом II, також сприяли активізації процесів у межах спадкового ядра старої і нової систем у вигляді національного відродження українців.

Виникають перші українські організації такі, як Товариство священників, м. Перемишль (представники – М. Левицький, Й. Лозинський,

І. Могильницький) та “Руська трійця”, м. Львів (представники М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький).

Поширенню національно-визвольного руху сприяла революція 1848-1849 рр. Наслідки для політичної системи: у 1861 році австрійський імператор проголошує нову конституцію, яка надала Галичині автономію з власним сеймом. Так, українці, по-перше, отримали можливість брати участь у роботі рейхстагу, де пройшли школу парламентської діяльності і виголосили свої культурно-національні та політичні цілі; по-друге, створено першу політичну організацію – Головну руську раду, яка висунула гасло єдності всіх українців, виробила синьо-жовту символіку, яка була символом національного визволення українців упродовж 140 років; по-третє, революція мала значний вплив на зростання та активізацію національного руху в Західній Україні.

Однак, поразка національно-визвольного руху під час революції 1848-1849 рр., подальше посилення польського впливу на Галичині призвели до розчарування частини інтелігенції у політиці співробітництва з австрійським урядом і пошуку підтримки на Сході – в Російській імперії. Український визвольний рух розколовся на дві течії: москвофілів та народовців. У межах останніх з середини 70-х років відбувається розкол на поміркованих та радикалів.

У другий половині XIX ст. центр національно-визвольного руху перемістився у Західну Україну. Виникають і поширюють свою діяльність товариство “Просвіта”, Наукове товариство імені Т. Шевченка, кооперативний рух, в лавах яких зростала і набувала досвіду нова генерація української інтелігенції. Значним здобутком національного руху цього періоду стало залучення широких верств українського селянства, яке порозумілося з інтелігенцією та активно включилося у боротьбу.

Ще одним здобутком для політичної системи України XIX століття стало створення політичних партій в Західній Україні, таких, як Русько-українська радикальна партія (РУРП), Українська національно-демократична партія (УНДП) та Українська соціал-демократична партія (УСДП).

Таким чином, в кінці XIX ст. українці стають політичною нацією, формують своє політичне життя. Українські партії, що виникли в цей час, попри розбіжності, стояли на спільній платформі – досягнення Україною політичної самостійності, що давало підстави для подальшої консолідації нації і сприяло поверненню і закріпленню ядра в межах політичної системи. Спадком попереднього етапу можна вважати – козацьку символіку, прагнення свободи і незалежності та незмінність органів влади тощо.

У складі Російської імперії. У XVIII ст. починається принципово новий етап в історії української державності. Частина України відтепер існувала в рамках російської імперської цивілізації. У складі Російської

імперії опинилося понад 80% земель та близько 70% населення України. З 1709 року починаються зміни і у політичній системі. Так, в Україні було створено інститут царських резидентів, який: 1. поставив під контроль центрального апарату інститут гетьмана; 2. активно втручався у кадрову політику гетьманату; 3. поширював на українську територію деякі положення російського карного кодексу і регламентаційних указів у галузі торгівлі.

Створення нового владного органу – Малоросійської колегії та проведені нею реформи державного устрою знаменувало ліквідацію на цій території політичної системи Гетьманщини. 1764 рік – скасування гетьманства, та 1775 рік – зруйнування Запорозької Січі, ліквідовано полковий устрій і натомість створено п'ять губерній.

Україною втрачено самоврядування при проведенні внутрішньої політики та його функціонування на основі власного законодавства. Всі функції генеральної старшини тепер виконувала колегія. Однак, знищуючи залишки української самостійності на державному рівні, уряд залюбки користувався надбанням української цивілізації в культурній та релігійній сферах. Імперська ідеологія, яка тепер визначалася як “православ'я-самодержавство-народність”, стала офіційною ідеологією цього часу. Вона передбачала консервацію архаїчного режиму й унеможлиблювала будь-які прогресивні зміни існуючого ладу.

Як наслідок відбувається прискорення процесів у межах спадкового інваріанту системи, а саме: утворення та виникнення суспільних рухів і течій, товариств, розмежування ідеології. Найбільш виразним є декабристський рух:

“Північне товариство” з програмою Конституції, автором якої виступив М. Муравйов. Зміст програми відносно політичного устрою – ліквідація самодержавства, встановлення конституційної монархії. Передбачалося створення двох держав: Української (зі столицею у Харкові) та чорноморської (зі столицею у Києві).

“Південне товариство” з програмою “Руська правда” на чолі з П. Пестелем – прагнули встановлення республіки. Фізичне знищення членів царської родини. Збереження єдиної централізованої держави, запровадження цензури, створення таємної поліції. Заперечувалося право на самовизначення народів Росії, крім польського. Кавказькі народи підлягали примусовому розселенню, цигани та євреї – виселенню.

Товариство об'єднаних слов'ян з програмою “Правил” – на чолі брати Борисови – намагалися досягти скасування самодержавства, створення всеслов'янської федеративної держави, демократичне представницьке правління, прагнули єдності та рівноправ'я всіх слов'янських народів.

На початку XIX ст. Росія продовжує наступ на національні права українців. Скасувавши місцеве самоврядування, царизм забороняє використання української мови у навчанні, діловодстві. Повстання

декабристів та польське повстання призвели до поширення політичних репресій. Після денационалізації козацької старшини, що перейшла на бік самодержавства, справу порятунку та відродження української нації взяла на себе нова українська інтелігенція, значну роль у формуванні якої відіграв перший у Наддніпрянській Україні Харківський університет. Так, на початку XIX ст. і до 1830-х років центром національного відродження України була Слобожанщина.

Реформи другої половини XIX ст. в Російській імперії – аграрна, земська, судова, шкільна, реформа вищої освіти, міська реформа тощо – сприяли подальшому розгортанню і перетворенню нової політичної системи, але, незважаючи на свою непослідовність та обмеженість, створили необхідні умови для переходу від феодально-станового устрою до парламентсько-представницького. Так, наприклад, судова реформа законодавчо закріпила громадянські права населення, рівність усіх громадян перед законом, а діяльність земств сприяла зростанню національної самосвідомості українського населення.

Реформи також сприяли активізації пошуків нових ідей і цінностей у цей період, у вигляді піднесення українського визвольного руху (Громада, “Хлопомани”, Українська громада, Стара київська громада, Братство тарасівців тощо), а також розвитку народницького (“Земля і воля”, “Чорний переділ”, “Народна воля” тощо) та робітничого (“Південно-російський союз робітників”, Марксистські гуртки тощо) рухів.

У цей період спостерігаються певні особливості у розвитку політичної системи: піднесення національної свідомості сприяє прискореному розгортанню спадкового ядра в межах політичної системи. Відбувається повернення до інтеріоризованих цінностей минулого (наприклад, прагнення незалежності й самостійності), однак поки що ці процеси перетворення ще не дозволяли політичній системі діяти в межах власних законів та вдосконалювати елементи структури і сягнути нового щабля розвитку.

Оскільки система не набуває необхідної та логічної фази розвитку, це призводить до активізації в ядрі рівня формування цінностей та їх фільтрації, наслідком яких стало виникнення декількох ідеологій у суспільстві, та до пошуку нових цінностей, які б сприяли закріпленню політичної системи. Так, наприкінці XIX ст. молоді представники українського руху починають висловлювати невдоволення обмеженістю культурно-просвітницької діяльності громадівського руху. Частина з них поповнила лави російських соціалістичних партій, інші – активно включилися у розбудову національного політичного життя в Україні.

Вже на початку XX ст. виникають нові українські партії, серед яких Революційна українська партія (РУП) – автономна Україна у складі федеративної Російської республіки, Українська народна партія (УНП) – єдина, нероздільна самостійна демократична республіка Україна,

Українська соціал-демократична партія “Спілка” – захист інтересів робітників незалежно від національності, Українська демократична партія (УДП) – проголошення конституції, надання Україні автономії, Українська радикальна партія (УРП) – автономна Україна у складі федеративної Росії, Українська радикально-демократична партія (УРДП)- автономія України у конституційній монархії Росії.

Головною відмінністю руху початку ХХ ст., на наш погляд, є повернення до цінностей державотворення та здобуття Україною незалежності (чи принаймні автономного статусу). На початку ХХ ст. рух переживав значне піднесення. Найбільш відчутно воно позначилося на діяльності ряду земств, які виступали за проведення реформ і скликання загальноросійського Земського собору, за надання політичних прав і свобод. Українські земства брали активну участь у бенкетній кампанії, влаштовували урочистості на честь українських діячів, подавали запити на адресу уряду.

Протягом 1906 – 1907 років українська громада брала участь у діяльності Першої та Другої Державної Думи Росії. Українці отримали можливість відверто заявляти про свої вимоги (історія парламентської діяльності громади нараховує 150 днів). Діяльність думської громади засвідчила здатність всіх верств українців згуртуватися навколо ідеї і розв’язувати найгостріші проблеми українства. У 1907 році II Думу було розігнано та прийнято новий виборчий закон, що обмежив права національних меншин та унеможливив створення парламентської групи у III та IV Державній Думі.

З переходом у новий історичний період для України залишаються характерними процеси боротьби ідеології та пошуку ідеальної форми політичної устрою.

Україна за часів революції 1917-1920 рр. Після Першої світової війни українське питання та зусилля національно-визвольного руху нарешті сягнуло міжнародного рівня. Відбувається зростання національної свідомості населення, що сприяло новій хвилі піднесення національно-визвольного настрою, його організаційному та ідеологічному оформленню, що відобразилося у вигляді Української революції у 1917 році, причиною якої стало повалення в Росії монархії та зречення від престолу Миколи II. Метою руху стало здобуття Україною статусу автономії як першого кроку до незалежності.

В 1917 році нараховувалося 5 українських політичних партій та шість загальноросійських партій, що діяли на території України [79]

Після повалення монархії пошуки оптимальної політичної системи у вигляді винайдення однієї панівної ідеології призвело до виникнення та затвердження на території України одразу декількох політичних систем.

Так, структуру влади на українських землях утворювали: Тимчасовий уряд Росії (ТУ), влада більшовиків, Українська Центральна Рада (УЦР),

згодом доповнилися структурою влади гетьманату Скоропадського, Директорії Української народної Ради (УНР), деніківщиною.

Метою даного дослідження не є вивчення історичних подій, що відбувалися упродовж 1917-1920 рр., тому вважаємо за потрібне окреслити лише структуру влади зазначених владних структур та таким чином продемонструвати пануючі настрої в суспільстві того часу, які безпосередньо вплинули на зміни в політичній системі суспільства того часу та сприяли пошуку необхідного наповнення рівня актуальних цінностей для цього періоду. Отже:

Склад Тимчасового уряду: Тимчасовий уряд Росії, якому були підпорядковані Комісари Тимчасового уряду (губернські), Комісари ТУ (повітові) та Волосні виконавчі комітети (виборні).

Губернським комісарам ТУ підпорядковувалися Виконавчі комітети РОГО та Ради об'єднаних громадських організацій (РОГО) (губернські). Останнім у свої чергу підпорядковувалися: Земський союз, Губернські управи, Союз міст, Міські управи, Повітові управи, Військово-промисловий комітет, Біржовий комітет, Кооперативні організації. А також поряд із зазначеними органами влади і місцевого самоврядування формується і система рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, загалом в Україні їх нараховувалося 250-300 [79].

Структура органів влади УЦР: УЦР як український представницький орган (парламент) включала 882 депутати, які сформувалися в чотири найбільші за кількістю групи – представники рад, представники соціалістичних партій, представники професійних, просвітніх, економічних і національних організацій та представників міст та губерній. УЦР були підпорядковані постійно діючий орган законодавчої влади – Комітет УЦР (з червня 1917 року – Мала Рада) та орган виконавчої влади – Генеральний Секретаріат (з листопада 1917 року – Рада Народних Міністрів), яким відповідно підпорядковувалися губернські, міські, повітові українські ради та Комісари (також підпорядковувалися і губернським, міським та повітовим радам). Генеральний Секретаріат у вересні 1917 було визнано Тимчасовим урядом і затверджено його склад: голова, генеральний писар, секретар фінансових справ, секретар міжнаціональних справ, секретар продовольчих справ, секретар земельних справ, секретар військових справ, секретар судових справ (юстиції) та секретар освіти (згодом доповнено).

Така політична та ідеологічна боротьба, яка велася на теренах України, врешті-решт призвела до наступного силового насадження цінностей політичних систем іншими країнами. Як наслідок – Перша україно-радянська війна. В ході війни було проголошено IV Універсал УЦР, який став спробою затвердження та визнання України як незалежної держави з власною політичною системою. Універсалом проголошено Україну – незалежною і суверенною, визначена структура органів влади, влада в Україні належатиме тільки її народові, від імені якого виступатимуть

Українські Установчі збори. До їх зібрання мала правити УЦР та її виконавчий орган, який отримав назву Рада народних міністрів, до складу якого увійшли голова Ради народних міністрів, він же міністр внутрішніх справ, три заступники, 11 народних міністрів та один заступник народного міністра фінансів та народний державний писар.

Однак, УЦР не вдалося створити дієвого державного апарату, забезпечити законність та порядок, хоча й були продовжені державотворчі традиції українського народу. Загалом діяльність УЦР сприяла пробудженню національної свідомості громадян та піднесенню на новий щабель ідеї української державності.

Наступним кроком у затвердженні нової політичної системи в Україні стало поширення законів радянської Росії на території України та злам старого адміністративного апарату – система управління, що залишилася від Тимчасового уряду і УЦР, ліквідувалася, розпускалися міські думи. Влада на місцях переходила до воєнно-революційних комітетів і рад.

Після укладення військової конвенції з Німеччиною та Австро-Угорщиною, у березні 1918 року тимчасово було відновлено владу УЦР, яка не виконала зобов'язань та не спромоглася встановити ефективний апарат управління в державі, як наслідок відбувається наступна зміна системи у вигляді гетьманату П. Скоропадського.

Система влади за гетьмана П. Скоропадського: на чолі держави – Гетьман, якому підпорядковується Голова Ради Міністрів (підтримується Секретаріатом на чолі з Державним секретарем) та Рада Міністрів (включає і Малу Раду Міністрів), Раді міністрів, в свою чергу, підлеглі губернські старости з підвладними органами місцевого самоврядування, а саме – земства та міські зібрання. Головною особливістю політики П. Скоропадського було впровадження цінності формування виконавчого органу на основі ділових якостей. Відповідно до гетьманського режиму в національно-визвольному русі оформлюється два напрямки: партії та громадські організації (Український хліборобний конгрес, Конституційні демократи тощо), що підтримують режим і опозиційні партії та організації (II Всеукраїнський селянський з'їзд, Український національно-державний союз тощо)

Після створення чотирма партіями Українського національного союзу, який очолив В. Винниченко, була здійснена спроба налагодити відносини з гетьманом, після провалу – перехід на антигетьманські позиції та утворення Директорії (революційний орган керівництва антигетьманським повстанням, верховний орган УНР).

Структура влади Директорії УНР: законодавчим органом Директорії проголошено Трудовий конгрес, якому підпорядковується Рада народних міністрів. На місцях владу уособлювали представники ради міністрів, а також губернські та повітові трудові ради. Однак, фактично старий державний апарат було зруйновано, а обіцяна “трудова влада” не

встановлена. Влада на місцях залишилася в отаманів. Законодавча – передавалася Трудовому конгресу, який населення обирало без участі “поміщиків та капіталістів”. Трудовий конгрес, в свою чергу, всю повноту влади передав Директорії.

Після другої україно-радянської війни та селянського повстанського руху (наслідки – утворення ЗУНР та проголошення акту злуки УНР та ЗУНР у 1919 році з власною політичною системою) на теренах соборної України остаточно закріплюється радянська влада, початком затвердження якої стало впровадження політики воєнного комунізму та насильницьке насадження нової системи цінностей.

Структура влади за часів УСРР: Всеукраїнський з'їзд рад, якому підлягав Всеукраїнський центральний виконавчий комітет рад (ВУЦВК), останньому був підвладний Тимчасовий робітничо-селянський уряд (із 29 січня – Рада народних комісарів(РНК), в свою чергу якому підкорялися Наркомат, Українська Рада народного господарства (УРНГ) та Всеукраїнська надзвичайна комісія. Всі ці органи влади були пронизані або підконтрольні КП(б)У, що була складовою РКП(б)

Органи влади на місцях: Губернські ради, революційні комітети, Військові комітети, Комітети бідноти.

Отже, протягом 1917-1920 рр. в Україні спостерігається висока політизація та розкол суспільства на різні політичні табори. Постійна зміна політичних режимів, які проводили власну політику в усіх сферах суспільного життя і, відповідно, у культурі. В результаті діяльності радянської влади в Україні поступово насаджується та починає діяти нова система цінностей, а подальша політика та ідеологізація усіх сфер суспільства призвели до закріплення системи, яке відобразилося у січні 1924 року у прийнятті Конституції СРСР, яка завершила юридичне оформлення Союзу та панування однопартійної системи, зрощування партійного і державного апарату. Проіснувала ця система понад 75 років, пройшовши всі визначені етапи розвитку політичної системи.

Криза радянської системи назріває в середині 1960-х років та триває до початку 1980-х , в політичній сфері вона супроводжується “старінням” керівництва, яке було нездатне реагувати на нові тенденції розвитку, неієднатністю законодавчих органів тощо. В ідеологічній сфері спостерігається розходження між ідеологічними догмами і реаліями життя, усвідомлення нереальності досягнення мети побудови комунізму, зростання дисидентського руху і настроїв у суспільстві, посилення ідеологічного тиску.

Для кращого розуміння процесів, що відбуваються під час зміни політичної системи, пропонуємо дослідити описану перебудову у відповідності до зазначених нами в п. 2.2. циклів розвитку політичних систем (див.табл. 2.4.2.)

Етапи зародження нової політичної системи (прихований стан) у

межах системи Радянського Союзу відбувається, на нашу, думку з 1986-87 років з прискоренням соціально-економічного розвитку в країні та пов'язаною з цим переоцінкою цінностей, що зумовили проведення низки реформ – починаються процеси демократизації суспільства, здійснюються спроби утворити правову державу.

Перехід нової системи у явну стадію відбувається з визначенням у 1988 році основних принципів політичної реформи – чіткий розподіл влади на виконавчу, законодавчу і судову; ліквідація зрошення партійного і державних апаратів; плюралізм політичного життя, створення інших партій, але при гегемонії КПРС, розширення повноважень рад. Наслідки – поява національно-демократичної політичної опозиції, вибори народних депутатів СРСР на альтернативній основі, запровадження нової посади – Голова Верховної Ради СРСР, яка стала працювати в парламентському режимі. Та найголовніші наслідки – розвал існуючої системи влади, підірив монополії КПРС на владу, зростання політичної активності населення (масові мітинги, демонстрації та акції протесту, формування широкого загальнонаціонального руху – Народного руху за перебудову, пізніше – страйковий рух та Народний рух України) і зародження багатопартійності.

Як наслідок, зміни політичної системи в суспільстві провокують зміни ідеологічного характеру – ліквідація цензури в засобах масової інформації сприяла розквіту “неформальних організацій”. Багатопартійність стала причиною виникнення нової системи цінностей. Однак цей процес супроводжується складностями сприйняття нової програми розвитку для свідомості громадян – постійно прискорюються процеси фільтрації цінностей старої системи, аналізу законсервованих та інтеріоризованих цінностей (панівна ідея протягом кількох століть – здобуття Україною незалежності). Політична система дісталася перехідного етапу, який для України виявився досить тривалим. Демонтаж старої системи відбувся революційним шляхом – путч 1991 року, результатом якого стало набуття самостійності радянськими республіками, ліквідація радянських органів управління та побудова власної політичної системи. Після юридичного оформлення держави відбувається визначення основних прав, свобод і обов'язків громадян. У червні 1996 року прийнято Конституцію України.

На етапі становлення політичної системи в Україні відбувається затвердження нової структури органів влади: єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України, що забезпечує правову базу перетворень. Виконавчі органи влади: вищий – Кабінет Міністрів України; центральні органи – міністерства, державні комітети і відомства; в областях, містах, районах – державні адміністрації. Головою держави є Президент України. Триває процес формування й утвердження судової влади, що зосереджується у діяльності Конституційного Суду, Верховного Суду, загальних, господарських та військових судів.

Державотворчому процесу в Україні сприяли державотворчі традиції, демократичний вибір. Серед особливостей процесу державного

будівництва зазначимо: становлення та утвердження незалежної держави відбувається в умовах незавершеності процесу формування української нації, недостатнього рівня національної самосвідомості, а також існування в суспільстві досить слабких демократичних традицій, тяжке соціально-економічне становище, яке призвело до розчарування частини населення в ідеї суверенності.

Однак особливістю цього етапу розвитку політичної системи є те, що де юро політична система прямує шляхом опозиції до старої системи – демократичним шляхом, де факто кучмівський режим був фактично збереженням старих форм управління державою. Зміни, що протікають в межах культурологічного ядра системи, характеризуються тим, що існування політичного плюралізму попереднього етапу завершилося визначенням двох основних ідеологій у суспільстві: правої та лівої. Перетворення народу з пасивного об'єкту політики в активний її суб'єкт – Помаранчева революція.

З кінця 2004 року політична система України знаходиться у фазі переходу на новий щабель свого розвитку – до етапу перетворення нової системи у цілісну і розвинуту систему. Ідейні коливання змінюються на нові чіткі цілі у вигляді визначеного зовнішнього курсу України в Європейське співтовариство. Відбувається зміна технологічних, владних функцій держави та її органів управління. На нашу думку, з 2008 року можна говорити про початок становлення в Україні влади громадянського суспільства та розгортання національної свідомості українців. Наслідками цих процесів може стати утворення політичної еліти нового типу – професійний політик з відмінною спеціальною освітою, без наслідків тягаря радянської системи.

Перехід України до нового етапу розвитку політичної системи може відбутися, на нашу думку, не раніше 2009 року та буде характеризуватися: по-перше, вдосконаленням елементів та структури існуючої політичної системи; по-друге, посиленням соціальної спрямованості політики, надійного забезпечення прав та свобод громадян; по-третє, незалежністю судової системи; по-четверте, відбудеться зміцнення ролі четвертої влади (ЗМІ); по-п'яте, виникненням як стабілізуючого фактора третьої нейтральної ідеології (напевно, соціалістичного спрямування); по-шосте, посиляться роль інтелектуальної еліти, яка стане рушійною силою закріплення влади громадянського суспільства.

Останній етап розрухи структурних зв'язків або занепаду української політичної системи може наступити, на нашу думку, за умови вичерпання ідеологічної домінанти або з приходом до влади радикальної опозиції третьої політичної сили.

Описані процеси відображені в таблиці, яка є прикладом прояву принципу спадкоємності у розвитку політичних систем, в основу покладено період переходу політичної системи радянської доби до сучасного етапу в історії українського державотворення (див. додаток Ж)

Таким чином, на основі глибокого теоретичного аналізу принципу спадкоємності у розвитку політичних систем автор дійшов таких висновків:

По-перше, момент спадкоємності відсутній у процесах, що протікають на одному рівні. Визначення “спадкоємність” виражає загальні, суттєві, необхідні, усталені, повторювані риси процесів перетворення систем з боку їх генетичного зв'язку, а також їй притаманні всі ознаки філософської категорії, а саме: об'єктивність, всезагальність, сутність, необхідність, відносна повторюваність

По-друге, в розвитку політичних систем спадкоємність виступає як зв'язок між системами, що змінюють одна одну та кожна з яких є безпосереднім продовженням іншої, а також спадкоємністю визначається зв'язок між окремими етапами, ступенями розвитку явищ політичної дійсності.

По-третє, культурологічне ядро політичної системи утворюють наступні елементи – традиції, звичаї, обряди, ідеї та архетипи. Головним носієм культурологічного ядра є людина. Елементи структури звичаю, традиції – це чотири поступові ланки, по яких піднімається кожне нове покоління, засвоюючи звичаї та традиції попередніх поколінь (для політичної системи – це політична еліта).

По-четверте, по відношенню до системи ядро виконує цілу низку функцій по забезпеченню системи необхідним спадковим інваріантом і постійним його оновленням.

По-п'яте, в своєму розвитку політична система проходить фази формування політичної системи, її розквіту (розгортання), функціонування та занепаду. В межах протікання цих фаз політична система зберігає свою якісну специфіку. Протягом зміни одного циклу іншим відбувається якісна зміна політичної системи, яка супроводжується політичною революцією або революційною реформою. Повторення циклів утворюють кругооберт політичного розвитку. Якісну усталеність політичної системи в рамках окремої одиниці циклічного розвитку забезпечує власне механізм її функціонування та відтворення принципу спадкоємності.

По-шосте, зі встановленням інформаційного суспільства політична система під впливом дії принципу спадкоємності має залишити вже усталені та перевірені часом цінності на якісно новому рівні.

По-сьоме, українська реальність сьогодення в повному обсязі демонструє прояви принципу спадкоємності. Українська політична система берегла свою особливість та унікальність, пронісши протягом всього історичного розвитку провідну ідею – державотворення та незалежності, захищаючи її від ідеологічного загарбництва інших політичних систем.

Література до п'ятого розділу

1. *Асмолов А.* Президент по выбору. Моделирование желаемого будущего / Асмолов А. – М., 2000. – 190 с.
2. *Афанасьев В. В.* Историческая социология Данилевского, Шпенглера и Сорокина / В. В. Афанасьев // социс. – 2005. – № 3. – С. 129-137.
3. *Афанасьев В. Г.* Системность и общество / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
4. *Ахиезер А. С.* Критические пороги социальных систем / А. С. Ахиезер, Г. А. Гольц // Общественные науки и современность. – 1992. – № 1. – С. 45-54.
5. *Бабкин В. Д.* Народ и власть. Опыт системного исследования явлений / В. Д. Бабкин, Н. В. Селиванов. – К., 1996. – 448 с.
6. *Бандурович О.* Образ лидера: представления и предпочтения жителей Украины / О. Бандурович, А. Стегний, Н. Чурилов // социс. – 2003. – № 3. – С. 38-41.
7. *Басков А. Я.* Методология научного исследования : учеб. пособие / А. Я. Басков, Н. В. Туленков. – К. : МАУП, 2002. – 216 с.
8. *Бибик В. М.* Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Нав. – метод. Посіб / В. М. Бибик. – К. : МАУП, 2001. – 216 с.
9. *Бенедикт Р.* Хризантема и меч. Модели японской культуры / Р. Бенедикт. – М. : РОССПЭН, 2004. – 360 с.
10. *Берг. Р. Л.* Генетика и эволюция / Р. Л. Берг. – Новосибирск : ВО “Наука”. Сибирская издательская фирма, 1993. – 284 с. – (Избранные. Труды).
11. *Бех В. П.* Соціальний організм країни / В. П. Бех. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 306 с.
12. *Бех В. П.* Фірма в дискурсі організмової ідеї: монографія / В. П. Бех, А. В. Гашенко — Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. — 376 с.
13. *Бех В. П.* Человек и вселенная: когнитивный анализ: монография / В. П. Бех. – 2-е изд. Доп. – Запорожье: Просвіта, 1999. – 148 с.
14. *Биология: Толковый словарь с английскими эквивалентами* / [ред. – состав. В. П. Андреев]. – СПб: Лань, 1999. – 448 с.
15. *Биология: энциклопедия* / [ред. – состав. М. Гиляров]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2003. – 884 с.
16. *Блэк С.* Паблик рилейшнз. Что это такое? / Семюел Блек. – М. : Новости, 1990. – 240 с.
17. *Большая Советская энциклопедия* / [ред. – состав. Б. А. Введенский]. – 2-е изд. – М. : Большая советская энциклопедия, 1956. – Т. 39: Сигишоа-Соки, 1956. – 664 с.
18. *Большой юридический словарь* / [ред. – состав. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских]. – М. : ИНФРА-М, 1997. – VI, 790 с. (Библиотека словарей “ИНФРА-М”).
19. *Бородин Л. И.* “Порядок из хаоса” концепции синергетики в методологии исторических исследований / Л. И. Бородин // Новая и новейшая история. – 2003. – № 2. – С. 109-110.
20. *Бощенко И. В.* Эволюция социальных систем / И. В. Бощенко. – М. : Миасс, 2005. – 215 с.

21. *Брайс Д.* Современные демократии / Д. Брайс. — М. : “Прогресс”, 1992. — 203 с.
22. *Бузин А. Ю.* Самоорганизация в социальных системах / А. Ю. Бузин. — М. : ВЦ АН СССР, 1988. — 44 с.
23. *Вагурин В. А.* Синергетика эволюции современного общества / Владимир Афанасьевич Вагурин. — Луганск : Копицентр, 2005. — 200 с.
24. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Василькова. — СПб. : Издательство “Лань”, 1999. — 480 с. — (Мир культуры, истории и философии).
25. *Вебер М.* Избранные произведения / Макс Вебер; пер. с нем. — М. : Прогресс, 1990. — 808 с.
26. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма / Макс Вебер. — М. : Прогресс, 1990. — 261 с. — (Избранные произведения).
27. *Волобуев В. П.* Выбор путей общественного развития: теория, история, современность. — М. : Политиздат, 1987. — 318 с.
28. *Воловик В. И.* Философия истории: Курс лекций / В. И. Воловик — Запорожье, 1995. — 152 с.
29. *Воропаєва Т.* Поведінкова культура українців (етнотипова поведінка, стиль життя і національний характер) / Т. Воропаєва // Календар: зб. науков. Праць. — К., 2007. — № 2. — С. 103-110.
30. *Генетика: Энциклопедический словарь* / [состав. Н. А. Картель и др.]. — Мн.: Ин-т генетики и цитологии НАН Беларуси, 1999. — 448 с.
31. *Генетические коды цивилизации: материалы третьей научной конференции [“Человек и природа — проблема социоестественной истории”], (сентябрь 1994 г., Феодосия, Республика Крым) / [Кульпин Э. С. (ред.)]. — М. : “Московский лицей”, 1995. — 200 с.*
32. *Гетманчук М. П.* Особливості перехідних суспільств : навч. посібник / Микола Гетманчук. — Львів : Вид. Нац. Універс. “Львівська політехнічна академія”, 2002. — 116 с.
33. *Гладьев С. Ю.* Закономерности социальной эволюции: вопросы методологии / С. Ю. Гладьев // социс. — 1996. — № 6. — С. 50-62.
34. *Глобальные трансформации. Политика, экономика и культура / Д. Хелд и др. — М. : Праксис, 2004. — 576 с.*
35. *Горелов М. Є.* Цивілізаційна історія України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальській. — К. : ТОВ УВНК “Екс об”, 2005 — 632 с.
36. *Гофман А. Б.* Семь лекций по истории социологии : учебное пособие для вузов / Александр Бенционович Гофман. — 5-е изд. — М. : Книжный дом “Университет”, 2001. — 216 с.
37. *Грабовський С. І.* Державне утвердження України у другій половині ХХ століття / Сергій Ігоревич Грабовський. — Українська федеральна спілка “Самопоміч” м. Нью-Йорк та ін. — К. : Знання України, 2002. — 78 с. — (Бібліотечка українознавця).
38. *Гриценко О.* Політична комунікація. Скільки конструктивного, а скільки деструктивного? / О. Гриценко // Вече. — 2003. — № 9 (138). — С. 76-79.
39. *Грушевський М. С.* З політичного життя Старої України: Розвідки, статі, промови / Михайло Сергійович Грушевський. — К., 1917. — 127 с. — Описано мовою оригіналу/

40. *Грушевський М. С.* Иллюстрированная история Украины / Михаил Грушевский. – К. : МП “Левада”, 1995. – 696 с.
41. *Давня історія України : в 3-х т. / [ред. – упоряд. П. П. Толочко та ін.].* – К. : Наукова думка, 1997 – Т. 1: Первісне суспільство. – 1997. – 558 с.
42. *Данилов А. Н.* Переходное общество: Проблемы системной трансформации / А. Н. Данилов. – Мн.: Універсітэцкае, 1997. – 437 с.
43. *Данилов А. Н.* Социология власти: теория и практика глобализма / Александр Николаевич Данилов. – Мн.: Універсітэцкае, 2001. – 447 с.
44. *Дашкевич Я. Р.* Типологія Степового кардону Європи і перспектива дослідження історії східно-європейських козацтв / Я. Дашкевич, Р. Брехуненко // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2006. – Випуск 6. – С. 453-486.
45. *Дашкевич Я. Р.* Україна між Сходом і Заходом (14-18ст.) / Я. Р. Дашкевич // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28-44.
46. *Дзюба І.* Між культурою і політикою / Іван Михайлович Дзюба. – К. : Сфера, 1998. – 372 с.
47. *Дзюба І.* Україна перед Сфінксом майбутнього / Іван Михайлович Дзюба. – К. : Видавничій Дім “КМ Академія”, 2001. – 35 с.
48. *Додонов Р. А.* Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Роман Александрович Додонов; Запорожский гос. ун-т. — Запорожье : РА “Тандем-У”, 1999. — 256 с.
49. *Дьяченко Н. В.* Отрицание и преемственность в развитии культуры / Николай Васильевич Дьяченко. — Харьков : Изд-во при ХГУ “Основа”, 1992. — 171 с.
50. *Дьяченко Н. В.* Преемственность в развитии культуры и культурный процесс: [Учеб. пособие] / Николай Васильевич Дьяченко. — Харьков : Изд-во при ХГУ “Основа”, 1984. — 84 с. — (МК УССР. Харьковский ин-т культуры. Ч III. 154)
51. *Ельчанинов М. С.* Российская трансформация с точки зрения социальной синергетики / М. С. Ельчанинов // социс. – 2003. – № 8. – С. 21-30.
52. *Єфременко Т.* Пересічний українець: homo economicus чи homo socius? / Т. Єфременко // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2004. – 125 с.
53. *Житков В. С., Соколов К. Б.* Искусство и картина мира / В. С. Житков. – СПб. : Алетейя, 2003. – 464 с.
54. *Заливко В.* Виборча кампанія “Президент-2004.” Тенденції конструювання іміджу вірогідного переможця / В. Заливко // соціальна психологія. – 2004. – № 1. – С. 17-30.
55. *Затонский В. А.* Сильное государство и активная личность: актуальные проблемы взаимодействия / В. А. Затонский // Вестник Московского университета. – 2004. – Сер. 12: Политические науки. – № 1. – С. 70-88.
56. *Зубков С. А.* Политическое развитие и его движущие силы в современном обществе: [учеб. пособие] / С. А. Зубков, А. И. Панов. — М. : МИИТ, 2000. — 164 с.
57. *Исаев В. Д.* Человек в пространстве цивилизации и культуры / В. Д. Исаев. — Луганск : Світлиця, 2003. — 188 с.
58. *Исмаилов Ф. Ю.* Преемственность в историческом процессе / Фазылжан Юсупович Исмаилов; [под ред. Ж. Т. Туленова]. — Ташкент. пед. ин-т имени Низами. — Ташкент : Изд-во “Фан” Узбекской ССР, 1989. — 174 с.

59. История восточной философии / [ред. – упоряд. М. Т. Степанянц]. – М. : ИФРАН, 1999. – 962 с.
60. История социологии в Западной Европе и США: [учеб. для вузов] / Г. В. Осипов. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА), 2001. – 576 с.
61. *Ісаєвич Ярослав*. Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 88-річчя народження Данила Галицького) / Ярослав Ісаєвич // Київська старовина. – 2002. – № 1. – С. 3-9.
62. Історія православної церкви в Україні: зб. наук. праць / відп. Ред. І. Крип'якевич. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 297 с.
63. Історія української культури / [наук. ред. І. Крип'якевич]. – К. : Либідь, 2000 – 656 с.
64. Історія філософії : підручник для вищої школи. – Харків: Прапор, 2003. – 768 с.
65. *Кагамлик С.* Особливості ментальності вищого українського духовенства ранньомодерної доби / С. Кагамлик // Календар: зб. наук. праць. – 2008. – № 2. – С. 110-116.
66. *Калініченко М.* Влада громадянського суспільства: монографія / Михайло Калініченко. – Суми : ВДТ “Університетська книга”, 2006. – 175 с.
67. *Камю А.* Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю; пер. с фр. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).
68. *Каричев В. С.* Организация и самоорганизация социальных систем: Словарь / В. С. Каричев. – М. : Изд-во РАГС, 2001. – 126 с.
69. *Карпинская Р. С.* Социобиология. Критический анализ / Карпинская Р. С. Никольский С. А. – М. : Мысль, 1998. – 203 с.
70. *Кастельс М.* Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе: [антологія / состав. В. И. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – С. 494-505.
71. *Качуровский М. О., Наумкіна О. А., Цикін В. О.* Синергетика: нове мислення : навчальний посібник / М. О. Качуровский, О. А. Наумкіна, В. О. Цикін. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2004. – 128 с.
72. *Князева Е. Н.* Законы эволюции и самоорганизации в сложных системах / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : Наука, 1994. – 236 с.
73. *Князева Е. Н.* Случайность, которая творит мир (новые представления о самоорганизации в природе и обществе) / Е. Н. Князева // Знание. – 1991. – № 7. – С. 27-28. – (Сер. Философия и жизнь).
74. *Колеватов В. А.* Социальная память и познание / Виктор Александрович Колеватов. – М. : Мысль, 1984 — 190 с.
75. *Кондрашов В. А.* Новейший философский словарь / В. А. Кондрашов, Д. А. Чекалов, В. Н. Корушина / общ. Ред. А. П. Ярошенко. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 672 с. – (словари).
76. *Косміна В. Г.* Вступ до історії сучасної цивілізації: Конспект лекційного курсу / В. Г. Косміна; [навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей]. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – 76 с.
77. *Костюк В. Н.* Теория эволюции и социоэкономические процессы / В. Н. Костюк. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 176 с.
78. *Крапивенский С. Е.* Социокультурная детерминанта исторического процесса / С. Е. Крапивенский // Общественные науки и современность. – 1997. – № 4. – С. 134-142.

79. Крип'якевич І. П. Історія України / Іван Петрович. — Львів : Світ, 1990. — 519 с. — (Пам'ятки Історичної думки України).
80. Крисаченко В. С. Філософський аналіз еволюціонізму / В. С. Крисаченко. — К. : Наукова думка, 1989. — 167 с.
81. Культура и культурология: словарь / [сост. А. И. Кравченко]. — М. : Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. — 928 с.
82. Кульчицький О. Світовідчуття українця / О. Кульчицький // Українська душа: збірник наукових праць. — 1992. — С. 48-65.
83. Лапкин В. В., Пантин В. И. Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием / В. В. Лапки, В. И. Пантин // Полис. — 2005. — № 1. — С. 59-62.
84. Левицький К. Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі спогадів та документів / Кость Левицький. — Нью-Йорк, 1968. — 152 с.
85. Леп`явко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп`явко. — Запоріжжя : РА “Тандем-У”, 2001. — Випуск 12. — 64 с. — (Запорозька спадщина).
86. Лима-де-Фариа А. Эволюция без отбора: Автоэволюция формы и функции / А. Лима-де-Фариа; [пер. с англ. Е. Б. Кофман, Н. О. Фомина, ред. Л. И. Корочетина]. — М. : Мир, 1991. — 455 с.
87. Літопис руський / [пер. з давньорус. Л. Е. Махновця]. — К. : Дніпро, 1989. — 591 с.
88. Лукашев А. В. Принцип эволюции / А. В. Лукашев. — СПб. : Издательский Дом “Бизнес –Пресса”, 2000. — 238 с.
89. Луман Н. Голосарій // соціологічний журнал. — 1995. — № 3. — С. 125-127.
90. Луман Н. Общество как социальная система / Никлас Луман. — М. : Издательство “Логос”, 2004. — 232 с.
91. Мартинюк С. Є. Генезис інформаційної цивілізації: монографія / Світлана Євгенівна Мартинюк. — Запоріжжя : Просвіта, 2002. — 150 с.
92. Медников Б. М. Аксиомы биологии – biologia axiomatica / Борис Михайлович Медников. — М. : Знание, 1982. — 136 с.
93. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. — Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. — 488 с.
94. Моисеев Н. Н. Алгоритмы развития / Н. Н. Моисеев. — М. : Знание, 1987. — 304 с.
95. Моисеев Н. Н. Универсальный эволюционизм / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. — 1991. — № 3. — С. 3-22.
96. Мостяев О. Вплив пограничного положення України на формування соціальних поведінкових стереотипів / О. Мостяев // Календар: зв. Наук. праць. — № 2. — С. 75-81.
97. Мостяев О. Світ як затриманий розпад; Роздуми щодо еволюції відкритих систем. / О. Мостяев. — К. : “МП Леся”, 2004. — 364 с.
98. Назаретян А. П. Векторы исторической эволюции / А. П. Назаретян // Общественные науки и современность. — 1999. — № 2. — С. 112-126.
99. Негодаев И. А. На путях к информационному обществу / И. А. Негодаев. — Ростов-на-Дону, 1999. — 396 с.

100. Нестеренко Г. О. Українська політична нація: самоорганіційні засади становлення: (Монографія) / Галина Олегівна Нестеренко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 360 с.
101. Новейший философский словарь / [сост. А. А. Грицианов]. – Мн.: Изд. В. М. Скаун, 1998. – 896 с.
102. Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
103. Ожеван М. Синергетика як дискурс сучасної глобалістики / Микола Ожеван // *Sententiae*. – 2004. – № 1. – С. 1-5.
104. Ожеван М. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації / Микола Ожеван // *Стратегічна панорама*. – 2000. – № 1-2. – С. 162-182.
105. Особливості перехідних суспільств: [навч. посібник для студ. спец. “Соціальна робота” / за ред. М. П. Гетьманчук]. – Л. : Вид-во національного інституту “Львівська політична академія”, 2002. – 116 с.
106. Очерки по истории теоретической социологии XX столетия – М. : Наука, 1994. – 381с.
107. Пабат В. В. Словарь по общей биологии / В. В. Пабат, Д. Т. Винничук. – К. : Нора-Принт, 1999. – 259 с.
108. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: [Навч. посібник для студ гуманіт. фак. вищ. навч. закладів] / Юрій Віталійович Павленко; Міжнародний фонд Відродження. — К. : Либідь. — 1996. — 358 с. — (Програма “Трансформація гуманітарної освіти в Україні”).
109. Пайтаген Х. – О., Рихтер П. Х. Красоты фракталов / Х. – О Пайтаген, П. Х. – М., 1993. – 160 с.
110. Парсонс Т. О структуре социального действия / Толкотт Парсонс / [ред. В. Ф. Чеснокова, С. А. Белановский]. – М. : Академический проект, 2000. – 879 с. – (концепции).
111. Парсонс Т. Система современных обществ = The System of Modern Societies / Т. Parsons / [пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева, ред. Пер. М. С. Ковалева]. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
112. Переходные эпохи в социальном измерении: история и современность / [авт. Текста В. И. Мальков]. – М. : Наука, 2002. – 480 с.
113. Перминова О. С. Профессионализм как реализация жизненного смысла / О. С. Перминова // *Кадры предприятия*. —2002. — № 2. — С. 55—71
114. Петровский А. В. История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону: Издательство “Феникс”, 1996. – 416 с.
115. Пилипенко В. Е. Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (синергетический подход) / В. Е. Пилипенко, В. А. Поддубный, И. В. Черненко. – К. : Наукова думка, 1993. – 96 с.
116. Плотинский Ю. М. Математическое моделирование динамики социальных процессов / Юрий Менделеевич Плотинский: [учеб. пособие]. – М. : Изд-во ун-та, 1992. – 133 с.
117. Плотинский Ю. М. . Модели соц. систем и современность / Ю. М. Плотинский // *Вестник МГУ*. – 2004. – № 4. – С. 96-107. – (Сер. 18: Социология и политология).
118. Популярный энциклопедический словарь. — М. : Научное издательство “Большая Российская энциклопедия”, 2001. — 1583 с. : ил.

119. Почепцов Г. Г. Имиджелогия / Г. Г. Почепцов. – М. : “Рефл-бук”; К. “Ваклер”, 2002. – 704 с.
120. Предборська І. М. Мінливість. Соціум. Людина / Ірина Михайлівна Предборська. – Суми : Слобожанщина, 1995. – 136 с.
121. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стингерс / [пер с англ. Ю. А. Данилова, ред. В. И. Аршинова и др.]. – М. : Прогресс, 1986. – 431 с.
122. Пригожин И. Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46-57.
123. Проблема взаимосвязи организации и эволюции в биологии: (Современное русско-польское исследование) / [отв. Ред. И. К. Лисев] – М. : Наука, 1978. – 295 с.
124. Проскуріна О. Політико-правові аспекти розвитку інформаційного суспільства в Україні / Олена Проскуріна // Політичний менеджмент. — 2006. — № 3. — С. 62 — 68
125. Радхакришнан С. Индийская философия: в 3-х т. / Сарвепалли Радхакришнан; [пер. с англ.]. – М. : Миф, 1993. – Т. 1. – 1993. – 623 с.
126. Родин С. Н. Идея коэволюции / С. Н. Родин. – Новосибирск.: Наука, 1991. – 267 с.
127. Розен Р. Принцип оптимальности в биологии / Р. Розен. – М. : Мир, 1969. – 215 с.
128. Рузавин Г. И. Самоорганизация и организация в развитии общества / Г. И. Рузавин // Вопросы философии. – 1995. – № 8. – С. 63-72.
129. Рукавишников В. О. Социология переходного периода (закономерности и динамика изменений социальной структуры и массовой психологии в посткоммунистической России и восточноевропейских странах) / В. О. Рукавишников // социальные исследования. – 1994. – № 6. – С.25-31.
130. Северцов А. Н. Главные направления эволюционного прогресса. Морфобиологическая теория эволюции / Алексей Николаевич Северцов; [ред. Б. С. Машвеева, Н. П. Наумов]. – 3-е изд. – М. : Издательство московского университета, 1967. – 202 с.
131. Седов Е. Информационно-энтропийные свойства социально-политических систем / Е. Седов // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 92-101.
132. Седов Е. А. Одна формула на весь мир. Книга об энтропии / Евгений Александрович Седов. – М. : Знание, 1982. – 175 с.
133. Синівський А. УРСР та Близькій Схід у світлі геополітики / Синівський А. – К., 1993 – 192 с. – (Вибрані праці).
134. Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус. изд., 1988. – 608 с.
135. Словарь философских терминов / [науч. Ред. Професора В. Г. Кузнецова]. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 731 с.
136. Советская энциклопедия: в 30 т. / [ред. А. М. Прохоров]. – изд. 3-е. – М. : “Советская энциклопедия”, 1975 – Т.21: Проба-ременсы – 1975 – 640 с.
137. Сорокин П. А. Социальная и культурная мобильность / П. А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 297 – 424.
138. Социальная философия.: Словарь / [ред. – состав. В. Е Кемеров, Т. Х. Кемеров]. – 2-е изд., испр. И доп. – М. : Академ. Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – 624 с.

139. Социальная эволюция: факторы, закономерности, тенденции / [авт. Текста А. В. Коротчаев]. – М. : “Восточная литература” РАН, 2003. – 279 с.
140. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция. – М. : Дело, 2002. – 508 с.
141. Социологическая энциклопедия: в 2 т. / [ред. В. И. Иванов]. – М. : Мысль, 2003. – Т. 2. – 2003. – 863 с.
142. Социологический энциклопедический словарь. – М. : Изд. Группа ИНФРА-М. – 1998. – 488 с.
143. Социология: энциклопедия / [состав. А. А. Грицианов]. – М. : Книжный Дом, 2003. – 1312с. – (Мир энциклопедий).
144. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / [уклад. В. І. Волович та ін.]. – К., Український центр духовної культури, 1998. – 736 с.
145. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / Герберт Спенсер; [пер. с англ. Под ред. Н. А. Рубакина]. – Мн.: Современный литератор, 1999. – 1408 с. – (Классическая философская мысль).
146. Стасевич В. П. Культура як аксіологічний феномен буття (соціально-філософський аналіз природи та ієрархії культури): Дис...канд.філос.наук : 09.00.03 / Валерій Петрович Стасевич. — Донецьк, 2004. — 166 с.
147. Степанов А. М. Основы медицинской гомеостатики. (Лекции по теории и практике биоинформационных корреляций) / А. М. Степанов. – Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1994. – 272 с.
148. Степин В. С. Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
149. Степин В. С. Эпоха перемен и сценарии будущего / Вячеслав Семенович Степин. – М. : РАН. Ин-т философии, 1996. – 175 с.
150. Стиль научного мышления как выражение единства научного знания. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1981. – 187 с.
151. Субтельний О. Україна: історія / [пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. Ст. С. В. Кульчицького]. – К. : “Либідь”, 1991. – 512 с.
152. Суліменко Є. І. В якій країні ми живемо? Ще одна версія сутності “Трансформації” / Є. В. Суліменко // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С.
153. Суханов И. В. Обычаи, традиции и преемственность поколений / Иван Васильевич Суханов. — М. : Политиздат, 1976 С. — 216 с.
154. Тахтаджян А. Л. Principia tectologia. Принципы организации и трансформации сложных систем: эволюционный поход / А. Л. Тахтаджян. – изд. 2-е, доп. И перераб. – СПб. : Изд-во СПХФА, 2001. – 121 с.
155. Тексты по истории социологии XIX-XX вв. Хрестоматия / [ред. – состав. Д.ф.н. В. И. Добренъков, к.ф.н. Л. П. Беленкова]. – М. : Наука, 1994 – 383 с.
156. Ткач О. І. Політологія: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл] / Олег Іванович Ткач — К. : Ельга: Ніка-Центр, 2003. — 264 с.
157. Тойнби А. Дж. Постигание истории / Арнольд Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
158. Тугаринов В. П. Теория ценностей в марксизме / Василий Петрович Тугаринов. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. — 124 с. — (Ленинградский ордена Ленина государственный университет им. А. А. Жданова).

159. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Дмитрий Николаевич Узнадзе; АН ГрССР, Ин-т психологии им. Д. Н. Узнадзе. — М. : Наука, 1966. — 451 с.
160. Українська народність: нариси соціально-економічної і політичної історії / [ред. В.Й. Борисенко, В. Ф. Горленко, О. І. Гурій та ін]. — К. : Наукова Думка, 1990. — 558 с.
161. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994-2003 / [ред. Н. В. Панина]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. — 113с.
162. Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. — К. : Знання України, 2005. — 792 с.
163. Універсальні виміри української культури. / НАН України. укр. філософ. Фонд. Центр гуманітарної освіти. Одеська філія. — Одеса: Друк, 2000. — 216 с.
164. Устич С. І. Системне дослідження суспільства / С. І. Устич. — Львів : Світ, 1992. — 136 с.
165. Философия и современная биология / [ред. И. Т. Фролова]. — М. : Политиздат, 1973. — 288 с.
166. Философский словарь. — К. : А. С. К., 2006. — 1056 с.
167. Философский словарь / [ред. И. Т. Фролова]. — 7-е изд., перераб. И доп. — М. : Республика, 2001. — 719 с.
168. Филолсофская энциклопедия / [ред. Ф. В. Константинов]. — М. : Сов. Энциклопедия, 1962. — с.
169. Философский Энциклопедический словарь / [ред. С. С. Аверинцев]. — 2-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1989. — 815 с.
170. Фігурний Ю. С. Історичні витоки військової культури українського козацтва / Юрій Сергійович Фігурний. — К. : Вид-во “Бібліотека українця”, 1999. — 123 с.
171. Філософія: підручник для вищої школи. — Харьков.: Прапор, 2004. — 736 с.
172. Філософський енциклопедичний словник/ [ред. В. І. Шинкарук]. — К. : Абрис, 2002. — 742 с.
173. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. — М. : Прогресс, 1990. — 368 с.
174. Франчук В. И. Происхождение и эволюция живого / В. И. Франчук. — М., 2001. — 43 с.
175. Хайдегер М. Время и бытие: статьи и выступления / М. Хайдегер. — М. : Республика, 1993. — 447 с.
176. Хайтун С. Д. Фундаментальная сущность эволюции / С. Д. Хайтун // Вопросы философии. — 2001. — № 2. — С. 152-166.
177. Хантингтон Р. Столкновение цивилизаций / Р. Хантингтон // Полис. — 1994. — № 1. — С. 33-48.
178. Химия. Большой энциклопедический словарь / [ред. И. Л. Кунянец]. — 2-е изд. — М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. — 792 с. — (Большая Российская энциклопедия).
179. Хоменко М. Образ політичного лідера в уявленні студентів / М. Хоменко // соціальна психологія. — 2004. — № 1. — С. 46-52.
180. Черников М. В. Самоорганизующиеся системы: методологические подходы и проблема управления / М. В. Черников // Общество и человек: пути самоопределения. — СПб., 1994. — Выпуск 1. — С. 37-55.

181. Шаповалов В. И. Законы синергетики и глобальные тенденции / В. И. Шаповалов, Н. В. Казаков Н. В. // *Общественные науки и современность*. – 2002. – № 3. – С. 141-148.
182. Шевченко В. О. Універсальний природний цикл. Загальна інформаційно-ентропійна концепція систем, що розвиваються (якісний аспект) / В. О. Шевченко. – К. : Вища школа, 1992. – 171 с.
183. Шевырногова Л. А. Преимственность поколений в поступательном развитии общества / Лариса Александровна Шевырногова; [науч.ред. И. М. Чудинова]. — Красноярск : Изд-во Красноярского университета, 1983. — 110 с.
184. Шендрик А. И. Времен связующая нить: (Проблемы преемственности духовной культуры) / Анатолий Иванович Шендрик. — М. : Знание, 1988. — 64 с. — (Новое в жизни, науке, технике. Серия “Молодежная”; № 4).
185. Шинкарук В. Феномен української культури: методологічні засади осмислення / В. І. Шинкарук, Є. Бистрицький; НАН України, Інститут філософії. – К. : Фенікс, 1996. – 477 с.
186. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петер Штомпка / [ред. Пер. с англ. В. А. Ядов]; Институт “Открытое общество”. – М. : “Аспект-Пресс”, 1996. – 416 с.
187. Шульга М. О. Метаморфози українського суспільства. Коментарі соціолога / М. О. Шульга; НАН України, Інститут соціології. – К. : Стилос, 2003. – 261 с.
188. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / [пер. з рос., покажчики І. І. Сварника; упоряд. Іл. О. М. Апанович]. – Львів : “Світ”, 1992. – Т.1. – 1992. – 456 с.
189. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Наталія Яковенко: [навч. посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студ. істор. Ф-тів. Вищих учбових закладів, вчителів]. – К. : Генеза, 1997 – 312 с.
190. Яковец Ю. В. Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю. В. Яковець. – М. : Наука, 1999. – 448 с.
191. Янч Е. Самоорганизующаяся Вселенная / Е. Янч // *Общественные науки и современность*. – 1999. – № 1. – С. 145-158.
192. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – 507 с.
193. Parsons T. *The Social System* / T. Parsons. – N.Y. – L., 1966 – 293 p.
194. Sorokin P.A. *Social theory today* / P. A. Sorokin. – N.Y., 1996. – 28.p.
195. Sorokin П. *Society, Culture and Personality* / P. A. Sorokin. – N. – J. – L.: 1947. – 367 p.

РОЗДІЛ 6

АЛЬТЕРНАТИВНІСТЬ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

6.1. Сутність, зміст та функції принципу альтернативності

Завданням підрозділу є характеристика теоретико-концептуальних основ принципу альтернативності як визначального чинника функціонування політичних систем світу. Відповідно меті, сформульовано такі завдання: визначити сутність методологічних презумпцій, що формують принцип альтернативності; конкретизувати джерела альтернативних варіантів політики; узагальнити якісні критерії принципу альтернативності; проаналізувати визначальні функції принципу альтернативності та його значення для вироблення оптимальних рішень у державній політиці.

Змістовно принцип альтернативності включає як онтологічний, так і аксіологічний контексти і розкривається через декілька аспектів. По-перше, це відкриття шляхів для цілісного розгляду тривалих періодів політичної історії та виявлення довгострокових трендів. Дана установка є доцільною і продуктивною, оскільки забезпечує дотримання історизму у процесі аналізу складної динаміки процесів модернізації. Таким чином, альтернативні зміни домінуючого вектору і самого характеру розвитку тієї або іншої політичної системи не лише допускаються, але й передбачаються. По-друге, врахування принципу альтернативності у

модернізації політичних систем надає можливість порівнювати періоди політичної історії, що не збігаються у часі, але подібні за характером. Такий компаративний аналіз дає змогу усвідомити ключові проблеми, що висувуються перед сучасним суспільством, ідентифікувати фактори трансформації політичних режимів тощо. По-третє, принцип альтернативності здатний виділити причини зміни траєкторій в еволюції політичних систем.

Водночас, архітектоніка поняття характеризується конкретним прогностичним потенціалом, особливо у процесі прогнозування критичних, переломних етапів у розвитку міжнародної політичної системи або окремих держав. Виявлення таких етапів дозволяє усвідомити не лише причини різких поворотів у розвитку політичних систем, але і механізми, що перебувають в основі цього розвитку. Наприклад, наявність безлічі альтернатив у розвитку української політичної системи здебільшого пов'язується зі своєрідним “дискретним” механізмом модернізації, при якому кожна фаза модернізаційного циклу визначається змінами у певних сферах життя при різкому відставанні в інших галузях. Дія зазначеного механізму задає періодичні повороти і радикальні перегляди політичного курсу, оскільки зміни у декількох “пріоритетних” сферах загрожують цілісності та самому існуванню держави.

Крім того, принцип альтернативності конкретизує таку специфічну особливість модернізаційних процесів, як періодично виникаюча різноспрямованість векторів модернізації політичних систем.

Змістове альтернативне поле політичного прогнозування – це сукупність її цілей та засобів, завдань, інтересів та проблем, що вимагають адекватного аналізу та вирішення на світовому, регіональному та національному рівнях. Таким чином, політична альтернатива виступає як набір варіантів наукового перетворення політичної, а також соціокультурної системи.

Визначальними складовими, що формують принцип альтернативності, є: націленість логічного аналізу і кінцевий результат дослідження та їх реалізація; використання досвіду проведених досліджень, інформації, матеріалу, які стосуються проблеми; обґрунтування всіх елементів та процедур дослідження; гнучкість висновків, які допускають можливість уточнення позицій.

Відповідно, до провідних методологічних презумпцій, що інтегрують сутність принципу альтернативності належать:

- невизначеність майбутнього, що відповідає новій науковій картині світу, яка пов'язана з критикою класичного детермінізму та відкриттям стохастичних процесів;

- ситуація біфуркації – подвоєння протікання тих або інших процесів, що досягли визначеної критичної величини, після якої однозначна залежність між минулим та майбутнім станом системи втрачається;

– дискретність простору-часу, що означає: у точках біфуркації створюються передумови якісно нових станів, які прогнозують якісно нове майбутнє. Це передбачає те, що механічні екстраполяції наявних тенденцій є некоректними і не можуть слугувати базисом для довготривалих прогнозів [52, с. 9-10].

За визначенням політологів Веймера та Вайнінга, існують чотири провідні джерела альтернативних варіантів політики. Це: наявні пропозиції політичного курсу економічної політики; загальні політичні рішення; модифіковані загальні політичні рішення; рішення, пристосовані до конкретного клієнта.

Наявні пропозиції політики є вже опрацьованими, обґрунтованими продуктами попередніх аналізів. Зазначене джерело презентує спроби груп інтересів привернути увагу до проблеми з рекомендацією її вирішення на користь зацікавленої сторони. Водночас, такі пропозиції виступають своєрідним різновидом нелінійного мислення або так званим оберненим плануванням для характеристики процесів розробки альтернатив.

Універсальні рішення є вихідним продуктом. Тому конкретні технічні, інституційні, політичні та історичні особливості проблеми здатні обмежити пряме застосування універсальних рішень та стати основою для створення і класифікації складніших альтернатив. Загальні (універсальні) варіанти політики вміщують певну кількість стандартних підходів до вирішення проблеми. Універсалізація альтернатив має позитивні та негативні сторони, зумовлені процесом узгодження позицій щодо кожної альтернативи. Доцільніше було б розглядати загальні рішення щодо кожної проблеми, зосередившись на питаннях доступу до ресурсів та обмеженнях.

Розглядаючи модифіковані загальні рішення щодо альтернатив-стратегій, зазначимо, що, сформувавши набір загальних рішень, можна відразу їх модифікувати з метою відповідності конкретним умовам проблеми. Модифікація реалізується за рахунок комбінації елементів загальних рішень або пропозиції нових варіантів альтернатив-стратегій.

Характеризуючи архітектоніку принципу альтернативності слід визначити та узагальнити якісні критерії даного поняття:

1. Дієвість. (або забезпечення здійснення роботи) Вказаний критерій розглядається як ключовий у процесі вибору знярядь і побудов політичного курсу. Дієвість визначає, чи може дана альтернатива привести до досягнення бажаного наслідку (ефекту) дій, тобто цілі.

2. Адекватність. Вказаний критерій можна вважати похідним аналогом дієвості. Як критерій оцінки відносної цінності альтернативних моделей, адекватність дозволяє оцінити, наскільки ми можемо просунутися до мети з наявними ресурсами. Навіть дієва програма іноді не дозволяє досягти поставлених цілей або забезпечує лише часткове розв'язання більшої проблеми. Адекватність визначає міру, якою даний рівень дієвості відповідає потребам, цінностям і можливостям, що породили проблему.

Критерій адекватності визначає очікування щодо сили зв'язку між альтернативами політики і бажаними наслідками.

3. Ефективність. Ефективність, або забезпечення виконання роботи з найменшими витратами, здебільшого, також розглядається як один з головних критеріїв принципу альтернативності. У той час, на відміну від дієвості, що пов'язується з технічною раціональністю, ефективність пов'язана з економічною раціональністю – характеристикою продуманого вибору, який передбачає порівняння альтернатив стосовно їхньої спроможності сприяти ефективному розв'язанню суспільних проблем. Ключами до продуманого вибору в цьому плані є системний підхід і квантифікація, або вираження вибору в грошовому вимірі. Оскільки йдеться про системне порівняння, доречним у даному контексті виступає аналіз вигод і витрат. Наприклад, у Веймера і Вайнінга подано чотири стадії цього аналізу: визначення впливу; монетаризація впливу; врахування часу і ризику; вибір варіанту стратегії.

Дан структурує десять стадій аналізу: структурування проблеми; визначення цілей; визначення альтернатив; розробка даних для прогнозування; визначення груп, на які націлено політику і які виграють від неї; оцінка вигод і витрат; застосування поправки до оцінки вигод і витрат; оцінка ризику і невизначеності; вибір критеріїв рішення; вироблення рекомендацій [319, 320]. Означені стадії тотожні з системним процесом побудови стратегічної політики.

4. Політична здійсненність. Йдеться про політичний ризик, включаючи характер підтримки й опозиції, прозорість для громадськості і шанси зазнати поразки. Іноді політичний аспект аналізу потребує більшої уваги, ніж етичний і технічний. Це пов'язується з тим, що, по-перше, для кар'єри політика і для ресурсів центральне значення мають наслідки дії і, по-друге, досягнення навіть альтруїстичних цілей вимагає розрахунку. Вищезазначене не означає, що аналіз з метою вибору курсу передбачає упередженість пропонованих порад. Однак свідчить про те, що аналітик має відчувати політичний контекст, у якому він дає поради, і вміти пояснити прогнозований вплив тих чи інших альтернативних варіантів курсу на частину суспільства, яку вони зачіпають, а також її реакцію.

5. Прийнятність. Цей критерій передбачає визначення, чи прийнятний даний курс для задіяних у політичному процесі осіб і чи сприймають інші дійові особи нові варіанти курсу. Найкраще це усвідомлюється через перевірку на відповідність двом критеріям, визначених Потером: легітимності і підтримки [143, с. 7-8].

6. Комунікабельність. Критерій комунікабельності може розглядатися як різновид критерію прийнятності. Навіть найдієвіший варіант у даній ситуації навряд чи буде вважатися прийнятним, якщо його вибір не можна обґрунтовано пояснити головним сторонам або громадськості загалом.

7. Доречність. Цей критерій передбачає визначення, чи не суперечать

цілі політики уявленням громадськості або суспільства про цінності. Тут питання полягає у визначенні, чи слід ставити перед собою дану мету. Істотною мірою це етичне питання, що пов'язане з людськими уявленнями про цінності, права, перерозподіл тощо. На думку Дана, питання про доречність курсу політики пов'язується не з окремими критеріями, а з двома або цілою системою критеріїв.

8. Відповідність прагненням суспільства. Цей критерій передбачає визначення, чи справді пропонований варіант відбиває потреби, преференції і уявлення про цінності конкретних груп. Петон і Савіцкі зазначають, що часом політика може бути ефективною і дієвою, але не відповідати потребам і бажанням суспільних груп, на які вона спрямована. Дан вважає цей критерій критерієм вищого порядку, який слід застосовувати лише після того, як розглянуто критерії ефективності, дієвості, адекватності та справедливості.

У даному контексті, принцип альтернативності передбачає проведення аналізу кожного політичного варіанту з урахуванням наступних чинників:

- дійові особи–особи або групи, яких стосується дана проблеми і від яких можна очікувати підтримки чи опозиційного ставлення до даної альтернативи;

- переконання та мотивації–ставлення дійових осіб щодо даної проблеми і варіантів рішення;

- ресурси–йдеться про наявні ресурси дійових осіб, які потенційно можна використати для одержання потрібних результатів (наприклад, влада, авторитет, фінансові ресурси);

- місце прийняття рішення–організація та її керівництво, яке приймає рішення [337, р. 137-184].

На думку Потера, політолог-аналітик має визначити основних осіб, які ухвалюють рішення: міністрів, заступників міністрів, політичних і зовнішніх радників, і з'ясувати для себе, як вони можуть відреагувати на різні варіанти вибору. Петон і Савіцкі називають цей процес складанням політичної карти: карти сприйняття і карти позиції.

Складання політичних карт сприйняття передбачає спрямування зусиль на те, щоб описати, які саме методи політики сприймаються відповідними групами, об'єднаними спільними інтересами, дійовими особами і особами, що ухвалюють рішення. Складання політичних карт позицій передбачає опис того, яку підтримку, несхвалення чи вплив можна очікувати від цих самих груп і осіб, і визначення сфер, де можна досягти консенсусу, компромісу або створити коаліцію. Складання таких карт дозволяє усвідомити, на яких елементах варіантів курсу найкорисніше буде наголосити і як ці варіанти можна було б найкраще реалізувати.

9. Придатність для адміністрування. Вказаний критерій, на думку Ліндера і Петерса, пов'язаний з питанням про адміністративні витрати і простоту у здійсненні, або про інтенсивність використання ресурсів. Потер

розглядає його як справу загальної здійсненності, а також справу того, що можна чи не можна собі дозволити (наприклад, чи готові інші структури надати кошти для здійснення обраного курсу). Петон і Савіцкі визначають проблему придатності для адміністрування через серію запитань. Зокрема, наскільки можливим є практичне здійснення пропонованої стратегії або програми в політичному, соціальному й адміністративному контексті?; чи існує для цього необхідне кадрове забезпечення?; чи готові працівники до співпраці при виконанні робіт і наданні необхідних послуг?; чи наявні необхідні фізичні потужності?; чи реальні визначені терміни? тощо.

10. Справедливість. Критерій справедливості пов'язаний з розподілом товарів і послуг між окремими членами і підгрупами. За висловом Дана, справедлива політика – це така політика, за якої ефекти (наприклад, одиниці послуг чи грошові виплати) або зусилля (наприклад, грошові витрати) розподілені чесно і справедливо. Як зазначають Петон і Савіцкі, в цьому питанні існує три типи справедливості:

- горизонтальна справедливість—однакове ставлення до тих, хто перебуває в рівнозначних умовах;
- вертикальна справедливість—розподіл товарів і послуг між тими, хто перебуває в нерівнозначних умовах;
- справедливість між поколіннями—витрати і вигоди пропонованих варіантів стратегії або програм для майбутніх поколінь.

Як правило, положення справедливості застосовують як тест щодо таких позицій, як місце проживання; приналежність до того чи іншого прошарку за рівнем доходів, раси і національності, вікової групи, статі; родинне становище, статус як власника родинної власності тощо. Однак нескладна частина обговорення питання про справедливість як оціночний критерій при виборі інструментів або альтернативних варіантів політики на цьому закінчується. Як зазначили Петон і Савіцкі, застосування критерію справедливості складне через те, що бракує чіткої вірної відповіді на запитання, яким має бути справедливий розподіл товарів і послуг між членами суспільства. Основний принцип рівноправного і недискримінаційного ставлення полягає в тому, що до всіх членів суспільства слід ставитись однаково, окрім випадків, коли є вагомі підстави для застосування диференційованого підходу. Визначення, що є вагомою підставою,—це дилема, пов'язана з питанням про цінності [337, р. 137-184]. Безперечно те, що державні службовці відіграють центральну роль у реалізації критерію справедливості. Державні службовці повинні вирішувати питання на зразок: який варіант курсу політики буде найсправедливішим у даному випадку?; Завдяки якому варіанту можна найкраще реалізувати цінність поняття рівності? / або свободи? / або справедливості? Слід зазначити, що чимало політичних рішень характеризуються важливим етичним виміром.

Усі конкретизовані критерії перебувають у логічному взаємозв'язку і

методологічній єдності. Часто критерії перебуватимуть у конфлікті між собою. З'ясування таких конфліктів, визначення їх у спосіб, що сприятиме прийняттю рішень,—це той момент, коли аналіз із метою вибору курсу політики перетворюється на мистецтво і науку.

Змістова структура принципу альтернативності складається із шести основних блоків:

1. Розгляд усіх найважливіших аспектів ситуації з виявленням найбільш значимих суб'єктів та чинників в їхньому взаємозв'язку. Такий системний підхід реалізується за допомогою наступних прийомів:

– декомпозиція системи (спрощення її шляхом диференціації на складові елементи, які також розчленовуються до виправданого у межах конкретної задачі ступеня);

– діагностика системи (спосіб виявлення найбільш “чуттєвих елементів” системи; розглядаючи різні аспекти проблеми, акцентують увагу на найбільш важливих та значимим).

Аналітичне забезпечення та коректування на стадії пошуку та постановки цілей і формулювання якісних критеріїв.

Побудова та тестування моделей.

Виявлення альтернативних шляхів досягнення поставлених цілей.

Повне зіставлення альтернативних варіантів – з урахуванням їх якісних критеріїв, наприклад, ефективності (здатності оптимізувати дану ситуацію), а також з урахуванням наслідків для макроситуації загалом. Оптимальним буде таке рішення, яке належним образом балансує поточну вартість рішення з майбутньою цінністю виникаючої в результаті цього рішення нової ситуації.

Формулювання результатів аналізу [337, р. 137-184].

У даному контексті головна сутність принципу альтернативності базується на обов'язковому співставленні п'яти складових:

– ціль (ідеальна модель кінцевого результату);

– альтернативи (варіанти (способи) можливих рішень задачі. Аналіз систем вміщує не лише детальне порівняння відомих варіантів, але й пошук нових альтернатив);

– модель (імітація, реальної системи з урахуванням її властивостей та відносин, що суттєві для дослідження. Основна роль моделі у процесі аналізу систем полягає у забезпеченні процедури зіставлення альтернатив, оцінці наслідків вибору альтернатив тощо);

– критерій (показник (або правило), що забезпечує зіставлення та вибір найбільш кращих альтернатив з урахуванням витрат та їхнього внеску у досягнення встановлених цілей);

– одиниця рахунку (використовується в тому випадку, якщо проблему вдалося хоча б частково представити у формалізованому виді).

Наприклад, якщо голова уряду прагне схилити депутатів Верховної Ради до затвердження проекту бюджету (ціль), він структурує картину

розміщення сил, інтересів та переваг депутатського корпусу (модель), і, приймаючи до уваги кілька можливих варіантів аргументації (альтернативи), вибирає з них ту стратегію, що, на його думку, здатна забезпечити даному проекту найбільшу (критерій) кількість голосів (одиниця рахунку).

Отже, методологічні основи принципу альтернативності вимагають виділення політичної ситуації як системи з навколишнього середовища, опис її властивостей як цілого, проведення діагностики і декомпозиції, виявлення у ній найбільш істотних елементів та зв'язків. Нормативна альтернатива змістовно структурується як комплексна, ієрархічно упорядкована система заходів, що спрямовуються на досягнення чітко визначених і взаємно співвіднесених цілей і задач. Характеризуючи стадії трансформації ситуації, ми враховуємо не лише локальні причинно-наслідкові ланцюги, але і загальносистемні взаємодії та вплив чинників навколишнього середовища. Дотримання принципу альтернативного опису розвитку політичної ситуації через створення не одного, а цілого ряду альтернативних сценаріїв виступає важливим компонентом наукового аналізу.

Разом з тим, принцип альтернативності використовується як частина методичного інструментарію системного аналізу у процесі аналітичного забезпечення прийняття політичних рішень. Так, побудова сценарію може відігравати допоміжну роль на стадії постановки та коректування цілей. У процесі цілепокладання доцільно визначити, чи існує сценарій або конкретна логічна послідовність дій, що призводить до трансформації ситуації А (дійсне) у ситуацію Б (бажане). Якщо такого альтернативного сценарію (з урахуванням реальних ресурсів і можливостей суб'єкта рішення) не існує, обрану мету варто замінити іншою, більш реалістичною.

Альтернативи важливі на стадії системної діагностики досліджуваної політичної ситуації. Вони допомагають аналітику виділити найбільш значимі елементи ситуації та усунути дрібні перемінні через наочну демонстрацію взаємодії політичних суб'єктів у ракурсі розвитку політичного процесу. Система альтернатив сама по собі може слугувати моделлю досліджуваного політичного процесу, і, таким чином, стає інструментом зіставлення альтернативних курсів політичної дії. У той же час слід враховувати той факт, що ключовим моментом, який визначає місце та роль альтернативи у загальному процесі аналізу є специфіка даної проблемної ситуації та формулювання аналітичних завдань. Так, наприклад, якщо вже існує конкретний проект рішення та потрібна його аксіологічна оцінка ефективності та наслідків, аналітичне питання буде сформульоване наступним чином: що відбудеться за умов ухвалення даного альтернативного рішення? У даному контексті доцільним стає вироблення набору пошукових альтернатив, де "тригером" є досліджуване рішення. Інший випадок, якщо існують чітко усвідомлені цілі, але ще не

структуровані шляхи їхнього досягнення (які альтернативи існують для досягнення даних цілей і яка з них буде оптимальною?) У такій ситуації слід створити ряд нормативних альтернатив і нормативних систематичних контекстів. Останні фактично стануть альтернативами для системного аналізу.

Третій варіант, якщо є проблемна ситуація, але немає ані пріоритетів, ані конкретних проектів рішення (до чого варто прагнути у даній проблемній ситуації). У даному випадку альтернативи можуть стати вихідним прогностно-аналітичним матеріалом для побудови “дерева цілей”. Крім того, створення політичних альтернатив, за визначенням Г. Кана, сприяє усвідомленню події і точок розгалуження, тих критичних етапів політичного процесу, у яких необхідні енергійні зусилля з метою зміни його розвитку у бажаному напрямку. У різних ситуаціях використання принципу альтернативності може мати різний ступінь доцільності і застосовуватися на різних етапах системного аналізу. Водночас, даний принцип може бути задіяний і на усіх стадіях та фазах експертної роботи з аналітичного обслуговування прийняття політичних рішень.

Таким чином, ніяка циклічно-хвильова схема розвитку, що виключає принцип альтернативності, не може бути плідною, тому що вона не враховує а ні багатоваріантності поведінки ключових акторів, а ні поступового нагромадження нових моментів і можливостей функціонування політичної системи, ні впливу інших тенденцій і закономірностей. Модернізація політичної системи України формується і функціонує через впровадження у практику держави системи політичного управління з одного боку, та цільового альтернативного програмування, що нетотожне централізованому лінійному плануванню за недемократичних форм влади, з другого.

Відаючи належне альтернативному програмно-цільовому принципу, що застосовується за умов демократичного режиму, наголосимо, що ефективність його використання залежить від поєднання з іншими підходами, а саме з такими як: проблемно-орієнтований, метод блок-схем реалізації завдань, метод мережевого планування та управління.

У поєднанні з ними принцип альтернативності постає в один ряд з головними інструментами пізнання процесів політико-адміністративної модернізації демократичного типу. Концептуальною основою аналізу процесів суспільно-політичного розвитку країни через урахування принципу альтернативності можуть стати не лише методологічні засади та підходи, а й окремі теорії. Наприклад, “теорія конфлікту”, “теорія консенсусу”, “теорія плюралізму”.

Таким чином, аналіз політико-адміністративної модернізації має здійснюватись у рамках міжнародного дисциплінарного підходу, а його світоглядною основою є уявлення про невичерпність шляхів розвитку, а отже й засобів їх пізнання.

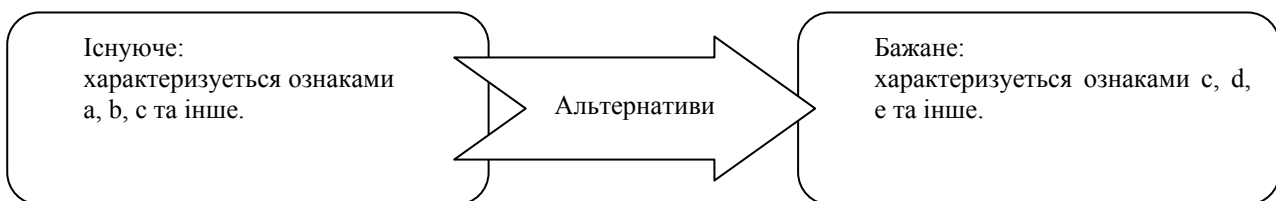
У даному контексті структуруємо визначальні функції принципу альтернативності:

пошук та обґрунтування тих варіантів розвитку, які не можуть бути реалізованими [192, с. 175];

відмежування здійснених варіантів від уточнених;

аналіз зв'язку між модернізацією конкретної політичної системи і міжнародним політичним розвитком. Акцентуємо, що для вітчизняної політичної системи дана функція є особливо значимою, оскільки українська внутрішня і зовнішня політика досить чутлива до зміни загальносвітових трендів. Останнє обумовлено як дією механізмів модернізації, так і геополітичним становищем України. Інакше кажучи, означена функція принципу альтернативності істотно впливає на перехід України до нової фази політичної модернізації у контексті системного аналізу:

Функціональний зв'язок принципу альтернативності із системним аналізом політики

До інших функцій принципу альтернативності належать:

– оцінка можливих майбутніх пертурбацій, пов'язаних з експансією наддержав створити світ, що управляється ними;

– озброєння людства та політичних еліт, що приймають рішення, новими знаннями, необхідними для побудови управлінських сценаріїв, політичної експертизи та розробки сприятливих альтернатив.

Таким чином, основна теоретико-концептуальна сутність принципу альтернативності полягає у врахуванні, виборі та диференціації існуючих та варіативних структур, які забезпечують нову антропосоцістальну відповідність. Одночасно з'являються такі компоненти, які викликають напругу в системі на нових основах.

Трансформаційний процес, що враховує особливості принципу альтернативності завершується встановленням нового соціокультурного балансу, який є по-новому суперечливим і відносним. Головним завданнями функціонування принципу альтернативності є звільнення економіки від жорстокого адміністративного контролю, створення мобільної соціальної структури, формування інститутів громадянської та національної безпеки, наявність ефективного місцевого самоврядування.

Отже, у широкому контексті, виведення принципу альтернативності як

політологічного закону передбачає інституційне забезпечення функціонування та розвитку демократії; запровадження демократичних процесів контролю за діяльністю влади з боку громадянського суспільства.

На сучасному етапі розвитку політологічної науки та практики дедалі помітнішого поширення набуває об'єктивістський підхід до оцінки принципу альтернативності, що ґрунтується на базових положеннях теорії синергетики. Зокрема, багатовимірність шляхів модернізації суспільства у їхньому соціоприродному вияві у системах перехідного періоду.

У теоретичному розумінні пошук політичних альтернатив можна визначити як умовне продовження у майбутнє тенденцій, що спостерігаються, у досліджуваних явищах, закономірності розвитку яких у минулому і сьогодні є загальновідомі.

При цьому, дані тенденції свідомо впливають із можливих, а часом навіть неминучих програмних і організаційних рішень, здатних істотно видозмінювати тенденції, що намітилися.

Узагальнюючи вищесказане, продемонструємо структурно-ієрархічну модель принципу альтернативності (див. мал. на стор 377).

Структурно-ієрархічна модель принципу альтернативності

Таким чином, формуючи теоретико-концептуальний базис принципу

альтернативності, слід орієнтуватися на необхідність наукового забезпечення розробки системи відповідних цінностей і орієнтирів, понять і критеріїв. Нові соціокультурні вектори розвитку українського суспільства вимагають відповідного критично-конструктивного аналізу досягнень і прорахунків науки і практики та створення якісно досконалішої теоретико-методологічної основи. Складовими цієї основи мають стати об'єктивність та історизм; ціннісний, системно-структурний і фундаментальний підходи; органічна єдність теорії і практики; поєднання критичного і раціонального, конструктивного, порівняльно-ретроспективного, історичного та логічного підходів.

6.2. Форми прояву альтернативності у побудові, функціонуванні та модернізації політичних систем

У сучасній науковій літературі політичні системи усвідомлюються як сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, що здійснюють політичну владу, управління суспільством, регулюють відносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечуючи стабільність суспільства та відповідний порядок у ньому [93, с. 189]. До характерних ознак політичної системи належать: легальність використання сили; верховенство, обов'язковість політичних рішень; публічність; моноцентричність та ієрархічність центрів прийняття рішень; багатоманітність ресурсів та методів здійснення влади; легітимність влади як виправдання застосування сили та обмеження свободи, коли громадяни визнають правомірність існуючого політичного порядку. Структура політичної системи, як правило, вміщує державу та її органи і політичні організації у поєднанні з політичними процесами та відносинами, правовою основою та політичною культурою й ідеологією. Виникнення соціальних інститутів зумовлено об'єктивною потребою суспільства у спеціальних процесах виробництва і регулювання соціальних відносин або сфер діяльності [30]. Як зазначає вітчизняний учений В. Бех, громадянське суспільство має протиріччя, яке воно не здатне ліквідувати самотійно. Саме тому у політичному механізмі формується спеціальний морфологічний орган, який зворотним впливом упорядковує відносини у структурі громадянського суспільства. Усі політичні системи (монархія, демократія та ін.) функціонують у вигляді політичних режимів, які визначають процедури і способи організації установ влади та врядування, стиль ухвалення рішень, відносини між державою і суспільством. За

типологією розрізняють демократичні, авторитарні та тоталітарні режими. Різновидами їх є фашистський, комуністичний, теократичний, ліберально-демократичний тощо [95, с. 192].

Політична система характеризується також наявністю двох компонентів, які детермінують її розвиток. По-перше, це політичний плюралізм та наявність варіативних гнучких схем розвитку. По-друге, стабільний, еволюційний розвиток, оскільки різкі зміни руйнують систему, розбалансовують діяльність, призводять до значних людських, матеріальних і духовних втрат суспільства. У даному контексті альтернативність як політологічна категорія, пронизуючи соціальну і політичну форми життя, стає базисом переміщення частин і діяльністю органічного цілого: індивіду, людства, колективу та інших таксономічних груп, з одного боку, та уряду, парламенту, політичних партій – з другого.

Метою даного підрозділу є конкретизація та практична характеристика форм прояву та способів використання принципу альтернативності у політичному бутті, а також виявлення потенційних переваг проведення дослідження політичного процесу через застосування означеного принципу.

Політична система як оригінальний зміст другої природи соціального світу має декілька форм проявів. Зокрема, сутнісну (у вигляді взаємодії людей між собою); функціональну (у вигляді людської діяльності); продуктивну (у вигляді матеріалів рішень); онтологічну (у вигляді суспільних відносин); логічну (у вигляді знань); субстанціональну (у вигляді інтелігібельної матерії); ноуменологічну (у вигляді фенотипічної інформації); суб'єктивовану (у вигляді природних або сутнісних сил особистості); об'єктивовану (у вигляді соціуму); фізичну (у вигляді слабого електромагнітного (лептонового) випромінювання) [32, с. 197].

Критерієм такої формалізації є морфологічна досконалість. Кожна із означених форм має варіативні траєкторії реалізації. Пріоритетність вектору розвитку залежить, певним чином, від суб'єктивного фокусу зору. Зміна спрямування, цілі означає зміну тенденції перспективи, процес зміни фокусу зору. Ця залежність у вигляді альтернативності проявляється через визначення меж принципу альтернативності або його формату.

У соціальному організмі присутні елементи, які здатні забезпечити процес відбиття протиріч його внутрішнього життя. Із врахуванням альтернативного концепту такий процес призводить до якісного стрибка, оскільки соціальний організм починає вести себе як рефлексуюча модель.

За критерієм пріоритетності, у функціонуванні політичної системи можна виділити центральну альтернативу, яка визначається об'єктом і метою діяльності суб'єкта. Проте межі соціально-політичного вибору перебувають під впливом також бокових альтернатив. Основними параметрами бокових альтернатив є нецентральність положення та пов'язані з цим суб'єктивні характеристики (нечіткість, стохастичність) та

находження у полі зору.

Межі форми та змістового наповнення політичної альтернативи залежать не лише від бокового вектору, який пов'язаний із центральним напрямом, але й з альтернативами, що не належать до фокусу суб'єкта. Ці альтернативи можуть опосередковано впливати на центральну альтернативу через бокові, або визначити варіанти зміни центральної альтернативи.

Отже, межі або форма політичної альтернативи залежать від спрямованості траєкторії суб'єкту, та проявляються як проблема центризму / периферії політичного вибору. Направленість суб'єкта є характеристикою орієнтирів і тенденцій політичної альтернативи

Розглянемо форми прояву принципу альтернативності за траєкторією векторів розвитку у точці біфуркації.

Формально за траєкторією векторів політична альтернатива розподіляється на: пряму, висхідну, низхідну, діагональну. Окрім простих форм – траєкторій, доцільно виокремити також складні – криву, циклічну, спіралеподібну. Складні форми можуть утворюватися із простих та більш складних. Прості та складні форми переважно пов'язуються і взаємодіють через етапи діяльності суб'єкта. Вказані формати характерні не лише у просторі, а й у часі. Траєкторію стохастичності соціальної системи виводить синергетична теорія, що ґрунтується на положенні про те, що для нестійких етапів характерною є точка біфуркації, з якої можливі різні траєкторії розвитку соціального суб'єкту, залежно від соціальних силових полів тригера. І відповідно різні форми прояву принципу політичної альтернативності. Зокрема,

моноцентрична форма, яка визначає кінцеве становлення перспективи політичного розвитку;

поліцентрична форма, яка визначає декілька центрів політичної альтернативи та спрямованість суб'єкта (паралельна, схрещувана тощо). Поліцентризм альтернативності є формою свободи орієнтування або свободи вибору тенденції соціальної перспективи суб'єкта.

Моноцентрична або поліцентрична форма політичної альтернативи детермінують наступні характеристики політичної альтернативи: дальність та глибина альтернативи (залежність суб'єкта та віддаленість об'єкта від цілі досягнення у часі та просторі); багатоплановість та одноплановість альтернативи (яка визначає етапи досягнення мети та наближення до об'єкту уваги та фокусу); збалансування та несбалансування полікомпонентної політичної альтернативи (об'єктивне несбалансування політичної альтернативи характеризується нестійкістю станів та чинників, що впливають на вектор розвитку, і навпаки, об'єктивна збалансованість характеризується усталеністю); динаміка (ритм) або статика (контраст) відносно конкретного суб'єкту; ефемерність або постійність політичної альтернативи; замкнутість та відкритість

У сучасній прикладній політології принцип альтернативності застосовується для вирішення варіативних задач: від діагностики політичної ситуації, виявлення її значимих елементів і зв'язків до оцінки наслідків прийнятих політичних рішень або побудови “дерева цілей”. Водночас, усе розмаїття задач можна звести до двох основних форматів: поетапний опис можливих змін політичної ситуації; планування та розробка системи дій, спрямованих на досягнення визначених політичних цілей, бажаної політичної ситуації.

У першому випадку принцип альтернативності проявляється у формі пошукової (або генерованої), у другому – нормативної (програмно-цільової) моделі [192, С.57-58].

Пошуковий варіант фіксує стан системи та домінуючі тенденції її трансформації, послідовність подій, що логічно призводять до можливого майбутнього розвитку даної системи. Нормативний – ґрунтується на визначенні шляхів досягнення майбутніх бажаних станів об'єкту дослідження. Останні, у даному випадку, приймаються як цілі.

Від типу задачі залежить, буде альтернатива мати пошукову або нормативну форму. Пошукова форма, яка відповідає завданню першого типу, фіксує та характеризує стан системи і домінуючі тенденції її трансформації, послідовність подій, які логічно призводять до можливого майбутнього стану системи. При складанні такої форми альтернативи дослідник абстрагується від можливості активного впливу суб'єкта політичного рішення на сам процес.

Нормативна форма, яка відповідає завданню другого типу, орієнтована на визначення шляхів досягнення майбутніх бажаних станів об'єкту дослідження, прийнятих як цілі. Нормативне альтернативне прогнозування за формою подібне до нормативних, планових, програмних чи проектних розробок. Проте, якщо останні передбачають директивне встановлення заходів щодо реалізації визначених рішень, перші є описом можливих альтернативних шляхів досягнення заданого стану [79, с. 44]. Крім того, нормативна альтернатива, на відміну від програми або плану, засвідчує не тільки послідовність дій зацікавленої сторони, але й демонструє супутні цим діям трансформації політичної ситуації загалом, реакції інших суб'єктів, коливання фонових показників.

Відзначимо також принциповий момент методологічного характеру: якщо пошукові альтернативи формуються у часовій послідовності – від сьогодення до майбутнього, то нормативні – навпаки, від майбутнього до сьогодення.

Вихідним пунктом у пошуковому альтернативному прогнозуванні є наявна реальна чи гіпотетична ситуація, що поступово трансформується у послідовність майбутніх станів. У процесі нормативного альтернативного прогнозування відбувається дослідження в зворотному порядку – від заданого майбутнього стану до явищ, що спостерігаються. У пошуковій

формі альтернативного прогнозування акцент дослідницької уваги залежно від поставлених задач може робитися на виявлення найбільш ймовірного розвитку подій, аналізі правдоподібних систематичних контекстів, або на описуванні малоймовірних сценаріїв та ситуацій. У цьому випадку, в контексті рішення завдання другого типу альтернативи виконують “функцію застереження”, забезпечують готовність діяти у будь-якій ситуації.

Акцентуємо, що найбільш ефективним методом для пошукової форми альтернативного прогнозування малоймовірних ситуацій є метод колективної генерації ідей. Застосування принципу альтернативності, завдяки технологічній гнучкості, дозволяє без особливих проблем структурувати окремі процедури мозкового штурму у загальний алгоритм створення політичних сценаріїв. Принципи та технології брейнстормінгу є доцільними також і у нормативному альтернативному прогнозуванні. У ситуації дефіциту творчих рішень вони здатні допомогти перебуванню невиявлених раніше складових у системі заходів, спрямованих на досягнення визначених політичних цілей.

Наявність дослідницької установки на виявлення нетипових, малоймовірних альтернатив впливає також на принципи та критерії відбору фахівців. У даному випадку розвинута уява, нестандартне бачення ситуації може виявитися більш корисною якістю, ніж бездоганне логічне мислення.

Чинником, що впливає на форму прояву принципу альтернативності може стати спосіб використання принципу політичної альтернативи у даному конкретному політико-прогностичному дослідженні:

альтернативність як самостійний і центральний для даного конкретного дослідження принцип прогнозування;

альтернативність як необхідна процедура у межах комплексної методики прогнозування;

альтернативність як допоміжний компонент, що застосовується для рішення окремих спеціальних задач прогнозування.

Так, наприклад, у другому випадку технологія альтернативного аналізу виявляється підлеглою задачам і методичним особливостям використовуваного комплексного методу прогнозування.

Отже, розподіл прояву принципу політичної альтернативи на нормативну і пошукову форми відбиває важливий аспект методологічного характеру: вихідним пунктом у принципі альтернативності є наявна реальна або гіпотетична форма, що поступово трансформується у послідовність майбутніх політичних станів.

Однією з ключових особливостей принципу альтернативності є її технологічний формат, що передбачає широкий діапазон вибору послідовності процедур та інструментарію прогностичних розробок залежно від умов, в яких проводиться альтернативний аналіз, його цілей і задач. У випадку відсутності універсальної визначеної доктрини політичної

альтернативи експерт має визначені моделі технологічних можливостей.

Форма прояву політичної альтернативи не може бути визначеною апіорно. Вона конкретизується завданнями дослідження. С. Браун зазначає, що функція, форма і зміст альтернативного сценарію формулюється через специфіку завдання. Різні рівні аналізу мають різні ступені деталізації і сценарного пророблення [40]. Іноді сценарій є лише “первинною” формою, яка виступає базисом для кінцевої моделі. В інших випадках, коли має місце тісне співробітництво між сценаристом і системним аналітиком сценарій може бути високо формалізованим. Але в будь-якому випадку кінцеву форму альтернативного сценарію визначає форма аналітичної моделі, у яку “вбудовується” сценарій”.

На стадії практичної реалізації принцип політичної альтернативи класифікувати за трьома формами:

1. Форма “есе”. Дана форма виразу принципу альтернативності характеризується вільним, близьким до публіцистичного стилем, високим ступенем деталізації, свідомою драматизацією ключових моментів викладу, відсутністю твердої структурованості даних. Як правило, есе досить значні за обсягом. Серед найважливіших переваг форми “есе” зазначимо: високий ступінь наочності форми викладу матеріалу. Особливої значущості означена властивість здобуває в тому випадку, коли експерту потрібно професійно переконати аудиторію. Альтернативні сценарії такого характеру останнім часом стали використовуватися в Україні у агітаційних та контрагітаційних цілях під час виборчих кампаній. Таким чином, емоційність, навмисне “згущення фарб” також можна віднести до переваг “публіцистичних” альтернатив, внаслідок того, що у межах даної форми пріоритетною задачею альтернативного сценарію виступає вплив на масову свідомість і психологію. Не менш важливою дана психологічна властивість виступає відносно самого дослідника. Такі альтернативні сценарії дозволяють детально окреслити досліджувану проблему і тим самим додатково виділити в її контексті деталі та аспекти, що часто випадають з виду під час “традиційного” аналізу.

2. “Аналітична форма”. Характеризується строгим стилем, наявністю чіткої структури викладу матеріалу, невеликим обсягом. Вміщує короткий (тезовий) опис вихідних і результативних ситуацій, стиснуту характеристику основних політичних акторів, максимально чітку демонстрацію альтернатив розвитку ситуації через виділення конкретних ланцюгів. Така форма існування політичних альтернатив значно більш зручна для персоналії, що приймає рішення. Крім того, вона характеризується “науковою” переконливістю і наочністю.

3. “Формалізована альтернативи”. У порівнянні з першими двома формами, що містять якісні судження експертів, формалізовані альтернативи включають кількісні показники. Вербальний виклад альтернатив розвитку подій сполучається у них з побудовою графів, мереж,

блок-схем, з використанням кількісних коефіцієнтів (імовірності, відносної важливості тощо). У найбільш складних варіантах такі альтернативи можуть використовувати математичний апарат теорії ймовірності, формальної і математичної логіки, теорії розпізнавання образів, лінійного і нелінійного програмування. Саме тому деякі аспекти таких сценаріїв можуть складні для сприйняття, вимагають спеціальної підготовки і кваліфікації. У той же час такі сценарії мають набагато більш значний обсяг необхідної для ухвалення оптимального рішення інформації, ніж аналітичні сценарії й есе. Крім того, формалізований сценарій є фактично готовою основою для побудови математичної моделі. Специфіка дослідницьких цілей і особливості конкретної ситуації визначають не тільки форму підсумкового документа – альтернативного сценарію, але й істотно впливають на вибір методики його створення. Основним чинником, що визначає структурні параметри технології написання сценарію, є тип прогнозовної задачі.

Інший чинник, який впливає на форму прояву політичної альтернативи – це терміни підготовки прогнозу. Час роботи групи політологів – аналітиків може коливатися в інтервалі від декількох годин до декількох місяців і навіть років. Конкретні терміни визначаються специфікою сформованої ситуації (кризова або стандартна), характером задачі (науково-дослідна або суцільно прикладна), а також суб'єктивними вимогами замовника. Варто підкреслити особливу важливість удосконалювання методики оперативного альтернативного прогнозування стосовно до політичної сфери загалом і перехідних політичних процесів.

В арсеналі методики написання альтернатив є кілька типових прийомів, що дозволяють істотно скоротити час, затрачений на їх складання. Серед них:

застосування “рівнобіжного” методу роботи експертів. У контексті рівнобіжної сценарної експертизи окремі фази алгоритму роботи “нашаровуються” одна на одну. Наприклад, ситуаційний аналіз і побудова “чорнових” альтернатив може починатися уже у процесі збору первинної необхідної інформації з наступним виправленням на нові дані.

відмовлення від ітерацій (повторень) у процесі групового методу написання альтернатив. Класична процедура аналізу носить, як правило, ітеративний характер: експерти неодноразово повертаються до вже пророблених етапів розробки альтернативного прогнозу і мають можливість скорегувати свою думку на підставі аргументів своїх колег, власних нових ідей, свіжої інформації. В умовах обмеженості тимчасових ресурсів прогнози ітерації втрачають зміст, тому що сутнісною рисою даного методу є наявність тривалого інтервалу часу між етапами роботи. Він потрібен експертам для ретельного повторного обмірковування проблеми під декількома кутами зору, зіставлення різних висловлених думок, і в кінцевому варіанті – знаходження більш свіжого погляду на

проблему.

скорочення обсягу інформаційного забезпечення. У зв'язку з такою ситуацією виникає необхідність у залученні тих фахівців, що вже володіють досить повною інформацією з проблеми.

стислість термінів підготовки альтернативного прогнозу визначає форму підсумкового документа. Це завжди буде “аналітичний сценарій”, тому що створення “есе” чи “формалізованого сценарію” вимагає значних тимчасових ресурсів.

Таким чином, до основних чинників, що впливають на технологічну форму прояву принципу альтернативності відносяться спосіб використання конкретного принципу у даному дослідженні, терміни підготовки прогнозу, ступінь складності проблемної ситуації, організаційні і фінансові ресурси, і – саме головне – тип прогнозової задачі і пов'язані з ним параметри глибини прогнозу і масштабу розгляду об'єкта альтернативного прогнозування. Вказані чинники визначають склад і роль експертних та прогнозних методик (Дельфі, брейнстормінг та ін.), загальний метод роботи (індивідуальний або груповий), склад експертної групи (однорідний, неоднорідний), характер взаємодії експертів між собою та з керівником групи (стаціонарний, заочний, комбінований тощо). Широта спектру технологічних альтернатив підкреслюють потенціал зазначеного принципу як організуючої основи комплексного прогнозного дослідження політики.

6.3. Форми існування та механізм дії принципу альтернативності у розвитку політичних систем

У контексті конкретизації понятійного інструментарію підрозділу, слід зазначити, що до форми є зовнішнім виявом змісту, до якого належить взагалі все певне. У взаємодії змісту та форми зміст є рухливою, динамічною стороною цілого, а форма охоплює систему стійких зв'язків предмету. Невідповідність змісту та форми у процесі розвитку призводить до утворення нової форми, яка є адекватною до змісту, що розвивається. Вирішення протиріч між змістом та формою відбувається завжди варіативно – від повного нівелювання усталеної форми до часткового її використання. Оскільки йдеться про другу природу, маємо справу відповідно не з натуральною формою, а з формою перетвореною двічі: на теоретичному рівні та у суспільній свідомості. Складна перетворена форма є новоутворенням, специфічним механізмом саморозвитку політичної системи, який перешкоджає її тривалому застиганню в досягнутих формах цивілізації (або, навпаки, безкультур'я) [32, с. 168].

Форма існування принципу альтернативності є структурою, яка

постійно розвивається, генетично формуючи нові форми, нові варіанти політики. Діалектичними компонентами форми “принципу альтернативності” як рефлектованої визначеності є тотожність і відмінність. Тотожність виступає як деяка неоформлена діяльність, відмінність, як різниця або протилежність видів діяльності, які становлять предмет процесу обміну [32, с. 169].

Визначення принципу альтернативності передбачає наявність не просто форми, а її розумної модифікації. Оскільки політичний процес за характером є доцільним, він обов’язково супроводжується виробництвом специфічних розумових продуктів.

Разом з тим, визначальна форма існування принципу альтернативності досягається у контексті тезауруса інтелігібельності (або польової форми універсуму). Це означає, що дана категорія усвідомлюється виключно розумом або інтелектуальною інтуїцією [32, с. 171].

Зміст конкретної політичної системи вимагає для повного самоздійснення організмової форми. Це, з одного боку, забезпечує збереження основних атрибутивних якостей інтелігібельної матерії, а з другого – досягає необхідної і достатньої потенції реалізувати свою специфічну генеральну функцію – політичного прогнозування.

Як вказувалося у підрозділі 2.1, поняття альтернативності вміщує дві основні форми існування – онтологічну та ціннісну (аксіологічну).

У даному контексті доцільно виокремити наступні форми існування принципу альтернативності у розвитку політичної системи:

форма програми, що задається культурною традицією (стереотипами та архетипами культури);

форма моральної та естетичної реакції на крайнощі існуючої ситуації.

Перша форма апріорі створює лінійний, спадково-кумулятивний час, інша – реактивно-циклічний час, який вміщує пряму та реактивну фази або діалектику виклику – відповіді. На сучасному етапі принцип альтернативності закономірно частіше проявляється у другій формі [192, с. 46]. При цьому друга форма є життєздатною за умов:

Наявності визначальної історичної події (наприклад I Світова війна, розпад СРСР). Така подія відкриває шлях новим історичним фазам і при цьому закладає у майбутнє визначену довготривалу програму.

Лояльного ставлення до альтернатив розвитку керівництва держави (наприклад, у період Української національної революції 1917 – 1920 рр.);

Усвідомлення суспільством необхідності та доцільності політичних перетворень (ця тенденція характерна для сучасного етапу розвитку українського суспільства).

Акцентуємо, що друга умова має емпіричний характер, перша та третя претендують на онтологічні та антропологічні висновки.

Специфічні методологічні проблеми існування принципу альтернативності пов’язані також ще з однією формою прогностичного

бачення, яка розрізняє фази виклику та відповіді, однак не у часі, а у просторі та розглядається як джерело різноякісних типів часу. У даному контексті заданість виклику – відповіді взаємодіє вже не з протистоянням сучасної та майбутньої епохи через прогресивістський європейський час, а з протистоянням світового центру та світової периферії. Геополітичний тип відповіді відкриває майбутнє як періоди військово-організаційних модернізацій, військово-політичного виробництва простору, замість колишньої етнотериторіальної суцільності [192, с. 58; 194].

У постіндустріальну епоху виклики інтеграції іноді виступають як погроза культури та моралі, національної ідентичності. Це готує відповідну фазу виклику у стилі нового фундаменталізму, етно- та культуроцентризму. Зазначимо, що фазові інверсії, які змінюють “плюси” на “мінуси”, кумирів на паріїв, переможців на капітулянтів, позначені драматичними ротаціями еліт.

Таким чином, формою існування принципу альтернативності є внутрішня організація впорядкованої взаємодії учасників політичного процесу (коаліція–опозиція; уряд–народ; уряд–Верховна Рада) у певних просторово-часових вимірах, які функціонують на основі інформаційних процесів, тобто формують взаємодію регулюючої та регульованої підсистем.

Розглянемо механізми та варіанти дії принципу альтернативності у розвитку політичних систем.

Характерною ознакою сучасного політичного процесу є багатоваріантність шляхів переходу системи від одного стану до іншого чи можливість прийняття великої кількості різних рішень з однієї й тієї ж проблеми. На основі отриманої інформації можна розробити альтернативні варіанти рішення. Ключем до їхньої оцінки є відповідність очікуваного результату до бажаних обставин, для чого необхідно: оцінити очікуваний результат кожної з альтернатив; оцінити очікувану вартість альтернатив; визначити можливі несподівані фактори, властиві кожній з альтернатив. Враховуючи, що максимальної відповідності альтернативних результатів до бажаної ситуації досягти важко, необхідно визначити максимально можливі варіанти вирішення проблеми.

Оцінка важливих наслідків альтернативних варіантів – одна з найбільш трудомістких дій, пов'язана з використанням економіко-статистичних, математичних методів порівняння витрат і результатів, а також розглядом соціально-політичних наслідків і факторів.

Альтернативи пропонують не лише різні, а часто-таки протилежні виходи з проблемної ситуації. Саме тому, перш ніж обрати єдиний варіант, слід порівняти альтернативи, оцінити їх, виявити серед них позитивні. Для такого аналізу доцільно відбирати принципово різні варіанти, кожен з яких повинен розглядатися в певному взаємозв'язку з іншими варіантами та іншими вирішуваними проблемами. Жоден з варіантів вирішення

поставленого завдання не повинен відкидатися без ретельного аналізу, зокрема, аналізу причин, в силу яких його не слід використовувати.

Поверховий аналіз можливих наслідків альтернативних рішень, недооцінка або переоцінка їхньої якості надалі можуть призвести до того, що перед суб'єктом постануть суттєві труднощі та протиріччя.

Оскільки в сучасних умовах для завдань політичного прогнозування характерні багатогранність і складність взаємовпливів соціальних, економічних, політичних і технічних факторів та інформації, головна роль у пошуку оптимальної альтернативи відводиться людині. Як творча діяльність, процес ухвалення рішень спонукає до активної реалізації перетворюючої сили людського розуму. Адже рішення – це не просто елементарне логічне узагальнення інформації, а продукт творчого мислення, інтуїції та фантазії. Формальні методи і засоби використовуються людиною у процесі прийняття рішень як допоміжні інструменти. Тому процес прийняття рішення – завжди вольовий акт, соціальна дія, яка не лише віддзеркалює потреби та інтереси особистості, певних соціальних сил у суспільстві, але реалізує ці соціальні інтереси. Саме тому збільшується відповідальність управлінців за прийняті рішення та їхні наслідки.

У кожній конкретній ситуації об'єктивно існує кілька можливих рішень. На його вибір впливають такі фактори, як цілі, визначені суспільством або вищим органом, право керівника приймати ті чи інші рішення; наявність ресурсів, здібності керівника та його підлеглих. Досвід, розуміння суті проблеми, бачення перспективи та інтуїція допомагають оцінити значущість альтернативних варіантів рішення і вибрати найбільш раціональний із них.

Результативність, ефективність і якість прояву принципу альтернативності у процесі політичної реформації досягається за умови дотримання певної послідовності дій, як теоретичного характеру, так і практичної реалізації. Для цього необхідним є структурування етапності здійснення окремих операцій, пов'язаних зі збиранням, зберіганням, обробкою, аналізом інформації та забезпеченням нею складових підрозділів політичного процесу.

У Тимчасовому регламенті з питань реалізації урядової політики, що розроблений Кабінетом Міністрів України (розділ 5), політичні альтернативи визначаються як ґрунтовний виклад різних можливих варіантів вирішення суспільно-політичних питань. При цьому аналіз та порівняння альтернатив повинен відповідати наступним принципам:

ефективність втілення відповідної стратегічної цілі урядової політики та вплив варіанта пропонованого рішення на її інші важливі соціальні інститути;

врахування наслідків та ризику, що пов'язано із втіленням відповідного варіанта (фінансово-економічні, правові, соціальні,

міжнародні тощо) [275, с. 54].

На теоретичному рівні зміст проблеми вироблення політичних альтернатив складається з таких етапів:

1. Усвідомлення проблеми необхідності вироблення політичної альтернативи. Даний етап вміщує оцінку існуючих обставин та моделювання зв'язку між обставинами, що викликають стурбованість, та змінними, якими можна маніпулювати через державну політику та визначення масштабу проблеми. Правильна постановка питання для усвідомлення (розуміння) проблеми складається із наступних положень: визначення симптомів самої проблеми; визначення стратегії вирішення проблеми.

Важливим у даному контексті є чітке формулювання проблеми. Визначення проблеми у сфері модернізації державної політики – це визначення політичних проблем, що потребують державної реакції. Для цього слід переконатися, по-перше, що проблема стосується значної частини суспільства, по-друге, постала внаслідок порушення загальноприйнятих норм, поглядів, звичаїв або традицій, і, по-третє, причиною пошуків альтернативних варіантів розвитку є існуюча державна політика.

Таким чином, проблема альтернативності подальшого розвитку – це ситуація, що викликає занепокоєння у суспільстві і потребує реагування державної влади.

Аналіз вирішення проблеми. Цей етап складається з обрання критерію оцінки; визначення альтернатив-стратегій; оцінки-передбачення впливу вироблених альтернативних політик та їх оцінки з точки зору обраного критерію; надання порад-рекомендацій тощо.

Процес усвідомлення (визначення, формулювання, структурування) суспільної проблеми є найважливішим етапом процесу аналізу політики. У даному контексті слід враховувати, що різнобачення експертами одного явища та неможливість досягнення консенсусу є серйозною перешкодою для координації дій аналітиків чи аналітичних структур. Тому важливим є аналіз альтернативних блоків проблем, рішень, концепцій для виокремлення оптимальної проблеми та її дослідження відповідно до інших альтернатив. При цьому, недоцільно застосувати шаблони або апробовані сценарії через необхідність постійного перегляду та повторних визначень проблеми.

Отже, безпосереднє вирішення проблеми альтернативного пошуку – це поліструктурний, ретельний відбір альтернатив для подальшого наукового аналізу.

Обговорення та запровадження модернізаційної моделі розвитку політичної системи з урахуванням дії принципу альтернативності.

У процесі реалізації завдань третього етапу застосовуються наступні наукові методи: теорія вибіркового метода, кореляційний і факторний

аналіз, експертні оцінки, фізичне й математичне моделювання, лабораторні експерименти тощо. Такий широкий методологічний спектр сприяє виробленню плюралістичності та утвердженню науково обґрунтованої системи шляхів модернізації політичної системи з урахуванням альтернативності розвитку.

Акцентуємо, що для всіх трьох етапів необхідним є вивчення та систематизація даних, теорій та фактів, використання інформації для обґрунтування майбутніх наслідків існуючої та альтернативних стратегій.

Загалом цей підхід вміщує наступні функції:

- визначення та послідовність сумісності цінностей, цілі й альтернатив;

- визначення (відповідність) кількості (більше ніж одна) альтернатив для виконання кожного завдання (чи є необхідними всі ці альтернативи та інші державно-політичні рішення, що мають таку ж мету);

- конкретизація відповідності альтернативи до цілі (чи є додаткові альтернативи в цій політиці або в інших політиках);

- необхідної кількості ресурсів, оцінки достатності наявних для здійснення альтернатив;

- визначення (залежність) сумісності з політичною метою альтернативних стратегій, випадковостей і повторних заходів та їхньої здатності діяти з передбачуваними проблемами

До можливих ресурсних центрів, які сприяють ідентифікації політичних альтернатив та реалізації їх функцій належать:

- структури державних інституцій та адміністративних установ, які спільно із замовленням аналізу можуть визначати базові альтернативи;

- державний персонал, діяльність якого безпосередньо або опосередковано пов'язана з проведенням аналізованої політики;

- індивіди та групи поза державними інституціями, громадяни й недержавні організації, групи інтересів, ЗМІ;

- варіації однієї й тієї самої альтернативи, які можуть утворитися в результаті її розширення або стиснення;

- комбінації окремих альтернатив, які можуть бути визначені як нові альтернативи-стратегії;

- брейн-стормінг, як поширений та ефективний метод вироблення альтернативних сценаріїв;

- сам процес аналізу, під час якого з'являються нові варіанти та ідеї, здатні нівелювати очевидні й латентні слабкості базових альтернатив;

- пілотні програми-проекти нових підходів, які здійснюються до початку повномасштабного впровадження;

- ґрунтовне, обмірковування – осмислення-усвідомлення проблеми.

Таким чином, принцип політичної альтернативи є своєрідним стимулом у виробленні оптимального варіанту суспільного розвитку. Послідовне порівняння варіантів, тобто порівняльне оцінювання сприяє

передбаченню та уникненню стратегічних помилок. В той же час, суперечливість альтернативних варіантів удосконалює безпосередньо процес вироблення загальної державної політики. Розмаїття альтернативних варіантів політики залежить від конкретної ситуації аналізу, від об'єктивних і суб'єктивних його чинників. Розробляючи варіанти альтернатив, аналітики та аналітичні структури повинні уникати практичних пасток, конфліктних ситуацій, “глухих кутів” тощо.

У контексті технологічного циклу формування системи політичних альтернатив функціонують наступні засади, які сприяють уникненню протистояння і конфронтації під час узгодження шляхів розвитку політичної системи.

По перше, не слід намагатися виокремити домінуючий або найдосконаліший варіант політики – універсальну альтернативу-стратегію. Малоімовірно, що якийсь один варіант буде ідеально придатним для всіх цілей, охоплюватиме всі сторони та аспекти проблеми модернізації політичної системи. Врахуємо, що сучасне плюралістичне суспільство характеризується великою кількістю ідей, інтересів, поглядів.

По-друге, недоцільно створювати штучне протиставлення одного варіанта, з іншими умовними, фіктивними непривабливими варіантами. Створення штучних умов для підкреслення ваги одного варіанта майже завжди має зворотний ефект дії, не відповідає основоположним принципам аналізу політики. Загальною нормою для цього правила є: неоднозначна реальність краща, ніж штучна визначеність. Оптимальним у даному контексті є запропонування справді вдалого варіанту (хоча й уже відомого) альтернативи-стратегії.

По-третє, недоцільно обирати пріоритетну (домінуючо-привабливу, фаворитну) альтернативу до того моменту, поки не зроблено аналітичної оцінки всіх можливих варіантів. Поширеним явищем є упереджене, зарозуміле відкидання політичних альтернатив ще до того, як вони були по-справжньому розглянуті. Політологічна наука вимагає об'єктивності у процесі оцінки кожної альтернативи.

Принцип політичної альтернативи повинен відповідати змістові поняття альтернатива, тобто бути взаємовиключним. Очевидно, альтернативи не є такими, якщо вони взаємодоповнюють одна одну. Наприклад, можна поєднати всі складники альтернативи А з компонентами альтернативи Б й отримати альтернативу В. Окрім цього, завжди існує нескінченна кількість можливих варіантів альтернатив. Це є небезпекою концентрації уваги виключно на процесі вироблення формальних альтернатив. Альтернативи-стратегії повинні створювати справжні варіанти вибору.

По-четверте, необхідно уникати абстрактних, утопічних альтернатив. Оскільки політична альтернатива – це нездійснений варіант, треба з'ясувати справжні наміри, підтекст конкретного варіанту. При

формулюванні альтернативи слід завжди рухатися від абстрактного до конкретного. Альтернатива-стратегія подається у розгорнутому вигляді, тобто є прозорою і обчисленою.

По-п'яте, до переліку альтернатив політичної модернізації слід обов'язково вносити альтернативу “статус-кво”, тобто таку, що не передбачає ніяких змін. Аналіз зазначеного варіанту сприяє виробленню позитивної оцінки можливостей досягнення визначених цілей та ефективному пошуку правильного шляху суспільно-політичного розвитку.

По-шосте, альтернативи-стратегії мають відповідати наявним ресурсам, у тому числі мати юридичні повноваження. За відсутності необхідних ресурсів слід розробити схему дій для отримання даних ресурсів. Такий варіант найприйнятніший з огляду на матеріально-технічну обмеженість, особливо в країнах з перехідною економікою.

Таким чином, процес узгодження прояву альтернативних варіантів на практиці презентується як система ціннісних орієнтацій, норм, писаних та неписаних законів.

Зважаючи на підходи і критерії у виробленні альтернатив-стратегій, можна виокремити наступні варіанти траєкторій розвитку політичної системи:

Намагання пролонгувати чинну політику на основі наявних ресурсів. Це забезпечує базову лінію для порівняння з іншими альтернативами-стратегіями. За таких умов витрати, як правило, прямі та відкриті, оскільки бюджети державних інституцій вже передбачають видатки на поточну політику. Недоліком такого типу альтернатив-стратегій є складність у розрахунках їх ефективності, оскільки вони орієнтуються на минулу діяльність і досягнуті результати.

Намагання пролонгувати діючу політику на основі іншого рівня (вищого або нижчого) ресурсних витрат. Такі дії мають вплив на вартість і ефективність політики, оскільки питання скорочення фінансування спричиняє опір зацікавлених груп і державних службовців.

Інші варіанти існуючої політики – мінімальна модифікація чинної політики без зміни на рівні діяльності. Незначні зміни в напрямі політики не дають достатньо матеріалу для аналізу, а отже, важко підрахувати витрати та ефективність політики.

Новий напрям політики відповідно до традиційних концепцій: значні зміни без варіацій існуючої політики. Це відносно безпечний шлях інновацій з притаманними їм ризиками. Розрахувати вартість та ефективність можна завдяки використанню в минулому базового концепту політики.

Нова політика з новими концепціями – найменш прийнятний тип альтернативи-стратегії, оскільки завдає значних труднощів у процесі обрахування витрат та ефективності. Незважаючи на ризик, що є засторогою до частого її застосування, така політика може бути найкращим

шляхом досягнення значного прогресу або радикального зменшення витрат чи суттєвого підвищення ефективності. Втім, витрати та ефективність важко підраховуються через новизну та значну кількість непередбачуваностей.

Таким чином, політична альтернатива стратегія є набором конкретних чітких, зрозумілих, грамотних дій, виписаних з уникненням абстрактних узагальнень. Її сценарій повинен вмещувати докладні інструкції з описом необхідних ресурсів, гарантією їх надходжень та контролем, тобто шлях від початку до кінця – від концепції до реальності.

На механізм прояву принципу альтернативності у процесі модернізації конкретної політичної системи впливають структурні тиски, адже кожна країна має свої специфічні історичні, економічні, політичні структурні умови існування. Так, наприклад, соціально-економічні чинники історичного розвитку України серйозно й глобально впливають на функціонування державної політики. Передусім це зіткнення та конфлікти у визначенні генерального напрямку розвитку держави; трансформаційні суспільні процеси; територіально-демографічна ситуація; соціально-економічні та політичні взаємовідносини з Росією та Європою; питання мови, культури, економічної та військової безпеки; регіональні особливості українського суспільства та ін.

У процесі визначення альтернативних шляхів політичного розвитку слід враховувати два чинники: стратегію еліт та мас і співвідношення сил між правлячими групами та їх опонентами. Концептуалізація вищезазначених чинників та оцінка їх гіпотетичного впливу дозволяє класифікувати транзити за трьома категоріями: пактові, нав'язані революційні, реформістські. Таким чином, можливими є декілька варіантів еквілібріуму. Аналізуючи різноманітні шляхи до демократії, необхідно враховувати варіант, згідно з яким переможці можуть “нав'язати” демократизацію – неважливо зверху чи знизу, ззовні або зсередини. Як класичний приклад “нав'язаної” альтернативи часто приводять Бразилію, де процес демократизації тривав 16 років, впродовж яких країна неодноразово перебувала під владою військових (та їх союзників з числа громадянських осіб).

На наш погляд, у країнах Центральної та Східної Європи та у республіках колишнього Радянського Союзу представлений майже весь спектр виділених форм альтернативного розвитку, за виключенням революційного повстання та перевороту знизу (які, по суті, трапляються досить рідко, і частіше не призводять до демократичного транзиту).

У деяких країнах Центральної та Східної Європи та у республіках колишнього Радянського Союзу демократичний варіант був ініційований знизу – реформаторами, які не входили до правлячої еліти (або навіть конфліктували з останньою). Так було, зокрема, у Вірменії, Чехії, Хорватії, Грузії, НДР та Латвії. До числа країн, що розвивалися за варіантом пакту,

відноситься Польща (де одночасно прослідковуються й елементи “реформізму”), Угорщина і Болгарія (яким властиві також риси “нав’язаної” альтернативи), Монголія та Молдавія. Таким країнам як Албанія, Азербайджан, Білорусь, Естонія, Литва, Македонія, Румунія, Росія, Сербія, Словенія та Україна, демократична альтернатива, вочевидь, був “нав’язаною”.

Усвідомленню та поясненню диверсифікації результатів прояву принципу альтернативності на посткомуністичному просторі сприяє більш детальна класифікація політичних типологій, що фіксує знакові відмінності всередині регіону. Разом з тим аналіз подібностей та розбіжностей цих країн від інших держав дозволяє перевірити гіпотезу про те, що форма транзиту та прояву принципу альтернативи залежить також від типу вихідного політичного режиму.

Таким чином, політична модернізація має поліваріативний і альтернативний характер. Наявні типології модернізації, характеристики окремих типів і етапів відіграють роль тільки робочих варіантів. Водночас, ці типології і моделі мають певну теоретичну і евристичну цінність, оскільки дозволяють виділити основні елементи модернізації і, таким чином, формують передумови для аналізу одиничних випадків і порівняння цього процесу в різних країнах і регіонах. Загалом кожній політичній спільноті притаманні певні інституційні, економічні та соціальні особливості, які перебувають за межами політичної системи, тому мистецтвом вироблення політичних альтернатив називають уміння визначити та врахувати ці особливості.

На завершальному етапі політичної модернізації визначаються результати та наслідки політики (від прийняття до впровадження). Аналізу підлягають такі питання: матеріально-моральні переваги; ефективність витрачання фондів, ресурсів; компетентність апарату і досвід вирішення подібних проблем; врахування та екстраполяція альтернативних шляхів розвитку політичної системи тощо.

Отже, аналіз політики із врахуванням принципу альтернативності вміщує наступні особливості:

Нестабільна систематичність (раціоналізм передбачає всеосяжність (пошук альтернатив) процесу аналізу та неможливість оцінювання та порівняння найпридатніших альтернатив через надмірне використання кількісних методик (грошові й часові затрати)).

Інтерактивність та інтегрованість етапів аналізу (слід зважувати на можливість отримання додаткової інформації у процесі аналізу і зміни поточної ситуації, а також на зміну цілей як наслідок поліпшення розуміння її суті. Перешкоди, які спочатку здаються непереборними, можуть виявитися незначними, а окремі елементи вибору альтернативи змінюватися під впливом поточної ситуації або теорії. Таким чином, експерт має можливість повертатися до попередніх етапів або розглядати

вже реалізовані).

Набуття проблемою нового змісту на етапі встановлення критеріїв оцінювання (на практиці це означає конкретизацію цілей і завдань ще на початку дослідження. З досвіду ми знаємо, що переважна більшість обраних політиків (державні службовці високого рангу також) намагаються уникати точних формулювань своїх справжніх намірів і цілей через страх відповідальності за неефективну роботу. Тому раціонально визначити критерії оцінки аналізу практично досить складно).

Наявність нової суперечності як наслідку прояву принципу альтернативності у функціонуванні політичної системи.

На сучасному етапі розвитку цивілізації, ми є свідками постійної зміни політичних поглядів, пріоритетів, орієнтирів чи ситуацій у суспільстві (особливо це характерно для сьогоденної України). На практиці це означає призупинення або переорієнтацію (зміну цілі) процесу аналізу на будь-якому етапі (незалежно від кількості та якості аналізу і значення вихідного матеріалу – порад – рекомендацій). Все це більше підтверджує актуальність ретельного аналізу державної політики через врахування принципу альтернативності на будь-якому етапі розвитку суспільства, його характерологічних проявів та узгодження цінностей, завдань і дій політики загалом.

Принцип альтернативності, завдяки технологічній мобільності у контексті вирішення прогностно-аналітичних задач, набуває широкого застосування у сучасній політичній науці. Формулюємо наступні способи використання принципу альтернативності у процесі політичного прогнозування:

альтернативність як самостійний та центральний для даного конкретного дослідження принцип прогнозування;

альтернативність як необхідна процедура у межах комплексного методу прогнозування;

альтернативність як допоміжний компонент, що застосовується дослідником для розв'язання окремих спеціальних задач прогнозування.

Один з найбільш характерних прикладів практичного застосування принципу альтернативності є метод ПАТТЕРН (PATTERN).

Відповідно до генеральної мети (забезпечення стратегічного планування у галузі впровадження систем озброєння) подібний варіант припускає визначення сукупності критеріїв – альтернатив вибору між різними напрямками науково-конструкторської роботи та побудови схем розподілу ресурсів.

Формулювання таких критеріїв припускає наявність визначеного представлення про вимоги та умови, яким повинні відповідати різні види зброї через десять-п'ятнадцять років. Застосування принципу альтернативності на одній з перших стадій процедури ПАТТЕРН, конкретизує контури майбутньої зовнішньополітичної ситуації. Зокрема,

майбутня система погроз національної безпеки держави, можливі критичні ситуації та ймовірні шляхи їхнього подолання, зростання політичного, економічного, технічного потенціалу головних супротивників та союзників тощо [287, с. 40-45].

Висновки, що отримуються під час вироблення альтернатив, використовуються для складання ієрархічного “дерева цілей”. Верхні рівні означеного “дерева” вміщують цілі глобально-стратегічного та політичного характеру (“забезпечення виживання нації у випадку масштабного конфлікту”, “посилення домінування держави на міжнародній арені” тощо), а нижні – сприятливі альтернативи реалізації головних цілей, задачі конкретно-технічного та наукового характеру. Альтернативи “політичної картини світу” дозволяють також розмістити пріоритети, привласнюючи кожній з цілей і задач власний коефіцієнт значимості.

Аналогічний принцип (тобто, трансформація соціально-політичної альтернативи у конкретні цільові настанови та критерії на основі системного аналізу) використовується у ряді комплексних систем прогнозування. Зокрема – у селективному методі прогнозування та перспективного планування (СМП) [31, с. 187-213].

СМП передбачає визначений алгоритм роботи, що складається з наступних компонентів: збір профільної та фонові інформації; одержання найпростіших альтернативних прогнозів; написання альтернатив майбутнього розвитку, що розкривають генеральну мету роботи; вироблення критеріїв оцінки; визначення набору можливих альтернативних цілей; побудова дерева цілей; експертна оцінка цілей і критеріїв; розрахунок за “деревом цілей”; розподіл засобів за обраними проблемами; побудова “дерева рішень”; вироблення оптимальних альтернативних стратегій; розподіл ресурсів по оптимальних стратегіях.

Отже, і у ПАТТЕРНІ, і у СМП існування принципу політичної альтернативи є тією аналітичною інформацією, на підставі якої ведеться вся наступна робота.

Інший комплексний варіант існування принципу альтернативності у прогнозуванні розроблений у 1970 р. співробітниками корпорації “РЕНД” та інституту проблем війни та миру Колумбійського університету.

Даний феномен одержав назву “Прогнозування альтернативних варіантів рельєфного майбутнього”. На першій стадії триває розробка набору альтернативних сценаріїв із включенням основних “діючих акторів міжнародних відносин”. Конкретизовані альтернативи фіксуються у матричній формі для періоду, що відповідає верхній межі часу попередження. Далі виробляється розробка альтернатив – прогнозів “доступних ресурсів” з аналізом технологічних, військових та інших чинників.

На третьому етапі більш докладно аналізуються взаємодії між відповідними акторами в обраних тимчасових межах.

Наступна стадія – аналіз “рельєфних варіантів майбутнього” за допомогою “матриці взаємодії”, оцінка імовірностей кожного з аналізованих варіантів із застосуванням удосконаленої методики Дельфі.

На останньому етапі синтезуються результати дослідження: виробляється вторинний аналіз ймовірних варіантів “рельєфного майбутнього” шляхом використання “дерева рішень”, а також розрахунок за методом “вартість-ефективність” альтернатив, що пропонуються.

Характерними особливостями даного механізму є часткова формалізація альтернативного сценарію за допомогою матричних методів, їх ймовірна оцінка з використанням групової експертизи, яскраво виражений прогностно-плановий характер. Трансформація аналізу з пошукової у нормативну площину здійснюється шляхом виділення “чуттєвих” для впливу суб'єкта етапів у кожній з пошукових альтернатив. Можливості альтернативної методики, що застосовується для рішення окремих спеціальних задач прогнозування, наочно ілюструє механізм синтезу об'єкта прогнозування, коли побудова альтернативи використовується на завершальному етапі прогностичної роботи з метою об'єднання окремих прогнозів у єдину інтегровану картину розвитку ситуації через виявлення логічних (причинно-наслідкових або кореляційних) зв'язків між майбутніми подіями та процесами. При цьому, вихідні прогнози, поєднані в альтернативи, можуть стосуватися варіативних сфер громадського життя; бути отримані незалежно один від одного дослідницькими групами за допомогою варіативних технік – від Дельфі до екстраполяції.

Розглянемо написання альтернативного сценарію як спосіб інтеграції прогнозів докладніше на прикладі української політики. Припустимо, існують кілька альтернатив економічної і політичної тематики на десятилітній період попередження, що передбачають настання наступних політичних подій.

A1. Збільшення західноєвропейських інвестицій до економіки України у 2,5 рази порівняно із сучасною ситуацією.

A2. Збільшення надходжень у дохідну частину бюджету України внаслідок реформи системи оподаткування.

A3. Істотне посилення впливу західноєвропейських держав на зовнішньополітичний курс України.

A4. Гостра потреба країн – економічних лідерів Західної Європи у нових ринках збуту.

A5. Виникнення в Україні могутньої політичної коаліції національно-патріотичної спрямованості.

A6. Подальше підвищення стійкості курсу української гривни.

A7. Україна вступає до НАТО.

A8. Збільшення державних інвестицій у галузі оборонної промисловості України.

Мета нашого аналізу – вивчення альтернатив та створення інтегрованої картини розвитку ситуації. Відповідно до мети структуруються наступні завдання: виявлення взаємозалежних подій; конкретизація характеру взаємозв'язку подій; побудова єдиної ситуативної послідовності з урахуванням виявлених логічних зв'язків. Першу задачу доцільно вирішувати через матрицю суміжності, значення елементів якої відповідають умовам: $A_{ij}=1$, якщо між i і j існує зв'язок, і $A_{ij}=0$ – в усіх інших випадках. Стосовно до нашого прикладу така матриця буде виглядати наступним чином:

Варіант прояву принципу альтернативності у контексті інтеграції політичних прогнозів

	A 1	A 2	A 3	A 4	A 5	A 6	A 7	A 8
Альтернатива 1	1	0	1	0	1	0	0	0
Альтернатива 2	0	1	0	0	0	1	0	1
Альтернатива 3	0	0	1	0	1	0	1	0
Альтернатива 4	1	0	0	1	0	0	0	0
Альтернатива 5	0	0	0	0	1	0	1	1
Альтернатива 6	1	0	0	0	0	1	0	0
Альтернатива 7	0	0	1	0	1	0	1	1
Альтернатива 8	0	0	0	0	0	0	1	1

Для подальшого аналізу відбираються ті пари альтернатив, між якими існує взаємозв'язок, характер якого повинний бути визначений. Питання на даній стадії дослідження формулюється наступним чином: “Якщо імовірність альтернативи A_i прагне до одиниці (тобто вона напевно відбудеться), то як зміниться імовірність здійснення зв'язаної з нею альтернативи D_j ?” Якщо вона зростає, відбувається позитивна кореляція (у клітках матриці позначається “↑”), якщо знижується – негативна кореляція (“↓”). У нашому випадку, позитивна кореляція існує між альтернативою A_1 (збільшення західноєвропейських інвестицій до економіки України) та альтернативою A_3 (істотне посилення впливу західноєвропейських країн на зовнішньополітичний курс України).

Іноді доцільно позначити характер взаємозв'язку більш конкретно: у відповідних клітках матриці або спеціальної схеми записується “збільшує корисність”, “необхідно для компенсації негативних наслідків”, “перешкоджає виникненню” тощо.

Заключний етап – це власне написання альтернативного сценарію на основі аналізу альтернатив та виявлених логічних зв'язків між подіями. Для вищенаведеного прикладу він може виглядати наступним чином: “Збільшення надходжень у дохідну частину бюджету України внаслідок реформи системи оподаткування створить умови для подальшого підвищення стійкості курсу української гривні. Цей чинник, а також гостра потреба країн – економічних лідерів Західної Європи у нових ринках збуту, призведуть до збільшення питомої ваги західноєвропейських інвестицій в

економіці України у 2,5 рази порівняно із сучасним моментом. Результатом економічної залежності України стане істотне посилення впливу західноєвропейських лідерів на її зовнішньополітичний курс. Це дозволить прийняти та реалізувати рішення про включення України до воєнно-політичного блоку НАТО. Будучи неприйнятною для визначеної частини української політичної еліти і багатьох простих громадян України, така зовнішньополітична ситуація буде сприяти виникненню могутньої політичної коаліції національно-патріотичної спрямованості, яка зуміє домогтися урядового рішення про збільшення державних інвестицій у галузі оборонної промисловості України”.

До недоліків такого використання альтернативних узагальнень відносяться: істотні обмеження у застосуванні; тенденція підведення аналітичного матеріалу для забезпечення чіткості остаточної картини; неоднозначність кореляційних зв'язків, складність їх виявлення.

Серед переваг вкажемо на можливість конкретно відстежити вплив на політичну систему чинників та процесів її середовища – економічних, соціальних, екологічних, соціокультурних тощо.

Принцип політичної альтернативи – один з найбільш плідних способів узагальнення результатів міждисциплінарного дослідження. Крім того, за допомогою визначених експертних процедур (наприклад, дельфійської техніки) можуть бути встановлені величини зміни ймовірності альтернатив (обчислений коефіцієнт кореляції). Тоді альтернатива може бути перетворена в імітаційну математичну модель. Це стає джерелом вироблення інших альтернатив.

Таким чином, дослідження політичного процесу через застосування принципу альтернативності має реальні позитивні можливості. Серед них,

альтернативний розгляд політичного життя, як такого, що постійно змінює соціальне буття ідей, суспільних груп, інститутів та практик. Саме це не можна зафіксувати у категоріях статичності, тому що сам політичний процес – динамічне явище з безліччю можливостей і напрямків;

виділення та аналіз варіативних факторів політичних змін;

розгляд нестабільних систем в динаміці їх розвитку – пошук оптимальної форми самоорганізації на основі переосмислення світового досвіду та актуалізації власного історико-культурного потенціалу. Таким чином, тимчасові, темпоральні характеристики при дослідженні багатьох важливих аспектів політичного процесу здобувають характер історично визначеного і прив'язаного до відповідного соціально-економічного середовища духовно-культурного континуума;

формування наукового напрямку, що погоджує глобальні світові, довгострокові тенденції розвитку (економічного, соціально-політичного, інформаційного плану) і локальні процеси. При цьому з'являється можливість не тільки розглядати загальний процес демократизації та його впливи на ситуацію в державах “недемократичних” або “перехідних”, але і

визначити варіації факторів прояву тенденцій до глобалізації економічних відносин на даному рівні, посилити інформаційний вплив ведучих держав світу, що володіють більш могутнім потенціалом засобів масових комунікацій тощо.

Спроби пов'язати теоретичне осмислення політичного процесу, що відбувається у світі, з деяким ідеологічним забезпеченням конкретних дій політиків неминує зіштовхуються з проблемою коректності наукового мислення взагалі. Альтернативність у цьому контексті має подвійну змістову основу. Як динамічна, поліваріативна і досить активна форма, альтернативність стала загальноживаною в українській політології. Але в той же час, очевидними є обмеженість і спрощеність цього поняття в плані фіксації лише нестабільного та складного процесу, що вимагає особливого інструментарію для аналізу. Тут набагато небезпечнішим є повернення до суспільних наук системи знань у вигляді визначеної ідеологічної заданості, ніж наявність багатьох протиріч у методологічних прийомах застосування принципу альтернативності.

Таким чином, сучасна політична наука має представити несуперечливі і логічні пояснення, що є не істиною за визначенням, а лише деякими спробами вибудувати продуктивні моделі.

6.4. Специфіка прояву принципу альтернативності у розбудові української державності

У контексті розділу, що пропонується, аналізуються особливості та оптимізація прояву принципу альтернативності у реформуванні та модернізації політичної системи України.

З огляду на мету, сформульовано такі дослідницькі завдання: конкретизувати специфічні тенденції розвитку української політичної системи; проаналізувати особливості реалізації принципу альтернативності у трансформації української політичної системи; визначити місце України у загальносвітових зрушеннях модернізаційного характеру та шляхи використання сукупного досвіду якісного перетворення суспільства; показати можливості принципу альтернативності у виробленні програм політичної та соціокультурної модернізації України, спрямованих на ціннісне забезпечення реформ, на ефективність політичної діяльності, розвиток особистості, позитивної інноваційної діяльності тощо.

Процес модернізації української політичної системи має наступні особливості. По-перше, цей процес загалом можна віднести до ендогенно-

екзогенному типу (йдеться про орієнтацію як на власні основи, так і на основи іноземних запозичень). По-друге, характерною особливістю такого типу модернізації є поєднання різних власних і запозичених інститутів і традицій. У зв'язку з цим, цілком справедливою і достатньо обґрунтованою представляється думка М. Ільїна, яка групує ці інститути і традиції у “чотири еволюційно різні блоки”, що “консервують визначений еволюційний тип і відтворюють його логіку”:

перший блок – патримоніальний (відтворює ”сімейну модель”);

другий сформований на засадах запозиченої у Візантії християнської теократії і ґрунтується на пануванні єдиної “правди”;

третій блок слугує безпосередній мобілізації всіх ресурсів, для вирішення певного “доленосного” завдання;

четвертий компонент базується на ідеї реформування суспільства на національно-патріотичних ідеалах і цінностях.

Усі означені блоки знаходяться у гострому конфлікті один з одним, тому що, по-перше, є різними за походженням, по-друге, належать до різних еволюційних часів [112, с. 5-17].

Між процесом модернізації Української політичної системи і модернізацією в розвинених країнах Заходу існують принципові відмінності. У другому випадку модернізація відбувалася як результат внутрішніх суперечностей, на власній культурній базі. В Україні модернізація проходить під сильним впливом і тиском досвіду інших країн, які демонструють приклади ефективної діяльності у всіх сферах життя, конкретизують шляхи рішення складних політичних та соціокультурних проблем.

В історії України чітко простежуються два альтернативні варіанти реформ. Перший – прискорений, наздоганяючий розвиток, який здійснюється виключно шляхом адміністративного регулювання, націленого на швидке досягнення стратегічних результатів. За умов такого варіанту держава напружує суспільні ресурси, повністю перекидаючи для цього механізми соціального контролю. Це приводить до відчуження влади від народу і, як наслідок, породжує величезний резерв для контрреформ. Другий варіант модернізації ґрунтується на прагненні знайти підтримку широких прошарків суспільства, які усвідомили необхідність перетворень. Тим самим створюються передумови для такої системи соціального регулювання, у межах якої соціальні протиріччя вирішуються законодавчим шляхом, із збереженням спадкоємності і легітимності політичного керівництва.

Хвилеподібність (реформ-контрреформ) в Україні детермінується як внутрішніми / зовнішніми причинами, так і особливостями протікання самого означеного процесу. При цьому хвилеподібність і циклічність реформ-контрреформ виступає як внутрішній механізм соціально-політичних трансформацій, що забезпечує спадкоємність модернізаційних

циклів.

В умовах втрати колишньої державності (розпаду СРСР); радикального коректування структури влади; геополітичного розподілу світу; посилення глобальних викликів і суперечностей нинішній етап політичної модернізації України з необхідністю повинен ґрунтуватися на реалізації складових політичного прогнозування. Проте функції, роль і значення сучасної держави в умовах демократичного транзиту набувають іншої цільової спрямованості. Модернізація держави як сукупності політичних інститутів і провідного агенту перетворень і модернізація суспільства націлюються на подолання асиметричності українського політичного простору і можливість переходу до стійкого розвитку.

Враховуючи національно-державні інтереси, можна запропонувати основні напрями сучасного етапу політичній модернізації. Зокрема:

- проведення конституційної реформи, направленої на подолання формально-юридичного закріплення диспропорційної владних інститутів;

- зміцнення основ державної влади, єдиним джерелом і носієм суверенітету якої є народ України;

- створення нормативної і інституційної основи для формування демократичної правової і соціальної держави;

- сприяння зміцненню “політичного центрizmu”, що розуміється як орієнтацію на помірні методи і програми в рамках практично наявного спектру ідеологічних уявлень і як сукупність партій і їх блоків, спочатку націлених на діяльність в політичному просторі між радикальним реформізмом і охоронним “статус-кво” і т.д.

Успіх або невдача процесу політичної модернізації багато в чому залежатиме від здатності вітчизняних дослідників і політиків адекватно оцінювати небезпеки “перехідного” стану і можливості створення і реалізації альтернативних стратегій переходу до стійкого розвитку.

Наведемо найголовніші ознаки сучасного періоду в Україні. Аналіз ситуації що склалася в Україні, дає підстави говорити, що висновок І. Руценка щодо тривалої відсутності в українському суспільстві цілісної і органічної системи, характерними рисам якої є, зокрема, завершена пірамідально-ієрархічна структура або своє соціально-гравітаційне поле, яке забезпечується наявністю власних соціальних інститутів і надалі матиме слухність – власні політичні інституції все ще недорозвинені, суспільство не стратифіковане, низькою залишається політична і правова культура населення [272, с. 23-26]. Доповнюють цю характеристику відповідні особливості: у суспільній сфері: дисфункційність–відсутність цілісної і органічної системи, яка охоплює політичну автономію, власні політичні інститути, завершену пірамідально-ієрархічну структуру, соціальну солідарність і доцентрове тяжіння; аморфність і недорозвиненість соціальної і політичної структури. Низька самосвідомість окремих соціальних прошарків. Як наслідок – невизначеність соціальних і

політичних інтересів, слабкий розвиток соціальних інститутів, які артикулюють, захищають та реалізують ці інтереси; недорозвиненість політичних структур породжує слабкість політичних партій, їх “лідеральний” характер, внаслідок чого політична боротьба точиться на рівні окремих осіб чи кланів, часто із застосуванням нелегітимних прийомів; гетерогенність суспільства, наявність значної кількості субкультур, існування яких пов'язане не з плюралізмом суспільства, а з його неструктурованістю.

На нашу думку, такий поділ поглиблюється також і через специфіку розвитку України як держави, окремі регіони якої тривалий час перебували під юрисдикцією різних державних утворень; високий конфліктний потенціал. У політичній сфері: подвійний (або змішаний) характер політичної системи, в якій співіснують елементи як попереднього ладу, так і елементи, що з'явилися нещодавно, як результат спроб скерувати суспільство і державу на шлях демократичного розвитку. Звідси неефективність влади, механічне поєднання непок'єднаних інститутів і доктрин різних політичних і правових систем; протиріччя між змістом політичних інститутів і їх формою. Компроміс між старим і новим, що його найчастіше намагаються досягти, пристосовуючи старі й нові політичні структури до потреб політичної кон'юнктури; тенденція до авторитаризації влади; значима роль особистості чи клану, а не політичних інститутів і юридичних процедур; негласність прийняття політичних рішень, непрозорість публічної політики.

Будь-якому перехідному, в тому числі, сьогодишньому українському суспільству притаманні багатшаровість, наявність ознак різних типів політичних систем, різних політичних режимів. Так в Україні спостерігається своєрідний “змішаний” політичний режим, в якому поєднуються ознаки основних різновидів політичних режимів. Серед ознак демократичного режиму, притаманних Україні і закріплених в її Конституції, слід навести наступні: виборність найважливіших органів політичної влади (як державних, так і громадських), формальна юридична рівність усіх громадян, гарантії прав меншості та запобігання свавіллю більшості.

Сьогодні в Україні відбувається активний процес формування принципово нової політичної системи. Складовими даного процесу є утвердження принципів демократії та парламентаризму, політичного плюралізму; забезпечення прав і свобод громадян; поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки; запровадження інституту судового конституційного контролю тощо.

У зв'язку з цим все більшшї уваги потребує розвиток наукових підходів до виявлення можливостей підвищення ефективності інститутів та процедур розробки та впровадження політичних рішень з урахуванням принципу альтернативності.

Серед умов і факторів, що впливають на становлення партійної системи України, виражають конкретно-історичний контекст і визначальні особливості виникнення і розвитку багатопартійності, з якої сформується ця система, варто виділити:

– посткомуністичний, посттоталітарний характер українського суспільства, брак демократичних партійно-політичних і державних традицій, досвіду і навичок політичної самоорганізації громадян у колективних формах захисту і реалізації групових та суспільних інтересів; тиск минулого досвіду політичної участі, посткомуністичні складові в політичній культурі й масовій суспільній свідомості населення;

– перехідний характер економіки, якісна зміна основ, принципів і цінностей її існування, функціонування і розвитку, здійснювана в кризових умовах падіння життєвого рівня більшості населення, соціальної і політичної поляризації суспільства, криміналізації економіки і політики, маргіналізації і люмпенізації значної частини громадян країни;

– незавершеність процесу правової інституалізації системи державної влади і національного поля політики, формування правил політичної гри, істотна політико-правова невизначеність статусу, ролі й умов діяльності політичних партій, їхніх взаємин із Президентом і урядом України, більшістю парламенту і виконавчою владою;

– орієнтація масової політичної свідомості на персоніфіковані форми політики на шкоду інституціональним, недовіра до політичних партій як до суб'єктів політики [272, с. 25].

Поряд із вищенаведеним на партійну систему справляють вплив і форма державного устрою. Зазначений чинник створює можливість для реалізації суб'єктивного фактора, що залежить особистісних якостей Президента України і структур, які реалізують його владні повноваження. Президентська і напівпрезидентська форми правління істотно звужують роль партій у функціонуванні політичної системи суспільства, порядку організації і діяльності державної влади, здійсненні урядової політики. Вища виконавча влада в державі набуває персоніфікованого характеру, особистісної форми вираження, тоді як за парламентської форми – партійно-групового вираження. Подібну форму правління обрала свого часу Франція для забезпечення ефективності влади, коли поляризована партійна система із сильною комуністичною партією в парламенті виявила свою непродуктивність, нездатність адекватно реагувати на потреби соціально-економічного розвитку країни.

Надмірне зростання кількості політичних партій в Україні є віддзеркаленням умов розвитку післямонополістичного суспільства.

Таким чином, специфіка соціально-політичного розвитку України полягає у наступних особливостях. По-перше, домінуванні як основного суб'єкта модернізації владно-бюрократичної верхівки, залежної у своїх діях від чужого центру. По-друге, залежності політичної системи від інших

національних традицій, ментальності й конкретних потреб українського суспільства, морально-культурних цінностей, ідеологічних схем тощо.

Проголошення України незалежною державою сприяє виробленню альтернативних шляхів всебічної модернізації її суспільства на основі світового досвіду та власних потенційних можливостей. У той же час, як засвідчують сучасні політологи, Україна перебуває у стані “синдрому модернізації”.

Як засвідчують сучасні політологічні видання, під синдромом модернізації розуміють суперечності між процесом диференціації, вимогами рівності та здатністю політичної системи до інтеграції [20].

Розв'язання проблеми подолання “синдрому модернізації” вимагає організаційного й теоретичного забезпечення модернізаційного процесу, що передбачає, як визначення та розв'язання основних його проблем, так і розробку альтернативних варіантів політичного розвитку. Проблеми модернізації українського суспільства похідні від його кризового стану, який, з одного боку, має спільні риси з кризою у країнах Центральної та Східної Європи (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина) та Росії, а з другого – характеризуються наступними ознаками:

- поліваріативність моделей політичної модернізації;
- відсутність конкуренції (в тому числі й у політиці),
- диспропорційність і тотальна монополія економіки,
- корупція та безвідповідальність управлінських кадрів,
- мала розвиненість інформаційного суспільства та ін.

Таким чином, магістральний напрям подальшого розвитку Українського суспільства визначити досить складно. З огляду на це, однією з пріоритетних проблем політичної модернізації України є досягнення відносно стійкої рівноваги та політичної стабільності через вибір оптимальної моделі розвитку на основі визначення природи і векторів державних процесів.

У контексті означеної проблеми важливими для українського суспільства є пошук ефективних способів переходу від традиційного суспільства до раціонального, пом'якшення вірогідного зіткнення старих, традиційних для даної національної політичної культури, цінностей і норм політичного життя з новими модернізованими інститутами. У даному контексті слід уважно поставитись до альтернатив формування політичного режиму і створення системи соціального управління, зорієнтованих на витворення стилю соціально-політичного життя, відповідного запитам і внутрішнім потребам українського суспільства. Вищезазначене передбачає:

Цілеспрямоване подолання ситуації загальної невідповідності до реформування системи управління та залежності від тиску ззовні, а також аналіз альтернатив запозичення загальноцивілізаційного політичного досвіду і врахування досвіду модернізації близьких до України держав.

Неприпустимість механічного перенесення на національний ґрунт зарубіжних інститутів поза врахуванням національно-психологічних особливостей народу і характерних ознак сучасно-політичної ситуації.

Обмеження впливу на державотворчий процес вузько-партійних інтересів, побіжних обставин, ейфорії неконтрольованої свободи як гаранта проти відновлення тоталітаризму; подолання руйнівних особистісних рис, зумовлених тоталітарним досвідом.

Зміна ступеня і характеру інституціоналізації суспільства завдяки розвитку форм асоціативно-громадського життя, народжених самою логікою розвитку суспільства (зокрема, співіснування на місцевому рівні управління муніципалітетів, старостатів, рад, комун та інших форм самореалізації населення) [228; 229].

У процесі модернізації політичної системи України доцільним є співіснування декількох типів політичних альтернатив:

новий напрям політики відповідно до традиційних концепцій: значні зміни без варіацій існуючої політики. Це відносно безпечний шлях інновацій з притаманними їм ризиками. Розрахувати вартість та ефективність можна завдяки використанню в минулому базового концепту політики.

нова політика з новими концепціями – найменш прийнятний тип альтернативи-стратегії, оскільки завдає значних труднощів у процесі обліку витрат та ефективності. Незважаючи на ризик, що є засторогою до частого її застосування, така політика може бути найкращим шляхом досягнення Україною значного прогресу або радикального зменшення витрат чи суттєвого підвищення ефективності. Втім, витрати та ефективність важко підраховуються через новизну і значну кількість непередбачуваностей.

інші варіанти існуючої політики – мінімальна модифікація чинної політики без зміни на рівні діяльності. Незначні зміни у напрямі політики не подають достатню кількість матеріалу для аналізу. Тому, важко підрахувати витрати та ефективність такої політики.

Таким чином, для Української держави альтернатива – стратегія політичної модернізації є набором конкретних чітких, зрозумілих, грамотних дій, виписаних з уникненням абстрактних узагальнень [76]. Такий альтернативний сценарій включатиме докладні інструкції з описом необхідних ресурсів, гарантією їх надходжень та контролем, тобто шлях від початку до кінця – від концепції до реальності.

Модель раціонального рішення української політики проявляється у вигляді послідовного аналітичного алгоритму:

- А. Визначення цілей.
- Б. Уявлення альтернативних засобів для досягнення цілей.
- В. Оцінювання наслідків кожної з можливих альтернатив.
- Г. Вибір альтернативи, за допомогою якої можна найімовірніше

досягти мети.

На практиці в Україні використовується модель обмеженої раціональності. Така модель не стосується безпосередньо кроків А та Б, адже передбачає, що суб'єкт політичного рішення вже має цілі, знає, які вони саме, може їх окреслити. Модель рішень не цікавить ні те, звідки з'являються альтернативи, ні те, які з них можна вважати можливими варіантами вибору суб'єкта політичного рішення. Ці моделі натомість скеровують увагу на крок В, оцінюючи наслідки. Головним завданням цієї моделі є розрахунок наслідків різних альтернативних дій і вибір тієї з них, що забезпечить найкращі результати. Рішення на кроці Г в усіх моделях рішень ухвалюють на основі єдиного критерію – максимального суспільного добробуту.

Практичний приклад використання принципу альтернативності в умовах розвитку політичної системи України наведено у підрозділі 2.3.

Модель рішень, подібно до політичної системи України, визначає добробут певної спільноти як просту сукупність добробутів окремих індивідів. Навіть коли рішення складне й орієнтується на багато чинників, усі міркування мають бути, зрештою, приведені до єдиної шкали чи спільного знаменника, щоб отримати єдиний показник загального добробуту.

Альтернативні моделі передбачають також, що всі міркування стосовно конкретного рішення можна представити як розгляд наслідків різних варіантів. Якщо ми вважаємо, що існують важливі міркування поза наслідками дій, то в цьому розумінні модель виявиться незадовільною. Ще одним міркуванням поза наслідками певного рішення є сам процес ухвалення рішення: часом спосіб ухвалення рішення ми ставимо вище за результат цього рішення [228, с. 94].

Орієнтуючись на загальну картину моделей рішень в українській політиці, ми можемо охарактеризувати специфічні особливості прояву принципу альтернативності у модернізації української державної системи.

Співіснування різних альтернативних ідеалів та стереотипів мислення, що зумовлено соціокультурним та історичним розвитком держави. Частина українського населення орієнтується на державу з ринковою економікою, демократичними свободами; частина зберігає просоціалістичні, прокомуністичні та навіть імперські настрої. Поряд зі значною кількістю людей, що прагнуть повернутися у “соціалістичне” та “комуністичне” минуле, маємо значно меншу за чисельністю, але з якісно іншими матеріальними можливостями, впливову групу прихильників існуючого стану речей. Є і така група, що не приймає політичну модель минулого, проте й не визнає продовження сучасних реформ в їх незмінному вигляді.

Аксіологічний дискурс, тобто проблемність визначення альтернативної ідеологічної системи, що здатна виконати функцію інтеграції суспільства, поза врахуванням домінуючих у масовій свідомості

цінностей. Соціокультурні особливості попереднього однобічного розвитку України, детерміновані адміністративно-командною економікою і тоталітарним політичним устроєм, традиційно формували тип особистості, яка орієнтована всією системою власних соціальних якостей на принцип рівності. І хоча “соціалістична” епоха завершилась, прищеплені нею цінності здебільшого зберігаються. Масова свідомість спроможна прийняти ту альтернативну модель суспільного устрою, що буде забезпечувати як цільові цінності ідеології “демократів”, так й інструментальні цінності ідеології “консерваторів”. З огляду на це до інтегруючої специфіки застосування принципу альтернативності у розбудові української державності відносимо наступні положення: про незалежність держави, про обстоювання громадянських прав і свобод, про ринкові реформи, про правову державу, про громадянське суспільство. При цьому, проблема вибору та структурування альтернативних демократичних інститутів і відносин може бути розв’язана, якщо цим займатимуться саме обидві сторони – влада і опозиція.

Необхідність реалізації комплексного інтегративного підходу до проблеми вибору та структурування альтернативних демократичних інститутів і відносин в Україні. Йдеться про залучення методів порівняльного аналізу альтернативних шляхів політичної модернізації, співставлення культурно-історичних, ментальних і цивілізаційних характеристик національного та соціального буття, зокрема, українського народу і національних меншин

Геополітичний аспект (альтернативи політичної модернізації в умовах геополітичних зон України – Західний та Південно-Східний регіон, Закарпаття та АР Крим).

Особливості перехідної політичної системи України. Зокрема, незавершеність пірамідально-ієрархічної структури або власного соціально-гравітаційного поля, яке забезпечується наявністю власних соціальних і державних інститутів, нестратифіковане суспільство, низька політична і правова культура населення [273, с. 23-26; 272].

Сучасному українському суспільству притаманні багат шаровість, наявність ознак різних типів політичних систем, різних політичних режимів. Так в Україні спостерігається своєрідний “змішаний” політичний режим, в якому поєднуються ознаки основних різновидів політичних режимів. Серед ознак демократичного режиму, притаманних Україні і закріплених в її Конституції, слід навести наступні: виборність найважливіших органів політичної влади (як державних, так і громадських), формальна юридична рівність усіх громадян, гарантії прав меншості та запобігання свавіллю більшості.

Україну слід віднести до такого типу країн, де процес становлення громадянського суспільства може бути не стільки результатом історичної еволюції суспільства, скільки залежить від спрямовуючої ролі держави.

Якщо говорити про орієнтацію України на європейську, американську, російську чи іншу модель розвитку, то, перш за все, необхідно орієнтуватися на власний науковий і економічний потенціал. Україна повинна послідовно здійснювати пошук свого місця в новому геополітичному просторі та шукати відповідей на знакові, нерідко суперечливі запитання: що доцільніше – бути блоковою, позаблоковою, нейтральною державою, проводити полі векторну, бівекторну політику або розраховувати на стратегічних партнерів. Розмірковуючи про полівекторність політики треба вирішувати, хто і з якою метою визначає дані вектори і альтернативи? Як засіб зміцнення держави або як засіб власного самозбереження?

У науковому плані це означає, що для політичної науки настав час переходити до глибокого дослідження напрямів розвитку суспільства, політичної та геополітичної невизначеності. Процеси глобалізації, інформатизації та інтелектуалізації зумовлюють те, що гуманітарні знання, рівень освіти, її практична орієнтація є життєво важливими складовими суспільства і повинні розглядатися науковцями як необхідне джерело для вироблення інноваційних стратегій подальшого розвитку держави. З огляду на це, науковцям необхідно більше орієнтуватися на галузь правової, соціокультурної життєдіяльності, де відбувається становлення духовно зрілої, вільної особистості, спроможної відповідати за долю країни, захищати загальнолюдські цінності, творити цілісний гуманний світ [...].

Визначаючи магістральні вектори розвитку України, варто виходити з того, що у політичній сфері продуктивно видається модель соціально-правової держави; в економічній – модель формування ринкової економіки, основою якої повинна бути науково-технологічна доктрина інноваційного розвитку; у зовнішньополітичній сфері, за наявної геополітичної ситуації – виробити ефективні заходи з урахуванням національних інтересів [...].

Нинішній етап перехідного періоду відбувається у перманентній кризовій ситуації, що охопила політичну, економічну, соціальну, духовну сфери. Не спрацьовує механізм стримувань і противаг владних структур, які діють неефективно, втратили довіру більшості громадян. Політичні групи, що прийшли до влади, практично неспроможні вирішувати загальнодержавні завдання. Виникла потреба суттєвого реформування чинної політичної системи суспільства.

Модернізація політичної системи виявляється в її диференціації, умінні адекватно реагувати на виклики часу. Зміни політичної поведінки полягають в активізації та вдосконаленні форм залучення громадян до політичного процесу.

Сучасна динаміка зовнішньополітичного та внутрішньополітичного курсу України визначається зміною складу правлячої еліти і пов'язаним з цим пере форматуванням пріоритетів і векторів практичної діяльності державних органів.

Негативні політичні процеси, що супроводжуються антагоністичними політичними суперечностями і конфліктами призводять до нестабільності у суспільстві, спонукають до нарощування ентропії, викликають політичну аномію і девіацію, що суттєво загрожує національній безпеці країни.

До внутрішніх чинників, що впливають на реалізацію можливих альтернатив трансформації українського суспільства належать: функціональна здатність органів державної влади протистояти егоїстичним інтересам окремих груп (олігархічним, регіональним, кримінальним і ін.); згуртованість політичної еліти в питанні про пріоритети державних інтересів; вироблення ідеології модернізації, здатної мобілізувати громадян на рішення поставлених задач і ін.

Виходячи з поєднання внутрішніх і зовнішніх умов, можливими є, як мінімум, три сценарії розвитку України:

песимістичний, такий, що характеризується загостренням політичного протиборства, руйнуванням єдиного економічного і соціального простору, скороченням і якісним погіршенням наукового, культурного потенціалу і т.д., що стане джерелом потрясінь і нестійкого розвитку як для самої України, так і всієї світової спільноти;

трансформаційний, орієнтований на стандарти та ідеали споживчого суспільства, з можливою дезинтеграцією країни і несвоєчасним відтворенням соціально-економічних, політичних та інших технологій провідних країн Заходу; тим самим Україна приречена на інтеграцію у цивілізаційний процес в другому і третьому ешелоні, втративши статус провідної держави;

оптимістичний, пов'язаний з реалізацією політики стабільного і стійкого розвитку, провідної ролі держави і центристських політичних сил, на основі багатокладної соціально орієнтованої економіки.

Реальна траєкторія розвитку українського суспільства перебуває у межах вказаних сценаріїв і багато в чому залежить від моделі політичної модернізації, вибраної нинішнім поколінням політиків.

Майбутнє України тісно пов'язане із подальшим поглибленням стабілізаційних процесів, забезпеченням сталої позитивної динаміки основних економічних показників, прискореного вирішення соціальних і духовних проблем, поступового зниження рівня конфліктного потенціалу у суспільстві.

Просторове розташування України, розміри її території, чисельність населення, природні ресурси у поєднанні з потенційними можливостями у науковій, економічній, соціокультурній та інших сферах суспільного життя, надають можливість і право мати статус суцільної європейської держави з відповідною геополітичною поведінкою та геостратегічною орієнтацією.

6.5. Оптимізація української політичної системи з врахуванням механізму дії принципу альтернативності

Проблема оптимізації української політичної системи є надзвичайно актуальною в умовах тривалого і кризового періоду переходу від адміністративно-командної до ринкової моделі управління. Труднощі дослідження політики, що трансформується, отримання та вибору рішень з багатьох альтернатив зумовлені характерними для такої системи невизначеностями, які можна поділити на наступні основні типи:

невизначеності формулювання політичних та економічних задач;

невизначеності чинників внутрішнього і зовнішнього середовища функціонування політики;

невизначеності структури політики і поведінки політичних процесів під впливом чинників середовища;

невизначеності управлінських рішень внаслідок недостатньої повноти і низької достовірності знань про кінцеві мету і умови функціонування політичної системи, а також суб'єктивізму осіб, які приймають рішення щодо формулювання мети, перспектив, стратегії розвитку і управління.

Означені перші три типи невизначеності не дозволяють створити адекватний опис структури та поведінки української політики, що трансформується, на основі застосування традиційного економіко-теоретичного підходу і відповідних класичних теорій і моделей [23, с. 4-7]. Ця обставина посилює невизначеність четвертого типу, впливаючи, таким чином, на можливість прийняття об'єктивних і науково-обґрунтованих державно-управлінських рішень.

Для зменшення ступеня невизначеності у процесі прийняття політичних необхідно забезпечити найбільш сприятливі умови для осіб та органів влади, які приймають рішення, за рахунок автоматизації найбільш трудомісткого процесу зменшення перших трьох типів невизначеностей також зв'язаного з вибором і оцінкою відповідних альтернатив. Це завдання може бути успішно реалізовано на основі створення засобів адаптивного (до зміни умов середовища) моделювання модернізаційних процесів, які забезпечують створення необхідних умов для підтримки прийняття рішень.

Крім того, відзначимо, що отримання множини альтернативних рішень в умовах перехідної політичної системи, повинно базуватися на застосуванні формальних методів, які забезпечують можливість зменшення невизначеностей і підвищення знань про політику шляхом конструювання, дослідження і цілеспрямованого адаптивного вибору інтердепедентних, імітаційних, математичних моделей опису поведінки політичних процесів з врахуванням реальних і передбачуваних чинників впливу середовища функціонування.

Інакше кажучи, для зменшення ступеня невизначеності і підвищення знань про політику необхідно виконувати її дослідження на основі альтернативних моделей, які постійно адаптуються до зміни ситуацій та умов середовища і, як наслідок, постійно удосконалюються у процесі функціонування політичної системи.

Застосування формальних методів для конструювання, дослідження і цілеспрямованого вибору математичних моделей дозволяє істотно скоротити ступінь невизначеностей перших трьох типів, забезпечує необхідну підтримку прийняття рішень щодо управління політичною системою України відповідно до заданих цілей. Забезпечення такої підтримки передбачає надання особам та органам влади, які приймають рішення, більш повної, своєчасної та достовірної інформації про стан і загальні тенденції державного розвитку, можливі варіанти поведінки політичних, економічних та соціокультурних процесів.

Для отримання набору можливих альтернативних стратегій розвитку України необхідно, окрім початкових, мати граничні умови, які отримуються від взаємодії блоку цілі і блоку вибору за такою схемою: кожна альтернатива упорядковується (ранжується) за її ефективністю. У результаті формується таблиця переваг. За її допомогою, виходячи з корисності кожної альтернативи, визначаються межі допустимих дій. Останнім кроком стає вибір з набору запропонованих стратегій тих, що відповідають обмеженням і зводять до мінімуму втрати, тобто стратегій, які належать до сфери компромісів. Таким чином, стратегія як система дій для досягнення поставленої мети може бути оптимальною, якщо вона ефективна, корисна і належить до сфери компромісу між втратами і виграним. Проілюструємо такий аналіз у таблиці:

Таблиця

**Формування альтернативної стратегії політики
(функціонально-оперативний аспект)**

Вхід	Функція	Операція
Блок даних	Добір інформації.	Програмування.
	Перевірка фактів на достовірність.	Ретроспективний аналіз джерел.
	“Згущення” інформації.	Статистичний аналіз.
Блок ситуації	Аналіз ступеня ризику.	Імовірнісна оцінка.
	Аналіз ступеня невизначеності.	
	Аналіз ступеня конфліктності.	Рефлексивний аналіз.

Вхід	Функція	Операція
Блок цілі	Обіг ціннісних орієнтацій	Вимірювання установок
	Узгодження внутрішніх і зовнішніх стимулів.	Легітимізація доктрини
	Оцінка альтернатив.	Ранжирування
Блок вибору	Вибір міри	Вибір Прагматичний компонент Урахування інтересів і пріоритетів
	Визначення корисності.	
	Віднаходження сфери компромісів.	

У процесі розгляду варіантів альтернативного розвитку застосовуються два підходи: стадіальний і цивілізаційний. Перший припускає наявність визначених, загальнообов'язкових, принаймні для людства загалом, етапів розвитку. У стадіальних концепціях (марксистської теорії формацій, теорії стадій Ростоу, теоріях модернізації) стадії характеризують поступальний процес розвитку людства і кожного суспільства окремо. Кожна із стадій одночасно дає уявлення про тип конкретного суспільства та етапи в розвитку всесвітньої історії. В Україні стадіальні концепції відкидаються разом з марксистською теорією стадій – суспільно-економічними формаціями. Ця теорія наприкінці ХХ ст. була піддана як справедливій (за пролетарський есхатологізм), так і несправедливій (за саму спробу виділення етапів розвитку) критиці. Не враховувати стадіальний підхід неможливо навіть і за умов радикальної відмови від марксизму. До тих пір, поки є розвиток, постає питання про виділення його ступенів. Там же, де розвиток здійснюється у формі модернізації (а це відбувається в Україні), стадіальний підхід є провідним інструментом для постановки завдань модернізації і оцінок її результатів. Він є суттю модернізаційних теорій.

Цивілізаційний підхід спочатку усвідомлювався як антитеза марксистському і навіть стадіальному взагалі. Проте даний підхід розглядається у двох площинах: цивілізація розглядається як стадія розвитку, аж до її найвищої форми – всесвітньої цивілізації (як правило, це евфемізм західної цивілізації або гіпотеза про вимоги, які сягають майбутнього людству загалом); та цивілізація характеризує суспільство в його самотності і соціальної організації, які склалася на основі культури. В умовах другого підходу цивілізація виступає як характеристика специфічності суспільства.

Зважаючи на перехідний етап розвитку Української політичної системи вирішення проблем українського альтернативного розвитку доцільно реалізовувати в інтегративному використанні стадіального і

цивілізаційного підходів. Для цього слід конкретизувати особливості сучасної політичної моделі українського суспільства, яке прагне євроінтеграції. До них належать:

- розташування поряд із Західною Європою, проте не відповідність західним зразкам (у географічному, політичному, економічному, культурному духовному контекстах);

- незавершуваність процесів національно-державного становлення, внаслідок тривалого перебування у складі СРСР;

- відсутність великого внутрішнього ринку;

- неформленість позиції у світовій економіці;

- спадщина авторитарних або тоталітарних режимів;

- орієнтація на захід за умов необхідних контактів зі “Сходом”.

Виходячи з цього, головним джерелом модернізації України є перехід від однієї стадії до іншої, так зване, “соціальне зрушення”. Кожне таке зрушення викликає кризу ідентичності і перехід на новий ступінь розвитку. По суті таке зрушення є станом біфуркації, що детермінує альтернативність політики, наявність варіантів розвитку. В історичній ретроспективі для України такими фазами були правління Володимира Великого (консолідація країни) і Переяславська Рада (пошук можливого); інститут гетьманату (легітимація влади) і “національна ідея” (проблематизація влади); націонал-більшовизм (помилкова свідомість)–“саморозвиток” (фантазія). Ця остання опозиція продовжена потім в ідеології імперії (післясталінська ідеологія легітимації влади) та утопії норми (пошук можливостей “шестидесятниками”). Разом з тим, головним недоліком такого підходу стало те, що евристична сила даної опозиції “ідеологія утопії” не розповсюджувалася на сучасність, будучи знайденим (західним) рішенням, яке долає вічне розгортання вказаних антиномій.

У даному контексті альтернативами можливих шляхів українського вибору є: західний, європейський; шлях “другої” Європи; євразійський; самотній.

Такі ракурси інтерпретації надають варіативні об'єктивні зрізи українського минулого, сьогодення і майбутнього. Формулюється питання: який варіант розвитку є найбільш реальним і найбільш перспективним?

Такий варіант повинен формуватися у двох альтернативних варіантах:

- знаходження джерел розвитку за умов збереження ідентичності;

- використання внутрішніх і зовнішніх джерел, повільна зміна ідентичності.

Такий тип розвитку може бути названий неорганічно-мобілізаційним.

Методологія обґрунтування основних напрямків розвитку політичної системи України з урахуванням принципу альтернативності повинна забезпечувати виконання наступних основних вимог:

- збалансованого розвитку, який забезпечує системне вирішення всіх політичних, економічних та соціокультурних завдань;

- відповідність вимогам, обумовлених характером і масштабом

вирішуваних завдань, які виникають наприкінці прогнозованого періоду; особливостями збурювальних чинників; ситуаціями, які прогножуються та складаються; ресурсними обмеженнями (людськими, матеріальними, природними, екологічними, інформаційними, енергетичними);

– вчасного виявлення принципово нових напрямів розвитку, що забезпечує конкурентоспроможність національної політики у світовому геополітичному просторі;

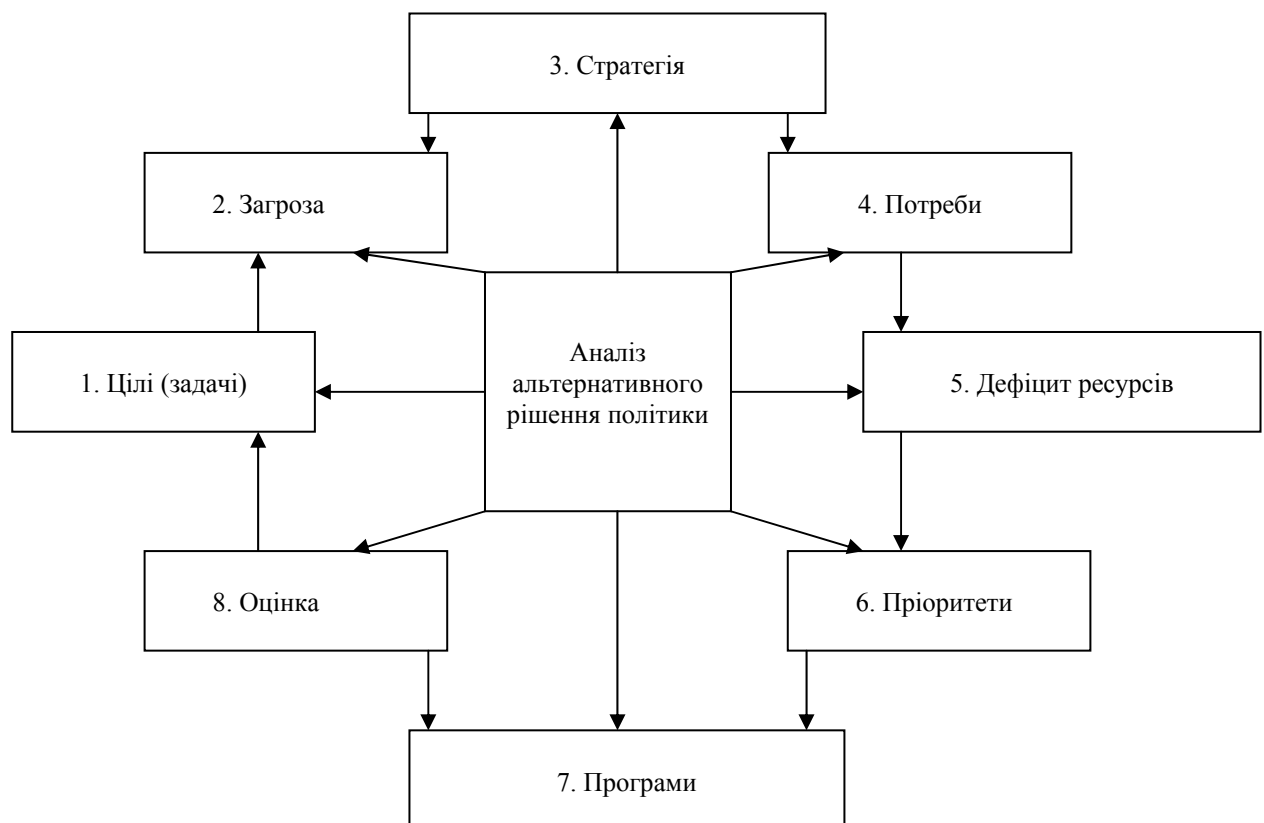
– створення сприятливих умов для розвитку передових технологій подвійного призначення;

– своєчасного уточнення векторів розвитку відповідно до зміни національних цілей країни та умов їх реалізації.

Складний комплекс досліджень з обґрунтування національних цілей політики передбачає вирішення варіативних наукових і практичних задач, у процесі яких розробляються можливі альтернативні сценарії розвитку соціально-політичних та економічних обставин всередині країни, у світі та окремих, найбільш важливих з точки зору інтересів України, регіонах.

На цій основі формується система єдиних вхідних політичних даних, які є основою для перспективних політологічних досліджень і прийняття відповідних рішень. Головною метою цього напрямку досліджень є теоретичне осмислення і формулювання варіантів задач політики України, особливостей та умов їх вирішення у майбутньому. Наслідком таких досліджень є прийняття стратегічних рішень стосовно розвитку національної економіки.

Процес регулювання політики через аналіз альтернативних моделей

На певному спектрі загроз відповідно до розробленої стратегії визначаються ресурсні, які є необхідними для вирішення висунутих завдань. Необхідні ресурси порівнюються з наявними, у результаті чого визначаються дефіцити. Останні (якщо вони мають місце) ранжуються за ступенем важливості і необхідності (визначення пріоритетності) в інтересах забезпечення програм національного розвитку. Нарешті, альтернативні програми оцінюються відносно первісних цілей. Це дозволяє визначити їх реалістичність і необхідність продовження здійснення, коригування або закриття.

Таким чином, загалом процес державного регулювання економіки вміщує:

- розгляд національних цілей і задач, можливостей їх ресурсної реалізації;
- визначення політичної стратегії, яку потрібно забезпечити в інтересах національної безпеки;
- визначення збалансованої політики, необхідної для реалізації цієї стратегії, а також розробку основи для ефективного управління ресурсами з урахуванням їх обмеженості.

Після визначення національних цілей, оцінки загроз для національної економіки і вироблення національної політичної стратегії розробляються можливі варіанти організації та розвитку держави, які за своїми потенційними можливостями, тобто в умовах функціонування необхідних забезпечуючих підсистем, сприяють вирішенню необхідного комплексу політичних завдань.

У склад системи інтегруються основні модулі:

- введення, контроль і дослідження вхідної інформації, її первинної обробки;
- конструювання і адаптації моделей (їх структурних і прогнозних форм);
- дослідження, селекції і композиції моделей, що конструюються;
- контроль і діагностування станів політики;
- вироблення допустимих альтернативних рішень;
- формування допустимих векторів управління за фазовим станом політики;
- інтерактивна взаємодія органів державного управління і суб'єктів політичної діяльності;
- урахування впливу внутрішніх і зовнішніх збурень і обмежень;
- підтримка адміністрування баз даних і банка знань;
- оцінка і врахування впливу розвитку політичної системи України на світовий простір;
- визначення і коригування цілей національної політики, стратегії і задач політичного та соціокультурного розвитку України;
- навчання і тренінг.

Центром системи аналітичного забезпечення прийняття рішень політики України є модулі “вироблення допустимих альтернативних рішень” і “формування допустимих векторів управління за фазовим станом економіки”. Цими модулями реалізується конструювання математичних моделей, їх аналіз і композиція, адаптація до змінювання умов функціонування економіки, вирішується задача класифікації станів політики і оформлюються альтернативні варіанти регулювання.

Такий підхід надає можливість зробити науково обґрунтовані прогнози відносно можливих наслідків того чи іншого варіанту державно-управлінського рішення. Крім того, результати дослідження застосовуються у процесі подальшого дослідження аналітичного забезпечення державно-управлінських рішень, що приймаються вищими та центральними органами влади України.

Модернізація політичної системи сучасної України формується і функціонує у модусі варіативних можливостей завдяки впровадженню у практику держави системи політичного управління з одного боку, та цільового альтернативного програмування, що нетотожне централізованому лінійному плануванню за недемократичних форм влади, з другого.

Безперечно, демократичний устрій має визначені недоліки. Однак світовий досвід розвитку політичних систем засвідчує, що не існує жодної суспільної сфери життя, де елементи і процедури демократії не призводять до позитивних результатів. Акцентуємо, що принцип альтернативності є дієвим виключно в умовах демократичної політичної системи.

У даному контексті, сформулюємо наступні положення.

По-перше, рух у бік вільної ринкової економіки не може бути однолінійним, стрибкоподібним і миттєвим. Цей процес не може ігнорувати наявність багатьох альтернатив подальшої генези. Слід враховувати також потенційний соціокультурний спротив масової свідомості, в якій переважають ідеї “рівності”, адекватні структурі пануючого соціального типу особистості. Більшість українців не довіряють сьогодні ні законам, ні державі. За даними “Інтерфакс–Україна”, відповідно до опитування соціологічної служби Центру Разумкова, 57% населення України згодні жити в тоталітарній державі з високим рівнем життя, і тільки 14,8% – у демократичній державі із значно нижчим рівнем життя [286]. Є категорія населення, які найкраще почувається у ліберальному, на зразок американського, суспільстві. Для них існують лише два авторитети: вони самі та гроші як єдина умова людської самодостатності. Для третьої категорії належать особистості, для яких однаково важливими є як власні цінності, так і цінності суспільства.

Якщо політична альтернатива не впливає на сферу почуттів, емоцій, настроїв людей, якщо не зливається з психологією народу, вона залишатиметься абстрактною сферою. Інакше кажучи, ніяка політична

альтернатива не виявиться дієвою, якщо вона не буде органічно інтегруватися у суспільну психологію, приймати форму масових переживань.

Найголовніший ресурс України на сьогодні – людський капітал (освітній, культурний, соціальний). Однак наявними є ознаки зниження рівня освіти, культури суспільства. Відбувається розпорошення людського капіталу – інтелектуальний відплив за кордон та “внутрішня” міграція.

По-друге, на нашу думку, найбільш ефективною формою соціально-економічної модернізації України може бути розробка такої альтернативної консолідуючої моделі суспільного устрою, яка б дозволила з’єднати цінності різних ідеологій в структуру, що не суперечить нашій ментальності. “Ідеологія, – пише Д. Белл, – є не просто *Weltanschauung*, не “окультурений” погляд на світ, не маска, за якою сховані певні інтереси, а історично обумовлена система переконань, яка поєднує ідеї з емоціями, прагне перетворити їх у важелі соціального впливу і, трансформуючи ідеї, змінює також і людей” [28, с. 9].

Ті альтернативні ідейно-політичні напрями, які існують сьогодні в Україні, разом з новоутвореними політичними організаціями поки що не виробили серйозних політичних і соціально-економічних програм, які б дозволили охарактеризувати їх у європейських категоріях соціал-демократії, лібералізму, консерватизму. В ідеологічній сфері відбувається взаємодія різних течій суспільної думки. Різні суб’єкти вносять у цей процес свої ідеї та інтерпретації, запозичуючи позитивні зразки, сприймаючи все крізь призму власного світобачення. Синтезу як поєднання ідеологічних течій, поки що не відбувається, але постійно поглиблюється процес збагачення суспільної думки за умов збереження ідеологічного плюралізму.

Отже, провідна парадигма сучасної цивілізації полягає у вияві багатомірності форм інтелектуального, духовного, політичного мислення українців. Це означає, що жодна політична модель у демократичному суспільстві не може мати монополії, тобто статусу офіційної доктрини. Навіть за тих умов, коли конкретна політична сила, озброєна певними ідеями, приходять до влади, вона не має права нав’язувати громадянам та суспільству власні ідеологічні переконання.

Постійне існування політичної альтернативи, усвідомлення політики крізь призму принципу альтернативного розвитку – є одним з вагомих показників політичної культури демократії України. Очевидно, у зв’язку з цим, слід шукати не єдину ідеологічну основу, а варіативні пункти діалогу різних суспільно-політичних течій.

Згідно із ст. 15 Конституції України, “суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності” [129, с. 8].

Конституція України визначає систему інститутів та процедур

покликаних розробляти політичні альтернативи та впроваджувати політичні рішення. Серед них – Президент України, який є “головою держави і виступає від її імені” (ст.102); Верховна Рада України, яка є “єдиним органом законодавчої влади в Україні” (ст.175); Кабінет Міністрів України, який є “вищим органом у системі органів виконавчої влади” (ст.113); Верховна Рада Автономної Республіки Крим (ст.136); Конституційний Суд України, який є “єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні” (ст.147); Верховний Суд України, який є “найвищим судовим органом у системі судів загальною юрисдикції” (ст.25); прокуратура (ст.121); Рада національної безпеки і оборони України – “координаційний орган з питань національної безпеки і оборони при Президентові України” (ст.107) та ін. [129].

У Конституції України фактично у кількох статтях визначена трирівнева модель системи органів виконавчої влади, яка складається з вищого органу – Кабінету Міністрів України (ст.113), центральних органів – міністерств та інших центральних органів виконавчої влади (ст.106, п.15; ст.114;ст.116, п.9; ст.117), місцевих органів – місцевих державних адміністрацій (ст.118) [143, с. 7-8]. Оскільки відсутня конкретизація поняття “інші центральні органи виконавчої влади”, то існує можливість різних варіантів визначення таких органів. За Указом Президента України від 15 грудня 1999 р N1573/99 “Про систему центральних органів виконавчої влади” визначено склад системи центральних органів виконавчої влади України.

Таким чином, Конституція України закріплює основні ознаки держави і встановлює правові основи подальшого державного будівництва, тобто має ознаки рамкового політичного рішення.

Моделі політичного рішення, пов'язуються з набором альтернатив. Сутність стратегії у політичному процесі полягає в обґрунтуванні бажаного результату як єдино можливої альтернативи. Для реалізації цієї мети вирішальне значення має складання аналітичного списку. Супроводжуючи альтернативу, якій віддано перевагу, іншими, менш привабливими, політичний діяч може представити її як єдино можливий засіб. Дану стратегію, що отримала назву “вибір Гобсона” застосовують не тільки для того, щоб здобути наперед підтримку якоїсь альтернативи, а й для того, щоб надати законності рішенню стосовно вже здійснених дій.

Будь-який перелік альтернатив у процесі ухвалення політичного рішення є ретельно сконструйованим “вибором Гобсона”, в якому одну альтернативу вкладено серед тих інших, непривабливих. Як наслідок – коли проблема постає сформульованим рішенням у політиці, усі альтернативи вже виключено.

Іншою стратегією є впровадження свідомо двозначних дій, які становлять основу політичного світу, оскільки двозначність дозволяє будь-якому керівникові уникнути складних компромісів.

Оскільки процеси постановки цілей щодо вирішуваної проблеми, відбір та формулювання альтернативних варіантів рішення відбуваються у межах одного періоду процесу прийняття політичних рішень, вважаємо доцільним розглядати їх у взаємодії з проблемами легітимізації рішень що приймаються. Слід зауважити, що із всіх стадій політичного процесу етап формулювання альтернатив і прийняття рішення отримав найменшу теоретичну розробку у роботах українських політологів.

Більшість політичних рішень в Україні приймається колегіальним політичним органом – Верховною Радою. Для з'ясування колективної думки з приводу змісту рішення що приймається в політичній практиці використовується голосування. Порядок голосування в Україні визначається правовими нормами, від якості яких часто залежать результати процесу прийняття політичного рішення. Серед найбільш розповсюджених процедурних правил, регулюючих процес голосування в Україні можна виокремити три групи показників:

необхідність наявності при прийнятті політичних рішень кворуму.

необхідність виявлення стійкої думки осіб, що приймають рішення (більшість, кваліфікована більшість, одноголосне).

Як відомо, політичні рішення, які формалізуються у вигляді нормативно-правових актів є рішеннями раціональними. Вони, на відміну від рішень інтуїтивних та заснованих на судженнях, мають обґрунтовуватися за допомогою об'єктивного аналітичного процесу, в основі якого перебуває модель раціональних рішень. Так ініціатори проекту політичного рішення, узгоджуючи його з відповідними органами влади, установами і організаціями, проходять етапи синтезування проблемної ситуації до виявлення альтернатив. Наявні альтернативи задалегідь оцінюються, прогнозуються наслідки реалізації проекту політичного рішення та обирається оптимальна альтернатива. Фактично приймається попереднє політичне рішення, яке у вигляді проекту нормативно-правового акту подається на розгляд апарату відповідного вищого органу державної влади. В тому разі коли над вирішенням однієї і тієї самої проблеми працюють кілька ініціативних груп розглядається більше від одного проекту.

Під час розгляду проекту політичного рішення апаратом (профільним комітетом) знову встановлюються критерії рішення, визначаються пріоритети та обмеження. За новоствореною системою критеріїв ще раз здійснюється оцінка запропонованих альтернатив, прогнозування втілення їх у життя і відповідне коригування проекту. Після цього проект, або низка взаємоузгоджених проектів через певний час розглядаються на засіданні відповідного органу державної влади, де остаточно вибирається альтернатива або приймається рішення про подальше доопрацювання документа. У випадку доопрацювань і повторних розглядів процес прийняття рішення повторюється кілька разів. Як правило, процес

виявлення альтернатив завершується на етапах підготовки та узгодження проектів. На рівні апарату оцінюються лише запропоновані варіанти вирішення проблеми. Здебільшого, на цьому етапі залишається тільки одна альтернатива, яка і виноситься на затвердження. Таким чином, керівники, що мають робити остаточний вибір, отримують лише один варіант вирішення проблеми. Таке обмеження виправдане, якщо проблема проста або якась альтернатива очевидно значно краща за інші. Оскільки прийняття політичного рішення є результатом політичної боротьби певних зацікавлених суб'єктів: груп тиску, окремих особистостей, яким властивий вагомий політичний статус, то політичні проблеми, що потрапляють до порядку денного державних інституцій, завжди мають багато або декілька можливих варіантів вирішення. Специфіка та структура політичної аргументації, що були покладені в основу стратегії публічного подання політичної проблеми часто зумовлюють і спосіб формулювання та структурування складної проблеми, визначення загальної мети, підцілей та засобів її досягнення (впровадження політичного рішення). Від того, як була поставлена мета, значною мірою залежить пошук та виявлення альтернативних рішень.

Таким чином, у процесі прийняття нормативно-правових актів як різновиду політичних рішень в Україні розгляд одного або двох проектів призводить до ігнорування інших альтернатив. Дане явище закономірне, оскільки можливості людини або навіть групи людей обмежені.

Ще однією особливістю дії принципу альтернативності у процесі прийняття політичних рішень в Україні є те, що у процесі вибору альтернативи розвиток проблемної ситуації прогнозується в основному на етапі підготовки проекту та частково при аналізі проекту апаратом. Але після цих етапів до розгляду проекту на засіданні центрального органу влади, його затвердження і впровадження іноді може спливати багато часу, особливо при прийнятті законів. Ситуація змінюється, прийнятий закон не діє або діє не так, як передбачали законодавці. Для вирішення такого роду політико-управлінських завдань, як правило, використовуються прогнозні моделі виявлення коротко /або довгострокових наслідків політичних рішень за допомогою використання інформаційних технологій, зокрема “банків даних”, геоінформаційних систем.

Головним наслідком загальної непідготовленості до розбудови держави з якісно новими характеристиками є характер перетворень, які відбувалися в Україні протягом перших десяти років незалежності. У концептуально-політологічному вимірі даний процес позначився тим, що підвалини нової політичної системи формувалися не на ґрунті національно-історичних традицій українського народу і об'єктивно наявних соціально-культурних і геополітичних характеристик, а на засадах радянських адміністративних підходів, переорієнтації суспільства на західні цінності. Така ситуація актуалізувала проблему альтернативної ідеології, яка б була

заснована на принципі ненасильницького демократичного узгодження існуючих ідеологій і забезпечувала умови їх співіснування та діалогу.

Конкретизуємо тенденції оптимізації української політичної системи з урахуванням механізму дії альтернативності

По-перше, оскільки українському суспільству притаманна наявність варіативних ідеологій, то своєрідна інтегративна ідеологія, що враховує альтернативність розвитку за різними схемами, могла б об'єднати різні регіони і верстви населення, різні політичні сили на основі фундаментально значущих цінностей. До таких цінностей відносимо: спільну батьківщину, соціальну справедливість, людську гідність.

По-друге, на сьогодні в Україні подолано один з головних пережитків тоталітаризму – наявність офіційно-державної, тобто нормативної, ідеології. Разом з тим, ряд вчених (О. Білорус, С. Вовканич, В. Воловик, В. Кремень, В. Ткаченко, М. Лук) звертають увагу на необхідність формування новаційної системи державотворення. Зокрема, В. Воловик зазначає: "...ідеологія державотворення постає як сукупність теоретично обґрунтованих альтернативних ідей і поглядів, що виражають ставлення до існуючої системи державного устрою та її можливих змін, які сприйняті як правильні і потрібні співгромадянами конкретного суспільства, утвореними ними соціальними шарами і групами, що певною мірою беруть участь у практичній реалізації цих ідей і поглядів" [60, с. 25].

Конституційний принцип політичного плюралізму аж ніяк не суперечить існуванню у суспільстві консолідуючої національної ідеї, яку б сприйняло все населення, "бо ніхто в світі, – за словами С. Вовканича, – не відкидає її як визнаний духовно-ідеологічний феномен розвитку державності..." [58, с. 39].

По-третє, одна з актуальних проблем прояву принципу альтернативності у розбудові української державності – це проблема співвідношення національної ідеї та варіативних політичних ідеологій, які акцентують увагу на різних зрізах суспільного буття. Складність цього питання визначає ту непогодженість, що виникла серед вітчизняних суспільствознавців з приводу змісту української національної ідеї в умовах існування незалежної Української держави. Різні підходи в українській інтелектуальній думці до національної ідеї передбачають, в свою чергу, різне семантичне та ідеологічне наповнення цього поняття.

Змістове наповнення української національної ідеї в сучасних умовах категорично виключає:

можливість реставрації ряду архаїчних символів і консервативних поглядів,

перевагу вестернізованого лібералізму та культу безнаціональних цінностей.

З цього приводу, В. Цапф зазначає: "...у ХХІ ст. національні держави будуть домінувати як актори, а наднаціональні об'єднання їх не обезсилять,

а консолідують” [305, с. 24].

Комуністична ідеологія, на жаль, прищепила всім українцям, у тому числі й національно орієнтованим верствам населення, думку про те, що в основі української ідеї обов’язково знаходиться націоналізм. Цей погляд дещо затримує процеси державотворення і націєтворення в Україні. Відповідно до принципу альтернативності, націоналістична ідеологія не є ні універсальною, ні всеохоплюючою. Більше того: націоналізм має враховувати сучасний суспільний поступ характеризується багатовекторністю соціальних процесів і явищ, що одночасно впливають на демократичність розвитку спільноти, її науково-технічний прогрес, зайнятість та соціально-економічний добробут людей, ефективність господарського механізму і гуманізм суспільних відносин, консолідацію нації та розширення її комунікації, побудову громадського суспільства тощо. Ідея націоналізму як ідеології актуалізується за часів виборювання національної свободи, обстоювання незалежності та суверенітету держави. Але після того, як свобода і незалежність реалізовані у політичних та конституційних формах, необхідно переходити до більш конкретних і практичних ідей.

Отже, в умовах суверенної Української держави, постає завдання змістового оновлення національної ідеї, вироблення нових альтернативних моделей політичного розвитку. У цьому процесі слід, враховувати традиції та менталітет народу, збагачуватися прогресивними надбаннями, виробленими в межах інших цивілізацій. Великі надії покладаються на інтелектуальну творчість еліт, які покликані сформулювати основні засади цієї ідеї.

Теоретичне обґрунтування проблеми оптимізації політичної системи України у процесі пошуку альтернативного розвитку потрібне, перш за все, для того щоб з’ясувати, чи є потреба трансформації української нації у політичну та історичну дієздатну цілісність. Для цього потрібна наявність політичних альтернатив, що комплексно передбачають та прогнозують оптимальні напрями діяльності формування норм і цінностей, які об’єднуюватимуть суспільство.

Модернізаційні процеси мають відбуватися у магістральному русі загальносвітових цивілізаційних процесів. Водночас вони допустимі лише в певних межах, визначених історичним досвідом кожного окремого народу. Дилема “Схід – Захід” постійно виявляє себе як вектор конструктивної напруженості в багатовіковій історії України. Особливо наочно ця дилема постала у системі альтернативного вибору ідеології західного лібералізму або євразійської соборності у суспільно-політичній думці. За цим вибором простежується і досить рельєфна історична ретроспектива, і чіткі контури ймовірного цивілізаційного синтезу “Схід – Захід” у контексті культурно-політичної парадигми. Українське суспільствознавство може стати одним із центрів створення нової

альтернативної парадигми пізнання процесу державотворення. Україна знаходиться на геополітичному перехресті, де перетинаються західні та східні, північні та південні наукові підходи, школи, системи поглядів. Українське наукове співтовариство здатне продуктивно поєднати дві альтернативні наукові традиції – західну й східну.

Розпад СРСР і проголошення державної незалежності стали об'єктивною історичною можливістю для України визначити альтернативні шляхи самостійного державного розвитку, а отже, і цілком визначені моделі культури і цивілізації.

Захід і Схід як два основні типи культури і цивілізації постійно взаємодіють, і вся історія людства є яскравою запорукою цьому. У такій взаємодії з'являються своєрідні гібридні суспільства, що характеризуються наявністю техногенної культури на традиційному ґрунті. Саме таким типом суспільства є Україна. Таким чином, географічне розташування України між Європою і Азією дає більше шансів знайти золоту середину між альтернативними варіантами техногенної західної цивілізації з її приматом особистості та архаїчними консервативними концептами колективного, яка притаманна Сходу. Синтез політичних альтернатив передбачає збереження минулого і необхідність формування конструктивного майбутнього.

Україна, звичайно, прагне чітко визначитися у новому геополітичному оточенні, реінтегруватися до Європи, увійти до світових структур на підставі інтенсивного зростання міжнародної конкурентоспроможності за рахунок випереджаючого внутрішнього розвитку інноваційного типу. В основі останнього міститься інтелектуальний потенціал нації і працелюбність народу, який пізнав ціну праці. Українська держава повинна досягти рівня європейської політичної культури. Перетворення України на європейську країну – це завдання не зовнішньої, а внутрішньої політики.

Як сьогодні, так і в найближчому майбутньому неможливо довести, навіть з допомогою наукових методів, що саме така, а не інша форма суспільного устрою є єдино можливою і прийнятною в певний історичний час. Посилання на економічний розвиток, історичні традиції, національну і культурну своєрідність народу тут не є доцільними, оскільки не існує жорстокої детермінації реальних форм суспільного життя різними соціальними структурами. Об'єктивна реальність виявляється надзвичайно різноманітною і формується за різними моделями, вибір яких не завжди може здійснюватися людьми, які професійно займаються політикою.

Отже, щоб ставити серйозно і принципово проблему якісного і оптимального соціально-політичного реформування, яке б ґрунтувалося на фундаментальних історико-культурних, соціально-етнічних, геополітичних реаліях і цінностях українського народу, а не на сьогоденних політичних мотивах та зручностях, слід реалізувати систему визначених заходів. Їхнім змістом має бути забезпечення у державі мінімальних умов демократії, інституціоналізація здорового політичного розмежування в суспільстві, і

створення на їхній основі відповідального, незалежного і концептуального уряду, який орієнтувався б на більш-менш стабільну парламентську більшість. Головним завданням цієї стратегії на сьогодні залишається закладення підвалин громадянського суспільства шляхом активізації енергії громадян у напрямі вироблення навичок соціально-політичного самозахисту від будь-якого державно-адміністративного чи корпоративного свавілля.

Усі суспільні перетворення в Україні, об'єктивно пов'язані з великим труднощами та соціальними витратами. Будь-який злам економічної рутини та політичної кон'юнктури, порушуючи узвичасний ритм та уклад особистого та громадського життя людини, неминуче створює у трансформаційному суспільстві ситуації соціальної напруженості, яка тим вища, чим сильніше і ширше поле перетворень. Тому одна з основних цілей українських реформ полягає у тому, щоб задіяти усі важелі для розбудови громадянського суспільства. Адже саме у процесі усвідомлення змісту реалізації демократії західного зразка в Україні виникла ця теоретико-практична проблема. Окрім того, перспектива європейської інтеграції для України – це аж ніяк не риторичне питання. Інститут громадянства виник і дістав політико-правове визнання лише у буржуазну епоху під впливом утвердження прав людини і необхідності їхнього захисту. У сучасних умовах термін “громадянське суспільство” набув особливого змісту як певний тип суспільства, як зліпок його соціально-економічної, політичної та правової природи або критерій розвиненості соціуму у певну історичну епоху.

Таким чином, для конкретизації проблеми якісного та оптимального соціально-політичного реформування, яке б ґрунтувалося на фундаментальних історико-культурних, соціально-етнічних, геополітичних реаліях і цінностях українського народу, слід здійснити набір послідовних заходів. Їхнім змістом має бути забезпечення в державі мінімальних умов демократії, інституціоналізація здорового політичного розмежування в суспільстві, і створення на їхній основі відповідального, незалежного і концептуального уряду, який орієнтувався б на більш – менш стабільну парламентську більшість. Головним завданням цієї стратегії залишається закладення підвалин громадянського суспільства шляхом активізації енергії громадян у напрямку вироблення навичок соціально-політичного самозахисту від будь-якого державно-адміністративного чи корпоративного свавілля.

На механізм функціонування принципу альтернативності у процесі модернізації української політичної системи значно впливають політичні та соціокультурні чинники історичного розвитку України. Передусім це пострадянське минуле: зіткнення та конфлікти у визначенні генерального напрямку розвитку країни. Хоча останні вибори та парламентські події свідчать про домінування загальноєвропейського шляху розвитку. Іншим

структурним тиском є трансформаційні процеси: стратифікаційне розшарування населення, приватизаційні моменти, енерго-продовольчі проблеми, ринок робочої сили, безробіття, антагонізми й протистояння (видимі й латентні). Слід враховувати територіально-демографічну ситуацію, а саме – відмінності в поглядах на напрям державної політики між сходом і заходом, специфіку Кримської автономії. Не менш важливим структурним тиском є соціально-економічні та політичні взаємовідносини з Росією. Актуальними питаннями залишаються питання мовно-культурного, економічного характеру та військової безпеки.

Цілеспрямоване здійснення соціально-політичних перетворень на сучасному етапі модернізації України передбачає глибоке вивчення історичного процесу в умовах попередніх трансформацій з акцентуванням на таких питаннях: конструктивної чи деструктивної ролі свідомості та волі людей, різноманітних культурних, ментальних чинників; специфіки розвитку українського соціуму як особливого суб'єкта історії; ступеня впливу геополітичних та інституціональних особливостей певних історичних періодів; намагань подолання стихійності розвитку, встановлення контролю над суспільним життям; рівня розвитку самосвідомості, якості та змістовного наповнення витвореного історичною пам'яттю, колективною свідомістю ідеалу досконалого суспільства.

Модернізація України має багатовекторне спрямування і вміщує:

державотворчий вектор руху з нульової відмітки (йдеться про відсутність до початку 90-х років повноцінної державності сучасного типу);

суспільно-орієнтований, націлений на всебічно-відображене використання світового модернізаційного досвіду вдосконалення суспільства;

соціокультурний, що передбачає пошуки власного шляху соціального розвитку на основі збереження традиційних цінностей та вибору найбільш прийнятних для даної модернізаційної моделі елементів існуючих у сучасному світі структур, систем і цінностей [236, С. 411-412].

Ідейно-політичний плюралізм, який склався за останні роки в українському суспільстві, де співіснують інколи діаметрально протилежні за своїм світобаченням і спрямованістю системи, є показником того, що воно поступово трансформується із тоталітарного суспільства у демократичне. Тому одна з основних цілей українських реформ полягає у врахуванні усіх альтернативних варіантів для розбудови громадянського суспільства.

На початку XXI ст. Україна одержала шанс не лише відійти від традиційності у розумінні відставання від магістрального шляху цивілізаційного розвитку, а й відшукати власне місце у межах постсучасного суспільства, основні параметри якого сформувалися в розвинених країнах світу.

У даному контексті здійснений теоретичний аналіз основ принципу альтернативності як методологічного компоненту політичного прогнозування є чинником, який обумовлює та детермінує подальші практичні дослідження у проблемах модернізації Української політичної системи.

* * *

Таким чином, змістовим альтернативним полем політики – є сукупність її цілей та засобів, завдань, інтересів та проблем, що вимагають адекватного аналізу та вирішення на світовому, регіональному та національному рівнях. Політична альтернатива виступає як система варіантів наукового перетворення політичної та соціальної систем.

Визначальними складовими, які формують зміст принципу альтернативності, є: націленість логічного аналізу і кінцевий результат дослідження та їх реалізація; використання досвіду проведених досліджень, інформації, матеріалу, які стосуються проблеми; обґрунтування всіх елементів та процедур дослідження; гнучкість висновків, які допускають можливість уточнення позицій.

До провідних методологічних презумпцій принципу альтернативності належать: невизначеність майбутнього, що відповідає новій науковій картині світу, яка пов'язана з критикою класичного детермінізму та відкриттям стохастичних процесів; біфуркація – подвоєння протікання тих або інших процесів, що досягли визначеної критичної величини, після якої однозначна залежність між минулим та майбутнім станом системи втрачається; дискретність простору-часу, що означає, що у точках біфуркації створюються передумови якісно нових станів, які прогнозують якісно нове майбутнє. Це передбачає те, що механічні екстраполяції наявних тенденцій є некоректними і не можуть слугувати базисом для довготривалих прогнозів.

Основне завдання практичної реалізації принципу альтернативності полягає у відокремленні здійснених варіантів розвитку від варіантів, які за умов, що склалися і передбачалися, не можуть бути реалізовані. Такий підхід припускає розрізнення окремих альтернатив за вірогідністю їх практичної реалізації. Акцентуємо на те, що кожній альтернативі розвитку політичного процесу відповідає особлива сукупність проблем, які потрібно враховувати у процесі прогнозування.

До визначальних функцій принципу альтернативності належать: пошук та обґрунтування тих варіантів розвитку, які не можуть бути реалізованими; відмежованість здійснених варіантів від уточнених; аналіз

зв'язку між модернізацією конкретної політичної системи і міжнародним політичним розвитком.

Форми прояву принципу альтернативності класифікуються за декількома параметрами: за морфологічною досконалістю; за траєкторією векторів розвитку у точці біфуркації; залежно від соціальних силових полів тригера; за соціокультурним підходом; за технологією побудови та типом прогновної задачі.

Формою існування принципу альтернативності як аксіологічної та онтологічної категорії є внутрішня організація впорядкованої взаємодії учасників політичного процесу у певних просторово-часових вимірах, що функціонує на основі інформаційних процесів, тобто формує взаємодію регулюючої та регульованої підсистем. Результативність, ефективність і якість прояву принципу альтернативності у процесі політичної реформації досягається за умови дотримання певної послідовності дій, як теоретичного характеру, так і практичної реалізації. Для цього необхідним є структурування етапності здійснення окремих операцій, пов'язаних зі збиранням, зберіганням, обробкою, аналізом інформації та забезпеченням нею складових підрозділів політичного процесу.

До числа найважливіших теоретичних складових принципу альтернативності належать: абсолютний пріоритет кінцевої (глобальної) мети; інтегральний підхід до розгляду системи як цілого і як сукупності частин (елементів); розгляд будь-якої частини спільно з її зв'язками, оточенням; виділення модулів у системі і розгляд останньої як сукупності варіативних модулів; введення ієрархії елементів та / або їх ранжування; можлива змінюваність системи, здатність до розвитку, розширення, накопичення інформації; поєднання у застосовуваних рішеннях та управлінні централізації та децентралізації; урахування можливості невизначеностей і випадковостей у системі.

Центральною процедурою у принципі альтернативності є побудова узагальненої моделі, що відображає всі чинники і зв'язки реальної політичної ситуації, які можуть проявитися у процесі здійснення рішення. Отримана модель досліджується з метою висвітлення близькості результату тієї чи іншої з альтернативних дій до бажаного, порівняльних затрат ресурсів щодо кожного з варіантів, ступеня чутливості системи до різних зовнішніх впливів.

Складові принципу альтернативності мають високий ступінь загальності, тобто відображають відношення, що значною мірою абстраговані від конкретного змісту прикладних проблем. Для будь-якої конкретної системи дані категорії мають бути локалізовані та інтерпретовані відповідно до умов їх застосування.

Політична альтернатива формує моделі, ідеальні зразки, на основі яких коректується і закладається політичний курс, визначаються сили економічного розвитку держави. Розробка альтернативної моделі

відбувається за визначеним алгоритмом:

пропедевтичний – уявлення об'єкту як системи, характеристика прогнозного фону; розробка принципів оптимізації подальшого опису об'єкту; проведення уявного зіставлення досліджуваного явища зі схожими явищами, з метою виявлення аналогій;

визначення обмежень, що впливають на прийняття рішення, їх аналітична оцінка та прогнозування можливих наслідків;

виявлення та структурування реалістичних альтернатив розв'язання проблеми;

оцінка альтернатив з визначенням їхніх переваг, недоліків і можливих наслідків (для зіставлення рішень використовують стандарти (якісні і кількісні критерії прийняття рішень));

вибір альтернатив на основі їх виваженості та оцінки на засадах вичерпної раціональності (вичерпна раціональність – це стиль визначення політики, що базується на науковій оцінці альтернативних дій і забезпечує максимальну соціальну користь; передбачає процедуру проведення всебічного аналізу проблеми від точки біфуркації).

Технологія реалізації політичної альтернативи передбачає виконання послідовних процедур:

діагностичне цілепокладання: діагноз; формування “дерева цілей” і кінцевої мети, що закладається; стратегія дії; конкретні завдання;

затвердження рішення: виявлення проблемної ситуації – моделювання варіантів дії – прогнозне проектування моделі – вибір оптимального варіанту – прийняття рішення;

організація соціальної дії: розподіл завдань між виконавцями; правове, кадрове; ідеологічне забезпечення; координація і регулювання процесу виконання; контроль;

аналіз результатів: зіставлення запланованих і досягнутих результатів; виявлення нових проблемних ситуацій; початкове формування нової мети (“дерева цілей”).

Специфіка соціально-політичного розвитку України полягає: у домінуванні як основного суб'єкта модернізації владно-бюрократичної верхівки; у залежності суспільної системи від інших національних традицій, ментальності та конкретних потреб українського суспільства, морально-культурних цінностей, ідеологічних схем тощо.

Визначальний вплив на генезис політичної системи України здійснює синдром модернізації як суперечність між процесом диференціації, вимогами рівності та здатністю політичної системи до інтеграції.

У контексті означеної проблеми важливими для українського суспільства є пошук ефективних способів переходу від традиційного суспільства до раціонального, пом'якшення вірогідного зіткнення старих, традиційних для даної національної політичної культури, цінностей і норм політичного життя з новими модернізованими інститутами. У

даному контексті слід уважно поставитись до альтернатив формування політичного режиму, зорієнтованого на витворення стилю соціально-політичного життя, відповідного запитам і внутрішнім потребам українського суспільства.

У процесі модернізації політичної системи України доцільним є співіснування декількох типів політичних альтернатив:

песимістичний, такий, що характеризується загостренням політичного протиборства, руйнуванням єдиного економічного і соціального простору, скороченням і якісним погіршенням наукового, культурного потенціалу і т.д., що стане джерелом потрясінь і нестійкого розвитку як для самої України, так і всієї світової спільноти;

трансформаційний, орієнтований на стандарти та ідеали споживчого суспільства, з можливою дезинтеграцією країни і несвоєчасним відтворенням соціально-економічних, політичних та інших технологій провідних країн Заходу; тим самим Україна приречена на інтеграцію у цивілізаційний процес в другому і третьому ешелоні, втративши статус провідної держави;

оптимістичний, пов'язаний з реалізацією політики стабільного і стійкого розвитку, провідної ролі держави і центристських політичних сил, на основі багатокладної соціально орієнтованої економіки.

Траєкторія розвитку українського суспільства перебуває у межах вказаних сценаріїв і багато в чому залежить від моделі політичної модернізації, вибраної сучасними політологами і політиками.

До специфічних особливостей прояву принципу альтернативності у модернізації української державної системи відносимо: співіснування різних альтернативних ідеалів та стереотипів мислення, що зумовлено соціокультурним та історичним розвитком держави; аксіологічний дискурс, тобто проблемність визначення альтернативної ідеологічної системи, що здатна виконати функцію інтеграції суспільства, поза врахуванням домінуючих у масовій свідомості цінностей; необхідність реалізації комплексного інтегративного підходу до проблеми вибору та структурування альтернативних демократичних інститутів і відносин в Україні; геополітичний аспект (альтернативи політичної модернізації в умовах історичних та етнокультурних регіонів України); особливості перехідної політичної системи України.

Серед визначальних тенденцій оптимізації української політичної системи з врахуванням механізму дії альтернативності відзначимо: наявність варіативних ідеологій і необхідність вироблення інноваційна ідеології, що враховує альтернативність розвитку за різними схемами; необхідність формування аполітичної системи державотворення; вирішення проблеми співвідношення національної ідеї та політичних ідеологій, що акцентують увагу на тих чи інших зрізах суспільного буття.

На механізм функціонування принципу альтернативності у процесі

модернізації української політичної системи значно впливають соціально-економічні чинники історичного розвитку України: зіткнення у визначенні генерального напрямку розвитку країни; трансформаційні суспільні процеси в Україні; територіальна, демографічна ситуація; соціально-економічні та політичні взаємовідносини з сусідніми державами; етноконфесіональні, мовні, етнокультурні проблеми тощо. Таким чином, консолідуючою, нормативною моделлю суспільного устрою України має бути інноваційна ідеологія, що розробляється з урахуванням альтернатив політичного розвитку країни. Виходячи з геополітичного розташування України—“Схід-Захід”, доцільно взяти із Заходу сформовані і притаманні йому демократичні цінності, а зі Сходу—консервативні. Синтез політичних альтернатив передбачає збереження минулого і необхідність формування конструктивного майбутнього.

Майбутнє України тісно пов'язане із подальшим поглибленням стабілізаційних процесів, забезпеченням сталої позитивної динаміки основних економічних показників, прискореного вирішення соціальних і духовних проблем, поступового зниження рівня конфліктного потенціалу у суспільстві. Нове розуміння проблем детермінації та індетермінації, нелінійності, уявлення про еволюцію як чергування процесів хаосу і порядку, варіативність та інші положення синергетичної парадигми відкривають нові перспективні можливості для систематичного пошуку, виявлення та ефективного впровадження загальних механізмів принципу альтернативності у модернізації політичної системи України, сприятиме змінам у свідомості людей, формуванню в них усвідомлено-раціонального поєднання гармонії природи, людини і соціуму

Висновки до другої частини

На сучасну пору в понятті *суспільство* виокремлюють насамперед два аспекти – *структуру* та *зміни (динаміку)* соціуму. Сучасна соціальна філософія структурує чотири найголовніші характеристики суспільства: *самодіяльність, самоорганізацію, саморозвиток, самодостатність*. Якщо самодіяльність, самоорганізація та саморозвиток тією чи іншою мірою притаманні не лише суспільству загалом, а і його окремим частинам (елементам, підсистемам), то самодостатність є характеристикою суспільства загалом: жодна із підсистем не може вважатися самодостатньою, лише сукупність усіх видів діяльності, всі взяті разом соціальні групи й інститути (сім'я, освіта, економіка, політика і т.ін.) генерують суспільство як самодостатню систему.

Принцип розвитку має універсальний і всезагальний характер. Він притаманний не лише буттєвості природи, а й цілком поширюється на соціальну дійсність. Втім, його характер, а також параметри інтенсивності та спрямованості коливаються в доволі широкому емпіричному діапазоні. Для позначення відмінностей динаміки розвитку соціальних об'єктів соціальна наука послуговується поняттями “соціальна динаміка”, “соціальні зміни”, “соціальний розвиток”, “соціальний прогрес”, “соціальний регрес” і т.п.

Випадковість вважається такою в тому разі, якщо неможливо з'ясувати її природу, виявити алгоритм дії і окреслити причинно-наслідкові закономірності функціонування – інакше кажучи, коли вона не підлягає інтелектуальному “прирученню”. Та тільки-но ми усвідомлюємо її природу, послідовність та причинно-наслідковий зв'язок її генезису, ледь набуваємо здатності її моделювати і відтворювати за нашим бажанням, як випадковість перестає бути випадковістю.

За великим рахунком, у соціальному бутті відсутні випадковості в класичному розумінні цього терміну – інша річ, що значна частина закономірностей опосередкована великим масивом факторів, дослідження, аналіз і синтез яких потребують великих зусиль та істотного часового ресурсу. Втім, закономірність від цього не перестає бути закономірністю – з одним лише застереженням, що йдеться про закономірність-у-собі, котру, зрештою, цілком можливо перевести в номінацію закономірність-для-нас.

За аналогією з біологією, дослідники суспільства часто вживають терміни *онтогенетичного* та *філогенетичного* процесів – щоправда, зазвичай подаючи значущість одного з процесів у гіпертрофованому вигляді. Як відомо, *онтогенез* передбачає розвиток суб'єкта дослідження за

рахунок вроджених механізмів, іманентно притаманних на генетичному рівні. *Філогенез*, навпаки, нівелює вплив природних чинників, надаючи домінантного значення факторам еволюції та впливам навколишнього середовища. Зведення “карти життя” суб'єкта виключно до філогенезу чи онтогенезу навіть у біології вважається некоректним, оскільки кожен тип флори та фауни в своєму життєвому циклі обумовлений як природними (вродженими), так і еволюційними (набутими) чинниками. Спочатку превалюють одні детермінанти, потім інші, однак загалом життєвий цикл є сукупністю, взаємопотенціюючим поєднанням як онтогенетичних, так і філогенетичних факторів.

На рівні соціуму абсолютизація одного з типів генезису є тим більш некоректною, оскільки буття суспільних суб'єктів значно очевидніше, ніж у біології, зумовлене комплексом як онтогенетичних, так і філогенетичних аспектів. У роботі “Згубна самовпевненість” Фрідріх Хайек писав: поняття *мораль* набуває структурованого смислу лише в тому разі, якщо його протиставити, з одного боку, імпульсивній і нерелективній поведінці, а з другого – раціональному розрахунку. Наведений методологічний принцип цілком підлягає поширенню і на аналіз суспільства в контексті онтогенетичних та філогенетичних чинників становлення. Треба лишень зробити застереження: термін *протиставлення* слід розуміти в сенсі *підлеглості*, а не *заперечення*. Інакше кажучи, нема підстав стверджувати, що в своєму становленні суспільство детерміноване *або* онто-, *або* філогенетичними аспектами. Це також не означає, нібито на розвиток суспільства не мають впливу ні онто-, ні філогенетичні чинники. Це означає тільки те, що суспільство є результатом сукупної дії як онто-, так і філогенетичних факторів.

Гносеологічний аналіз такого складного явища як спадкоємність допоміг створити цілісне уявлення про природу, сутність, зміст, форми та особливості прояву принципу спадкоємності на різних етапах розвитку політичних систем.

По-перше, доведено, що спадкоємність – це об'єктивно існуючий нескінчений космологічний зв'язок не тільки у горизонті біологічних але й функціональних систем, що утворюють ноосоціогенез. В політичних системах спадкоємність визначено як об'єктивний зв'язок між етапами її розвитку, що забезпечує збереження, селекцію та передачу змісту культурологічного ядра системи на новий рівень. Доведено робочу гіпотезу про те, що принцип спадкоємності забезпечує політичні системи субстанційним матеріалом з якого вибудовується її морфологія і формуються онтологічні, функціональні, аксіологічні, нормативні характеристики на основі запозичення та утримання цінностей спадкового інваріанту.

По-друге, ретроспективний аналіз явища спадкоємності у політичній сфері показав, що інтеграція знань про дане явище у теоретичну спадщину

сучасної соціогуманітарної науки відбулося на основі вивчення специфіки проявів законів та закономірностей біологічної науки, що дістали подальшого розвитку в працях органіцистів, соціал-дарвіністів, еволюціоністів та прихильників цивілізаційної концепції.

По-третє, позитивні наслідки роботи забезпечила інструментальна база дослідження, до комплексу якої було включено як традиційні підходи і принципи, так і методи, що добре себе зарекомендували у ході дослідження політологічних явищ та систем. Провідним методом дослідження визнано сходження від абстрактного до конкретного, завдяки якому автор “приміря” закони і закономірності, що позитивно зарекомендували себе у сфері біологічних організмів до організмів соціального походження.

По-четверте, встановлено, що явище спадкоємності у царині політичного буття за своєю природою є ціннісно-смісловим, сутність якого полягає у забезпеченні цілісності і сталого розвитку конкретної політичної системи шляхом відтворення, збереження та передачі культурологічного ядра, покладеного нацією – державотворцем у її основу. Зміст принципу спадкоємності подано як сукупність трьох типів самовідтворювальних процесів (згортання застарілих сегментів; трансформації і постійної реновації існуючих ціннісно-сміслових детермінант; створення підстави для синтезу якісно нової системи цінностей у просторі майбутнього розвитку. Наявність розмаїття форм його прояву у політичному житті сучасного світу класифіковані за декількома критеріями; наявність закономірностей у його функціонуванні і розвитку у внутрішньому і зовнішньому дискурсах.

По-п’яте, результатом аналізу структури культурологічного ядра політичної системи стало створення евристичної трьохрівневої моделі культурологічного ядра, що забезпечує спадковість у політичній сфері. Теоретично доведено, що завдяки існуванню специфічних каналів взаємозв’язку, по яких циркулює генотипічна і фенотипічна інформація, забезпечується стає функціонування політичного цілого. Наведено місце і роль фенотипічної інформації у збереженні і трансформації культурологічного ядра. Завершенням стало виявлення закономірностей дії принципу спадкоємності та відтворення специфіки еволюційного і революційного розвитку політичних систем у дискурсі процесів і продуктів та алгоритму функціонування принципу спадкоємності.

По-шосте, порівняльний аналіз історичних форм правління та структури державного апарату, панівної ідеології та домінуючих цінностей політичних систем аграрного, індустріального та інформаційного суспільств, виявив що особливість інформаційної доби полягає у злитті спадкового ядра з політичною системою, яке після цього не перестане існувати, а лише змінює характер і силу впливу на суспільство за умови переходу світової спільноти до інформаційної або ціннісно-сміислової єдності соціального життя.

По-сьоме, праксеологічний аналіз стану політичної системи України підтвердив дієвість запропонованих результатів і вказав, що (незважаючи на постійне примусове насадження цінностей з боку політичних систем країн-загарбників і гальмуванням процесів поповнення та фільтрації джерела іманентного розвитку) українська політична система у загально цивілізаційному русі до інформаційної фази розвитку світової спільноти може інтегруватись на основі крос-культурної комунікації, що веде до оновленого загальнополітичного простору і набуття політичними структурами сталого розвитку у сучасному глобалізованому світі.

Таким чином, принцип спадкоємності у розвитку політичних систем виявився потужним предметом пізнання оволодіння яким по-новому висвітлює життєдіяльність і перспективи розвитку політичної сфери сучасного суспільства, а по-друге, вивчення і застосування на практиці одного з трьох провідних принципів розвитку біологічних організмів до функціональних соціальних систем є не тільки можливим але й корисним, оскільки висвітлює функціональні системи зовсім у іншому, непередбачуваному ракурсі. У той же час відтворення прояв даного принципу у життєдіяльності політичних систем збагачує наші знання про його атрибутивні властивості і структурно-функціональні можливості у сфері сучасного політичного буття. Крім того, вимагає негайного вивчення прояву інших двох законів (принципів) розвитку біологічних систем, а саме: мінливості і добору у політичній сфері та їх цілісність як синергетичних джерел саморозгортання політичного життя сучасної світової спільноти.

Проблема змінності соціального буття має своє вирішення в соціології, а саме в теорії соціальної зміни (О. Конт, Е. Дюргейм, П. Сорокін, Дж. Александер, Д. Форестер, П. Штомпка, Д. Іванова, І. Предборська, А. Бутенко, А. Шкреба, Б. Полюшев та ін.). Центральним поняттям цієї теорії є поняття “соціальна зміна”. Мінливість – це принцип, котрий обумовлює пластичність соціальних форм, як механізм оновлення структури, саморозгортання атрибутивних властивостей, модифікації поведінки соціальних систем, шляхом набуття якісно нових станів існуючими морфологічними структурами і проявляється через різноманіття форм існування. Мінливість також розглядається як механізм встановлення позитивної кореляції між наявним станом системи і змінами в оточенні з метою подальшого еволюційного розвитку;

В роботі обґрунтована доцільність використання біологічного терміну “мінливість” для аналізу соціальної динаміки шляхом вивчення проявів мінливості на різних рівнях буття і порівняльного аналізу систем різної природи (біологічної і соціальної). Проаналізована інтерпретація мінливості у філософських, природничих, біологічних, психологічних та соціальних науках. В фізиці підтвердженням мінливості, на погляд автора, є самий фундаментальний закон – закон збереження і перетворення енергії.

Він є уособленням діалектики мінливості і постійності. В хімії мінливість виглядає як процес перетворення речовин в інші (за складом та будовою) речовини. Для біологічної науки, а точніше теорії еволюції мінливість є однією з центральних категорій і позначає загальну властивість організмів набувати нових рис і властивостей, задля пристосування до нового оточення. Аналогом пристосування в психології є процес соціалізації як адаптації людини до існуючих соціальних реалій. На рівні суб'єкту мінливість проявляє себе як складний механізм соціалізації, результатом якого є перетворення структур свідомості. В соціології мінливість представлена “теорією соціальної зміни”. В рамках даної теорії зміна розуміється як процес або результат переходу соціальної системи від старої структурної впорядкованості до нової. Доведено, що категорія “мінливість”, існує у вигляді понятійного поля, що виражається через низку термінів: “зміна”, “динаміка”, “розвиток”;

В ході аналізу дії мінливості на неорганічному, органічному, соціальному рівнях буття, а також на рівні людської свідомості, автором зазначено, що мінливість може розумітись як процес, як властивість (атрибут), як продукт і як механізм. Як процес мінливість включає всю сукупність змін, перетворень, які відбуваються з об'єктом, явищем системою. Як атрибут вона репрезентує універсальну здатність буття набувати нових форм. Як продукт представляє існуючу різноманітність буття і відображується в понятті “зміна”, що в свою чергу є результатом процесу мінливості. І, врешті, як механізм мінливість розуміється у пристосуванні організму (біологічного, соціального) до змінних умов існування і забезпечення життєздатності.

Запропонована класифікація проявів мінливості була підкріплена історичним аналізом поглядів на даний феномен, в ході якого виявлено, що для переважної більшості розглянутих течій та напрямків характерним є констатація факту обов'язкової наявності мінливості для всіх існуючих об'єктів, феноменів, а також намагання віднайти певні закономірності і напрямки здійснення змін. Хоча теоретично, в більшості концепцій, мінливість трактується як прогрес, оскільки вона за своєю природою спрямована на оновлення і вдосконалення, несподівані зміни поширюють невідомість і сприймаються людиною як негативні.

Порівняльний аналіз явища мінливості біологічних систем з соціальними дав змогу виявити принципову схожість мінливості живого організму і соціальної системи. Як в біологічній так і в соціальній системі мінливість виступає як властивість, продукт, процес і механізм. Форми соціальної мінливості – поверхова і глибинна аналогічні до фенотипічної і генотипічної мінливості в живій природі, і відображують глибину і спадковість в реалізації змін. Існування та еволюція біологічної системи зумовлена її спадковим ядром, що міститься в генетичному коді, який є структурною матрицею, котра функціонально спрямовує всі процеси, в

тому числі і мінливість організму. Вона створює генетичні заборони на фенотипічну мінливість, тому реалізовується єдиний генетично дозволений варіант зміни. Генетична мінливість носить випадковий характер, але ця випадковість обмежується зовнішніми чинниками – природним добором. Відбір існуючих варіантів мінливості здійснюється за законом збереження енергії – реалізується найменш енерговитратна альтернатива.

Доведено, що аналогом генотипу в соціальній системі є культурологічна матриця або ціннісне ядро, що теж регулює життєдіяльність суспільства, визначає його цілісність, впорядкованість і забезпечує відтворення основних властивостей і параметрів у часі. Ціннісне ядро також детермінує соціальну мінливість, встановлюючи певні “обмеження” (табу, релігійні догмати, моральні норми, право), дотримання яких гарантується силою примусу. Обмеження, які накладаються на поверхову мінливість (стиль, мода, захоплення) проявляються через дію індивідуальної, експертної або суспільної критики.

І в біологічній, і в соціальній системі провідна роль мінливості полягає в формуванні адекватної відповіді організму (суспільства) на виклики середовища шляхом якісних змін з метою пристосування і подальшої еволюції. В обох видах систем при здійсненні механізму мінливості наявний “ефект затягування” – докорінні зміни відбувається тільки в разі загострення протиріччя між системою і середовищем до останньої межі, коли не існує іншого вибору, окрім як змінитись і пристосуватись.

Суттєва різниця полягає в наявності соціального суб’єкта, активність якого веде до штучних реформаторських перетворень, у різній природі детермінації змін (речовинній і діяльнісній), наявністю різного рівня ступенів свободи (перевага належить соціальним системам).

Визначена специфіка прояву принципу мінливості в соціальній сфері, а саме встановлено: ціннісно-смилова природа явища; сутність визначена як пристосування, оновлення та розвиток соціальних систем шляхом встановлення позитивного зворотного зв’язку з внутрішнім і зовнішнім середовищем; зміст подано через розкриття проявів мінливості як властивості, процесу, механізму та результату; функції класифіковані залежно від ролі мінливості в розвитку соціальних систем, а саме: адаптивна, інновативна, дестабілізуюча; наявність форм її проявлення в соціальному житті, що класифіковані за декількома критеріями: за глибиною і темпом перетворень, виокремлено глибинну і поверхову мінливість; за результатом – амбівалентну, негативну і позитивну відносно стану соціальної системи;

Розкрито морфологію явища і побудовано трирівневу модель соціальної мінливості: 1-й рівень включає характеристики, що визначають людство як природну цілісність, котра невіддільна простору й часу, перебуває у синкретному стані як сукупність архетипів, символів, принципів світопорядку; 2-й рівень характеризує мінливість у

просторовому дискурсі як глибинне явище, що утримує культурологічне ядро і детермінує саморозгортання будь-якої соціальної системи, складається з ціннісно-сміслових одиниць, притаманних різним типам цивілізацій, утворює їх унікальну культуру; 3-й рівень віддзеркалює поверхневу мінливість, тобто плинну у часовому вимірі, компоненти якої змінюються порівняно швидко і визначають конкретний історичний етап розвитку певного суспільства (стиль, мода та захоплення); доведено, що завдяки активізації поверхневої мінливості відбуваються функціональні зміни в суспільстві, а завдяки глибинній – кардинальні структурні перетворення соціального світу, що знаходяться в дискурсі загальноєволюційного руху світової спільноти.

Відтворено специфіку динаміки мінливості як механізму саморозгортання соціального світу, іманентною метою якого є локалізація найактуальнішого для системи шляху еволюції, що, з одного боку, відповідає її внутрішньому змісту, з другого – мінімізації затрат енергії на структурно-функціональні перебудови; складається з п'яти послідовних стадій: 1) тиск на систему імпульсів внутрішнього і зовнішнього середовища; 2) оцінка імпульсів, що мають загрозливу енергетику для цілісності системи; 3) реакція системи на імпульс (зворотній зв'язок); 4) вибір системою майбутнього стану (точка біфуркації); 5) реалізація одного з трьох сценаріїв: досягнення нової впорядкованості, відтворення існуючого порядку, входження у затяжний хаос з можливою руйнацією. Відтворено основні синергетичні закономірності мінливості соціальних систем: модифікація соціальних систем відбувається за найменшим енергозатратним напрямом; траєкторія мінливості детермінується змістом культурологічного ядра системи, в якому закладено її минуле, сьогодення і майбутнє; соціальний суб'єкт при узгодженні управлінської діяльності держави і громадянського суспільства з внутрішнім рухом системи виступає каталізатором цілераціональних змін, у протилежному випадку – інгібітором, тобто гальмує їх розвиток.

Розглянуто гомеостаз, гомеорез, гомеоклаз як природний результат (продукт) функціонування мінливості в соціальному просторі: гомеостаз є продуктом амбівалентної мінливості, яка консервує існуючий стан системи незалежно від напрямку її саморозгортання; гомеорез є продуктом позитивної мінливості, що супроводжується інноваційним розвитком структури зі збагаченням її функціональних можливостей (прогрес); гомеоклаз є результатом негативної мінливості, що призводить до руйнівної мутації з ознаками функціональних розладів, деформації структурних елементів, нарощування соціального хаосу (регрес).

Заключним моментом дослідження є застосування теоретичних розробок, отриманих в ході вивчення феномену мінливості, для аналізу перехідного суспільства на прикладі України. Праксеологічний аналіз перехідного процесу в Україні викрив: у ретроспективному аспекті

відсутність фундаментальних досліджень у даній галузі; у морфологічному – відсутність цілісності, структурованості і кореляції між елементами культурологічного ядра, що історично обумовлено межовим положенням країни між двома антропогенними зонами – Заходом і Сходом, що призводить до уповільненого формування громадянського суспільства на засадах загальноцивілізаційних цінностей з причини певних ментальних заборон (клановість, спотворене сприйняття влади, пасивність, відвернутість від майбутнього і зосередження тільки на сьогоденні, прагнення до швидкої наживи, декларативна майнова рівність), високим рівнем конфронтації політичних сил та ін.; у функціональному аспекті – надмірну залежність українського соціуму від поверхневого рівня культурологічного ядра, у якому змішалися ціннісно-сміслові поля Сходу і Заходу, що гальмують процес мінливості через довготривале співіснування з ортодоксальним російським етносом. Сьогодення окреслюється вестернізацією культурологічної сфери, об'єктивною віртуалізацією свідомості пересічного українця, глобалізацією, безперервними інформаційними та психологічними війнами, колонізацією окремими країнами сучасного інформаційного простору, який породжує ризики у соціальному розвитку країни в майбутньому, запобігання якому, вбачається у модернізації національної системи цінностей через крос-культурну комунікацію та інтегрування в загальноцивілізаційний рух на принципах багатомовності, толерантності, космополітизму.

Дослідження проблеми принципу альтернативності у модернізації політичних систем перебуває у маргінальній зоні політології. Поняття “альтернативність” визначається самим функціональним станом суспільства, яке сукупністю власних параметральних характеристик обумовлює виникнення і визрівання варіативних шляхів суспільно-політичного розвитку. Принцип альтернативності разом з іншими методологічними принципами (системності прогнозування, безперервності, верифікації) складає основу політичного прогнозування і пов'язаний з можливістю розвитку політичного життя і його окремих ланок за різними траєкторіями, за умов різних взаємозв'язків і структурних відносин. Основне завдання практичної реалізації принципу альтернативності полягає у відокремленні здійснених варіантів розвитку від варіантів, які за умов, що склалися і передбачалися, не можуть бути реалізовані. Це припускає розрізнення окремих альтернатив за вірогідністю їх практичної реалізації.

У методологічній системі “принцип – закономірність – закон”, політична альтернативність детермінує функціонування наступних політологічних законів: закон залежності альтернативного прогнозу від його інформаційної бази; закон залежності вірогідності прогнозу від кількості прогнозних альтернатив; закон наростання тимчасової незалежності майбутнього від минулого; закон залежності ефективності альтернативи від

умов її верифікації.

Принцип альтернативності реалізується через конкретні методи науково-прогностичних досліджень (загальнонаукові та спеціальні). Вибір того або іншого методу прогнозування політичних процесів, подій залежить від цільового угруповання прогнозів, від його термінів і часу на розробку. Водночас, принцип політичної альтернативності характеризується значною процедурною гнучкістю. Це проявляється у здатності до ефективної взаємодії з іншими принципами і методами прогнозування і планування – як формалізованими, так і інтуїтивними, у поліфункціональності способів його використання в політичній прогностиці, у пристосованості методичного апарату до різних умов і задач. Означена категорія здатна бути носієм синтетичної функції, організуючим та інтегруючим базисом для комплексних прогнозно-політичних досліджень. Необхідність застосування принципу комплексного альтернативного підходу до вивчення і передбачення розвитку політичних процесів викликана особливостями політичної сфери життя суспільства, з його складністю, багатомірністю, суперечливістю і полідетерміністичністю. Дослідження політичних процесів з урахуванням принципу альтернативності виступає як проектно-прогнозна або прогнозно-планова методика.

Аналіз та систематизація політологічних джерел свідчать про те, що до провідних методологічних презумпцій, що формують сутність принципу альтернативності належать: невизначеність майбутнього; біфуркація; дискретність простору-часу. До якісних критеріїв концепту політичної альтернативності належать такі: дієвість, адекватність, ефективність, політична здійсненність, прийнятність, комунікабельність, доречність, відповідність прагненням суспільства, придатність для адміністрування, справедливість.

Визначальні функції принципу альтернативності полягають у: пошуку та аналітичному обґрунтуванні тих варіантів політичного розвитку, які не можуть бути реалізованими; відмежованості здійснених варіантів політики від уточнених; аналізі зв'язку між модернізацією конкретної політичної системи і міжнародним політичним розвитком. До інших глобальних функцій принципу альтернативності належать: оцінка можливих майбутніх змін, пов'язаних з проблемами світової зовнішньої політики; озброєння людства та політичних еліт новими знаннями, необхідними для побудови управлінських сценаріїв, політичної експертизи та розробки сприятливих альтернатив.

Комплексне дослідження проблеми засвідчує, що форми прояву принципу альтернативності класифікуються за декількома параметрами. За морфологічною досконалістю – сутнісна, функціональна, онтологічна, логічна, субстанціональна, номенологічна, суб'єктивована, об'єктивована, фізична. За траєкторією векторів розвитку у точці біфуркації: проста

(пряма, висхідна, низхідна, діагональна); складна (крива, циклічна, спіралеподібна). Залежно від соціальних силових полів тригера: моноцентрична–поліцентрична; пошукова–нормативна. За соціокультурним підходом: форма програми, що задається культурною традицією (стереотипами та архетипами культури); форма моральної та естетичної реакції на крайнощі існуючої ситуації. За технологією побудови та типом прогнозу задачі – “есе”; “аналітична форма”; “формалізована альтернатива”. Формою існування принципу альтернативності як аксіологічної та онтологічної категорії є внутрішня організація впорядкованої взаємодії учасників політичного процесу у певних просторово-часових вимірах. Така організація функціонує утворює упорядковану взаємодію регулюючої та регульованої підсистем.

Слід вказати, що принцип альтернативності є гарантом побудови евристичної моделі, яка відображає всі чинники і зв'язки реальної політичної ситуації, які можуть проявитися у процесі здійснення конкретного рішення. Отримана модель досліджується з метою висвітлення близькості результату тієї чи іншої з альтернативних дій до бажаного, порівняльних затрат ресурсів щодо кожного з варіантів, ступеня чутливості системи до різних зовнішніх впливів. Складові принципу альтернативності мають високий ступінь загальності, тобто відображають відношення, що значною мірою абстраговані від конкретного змісту прикладних проблем. Для будь-якої окремої системи дані категорії мають бути належно локалізовані та інтерпретовані.

Характеризуючи особливості науково-політологічної спадщини вітчизняних та зарубіжних авторів, ми зазначаємо, що алгоритм раціонального розв'язання проблеми з урахуванням принципу альтернативності складається з декількох послідовних етапів. На першому етапі слід діагностувати проблему, що склалася та виявити причини її виникнення. На другому етапі визначаються обмеження, що впливають на прийняття рішення, здійснюється їх аналітична оцінка та прогнозуються можливі наслідки. На третьому етапі виявляються реалістичні альтернативи розв'язання проблеми. На четвертому етапі проводиться аналітична критеріальна оцінка альтернатив. На п'ятому етапі здійснюється вибір альтернатив на основі їх виваженості та оцінки з урахуванням вичерпної раціональності. Вичерпна раціональність передбачає та детермінує процедуру проведення всебічного аналізу проблеми від точки біфуркації.

Здійснений науковий аналіз засвідчує, що орієнтуючись на принцип альтернативності можна прискорити реалізацію мети і завдань політичної модернізації. Проте, слід пам'ятати, що у палітрі політичних альтернатив константою виступає національна специфіка держави, зокрема, України: історико-культурна та цивілізаційна своєрідність, економічна структура, національний менталітет і політична культура населення з його

регіональними рисами ідентичності.

До специфічних особливостей прояву принципу альтернативності у модернізації української державної системи відносимо: співіснування варіативних ідеалів та стереотипів мислення, що зумовлено соціокультурним та історичним розвитком держави; аксіологічний дискурс (проблемність визначення інтегративної альтернативної ідеологічної системи, що об'єднає суспільство, поза врахуванням домінуючих у масовій свідомості цінностей); необхідність реалізації комплексного систематичного підходу до проблеми вибору та структурування альтернативних демократичних інститутів і відносин в Україні; геополітичний аспект (альтернативи політичної модернізації в умовах геополітичних зон України—Західний та Південно-Східний регіон, Закарпаття та АР Крим); особливості перехідної політичної системи України. Серед визначальних тенденцій оптимізації української політичної системи з врахуванням механізму дії альтернативності автор відзначає: наявність варіативних ідеологій і необхідність вироблення ідеології, яка враховує альтернативність розвитку за різними схемами; необхідність формування аполітичної системи державотворення; вирішення проблеми співвідношення національної ідеї та політичних ідеологій, що акцентують увагу конкретних зрізах суспільного буття.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів доводить, що положення і висновки монографії надають можливість для формування системного погляду на політичну реформу модернізації як тривалий етап становлення і розвитку якісно нового типу політичної системи, що перетворює посттоталітарну політичну модель на демократичну. Застосування принципу альтернативності відкриває новий напрямок концептуального аналізу політичного процесу як такого, ознаками змін якого є конституювання нових інституційних відносин в українському суспільстві та державі через залучення принципу альтернативності. Комплекс технік та алгоритмів, поєднаних принципом альтернативності, значною мірою відповідає задачам ефективного передбачення розвитку політики як особливого об'єкту прогнозування. Так, багатомірність і поліваріативність політичного світу, інтеграція об'єктивно-раціональних і суб'єктивно-психологічних чинників припускають необхідність залучення до процедури створення альтернативних прогнозів значних обсягів даних профільного та фонових планів; ретроспективної інформації історичного характеру; даних політико-психологічного аналізу суб'єктів політичного процесу, а також інформації юридичного, культурологічного та іншого характеру. Саме принцип альтернативності в інтеграції із сценарним методом значною мірою мають здатність до систематизації, обробці та аналізу різнопланової, різноякісної інформації. Ця властивість реалізується завдяки динамічній структурованості експертних процедур, гнучкості технологій роботи з даними тощо. Інша важлива особливість принципу

альтернативності-технологічна орієнтованість на міждисциплінарний підхід.

Отже, на основі вищевикладеного, ми можемо зробити один головний висновок про те, що світ природи, людини і Розуму – єдиний. Він цілісно знімається, якщо висловитись філософською мовою, у бутті ноосфери і тому треба шукати модифікацію законів і закономірностей єдиного алгоритму саморозгортання універсуму у кожному з названих горизонтів. Ми зробили лише спробу пояснити це з позиції оригінального методологічного піходу, що опрацьовується у науковій школі з проблем ноосоціогенезу, самоорганізації і саморегуляції функціональних (соціальних) систем, що функціонує у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова.

Література до шостого розділу

1. *Абалкин Л.* Смена тысячелетий и социальные альтернативы / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 2000. – № 12. – С. 27-40.
2. *Аберкромби Н.* Социологический словарь / Аберкромби Н, Хилл С., Тернер Б. С.; пер. с. англ.; под ред. С. А. Ерофеева. – М. : ОАО “Экономика”, 1999. – 418 с.
3. *Аверьянов В. Б.* Аппарат государственного управления: содержание деятельности и организационные структуры / В. Б. Аверьянов. – К. : Наукова думка, 1996. – 147 с.
4. *Авксентьева Т., Чорна Н.* Політична участь в умовах модернізації українського суспільства / Т. Авксентьева, Н. Чорна // соціально-політичні та соціально-правові проблеми сучасності: Зб.наук.статей (за матеріалами XV Харківських політологічних читань). – Харків: НЮАУ, 2004. – С. 3–5.
5. *Алкер Х.* Политическая методология: вчера и сегодня / Х Алкер // Политическая наука: новые направления; под ред. Р. Гудина, Х. – Д. Клингеманна. – М., 1999. – 200 с.
6. *Андрейчиков А., Андрейчикова О.* Анализ, синтез, планирование решений в экономике / Александр Андрейчиков, Ольга Андрейчикова. – М. : Финансы и статистика, 2001. – 250 с.
7. *Андрущенко В.* Організоване суспільство / Віктор Петрович Андрущенко. – К. : Атлант ЮЕМСі, 2006. – 404 с.
8. *Андрущенко В.* Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. В 2 томах / В. Андрущенко, М. Михальченко. – К. : Генеза, 1993. – Т.1. – 255 с.
9. *Андрущенко В. П.* Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст) : підручник для студ. вищ. навч. закл. / Віктор Петрович Андрущенко. – К. : Тандем, 2000. – 416 с
10. Антология мировой философии : в 4-х т. – М., Мысль, 1971. – Т.3: Буржуазная философия конца XVIII в. – первых двух третей XIX в. – 760 с.
11. *Апанасенко Г.* Хто раніше вимре – Ботсвана чи Україна? / Г. Апанасенко // Дзеркало тижня. – 2008. – № 2.
12. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли / Р. Арон. – М. : Прогресс, 1993. – 607 с.
13. *Атаманчук Г. В.* Государственное управление: организационно-функциональные вопросы / Г. В. Атаманчук–М. : ОАО “НПО “Экономика”, 2000. – 302 с.
14. *Атаманчук Г. В.* Методологічні проблеми сучасного державного управління / Г. В. Атаманчук // Вісник УАДУ. – 2001. – № 3. – С. 9–12.
15. *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления / Г. В. Атаманчук. – М. : Юридическая литература, 1997. – 400 с.
16. *Аткинсон Э. Б.* Лекции по экономической теории государственного сектора / Э. Б Аткинсон., Дж.Э. Стиглиз. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 832 с.

17. *Афанасьев В. Г.* Системность и общество / Виктор Григорьевич Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
18. *Ахременко А. С.* Сценариотехника в аналитическом обеспечении процедуры принятия политических решений / А. С. Ахременко // Вестник МГУ. – Сер.12 (политические науки). – 1997. – № 5. – С. 23–27.
19. *Ахременко А. С.* Сценариотехника в политическом прогнозировании // Технологии в политике и политическом управлении / А. С. Ахременко – М. : Издательство РАГС, 2000. – С. 15-25.
20. *Бабкіна О. В.* Політична модернізація суспільства: теоретичні основи / Ольга Володимирівна Бабкіна // Проблеми сучасної політики та шляхи її здійснення: Тези доповідей і виступів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Одеса, 1993.
21. *Бажан Л. И.* Математическая модель выбора экспертного решения относительно развития экономической системы / Л. И. Бажан, О. Л. Ершова. – К. : ИК НАН Украины, 1995. – С. 4–7.
22. *Бакуменко В. Д.* Теоретико-методологічні засади формування державно-управлінських рішень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. наук держ. упр. / В. Д. Бакуменко. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – 36 с.
23. *Бакуменко В. Д.* Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики: монографія / В. Д. Бакуменко. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – 90 с.
24. *Балуев Д. Г.* Введение в политический анализ. Учебное пособие / Д. Г. Балуев. – Нижний Новгород: ННГУ, 2000. – 227 с.
25. *Барков В.* Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития / Владимир Барков. – К. : Стилос, 1998. – 197 с.
26. *Баталов Э.* От тоталитарной идеологии – к идеологическому плюрализму / Э. Баталов // Общественные науки и современность. – 1991. – № 3. – С. 76-80.
27. *Бebик В.* Історія, головні напрямки та методологія дослідження політичної сфери суспільства: реферативний огляд / В. Бебик // Політологічні читання. – 1993. – № 2. – С. 112–133.
28. *Белл Д.* Возобновление истории в новом столетии (Предисловие к новому изданию книги “Конец идеологии”) / Д. Белл // Вопросы философии. – 2002. – № 5. – С. 9-12.
29. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; [пер. с англ., ред. В. Л. Иноземцев]. – М. : Academia, 1999. – 785 с.
30. *Белявский А.* Тайны предвидения: прогностика и будущее / А. Белявский, В. Лисичкин. – М. : Советская Россия, 1977. – 351 с.
31. *Берталанфи Л.* Общая теория систем – критический обзор / Л. Берталанфи // Исследования по общей теории систем. – М. : Наука, 1969. – 272 с.
32. *Бех В. П.* Генезис соціального організму країни: монографія. 2-е вид. доп. / Володимир Павлович Бех. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.
33. *Бешелев С. Д.* Экспертные оценки / С. Д. Бешелев, Ф. Г. Гуревич-М. : Наука, 1973. – 221 с.
34. *Білорус О. Г.* Глобалізація і національна стратегія / О. Г. Білорус. – К. : ВО “Батьківщина”, 2001. – 300 с.
35. *Білорус О. Г.* Глобальна ноосферна економіка / О. Г. Білорус. – К., 2001. – 149 с.

36. Білорус О. Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації / О. Білорус // Економіка України. – 2001. – № 11. – С. 4-13.
37. Білорус О. Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації / О. Білорус // Політична думка. – 2001. – № 4. – С. 68-83.
38. Богданов А. А. Тектология: Всеобщая организационная наука / Александр Алексеевич Богданов. – М. : Экономика, 1989. – 250 с.
39. Бойченко І. В. Суспільні закони та їх дія / І. В. Бойченко, В. І. Куценко, В. Г. Табачковський. – К. : Наукова думка, 1995. – 212 с.
40. Браун П. Посібник з аналізу державної політики / П. Браун; [пер з англ.]. – К. : Основи. – 2000. – 400 с
41. Брустінов В. В. Модернізація системи влади і управління: чинники змін та розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02. / В. В. Брустінов. – К., 2005. – 17 с.
42. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – М. : Socio Logos, 1993. – 336 с.
43. Вайс К. Г. Оцінювання: методи дослідження програм та політики / К. Г. Вайс; [пер. з англ. Р. Ткачук та М. Корчинська; наук. ред. пер. О. Кілієвич.]. – К. : Основи, 2000. – 352 с.
44. Варзар И. М. К генезису политолого-этнологической теории и науки, или Реферат авторской интерпретации основных позиций нового направления социально-политической мысли в свете вызовов современности / Варзар Иван Михайлович // Політико-етнологічні проблеми розвитку сучасної України: Матеріали Всеукр.наук. – теорет. Конф., м. Київ, 28.02.2006 р. – С. 59–101.
45. Василенко В. А. Теорія і практика розробки управлінських рішень : навч. посіб. / В. А. Василенко–К.: ЦУЛ, 2003. – 420 с.
46. Васильев А. В. Моделирование политической ситуации как способ усовершенствования политического управления в регионе: дисс... кандидата политических наук / А. В. Васильев. – М., 1997–197 с.
47. Васильев А. С. Підготовка і прийняття управлінських рішень: організаційно-правові проблеми / А. С. Васильев. – Одеса: АО БАХВА, 1997. – 304 с.
48. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем / В. В. Василькова. – СПб. : Лань, 2000. – 480 с.
49. Васькович Й. Проблеми та перспективи побудови правової держави в Україні / Йосип Васькович // Право України. – 2000. – № 1. – С. 32–34.
50. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Макс Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 805 с.
51. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер. – К. : Основи, 1994. – 108 с.
52. Веймер Д. Аналіз політики: Концепції і практика / Д. Веймер, А. Вайнінг. – К. : Основи, 1998. – 654 с.
53. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / Владимир Иванович Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 519 с.
54. Вероятностное прогнозирование в деятельности человека. – М. : Наука, 1977.
55. Вироблення державної політики: рекомендації для України в контексті євро інтеграційного досвіду країн Балтії та Польщі: зб. аналітичних звітів і записок / наук. ред. В. Кілієвич. – К. : К. І. С., 2005. – 388 с.
56. Вишнев С. М. Основы комплексного прогнозирования / С. М. Вишнев. – М. : Наука, 1977–255 с.

57. *Вітовський В.* Україна: третє тисячоліття – в “третьому світі”? / В. Вітовський // Універсум. – 2000. – С. 3–10.
58. *Вовканич С.* Українська ідея: пріоритет інтелекту людини і нації / С. Вовканич // Схід. – 1998. – № 7. – С. 37-45.
59. *Волинка Г. І.* Історія філософії в її зв'язку з освітою : підручник / Григорій Іванович Волинка, Володимир Іванович Гусєв, Наталія Георгіївна Мозгова та ін. ; за ред. Г. І. Волинки. – К. : Каравела, 2006. – 480 с.
60. *Воловик В.* Основні фактори становлення ідеології державотворення / В. Воловик // Віче. – 2001. – № 12. – С. 22-31.
61. *Воронов Ю. П.* Методы сбора информации в социологическом исследовании / Юрий Петрович Воронов. – М., 1974. – 131 с.
62. *Габріелян О.* Політична наука в Україні та політична наука: проблеми реформування та інституціоналізації / О. Габріелян // Політична думка. – 2001. – № 4. – С. 47–55.
63. *Гаджиев К.* Методологические принципы политологии / К. Гаджиев // Вестник МГУ. – Сер. 12. – 1994. – № 3.
64. *Гаджиев К. С.* Політологія / К. С. Гаджиев. – М., 2001. – 500 с.
65. *Гаєвська О.* Управління як соціальний феномен: монографія / О. Гаєвська. – К., 2000. – 168 с.
66. *Гаєвський Б. П.* Сучасна українська політологія / Б. П. Гаєвський. – К. : МАУП, 1999. – 268 с.
67. *Галкин А.* Становление политической науки: от философии политики к политическому моделированию / А. Галкин. – М., 1991. – 300 с.
68. *Гальчинський А. С.* Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи: *Методологічні аспекти* / А. С. Гальчинський. – К. : Либідь, 2006. – 312 с.
69. *Гвоздецький В.* Основні ознаки правової держави та громадянського суспільства / В. Гвоздецький // Науковий вісник НАВСУ. – 2002. – № 1. – С. 20–31.
70. *Геймейер Ю. Б.* Игры с противоположными интересами / Юрий Борисович Геймейер–М. : Наука, 1976. – 276 с.
71. *Гельман В. Я.* Региональные режимы: завершение трансформации / В. Я. Гельман // Свободная мысль. – 1996. – № 9. – С. 13-22.
72. *Головаха Е.* Трансформірующееся общество / Е. Головаха. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 143 с.
73. *Головаха Є. І.* Політичний портрет України: загальні тенденції розвитку / Є. І. Головаха. – К., 1993. – 250 с.
74. *Гончаренко А. Н.* Прогнозирование и политика. Генезис и эволюция прогнозирования в системе национальной безопасности и внешнеполитическом механизме США / А. Н. Гончаренко. – Киев : Наукова думка, 1993. – 145 с.
75. *Горбатенко В. П.* Політична модернізація і місцеве самоврядування / В. П. Горбатенко // Правова держава. Щорічник наукових праць. – Вип. 7. – 1996. – С. 23–35.
76. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : монографія / В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 1999. – 240 с.
77. *Горбатенко В.* У смисловому полі модернізаційного дискурсу / В. Горбатенко // Філософська думка. – 1999. – № 4. – С. 35-56.
78. *Горелова В. Л.* Основы прогнозирования систем / В. Л. Горелова, Е. Н. Мельникова. – М. : Высшая школа, 1986. – 111 с.

79. *Григорьев В. В.* Прогноз в управлении / В. В. Григорьев. – М. : Знание, 1985. – 277 с.
80. *Губанов В. А.* Введение в системный анализ / В. А. Губанов, В. В. Захаров, А. Н. Коваленко. – Л. : ЛГУ, 1988. – 228 с.
81. *Гурне Б.* Державне управління / Б. Гурне; [пер з фр. В. Шовкуна]. – К. : Основи, 1993. – 165 с.
82. *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа / Николай Яковлевич Данилевский. – М. : Книга, 1991. – 574 с.
83. *Даэмонд Л.* Прошла ли “третья волна” демократизации? / Л. Даэмонд // Полис. – 1999. – № 1. – С. 11–25.
84. *Дем'яненко Б.* Політична реформа: можливі сценарії реалізації: У кольорах помаранчевої революції / Б. Дем'яненко–К., 2007. – 192 с.
85. *Дембицька Н.* Демократизація суспільства як становлення партнерських відносин між політичною владою і особистістю / Наталія Дембицька // XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія: Матеріали II Міжнародної науково-теоретичної конференції, 28–29 травня 2003 року / ред. Г. П. Балабанова. – К. : Фенікс, 2004. – С. 137–142.
86. *Дерев'янка С.* Наукове прогнозування політичних процесів / С. Дерев'янка // Державна політика в гуманітарній сфері (матеріали “круглого столу”). – Івано-Франківськ, 2001. – С. 26–31.
87. Державне управління і менеджмент : навч. посіб. у табл. і схемах / [упорядкув.: Г. С. Одінцева, Г. І. Мостовий, О. Ю. Амосов та ін.; за заг. ред. Г. С. Одінцової]. – Х.: ХарРІ УАДУ, 2002. – 492 с.
88. Державне управління, державна служба і місцеве самоврядування: монографія / [за ред. О. Ю. Оболенського]. – Хмельницький: Поділля, 1999. – 570 с.
89. *Дегтяр А. О.* Державно-управлінські рішення: інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення: [Моногр.] / А. О. Дегтяр. – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2004. – 224 с.
90. *Дегтяр А. О.* Моделювання процесу прийняття державно-управлінських рішень: методологічний аспект / А. О. Дегтяр // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2003. – № 3 (18). – С. 90–97.
91. *Джарол Б. Мангейм, Ричард К. Рич.* Політологія / Джарол Б. Мангейм, Ричард К. Рич.; [ред. А. К. Соколов]. – М. : Весь мир, 1999. – 544 с.
92. Діалог цивілізацій: нові принципи організації світу: матеріали всесвіт. конф. 24.05.2002 р. – К. : МАУП, 2002. – 232 с.
93. *Дмитренко М. А.* Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / М. А. Дмитренко: НПУ імені М. П. Драгоманова. – Ін-т оперативної діяльності та держ. безпеки. – К. : Знання України, 2008. – 544 с.
94. *Дмитренко М.* Суспільні трансформації та політичні аспекти загроз національної безпеці України: монографія / М. Дмитренко. – К., 2006. – 348 с.
95. *Добров Г. М.* Прогнозирование науки и техники / Геннадий Добров. – М. : Наука, 1977. – 209 с.
96. *Добронравова И. С.* Синергетика: становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – К. : Лыбедь, 1990. – 152 с.
97. *Евланов Л. Г. Кутузов В. А.* Экспертные оценки в управлении / Л. Г. Евланов, В. А. Кутузов-М. : Экономика, 1978. – 150 с.

98. Економічний розвиток і державна політика : навч. посіб. / Ю. Бажал, О. Кілієвич, О. Мертенс та ін.; [за заг. ред. Ю. Єханурова, І. Розпутенка]. -К.: Вид-во УАДУ, 2001. – С. 378-380.
99. *Ефимов В.* Система государственной власти / В. Ефимов-М., 1994. – 302 с.
100. Європейське переживання України (нотатки з двох міжнародних конференцій) // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 159. – С. 9-10.
101. *Жаліло Я., Лупацій В., Сменковський А.* Корпоративні інтереси і вибір стратегічних пріоритетів економічної політики / Я. Жаліло, В. Лупацій, А. Сменковський. – К. : НІСД, 1999. – 60 с.
102. *Жерарден Л.* Исследование альтернативных картин будущего. Метод составления сценариев / Л. Жерарден. – М. : Прогресс, 1977. – 281 с.
103. Закон України “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України” від 23 березня 2000 р. № 1602-III // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 16. – Ст. 657.
104. Закон України “Про комплексну програму утвердження України як транзитної держави у 2002 – 2010 роках” від 7 лютого 2002 р. № 3022-III // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 10. – Ст. 442.
105. *Захарченко Н. Н. Минеева И. В.* Основы системного анализа / Н. Н. Захарченко, И. В. Минеева. – Спб.: Изд-во университета экономики и финансов, 1992. – 145 с.
106. *Згуровський В. З.* Системний аналіз: проблеми, методологія, приложення / В. З. Згуровський. – К. : Наукова думка, 2005. – 744 с.
107. *Згуровський В. З.* Системна методологія передбачення / В. З. Згуровський. – К. : Політехніка, 2001. – 50 с.
108. *Зуєва В. О.* Інститути і механізми регіонального розвитку в умовах політичної трансформації українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02. – К., 2003. – 20 с.
109. *Ильенков Э. В.* Философия и культура / Едуард Ильенков. – М. : Политиздат, 1991. – 462 с.
110. *Ильин В. В.* Политология: учебник для вузов / В. В. Ильин. – М., 2000–450 с.
111. *Ильин М.* Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий / Михаил Ильин. – М.. 1997. – С. 257–337.
112. *Ильин М., Мельвиль А., Федоров Ю.* Основные категории политической науки / М. Ильин, А. Мельвиль, Ю Федоров // Полис. – 1996. -№ 4. – С. 5–17.
113. Имитационные системы принятия экономических решений / [К. А. Багриновский, Т. И. Конник, М. Р. Левинсок и др.]–М. : Наука, 1989. – 162 с.
114. *Инглхарт Р.* Культура и демократия / Р. Инглхарт // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / [под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона]. – М. : Московская Школа Политических исследований, 2002. – С. 106–129.
115. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6-32.
116. *Карданская Н. Л.* Основы принятия управленческих решений : учеб. пособ. / Н. Л. Карданская. – М. : Рус. деловая лит., 1998.
117. *Катаєв С.* Консервативні та модернізаційні компоненти соціокультурної трансформації / С. Катаєв // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. 76-81.

118. *Катаєв С. Л.* Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора соціол. наук. – К., 1998. – 32 с.
119. *Катаєв С.* Несходжені лабіринти трансформації / С. Катаєв // Віче. – 1999. – № 5. – С. 3.
120. *Катаєв С.* Трансформація сучасного українського суспільства: постмодерністський контекст / С. Катаєв // Український соціально-гуманітарний журнал. – 1999. – № 3. – С. 29-40.
121. *Категоренко О. І.* Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата політ. наук : спец. 23.00.02. – К., 2004. – 17 с.
122. *Кедров Б. М.* Единство диалектики, логіки, теорії познання / Борис Михайлович Кедров. – М. : Политиздат, 1963. – 295 с.
123. *Кларк А.* Черты будущего / А. Кларк. – М. : МИР, 1966. – 312 с.
124. *Клямкин И.* Между авторитаризмом и демократией / И. Клямкин, В. Лапкин, В. Пантин В. // Полис. – 1995. – № 2.
125. *Кокошин А. А.* Прогнозирование и политика. Методология, организация и использование прогнозирования международных отношений во внешней политике США / А. А. Кокошин. – М. : Международные отношения, 1975. – 125 с.
126. *Колобов О. А.* Процесс принятия внешнеполитических решений: исторический опыт США, государства Израиль и стран Западной Европы / О. А. Колобок. – Нижний Новгород: Издательство Нижегородского университета, 1992–235 с.
127. *Колодій А.* На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні: монографія / А. Колодій. – Львів : Червона калина, 2002. – 276 с.
128. Компьютерное моделирование социально-политических процессов. – М. : Интерпракс, 1994.
129. Конституція України. Прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К. : 1996. – 43 с.
130. *Корольов О. А.* Розробка, аналіз і застосування макроекономічних економетричних моделей перехідної економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук. – К. : КНЕУ, 1998. – 38 с.
131. *Косолапов В. В.* Критика буржуазных концепций будущего / В. В. Косолапов, В. А. Лисичкин. – М. : Мысль, 1978. – 227 с.
132. *Костенко Р.* Рахувати чи розмірковувати? Політологічне дослідження: мета, предмет і метод / Р. Костенко // Людина і політика. – 1999. – № 4. – С. 38–42.
133. *Кравченко П.* Місце українського культурно-історичного досвіду у порівняльному аспекті: “Схід – Захід” / П. Кравченко // Схід. – 2001. – № 1. – С. 56-62.
134. *Кремень В.* Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : Друк, 1999. – 447 с.
135. *Кремень В. Г.* Про деякі напрямки трансформації політичної системи України / В. Г. Кремень // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 1996.
136. *Кремень В. Г.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : ARC-UKRAINE, 1996. – 793 с.

137. *Кремень В. Г.* Україна: проблеми самоорганізації / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – Т.1. – 384 с.; Т.2. – 464 с.
138. *Кривошеїн В.* Системологія політичного світосприйняття: структурно-компонентний аспект. Монографія / В. Кривошеїн. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. – 146 с.
139. *Крозье М.* Современное государство – скромное государство: другая стратегия Измерения / М. Крозье // Антология мировой политической мысли / [отв. ред. Т. Алексеева]. – М., 1997, Т.2.
140. *Крохмаль Н. В.* Історичні форми саморегуляції соціального процесу / Наталія Василівна Крохмаль. – Київ – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 144 с.
141. *Кузьмин В. П.* Принцип системности в теории и методологии К. Маркса / В. П. Кузьмин. – М. : Политиздат, 1986. – 399 с.
142. *Кунц Г.* Управление. Системный и ситуационный анализ управленческих функций / Кунц Г., О'Доннел С.; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1981;–Т.2, ч.6. – 512 с.
143. *Курас І.* Українське суспільство на рубежі століть: утвердження реформаторського курсу / І. Курас // Вісник НАНУ. – 2001. – № 2. – С. 7–8.
144. *Кургинян С.* Седьмой сценарий / С. Кургинян- М. : Экспериментальный творческий центр, 1992–153 с.
145. *Кухта, В., Теплоухова Н.* Політичні еліти і лідери: 2-е вид. / В. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів: Кальварія, 1996. – 224 с.
146. *Леванский В. А.* Моделирование в социально-правовых исследованиях / В. А. Леванский. – М. : Наука, 1986. – 341 с.
147. *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование / А. Лейпхарт. – М., 1997. – 245 с.
148. *Лепский М. А.* “Свет” и “тьень” социальной прспективы / М. А. Лепский. – К. : Молодь, 2000. – 410 с.
149. *Линц Х.* Опасности президентства / Х. Линц // Пределы власти. 1994. – № 2, 3. – С. 3 – 24.
150. *Линц Х.* Достоинства парламентаризма / Х. Линц // Пределы власти. – 1994. – № 2, 3. – С. 41-51.
151. *Липсет С* Политическая социология / С. Липсет //Американская социология сегодня: перспективы, проблемы, методы. – М., 1972.
152. *Липсет С.* Третьего пути не существует / С. Липсет // Полис. – 1991. – № 5-6.
153. *Литвак Б. Г.* Экспертные оценки и принятие решений / Б. Г. Литвак. – М. : Партнер, 1996. – 150 с.
154. *Литвин В.* Незасвоєні уроки історії / Володимир Литвин // Дзеркало тижня. – 2008. – № 2.
155. *Литвиненко О.* Інформаційна відкритість української влади. Аналітична доповідь / О. Литвиненко, В. Паламарчук, С. Янішевський, В. Жигалюк, О. Сахаренко. – К. : НІСД, 2002. – 59 с.
156. *Личковах В.* Авангард – постмодернизм, универсализм: смена парадигм неклассической эстетики / В. Личковах // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 7-8. – С. 142-165.
157. *Ліотар Ж. – Ф.* Ситуація постмодерну / Ж. – Ф. Ліотар // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 5-6. – С. 15-38.

158. *Локтионов Л.* Системный подход в менеджменте / Л. Локтионов. – М., 2000. – 331 с.
159. *Лопухин М. М.* ПАТТЕРН – метод планирования и прогнозирования научных работ / М. М. Лопухин. – М. : Советское радио, 1971. – 221 с.
160. *Лук'янець В. С.* Філософський постмодерн / В. С. Лук'янець, О. М. Соболев. – К. : Абрис, 1998. – 352 с.
161. *Лукинов І.* До питання про концепцію і модель сучасного економічного розвитку України / І. Лукинов // Економіка України. – 2001. – № 6. – С. 4-9.
162. *Лутай В. С.* Синергетична парадигма як філософсько-методологічна основа формування світоглядів ХХІ століття / В. С. Лутай // Філософія освіти ХХІ століття: проблеми і перспективи. Методологічний семінар: зб.наук.пр./ [за ред. Андрущенко В. П.]. – К. : Знання, 2000. – Вип. 3. – С. 99–103.
163. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / [редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
164. *Малес В.* Держава і регіони. До формування регіональної політики в Україні / В. Малес // Розбудова держави. – 1994. – № 9. – С. 3–11.
165. *Мангейм Д. Б.* Политология: методы исследования / Мангейм Д. Б., Рич Р. К. – М. : Весь мир, 1997. – 285 с.
166. *Мартино Дж.* Технологическое прогнозирование / Дж. Мартино. – М.:Прогресс, 1977. – С. 279-280.
167. *Матвеев Р. Ф.* Теоретическая и практическая політологія / Р. Ф. Матвеев. – М. : РОССПЭН, 1993. – 281 с.
168. *Матвиенко В. Я.* Социологический анализ в политике / В. Я. Матвиенко. – К. : Политиздат Украины, 1995. – 186 с.
169. *Матвієнко В. Я.* Прогностика / В. Я. Матвієнко. – К. : Українські пропілеї, 2000. – 295 с.
170. *Мельвиль А.* Политические ценности и ориентации и политические институты / А. Мельвиль // Россия политическая. – М., 1998. – 347 с.
171. *Месарович М., Такахага Я.* Общая теория систем. Математические основы / М. Месарович, Я. Такахага; [пер с англ.]. – М. : Мир, 1978. – 311 с.
172. *Миллер А.* Авторитарный и тоталитарный опыт Центральной Европы / А. Миллер // Мировая экономика и международные отношения. – 1996-№ 7.
173. *Михальченко М.* Україна межичасся: блиск та убозтво куртизанів / М. Михальченко, З. Самчук. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 228 с.
174. *Михальченко Н.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. Михальченко. – К. : Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
175. *Мірошниченко Ю. Р.* Організаційно-правові засади підготовки та прийняття державно-політичних рішень / Ю. Р. Мірошниченко. – Харків: Фактор, 2004. – 224 с.
176. Модернизация “другой” Европы. – М., 1997. – 351 с.
177. *Моисеев Н. Н.* Размышление о современной политике / Николай Николаевич Моисеев. – М. : МНЭПУ, 2000. – 216 с.
178. *Мухаев Р. Т.* Основы политологии / Р. Т. Мухаев. – М., 2000. – 499 с.
179. *Мэтьоз Д.* Перспективы демократии / Д. Мэтьоз. – М., 1993. – 379 с.

180. На шляху до Європи. Український досвід євро регіонів. Проект Київського центру Інституту Схід – Захід / [Є. Киш, О. Вишняков, Л. Ледьел та ін. ; за ред. С. Максименка, І. Студеннікова]. – К. : Логос, 2000. – 224 с.
181. *Нагорний В. Г.* Інноваційні технології і проблеми соціології управління / В. Г. Нагорний // соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення. – К. : НВФ “Студцентр” / НІКА – ЦЕНТР, 1998. – С. 105–107.
182. *Нартов Н. А.* Геополитика / Н. А. Нартов. – М., 1999. – 199 с.
183. *Нерсисянц В. С.* История политических и правовых учений / В. С. Нерсисянц. – М. : Издательская группа НОРМА–ИНФА–М, 2000. – 736 с.
184. *Нижник І.* Формування рішень органами державного управління / І. Нижник, С. Мосов // Вісник НАДУ. – 2000. – № 2. – С. 13–18.
185. *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, О. А. Машков / [за заг. ред. Н. Р. Нижник]. – К. : Вид-во НАДУ, 1998. – 160 с.
186. *Николис Г., Пригожин И.* Познание сложного / Г. Николис, И. Пригожин. – М., 1997. – 151 с.
187. Новейший философский словарь [сост. Грицанов А. А.]. – Минск: В. В. Скакун, 1998. – 896 с.
188. *Ожиганов Э. Н.* Стратегический анализ политики. Теоретические основания и методы / Эдуард Николаевич Ожиганов. – М. : Аспект–Пресс, 2006. – 272 с.
189. *Ольховський Б.* Конституційні засади судової влади в умовах формування правової держави / Борис Ольховський, Євген Ольховський // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1 (32). – С. 45–51.
190. Основи демократії : навч. посібник для студентів ВНЗ / [М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.] ; за заг. ред. А. Колодій: МОН України, Ін-т вищої освіти АПН України, укр. – канад. проект “Демократична освіта”; Ін-т вищої освіти. – К. : Ай Бі, 2002. – 684 с.
191. *Пал Л. А.* Аналіз державної політики / Л. А. Пал. – К. : Основи, 1999. – С. 197–198.
192. *Панарин А. С.* Глобальное политическое прогнозирование / А. С. Панарин–М. : Алгоритм, 200. – 382 с.
193. *Панарин А. С.* Политология. западная и восточная традиция : учебник для вузов / А. С. Панарин. – М., 2000–335 с.
194. *Парсонс Т.* Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль: Тексты. – М. : МГУ, 1994. – 500 с.
195. *Пасько І.* Проблема універсалій: держава, громадянське суспільство, особистість / І. Пасько // Схід. – 2000. – № 4 (35). – С. 30–36.
196. *Пахомов Ю.* Криза перехідного періоду. Надовго / Юрій Пахомов // Віче. – 1993. – № 9. – С. 12–19.
197. *Пахомов Ю. Н.* Пути и перепутья современной цивилизации / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. – К. : МДЦ, 1998. – 430 с.
198. *Пахомов Ю.* Україна на роздоріжжі: вектори і значення перетворень / Юрій Пахомов // Політична думка. – 2001. – № 3. – С. 50–71.
199. *Пахомов Ю.* Цивілізаційні виклики і сучасна Україна / Юрій Пахомов // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 165–172.

200. *Пашута М. Т.* Прогнозування та макроекономічне планування : навч. посіб. / М. Т. Пашута, А. В. Калина. – К. : МАУП, 1998. – 192 с.
201. *Перегудов С.* Неолиберальная глобализация: есть ли альтернатива? / Перегудов С. // *Мировая экономика и международные отношения.* – 2002. – № 4. – С. 22–28.
202. *Печчеи А.* Человеческие качества / А. Печчеи. – М. : Прогресс, 1980–195 с.
203. *Півторак О. І.* Становлення демократичних інститутів і особливості їх функціонування в умовах реформування перехідних суспільств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата політ. наук : спец. 23.00.02. – Одеса, 2005. – 18 с.
204. *Піча В.* Політологія : навч.посібник / В. Піча, Н. Хома. – К. : Каравела, 2000–455 с.
205. *Планкетт Л.* Выработка и принятие управленческих решений: Опережающее управление. Л. Планкетт, Г. Хейл. – М. : Экономика, 1984. – 168 с
206. *Плеханов Г. В.* Избранные философские сочинения в 5 т./ Георгий Плеханов. – М. : 1956. – Т. 3.
207. *Плотинский Ю. М.* Теоретические и эмпирические модели социальных процессов / Юрий Плотинский. – М. : Логос, 1998. – 257 с.
208. *Подиновский В. В.* Парето-оптимальные решения многокритериальных задач / В. В. Подиновский, В. Д. Ногин–М. : Наука, 1982. – 256 с.
209. *Политическая наука. Новые направления.* – М. : Наука, 1999. – 806 с.
210. *Политическая теория и политическая практика: Словарь-справочник* / [под ред. А. А. Миголетьева]. – М., 1994–275 с.
211. *Политический анализ и прогнозирование (ОПД. Ф10)* // Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования по специальности 020200 Политология, Москва, 2000–200 с.
212. *Политология : учебное пособие* / [под ред. М. А. Василика]. – СПб., 2001. – 285 с.
213. *Политология : учебное пособие для вузов* / [под ред. А. А. Радугина]. – М., 2000–379 с.
214. *Политология. Наука о политике. Учебник.* / [под ред. Андрущенко В. П., Горлача Н. И.]. – К., Харьков, 1998. – 672 с.
215. *Политология: курс лекций* / [под ред. М. Н. Марченко]. – М., 2000–445 с.
216. *Политология: Словарь-справочник* / [М. А. Василик, М. С. Вершинин и др.]. – М., 2001. – 328 с.
217. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку : навч. посібник* / [за ред. Ф. Рудича]. – К. : Парламентське видавництво, 2002. – 328 с.
218. *Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів.* – К. : Генеза, 2004. – 304 с.
219. *Політологія : підручник для студентів ВНЗ* / [за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка]. – К., 2001–519 с.
220. *Попов Г.* Третья модель / Г. Попов // *Вопросы экономики.* – 1994. – № 2. – С. 44–53.
221. *Поппер К.* Открытое общество и его враги. В 2 т. – т. 2: *Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы* / Карл Поппер. – М. : Феникс, 1992.

222. Практикум по политологии : учебное пособие для вузов/ [под ред. М. А. Василица]. – М., 2001. – 379 с.
223. Практикум по социологии. – М. : 1992. – 455 с.
224. *Пребиш Р.* Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? / Р. Пребиш. – М., 1992. – 278 с.
225. *Предборська І.* Соціальна зміна як проблема соціологічної теорії / І. Предборська // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 3–4.
226. *Пригожин И., Стенгерс И.* Время. Хаос. Квант / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М., 1999. – 162 с.
227. Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади України: Указ Президента України від 15 груд. 1999 р. № 1573/99 // Офіційн. – вісн. України. – 1999. – № 50. – С. 11-15.
228. *Распопов Н. П.* Политическое развитие и модернизация / Н. П. Распопов. – Нижний Новгород, 1994–255 с.
229. *Ремес С.* Альтернативные сценарии развития СССР в будущем / С. Ремес. – Turku, 1991. – 192 с.
230. *Pinna С. П.* Економіко-математичне моделювання прийняття рішень на основі комп'ютерних баз знань: автореф. Дис. на здобуття науку ступеня доктора екон. наук. – К. : КНЕУ, 1998. – 32 с.
231. *Романюк О.* Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу / О. Романюк // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 3–11.
232. Российская модернизация: проблемы и перспективы: Материалы “круглого стола” // Вопросы философии. – 1993. – № 7. – С. 3-39.
233. Россия и Запад: взаимодействие культур: Материалы “круглого стола” // Вопросы философии. – 1992. – № 6. – С. 3-50.
234. *Руденко Ю.* Політична свідомість українського суспільства в трансформаційний період: чинники формування (політологічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата політ. наук : спец. 23.00.02 / Юлія Юріївна Руденко. – Харків, 2003. – 21 с.
235. *Рудич Ф.* Політологічна наука в Україні: стан і перспективи / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. – 2003. – № 3. – С. 3–18.
236. *Рудич Ф.* Політологія : підручник / Ф. Рудич. – К. : Либідь, 2006. – 450 с.
237. *Рудницька Т.* “Інтернетизація” і “вестернізація” життєвого світу особистості в Україні / Т. Рудницька // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 37-40.
238. *Рущенко І.* Українська піраміда / І. Рущенко // Сучасність. – 1995. – № 2. – С.17-19.
239. *Рывкин А. А.* Справочник по математике / А. А. Рывкин, А. З. Рывкин, Л. С. Хронов. – М. : Высшая школа, 1987–335 с.
240. *Рябов С. Г.* Політологія: словник понять і термінів. – 2-ге вид. переробл. і допов. / Сергій Геннадійович Рябов. – К. : КМ Академія, 2001. – 256 с.
241. *Рябов С.* Політична наука в Україні ХХІ століття: стан та перспективи розвитку / Сергій Рябов. – К., 2005. – 101 с.
242. *Рябов С.* Принципи викладання політичних знань в демократичному суспільстві / Сергій Рябов // Муніципальний менеджмент в Україні (матеріали Міжнародної науково-практичної конференції). – 26– 27.06.1995 року. – К., 1995.

243. *Саати Т. Л.* Аналитическое планирование. Организация систем: пер с англ. / Т. Л. Саати, К. Кернс. – М. : Радио, 1991. – 224 с.
244. *Саати Т. Л.* Принятие решений. Метод анализа иерархий: Пер с англ. / Т. Л. Саати. – М. : Радио и связь, 1993. – 320 с.
245. *Саймон Г.* Адміністративна поведінка. – Г. Саймон. – К. : АртЕк, 2001-375с.
246. *Саух П. Ю.* Філософія: навчальний посібник / Петро Юрійович Саух. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 256 с.
247. *Саушев А. В.* Экспертный анализ // Саушев А. В. Методы теории эксперимента. – СПб., 1996–279 с.
248. *Себайн Дж., Торсон Т.* Історія політичної думки. – К., 1996. – 381 с.
249. *Сергазин Ж. Ф.* Введение в социальное моделирование / Ж. Ф. Сергазин. – Л., 1991. – 151 с.
250. *Сидельников Ю. В.* Теория и организация экспертного прогнозирования / Юрий Владимирович Сидельников. – М. : АН СССР, ИМЭМО, 1990–379 с.
251. *Смелзер Н.* Социология / Н. Смелзер–М. : Феникс, 1998. – 688 с.
252. *Смирнов Э. А.* Разработка управленческих решений : учеб. для вузов / Эдуард Александрович Смирнов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 271 с.
253. *Сморгунов Л. В.* Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии / Л. В. Моргунов. – СПб., 1999–515 с.
254. *Соловьев А.* Политология: политическая теория, политические технологии / Александр Соловьев. – М. : Аспект-Пресс, 2000. – 559 с.
255. *Сорокин П. А.* Главные тенденции нашего времени / Питирим Сорокин. – М. : Наука, 1997. – 351 с.
256. Социальное прогнозирование и моделирование. – М. : Союз, 1995.
257. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: [навчальний словник-довідник / укладачі: В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін. ; за заг. ред. В. М. Пічі]. – К. : Каравела–Львів: Новий Світ-2000, 2002. – 480 с.
258. *Спенсер Г.* Синтетическая философия / Гербарт Спенсер [пер. с англ.]–К.: Ника-Центр: Фирма “Вист-С”, 1997. – 511 с.
259. Сравнительное изучение цивилизаций: [хрестоматия / сост. ред. и вст. ст. Б. С. Ерасова]. – М. : АСПЕКТ–ПРЕСС, 1999. – 556 с.
260. *Степан А.* Различные типы конституционного устройства и укрепление демократии / А. Степан, С. Скэч // Демократия 1990-х. Спецвыпуск журнала “Глобальные проблемы переходного периода”. – 1998. – № 6. – С. 12–27.
261. Стратегії розвитку України: теорія і практика / за ред. О. С. Власюка. – К. : НІСД, 2002. – 864 с.
262. *Стюарт Я.* Современный транзактный анализ / Я. Стюарт, В. Джойнс. – М. : 1996–265 с.
263. *Суворов А. В.* Методы построения макроэкономических сценариев социально-экономического развития / А. В. Суворов // Проблемы прогнозирования. – 1996. – № 4–С. 15-25.
264. *Сугаков В.Й.* Основы синергетики / Володимир Йосипович Сугаков. – К. : Обереги, 2001. – 287 с.
265. *Сурмин Ю. П., Туленков Н. В.* Теория социальных технологий : учеб. Пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – 608 с.
266. Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія : навч. посібник / [упоряд. Віталій Лях]. – Київ: Либідь, 1996. – 384 с.

267. *Тадевосян Э. В.* Словарь-справочник по социологии и политологии / Э. В. Тадевосян. – М. : Знание, 1996. – 272 с.
268. *Танчер В.* Соціологія та ідеологія в ракурсі постмодерного мислення / В. Танчер // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 125-132.
269. *Тарасенко В.* Криза соціального самовизначення в Україні / В. Ю Тарасенко // Віче. – 2000. – № 11. – С. 58-68.
270. *Тарасенко В.* Куди переходить “перехідне” суспільство? / В. Тарасенко // Віче. – 2001. – № 5. – С. 45-58.
271. *Телешун С. О.* Політична аналітика та політичні консультації: Курс лекцій / С. О. Телешун, А. С. Баронін. – К. : Паливода А. В., 2001. – 112 с.
272. Теорія і практика політичного аналізу / [за заг.ред. О. Л. Валевського, В. А. Рехкала]. – К., 2003–297 с.
273. *Тертичка В. В.* Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В. В. Тертичка. – К. : Основи, 2002. – 375 с.
274. *Тертичка В. В.* Корпоративна культура і проблеми впровадження державно-політичних рішень / В. В. Тертичка // Вісник Української Академії державного Управління при Президенті України. – 2000. – № 1-2. – С. 200–208.
275. Тимчасовий регламент Кабінету Міністрів України: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 5 червня 2000 р. № 915 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 24. – С. 54.
276. *Тойнби А.* Постижение истории / Арнольд Тойнби [сост. А. П. Огурцов]. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
277. *Тойнби А.* Дослідження історії: У 2 т. / Арнольд Тойнбі. – К. : Основи, 1995. – Т.1. – 614 с.; Т.2. – 406 с.
278. *Толстоухов А.* Глобальна криза цивілізації як криза управління індустріальним суспільством / А. Толстоухов // Вісник. Філософія. Політологія. – 2002. – № 38–41.
279. *Торкунов А.* Профессионализм в политике и политологическое образование / А. Торкунов // Космополис: Альманах 1999. – М., 1999-455 с.
280. *Тоффлер Е.* Третья хвиля / Е. Тоффлер: [пер. з англ. А. Євса]. – К. : Вид. дім “Всесвіт”, 2000. – 480 с.
281. *Тоффлер Э.* Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2001. – 669 с.
282. Трансформации в современной цивилизации: постиндустриальное и постэкономическое общество: Материалы “круглого стола” // Вопросы философии. – 2000. – № 1. – С. 3-32.
283. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) / Інститут економічного прогнозування / [за ред. акад. НАН України В. М. Гейця]. – К. : Логос, 1999. – 500 с.
284. *Тягло О.* Українська наука про політику. Спроба оцінки потенціалу / О. Тягло // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 3–18.
285. Україна: стратегічні пріоритети: Аналітичні оцінки – 2004 / [редакційна колегія: Гальчинський А. С., Власик О. С., Варналій З. С., Литвиненко О. В., Перепелиця Г. М., Степко М. Т. та ін. ; за заг. ред. Гальчинського А. С.]–К.: НІСД, 2003. – 328 с.
286. Український монітор. Зовнішня та безпекова політика. Україна в міжнародних відносинах. – К., 2002. – 102 с.

287. *Февр Л.* Цивілізація: еволюція слова і групи людей / Л. Февр. – М. : Наука, 1991. – 632 с.
288. *Федотова В. Г.* Типологія модернізацій і способів їх вивчення / В. Г. Федотова // *Вопросы философии.* – 2000. – № 4. – С. 3-27.
289. *Федотова В.* Теорії соціальної модернізації та євразійство / В. Федотова // *Політична думка.* – 1995. – № 2–3.
290. *Фесенко В.* Лівий модерн / В. Фесенко // *День.* – 22 січ. 2003. – № 11.
291. *Философский словарь* / [под ред. Фролова И. Т.]. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.
292. *Философский энциклопедический словарь* / [под ред Аверинцева С. С., Араб–Оглы Э. А., Аличева Л. Ф. и др.]. – 2–е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
293. *Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник.* – К. : Знання України, 2002:-669 с.
294. *Філософський енциклопедичний словник* / Національна академія наук України. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
295. *Флешмен В. С.* Основы системологии / В. С. Флешмен–М. : Радио и связь, 1982. – 368 с.
296. *Фукуяма Ф.* Конец истории? / Ф. Фукуяма // *Вопросы философии.* – 1990. – № 3. – С. 134-155.
297. *Хабермас Ю.* Модерн – незавершённый проект / Ю. Хабермас // *Вопросы философии.* – 1992. – № 4. – С. 40-52.
298. *Хакен Г.* Синергетика / Г. Хакен. – М. : Мир, 1980. – 246 с.
299. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // *Полис.* – 1994. – № 1. – С. 33-49.
300. *Хантингтон С.* Захід: унікальність VERSUS універсалізм / С. Хантінгтон // *Філософська думка.* – 1999. – № 1-2. – С. 82-100.
301. *Хантингтон С.* Зіткнення цивілізацій? / С. Хантінгтон // *Філософська і соціологічна думка.* – 1996. – № 1-2. – С. 9-29.
302. *Хелмер О.* Анализ будущего: метод Дельфи / О. Хелмер // *Научно-техническое прогнозирование для промышленности и правительственных учреждений.* – М. : Прогресс, 1972–225с.
303. *Херпфер К.* Новий індекс демократії: Демократизація громадськості в п'ятнадцяти державах Європи (1991–1998) / К. Херпфер // *соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2001. – № 3. – С. 123–150.
304. *Хорошилов О.* Українська політична нація: сценарій конституювання / О. Хорошилов // *Політичний менеджмент.* – 2004. – № 5 (8).
305. *Цапф В.* Теория модернизации и различие путей общественного развития / В. Цапф // *СОЦИС (Социологические исследования).* – 1998. – № 8. – С. 14-26.
306. *Цветков В., Кресіна І., Коваленко А.* Суспільна трансформація і державне управління в Україні / В. Цветков, І. Кресіна, А. Коваленко. – К., 2003. – 496 с.
307. *Цвік М.* Демократія ф політичний плюралізм / М. Цвік // *Правова держава України. Проблеми, перспективи розвитку. Короткі тези доповідей та наукових повідомлень Республіканської науково-практичної конференції 9–11 листопада 1995 року.* – Харків: НЮАУ, 1995. – 365 с.

308. *Цыганков А.* Несостоявшийся диалог с Фукуямой: О западных идеях, многокультурном мире и ответственности интеллектуалов / А. Цыганков // Вопросы философии. – 2002. – № 8. – С. 3-23.
309. *Цыганков А. П.* Между либеральной демократией и сползанием в авторитаризм: предварительные итоги политического развития России / А. П. Цыганков // социально-политический журнал. – 1997. – № 1. – С. 15-37.
310. *Цыгичко В. Н.* Прогнозирование социально-экономических процессов / В. Н. Цыгичко. – М. : Финансы и статистика, 1986–278 с.
311. *Цымбал Л. А.* Синергетика информационных процессов. Закон информативности и его следствия / Л. А. Цымбал–М. : Наука, 1995. – 119 с.
312. Человек и общество: [краткий энциклопедический словарь-справочник (политология) / отв. ред. Борцов Ю. С.]. – Ростов н/Дону, 1997–481 с.
313. *Чернов Г.* Элементарная теория статистических решений / Г. Чернов. – М. : 1962–317 с.
314. *Черчмен У.* Введение в исследование операций / Черчмен У., Акофф Р, Арноф Л.. – М. : Наука, 1968. – 488 с.
315. *Чешков М. А.* “Новая наука”, постмодернизм и целостность современного мира / М. А. Чешков // Вопросы философии. – 1995. – № 4. – С. 24-34.
316. *Шаповал В.* Вищі органи сучасної держави / Володимир Шаповал. – К., 1995. – 136 с.
317. *Шаповал В.* Парламентаризм в Україні: пошуки парадигми чи рух до нового / В. Шаповал // Віче. – 1997. – № 5. – С. 10–24.
318. *Шаповалов В. Ф.* Основы философии. От классики к современности / Виктор Федорович Шаповалов. – М. : Фанр–Пресс, 1998. – 576 с.
319. *Шаран П.* Сравнительная политология : в 2 ч. / П. Шаран. – М., 1992. – 625 с.
320. *Шварценберг Р. – Ж.* Политическая социология. Ч. I–III. / Р. – Ж. Шварценберг. – М., 1992. – 519 с.
321. *Шемшученко Ю.* Політологічний енциклопедичний словник / Юрій Шемшученко, Володимир Бабкін. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
322. *Шляхтун П. П.* Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник / П. П. Шляхтун–К.: Либідь, 2002. – 576 с.
323. *Шпенглер О.* Закат Европы : в 2 т. / О. Шпенглер. – М. : Наука, 1993. – Т.1. – 592 с.
324. *Шпорлюк Р.* Імперія та нації / Роман Шпорлюк: [пер. з англ.]. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.
325. *Шугарт М. С.* Президентские системы / Шугарт М. С., Кэри Дж. М. // Сравнительная политология. Хрестоматия. М., 1997. – С. 224, 225.
326. *Щербинин А.* Вхождение в политический мир (Теоретико-методологические основания политической дидактики) / А. Щербинин // Полис. – 1996. – № 5. – С. 11-19.
327. *Щокін Г.* У пошуках ідеології для нашої України / Г. Щокін // Персонал. – 2002. – № 11. – С. 32-38.
328. *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт. – М., 1999–479 с.
329. *Ющенко В. А.* Тези про майбутнє / Віктор Андрійович Ющенко // Дзеркало тижня. – 2004. – 9–16 лютого.

330. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования: Описание, объяснения, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – М. : Добросвет, 1999. – 596 с.
331. Яковец Ю. В. История цивилизаций / Юрий Владимирович Яковец. – М. : Владос, 1997. – 352 с.
332. Яковець Ю. Глобальні тенденції соціокультурної динаміки і перспективи взаємодії цивілізацій у XXI столітті / Юрий Яковець // Економіка України. – 2000. – № 3. – С. 8-17.
333. Янч Э. Прогнозирование научно-технического прогресса / Эдуард Янч. – М. : Прогресс, 1974. – 395 с.
334. Aron R. *The Industrial Society: Three essays on ideology and development* / Aron R. – New York, Siman & Schuster. 1966.
335. Brown S. *Scenarios in System Analysis* / Brown S. // Quade E. Boucher W. *Systems Analysis and Policy Planning*. – Elsevier, 1968.
336. Dickerson Mark. *An Introduction to Government and Politics: A conceptual approach*. – 2. ed. / Dickerson Mark, Flanagan Thomas. – Toronto etc.: Methuen, 1986. – VII, 357 p.
337. Dunn W N. *Public Policy Analysis: An Introduction*. / Dunn W N. –New Jersey Prentice Hall. – 1994. – p.137-184.
338. Guy P B. *American Public Policy Promise and Performance*. – New Jersey: Prentice Hall, 1993. – p. 41-66.
339. Huntington S. *The Third Wave Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman , 1991.
340. Judge G.G. *The theory and Practice of Econometrics*. – 2-nd edition. / Judge G.G. and ets. – N.Y.: John Wiley, 1985. – P. 3 – 120.
341. Kahn H. *The Year 2000: A Framework for Speculation on the Next Thirty Three Years* / Kahn H, Wiener A. – N. Y., 1967.
342. Masuda Y. *The information society as post-industrial society* / Masuda Y. Washington, 1981.
343. Miller G. A. *The Magical Number Seven, Plus of Minus Two: Some Limits on our Capasity for Processing Information* / Miller G. A. // *Psychological Review*. – 1956. – Vol. 63. – P. 81 – 97.
344. Nickerk A, van. *Postmetaphysical versus Postmodern Thinking* / Nickerk A, van. // *Philosophy Today*. – 1995. – Vol. 39. – № 2.
345. Pal L. A. *Beyond Policy Analysis: Public Issue Management in Turbulent Times* / Pal L. A. – ITP Nelson, 1997. – 312 p..
346. Portney K. E. *Approaching Public Policy Apanalysis* / Portney K. E. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1986. – p. 5.
347. Pottez I. *Policy Apanalysis in Government* / Potter I. – Ottawa: The Learning Centre. 1 – 16 (<http://www/leamet.gs.ca/eng/Irncentr/online/policy.htm>).
348. Quade E. *Analysis for Public Decisions* / Quade E. – Elsevier, 1976.
349. Sargent L. T. *Contemporary Political Ideologies* / Sargent L. T. – Homewood, 1978.
350. Wallerstein I. *The Modern World System* / Wallerstein I. // *Social Theory: The Multicultural and Classic Readings*. – Boulder (Colorado), 1993.
351. Zadeh L.A. *Decision-making in a fuzzy environment* / Zadeh L.A., Bellman R.E // *Managem. Sci.* – 1970. – № 17. – P. 141 – 164.

ЧАСТИНА ІІІ

МЕХАНІЗМИ

САМОВІДТВОРЕННЯ

СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

РОЗДІЛ 7

МЕХАНІЗМ САМОВІДТВОРЕННЯ НАЙПРОСТІШИХ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ: НА ПРИКЛАДІ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ УПРАВЛІННЯ НАВЧАЛЬНИМ ЗАКЛАДОМ ОСВІТИ

Мета теоретичного аналізу полягає у тому, щоб знайти процес або процеси обміну інформацією між суб'єктивованими і об'єктивованими цінностями, керівниками і підлеглими, системою адміністративного управління навчальним закладом і персоналом. І це буде обґрунтування механізму взаємодії ціннісно-сміслової детермінанти і процесу управління навчальним закладом. Нагадаймо, що її, детермінації, дія на персонал педагогічного закладу може проявлятися у двох формах: впливу, якщо це сприймається виконавцями управлінських рішень як логічна пропозиція, і тиску, або насилля, якщо це викликає супротив з їх боку.

При цьому слід зважати на ту обставину, що ціннісно-сміслова детермінація, як будь-яке явище соціального світу, обумовлена двома чинниками: підставою та умовами. Це означає, що спочатку треба ґрунтовно розглянути властивості окремо ціннісної, а потім смислової компонент, виходячи з їх власної природи як відносно самодостатніх явищ, здатних до саморозвитку, а потім проаналізувати вплив на них з боку умов,

що сформувались і діють на мікрорівні, тобто у педагогічному середовищі. І, нарешті, розглянути їх взаємозв'язки і взаємодію як відносно самостійного соціального явища, що лежить в основі саморегуляції соціального організму будь-якої навчальної форми.

Одночасно ми вважаємо доцільним перевірити якість механізмів, їх сумісного функціонування та розвитку на практиці управління сучасними навчальними закладами освіти і зробити це на матеріалі української дійсності з залученням світового досвіду педагогічної діяльності.

7.1. Ціннісна детермінація управління навчальним закладом

Мета даного підрозділу полягає у теоретичному відтворенні залежності виробничої поведінки суб'єкта і об'єкта управлінської діяльності від корпоративних, педагогічних за змістом, цінностей. Для вирішення цього питання потрібно обґрунтувати наявність системи цінностей педагогічного спрямування, а також висвітлити місце і роль цінностей педагогічного закладу у його життєдіяльності.

При цьому даний вид детермінації можна розглядати як особливий вид причинності й регуляції поведінки педагогічного персоналу. Для цього треба звернути особливу увагу на механізм його впливу на особистісну поведінку керівників і підлеглих у ході прийняття і реалізації управлінських рішень навчально-виховного призначення.

Для вирішення цього завдання треба виходити, на нашу думку, з аналізу елемента “цінності” навчального закладу, а потім висвітлити сенс поняття “система” і, нарешті, з'ясувати її елементний склад. Тільки після цього можна буде опрацьовувати інші зв'язки та функції даного ціннісного утворення як органу соціального організму освітянської форми. У тому числі й змоделювати механізм та характер впливу педагогічних цінностей на управлінський процес, що є предметом нашого теоретичного пошуку у даному підрозділі.

По-іншому, ми маємо здійснити генетичний, морфологічний і функціональний аналізи явища ціннісної детермінації/регуляції поведінки персоналу навчального закладу. Ціннісна детермінація розповсюджується як на підлеглих, так і на адміністративних осіб – керівників навчального закладу.

Тож, виходячи з вищевикладеного, ми маємо необхідність уточнити у ході генетичного аналізу соціально-філософський сенс педагогічних цінностей, що утворюють культурологічне ядро навчальних закладів освіти, одночасно є стрижнем громадянського суспільства, нарешті,

формують основу морфогенезу соціального організму країни та забезпечують сталість державного устрою.

Педагогічна цінність – поняття складне. Для того, щоб те чи інше явище дійсності стало цінністю для педагогічної громади, воно повинно мати певні властивості, як правило, навчально-виховного характеру. У цьому сенсі цінність об'єктивна. Цінність об'єктивна і в тому сенсі, що самий відбір та використання потрібних властивостей визначається інтересами та потребами освіти, що обумовлені об'єктивними соціально-економічними факторами. Але не доречно ототожнювати цінність з предметом або явищем, що оцінюється. Цінність – це особливе значення того чи іншого предмета для людини, для її пізнавальної або практично-перетворювальної діяльності на основі здобутих знань. Тож, поза людиною, поза відношення до людини категорія цінності не має смислу.

Природа сама по собі, у своєму власному об'єктивному існуванні, не характеризується категоріями значення, мети, цінності. У цьому сенсі цінність суб'єктивна. Таким чином, педагогічна цінність являє собою єдність об'єктивного і суб'єктивного, форму відношення або взаємодії між суб'єктом і об'єктом у ході організації і здійснення навчально-виховного процесу та використання його результатів у ході перетворювальної практики.

Єдність об'єктивного і суб'єктивного у ціннісному відношенні проявляється у частковості, у градації цінностей. З одного боку, цінність явища визначається інтенсивністю тих об'єктивно притаманних йому властивостей, що мають корисне значення для людини. Та ж сама властивість може бути не цінністю і навіть антицінністю.

Якщо усі відомі цінності розподілити по ступеню їх значення для людства, його існування та прогресивного розвитку, то виходить класифікація у вигляді своєрідної ієрархії цінностей, що підкоряється принципу субординації, де кожна цінність по відношенню до вище покладеної цінності відіграє роль засобу, або умови, або слідства, що впливає з неї. Цінності педагогічного походження й призначення мають високий рейтинг у будь-якому суспільстві і у будь-який час.

Однак ми повинні звернути увагу на те, що мова тут повинна йти не просто про педагогічні цінності, а про смислові утворення, що формують аксіологічний простір навчального закладу, тобто мова йде про корпоративний рівень їх існування або корпоративні цінності.

За таких умов термін “корпоративні” виводить нас на вивчення специфічної сукупності цінностей, що є локалізованими клітинами у соціальному організмі країни. Навчальний заклад, сутність якого ми розглянули вище, є саме такою організованою формою, у якій і відбувається їх, цінностей, функціонування та розвиток. Такі організаційні форми/клітини схожі одна на одну за природою і призначенням, але різко відрізняються за внутрішньою начинкою або змістом цінностей.

Навчальний заклад як організаційна форма є формалізованим структурним утворенням. У класичній теорії бюрократії М. Вебера подані, як відомо, із філософсько-соціологічної спадщини, характерні риси формальної організації.

Дійсно, якщо усі відносини між членами організації, як і її діяльність, реально було можливо регламентувати формальними процедурами, очевидно, організація не була б проблемою для наукового дослідження. Будь-яке явище організації в такому випадку легко фіксувалося б через аналіз офіційних структур діяльності, інструкцій і т.п. Фактично ж “соціальна взаємодія та діяльність, що відбувається в організаціях, ніколи не можуть цілком відповідати офіційним розпорядженням” [37, с. 96].

Саме ці розбіжності з формальними схемами стали об'єктами емпіричних досліджень, а похідні проблеми цих розходжень стали нагальними проблемами теорії соціальної філософії, а тепер ще й філософії освіти.

Спочатку ідеальна модель організації М. Вебера зазнала, як відомо, критики з боку Р. Мертона, який зазначив, що в докладному описі функцій різних елементів веберівської моделі не враховані їхні дисфункції. Але найважливіше зауваження до цієї моделі у світлі нашої проблеми полягало в тому, що М. Вебер звернув увагу тільки на формально створювані аспекти бюрократії, не аналізуючи неформальні відносини і несанкціоновані шаблони поведінки, що також розвиваються в рамках формальної організації.

Теорія неформальної організації (Ф. Селзнік, Ч. Бернард, Ф. Ротлісбергер, У. Діксон) припускає, що:

- формальна структура насправді є тільки одним з аспектів реально існуючої соціальної структури;

- неформальна організація, що неминуче виникає в рамках формальної організації, є життєво важливою для функціонування системи ;

- неформальні відносини можуть мати явно виражену структуру, що включає в себе статусні різниці, неформальні норми і т.д.;

члени організації взаємодіють як цілісні особистості, а не як безособові виконавці формальних ролей.

Наявність неформального означає, що у соціальному просторі навчального закладу можуть співіснувати інші підсистеми цінностей. Як впливає з наявної літератури, мова тут може йти як про субкультури, так і про контркультуру [56, с. 428-429]. Одна або декілька субкультур у організації за своєю природою можуть знаходитись у тому ж вимірі, що й домінуюча культура або створювати її іншу модифікацію. Це є причина того, що у навчальних закладах одного рівня, наприклад, загальноосвітніх школах, коледжах або вищих навчальних закладах освіти існує величезне різноманіття корпоративних культур.

У першому випадку це буде деякий анклав, у якому прихильність до

ключових цінностей домінуючої культури проявляється більшою мірою ніж у інших частинах організації. Зазвичай це трапляється з субкультурою центрального апарату однієї з організацій або системи органів управління.

У другому випадку ключові цінності домінуючої в організації культури сприймаються членами якої-небудь із її груп одночасно з окремим набором інших, як правило, не конфліктуючих між собою цінностей. Таке можна спостерігати на периферії організації, у філіях навчального закладу, скажімо, університету, або у територіальних органах управління освітою.

У ціннісному просторі навчального закладу може існувати й третій тип субкультур, що достатньо наполегливо відкидають те, чого навчальний заклад бажає досягнути. Серед цих організаційних контркультур можна виділити такі види: (1) пряма опозиція цінностям домінуючої культури; (2) опозиція структурі влади у рамках домінуючої культури організації; (3) опозиція до зразків відносин і взаємодії, що підтримуються домінуючою культурою.

Розглядаючи корпоративні цінності як складову соціального організму навчального закладу освіти, зазначимо, що для нього як елемента освітньо-організаційної системи суспільства є характерним наступний набір проблем: адаптація до реальностей безпосередньо даної освітньої ситуації; досягнення групових цілей у ході навчально-виховної діяльності; збереження згуртованості персоналу; задоволення індивідуальних потреб членів педагогічного колективу.

Кожна з цих проблем для педагогічних працівників постає у вигляді загального проблемного завдання педагогічного характеру, що вимагає ефективного розв'язання, виконання тощо. Забезпечується це шляхом встановлення офіційних процедур і правил спільної педагогічної діяльності, що означає створення життєспроможного закладу освіти. “Колективні зусилля людей можуть стати формально організованими або в тому випадку, коли всі вони поділяють загальні інтереси, або в тому, коли якась підгрупа даного колективу знаходить стимули для того, щоб інші його члени працювали в інтересах цієї підгрупи” [37, с. 94].

Нарешті, ми можемо вийти на аналіз поняття “система”. Вищевикладене доводить те, що у ході висвітлення генезису корпоративної системи педагогічних цінностей її треба розглядати як оригінальне культурологічне утворення, тобто, її треба вивчати не у вузькому значенні – як тільки походження, виникнення, а в більш широкому, тобто як: зародження предмету дослідження; наступний процес його розвитку; прояв даного явища у повсякденному бутті навчального закладу.

При визначенні змісту цього терміну зазначимо, навчальний заклад – це освітня організація, яку слід розуміти “як взаєморозташування і взаємозв'язок елементів деякого комплексу (предметна і структурна частина організації), їхні дії і взаємодії (функціональна частина),

обумовлені єдністю цілей або виконуваних ними функцій і певних обставин місця і часу” [37, с. 45].

Коли аналіз стосується цінностей навчального закладу, у освітньому просторі якого співіснують цінності – цілі і цінності – засоби, то дуже важливим є визначення критерію їх поділу. Очевидним є те, що таким критерієм може бути тільки якийсь об’єктивний момент, що не знаходиться в самій цінності, у світі цінностей, оскільки критерій оцінки стану явища треба шукати за його межами.

Ясно, що стосовно освітянської сфери таким об’єктивним моментом є підготовка конкурентоспроможних випускників, будь-то загальноосвітніх шкіл чи вищих навчальних закладів. Це означає, що результат колективної педагогічної праці – конкурентоспроможний випускник – є вищою корпоративною цінністю-метою, а всі інші цінності стають цінностями-засобами.

Специфікою педагогічного зрізу оцінки цінностей є те, що цінністю у сфері освіти визнаються не тільки блага, що задовольняють потреби людини. І це є закономірним, оскільки у житті завжди повинні бути не тільки обумовлені суб’єктивними потребами цінності-засоби, але й безумовні цінності-цілі, що стоять перед людиною як категоричні вимоги і тому є мірилом усіх інших цінностей. У полеміці з софістами Сократ переконливо показав це на прикладі етичних цінностей.

Нам треба довести системний характер корпоративних цінностей. Ми виходимо з того, що система – “це сукупність елементів, що перебувають у відношеннях і зв’язках одне з одним, яка утворює певну цілісність, єдність”. Тут зафіксовані два основних моменти, що характеризують систему: по-перше, це не одиничний об’єкт, а множинність; по-друге, не будь-яка множинність, а неодмінно пов’язана, саме в силу цього зв’язку вона володіє внутрішньою цілісністю [38, с. 29].

А. Кравець додає до цього ще один істотний момент – виділеність системи з її оточення, визначаючи систему як “специфічно виділене з навколишнього середовища цілісної множинності елементів, об’єднаних між собою сукупністю внутрішніх зв’язків або відношень” [134, с. 44-45].

Отже, складова поняття “система” означає, що досліджуватись має не будь-яка сукупність цінностей, а така, що забезпечує на одному етапі гомеостаз соціального організму навчального закладу, а при зміні умов зовнішнього середовища має забезпечувати розвиток відповідно до флуктуацій національного та європейського освітнього простору або ринку освітянських послуг.

Таким чином, вищевикладене дає змогу визначити систему корпоративних цінностей у галузі освіти як специфічне онтологічне утворення або орган у структурі соціального тіла навчального закладу, який існує як сукупність матеріальних та духовних елементів, інтегрованих у органічну педагогічну систему, що націлена на задоволення головної

мети педагогічної діяльності – підготовку конкурентоспроможного випускника.

У приватних закладах освіти до цього ще додається отримання максимального прибутку від ціле-раціональної праці на ринку освітянських послуг та захист своїх колективних інтересів від тиску з боку інших суб'єктів ринкової діяльності. Це окремий випадок, і тому ми його тут не розглядаємо.

Вона має, як специфічний орган у структурі соціального організму навчального закладу, низку атрибутивних характеристик, серед яких головними є: семантична природа; морфологічна самостійність, самовідтворювальний (аутопоезисний) характер, культурологічна форма існування, функціональна багатогранність, імперативний характер дії та ін.

Породження системи цінностей педагогічного закладу відбувається, як доведено дослідженнями В. Волобуєва та А. Гашенка, завдяки механізму дії корпоративної ідеології. Остання розглядається нами як система фільтрації семантичних потоків у просторі навчального закладу. Її елементами є, на наш погляд, набір смислів, комплекс денотатів, ідеологеми, семантичні фільтри, набір концептів, символіка, нарешті, ідеологічний суб'єкт та ідеологічний об'єкт. Суб'єктами корпоративної ідеології виступають, як відомо, керівники педагогічного закладу або його структурних підрозділів, формальні та неформальні лідери у трудовому колективі.

При цьому вона може використовуватись системою управління навчальним закладом у якості інструменту прямого та опосередкованого впливу на персонал закладу освіти. У даному випадку її вплив на сукупного робітника педагогічного закладу здійснюється опосередковано, тобто через систему колективних цінностей. Аналіз впливу її на персонал, або навпаки, – дії системи цінностей буде розглянуто нами у наступному підрозділі роботи.

Оцінити вплив ціннісного компонента на систему управління навчального закладу неможливо без морфологічного аналізу, тобто без встановлення її структури, що складається з елементів. Система цінностей педагогічного закладу не може мати “розмитий” характер, оскільки цим, по-перше, принципово не можливо забезпечити гомеостаз соціального організму навчального закладу, а по-друге, стабілізувати його функціонування та розвиток у просторі соціального організму країни.

Якщо перший аргумент, скоріше, ні у кого не викличе заперечень, то відносно другого можуть бути сумніви. Тому тут ми наведемо свої аргументи на користь того, що навчальний заклад треба розглядати як складову соціального організму країни, і тому його цінності повинні бути посередником між цими двома соціальними інститутами ринкових відносин.

Даний тип зв'язку більш рельєфно проглядається на фоні японських

виробничих реалій. Саме японська фірма – “це не тільки економічний організм або виробничий осередок, але і свого роду суспільна мікромодель, мікроцивілізація, що повторює всі основні риси більш великих суспільних структур, а можливо, і самого японського суспільства” [124, с. 5]. Ціннісний аспект цілого комплексу явищ, характерних для сучасної японської дійсності, є однією з цих “основних рис”. Про це свідчить широке ходіння ”теорії унікальності японської культури” (“Нихон бунке рон”) [203].

Свідчення на користь генетичного зв'язку системи цінностей навчального закладу з суспільством ми знаходимо й у роботах європейських авторів. Як пише О. Зінов'єв у роботі “Запад. Феномен западництва”, що присвячена аналізу укрупнення ділового світу у різних соціальних умовах: “Об'єднання клітин у ціле обумовлене причинами економічними, тобто за законами капіталу ... Але, виникнувши, вони почали функціонувати за законами справи, і це стало умовою для капіталістичного аспекту фірми” [106, с. 56]. Далі він робить виключно важливий висновок про те, що “за змістом діяльність ділових клітин є дійсно механізм “живлення” суспільства” [106, с. 56]. Це значно посилює нашу методологічну позицію відносно того, що критерії для обґрунтування системного характеру цінностей навчального закладу треба шукати у змісті та структурі суспільства.

Тож, не повторюючи весь накопичений матеріал відносно того, що цінності навчального закладу є продуктом функціонування його корпоративної ідеології, зазначимо, що останні функціонують у вигляді специфічної духовної субстанції у межах навчального закладу. Це “дух навчального закладу”. На існування такого локалізованого утворення прямо вказує й висновок про те, що навчальний заклад має свій, так званий “соціальний інтелект”. Тим самим ми, уточнивши їх, педагогічних цінностей, залежність від рівня науково-технічного і соціального розвитку суспільства, можемо перейти до обґрунтування системного характеру даного явища.

Для нас системність корпоративних цінностей тут визначається двома обставинами. Перша з них стосується їх органічного зв'язку зі структурою суспільства, а друга – пов'язана з тим, що така система повинна бути повною з точки зору віддзеркалення внутрішнього змісту соціального організму навчального закладу.

Далі ми можемо переходити до обґрунтування елементної бази та структури системи корпоративних цінностей. При визначенні структури, місця та функцій системи корпоративних цінностей в соціальному організмі формальної організації нам необхідно зазначити, що ми бачимо цю організацію саме “як взаєморозташування і взаємозв'язок елементів деякого комплексу (предметна і структурна частина організації), їхні дії і взаємодії (функціональна частина), обумовлені єдністю цілей або

виконуваних ними функцій і певних обставин місця і часу” [35, с. 45].

Тому подальше заглиблення в предмет дослідження пов’язане з розглядом питання про елементи та структуру досліджуваного явища. У цьому сенсі насамперед відзначимо, що поняття структури включає лише те, що залишається стійким, відносно незмінним при різних перетвореннях системи. Звідси випливає, що розгляд структури виступає для нас одним з головних завдань дослідження.

При цьому, ми виходимо з того, що цінністю для організації навчально-виховного процесу є два роди інгредієнтів, а саме: сукупність матеріальних і культурологічних продуктів, що обумовлюють виконання нею своєї головної функції – підготовки конкурентоспроможного випускника, що має довести свою перевагу у суспільстві. На основі такого висновку ми висуваємо робочу гіпотезу про те, що критерієм для формування елементної бази фенотипу має бути соціальний організм країни як ціле, що диктує свою волю своїм складовим частинам, у тому числі й соціальному організму навчального закладу.

У такому випадку кількісний склад цінностей, за великим рахунком, обумовлюється структурою соціального організму країни, у який навчальний заклад вписується саме завдяки збігові елементної бази.

У визначенні елементної бази системи цінностей навчального закладу ми солідарні з В. Тугаріновим, який виділяє цінності “матеріальні, соціально-політичні і духовні” [238, с. 29]. Якщо методологічно прискіпливо підійти до цієї класифікації, то корпоративна система цінностей має, на нашу думку, чотири провідні елементи – мислеформи, у яких зростає соціальне тіло навчального закладу, а саме: техніко-економічний, соціально-психологічний, організаційно-політичний та духовно-ідеологічний. Відповідно, це знання, якими мають оволодіти ті, хто навчається; персонал педагогічного закладу; педагогічні технології навчання і виховання; тип організації навчально-виховного процесу, на якому виростає система корпоративного управління.

Отже, виявляється, що до системи корпоративних цінностей мають увійти мислеформи, що утримують зміст економічної, соціальної, політичної та ідеологічної “матерії”, з якої виготовлено полотно сучасного суспільства. Топологічно, нагадаймо: така система розташована у головах усіх учасників педагогічного процесу. Вона, корпоративна система цінностей, нібито “розлита” по усьому простору навчального закладу. Вкорінення [255] нової людини у педагогічний процес спочатку полягає у її підключенні до семантичного поля навчального закладу, а уже потім – до мережі комп’ютерів, спецкласів, методичних кабінетів, бібліотеки та іншого обладнання, яким насичене її робоче місце.

Послідовно охарактеризуємо подані тут елементи, що входять, за нашим баченням, до фенотипу соціального організму навчального закладу. Кінцевим завданням морфологічного аналізу системи корпоративних

цінностей є, як відомо, виявлення елементів, що веде до формалізації структури та наступному висвітленню її функцій. Саме це є “поясненням, чому або навіщо система “улаштована” і поводитьсь саме так...Знання законів збереження (будови) і розвитку (зміни) тих або інших об'єктів стає поясненням їхньої сутності лише при виявленні функції цих законів у рамках відповідних систем” [148, с. 153].

Першою складовою такої системи є наукові знання, якими мають оволодіти ті, хто навчаються. Саме вони, наукові знання, у сфері духовного виробництва виконують ту роль, що у сфері матеріального виробництва відводиться засобам виробництва, до яких економічна наука відносить предмети та засоби праці. На відміну від робочої сили, вони утворюють речовий фактор виробництва. При цьому предмет праці – це те, на що направлена праця людини, що складає матеріальну основу майбутнього продукту. У сучасних умовах більшість предметів праці – це продукти попередньої праці. Засобами праці називають речі або комплекс речей, які людина розміщує між собою і предметом праці і які служать у якості провідника впливу людини на цей предмет. Засоби праці є продовженням природних органів робітника.

В умовах сучасного соціального розвитку духовне виробництво трансформується у трьохкомпонентний процес: педагогом, учнем і комп'ютерною мережею, що з'єднує їх обох з банками інформаційних даних.

Другою складовою системи цінностей навчального закладу є, на нашу думку, персонал педагогічного закладу як сукупність фізичних і розумових здібностей людини, її здатність до праці, що є головним фактором будь-якого виробництва у будь-якому суспільстві. Це так званий особистісний фактор виробництва. Це є загально визнаним. Висококваліфікований педагог – найвища цінність навчального закладу. Для того, щоб здійснювався процес виробництва, робоча сила повинна приводитись у дію, по-іншому – споживатись. Споживання робочої сили є праця, тобто цілераціональна діяльність людини, що направлена на зміну предметів і сил природи з метою задоволення її потреб. Праця відрізняється доцільністю, усвідомленням дій, завжди спрямована на досягнення певного результату, образ якого складається заздалегідь як ідеальна мета у голові людини. Ясно, що у даному випадку мова йде про педагогічну працю та її результати.

Третьою складовою системи цінностей навчального закладу є педагогічна технологія, що виражає взаємодію між головними факторами навчально-виховного процесу, а також засоби впливу педагога на учня як предмет праці, що надає сучасна педагогічна наука і практика. Опановуючи усі невідомі раніше властивості науково-технічної інформації, люди оволодівають секретами виготовлення нових видів продукції, застосовують більш прогресивні технології, використовують якісно інші матеріали. Це

висуває нові вимоги і до фахової підготовки робочої сили, кваліфікації робітника.

Четвертою складовою системи цінностей навчального закладу є організація навчально-виховного процесу як різновиду духовного виробництва, що забезпечує єдність, злагодженість функціонування усіх його факторів, взаємодію людей, які беруть у ньому участь. З розвитком суспільного виробництва змінюється як облік його факторів, так і характер їх взаємодії. Все більш вагомим чинником є енергія й інформація та її сучасні засоби накопичення, обробки та зберігання.

Таким чином, складовими системи корпоративних цінностей є сукупність факторів, що утворюють цілісність – навчально-виховний процес, який організується трудовим колективом навчального закладу з метою задоволення ним своїх, регіональних і національних потреб в підготовці високоінтелектуальної особистості, здатної для подальшого навчання, або фахівця, що відповідає сучасному рівню науково-технічної революції.

Визначення скоріш за все слушне, але не зовсім коректне. Пояснимо, в чому тут справа. Суть зауваження полягає в тому, що треба зробити поправку на культурологічну форму існування системи цінностей у просторі навчального закладу. Це суттєве зауваження, оскільки ми маємо не натуральну форму факторів, а їх перетворену мисленням людини форму, з їх інформаційно-смісловим двійником. Це нормально, бо сутність її, системи цінностей навчального закладу, “припускає своє інобуття, це означає, що вона може переходити у своє інше, тобто реалізовуватись у потенційних формах, що з’являються нам емпірично” [200, с. 16].

У літературних джерелах момент виходу соціального (у тому числі і цінностей – авт.) за межі людського організму або педагогічного колективу (сукупного працівника), як своєї підстави та існування на боці соціальних систем, помічений давно і охоплений такими поняттями як “архетипи” або універсальні образи і моделі для осягнення світу, “неосягнені структури”, “Воно” З. Фрейда, “розуміння” В. Дільтея, “колективне несвідоме” К. Юнга, “громадянська релігія” Е. Дюркгейма, “комунікативна дія” М. Вебера, “ноосфера” В. Вернадського, настанова Д. Узнадзе, “акцептор дії” П. Анохіна, “образ бажаного майбутнього” М. Бернштейна, “схема” П. Фреса і С. Московічі, “інформаційна модель” В. Пушкіна, “пасіонарність” Л. Гумільова, “менталітет нації”, “дух нації”, “умонастрій народу”, “дух колективу”, “умонастрій навчального закладу” та ін.

У цьому зв'язку мимоволі пригадується думка Анаксагора про невичерпність творчих можливостей часток (насінь), що складають природу, у тому числі й соціальну реальність. За Анаксагором, “будь-який предмет містить у кожній своїй частині нескінченну безліч якісно різних насінь. У нашому випадку будь-яка область фазового простору (тобто схематичної карти функціонального дубля системи цінностей навчального

закладу – авт.) містить величезну безліч якісно різних режимів поведіння” [205, с. 331-332].

Саме цим можна пояснити те, що різні навчальні заклади, перебуваючи у одному й тому ж сегменті національного або регіонального ринку, маючи одну елементну базу, мають різні режими життєдіяльності, різну якість освітянських послуг, а відповідно й рейтинг та авторитет серед батьків і молоді.

Про можливість такого самостійного існування культурологічного утворення ми знаходимо у роботах інших класиків філософської думки. “Цінності, – писав один з видатних представників баденської школи Г. Ріккерт, – не відносяться ні до області об’єктивної, ні до області суб’єктивної, а формують самостійне “царство”, що лежить по той бік об’єкта і суб’єкта” [208].

Таким чином, у науковій літературі зафіксована потенційна можливість існування культурологічного ядра або фенотипу, що обумовлює становлення локальних соціальних структур різного роду. Навчальний заклад тут – лише найбільш розповсюджений їх різновид.

Специфіка впливу системи цінностей на робітників навчального закладу полягає в тому, що дана система не проявляє чітко виражених ознак активності, бо свідомість співробітників сама себе збуджує. Оскільки такий якісний стрибок можливий, на нашу думку, лише за рахунок колективного мислення, яке, на відміну від мислення окремої людини, вже втрачає риси негентропійності. Колективне мислення, як це впливає з викладеного вище, прямо причетне до продукування інтелектуальної енергії колективною людиною. Це пов’язане з тим, що колективний суб’єкт здатний у процесі мислення продукувати наукові знання, надаючи інформації однорідний фенотипічний характер.

Оскільки вище ми вже обґрунтували факт існування обміну знаннями між учасниками суспільного процесу як селективної діяльності, то тут слід виходити з цього факту як зі звичної обставини, котра зумовлює розумну взаємодію (спілкування) між людьми. Побіжно зауважимо, що саме знання як логічні конструкції зумовлюють внутрішню напругу в певному просторі, який займає актуалізований соціальний світ.

Так з думок сукупного працівника в межах простору навчального закладу формується своєрідне смислове ядро, що стає атрактором процесу породження локального соціального світу. Внаслідок цього стихійно виникають локальні поля (осередки) соціальності, які займають, як правило, ті частини простору, в яких зосереджена та чи інша професійна група працівників навчального закладу.

Причому, дотичність до сутності системи корпоративних цінностей категорій “процес” і “продукт” також вимагає для свого розмежування різні види форм, а саме: процесуальну і морфологічну. Тут ми розглядаємо переважно морфологічну форму існування ціннісної детермінанти

управління навчальним закладом, а процесуальна стане предметом функціонального аналізу цього компонента, до якого ми перейдемо трохи пізніше.

Ми тут не деталізуємо структуру фенотипу навчального закладу, оскільки у механіці структура системи не розглядається у якості особливого теоретичного елемента. Для цілей опису цього, зрозуміло, відповідає будь-який стан системи. Але в динамічному плані вона (структура) розчиняється в процесі і взаємозалежностях. Це звертає нашу увагу на той важливий факт, що категорії структури і процесу самим тісним чином зв'язані один з одним. Структура не означає будь-яку онтологічну стійкість у явищах, а тільки відносну стійкість – досить стійка однаковість, що утвориться в результаті глибинних процесів так, що стійкість у визначених межах можна прийняти як робоче прагматичне допущення.

Якщо ж доводиться вдаватись до структурної системи як до позитивного елемента динамічного аналізу, то повинні бути знайдені зв'язки цих “статичних” структурних категорій і відповідних їм приватних тверджень про факт із динамічними перемінними елементами у системі. Цей зв'язок здійснюється за допомогою дуже важливого поняття “функція”. Її основна роль полягає в тому, щоб визначити критерії важливості динамічних факторів і процесів усередині системи. Вони є настільки важливими, наскільки мають функціональне значення в системі, а їх специфічна роль визначається з погляду аналізу конкретних функціональних відносин між частинами системи, а також самою системою і її оточенням.

Значення поняття функції припускає, що емпірична система розуміється як “працююча система”. Структура її полягає в тому, що система визначених стандартів, що виявляються у визначених межах при емпіричному спостереженні, “прагне до збереження” чи, по більш динамічних версіях, “прагне до розвитку”.

Тут ми хотіли б зробити два важливих зауваження. Перше з них стосується того, що взаєморозташування елементів фенотипу ми свідомо не обґрунтували тому, що структура в області духовних утворень це щось інше, ніж ми звикли бачити в області матеріального світу. Складається враження, що тут елементи виконують функції не залежно від їхнього місцезнаходження. Комп'ютерна техніка наочно нам це демонструє.

І наступне зауваження: перехід до динамічного аспекту системи цінностей навчального закладу припускає, що ми повинні показати життєдіяльність даного утворення на прикладі конкретного процесу, який можна емпірично спостерігати.

За таких умов ми вважаємо, що головна функція системи корпоративних цінностей, як сталого утворення, полягає у забезпеченні взаємодії людини і соціальної системи, або педагогічного колективу

навчального закладу. В основі їх взаємообумовленості лежить ціннісна свідомість, що суб'єктивована у голові педагога і об'єктивована у соціальному інтелекті педагогічного колективу. За таких обставин процес взаємодії, що опосередковується системою загальнонавчальних символів, які є елементами корпоративної культури, можна розглядати як систему у науковому сенсі цього слова і теоретично аналізувати її, як це робиться стосовно різних видів систем у інших науках.

При цьому нагадаймо, що порядок у соціальному організмі навчального закладу забезпечується взаємодією особистості і педагогічного колективу даного закладу. Це дуже важлива теза для розуміння ролі системи цінностей навчального закладу для її життєдіяльності та розвитку.

На закінчення треба сказати, що це – основна парадигма для структури відносин солідарної взаємодії. Вона містить у собі всі основні елементи структури ролей соціальної системи Т. Парсонса, а також системи підтримки і безпеки особистості. “Вона включає культуру в її як комунікативній, так і оціночно-орієнтаційній функціях. Це вузлова точка організації всієї системи дії” – логічно підводить підсумок Т. Парсонс [194, с. 546].

Поступово ми наблизились до теоретичного аналізу властивостей системи корпоративних цінностей або ціннісної детермінанти управління навчальним закладом. Найбільш фундаментальна властивість будь-якої системи – це наявність зв'язків між її частинами або змінними. Це зумовлює одну із основних властивостей системи: при поєднанні зв'язками окремих її частин з'являються нові властивості цієї системи, які недосяжні для її частин.

Цей характер зв'язків зумовлює процеси розвитку системи. При переважанні в ній негентропійних процесів система врівноважена і розвиток цієї системи відбувається в напрямку її переходу в надсистему.

Для того, щоб обґрунтовано назвати звичайне поєднання частин системою нам треба теоретично довести повноту, співрозмірність, достатність та технологічність елементів, що включені до її складу. Вище запропонована евристична модель системи корпоративних цінностей приваблива тому, що у ній на паритетних засадах інтегровані виробничі й культурологічні відносини. При цьому засоби зміст освіти та педагогічний колектив репрезентують виробничий інгредієнт, а педагогічні технології та тип організації навчально-виховного процесу – культурологічний. У цьому моменті достатньо виразно проглядається співрозмірність елементів фенотипу навчального закладу.

Актуалізація проблеми цілісності системи цінностей навчального закладу викликана розширенням зростанням її незалежності від адміністративно-командної системи та зростанням міри самостійності її на ринку, перетворенням у дійсного суб'єкта реальних ринкових відносин.

Логіка подальшого аналізу ціннісної детермінації управління

навчальним закладом вимагає розкрити механізм впливу корпоративних цінностей, що використовуються у якості засобів педагогічної діяльності, тобто здійснити функціональний аналіз даного явища.

Функціональний аналіз механізму впливу ціннісної детермінанти на процес управління навчальним закладом має на меті визначити її вплив на особистість і на систему управління закладом освіти, оскільки далі з теорії управління, уже відомо, як співвідносяться між собою суб'єкт і об'єкт корпоративного управління.

При цьому нагадаймо, що система особистості за Т. Парсонсом, – “це система дії, що має наступні характеристики. 1) Це система, що забезпечує взаємопов'язаність дій окремого актора. 2) Дії актора організовані в структуру за допомогою диспозиції потреб. 3) Оскільки дії деякої множини акторів не можуть оцінюватися як випадкові, вони повинні бути організовані на підставі сумісності й інтеграції, оскільки і дії окремого актора визначаються сумісністю й інтеграцією з діями інших акторів. Точно так само, як цілі чи норми, які актор усередині соціальної системи повинний здійснювати чи дотримуватись, одержують сприяння чи обмеження з боку цілей і норм, здійснюваних чи дотримуваних іншими акторами, цілі чи норми, що включені в окрему дію окремого актора, одержують підтримку чи опір інших акторів, а також інших цілей і норм того ж самого актора”.

Тут важливо підкреслити, що свої функції система корпоративно-навчальних закладових цінностей набуває на основі основного протиріччя соціального світу, а саме: протиріччям між індивідуальним і колективним, між свідомістю особистості й свідомістю колективної особистості, у якому вона займає місце посередника або медіатора. Вона подібна до маяка на морі, який нібито сам й не рухається, але активно примушує інших змінювати й корегувати свої дії.

Вона існує, як вище уже було обґрунтовано, у формі сукупності мислеформ, що узгоджені зі структурою соціального організму країни. Будучи генетично обумовленою, вона у символічній формі об'єднала інтереси педагогічного колективу навчального закладу й потреби соціального організму країни завдяки суспільній потребі.

Механізм впливу її на особистість ґрунтується на дії смислу на нашу свідомість. Показовою в цьому плані є робота засновника французького “атеїстичного” екзистенціалізму А. Камю “Людина, що бунтує”, в якій він прийшов до висновку, що світом править сенс, а шлях до його досягнення пролягає через розкриття сутності бунту.

Визнати існування такої інформаційної структури, як системи корпоративних цінностей, означає визнати самостійне існування так званого Семантичного Всесвіту. Ми таку ідею поділяємо, бо ідея Семантичного Всесвіту в російській та вітчизняній науково-філософській літературі присутня давно. Досить згадати ідею пневматосфери або

духосфери П. Флоренського, ноосферу В. Вернадського. Цю ж ідею активно відстоює сьогодні Л. Лесков. Теоретично її опрацював В. Бех і подав організаційну форму її існування у межах соціального світу.

Відштовхуючись від робіт Фреге і Черча з математичної логіки, треба розуміти похідне сприйняття людиною сенсу як інформації або суми відомостей, що містяться в знаку або в слові, символі. Духовна реальність предстала перед нами у двоїчній іпостасі – континуальності (мовна семантика) і дискретності (знакова система). Відсутність сенсу (смислу) означає екзистенціальний вакуум. Сенс робить знакову систему змістовним текстом, що виникає при порівнянні смислів. Основна функція смислу (сенсу) – надання процесам розвитку спрямування. “Сенс сенсу, – писав В. Франкл, – полягає в тому, що він спрямовує хід буття”.

Завдяки корпоративно-навчальній закладовій ідеології, відбувається фільтрація загального потоку інформації або селекція знань, які забезпечують життєдіяльність навчального закладу. Так у межах навчального закладу формується специфічна мова. Завдяки корпоративній мові, навчальний заклад самовиражається в об'єктивній реальності. Мова, матеріалізуючись, породжує текст, який покладається, з одного боку, в основу виробничого процесу, а з другого – обслуговує спілкування педагогів у освітньому просторі навчального закладу.

На рівні людини розпізнавання семантичного матеріалу, у тому числі й відтвореного у символічній формі, веде такий орган, як ціннісні орієнтації особистості. Нагадаємо, що ціннісні орієнтації особистості формуються за допомогою ідеологічного впливу на людину з боку керівництва навчального закладу та його неформальних лідерів. Фільтрацію інформації веде як навчальний заклад, так і окремий його робітник. Різниця полягає лише у меті та масштабі цього унікального процесу. Навчальний заклад намагається вписатися у соціальний організм галузі, регіону, нарешті, країни, а робітник – у соціальний організм навчального закладу.

Селекція інформації у даному випадку полягає у тому, що у семантичному вимірі особа має такі смислові одиниці, що виконують у її структурі функції аналізу, відбору та переробки фенотипової інформації з метою адаптації її до соціального середовища. Для нас цей підхід дуже важливий з огляду на те, що працівник повинен постійно слідкувати за зміною інформаційного середовища в навчальному закладі та поза його межами.

Оскільки людина у межах навчального закладу виконує цілу систему виробничих функцій, то вона повинна постійно вести пошук та селекцію технологічних знань, а ширше – і всього потоку інформації. На нашу думку, саме семантичне поле або його окремий сегмент володіє смислами, які ведуть аналіз та відбір необхідної інформації для підтримки освітньо-виховної діяльності навчального закладу на певному рівні. Цей рівень може

бути надто високим, бо іноді стандарти навчального закладу бувають вищі за національний стандарт на надання освітніх послуг.

Підключеність людини до системи цінностей навчального закладу виявляється через здібність його розпаковувати смисли або, інакше кажучи, розуміти та кодифікувати певним чином інформацію, яка функціонує у його межах. Тому тут виникає можливість розглядати педагогічний колектив як селективний, вірогіднісно заданий прояв ціннісного або культурологічного поля, що відіграє роль того середовища, через яке відбувається взаємодія людини та навчального закладу за допомогою слів чи символів та їх розуміння. При цьому останнє стає можливим лише за умов деякої розмитості семантики слів і символів, тобто за наявністю деякої варіативності у межах їх визначення, множини смислів.

Корпоративна система цінностей, яка назовні виходить як система символів, що обслуговує життєдіяльність навчального закладу, виступає опосередковуючою ланкою між активною життєдіяльністю окремого педагога, з одного боку, а з другого – трудового колективу педагогів, суспільства, етнокультурної спільноти, світової співдружності та світом семантики.

Тож у такому контексті смисли розуміються як інформація, що міститься у знаках чи символах, де вона являє собою єдність континуальності (тобто семантики, змісту) та дискретності (тобто знаків, форми). Саме цим ми можемо пояснити той факт, що навчальні заклади, особливо ті, які досягли значних успіхів на ринку, мають “свою” мову та багатий арсенал символіки.

“Потік фенотипової інформації переробляється, – за спостереженням С. Є. Мартинюк, – за допомогою механізму суб’єктивації, що являє собою процес обробки наявними в особистості засобами (логічне та образне мислення, мова тощо) інформації, яка надходить із зовнішнього середовища. У процесі суб’єктивації відбувається перехід соціальної інформації із об’єктивованої форми її існування (у нашому випадку об’єктивованої у структурі колективної свідомості – авт.) у суб’єктивовану, який сприяє формуванню функціональних органів особистості, що виконують відповідні функції з відбору (селекції), корегування (узгодження) та зберігання важливої для ефективного функціонування особистості інформації” [159]. Ми з цим висновком даного автора повністю погоджуємось.

Дія механізму суб’єктивації базується на безсвідомих процесах, які відбуваються у психіці людини, де інформація, що надходить із навколишнього середовища навчального закладу, зазнає їх постійного впливу і виходить у вигляді чисельних спонтанних уявлень. Психіка людини виконує, за К. Г. Юнгом, функцію врівноваження, сутність якої полягає у маніфестації смислів, що не отримали якості усвідомленої інформації, через такі фізичні стани, коли свідомість працівника

“відключена”. Таким чином, стає можливим усвідомлення прихованих раніше смислів та їх взаємозв’язку, що стає, з одного боку, способом впорядкування усвідомленої інформації, а з другого – джерелом інновацій для навчального закладу.

Процес розпаковки смислів на цьому рівні підтримується діями Бейєсового сіллогізму, згідно з яким зміна тексту – його еволюція – пов’язана із спонтанним виникненням у визначеній ситуації семантичного фільтру, який змішується з минулим за мультиплікаційним ефектом. Отже, на рівні психіки працівника семантичне поле функціонує як система індивідуальних семантичних фільтрів, які формуються в процесі розвитку людини й обумовлюються особливостями її виховання, освіти, життєвого досвіду.

Ціннісне поле навчального закладу утримує колективні інтереси і своїм змістом тисне на свідомість усіх учасників навчально-виховного процесу. Він захищається від цього тиску завдяки ідеологічним установкам. Аналіз свідчить про те, що тут мова може йти про цілу систему фільтрів, що виникають та стало функціонують на боці особистості працівника навчального закладу. “Серед індивідуальних семантичних фільтрів, які діють на рівні психіки, можна визначити, – пише С. Мартинюк, – декілька найбільш важливих” [159].

Вона відносить до них, по-перше, імпрінти, виникнення яких стає можливим навіть під впливом одного враження, в результаті чого формується особливий тунель свідомості (як зауважує Р. Уілсон, імпрінти пов’язують нейрони в рефлексивні мережі, що залишаються на усе життя), по-друге, особливий тип індивідуальних фільтрів, що може виникати під дією процесу конденсування та вимагає неодноразового повторення одного і того ж враження, але сталість такого фільтру залишається проблематичною; по-третє, фільтри, які виникають під час навчання, коли людина переймає їх у готовому вигляді чи формує під впливом тієї інформації, яку отримує від тих, хто її навчає.

Аналогічну функцію виконує й навчальний заклад по відношенню до інформаційних потоків, що обслуговують соціальний організм країни. Фільтрація інформації з боку навчального закладу відбувається завдяки існуванню спеціальних підрозділів, наприклад, сектора аналізу науково-технічної інформації, бібліотеки, структури яка веде спостереження за зберіганням службових таємниць і т. ін. У малих навчальних закладах цю функцію частіше всього бере на себе керівництво.

Це питання значно актуалізується у зв’язку з саморозгортанням інформаційної цивілізації. За визначенням С. Мартинюк, вона є ніщо інше, як “такий тип організації соціального життя людини, такий спосіб відтворення її соціальності, при якому домінуючою цінністю стає інтелект і духовний розвиток людини, а визначаючими факторами розвитку техніки та виробництва – інформація та знання. Це означає, що інформаційного

характеру набувають усі зв'язки, які виникають між людиною та суспільством, відображаючи загальноцивілізаційну спрямованість розвитку людської спільноти". Корпоративний рівень тут не є виключенням.

Тут можна підкреслити різницю між ціннісними орієнтирами особистості та її ціннісною свідомістю. Ціннісні орієнтири – це фільтри, через які символ проникає до змісту свідомості, а ціннісна свідомість особистості – це суб'єктивований банк, що накопичує та утримує цінну інформацію для життєдіяльності робітника у вимірі вимог навчального закладу.

Система корпоративних цінностей завдяки символам збуджує свідомість людини, яка на основі принципу резонансу знаходить у себе у голові працівника навчального закладу все, що знаходиться у її інформаційному середовищі. За умов резонансного відтворення зовнішніх процесів у корпоративному інформаційному просторі особистості формується й стало функціонує так звана ціннісна свідомість.

На можливість існування множини колективних свідомостей у структурі людини вказував ще Е. Дюркгейм, який писав: "У нас є дві свідомості: одна утримує тільки стани, що притаманні особисто кожному з нас, і відокремлює нас, тоді як стани, що охоплюються іншою, – загальні для всієї групи. Перша подає й формує тільки нашу індивідуальну особистість; друга представляє колективний тип, і відповідно, суспільство, без якого він не існував би. Коли наша поведінка визначається яким-небудь елементом останнього, ми діємо не з нашого особистого інтересу, а переслідуюмо суспільні цілі. Але ці дві свідомості, хоча і різні, пов'язані між собою, так як у підсумку складають одне ціле: обидві вони мають один і той же органічний субстрат".

Ціннісна свідомість – психологічний "орган" оволодіння складністю, що має міру виміру значимості мотивів та здатність скріплювати життєві відносини в цілісність індивідуального життя. Ціннісна свідомість активно бере участь у формуванні корпоративної програми життєдіяльності особистості, виступаючи найважливішим елементом соціальної активності.

Соціальна активність є системною якістю особистості, що виражає рівень її загальної соціальності, її внутрішню потребу в служінні громадському обов'язку, рівень прийняття цінностей суспільства. Це ступінь бажання включитися в громадське життя. Соціальна активність не є автоматичним реагуванням людини на зовнішні обставини й умови її діяльності, а припускає свідому схильність, скерованість суб'єкта на реалізацію певних соціальних функцій.

Відносини між ціннісною свідомістю і реальною поведінкою – соціальною активністю – носять складний, неоднозначний характер через: відсутність умов, необхідних для реалізації ціннісних уявлень; поверховість засвоєння ціннісних уявлень; незалежність дій і вчинків людей від змісту засвоєних ними цінностей; неоднозначність ціннісної

свідомості. Більше того, навчальний заклад включає людину у свій простір тільки завдяки тому, що вона є носієм певної виробничої функції або їх сукупності.

Наш аналіз прямо вказує на те, що структура системи корпоративних цінностей детермінує подвійну за спрямованістю діяльність педагогічного колективу. По-перше, вона завдяки мислеформам, у яких застигли продуктивні сили, обумовлює його поведінку у суспільстві, а по-друге, у сфері духовного виробництва, вона, завдяки іншим мислеформам, у яких застигли зразки поведінки у колективі, обумовлює його спілкування з іншими учасниками навчально-виховного процесу, що веде до творення та відтворення соціального організму навчального закладу.

Отже, з одного боку, система корпоративних цінностей, механізм дії якої ми уже порівняли з функціонуванням маяка на морі, спонукає учасників виробничого процесу до узгодженого використання засобів виробництва з метою отримати товар певного функціонального призначення та рівня якості, оскільки сучасний ринок дуже примхливий до цього.

З другого боку, система корпоративних цінностей спонукає педагогічний колектив до спілкування з іншими працівниками, допоміжним персоналом, у ході якого відтворюються суспільні відносини, що складають матерію соціального організму навчального закладу. Технологію цього спілкування влучно подав Т. Парсонс через механізм культури, що є “не тільки ряд символічних комунікацій, але і ряд норм для дії”. Мотивація підлеглого і керівника інтегрується нормативними еталонами в ході взаємодії. Підлеглий відчуває потребу не тільки в одержанні конкретних винагород і уникненні конкретних покарань, його він також радують доброзичливі установки, і він уникає недоброзичливих з боку керівника. Дійсно, оскільки він інтегрований з тими ж самими нормами, то в нього виникають ті ж самі установки стосовно себе самого як об'єкту”.

Л. Євенко, наприклад, у вступній статті до книги “Основи менеджменту” зазначає, що за свою історію людство виробило усього три принципово різних інструменти управління, тобто впливу на людей. Перший інструмент – ієрархія, тип організації, що визнає основним засобом впливу відношення влади – підпорядкування, тиск на людину зверху, через примусовість, контроль над розподілом матеріальних благ і т.п.

Другий тип впливу – культура; вплив здійснюється через цінності, соціальні норми, установки, ритуали, що виробляються і визнаються суспільством, організацією і т.д., і які змушують людину поводитися так, а не інакше.

Третій інструмент впливу – ринок, тобто “мережа рівноправних відносин по горизонталі, заснованих на купівлі-продажу продукції і послуг,

на відносинах власності, на рівновазі інтересів продавця і покупця”. На практиці в господарських і соціальних системах ці типи управління частіше усього співіснують, але вигляд економічної організації суспільства визначає той тип, якому в ній віддається перевага.

Отже, функціонування системи цінностей навчального закладу – це та потойбічна сила, що інтегрує учасників будь-якого виробничого процесу у цілісність вищого гатунку – соціальний організм навчального закладу. Взаємодія особистості з іншими учасниками виробничого процесу у такому випадку забезпечується двома виконавчими механізмами. Перший з них ґрунтується на основі закономірностей поділу педагогічної праці, а другий – діє на основі закономірностей міжособистісного спілкування людей.

Перший виконавчий механізм полягає в тому, що поділ суспільної праці, що за змістом є системою багатоманіття функцій органічно замкнених на продукт навчального закладу, завдяки посадовим обов’язкам, вимагає певних вузькоспеціалізованих дій від працівника. Його дію подає Е. Дюркгейм, який пише: “Усяке збільшення функціональної діяльності викликає збільшення солідарності, тому що функції організму (навчального закладу – авт.) можуть стати активнішими тільки за умови збільшення їхньої безперервності.

Тож, у виробничому організмі навчального закладу активність педагога та його спроможність відповідати рівню активності інших учасників навчально-виховного процесу, дійсно є цінністю, яку ми назвали педагогічним колективом.

Другий виконавчий механізм, пов’язаний з тим, що особистість і навчальний заклад мають специфіку входження в свою протилежність і засоби опосередкування своєї взаємодії, а отже, і утримання одне одного в складі цілого. Тут ми маємо на увазі наявність таких явищ, як хронотоп в структурі особистості і *habitus* на боці навчального закладу як частини суспільства. Судячи з функцій, *habitus* скоріше інваріантний російському терміну “традиція”, ніж дослівному “звичка”. При цьому ми виходимо з визначення традиції, даної В. Воловиком, як відносно стійких, загальноприйнятних форм, що повторюються, засобів, прийомів, методів діяльності, що історично склалися в рамках конкретної соціальної спільноти [62, с. 13].

Стисло пояснимо, про що тут йдеться. Почнемо з поняття “хронотоп”. Поняття “хронотоп”, як відомо, активно використовувалося в гуманітарних науках, передусім М. Бахтіним. Своєрідність хронотопу полягає в тому, що він поєднує в собі, здавалось би, нез’єднуване, а саме, просторово-часові, в фізичному смислі цього слова, тілесні обмеження з безмежністю часу і простору, тобто з вічністю і з нескінченністю. Тому в ньому містяться водночас і Фізичний, і Семантичний Всесвіти. Це, як відзначає М. Каган, орган опосередкування їхньої взаємодії. К. Маркс при поясненні подібних переходів часто користувався синтетичними категоріями – поняттями:

“практично-духовне” засвоєння дійсності, “чуттєво-надчуттєве” стосовно до властивостей товару, “сутнісна єдність природи і суспільства” стосовно до людини.

Хронотоп важкоуявний через те, що простір і час зазнали в ньому дійсної – семіотичної переробки. Вони виступають в ньому в перетвореній формі аж до того, що реальний рух в просторі трансформується в зупинений час, а останній, в свою чергу, трансформується в простір, що рухається. Отже, особистість володіє атрибутивною спроможністю вступати за своєю ініціативою у взаємодію з навчальним закладом.

Навчальний заклад, в свою чергу, має механізм впливу на особистість. Ф. Гіддінс писав про це так: “Суспільство є організація, що впливає певним чином на своїх членів” [280, с. 313]. Розмірковуючи за аналогією, можна стверджувати, що це свого роду соціальний хронотоп, за яким функціонує ціннісно-сміслова інформація, в тому числі – і цінності моральної свідомості, відтиснені імперативом “вижити”.

Механізм такого впливу отримав в сучасній філософсько-соціологічній літературі найменування *habitus*. Цей феномен є центральне поняття соціологічної концепції П. Бурдьє. Сам термін зустрічається вже в творах Г. Гегеля, яким він позначає “туманне уявлення про весь вигляд” роду.

Шляхом *habitus*'а соціальна структура управляє практикою, причому, не в дусі механічного детермінізму, але в рамках спонукань і меж, задалегідь накладених на її винаходи. Це пов'язане з тим, що культура є не тільки смислонесучий і смислопередаючий аспект людської практики і її результатів, але і смислоположний, і смислотворний акт, що дозволить людині сприймати своє соціальне життя і цим актом реалізувати в ньому власну самотність.

Все викладене вище дає нам право говорити, що, завдяки хронотопу особистості і традиції (соціальному хронотопу), межі між суб'єктивним об'єктивним і об'єктивним суб'єктивним не існує. Вони вільно переходять одне в одне, за допомогою спеціальних засобів, так званих *медіаторів*.

Виходячи з наявності в суспільстві двох опосередковуючих систем матеріального і духовного походження, є сенс говорити і про два типи медіаторів: духовний і фізичний. Інакше кажучи, ми виходимо з того, що система корпоративних цінностей навчального закладу є специфічним засобом для передачі смислу від колективної особистості до особистості і навпаки.

Сучасна психологія такі продукти опосередкування відбила в понятті “предмети-посередники” або медіатори духовного спілкування. До них відносяться Знак, Слово, Символ і Міф. Психологи пропонують їх розглядати як акумулятори живої енергії, свого роду енергетичні згустки. Згідно з А. Лосєвим, особистість – міф. Ісус Христос теж, в певному

смислі, може бути ідентифікований як Міф. Система цінностей навчального закладу теж відноситься до таких посередників.

Вони можуть розглядатися і як резонатори, на частоту яких настроюються живі істоти. Останні не тільки засвоюють ці частоти, але і генерують нові, підзаряджають своєю енергією медіатор.

Нагадаємо, що процедура опосередкування в матеріальному світі найдокладнішим чином описана в роботах К. Маркса. Ми просто через таку методологічну настанову на систему цінностей та продукти праці, а точніше – товари на ринку, ще не дивилися, але від цього опосередковуюча роль останніх не випарувалася. Тепер вона чітко визначилася, і ми повинні її досліджувати як елемент соціального організму навчального закладу.

За таких умов поділ праці, що детермінує існування навчального закладу, характер і зміст взаємодії педагогів у ході навчально-виховного процесу, формує два види солідарності між його учасниками. Перший вид солідарності потребує, щоб вони відрізнялись один від одного на основі оволодіння різними педагогічними функціями, а другий, навпаки, вимагає щоб вони були схожими один на одного. Цей момент добре подає Е. Дюркгейм у своїй відомій праці.

Висновок про наявність двох видів солідарності у процесі виробництва є дуже важливим для реалізації мети даного дослідження. Це пов'язано з тим, що на її основі формуються мораль та право. “Право і моральність – це сукупність уз, що прив'язують нас один до одного і до суспільства, створюючи із маси індивідів єдиний узгоджений агрегат” – слушно писав Е. Дюркгейм.

Формою буття соціальних якостей людини є її виробнича діяльність. Насамперед вона формується як єдність типових та унікальних соціальних якостей. Необхідність діяльного прояву персоніфікованих соціальних якостей відчувається індивідом як потяг до конкретних форм і способів життєдіяльності, усвідомлюється в його узагальнених ціннісних уявленнях.

Ми вважаємо, що, перебуваючи в рамках формальної організації, типовими соціальними якостями будуть ті якості, що знайшли своє оформлення у формальній діяльності, а унікальними, передусім, ті, що не включені у формальну діяльність. Загальна ж ціннісна спрямованість досягається усвідомленням своєї сутнісної визначеності за допомогою системи узагальнених уявлень про форми діяльності, необхідних для самореалізації.

Загальна ціннісна спрямованість особистості – генералізуючий фактор, що охоплює усі “поверхи” людської психіки – від потреб до ідеалів. Вона являє собою, насамперед, конкретне сполучення узагальнених уявлень про життєву важливість, необхідність різних форм життєдіяльності, переваги деяких із них як умов повноцінного життя.

Проте ціннісна свідомість малої соціальної групи, про яку нам також необхідно говорити, не зводиться до простої сукупності переважних оцінок

і думок із приводу тих або інших значущих ситуацій її діяльності. Вона являє собою особливу духовну структуру, яка має надособистісний зміст, що відбиває конкретні функції і завдання групи, умови її діяльності, що формуються під впливом цілого комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників. Високий ступінь ціннісно-орієнтаційної єдності створюється не через комунікативну практику групи, а є наслідком спільної групової діяльності.

Аналіз ціннісної свідомості показує, що вона є особливою формою відбиття реальності, суб'єктивним способом об'єктивних значеннєвих відносин, які виникають між людьми і світом у процесі діяльного освоєння останнього.

У цей же час на боці навчального закладу також існує “своя” система фільтрів або ідеологем для селекції знань. Добре відомо, що майже у кожній, без винятку, установі завжди існує ціла низка офіційних вимог, норм, а також неформальних правил та стереотипів, якими працівники користуються для вирішення виробничих проблем.

У деяких випадках їх вплив на сукупного працівника такий сильний, що нова людина не може їх витримати і звільняється з навчального закладу. Спостереження за практикою свідчить про те, що іноді у навчальному закладі складається така духовна атмосфера, котра не забезпечує її нормального функціонування та розвитку. У такому випадку, частіше всього, вирішенням проблеми є залучення до керівництва свіжих людей, які змінюють ідеологічні фільтри, і організація на очах оживає.

Тож, якість впливу корпоративної системи цінностей на виробничу діяльність педагога у освітньому просторі навчального закладу ми пропонуємо оцінювати на основі його особистої організаційної культури.

При цьому зазначимо, що вплив системи корпоративних цінностей на особистість педагога постійно зростає. Це викликано низкою чинників. По-перше, значною інтенсифікацією навчально-виховного процесу. По-друге, зростанням потужності засобів освітнього виробництва та складністю технологічного процесу. По-третє, освітні послуги, котрі надає навчальний заклад, сьогодні повинні бути інтернаціональними.

Це означає, що значно ускладнюється саме ціннісна складова товару, а відповідно й живої праці, що застигла в ньому.

Далі є сенс поглибити аналіз впливу ціннісної детермінанти на персонал навчального закладу, або підлеглих, і послідовно розглянути ціннісну свідомість, психологію і дійти до універсального процесу мислення.

Зворотний рух, що викликається потребою участі у обговоренні проблеми, прийнятті і виконанні рішення починається з мислення, але задіяні тут інші сегменти людського організму, а саме: організаційна психологія, організаційна свідомість, організаційна культура.

У випадку, коли обговорення і зміст прийнятого управлінського

рішення збігається з ціннісним світом особистості, тоді відносини складаються гарні, а взаємозв'язки потужні й узгоджені. Якщо ж ні, то тоді особистість конфліктує спочатку з прийнятим рішенням, потім вона не згодна, як правило, з процедурою прийняття такого рішення, і, нарешті, з тими, хто його прийняв. Завершується усе це тим, що людина вступає у зтяжний конфлікт з системою адміністративного управління навчального закладу.

Таким чином, система корпоративних цінностей має потужний вплив на особистість педагога. По-перше, вона тисне на нього завдяки тому, що утримує значимі для навчального закладу смисли і тому, що інші учасники навчально-виховного процесу очікують від нього певної поведінки.

По-друге, особистість педагога здатна кореспондувати свої дії зі змістом корпоративної системи цінностей завдяки тому, що вона має специфічну ціннісну свідомість, яка може утримувати одночасно багато моделей ціннісної поведінки, оскільки людина одночасно включена у декілька культурологічних полів. При цьому культурологічне поле навчального закладу є найпотужнішим.

По-третє, тиск здійснюють символи, що на основі принципу резонансу викликають у ціннісній свідомості окремого педагога ті ж самі інстинкти, реакції, почуття, оцінки та дії, що закладені у корпоративну систему цінностей шляхом попередньої цілеспрямованої ідеологічної роботи.

По-четверте, аналіз впливу цінностей навчального закладу на особистість педагога підтвердив, що дана система має матеріальні і духовні компоненти, оскільки забезпечує його участь у двох відносно самостійних процесах і веде до виготовлення двох продуктів: освітніх послуг, у яких застигає рух продуктивних сил навчального закладу та суспільних відносин, що утворюють його соціальне тіло.

По-п'яте, у межах навчального закладу формується й стало функціонує два виконавчих механізми, один з яких діє на основі закономірностей поділу педагогічної праці, а інший – на основі закономірностей спілкування учасників освітнього процесу між собою.

По-шосте, на основі корпоративної системи цінностей, двох відносно самостійних механізмів реалізації її змісту у закладі освіти формується два види солідарності педагогів між собою, що веде до формування корпоративної моралі та становлення нормативної системи, котра закріплюється правовими нормами.

По-сьоме, ціннісна реакція, або поведінка педагога, повинна оцінюватись на основі його особистісної культури, що підсумовує усі форми впливу на нього з боку навчального закладу.

По-восьме, сучасний стан ринкової економіки вимагає на боці навчального закладу мати високорозвинену систему цінностей, оскільки глобалізація та індивідуалізація процесу задоволення освітніх потреб носить інтернаціональний характер, а на боці особистості педагога

високорозвинену специфічну проектно-ціннісну свідомість, оскільки при збільшенні швидкості руху у ринковій сфері йому треба бачити далі й глибше.

Таким чином, ми тепер можемо перейти й дослідити вплив системи цінностей навчального закладу на соціальну систему, що протистоїть особистості працівника, і тому має інші механізми, а відповідно, має й інші наслідки взаємодії з предметом нашого дослідження.

Далі ми розглянемо вплив ціннісної системи на формування соціальної системи, що має об'єктивовану форму. Це опосередкований тиск на педагогічний персонал закладу освіти, що реалізується через систему корпоративних норм. Для цього ми маємо проаналізувати функціональні властивості системи цінностей навчального закладу відносно її впливу на поведінку об'єктивованої складової закладу освіти – соціальної системи.

Згадаймо, що за визначенням Т. Парсонса соціальна система – “це система дії, що володіє наступними характеристиками: 1) вона включає взаємодію між двома чи більше акторами; цей процес взаємодії сам по собі і є головний центр уваги для спостерігача; 2) ситуація, на яку орієнтований актор, включає інших акторів. Ці інші актори – “інші” – об'єкти катексиса (задоволення). Дії “інших” приймаються в увагу когнітивно, тобто пізнавально, як дані. Різні орієнтації “інших” можуть бути або цілями, які потрібно досягти, або засобами для здійснення цілей. Орієнтації інших можуть, отже, бути об'єктами оцінних суджень; 3) у соціальній системі може здійснюватися як незалежна, так, частково, і погоджена дія, у якій згода залежить від колективної цільової орієнтації або загальних цінностей. І від консенсусу нормативних і когнітивних сподівань” [194].

Причому кут зору, під яким ми маємо проаналізувати вплив корпоративної системи цінностей на соціальну систему має суттєве значення, оскільки методологічна установка висвітлює тільки ті функції, що попадають у її світло. Т. Парсонс, наприклад, прокоментував це так: “Відношення між цінностями більш високої соціальної системи і цінностями диференційованих підсистем може бути названо відношенням конкретизації при возведенні узагальненого стандарту більш високої системи на “рівень” підсистеми з урахуванням обмежень, що накладаються на останній функцією і ситуацією (виділено – авт.).

Обираючи свій кут зору на систему цінностей навчального закладу, використаємо ідею Т. Парсонса про те, що культура – це не тільки низка символічних комунікацій, про яку вже йшла мова у попередньому підрозділі, а й “низка норм для дії (виділено – авт.) суб'єктів ринкових відносин” [194, с. 544].

Щоб підсилити цю важливу для реалізації головної мети дослідження тезу, наведемо з роботи даного автора таке: “Мотивація “єго” і “іншого” інтегрується нормативними еталонами в ході взаємодії. Різноспрямованість задоволення і депривації тут особливо важливі. Реакція, що відповідає

(еталону) з боку “іншого” – це задоволення для “єго”. Якщо “єго” конформний до норми, його задоволення – це аспект винагороди за цю його конформність стосовно неї; зворотне має місце для випадку покарання за відхилення. Реакції “іншого” до конформності чи девіантності “єго” щодо нормативного еталона, отже, представляють собою санкцію на дії “єго”. “Сподівання” “єго”, пропонувані “іншому”, – ці сподівання, зв'язані з ролями “єго” й “іншого”; і ці санкції являють мотивацію “єго” до конформності з цими рольовими сподіваннями. Таким чином, комплементарність сподівань сприяє взаємному посиленню як у “єго”, так і в “іншого” мотивації до конформності з нормативним еталоном, що визначає їхнє сподівання” [194, с. 544].

Тут закономірно постає питання про те, звідки береться ця нормативна система? Відповідь тут може бути тільки одна: якщо розглядати систему цінностей навчального закладу як процес або функціональний дубль соціальної системи, то рано чи пізно вона має перейти й заспокоїтись у продукті. Тож продуктом тут може бути система моральних і правових норм, носієм та оберегом яких є система управління закладом освіти. Це спостереження збігається з напрацюваннями соціологічної і психологічної літератури, у яких зафіксована закономірність низки переходів: потреби – інтереси – цінності – норми – мотиви – стимули – дія.

Оскільки об'єктивований компонент у структурі навчального закладу є трудовий колектив, що протистоїть особистості окремого працівника, взаємодія між якими утворює, за розробками В. Беха, соціальний організм навчального закладу, то використаємо ідею Т. Парсонса про те, що у даному випадку система цінностей створює нормативну складову, яка складається з чотирьох елементів. Він пише: “За існуючими теоретичними уявленнями у даній області можна, очевидно, побудувати модель, на основі якої як якості об'єкта, так і його діяльність оцінюються за допомогою зведення їх до чотирьох основних типів еталонів, зв'язаних з чотирма вимірами систем дії. Будь-яка конкретна система, що включає просту одиницю, – статус-роль, розглянута як підсистему, – може проходити через чотири типи еталонів, але вони будуть мати різну вагу в системах різного типу.

Спочатку ми займемося чотирма типами еталонів, зв'язаними з нормативним контролем діяльності, а потім скажемо і про їхнє застосування до оцінки якості статусу.

Перший тип еталонів, які ми хотіли б розглянути, відноситься до оцінки об'єктів і діяльності з когнітивної (пізнавальної) точки зору і містить у собі те, що ми називаємо “універсалізмом”. Перевага його виділяє те, що визначається як “технічні” норми, які керуються універсалістськими цінностями при адаптації дії до внутрішніх якостей об'єктів, ситуативних у системі досягнення конкретної мети. Це те, що ми розуміємо, зазвичай, під терміном “ефективність” у його загальноприйнятому значенні. Але ця

ефективність стосується тільки використання об'єкта в конкретній ситуації ... в інтересах досягнення мети.

Другий основний тип еталонів – це ті, котрі відносяться до визначення цілей самого процесу дії, до того, що в термінах перемінних своєї моделі ми назвали діяльністю чи результативністю. Як систему норм цей тип еталонів повинен встановлювати або ціль (цілі) системи, досягненню якої, як очікується, повинна сприяти дана одиниця...

Третій тип еталонів зв'язаний з інтеграцією і його можна назвати “інтегруючим систему”. Він визначає сподівання до одиниці в плані підтримки солідарності з іншими одиницями даної системи. У центрі уваги тут – характеристика установки на позитивну дію, що, відповідно до сподівань, повинна починатися на користь солідарності між одиницями ...

І, нарешті, четвертий тип еталонів зв'язаний з підтримкою і (чи) регулюванням змін у самій основі аскрептивних якостей, що є вихідним пунктом для інших видів діяльності ...

З динамічної точки зору, чи з погляду діяльності, соціальна взаємодія є постійний човниковий рух між діяльністю і “санкціями”. Санкції можна уявити собі у вигляді дій, що виражають відношення до дії чи до діяльності інших за допомогою винагород і покарань” [194, с. 575-577].

Отже, ми маємо у даному випадку повне право вести мову про наявність нормативної системи у ході взаємодії учасників об'єктивованої підсистеми навчального закладу. На це прямо вказує ціла низка термінів, у якій подаються закономірності спілкування учасників цієї підсистеми соціального організму. Серед них, наприклад, “діяльність”, “еталон”, “санкція”, “винагорода”, “покарання” та ін.

Більше того, Т. Парсонс далі окремо розглядає навіть норми санкцій по відношенню до співучасників соціальної взаємодії. Він пише: “Норми санкцій, що відповідають чотирьом основним типам норм діяльності, розташовуючи тут у тім же порядку. По-перше, “схвалення”, що характеризується установкою “специфічності”, тобто відноситься до конкретної мети, спрямований процес даної дії, а також установкою “нейтральності”, що відноситься до первісних основних характеристик і перешкоджає настанню повного задоволення чи ж відволіканню уваги до того моменту, коли ціль буде досягнута. По-друге, це “відповідь”, що характеризується установками “специфічності” і “афективності”, що відносяться до самого досягнення поставленої автором мети і безпосередньо винагороджують його доступом до мети-об'єктів. Ця “відповідь” обумовлена, отже, досягненням схвалюваної мети. Третя норма відноситься до “інтегруючого систему” діяльності, це “схвалення” (“визнання”) у виді відповідної дії, спрямованої на досягнення солідарності, вона характеризується установками афективності чи дифузності. І, нарешті, четверту ми називаємо “повагою”, це – оцінка одиниці як одиниці в термінах усього комплексу її якостей, тобто її

загального статусу в системі, вона характеризується установкою “дифузності” і “нейтральності” [194, с. 579].

Якщо бути послідовним, то до оцінки спілкування працівників між собою тут треба додати нормативи, що накладають на них функцію робочого місця та технологію навчально-виховного процесу, вимоги яких фіксуються у правах та посадових обов’язках педагога. Таким чином, усі чотири елементи цінностей, що вище виділені нами у складі системи корпоративних цінностей, ефективно працюють на створення у ході свого функціонування нормативного простору навчального закладу.

Більше того, у соціальній системі виникають нові потреби, а відповідно до цього – й нові соціальні ролі, що пов’язані з упорядкуванням виробничих відносин між учасниками виробництва та правилами використання засобів виробництва й застосування технологій. “Тут важливо те, що учасники справи розділяються, – як зазначає О. Зінов’єв, – на різні категорії по їхніх соціальних ролях, по їхніх соціальних позиціях. Виникають учасники справи, особливою функцією яких стає не безпосереднє виконання справи, а операції з людьми, зайнятими виконанням справи. У їхньому середовищі відбувається поділ функцій і встановлення ієрархії соціальних позицій. Відбувається поділ функцій первинного підприємця на функції власника справи і функції управління справою. Останні переходять до особливого роду найманих осіб, роль яких у справі усе зростає і навіть стає чільною” [106, с. 64].

Далі О. Зінов’єв зазначає, що “концентрація капіталів, збільшення розмірів підприємств і виникнення різного роду ділових та фінансових об’єднань має, як наслідок, утворення постійнодіючих керуючих органів і рад, що обираються, найманими чи призначуваними директорами, президентами і менеджерами” [106, с. 64].

У просторі навчального закладу формуються не тільки відносини “начальник-підлеглий”, тобто з’являються нові статус-ролі, але й диференціюється соціальна структура закладу освіти, що веде до її ієрархізації і утворенню нового органу. Це означає, що ми спостерігаємо поглиблення морфогенезу. Формування управлінської підсистеми відбувається шляхом “вільного вибору, через який Майбутнє, що існує як потенційне багатоманіття, впливає на Сьогодні через зміну Минулого, що тяжіє над ним” [176, с. 386].

Ряд західних авторів, зокрема, Роберт Райх, констатуючи зміни в соціальній структурі західного суспільства після другої світової війни, говорять про особливу соціальну категорію – про ділову бюрократію. Згідно з Райхом, вона організована по-воєнному: 1) має місце ієрархія посад; 2) між різними ступіннями мають місце відносини керівництва й підпорядкування; 3) особи цієї категорії одержують постійну заробітну плату за займану посаду.

На основі виникнення органу управління видозмінюється взаємодія

між членами педагогічного колективу, котру ми розглядаємо як постійний вплив один на одного, який ми аналізуємо уже за допомогою слів “вчинок” і “санкція”. Характеризуючи цей момент, Т. Парсонс писав: “Коли вплив на дію інших у даній системі перетворюється в інституціоналізовані сподівання, пов’язані з роллю (визначених одиниць системи), – ми маємо перед собою джерело влади.

У повну ж силу влада виявляється тоді, коли ці інституціоналізовані сподівання включаються також законні примусові санкції, тобто право накладати на інших “обмеження”, якщо ці інші діють не так, як інші, мають інституціоналізоване право очікувати від них, а також використовують ті чи інші “задоволення” для того, щоб мотивувати цих, інших, до конформності.

Влада в цьому змісті – це один з аспектів могутності в системі соціальної взаємодії; це – інституціоналізована могутність, здійснювана стосовно інших. Вона повинна піддаватися оцінці і, тим самим, подібно іншим оцінюваним параметрам, вона може бути стратифікованою. У більш точному сенсі можна, очевидно, сказати, що кожен член соціальної системи має якусь владу, у самому крайньому випадку така влада може виявитися в пасивному опорі неприйнятної для індивіда залежності від інших...” [194, с. 572].

Цінності навчального закладу, що сформували у структурі особистості педагога низку моральних імперативів та норм поведінки у суспільстві, тепер на боці соціальної системи поглибили наслідки свого функціонування шляхом незворотних змін морфологічного та нормативного порядку. При цьому “норма ... санкцій “звернена назад”, вона контролює ту фазу, у якій процес дії виник, і потім “винагороджує”, у позитивному випадку, успішно здійснений перехід у нову фазу процесу” [194, с. 578].

У нормативному просторі навчального закладу з’являються спочатку санкції, що навіюються її власною системою цінностей, а з розширенням загальної чисельності керівників сюди проникає нормативна система, що утворилась у ході історичного розвитку суспільства. Тому у даному контексті ми поділяємо точку зору В. Бачиніна, що запропонував своєрідну нормативну “піраміду”, в неї включені не тільки сучасні, але і “більш давні й фундаментальні нормативно-ціннісні основи, котрі склалися протягом всієї історії світової цивілізації” [24, с. 90].

Отже, місце системи педагогічних цінностей в структурі навчального закладу знаходиться в сфері управління. Вона генетично обумовлюється корпоративною ідеологією і сама породжує систему управління закладом освіти.

Зробимо деякі зауваження відносно мети управління: вона формується на основі змісту загального семантичного поля, у якому система педагогічних цінностей відіграє, підкреслимо це окремо, вирішальну роль і до якого має доступ педагогічний колектив навчального закладу.

Формування мети управління навчальним закладом є пошук/визначення бажаного, можливого і необхідного стану цієї системи, це процес відділення його від неможливого, небажаного й непотрібного в майбутньому стані системи. Формування мети функціонування навчального закладу припускає: виділення необхідних обставин, закономірних станів системи і включення їх у мету управління; визначення можливих, але небажаних обставин і станів, яких варто уникати і від котрих треба відмежувати мету управління; визначення можливих і бажаних обставин і станів і включення їх у мету управління закладом освіти; обмеження мети від бажаних, але об'єктивно неможливих обставин і станів навчального закладу; наукове передбачення напрямків і тенденцій розвитку освіти через прогнозування; прогноз визначає напрямок розвитку навчального закладу, мета – найбільш прийнятний її стан, план – шлях і засоби досягнення поставлених цілей. Щодо цілетворення як продукту ціннісної свідомості, треба відзначити, що її функція полягає в селекції й упорядкуванні конфліктуючих спонукань.

Таким чином, ми можемо зробити необхідні узагальнення з вищевикладеного і змодельовати механізм тиску ціннісного компонента на управління навчальним закладом. Він, механізм тиску, достатньо складний і обумовлений змістом корпоративних цінностей, що відносяться до об'єктивованого у фенотип семантичного матеріалу

Його провідною функцією є забезпечення гомеостазу навчального закладу як системи, що має зберігати свою цілісність. За характером його дії, він – насильницький. Технологічно він розпадається на дві відносно незалежні складові, оскільки тисне як з боку особистості, так і з боку соціальної системи.

Моментом його втручання в управління навчальним закладом є процес прийняття рішення у якому “сходяться” суб'єктивовані у структурі особистості корпоративні цінності, що не тільки визначили зміст її свідомості, але й обумовили навіть алгоритм його мислення, це з одного боку, а з другого – сформувавши на боці соціальної системи, або соціального тіла навчального закладу, об'єктивовану систему норм або вимог до поведінки персоналу, а завдяки підсистемі адміністративного управління організували контроль й оперативне втручання керівників підрозділів у хід прийняття і виконання рішень персоналом педагогічного закладу з використанням потужного набору примусових стимулів.

Отже, ми завершили теоретичний аналіз впливу ціннісної детермінанти на управління навчальним закладом, у ході якого з'ясовано наступне:

по-перше, ціннісна детермінанта постала перед нами як культурологічне ядро навчального закладу або його фенотип, що онтологічно представляє собою сукупність мислеформ, у яких перебуває соціальний організм навчального закладу до моменту його виступу у буття;

по-друге, ціннісна детермінанта інтегрована у систему цінностей суспільства і морфологічно відповідає структурі соціального організму країни, завдяки чому вона “вписує” навчальний заклад у матеріальне і духовне виробництво і тому відповідає на кожному етапі соціального розвитку вимогам науково-технічної революції;

по-третє, ціннісна детермінанта є структурою корпоративних цінностей – засобів, носієм якої є увесь, без виключення, персонал навчального закладу;

по-четверте, будучи опосередкованою, ціннісна детермінанта матеріалізується ще раз на боці соціальної системи, носіями її тут виступають керівники закладу й підрозділів, а на боці виконавців, носієм виступає кожен член педагогічного колективу, що зайнятий виконавчими функціями;

по-п’яте, розділені частини “сходяться” й активно співпрацюють у момент прийняття управлінських рішень, у ході яких ціннісна детермінанта виявляє тисне на виконавців через діяльність керівників, що мають право на використання навіть методів насилля, у разі якщо підлеглі порушують норми поведінки, введені у навчальному закладі;

по-шосте, ціннісна детермінанта – це повільно діюча консервативна система, що завдяки багатоланковості опосередкування, як у структурі виконавця, так і у структурі керівника, забезпечує гомеостаз навчального закладу;

по-сьоме, на практиці дія ціннісної детермінанти набуває форми традицій, ритуалів, церемоній, входить до організаційної культури навчального закладу і розрахована на довготривале функціонування, тому змінюється надто повільно;

по-восьме, кожен, хто включається у склад персоналу навчального закладу, має спочатку адаптуватись до ціннісної компоненти організації, а потім уже освоювати інші засоби педагогічного впливу на навчально-виховний процес;

по-дев’яте, адаптивний процес новачків до корпоративної системи цінностей може мати наступні наслідки: повне сприйняття, конформізм;

по-десяте, механізм спрацювання ціннісної детермінації на практиці проявляється у формі педагогічних традицій, що протистоїть смислової детермінації, яка являє собою новаторство і творчість у галузі освіти.

Тепер ми можемо, нарешті, перейти до розгляду смислової детермінації, що паралельно формується й функціонує у структурі соціального організму навчального закладу і є, на нашу думку, іншою складовою ціннісно-смислової детермінації управління навчальним закладом.

7.2. Смысловая детерминация управления научальным закладом

Мета даного підрозділу полягає у теоретичному відтворенні залежності поведінки суб'єкта і об'єкта управлінської діяльності у межах навчального закладу від породжених ними цінностей – смислів.

Для вирішення цього, вкрай складного завдання теоретичного аналізу генезису, морфології і функціональних можливостей смислової регуляції в управлінні освітянською установою, потрібно обґрунтувати наявність у структурі особистості людини спроможності до смислопородження, ролі і місця смислу в структурі особистості, а також наявності сукупності власних фільтрів для особистісного сприйняття системи суспільних і корпоративних відносин, що утворюють соціальний організм, відповідно, країни і навчального закладу.

При цьому важливо звернути особливу увагу на механізм впливу смислової причинності на особистісну поведінку керівників і підлеглих у ході прийняття і реалізації управлінських рішень, а також визначити специфіку кінцевих продуктів смислоутворюючої діяльності цих двох категорій персоналу педагогічного закладу.

Отже, у попередніх розділах роботи ми довели, що смыслова детермінація управління навчальним закладом корінним чином відрізняється від ціннісної детермінації. Це твердження визріло у нас під впливом психологічної літератури, що зафіксувала сталий зв'язок смислу зі свідомістю і діяльністю людини [151]. Зараз ми це маємо довести теоретично.

Звертає на себе увагу те, що смисл сприймається далеко неоднозначно навіть дослідниками, які протягом тривалого часу професійно займались його вивченням. По-перше, відзначимо такі характеристики смислу, як його зв'язок зі значенням для суб'єкта певних об'єктів, явищ, дій і подій (тут і далі виділено – Д. Леонтьєвим) та його індивідуальну неповторність [151, с. 77]. Перший момент особливо підкреслюється у З. Фрейда, В. Франкла, Дж. Ройса, Ф. Фенікса, С. Мадді, Дж. Бьюдженталю, Ж. Нюттена, Дж. Келлі, Е. Петерфройнда. Другий відзначають майже усі, особливий акцент на ньому роблять А. Адлер, В. Франкл, Дж. Ройс, Дж. Келлі, Е. Петерфройнд, Ю. Джендлін, Р. Ромметвейт, Л. Томас і Ш. Харрі-Аугстайн, А. Голд та Дж. Шоттер.

У питанні про те, що саме надає смисл конкретним об'єктам, явищам і діям, одностайність не стільки велика, але все ж таки помітна. Разом з тим, таке найбільш загальне положення, як обумовленість смислу предмета, або дії його місцем у більш широкому контексті, об'єднує Ж. Нюттена, Ф. Франзелу, Л. Ністедта, Е. Петерфройнда, Р. Харре, А. Голда і Дж. Шоттера.

На відносини між суб'єктом і світом як на детермінант смислу вказують А. Адлер, Дж. Ройс, Дж. Бьюдженталь, Ж. Нюттен, А. Голд і Дж. Шоттер. Потреби, мотиви та інтенції суб'єкта аналізують як джерело смислу З. Фрейд, А. Адлер, К. Левін, Е. Толмен, Ж. Нюттен, Р. Мей, Е. Петерфройнд, Р. Харре, А. Голд і Дж. Шоттер.

Залежність смислів від когнітивних процесів переробки інформації та побудови образу світу відмічають Дж. Ройс, С. Мадді, Е. Толмен, Е. Бош, Ж. Нюттен, Дж. Келлі, Л. Ністедт, Е. Петерфройнд, Ю. Джендлін, Р. Харре.

Обумовленість смислів унікальним досвідом та біографією суб'єкта відзначають З. Фрейд, А. Адлер, Дж. Клейн, Д. Магнуссон, Е. Петерфройнд, Р. Харре, Л. Томас і Ш. Харрі-Аугстайн, Р. Харре, при цьому З. Фрейд, Дж. Клейн і Е. Петерфройнд надають особливого значення афективним переживанням раннього дитинства.

Роль активності самого суб'єкта у породженні смислів особливо підкреслюють В. Франкл, М. Чиксентмихалі, С. Мадді, Дж. Бьюдженталь, Дж. Келлі, Л. Томас і Ш. Харрі-Аугстайн, Дж. Шоттер. Соціокультурну детермінацію смислів відзначають К. Юнг, М. Чиксентмихалі, Ф. Фенікс, Р. Мей, Я. Смедслунд, Л. Томас і Ш. Харрі-Аугстайн, Р. Харре, при цьому особливу роль навчання і самонавчання у породженні смислів підкреслюють Ф. Фенікс, Л. Томас і Ш. Харрі-Аугстайн, а також Дж. Шоттер, К. Левін звертають увагу на вплив інших людей на породження смислів (валентностей) у вигляді наказу, заборони або прикладу.

Погляди різних авторів на характер впливу на свідомість і діяльність відзначається меншою спрацьованістю й меншим різноманіттям. Сам факт того, що поведінка визначається смислами ситуацій, предметів і явищ, підкреслюють А. Адлер, В. Франкл, С. Мадді, К. Левін, Е. Толмен, Ж. Нюттен, Н. Ендлер і Д. Магнуссон, Я. Смедслунд, Л. Томас і Ш. Харрі-Аугстайн, Р. Харре, при цьому В. Франкл і С. Мадді наголошують, що без смислу неможлива ніяка активність взагалі, відсутність смислу приводить до захворювання. Вплив смислу на течію пізнавальних процесів відмічають А. Адлер, К. Левін, Ю. Джендлін. А. Адлер, В. Франкл і Дж. Шоттер пов'язують зі смислами здатність людини до самодетермінації.

Серед уявлень різних авторів про внутрішню будову і динаміку смислів важко виділити загальні положення, за винятком ідей ситуативної мінливості смислу, у залежності його від актуального стану суб'єкта (К. Левін, Л. Ністедт, Е. Петерфройнд) і наголошування на тому, що смисл не завжди є понятійно репрезентованим, не завжди усвідомлений і не завжди може бути висловлений доступними засобами (З. Фрейд, А. Адлер, В. Франкл, Л. Томас і Ш. Харрі-Аугстайн, Дж. Гінзбург). Серед спроб класифікацій смислових утворень повторюється лише класифікація за підставою індивідуальні – загальні (тобто такі, що підтримуються іншими) смисли – у А. Адлера, В. Франкла і Я. Смедслунда.

Таким чином, якщо привести наведені характеристики смислу до системи управління навчальним закладом, то має стати зрозумілим, що смислова детермінація далеко виходить за межі освітнього простору навчального закладу. Підтвердження цієї тези ми знаходимо у Дж. Ройса, який, намагаючись відповісти на запитання, звідки береться смисл, пише: "...Він виникає як функція внутрішньої структури індивіда, структури поза ним і структури взаємодії організм – середовище... Ключ до особистісного смислу закладений у структурі епістемологічних і ціннісних ієрархій кожного індивіда" [151].

Тож, смислова детермінація враховує вплив зовнішнього середовища на персонал педагогічного закладу, а потім своїми наслідками відбивається на процесі прийняття корпоративних рішень. Це означає, що її дію слід аналізувати, згідно із загальною теорією управління, як зовнішнє доповнення (вилілено – авт.). Принцип зовнішнього доповнення та його застосування у процесі прийняття рішень віддзеркалено у сучасній науковій літературі [2].

Встановлення незалежного від навчального закладу походження смислової детермінанти є принциповим моментом у аналізі даного явища, оскільки: по-перше, знайдено технологічний зв'язок освітнього простору навчального закладу, людини і суспільства; по-друге, визначено, що смислова детермінанта має безпосереднє відношення до процесу управління навчальним закладом; по-третє, встановлено, що джерелом і носієм смислової детермінації є персонал педагогічного закладу; по-четверте, визначено, що механізм її дії "схвалено" принципом зовнішнього доповнення, що створює так званий позитивний зворотній зв'язок у системах саморегуляції і тому виводить педагогічну систему на якісно новий рівень розвитку і функціонування; по-п'яте, логічно припустити, що керівники і підлеглі, оскільки вони мають різні соціальні ролі в організації, по-різному використовують у освітньому просторі навчального закладу смисловий продукт власного виробництва.

Все, що ми дізналися про смисл у співвідношенні зі структурою особистості, свідчить про те, що у структурі особистості існує смислова сфера, котра обґрунтована психологами, уява про яку сформувалась, як мінімум, у три етапи. Перший етап – з кінця 1930 років до середини 1970-х – це введення О. Леонт'євим поняття смислу (особистісного смислу) як пояснювального поняття та його всебічна теоретична і експериментальна розробка у генетичному, структурному і функціональному аспектах.

Другий етап – з середини до кінця 1970 – х років – це введення низкою авторів (А. Асмолов, Б. Братусь, В. Вілюнас, Є. Насіновська, В. Столін, Є. Субботський, О. Тихоміров) нових споріднених понять: смислове утворення, смислова установка, смисловий конструкт, операціональний смисл та ін., що знаменував собою перехід від одного пояснювального принципу до диференційованого набору понять.

Нарешті, третій етап – з початку 1980-х років – етап інтеграції цих уявлень, що супроводжувався виникненням класифікації смислових утворень (Є. Насіновська та ін.), синтетичних понять, таких, як “динамічна смислова система” (А. Асмолов), “смислова сфера особистості (Б. Братусь), концепції смислової динаміки (Ф. Василюк), смислової саморегуляції (Б. Зейгарнік, В. О. Іванніков). Стало можливо говорити про смислову реальність, що включає у себе самі різні структури і механізми [151].

Для нас важливо те, що на основі діяльнісного підходу сформувались, за Д. Леонтьєвим [151, с. 104], сталі уявлення про смисл. По-перше, смисл породжується реальними відносинами, що зв’язують суб’єкт з об’єктивною дійсністю. По-друге, безпосереднім джерелом смислоутворення є потреби і мотиви особистості. По-третє, смисл володіє дійсністю, оскільки характеризує не тільки особливості розуміння, усвідомлення і концептуалізації суб’єктом дійсності, але й виконує функції регуляції практичної діяльності (виділено – авт.). По-четверте, смислові утворення не існують ізольовано, а утворюють єдину систему, яку ми можемо розглядати як смислову детермінанту управління поведінкою людини. По-п’яте, смисли породжуються і змінюються у діяльності, у якій тільки й реалізуються реальні життєві відносини суб’єкта.

Під смислом одні автори, зокрема психологи, розуміють вищу інтегративну основу особистості, інші – більш універсальний базовий механізм свідомості й поведінки; одні – об’єктивну реальність, другі – суб’єктивну інтерпретацію або конструкт, треті – феномен міжсуб’єктних взаємодій. На основі цього Д. Леонтьєв приходить до висновку, що “за поняттям смислу ховається не конкретна психологічна структура, що допускає однозначну дефініцію, а складна і багатогранна смислова реальність, яка набуває різних форм і проявляється у різних психологічних ефектах” [151, с. 105]. Смисл став використовуватись як одиниця життєвого світу особистості [151, с. 123] (виділено – авт.), і на цій основі сформувався діяльнісний, онтологічний і феноменологічний підходи до його вивчення.

Тепер ми можемо перейти безпосередньо до генетичного аналізу народження явища смислової детермінації управління навчальним закладом. Психологічна наука сьогодні активно працює над пошуками джерела породження смислу. І психологи погоджуються з тим, що він є відношенням перетвореної форми (М. Мамардашвілі). В усіх цих формах “реальні відносини об’єктивно спростовані і замінені певними перетвореннями (до і незалежно свідомості)” [151, с. 125]. Свідомість при цьому розуміється у самому широкому сенсі, практично ототожнюючись з усією сферою психічного у людини; у якості прикладів перетвореної форми М. Мамардашвілі називає не тільки значення, смисли і символи, але й мотиви.

Онтологію механізму смислопородження, що є невід’ємною

складовою, системи внутрішнього світу особистості, запропонував В. Бех у оригінальній праці “Человек и Вселення” [30]. Знайомство з ним дійсно переконує у тому, що “виокремлення у життєвому світі суб’єкта провідних смислових орієнтирів, що стають у подальшому смислоутворюючими засадами його життєдіяльності, здійснюються, – як писав Д. Леонтьєв, – на засадах індивідуально-неповторних актів смислопородження” [151, с. 133].

Теоретичний аналіз дозволяє вести мову, на думку фахівців [151, с. 133], про наступні психологічні механізми проявів смислу: замкнення життєвих відносин, індукцію смислу, ідентифікація, інсайт, зіткнення смислів, надання смислу. Це перша спроба систематизації механізмів смислопородження, і тому він є відкритим для змін і доповнень. Для нас це важливо, оскільки ми уже погодилися з ідеєю про те, що ці механізми у онтологічному вимірі створюють систему смислової детермінації управління взагалі, і навчальним закладом, у тому числі.

Коротко зазначимо, який сенс цих понять, або у чому суть перелічених механізмів. Суттю замкнення життєвих відносин є зустріч суб’єкта з об’єктом або явищем, підсумком якої є неочікуване спонтанне набуття цим об’єктом вагомого життєвого смислу, тобто важливого місця у житті суб’єкта. Цей механізм споріднений чимось з такими механізмами, як імпринтинг (Вілюнас), опредметнення потреби (О. Леонтьєв), фіксація установки (Узнадзе). Індукція смислу являє собою надання смислу діяльності, що спочатку його не мали, і людина виконувала її під тиском зовнішніх обставин. Ідентифікація з певною соціальною групою у процесі соціогенезу приводить до присвоєння смислових орієнтацій, що притаманні культурі даної соціальної групи. Інсайт, або просвітлення – раптове знаходження смислу там, де його тільки що не було. Зіткнення смислів відбувається при зустрічі суб’єкта – носія внутрішнього смислового світу – з іншими смисловими світами. Надання смислу – це особливий екзистенціальний акт, у якому суб’єкт своїм свідомим і відповідальним рішенням встановлює вагомість чого-небудь у своєму житті.

Далі ми переходимо до морфологічного аналізу явища смислової детермінації управління навчальним закладом. Тут ми знову маємо поділити точку зору психологічної науки, оскільки ніхто, крім неї, цим не займається. Для цього нам потрібно здійснити аналіз змісту, або структури смислової сфери особистості, незалежно чи це керівник навчального закладу, чи його підлеглий.

За визначеннями психологів, “смислова сфера особистості – це особливим чином організована сукупність смислових утворень (структур) і зв’язків між ними, що забезпечує смислову регуляцію цілісної життєдіяльності суб’єкта в усіх її аспектах”. Для нас це визначення смислової сфери має принципове значення, оскільки саме через ці окремі структури і відбувається онтологізація субстрату смислової детермінації управління навчальним закладом.

Виділення елементів у структурі смислової детермінації поведінки людини ми здійснюємо на основі співвідношення смислової саморегуляції з іншими системами регуляції її життєдіяльності. Для цього нам достатньо розглянути питання: чому люди роблять те, що вони роблять? Це ключове питання психології особистості, без звернення до аналізу якого принципово неможливо обґрунтувати структуру смислової детермінації її поведінки. Тут можливе існування, за оцінками психологів, як мінімум, шести різних систем відношень людини зі світом і, відповідно, шести різних систем регуляції поведінки, життя людини у світі, взагалі, і у освітньому просторі навчального закладу, зокрема. Ці системи перетинаються одна з одною, але їх достатньо чітко можна логічно виділити у чистому вигляді.

Перша відповідь на це питання: “Тому, що я хочу”. Це логіка задоволення потреб: “У мене є бажання, потяг, і його треба задовольнити”. Друга відповідь, друга логіка поведінки: “Тому, що він перший розпочав”. Це логіка реагування на стимул. Третя відповідь: “Тому, що я постійно так роблю”. Це логіка зумовленості стереотипу, диспозиції, що охоплює, очевидно, більшу частину психології особистості. З нею пов’язані такі поняття, як “характер”, “стиль”, “установка”, “навчання”. Дуже велика частина нашого життя відбувається саме за цією логікою. Три вище названі системи, або механізми, – загальні для людини і тварин.

Четверта відповідь уже специфічна для людини, але не притаманна для особистості: “Тому, що усі так роблять”. В. Столін увів, у свій час, достатньо суперечливе поняття “соціального індивіду”, що подає саме цю логіку – логіку соціальної нормативності, соціальних очікувань, де критерієм регуляції є відповідність певним очікуванням соціально важливої групи. Крайнім втіленням цієї логіки є тотальний конформізм. Вітчизняні соціологи тут можуть назвати людину-гвинтика, що була бажаним продуктом соціалізації людини за часів панування комуністичної ідеології у СРСР. Але, вибудовуючи свої відносини зі світом, необхідно враховувати тією чи іншою мірою соціальні очікування, інтереси соціального цілого.

П’ята відповідь: “Я це зробив, тому що для мене це важливо”. Ця логіка – подана вище логіка смислу, або логіка життєвої необхідності – специфічна для особистості і така, що конститує особистість. Можна стверджувати, що людина є особистістю тією мірою, якою її життя визначається саме цією логікою. Перші три системи регуляції діяльності не потребують в уявленні про світ як про цілісність. Для того, щоб реагувати на стимул, достатньо стимулу. Для того, щоб задовольнити свої потреби, достатньо потреб. Щоб поводити себе за стереотипом, достатньо стереотипу. Детермінанти усіх цих форм поведінки не виходять за межі конкретної ситуації. У четвертому випадку ми маємо справу з дією, що орієнтована на сенс – це дія, що орієнтується на усю систему відносин зі світом загалом. Аналогічно тому, як по будь-якому куску голограми можна

відтворити ціле, у смислі будь-якої конкретної дії віддзеркалюється увесь життєвий світ особистості як ціле. Орієнтуючись на смисл , людина піднімається над ситуацією і набуває рис особистості.

Нарешті, шоста відповідь: “А чому б і ні?”. У ньому відбивається логіка вільного вибору. Якщо перші п’ять логік поведінки (у описових термінах, або систем регуляції детермінації (у пояснювальних конструктах), тією чи іншою мірою притаманні усім психічно здоровим та повноцінним людям, то шоста логіка чи система – детермінанта – притаманна не усім людям і віддзеркалює, на погляд Д. Леонтьєва, “міру особистісної зрілості як її основну диференціально-психологічну характеристику” [151, с. 156].

Погляд на особистість крізь призму цих шести вимірів складає основу того, що Д. Леонтьєв вважає виправданим називати “мультирегуляторною моделлю особистості” [151, с. 157]. Для нас у ході дослідження смислової детермінації управління навчальним закладом це визначення також має велике методологічне й евристичне значення, оскільки ми можемо відповісти на цілу низку питань щодо рушійних сил, що домінують у життєдіяльності персоналу педагогічного закладу і у кожного окремо взятого фахівця-педагога чи учня-студента, керівника чи підлеглого.

Дійсно, якщо поглянути на персонал педагогічного закладу крізь призму мультирегуляторної моделі особистості, то ми, по-перше, можемо констатувати помітні індивідуальні відмінності у використанні обґрунтованої нами сукупності смислових детермінант поведінки. Серед педагогів є люди, що більшою чи меншою мірою керуються своїми актуальними потребами; більш або менш легко реагуючи на зовнішні стимули; більш або менш механічно використовують готові схеми і стереотипи; більш або менш чутливі до соціальних очікувань і тиску; більш або менш враховуючи (свідомо або інтуїтивно) багатовимірні контексти й віддалені наслідки своїх дій; більш або менш здатні (або не здатні зовсім) долати задані детермінанти своїх дій і здійснювати вільний вчинок.

По-друге, можна прослідкувати генетичну послідовність становлення даної сукупності детермінант і на цій основі визначати ступінь зрілості смислової детермінанти управління навчальним закладом. Цей висновок спирається на результати вивчення психологами поступовості визрівання смислової регуляції у людей, залежно від віку і соціального досвіду.

По-третє, на її, моделі, основі можна вести селекцію керівних кадрів у педагогічному колективі і здійснювати відбір кандидатур на керівні посади підрозділів, оскільки домінуюча смислова домінанта – збуджувальна сила – є критерієм відповідності й психо-фізіологічної і соціальної готовності людини до певних дій. Ясно, що привалювання п’ятої, а ще краще, – шостої детермінанти, гарантує певну якість управлінської діяльності, що буде відповідати забезпеченню турботи про подальший розвиток навчального закладу.

Завершуючи морфологічний аналіз смислової детермінації управління навчальним закладом, ми маємо вказати на атрибутивні властивості її структури.

Атрибутивні властивості онтологічної структури смислової детермінації полягають у смислоорганізованості, під якою слід розуміти “єдність смислових і біомеханічних зв’язків в системі руху (життєдіяльності – авт.), її структурно-смислову упорядкованість у свідомості” [151, с. 152] людини. “Одна і та ж рухлива дія може розглядатись через “сітку” різних значень і “ціннісно-смислових ядер”. Таким чином, смислова структура – це і віддзеркалення об’єкту, і його проектний образ, і конструкція думки (творчий конструкт), і психосемантична реконструкція людського досвіду” [151, с. 152], – закономірно зазначає психологічна наука. Таким чином, у процесі розв’язання задач життєдіяльності людина керується цінностями і смислами, а не тільки критеріями корисності й продуктивності. Це свого роду ціннісне ядро або фенотип особистості людини як оригінального утворення (продукту) саморозгортання соціального світу на рівні індивіду.

На цьому ми можемо завершити морфологічний аналіз і перейти до функціонального аналізу даного явища. Смислова сфера особистості, що конструктивно складається з сукупності смислових детермінант, не тільки “піднімає людину до стану особистості, але вона робить її володарем свого організму й поведінки, самостійним суб’єктом у культурно-історичному процесі. Без досягнення такого рівня соціального розвитку педагог не є особистістю, і тому його участь у навчально-виховному процесі небажана, оскільки за наслідками вона може не відповідати суспільним завданням, що стоять перед закладом освіти. “Особистість ... не вроджена, але виникає у результаті культурного розвитку, тому “особистість” є поняття історичне. Вона охоплює єдність поведінки, що вирізняється ознакою *оволодіння* (виділено – Виготським)” [67, с. 315], – писав Л. Виготський.

Оволодіння своєю поведінкою вимагає формування специфічної системи регуляції поведінки. З цим положенням парадоксальним чином перегукується думка Д. Ельконіна: “Особистість – це не регуляція, а, навпаки, подолання будь-яких регуляцій”. У науковому щоденнику цього відомого дослідника вона сформульована так: “Особистість – вища психологічна інстанція організації й управління своєю поведінкою, що полягає у подоланні самої себе” [271, с. 517].

Справа у тому, що становлення особистісних механізмів оволодіння власною поведінкою, як довів Л. Виготський [67], долає характерну для тварин безпосередню детермінацію поведінки зовнішніми стимулами й актуальними потребами, вносить до неї нові вищі закономірності, що підкорюють собі дію нижчих. Співвідношення цих вищих закономірностей детермінації з нижчими блискуче схоплені формулою Г. Гегеля: “Обставини або мотиви панують над людиною лише у тій мірі, у якій вона

сама дозволяє їм це” [74].

Наведемо ще декілька важливих зауважень з психологічної галузі. Психологічна регуляція життєдіяльності має цілковито адаптивну спрямованість; повністю зводиться до пристосування до навколишнього світу, вона не породжує необхідності виокремлення себе з цього світу. Тут ми маємо справу з самоорганізацією, що притаманна усім живим системам а не є специфічною для людини.

Оволодіння людиною своєю поведінкою – це поворот у процесі еволюції людини, у ході якого “...властивість самоорганізації живих систем уступає місце механізму самоконтролю, що означає виникнення “відношення” до самої себе, становлення “самосвідомості”, суб’єктивності з її іманентною властивістю бути “для себе”” [109, с. 83-84].

Регуляція її життєдіяльності з боку об’єктивних відносин (виділено – авт.), що зв’язують її зі світом, приймає форму саморегуляції, що здійснюється особистістю – психологічною структурою, у якій у специфічній формі зафіксовані й упорядковані ці відносини. Нагадаймо, що саме цю структуру ми називаємо смисловою детермінантою поведінки особистості. При цьому цілісність особистості визначається мірою інтегрованості її відносин зі світом.

Таким чином, особистість як психологічне утворення, як регуляторна система конституюється функціями виокремлення суб’єктом себе з навколишнього світу, виокремлення, презентації й структурування ним своїх відносин зі світом й підкорення своєї життєдіяльності сталій структурі цих відносин, на противагу мінливим імпульсам і зовнішнім стимулам. Це загальна функція смислової сфери особистості. Саме вона утримує суб’єктивоване смислове поле, що відіграє у внутрішньому вимірі процес детермінації поведінки особистості.

Таким чином, функціональний аналіз показав, що смислова детермінація поведінки людини у функціональному вимірі проявляється у її поведінці як смислова регуляція, що є, одночасно, конституюючою функцією особистості.

Подальший аналіз у цьому руслі не наша, мається на увазі філософська, проблема, а проблемне поле досліджень психологів. Ми тут лише зробимо зауваження відносно того, що поняття “смислової регуляції” не тільки виводить нас за межі освітнього простору навчального закладу у площину життєвого світу і дозволяє подолати обмеженість сприйняття нашої проблеми в управлінському вимірі, а й примушує піднятися до саморегуляційного дискурсу і аутопоезису, або самовідтворення соціального організму навчального закладу.

Далі є сенс розглянути продукти функціонування смислової сфери особистості та встановити їх специфіку у відповідності до соціальної ролі керівників і підлеглих у освітянському просторі навчального закладу.

Смислова сфера особистості складається з низки смислоутворюючих

структур, що утворюють специфічні зв'язки і мають свій механізм функціонування [151, с. 167-251]. Провідними структурами Д. Леонт'єв називає особистісний смисл, смислову установку, мотив, або мотиваційний механізм смислоутворення, смислову диспозицію, смисловий конструкт, або атрибутивний механізм смислоутворення, особистісні цінності і потреби. Цю динамічну смислову систему він розглядає як принцип організації і одиницю аналізу смислової сфери особистості [151, с. 232].

Коротко прокоментуємо ці смислоутворюючі структури. Важливою складовою смислової сфери є особистісний смисл, що входить до регуляторних смислових структур особистості, яка бере участь у розробці й прийнятті управлінських рішень незалежно від того, чи вона виконує функції суб'єкта, чи об'єкта управлінської діяльності. Тому вихідним для нас є так зване вузьке його визначення як складової індивідуальної свідомості, що обумовлює аганжированість цієї свідомості, котра обумовлюється зв'язком її з необхідно-мотиваційною сферою суб'єкта, з реаліями її життя у світі [149, с. 152-153].

Особистісний смисл має специфічну функцію, що входить у якості елемента системи смислової регуляції життєдіяльності людини – “функцію презентації суб'єкта у образі ролі і місця об'єктів, що віддзеркалюються, та явищ дійсності у її життєдіяльності” [169]. Тому далеко не випадково, що “концепція особистісного смислу – смислових утворень – смислової сфери особистості є сьогодні одним з найпродуктивніших напрямів у психології особистості” [252].

Особистісний смисл не збігається з життєвим смислом. Якщо життєвий смисл – це об'єктивна характеристика відношення об'єктів і явищ дійсності до життєдіяльності суб'єкта, то особистісний смисл – це форма суб'єктивного віддзеркалення цього відношення у свідомості суб'єкта, у його образі світу. Як зазначає Д. Леонт'єв: “Особистісний смисл об'єктів і явищ дійсності – це складова образів сприйняття і появлення відповідних об'єктів і явищ, що відбиває їх життєвий смисл для суб'єкта й презентуючи його суб'єкту за посередництва емоційного окрасу образів і їх трансформацій” [151, с. 181].

Крім того, тут мова може йти й про смислову установку, як розпредмечену форму існування смислу, будь-то смисл мотиву даної конкретної діяльності або смислові перешкоди – завади, що вклинюються у течію діяльності, не пов'язані зі специфікою цієї діяльності, а мають джерелом сталі комплекси особистості або диспозиції.

При цьому смислова установка розуміється як “складова виконавчих механізмів діяльності, що віддзеркалює життєвий смисл об'єктів і явищ дійсності, на які ця діяльність спрямована й феноменологічно проявляється у різних формах впливу на течію актуальної діяльності” [151, с. 184]. Цей вплив може зводитись до однієї з чотирьох форм: стабілізуючий вплив, перешкоджаюче запобігаючий вплив, відхиляючий вплив і

дезорганізуючий вплив [151, с. 184].

Наступним елементом структури є мотив діяльності, що розглядається як “предмет, який включений у систему реалізації відношення суб’єкт – світ як предмет потреби, котра набуває у цій системі властивість збуджувати і спрямовувати діяльність суб’єкта” [151, с. 193-194].

Мотив діяльності, як такий, сам по собі не має субстанціональності. Він є психологічним центром ситуації, у якій ця діяльність розгортається. Це – вузол, у якому сходяться актуальні потреби суб’єкта педагогічної діяльності і можливості їх задоволення, що утримуються у ситуації. Включення у цей системний вузол конкретного предмета приводить до того, що він набуває системної якості мотиву діяльності. “Ні на якому об’єкті, взятому самому по собі, не написано, що він є мотивом діяльності. І у той же час, будь-який об’єкт може перетворитися у мотив (предмет потреби), набути такі зверхчуттєві системні якості, як “характер вимог”, тоді і тільки тоді, коли він потрапляє у певну систему діяльності” [13], – справедливо зазначає А. Асмолов.

Детермінація через мотивацію – це детермінація через вагомість явищ для людини. “Значення предметів і явищ, їх “смысл” для людини є те, що детермінує поведінку” [211, с. 30, 93], – писав С. Рубінштейн.

Смислоутворююча функція мотиву проявляє себе у породженні смислових структур – особистісних смислів і смислових установок, що здійснюють регуляцію діяльності відповідно до цієї спрямованості. При цьому, – за висновками Д. Леонтьєва, – “життєвий смысл мотиву визначає специфіку збудження до діяльності як у якісному, так і у кількісному відношенні” [151, с. 198]. В. Бех у праці “Человек и Вселенная” подає механізм збудження особистості [30].

У контексті моделі смислової регуляції навчально-виховної діяльності мотив виступає як смислова структура, що формується ситуативно і яка визначає систему смислової регуляції конкретного окремо взятого виду педагогічної діяльності, що складається на його основі.

Перетвореною формою смислових відносин, що забезпечує їх сталість у структурі особистості, виступають смислові диспозиції. Смислові диспозиції являють собою форму фіксації відношення педагога до об’єктів і явищ дійсності, що визначається роллю і місцем цих об’єктів і явищ у його життєдіяльності, у латентному, інактивному вигляді. Смислові диспозиції виконують у діяльності смислоутворюючу функцію, оскільки породжують похідні від них особистісні смисли і смислові установки. Актуальні мотиви не є винятковим джерелом породження смислу. Смислоутворення здійснюється за принципом: “Друг мого друга – мій друг”. “Ворог мого друга – мій ворог”. Джерелом смислу у такому випадку є не мотиви, а об’єкти, що мають значення, і відношення до яких укорінено у структурі особистості у вигляді сталої смислової диспозиції.

Отже, смислова диспозиція – це, – за визначенням Д. Леонтьєва, –

“відношення до об’єктів і явищ дійсності, що мають для суб’єкта сталий життєвий смисл, що консервується у формі фіксованої установки й проявляється у ефектах особистісно-сислової і установочно-сислової регуляції, не пов’язаної з мотивом актуальної діяльності” [151, с. 213].

Наступним елементом сислової сфери особистості є сисловий конструкт. Він визначається як “стала категоріальна шкала, що представлена у психіці суб’єкта на рівні глибинних структур образу світу, який фіксує вагомість для суб’єкта певної характеристики (параметру) об’єктів і явищ дійсності (або окремого їх класу). Виконує функцію диференціації й оцінки об’єктів і явищ цього параметра, результатом якої є надання їм відповідного життєвого смислу” [151, с. 217]. Основні конструкти не тільки диференціюють, але й об’єднують об’єкти і явища у класи, причому, на відміну від предметних конструктів, не по загальній об’єктивній ознаці, а на подібній особистісно-сисловій основі. Це так звані емоційні узагальнення. До них відноситься, наприклад, клас явищ, який ми фіксуємо у моральних поняттях “справедливе”, “добре” [10, с. 23-24] та ін. Сислові конструкти відрізняються великим узагальненням і сталістю з числа структур “другого ярусу” й найбільш тісним зв’язком з особистісними цінностями.

Особистісні цінності є найбільш нечітко вираженим елементом у структурі сислової регуляції. У літературі можливо виділити три основних варіанти розуміння природи індивідуальних цінностей. Перший з них – трактовка цінності в одному ряді з такими поняттями, як думка, уявлення або переконання. Такі цінності не мають самостійної збуджувальної сили. А черпають її з інших джерел. Друга трактовка розглядає індивідуальні цінності як ціннісні орієнтації або як різновид соціальних установок чи інтересів. У такому розумінні їм приписується спрямовуюча або структуруюча функція, до якої й зводиться ефект ціннісної регуляції. Нарешті, третій підхід зближує їх з поняттями потреби і мотиву. При цьому підкреслюється їх реальна збуджувальна сила.

Важливо зазначити, що особистісні цінності будь-якого педагога генетично пов’язані з цінностями педагогічного колективу. Селекція, привласнення й асиміляція індивідом соціальних цінностей опосередковується малими групами або оточенням людини, що може бути як каталізатором, так і бар’єром до їх засвоєння. Особистісні цінності виступають як внутрішні носії соціальної регуляції, що укорінені у структурі особистості (виділено – авт.). Інтеріорізація є, як відомо, саме тим процесом, завдяки якому відбувається соціалізація особистості до колективних цінностей. У випадку гіпосоціалізації індивід не допускає у свою структуру зовнішні регулятори і, як наслідок, цінності педагогічного колективу не займають у структурі мотивації особистості те місце, що їм належить.

Виявляється, що на практиці усі шість вищеподаних нами структур

утворюють динамічну смислову систему, що треба розглядати як принцип організації і як одиницю аналізу смислової сфери особистості. Конструктивно вона має три ієрархічні рівні, а саме: рівень структур, що безпосередньо включені у регуляцію процесів педагогічної діяльності і психічного віддзеркалення (особистісний смисл і смислова установка); рівень смислоутворюючих структур, участь яких у регуляторних процесах опосередковується структурами, що вони породжують (мотив, смислова диспозиція і смисловий конструкт); нарешті, третій – вищий – рівень, до якого відноситься один з різновидів смислових структур – особистісні цінності, який є найбільш сталим у масштабі життя суб'єкту джерелом смислоутворення, автономним по відношенню до конкретних ситуацій взаємодії педагога зі світом.

Динамічна смислова система знаходить свій функціональний прояв у смислі життя особистості, що “являє собою концентровану описову характеристику найбільш стержневої й узагальнюючої динамічної смислової системи, відповідальної за загальну спрямованість життя суб'єкту як цілого” [151, с. 250].

Динамічна смислова система у залежності від соціального статусу педагогічного працівника по різному проявляє себе у освітньому просторі навчального закладу. Підлеглі, що зацікавлені у мінімізації витрат життєвої сили або енергії свого біологічного організму обмежуються формуванням системи внутрішньо особистісного захисту. Саме вона є кінцевим продуктом функціонування смислової детермінації поведінки особистості.

В управлінській літературі визначено чотири типи адаптації людини до середовища: заперечення (не приймаються будь-які норми і цінності); конформізм (приймаються усі норми і цінності); мімікрія (основні норми і цінності не приймаються, але виконуються необов'язкові норми і цінності, що маскують несприйняття основних норм і цінностей); адаптивний індивідуалізм (обов'язкові норми і цінності прийняті, необов'язкові сприймаються частково або не приймаються зовсім) [56, с. 428-429]. Є сенс погодитись з тим, що така ж сама картина спостерігається й у навчальних закладах освіти.

Керівники, націлені на забезпечення розвитку навчального закладу, навпаки, на основі здобутого смислового ядра особистості, модернізують корпоративну ідеологію з метою забезпечення оптимального функціонування та подальшого розвитку навчального закладу у новому середовищі, наприклад, з урахуванням вимог Болонського процесу.

Корпоративна ідеологія як елемент соціального організму є, дійсно, продуктом системи управління навчальним закладом. Здебільшого керівники підрозділу спочатку спрямовують поведінку персоналу за рахунок корпоративної ідеології, а потім уже, коли вона не спрацьовує, вимушено переходять до ручного управління і застосовують систему стимулів, які насильницьким шляхом повертають процес діяльності у

бажане русло.

Корпоративна ідеологія розглядається нами як система фільтрації семантичних потоків у просторі навчального закладу. Її елементами є, на наш погляд, набір смислів, комплекс денотатів, ідеологеми, семантичні фільтри, набір концептів, символіка, нарешті, ідеологічний суб'єкт та ідеологічний об'єкт. При цьому вона може використовуватись системою управління навчального закладу у якості інструменту прямого та опосередкованого впливу на сукупного працівника.

По-іншому, наш аналіз показує, що до структури корпоративної ідеології входить як раціональний, так й ірраціональний, свідомі й несвідомі компоненти. Розглядаючи елементи корпоративної ідеології, ми онтологічно їх зв'язуємо з існуванням ідей, які мають спонукальний характер. Саме вони дістали у науковій літературі назву ідеологем. Вище ми зв'язали їх з особливого роду смислами, які, очевидно, створюють у структурі локалізованого семантичного поля спеціальні сегменти. Для нас вони представляють значну цінність, оскільки мають здатність асимілювати у своєму змісті різноманітні міфи, символи, способи, ідеї, як сучасні, так і архаїчні.

Тож, загальна роль такої ідеології, що детермінується внутрішніми і зовнішніми умовами становлення та розвитку виробництва, полягає в створенні специфічної системи цінностей, якій в умовах ідеального навчального закладу підпорядковується поведінка усіх без винятку учасників педагогічного процесу.

Перебуваючи у польовій формі існування, ідеологія має не лише перераховані елементи, але включає ще й процесуальні органи – зв'язки як специфічну систему духовних відносин. Тому, щоб зазначити хоча б основні структурні зв'язки і структурні відносини перерахованих елементів, необхідно брати до уваги специфічний, подвійний характер самої структури корпоративної ідеології: самоорганізаційний (нормативний) і змістовно-значенневий.

Самоорганізаційний або формоутворюючий характер структури корпоративної ідеології актуалізує значення ідеологічного суб'єкта: ідеологічний суб'єкт на основі педагогічних цілей і завдань формує набір ідеологем, семантичних фільтрів, так само визначає комплекс денотатів, які будуть впливати на ідеологеми через семантичні фільтри.

Ідеологія породжує корпоративні цінності. Механізм детермінації породження системи цінностей слід шукати у властивостях саме корпоративної ідеології, що одночасно перебуває у стані процесу і породжує при цьому продукт – цінності навчального закладу. Ця теза має право на існування, оскільки будь-який процес рано чи пізно має перейти у продукт. Духовне виробництво тут не є винятком. У даному випадку лише складніше обґрунтувати генетичний зв'язок процесів та продуктів між собою.

При цьому Ф. Шеллінг, наприклад, писав про те, що головна особливість організації полягає в тому, що вона складається у взаємодії самої з собою, являє собою водночас і тим, що виробляє, і продуктом останнього, й таке розуміння є принципом усього вчення про органічну природу, з якого апріорно можуть бути виведені всі подальші визначення організації (і неорганічної природи – авт.) [264, с. 369].

Таким чином, корпоративна ідеологія є першоджерелом, по-перше, забезпечення впорядкованості організму навчального закладу через актуалізацію його морфогенетичної функції, а по-друге, нейтралізації дисфункцій, забезпечуючи збереження даного організму, тобто закладу освіти.

При цьому ідеологія виконує роль необхідної умови його функціонування не тільки як виробничої одиниці, але й як соціальної цілісності, єдиного соціального організму безпосередньо або опосередковано пов'язаного з національно-культурними традиціями. Саме процесом породження корпоративною ідеологією корпоративних цінностей забезпечується гомеостаз навчальної форми. Стабілізатором соціальної цілісності є ціннісна свідомість учасників педагогічного процесу та продуктивної діяльності.

Суб'єктами корпоративної ідеології виступають, як бачимо, керівники самої ж навчальної форми або її структурних підрозділів. В умовах української дійсності наявність освітньої ідеології пов'язується як з дезінтеграцією і деструктуризацією суспільства, посиленням його ідейної та економічної строкатості, так і з формуванням нових соціально-економічних утворень.

Виникнення таких корпоративних утворень, як педагогічні заклади, зумовлює необхідність збереження або створення системи певної соціокультурної орієнтації, яка має свої духовні й матеріальні цінності, морально-етичні, етнокультурні та інші пріоритети. Тому корпоративна ідеологія є виваженою політико-економічною стратегією й тактикою діяльності закладів освіти, побудованих на усвідомленні специфічних корпоративних інтересів, в реалізації яких так чи інакше зацікавлені всі представники даного навчального закладу.

В умовах ідеологічного плюралізму вона виступає формою локально-групової консолідації, засобом збереження національно-культурних традицій. Сьогодні, і тут можна погодитись з О. Соловійовим, що “на місце громіздких ідеологій з їх програмами і лозунгами приходять більш рухливі маркетингові конструкції, перш за все політико-економічна рекламістика” [225]. Для того, щоб пересвідчитись у цьому, достатньо проаналізувати зміст реклами, що ведуть деякі вищі навчальні заклади по телебаченню, наприклад, Київський університет культури.

Як певна інтелектуальна схема, корпоративна ідеологія виступає як засіб пояснення та спрощення світу, що спрямований на витиснення

незацікавленості з сфери мотивації педагогічного персоналу. Вона прищеплює систему нормативних правил і певні ілюзії, і, таким чином, виступає інструментом формалізації групової самосвідомості, а корпоративні цінності є матеріалом, у якому “застигає” в часі цей процес.

Тепер ми можемо провести різницю між корпоративною ідеологією і корпоративними цінностями, оскільки між ними є принципова різниця. Це інший аспект різниці між цінностями-цілями і цінностями – засобами. Вона полягає, на нашу думку, в тому, що складовими ідеологічного компоненту можуть бути як структурні, так і динамічні характеристики системи, що забезпечують її спрямоване функціонування. Треба визначити наявність нестійких, невпорядкованих зв'язків (латентних відносин і діяльності) як елементів тієї ж таки соціальної структури.

Причому, семантичні фільтри в структурі корпоративної ідеології не тільки формують на основі ідеологем зміст ідеології, але й визначають цей унікальний набір або складають перелік самих семантичних одиниць в кожній конкретній корпоративній ідеології. Цим вони, корпоративні ідеології, відрізняються одна від одної спочатку на семантичному рівні, потім це переростає у протилежність ціннісних систем, далі – розходяться у нормативному оформленні, нарешті, в умовах одного і того ж ринку навчальні заклади діють по-різному.

Саме наявність у структурі корпоративної ідеології денотатів та концептів веде до розуміння того, що система цінностей навчального закладу – це символічний продукт, оскільки денотат є предметним значенням, кожного з усього розмаїття елементів виробничих відносин і діяльності. Він вказує тільки обсяг поняття, що позначається, але не пояснює його зміст. Для корпоративної ідеології в системі формальної організації денотатом можуть бути, наприклад, продукт, одяг, робоче місце, винагорода і так далі. Тобто, це можуть бути будь-які предмети, відносини, люди, але обумовлені на рівні своїх концептів як проблеми для функціонування формальної організації.

Концепти мають дещо інше походження і призначення. Ідеологеми, пропущені крізь семантичний фільтр, будуть нести у свідомість педагогів зміст (знання, значення) денотатів, створюють те, що ми називаємо концептами. Набір концептів, їхня актуалізація носять суб'єктивний характер і залежать від якості свідомості та самосвідомості керівників: тих, хто розробляє корпоративну ідеологію у закладі освіти. Ось чому з'явився й живе вислів про те, що “риба завжди гние з голови”.

Змістовний характер структури корпоративної системи цінностей актуалізує поведінку учасника педагогічного процесу, оскільки персонал освітнього закладу у даному випадку знаходить набір змістовно нових концептів, тобто способів, значень предметів і явищ навколишнього світу, що вимагають своєї зміни на практиці. У цьому значенні корпоративна система цінностей виступає примусом до дії, служить додатковою

причиною активності в об'ємі виробничих відносин і діяльності.

Смислова регуляція як складова соціального організму навчальної форми забезпечує його гомеорез, тобто сталий розвиток на відміну від ціннісної регуляції, яку забезпечує лише гомеостаз. Тут необхідно дещо пояснити докладніше, оскільки це цілком нові для вітчизняної соціальної філософії поняття.

Оскільки об'єкт дослідження жива система, то їй, природно, притаманні всі закономірності саморозгортання живої речовини. Це означає, що в онтогенезі, після стадії зародження, має місце стадія гомеореза, в ході якої іде становлення соціального організму. І її треба відрізнити від стадії гомеостаза. Г. Югай у роботі “Загальна теорія життя” розмежовує названі поняття таким чином: “Якщо гомеостаз означає сталість рухомого рівноважного стану, то гомеорез – сталість шляхів розвитку живої системи, їхніх змін, які включають в себе переходи від одних рівноважних станів до інших, тобто гомеорез охоплює і гомеостаз” [272, с. 137].

І далі він продовжує: “Гомеорез від гомеостаза можна відрізнити за багатьма ознаками. Гомеорез характеризується, по-перше, більш динамічним, функціональним характером; якщо гомеостаз – це збереження заданого стану рівноваги шляхом авторегуляції, то гомеорез – автономізований процес новоутворення або самоорганізації, тобто зміна стану навіть і гомеостаза, на основі чого досягаються не тільки новоутворення, але й стабілізація форм (І. Шмальгаузен). По-друге, якщо при гомеостазі зберігаються в певних межах окремі змінні, то при гомеорезі змінюються і зберігаються всі інші змінні системи шляхом їхніх динамічних перетворень (новоутворення). На відміну від гомеостаза, який не викликає появу новоутворень, гомеорез веде до таких. По-третє, гомеорез означає зміни на всьому протязі процесу розвитку системи, спрямовані на досягнення кінцевого результату” [272, с. 137-138].

Для нас тут важливо підкреслити те, що поняття гомеорезу соціального організму характеризує не саморегулювання, а більш високий рівень пристосованості живої системи – автономізацію, яка для просування в Космосі має першорядне значення, і яка в повному розумінні є синергетичною самоорганізацією. За змістом поняття гомеореза дуже близьке поняттям системогенеза П. Анохіна та стабілізуючого відбору І. Шмальгаузена. Г. Югай правильно, на нашу думку, підкреслює різницю між гомеорезом і системогенезом, вбачаючи її в тому, що системогенез скоріше акцентує увагу на кінцевому стані, а гомеорез – на всьому об'ємі процесу розвитку.

Отже, на основі вищевикладеного теоретичного аналізу явища смислової детермінації управління навчальним закладом можна дійти до наступних висновків:

по-перше, смислова детермінація побудована на врахуванні впливу

зовнішнього середовища на персонал навчального закладу;

по-друге, вона реалізується через смислову сферу особистості педагога, індивідуально ним переживається, і тому завжди носить суб'єктивний характер;

по-третє, морфологічний аналіз смислової сфери особистості довів, що смислова детермінація має, як мінімум, шість детермінант і низку виконавчих механізмів;

по-четверте, у структурі особистості вона завжди формує ціннісні орієнтації, що у подальшому використовуються учасниками педагогічного процесу залежно від соціальної ролі у навчальному закладі;

по-п'яте, виконавці формують на основі модернізованих власних ціннісних орієнтацій систему внутрішньоособистісних фільтрів, за допомогою яких вони оптимізують витрати власної життєвої енергії, відкриваються назустріч новим засобам, технологіям і методикам педагогічної роботи;

по-шосте, керівники навчального закладу, будучи зацікавленими у вписуванні його у зовнішнє середовище більше ніж упорядкуванням локальних, а іноді й багаточисельних та затяжних конфліктів у педагогічному колективі, модернізують корпоративну ідеологію (цінністі-цілі), за допомогою якої видозмінюють корпоративну систему цінностей, що являє собою систему засобів педагогічної діяльності;

по-сьоме, встановлено, що у повсякденному бутті ми стикаємось з проявом смислової детермінації у формі новаторства, оскільки вона веде до змін у педагогічній діяльності і тим самим забезпечує сталий розвиток навчального закладу, або так званий гомеорез цієї соціальної системи;

по-восьме, виявлений генетичний зв'язок між смисловою і ціннісною детермінацією, свідчить про те, що смислова детермінація передує ціннісній детермінації, крім того встановлена також морфологічна і функціональна різниця між ними;

по-дев'яте, встановлено технологічний зв'язок між смисловою детермінацією і процесом прийняття управлінських рішень, суть якого полягає у тому, що вона, смислова детермінація, діє за принципом зовнішнього доповнення, і тому реально присутня у процесі прийняття управлінських рішень;

по-десяте, виявлено, що смислова детермінація виходить на поверхню у вигляді смислової саморегуляції, що приводить нас до необхідності її розглянути, оскільки без виходу на цей рівень дане дослідження буде дещо незавершеним.

Тепер ми маємо необхідність розглянути взаємодію ціннісної і смислової детермінації, у якій ми вбачаємо систему саморегуляції соціального організму навчального закладу, що робить освітянську форму самодостатньою і самовідтворюючою, тобто здатною до саморозвитку.

7.3. Механізм ціннісно-сислової детермінації управління навчальним закладом

Метою даного підрозділу є обґрунтування механізму взаємодії смислової і ціннісної детермінації управління навчальним закладом як цілісної соціальної системи – гомеостату, що має власну морфологічну і динамічну характеристику специфічної діяльності педагогічного персоналу.

Крім того, ми тут маємо намір довести власну робочу гіпотезу про те, що ціннісна і смислова регуляція у органічному поєднанні утворюють якісно нове явище – саморегуляцію соціального організму навчальної форми, яка має власні генетичні, морфологічні й функціональні характеристики.

Тут важливо звернути увагу на таку принципову їх характеристику, як соціальність: “Вони (ціннісна і смислова детермінація – авт.) є загальними. Ніхто не може жити осмислено в ізоляції. Загальність смислу характеризує усі реальності без виключення. Будь-яка смислова структура є колективним способом розуміння” [151, с. 47], – писав Фенікс. Сенси виступають у Фенікса як предмет навчання. “Різні структури знання – по суті різні сенси” [151, с. 47], – зазначав він. Це означає, що взаємодія ціннісної і смислової регуляції має ґрунтуватись на обміні сенсилами або знаннями.

Для пояснення властивостей ціннісної і смислової регуляції у складі цілого – соціального організму навчальної форми – треба знайти процес опосередкування, у якому вони “сходяться”, кожен забезпечує свою оригінальну роль, і у цьому сумісному функціонуванні набувають нової якості. Якщо віднайти такий теоретичний засіб, то можна суттєво підвищити ефективність генетичного аналізу взаємодії ціннісної і смислової регуляції в управлінні навчальним закладом.

Ми вважаємо, що в управлінні навчальним закладом у функцію медіатора, або посередника між ціннісним і смисловим впливами виконує процес прийняття рішень (виділено – авт.), що концентрується на вирішенні педагогічних ситуацій, з яких складається будь-який навчально-виховний процес.

При цьому зазначимо, що процес прийняття управлінських рішень у якості медіатора пояснює межі використання імпульсів до соціальних змін у навчально-виховному процесі у якості “детермінанти”, “регуляції” і “саморегуляції”. Якщо імпульс нашоує на прийняття нового рішення, то ми маємо справу з детермінацією у чистому вигляді. Якщо ж вплив ціннісно-смилового субстрату здійснюється після прийняття рішень, то це – регуляція, оскільки матеріалізується прийняте рішення. У випадку взаємодії ціннісного і смислового субстратів у якості агентів зворотного зв'язку, мова буде йти, на нашу думку, про саморегуляцію.

Можна у якості медіаторів розглядати й персонал навчального закладу: керівників і підлеглих – виконавців. Учасники соціальної взаємодії володіють специфічними атрибутивними властивостями, що забезпечують ефективність взаємодії їх як членів суспільства. Це цілком відповідає ідеям діалогічної і поліфонічної природи свідомості за М. Бахтіним. Це ж стосується й ідей Л. Виготського, який викривив природу інтрасуб'єктивності в інтерсуб'єктивності, та ідей А. Ухтомського про “домінанту на особу іншого”, без якої не можна говорити про людину як про особу. Ця сфера заповнюється власними і запозиченими у медіаторів “силовими лініями”. Недаремно О. Мандельштам писав, що “слово є плоть діяльна, що розв'язується в події”. При порушенні діалогізму або “діалогіки”, на думку М. Бубера, мова цієї сфери стискується до крапки, людина втрачає людське.

Однак ми вважаємо, що тут зміниться лише логіка доведення, а кінцевий результат має бути однаковим. Більш стабільним і таким, що менше залежить від суб'єктивності, є процес прийняття управлінських рішень, оскільки він націлений на вирішення педагогічних ситуацій. Цей процес має діяльнісну природу і чітко визначену структуру.

З управлінської літератури відомо декілька варіантів так званого управлінського циклу, що може нараховувати від трьох до декількох десятків етапів прийняття рішень [56, с. 428-429; 183; 275]. Ми ж зупиняємось на варіанті, що запропонований В. Бехом для вирішення кризових ситуацій у сфері соціальної роботи і модифікуємо його під потреби педагогічної галузі.

Якщо концентровано його подати то, це опанування педагогічною ситуацією за таким алгоритмом: діагностика – моделювання – прогнозування – проектування – конструювання – організація – виконання (терапія) – корекція – профілактика.

Коротко визначимо функції та загальний зміст вищезазначених операцій. Ясно, що причини, які обумовили появу педагогічних ситуацій, тут не мають принципового значення. Як не має принципового значення, з якого складника починається опосередкування. Воно може починатись як з боку ціннісної, так і з боку смислової детермінанти; кожна сторона є настільки ж підстава, наскільки й заснована, і кожна є все опосередкування або вся форма. Тому питання про те, що первинне – ціннісна чи смислова детермінанти – за характером таке, як загальновідома суперечка про те, що з'явилося раніше – яйце чи курка.

Тож, послідовно розглянемо вищеназвані операції алгоритму вирішення педагогічних проблем, що потрапили у поле дії ціннісного і смислового регуляторних механізмів.

Діагностика як стадія алгоритму прийняття рішення у ході вирішення педагогічної ситуації має за мету визначити стан, у якому перебуває навчально-виховний процес у конкретний час.

Моделювання як етап має на меті відтворити умови виникнення педагогічної ситуації та формалізувати систему факторів, що її живлять в даний час.

Прогнозування має на меті оцінити фактичний стан, пролонгувати розвиток її у майбутнє та визначити до якого фіналу вона має прийти, якщо не буде втручання педагога.

Проектування як етап пов'язаний з обґрунтуванням альтернатив педагогічної дії та вибором оптимального способу оптимізації розвитку, розробкою спеціального педагогічного інструментарію, якщо такого немає у розпорядженні педагогічного колективу навчального закладу, для реалізації обраної стратегії соціальних змін.

Конструювання як етап передбачає створення педагогічної технології ефективного впливу на поведінку об'єкта управління і має бути задіяним тоді коли у розпорядженні педагога є типовий інструментарій.

Організація як етап передбачає практичну діяльність педагога або усього персоналу навчального закладу по втіленню у життя наміченого плану навчально-виховної роботи.

Виконання або педагогічна терапія як етап дуже відповідальний і складний момент тому, що у ньому має брати участь об'єкт педагогічного впливу, оскільки без його особистої участі принципово не можна задовольнити будь-які потреби людини, у тому числі й освітні.

Корекція – це етап комплексної оцінки загального ходу педагогічного процесу, порівняння його з найкращими зразками формування конкурентноспроможної особистості, уточнення відхилень, розробка і практична реалізація додаткових заходів щодо усунення негативного впливу внутрішніх і зовнішніх факторів, що гальмують досягнення загальної мети навчально-виховного процесу.

Профілактика як етап передбачає на засадах зворотного зв'язку підтримку існування конкурентноспроможної особистості у допустимому діапазоні, з точки зору суспільної думки, моралі й права.

Для того, щоб встановити функції ціннісної і смислової регуляції у новому об'єднанні, що має у науковій літературі назву гомеостат [78], треба розглядати управлінську діяльність не як теоретичний пояснювальний конструкт, а як предмет експериментального дослідження. При цьому “морфологічний” підхід до аналізу діяльності – у термінах її структури, а ціннісний і смисловий компоненти, цілком слушно, можна віднести до її складу. “Морфологічний” підхід усе більше відсувається на задній план “динамічним”, які пов'язаний з вивченням тих моментів, що характеризують “власне динаміку, рух самої діяльності та її структурних складових” [15].

Динамічний підхід охоплює широке коло проблем, до яких можна віднести вивчення механізмів саморуху діяльності, її стабілізації, ситуативного розвитку мотивації, формування мотиву діяльності та його

трансформації, регуляції операціонально-виконавчої складової діяльності. Усі ці проблеми зводяться до трьох основних аспектів динаміки педагогічної діяльності: породження, формування діяльності та її мотиву; регуляція діяльності по ходу її реалізації; розвиток і трансформація діяльності.

Будь-який регулятивний вплив визначається, як відомо, зовнішніми і внутрішніми по відношенню до явища, що регулюється критеріями, специфіка яких і є головною основою для визначення різниці видів регуляції, у тому числі й саморегуляції соціального організму навчального закладу.

Включаючи у себе суб'єкт і об'єкт педагогічної діяльності як два протилежні полюси, управлінська діяльність має двосторонню пластичність, чутливість до впливів, як з боку суб'єкта, так і з боку об'єкта, що віддзеркалюється у наявності двох форм її регуляції: ціннісної і смислової.

Перша, яку психологи називають предметною регуляцією, пов'язана з забезпеченням адекватності операціональних характеристик педагогічної діяльності, специфіці її предмета (об'єкта) й специфіці предметної діяльності взагалі. Іншою формою регуляції педагогічної діяльності є її смислова регуляція – узгодження цілей і засобів діяльності з мотивами, потребами, цінностями і установками суб'єкта.

Ці дві форми регуляції педагогічної діяльності співвідносяться з двома фундаментальними характеристиками діяльності: предметністю й осмисленістю [107], або, у іншому варіанті, предметністю і суб'єктивністю [12]. Ці характеристики віддзеркалюють подвійну детермінацію самої управлінської діяльності – з боку її суб'єкта – керівників педагогічного закладу й з боку об'єкта – складу виконавців.

При цьому керівники навчального закладу “зверху” наповнюють її смислом завдяки корпоративній ідеології, а наповнення її предметністю йде у зворотному напрямі, “знизу в гору”, тобто завдяки змісту, що несуть у собі виконавці. “Обидві ці властивості діяльності (предметність і осмисленість – Д. Леонт'єв) мають різне джерело й рухаються назустріч одне одному. Їх зустріч і породжує діяльність” [106, с. 53]. На різних рівнях аналізу, як відмічають В. Зінченко і В. Муніпов, предметність і осмисленість по-різному співвідносяться між собою і проявляють себе у різних формах. Обидві сторони тісно взаємопов'язані; більше того, можливі їх взаємні трансформації.

Стосовно до регуляції конкретної діяльності, у тому числі й управлінської, не можна вести мову про два незалежні один від одного регуляторних механізми, бо в управлінні навчальним закладом вони зливаються у органічне ціле. Провідну роль при цьому відіграє, як зазначає В. Зінченко, смислова регуляція, оскільки “зчеплення окремих дій у цілісну, а відповідно, й ефективну діяльність ... забезпечується ...

смыслом” [108, с. 9]. Ця нова інтегративна якість, або цілісність ціннісної і смислової регуляції, і є ніщо інше, як механізм саморегуляції соціального організму навчального закладу.

У контексті зазначеної різниці двох полюсів, або сторін управлінської діяльності, її ціннісно-смілова саморегуляція може розглядатися як система психологічних механізмів, що забезпечує цілераціональність протікання діяльності у (інтенціональній) смисловій сфері її суб'єкта.

Генетичний аналіз механізму саморегуляції доводить, що це атрибутивна властивість добре відомої психологам “живої тканини”, що здатна переробляти управлінську інформацію. Остання перебуває на стадії опосередкування в специфічній формі (знання про педагогічну ситуацію), а саме у формі енергетичного імпульсу.

Педагогічною ситуацією прийнято вважати сукупність умов педагогічної дійсності, що склалися на конкретний момент, як правило, у взаємодії учасників педагогічного процесу [173, с. 14], а також об'єктивний стан конкретної педагогічної системи на певному проміжку часу [227]. Поле педагогічних ситуацій у реальному педагогічному просторі є практично необмеженим, вони можуть бути узгодженими або конфліктними, епізодичними або довготривалими, типовими, стандартними або нетиповими, оригінальними, залежними або незалежними від самого вчителя. Певна автономність кожної педагогічної ситуації не виключає її зв'язку із загальною системою роботи педагога, цілісним педагогічним процесом, соціально-психологічним кліматом та відносинами в колективі.

Найбільш характерною загальною рисою будь-якої педагогічної ситуації визнається наявність протиріччя, проблемності, неузгодженості цілей і можливостей їх досягнення (Ю. Кулюткін, Г. Сухобська, В. Семиченко, Л. Спірін, І. Зязюн, М. Кашапов). Педагогічна ситуація розуміється як фрагмент педагогічної діяльності, що містить суперечності між досягнутим та бажаним рівнями вихованості учнів і колективу, які враховує учитель у виборі способів впливу для стимулювання розвитку особистості [223, С.28-29] Ступінь та міра проблемності залежить як від об'єктивної складності ситуації, так і від самого вчителя, його суб'єктивного бачення проблеми відповідно до набутого досвіду, компетентності, особистих якостей. Пріоритетною стратегією професійної поведінки педагога у будь-якій педагогічній ситуації загалом є активна суб'єктна позиція щодо її вирішення, а не пасивне пристосування до умов, які склалися. А. Маркова справедливо відзначає, що педагогічна ситуація є продуктом активної взаємодії ряду зовнішніх умов, а для учителя важливо не тільки її сприйняти як неминучу реальність, до котрої потрібно пристосовуватися, а й прагнути зайняти в ній активну позицію щодо можливості її змінити через взаємодію, у чому і виявляється педагогічна зрілість учителя [156, с. 14-15]. Активне, творче ставлення педагога до

управління розвитком ситуації передбачає подолання стану невизначеності, свідоме перетворення цієї ситуації на об'єкт професійного цілеутворення, що передбачає трансформацію ситуації у площину педагогічної задачі.

Педагогічна задача виступає своєрідним результатом усвідомлення учителем-вихователем педагогічної ситуації, що виникла, визначеною метою для вироблення рішення і пошуку оптимальних засобів його реалізації за допомогою виконання системи педагогічних дій. Педагогічна задача – це виявлені суперечності в навчально-виховному процесі, які враховує вчитель, стимулюючи розвиток особистості, це – педагогічна мета, поставлена в певних умовах [223, с. 28]. Такий загальноприйнятий підхід до розуміння педагогічної задачі поділяють більшість дослідників цієї проблеми (Г. Балл, І. Зязюн, Н. Кузьміна, Ю. Кулюткін, М. Кухарев, А. Маркова, Л. Спирин та ін.).

Тісний взаємозв'язок педагогічної ситуації і педагогічної задачі не виключає їх розрізнення та встановлення певного співвідношення. Якщо педагогічна ситуація являє собою здебільшого об'єктивну педагогічну реальність у всій сукупності умов, факторів, суперечностей, то педагогічна задача становить суб'єктивну модель проблемної ситуації, а не саму ситуацію, що детермінується індивідуальними особливостями цілеутворення педагога, виходячи з власного розуміння її характеру, причин, умов тощо.

Значення педагогічної задачі як технологічної одиниці педагогічної праці відзначає Н. Кузьміна. Вона вказує на те, що “педагогічна діяльність є процесом вирішення незліченої кількості педагогічних задач, підпорядкованих загальній кінцевій меті – формуванню особистості... людини, її світогляду, переконань, свідомості, поведінки”, а виникнення педагогічних задач пов'язане з потребою віднайти більш сприятливий спосіб досягнення бажаного результату [145]. До найзагальніших особливостей педагогічних задач дослідники відносять можливість їхнього моделювання, врахування суб'єктності учня, що “довизначає” задачі вчителя, безпосередність виконання дій у ситуації і відстрочений у часі результат, ієрархічність педагогічних задач та алгоритмічність процесу їх вирішення [156, с. 13-15].

У сучасній літературі накопичений цікавий досвід розроблення класифікації типологій педагогічних задач, серед яких виділяються стратегічні, тактичні й оперативні задачі (Н. Кузьміна, А. Маркова), аналітичні, проєктувальні, виконавські задачі (Ю. Кулюткін, Г. Сухобська), а також розрізняють види педагогічних задач за їх функціями (Л. Спирин, М. Фрумкін), за сферами професійно-творчої діяльності (Л. Кондрашова), за рівнями професійно-інтелектуального ускладнення (О. Полякова). На думку Ю. Кулюткіна та Г. Сухобської, А. Маркової сукупність різного роду педагогічних задач утворює ієрархічно організовану систему, до якої включаються як найбільш загальні задачі, що визначають стратегію поведінки вчителя, так і поєднані з ними конструктивні задачі, що пов'язані з

реалізацією вироблених стратегій. Усі вони, маючи різний рівень узагальненості, належать до надситуативного рівня, завдяки чому відкривається можливість “зцементувати” різноманітні окремі дії і надати їм загальної спрямованості, хоча ці загальні задачі реалізуються через систему окремих задач, що виникають у конкретних ситуаціях навчально-виховної роботи [174, с. 16].

Найбільш повно смислові аспекти внутрішньої регуляції конкретної діяльності були вивчені у циклі дослідження ситуативної смислової регуляції конкретної діяльності на прикладі вирішення мислительних задач [233], процес якого подається у рамках цього циклу як “формування, розвиток і складна взаємодія операціональних утворень різного виду” [234].

До таких утворень відносяться, наприклад, операціональні смисли елементів, операціональні смисли ситуації і операціональні смисли мети (там само). “Операціональний смисл є точкою “стиковки” двох фундаментальних характеристик людської діяльності – її предметності й осмисленості ... Операціональний смисл – це форма смислової регуляції, що безпосередньо набуває предметного смислу діяльності суб’єкта, коли нею реалізуються смислові зв’язки. Ця форма знаходиться під безпосереднім впливом особистісного смислу...” [50, с. 54].

У якості центрального структурного утворення динамічної смислової системи – гомеостату – вирішення завдань розглядається смисл кінцевої мети [51, с. 163], яка проходить низку етапів становлення і формування [52, с. 69]. Під впливом кінцевої мети відбувається розвиток смислу управлінської ситуації, що опосередковується розвитком операціональних смислів елементів ситуації. “На основі вербалізованих смислів ситуації тільки й може здійснюватись конкретизація смислу мети. Етапи конкретизації смислу мети закономірно чергуються з етапами формування смислів ситуації” [51, с. 152].

Звернемо увагу на останнє зауваження. Його сутність полягає у тому, що “конкретизацію смислу мети” у цій системі відтворює керівництво навчального закладу, а “формування смислів ситуації” – відповідно підлеглі. Так розподіляються провідні функції смислової і ціннісної регуляції.

Розвиток самих смислів відбувається під регулюючим впливом процесу цілетворення [52, с. 69]. Мета “опосередковує рух смислу в процесі діяльності, і від неї у вирішальній мірі залежить, як складеться доля діяльності” [41, с. 2]. Зокрема, цілеутворення сприймається як “процес постійного розвитку смислу цілі шляхом її конкретизації і збагачення за рахунок виявлення нових предметних зв’язків і відносин. Цілеутворення, що сприймається таким чином, опосередковується розвитком смислів різного роду утворень: елементів і дій з ними, ситуації загалом, смислів спроб і переосмислення ситуації. Мисленнєвий процес представляє собою

єдність процесів цілеутворення і смислоутворення” [34; 51].

Описані у самих загальних рисах закономірності смислової динаміки у ході регуляції рішення мисленнєвих задач є проявом єдиного процесу смислового розвитку, що протікає на різних, але безперервно взаємодіючих між собою рівнях [49, с. 60], що й зафіксовано поняттям “динамічна смислова система”.

“Цим вимогам відповідає смисловий підхід, і зокрема, сформульоване нами вище розуміння смислових структур як перетвореної форми життєвих відносин суб’єкта. Сама ця форма визначається структурою людської діяльності й свідомості, у функціонуванні яких реальні життєві відносини вторгаються, приймаючи форму смислових структур. Будь-який структурний елемент особистості тим самим виявляється включеним одночасно принаймні у два рухи, що його визначають: з боку форми – у безперервний рух структур діяльності й свідомості суб’єкта, його практику, у якій місце і функція будь-якого елемента аж ніяк не є незмінним, і з боку змісту – у більш повільне, але, разом з тим, і більш гнучкий рух системи відносин суб’єкта зі світом, більш або менш різкі зміни яких протягом життя суб’єкта віддзеркалюються у більш або менш адекватних змінах системи смислів. Динамічність особистісних структур прямо впливає з їх функції – складної регуляції життєдіяльності суб’єкта на фоні умов і ситуацій, що постійно змінюються” [151, с. 253-254].

“У літературі пропонується відрізнити “велику” і “малу” динаміку смислових утворень. Під “великою динамікою” розвитку смислових утворень розуміються процеси народження і зміни смислових утворень особистості у ході зміни різних видів діяльності” [15].

Під “малою динамікою” розвитку смислових утворень розуміються процеси породження і трансформації смислових утворень у ході руху тієї або іншої особливої діяльності” [15].

Таким чином, ціннісно-смислова детермінація у вимірі динамічного аналізу смислової сфери особистості й смислової регуляції діяльності, має три роди смислових процесів: “смислоутворення – розширення смислових систем на нові об’єкти і породження нових похідних смислових структур; смислоусвідомлення – відновлення контекстів і смислових зв’язків, що дозволяють вирішити задачу про смисл об’єкта, явища і дії; смислосбудівництво – змістовна перебудова життєвих відносин і смислових структур, у яких вони відбиваються” [151, с. 270].

Морфологічний аналіз гомеостату ще попереду. І він має бути предметом уваги психологічної науки або дослідників, що займаються проблемами ноосоціогенезу. Ми ж, посилаючись на наукову літературу, можемо зазначити лише те, що гомеостат (Homeostat) – структура управління матеріальними об’єктами, що містить прямі, зворотні і перехресні зв’язки, які забезпечують в процесі своєї роботи підтримання гомеостату, тобто динамічної постійності життєво важливих функцій і

параметрів системи. Причиною появи такої структури є розшарування інформації на директивну і виконавчу, що призводить, в кінцевому підсумку, до роздвоєння соціальних систем на ту, якою управляють, і ту, яка управляє. Тому гомеостатична система – це система, що складається з частини, яка управляється і яка управляє, коли остання являє собою гомеостат.

Модель гомеостата і його властивості розроблені Ю. Горським і викладені в монографіях, численних публікаціях засідань школи – семінару з гомеостатики, на конференціях, міжнародних симпозіумах і конгресах. У живих системах гомеостат, на відміну від одиниці життя – клітки, виступає як інформаційна одиниця життя, тобто з його наявністю тільки забезпечується кругообіг нежиття [78].

При аналізі процесу саморегулювання соціального організму навчального закладу ми змушені використати гносеологічний апарат молоді науки гомеостатики, що системно освоює не тільки орган саморегулювання гомеостату, але і його функції.

Щоб довести до логічного завершення обґрунтування робочої гіпотези про те, що ціннісна і смислова регуляція у органічному поєднанні створюють нову якість у структурі соціального організму навчального закладу – саморегуляцію, розглянемо зворотні зв'язки, що тут функціонують [198].

У навчальній формі, що відноситься до так званих функціональних систем, виникає й стало функціонує два типи зворотного зв'язку. Це так званий негативний і позитивний зворотний зв'язок. Вони притаманні будь-яким живим системам. Відкриття принципу зворотного зв'язку стало видатним відкриттям не тільки для розвитку техніки, але й мало винятково важливі наслідки для розуміння сутності процесів адаптації, управління і самоорганізації. Зворотні зв'язки є основним чинником у формуванні системних властивостей і тезаурусу систем у цілеспрямованій поведінці. Принцип зворотного зв'язку Н. Вінер називав “посохом сліпого” і “секретом життя”, а французький біолог П. Латиль – “секретом загальної упорядкованості (організованості)”. Будь-яка функціональна система при ефективному використанні негативного зворотного зв'язку стає самовдосконалюючою, розвивається еволюційно і не потребує перебудови [1].

Це ще одне підтвердження того, що ціннісна і смислова регуляція у взаємодії, тобто тоді, коли вони виконують один до одного функцію зворотного зв'язку, роблять соціальний організм навчального закладу само регульованим педагогічною системою.

Сутність стійкості структури навчального закладу залежить від так званого зворотного зв'язку, впливу результатів функціонування системи, в тому числі підведення до неї речовини, енергії та інформації – на характер цього функціонування. Негативний зворотний зв'язок зазвичай стабілізує

роботу системи, вона в такому випадку знаходиться у стані відносної динамічної сталості – гомеостазу. Позитивний зворотний зв'язок, як правило, призводить до нестійкої роботи системи. Нелінійний позитивний зворотний зв'язок часто супроводжується досягненням станів нестійкості, наслідки якої для людини можуть бути, залежно від результатів, як бажаними, так і небажаними [125, с. 97-98]. Обчислювальний модельний експеримент дозволив оцінити вказані наслідки. Розвиток через нестійкість і наступне розгалуження (біфуркація) – це реальний феномен, і людина повинна з ним рахуватися.

На нашу думку, специфікою соціальних систем є те, що зворотний зв'язок здійснюється всередині соціальної системи в двох напрямках. В якості відправника і приймача сигналів зворотного зв'язку виступає в різних ситуаціях і керівна, і керована підсистема. Продукт діяльності (вихід) керівної підсистеми – нормативні акти, програми, звернення – може або бути прийнятий керованою підсистемою, реалізований безпосередньо у взаємодії (поведінка без зворотного зв'язку), або прийнятий як такий, що не відповідає актуальній меті, але здатний скоригувати мету функціонування керованої підсистеми у бажаному напрямку (позитивний зворотний зв'язок), або відхилений, як такий, що не відповідає меті керованої підсистеми (негативний зворотний зв'язок). Продуктом діяльності керованої підсистеми є суспільна думка. Отримуючи інформацію, що громадяни задоволені існуючим станом, і не відчуваючи необхідності у змінах зверху, керівна підсистема не реагує на такий стан жодним чином, лише бере його до уваги (поведінка без зворотного зв'язку). Якщо суспільна думка інформує керівну підсистему про невдоволення громадян, їхнє прагнення до змін, то можливе здійснення як позитивного, так і негативного зворотного зв'язку. Негативний зворотний зв'язок передбачає здійснення силових заходів задля подолання відхилення від мети функціонування системи. Позитивний зворотний зв'язок являє собою спонукання громадян та їх об'єднань до створення та висловлення власних ідей щодо можливих варіантів розвитку соціальної системи.

Більш ґрунтовно наявність двох контурів зворотного зв'язку у механізмі управління навчальним закладом і його взаємодію з ціннісною і смисловою регуляцією можна дослідити за допомогою ідей Р. Абдеєва. У праці “Философия информационной цивилизации” він пише про те, що процеси управління і пізнання є схожими між собою, і механізм управління ґрунтується на двох контурах зворотного зв'язку [2, с. 51]. І. Шмальгаузен розрізняв і стабілізуючу форму, і рушійну форму “природного відбору, що веде до прогресивних змін” [267].

Далі Р. Абдеєв зазначає: “Оперативна (циркулююча) інформація, що забезпечує сталість структури (у I контурі зворотного зв'язку), проходить відбір на основі цільової функції і перетворюється (у II контурі зворотного зв'язку) у структурну інформацію. Саме тут, на основі цілеспрямованого

відбору й інтегрування інформації, відбувається породження нових структур та їх удосконалення, тобто виникнення і становлення нового з самого процесу” [2, с. 57]. Це створення нового саме у взаємодії учасників навчально-виховного процесу з зовнішнім середовищем в результаті вибіркового віддзеркалення й відбору інформації про цю взаємодію, тобто так відбувається процес саморозвитку навчального закладу.

Практичні кроки цього полягають у тому, що у процесах управління навчальним закладом треба особливу увагу приділяти виявленню відхилень параметрів усталеного навчально-виховного процесу від норми, надаючи простір флуктуаціям ініціативи і новаторству, розширюючи горизонти плюралізму думок, з тим, щоб забезпечити широту вибору для виявлення найкращого варіанту прийняття рішень.

Відбір відбувається на основі фільтрації суспільної інформації через корпоративну ідеологію і смислові поля учасників навчально-виховного процесу. СENS, виступаючи як елемент системи саморегулювання, виявляє вирішальний вплив на всі наявні у соціального організму навчальної форми можливості, утверджуючи примат цілісності над всім, що відбувається в її складі. При цьому сENS не зводиться до одиначної мети, а являє собою “певну траєкторію мети, точніше – певний смисловий простір, що як “аттрактор” каналізує, консолідує окремі доцільні дії і спонукання в єдине смислове русло, з яким виникає зворотний зв'язок” [213, с. 181].

За рахунок такого зворотного впливу сENSу породжених системних ефектів на можливості соціального організму настає пора його самозмін як цілісності. Усвідомлена необхідність самозмін починає “гнати” процеси у зворотному напрямку – від вияву потреб до прояву можливостей, властивостей педагогічної системи. Органом управління “обирається” з безлічі наявних можливостей тільки та, що відповідає збудженому сENSу і загальній ситуації у педагогічній системі. Це призводить на практиці до того, що реалізація обраного варіанту змін потребує найменші з необхідних для задоволення актуальних потреб енергозатрати соціального організму навчального закладу.

Так у соціальному організмі навчального закладу, як цілісності, з'являється системний ефект, оскільки він стає самодостатнім і самовідтворювальним на основі власного змісту й сукупності процесів, притаманних йому. Ця нова якість має у науковій літературі назву аутопоезису.

“Аутопоезіс” – термін, який ввели у науковий обіг чилійські вчені У. Матурана і Ф. Варела у 1972 році. Він означає “самопородження”, “самобудування”, “самовідтворення”. Так автори назвали узагальнений організаційно замкнутий рекурсивний продукційний процес, що виражає суть живого організму, як особливої динамічної автономії. У. Матурана і Ф. Варела запропонували формальну модель аутопоетичної системи і спеціальний логічний апарат для дослідження подібних самореферентних

систем. “Аутопоетична система – єдність, самореалізована завдяки замкнутій організації узагальнених продукційних процесів (синтезу, зв'язування або руйнування компонентів) таких, які та ж сама організація процесів, що генерується за допомогою взаємодії власних продуктів (компонентів), і топологічна межа, що відділяє систему від середовища і виникає як результат того ж самого самоконститууючого процесу” [26].

Соціальний організм навчального закладу, як цілісність, що має енергоінформаційну природу, починає пульсувати. Цей приріст якості він має за рахунок того, що “детермінованість життєдіяльності суб'єкта світом, котра відбивається у смислових зв'язках, розвиваючись, переходить у свою діалектичну протилежність – у здатність суб'єкта активно діяти, цілеспрямовано змінювати свій життєвий світ” [151, с. 275].

Пульсацію соціального організму можна аналізувати на глибинному рівні як випереджальну активність ціннісної або смислової регуляції, а можна аналізувати як боротьбу суперечностей: багатівікове протистояння педагогічних традицій і новаторства.

Нарешті ми підійшли до найвищої точки теоретичного аналізу у ціннісно-смислової детермінації управління навчальним закладом, оскільки можемо розкрити каузальність, або причинність, і подати її сутнісні аспекти. Це стало принципово можливо завдяки тому, що ми звели ціннісну і смислову детермінацію у органічний процес – саморегуляцію соціального організму навчальної форми.

Саме тут у ході прийняття управлінських рішень ціннісний і смисловий компоненти стали одночасно безпосередніми і опосередкованими підставами, що відбивають зв'язок, причинний і наслідковий, аспекти предмета даного дослідження. Під причинністю в цьому дослідженні мається на увазі відношення необхідного “породження”, “викликання” та інші зміни деякого об'єкта в результаті матеріального впливу на нього іншого об'єкта [42, с. 463].

У залежності від того, яка з двох видів детермінант ціннісно-смислової детермінації, закономірно пов'язаних одна з одною, представляє мету дослідження або найбільший інтерес, її й беруть за причину, а інша виступає наслідком. У цьому випадку ми маємо причинно – наслідкову або наслідково-причинну картину, (класифікацію) об'єкта (навчального закладу), що досліджується [210].

Ціннісно-смисловий конструкт обумовлює використання, як мінімум, двох видів причинності, а саме: телеологічну й каузально-механічну. Яка з них буде домінувати у конкретному випадку, залежить від того, яку орієнтацію має персонал навчального закладу. Якщо домінує смислова детермінація/регуляція, то ми маємо справу з телеологічною причинністю.

Це означає, що діє телеологічний принцип, тобто мета навчально-виховного процесу визначає розвиток навчального закладу як соціальної системи. Він прийшов на зміну рефлексивній поведінці людини. Як писав

Л. Фейєрбах, “взагалі, людина є істота, що діє згідно з відомими цілями; вона нічого не робить без мети” [250, с. 629].

Ще І. Кант писав про те, що телеологія – “...не більше ніж регуляторний принцип розуму, що має на меті привести до вищої систематичної єдності при посередництві ідеї доцільної каузальності вищої причини світу, так нібито вона як вища мисляча істота була причиною всього, згідно з наймудрішим замислом” [116, с. 583]. При цьому визначення телеології І. Канта можна співвіднести як із причинністю, що панує на мегарівні, так і з її проявом на макрорівні.

У “Науці логіки” Гегель розглядає телеологію в єдності трьох моментів: суб’єктивної мети, засобу й виконаної мети. Рух мети від суб’єктивного поняття до реалізації в зовнішньому світі є вирішення суперечності між суб’єктивним та об’єктивним. Активною стороною, що забезпечує хід вирішення суперечності, є мета: вона є “суб’єктивне поняття як істотне прагнення й спонука до зовнішнього самопокладання” [73, с. 193]. Мета є не просто суб’єктивний образ бажаного майбутнього, вона “є всередині самої себе спонука до своєї реалізації” [73, с. 195].

Ми схильні до того, що принцип телеології слід відносити до макрорівня, якщо мова йде про конкретну мету діяльності людини. У той же час його можна розглядати і як принцип, що діє на мегарівні, якщо мова йде про ідеал або ідею взагалі як спонукальний чинник поведінки людини.

Але доведеним є той факт, що мета в життєдіяльності соціальних систем відіграє роль атрактора розвитку й активізує всі без винятку процеси, оскільки при наявності мети в соціальній системі з’являється ефект подвійного існування. Суть його полягає в тому, що система знаходиться в стані структурної напруги, викликаної виниклим протиріччям між наявним її станом і тим станом, до якого вона має бути переведена в майбутньому, і який визначається запропонованою метою. Але вона не може водночас знаходитися в двох вимірах, тобто мати значні відмінності між морфологічними параметрами й характеристиками функціонування. Система починає вирішувати завдання їхнього суміщення, виходячи з тієї настанови, бажано це для нього чи небажано. Намагаючись позбавитися від напруги, що виникає, система вимушена переходити зі стану наявного функціонування до фази еволюційного руху й набуття нового стану.

Сьогодні, з огляду на прискорення всіх без винятку соціальних процесів, вітчизняні дослідники виступають за реалізацію принципу “нової телеології” І. Пригожина [154, с. 34]. Суть даного прискорення треба розуміти як становлення принципово нового етапу в тому розвитку всіх явищ реального світу, згідно з яким в історичній тенденції даного розвитку здійснюється створення все складніше організованих відкритих систем. Тобто, якщо в природі ця тенденція здійснюється шляхом стихійно діючих механізмів, а в людей усіх минулих епох, крім того, також за допомогою їх

інтуїтивного мислення та розкриття у свідомості (мові, релігійних вченнях, науці, філософії тощо) деяких окремих синергетичних механізмів даної тенденції, то в нашу епоху виявилась явна недостатність цих форм. Тому все більше синергетиків звертають основну увагу на необхідність переходу від пануючого зараз етапу розробки окремих проблем синергетики як “фрагментарних, локальних і непослідовних”, до розробки системи синергетичної філософії та механізмів її впровадження в життя з метою вивчення причинних засад саморозгортання соціального світу. Тобто В. Лутай прямо вказує на необхідність використання принципу телеології в аналізі реформування освітніх систем, як різновиду соціальних систем [154, с. 34].

Якщо ж життєдіяльність навчального закладу визначається переважно гострими потребами педагогічного персоналу або поганим контролем над потребами і емоціями, то ми маємо справу з каузально-механічною причинністю. Актуалізація потреб на засадах каузально-механічної причинності призводить до формування цілей і завдань як засобу створення програми з їх задоволення та отримання результату, що забезпечує система саморегуляції.

Ступінь задоволення основних потреб є однією зі складових “змінної”, котра дає актуальну форму й структуру діяльності. Ця категорія є “специфічно людською формою активного відношення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни й перетворення в інтересах людей” [251, с. 160]. Вона містить у собі мету, засіб, результат та сам процес діяльності, в основі якої лежать дві протилежності – виробництво (освіта) та життєва активність. Отже, в основі задоволення вітальних потреб лежать речовинно-енергетичні впливи, а соціальні потреби задовольняються на основі інформаційних впливів, що мають дещо іншу будову.

У каузально орієнтованих людей смислова регуляція буде займати похідне положення, що буде супроводжуватись полізалежністю від обставин, фіксації уваги на минулому і сьогодні. Реактивності поведінки, навіть, агресивності. Педагогічним колективам не притаманна причинність цього типу, оскільки це високосвідомі й віддані педагогічній справі люди, але там, де вона має місце, буйним квітом проявляються конфлікти, заздрість, помста та інші негативні явища.

Осторонь залишається й так звана вільна причинність, оскільки навчально-виховний процес – достатньо жорстко регламентована система. Вільна причинність виявляється, з одного боку, як незалежність людської волі від спонукання імпульсами чуттєвості, оскільки людині взагалі притаманна спроможність довільно визначати себе незалежно від примусу з боку чуттєвих спонукань, які формуються динамічною функцією електромагнітного поля, а з другого – між окремими особистостями як агентами результуючої соціальної взаємодії, якій притаманний більший ступінь свободи. На нашу думку, саме завдяки властивостям вільної

причинності та нелокальному типу зв'язку можливо досягнути механізм дії інтуїції.

Цей вид причинності слід прищеплювати випускнику навчального закладу, оскільки він притаманний тим особистостям і педагогам у тому числі, що схильні до новаторства і плідного творчого пошуку у царині своїх професійних інтересів. Це означає, що такому зв'язку має бути притаманною, як писав І. Кант, “спроможність довільно започатковувати стан; отже, причинність свободи не підпорядкована за законом природи іншій причині, котра визначала б її в часі. Свобода в цьому значенні є чиста трансцендентальна ідея; вона, по-перше, не містить у собі нічого, що запозичалося б із досвіду, і, по-друге, предмет її не може бути даний певним ані в якому досвіді, бо загальний закон самої можливості всякого досвіду полягає в тому, що все, що відбувається, має причину, а отже, каузальність причини, що сама відбувається або виникає, також повинна мати причину; завдяки цьому вся царина досвіду, як би далеко вона не простягалась, стає сукупністю однієї лише природи. Оскільки цим шляхом не можна отримати абсолютну сукупність умов у їх причинному зв'язку, то розум створює собі ідею спонтанності, здатної саму із себе починати діяти без іншої причини, яка б їй передувала, і яка б, у свою чергу, призначала би її до дії за законом причинного зв'язку” [116, с. 327-328].

Дослідження причинності, що діє у межах освітянської сфери, – це поле майбутніх досліджень, оскільки ми все ж таки плекаємо надію на те, що з часом Україна набуде достатніх темпів соціально-економічного розвитку і політичної стабільності, і у нас з'явиться можливість творчо підходити до організації навчально-виховного процесу.

Подано систему впливів ціннісно-сислової детермінації на соціальний організм навчального закладу у відповідності із структурною моделлю, яка використовується в теорії управління для опису властивостей складних систем.

Оскільки взаємодія ціннісної та сислової компонент забезпечують властивості самоорганізації й саморегуляції соціального організму навчального закладу, описана система може бути подана як поєднання ланок в системі зворотного зв'язку.

Взаємодія ціннісного і сислового компоненту впливає на процес прийняття управлінських рішень щодо вирішення педагогічних ситуацій, з яких складається будь-який навчально-виховний процес. У залежності від семантичного фільтру дослідника ціннісна і сислова детермінанти можуть набувати після прийняття рішення якості специфічних регуляторів – ланок зворотного зв'язку процесу формування рішення.

Оскільки взаємодія ціннісної і сислової регуляції у ході саморегуляційної діяльності проявляється як діалектична суперечність між педагогічними традиціями і новаторством у галузі навчально-виховної роботи, ціннісна детермінація забезпечує його гомеостаз, а сислова –

гомеорез, подаємо перетворення інформації за правилами смислової та ціннісної детермінації як ланки позитивного та негативного зворотного зв'язку відповідно. Структура управління процесом прийняття подана на рис. 2.3.1.

Рисунок 2.3.1. Структурна схема управління процесом прийняття педагогічних рішень

Перетворення інформації за правилами смислової детермінації визначається функціоналом $W_3(K)$, що є функцією його складових впливів:

$$W_3(K) = f(k_1, k_2, \dots, k_6),$$

де k_1 – особистісний смисл;

k_2 – смислова установка;

k_3 – мотив;

k_4 – смислова диспозиція;

k_5 – смисловий конструкт;

k_6 – особистісні цінності.

Перетворення інформації за правилами ціннісної детермінації визначається функціоналом $W_2(L)$, що є функцією його складових впливів:

$$W_2(L) = f(l_1, l_2, l_3, l_4),$$

де l_1 – знання (зміст освіти);

l_2 – персонал навчального закладу;

l_3 – технології навчання та виховання;

l_4 – тип організації навчального закладу.

Використовуючи правила еквівалентних перетворень структурних схем визначимо передаточну функцію перетворення інформації в процесі формування педагогічних рішень в описаній системі. Послідовність еквівалентних перетворень структурної схеми подана на рис. 2.3.2.

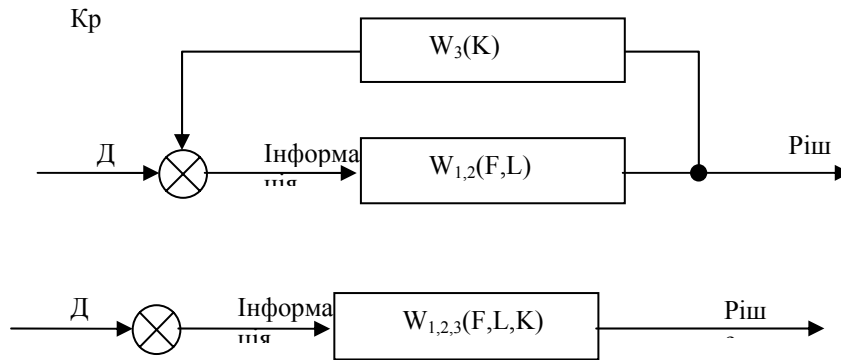

Рисунок 2.3.2. Схема еквівалентних перетворень

На першому кроці еквівалентних перетворень замінюємо ланки $W_1(F)$ та $W_2(L)$ на їх поєднання:

$$W_{1,2}(F, L) = \frac{W_1(F)}{1 + W_1(F)W_2(L)}. \quad (1)$$

На другому кроці поєднуємо ланки $W_{1,2}(F, L)$ та $W_3(K)$:

$$W_{1,2,3}(F, L, K) = \frac{W_{1,2}(F, L)}{1 - W_{1,2}(F, L)W_3(K)}. \quad (2)$$

Підставивши в (2) вираз (1) отримаємо:

$$\begin{aligned} W_{1,2,3}(F, L, K) &= \frac{\frac{W_1(F)}{1 + W_1(F)W_2(L)}}{1 - \frac{W_1(F)}{1 + W_1(F)W_2(L)}W_3(K)} = \frac{\frac{W_1(F)}{1 + W_1(F)W_2(L)}}{\frac{1 + W_1(F)W_2(L) - W_1(F)W_3(K)}{1 + W_1(F)W_2(L)}} = \\ &= \frac{W_1(F)(1 + W_1(F)W_2(L))}{(1 + W_1(F)W_2(L))(1 + W_1(F)W_2(L) - W_1(F)W_3(K))} = \\ &= \frac{W_1(F)(1 + W_1(F)W_2(L))}{1 + W_1(F)W_2(L) - W_1(F)W_3(K) + W_1^2(F)W_2^2(L) - W_1^2(F)W_2(L)W_3(K)} = \\ &= \frac{W_1(F)(1 + W_1(F)W_2(L))}{(1 + W_1(F)W_2(L))^2 - W_1(F)W_3(K)(1 + W_1(F)W_2(L))} = \\ &= \frac{W_1(F)(1 + W_1(F)W_2(L))}{(1 + W_1(F)W_2(L))(1 + W_1(F)W_2(L) - W_1(F)W_3(K))} = \frac{W_1(F)}{1 + W_1(F)W_2(L) - W_1(F)W_3(K)} = \\ &= \frac{W_1(F)}{1 + W_1(F)(W_2(L) - W_3(K))} \end{aligned}$$

Таким чином, перетворення інформації при прийнятті педагогічних рішень має зворотну залежність від різниці сил регулюючих впливів інформації, що пройшла перетворення правилами за смислової та ціннісної детермінації.

Отже, зробимо короткий висновок з даного підрозділу. Суть вище розглянутого полягає у тому, що ціннісна регуляція знаходиться у тісному генетичному, морфологічному і функціональному взаємозв'язку зі смисловою регуляцією, оскільки разом вони утворюють механізм

саморегуляції соціального організму навчального закладу. Це – по-перше.

По-друге, вони “сходяться” у процесі прийняття управлінських рішень щодо вирішення педагогічних ситуацій, з яких складається будь-який навчально-виховний процес.

По-третє, алгоритм прийняття управлінських рішень відіграє роль посередника або медіатора, участь у якому висвітлює глибинні атрибутивні якості ціннісно-сислової детермінації і метаморфози у ході яких детермінація переходить у регуляцію, а регуляція у саморегуляцію.

По-четверте, вони почергово, у залежності від сили і часу започаткування активності, відіграють роль то причини, то наслідків у ході життєдіяльності навчальної форми.

По-п’яте, вершиною теоретичного аналізу стало висвітлення видів причинності, що детермінують поведінку персоналу навчального закладу, у ході якого доведено, що нормальним і більш поширеним є телеологічний вид причинності, меншу роль відіграє каузально-механічна причинність, і є бажаною, але надто “затиснутою” з боку надто формалізованого навчально-виховного процесу, вільна причинність.

Подальшим логічним кроком поглиблення дослідження ціннісно-сислової детермінації управління навчальним закладом вивчення протистояння педагогічних традицій і новаторства на практиці, оскільки воно на пряму виходить на сучасну практику вивчення трансформації національної і світової систем освіти.

Висновки до розділу

На основі глибокого теоретичного аналізу з’ясовані головні філософські характеристики явища ціннісно-сислової детермінації управління навчальним закладом. За допомогою методу редукціонізму ціннісна і смислова детермінації розглянуті як окремі, відносно самостійні компоненти цілого, а потім за допомогою методу синтезу вони “зібрані” у специфічну цілісну систему саморегуляції соціального організму навчального закладу.

На основі отриманих аналітичних даних про атрибутивні якості ціннісно-сислової детермінації процесу управління ми дійшли до таких висновків: по-перше, робочі гіпотези, що були сформульовані нами у першому підрозділі першого розділу на основі поділу цінностей на такі, що являють собою мету управління навчально-виховним процесом і засоби її досягнення, виправдалися, і нам вдалося окремо розглянути ціннісну і смислову детермінанти як відносно самостійні явища й отримати їх генетичні, морфологічні та функціональні характеристики.

По-друге, методологічний інструментарій, що ми визначили у якості засобів дослідження, виявився достатньо ефективним і ми змогли на основі інформаційних джерел, які було розглянуто у другому підрозділі першої частини, створити певні образи не тільки ціннісно-сислової детермінації, а й змоделювати процес їх взаємодії у якості цілісності, що забезпечує нові

якості соціальному організму навчального закладу: самоорганізацію і саморегуляцію.

По-третє, ми пересвідчилися, наскільки глибокі процеси знаходяться в основі управління навчальним закладом. Стає навіть дещо незрозумілим, як керують сьогодні навчальними закладами педагоги, що не отримали фахової управлінської підготовки з організаційної психології та теорії управління.

По-четверте, взаємодія ціннісної і смислової детермінант між собою у ході прийняття управлінських рішень виявилась настільки насиченою новими явищами, наприклад, вихід на морфологічні структури на кшталт гомеостату, що лежить в основі системи саморегуляції соціального організму навчального закладу, феномен організмової форми закладу освіти, взаємопереходи по лінії: детермінація – регуляція – саморегуляція – аутопоезис або інші лінії: причина – наслідки; зворотний зв'язок – корекція, що веде до пульсації соціальної системи; що з'являється деяка розгубленість від того, що можна не помітити головного або не виділити того сенсу, що ці аспекти відіграють у функціонуванні та розвитку навчального закладу.

По-п'яте, позитивним надбанням другого розділу є те, що у ході розв'язання теоретичних і практичних завдань ми визначили сукупність елементів, яка має бути введена у проблемне поле сучасної філософії освіти і яка підлягає детальному вивченню з метою встановити більш повну залежність якості освіти від ціннісно-смислового субстрату, до якого мають відношення, як виявилось, не тільки керівники навчальних закладів, фахівці-педагоги, а й ті, хто навчається у закладах освіти. На жаль, учні та студенти як учасники прийняття рішень в управлінні навчальним закладом, залишилися поки що поза нашою увагою.

Висновки до другої частини

Системний аналіз ціннісно-смислової детермінації управління навчальним закладом довів, що це явище є достатньо складним і латентним, і досягнути його одним дослідженням складно. Однак, ми досягли головної мети даного дослідження, оскільки обґрунтували концепцію ціннісно-смислової детермінації управління навчальним закладом і подали явище як саморегуляційний інгредієнт у структурі соціального організму закладу освіти. Отже, у даному випадку ми лише окреслили контури проблемного поля для майбутніх дослідників з інших галузей наукового знання: управління, соціології освіти, соціології управління, педагогіки, культурології, етики та інших. І у цьому ми досягли

головної мети даного дослідження, оскільки обґрунтували концепцію ціннісно-сміслової детермінації/регуляції управління навчальним закладом з виходом на самоорганізацію і саморегуляцію соціального організму навчальної форми.

Позитивних результатів пошукової роботи було б важко очікувати, якби детально не було обґрунтовано принципи, методи та категоріальний апарат дослідження. До комплексу методологічних засобів автором включено як традиційні принципи та методи, що добре себе зарекомендували у ході дослідження політологічних явищ та систем, так і нетрадиційні, наприклад, синергетику, що формує нові образи і нетрадиційні алгоритми наукового пошуку.

Найбільш вагомими результати теоретичного аналізу досягнуто у другому розділі шляхом застосування філософського інструментарію до галузі освіти. Завдяки вдалому розчленуванню робочими гіпотезами проблемної ситуації, ми отримали декілька пізнавальних ситуацій меншої складності і більш однорідних за матеріалом, з якого вони зіткані.

Мова йде про виокремлення таких відносно самостійних явищ, як ціннісна детермінація, що має об'єктивовану природу і смислову детермінацію, яка має суб'єктивовану природу. Це дало нам змогу детально розглянути їх як окремі предмети гносеологічного, морфологічного і функціонального аналізу; тільки після цього ми "зібрали" ці дві складові проблемної ситуації у органічну єдність і дослідили їх взаємодію як духовне явище, що перебуває у двох різних формах, а тому його компоненти мають можливість і необхідність взаємопереходити один в одного. Окремим проблемним вузлом гносеологічного аналізу став процес прийняття управлінських рішень щодо розв'язання педагогічних ситуацій, з яких складається будь-який навчально-виховний процес, оскільки саме він є медіатором, процесом-посередником, полем взаємодії ціннісної і смислової регуляції. Нарешті, ми розглянули взаємодію цих двох складових як боротьбу суперечностей, що на практиці проявляється назовні як протистояння педагогічних традицій і педагогічної творчості.

Для того, щоб отримати результати, які валідно порівнювати між собою, ми застосували одні й ті ж пізнавальні процедури та використали один і той же інструментарій: гносеологічний, морфологічний і функціональний аналізи. А також ми порівняли між собою продукти їх функціонування, оскільки будь-який процес рано чи пізно має "заспокоїтись" і перейти у продукт.

Генетичний аналіз ціннісної і смислової детермінант висвітлив індивідуальний шлях породження кожної з них, показав, що кожна – "замкнена" на свою специфічну сферу: ціннісна компонента – на внутрішнє середовище навчального закладу, а смислова – на зовнішнє. Також встановлено їх повну субстанційну незалежність, оскільки ціннісна компонента є продуктом колективної об'єктивації змісту внутрішнього

середовища з метою реалізувати ідеал педагогічної діяльності, а смислова – індивідуальної суб'єктивації вимог чинників зовнішнього середовища.

Морфологічний аналіз розкрив елементну базу ціннісного й смислового компонентів. Ми встановили відповідні елементи, що складають тіло ціннісної і смислової детермінації. Ціннісна детермінація містить знання, що складають зміст освіти; персонал навчального закладу; педагогічні технології навчання і виховання; тип організації навчально-виховного процесу, на якому виростає система корпоративного управління. Смислова детермінація містить смислову сферу особистості (особистісний смисл, смислову установку, мотив, смислову диспозицію, смисловий конструкт, особистісні цінності). Визначено, що носіями складових ціннісної детермінації є педагогічний колектив, а смислової – кожна конкретна особистість. На їх основі склалися механізми індивідуальної дії, що забезпечують їх необхідність бути присутніми у соціальному організмі навчального закладу.

Функціональний аналіз показав специфічні ролі, що відіграють ціннісна й смислова детермінанти у соціальному тілі навчального закладу. Встановлено, що ціннісна компонента об'єктивно визначає не тільки поведінку персоналу навчального закладу, а й породжує корпоративну нормативну систему, що знаходиться в основі діяльності органу управління навчальним закладом. Смислова компонента на основі смислового ядра структури особистості, що має трьохрівневу спонукальну систему смислопородження, смислоусвідомлення й смислобудівництва, назовні виходить як мотив діяльності людини, яка переслідує свої інтереси та задовольняє власні потреби. Під її тиском керівники модернізують корпоративну ідеологію, а підлегли – захищають себе від марної трати життєвих сил. До механізмів дії ціннісної детермінації віднесено хронотоп і педагогічні традиції, а до смислової – замкнення життєвих відносин, індукцію смислу, ідентифікацію, інсайт, зіткнення смислів, надання смислу.

Продуктом їх функціонування є різні ефекти, оскільки виявлено, що вони по-різному впливають на стан соціального організму навчального закладу. Ціннісна детермінація забезпечує його гомеостаз, а смислова – гомеорез, тобто, розвиток зі збереженням основних параметрів соціального тіла. Перша консервує педагогічну систему, а друга – рухає її вперед, до більш організованого і динамічного стану. Ціннісна детермінація виявляє себе назовні педагогічними традиціями, а смислова – новаторством і творчістю.

Кульмінацією дослідної роботи став момент дослідження їх взаємодії у якості цілісності, що має свою морфологічну структуру, якісно нові функціональні можливості і разом забезпечують якісно нові властивості соціального організму навчального закладу: самоорганізацію й саморегуляцію. Генетичним аналізом доведено, що ціннісно-смислова

детермінація інтегрується у нову цілісність на підставі того, що ціннісна складова – є колективним об'єктивованим субстратом, а смислова – є індивідуально суб'єктивованим субстратом. У єдності вони утворюють якісно новий морфологічний орган – гомеостат, що виконує функцію саморегуляції соціального організму навчального закладу і забезпечує його самодостатність і самовідтворювальний характер.

Виявлено також, що взаємодія ціннісного і смислового компоненту відбувається завдяки процесу-посереднику, і що цю місію виконує процес прийняття управлінських рішень щодо вирішення педагогічних ситуацій, з яких складається будь-який навчально-виховний процес. У залежності від семантичного фільтру або кута зору дослідника, ціннісна і смислова детермінанти, щодо прийняття рішення є детермінантами, можуть набувати після прийняття рішення якості специфічних регуляторів. Крім того, перебуваючи у складі саморегуляційного комплексу – гомеостату, вони, ціннісна і смислова регуляція, у залежності від активності й інтересу дослідника, можуть по чергово бути як причиною, так і наслідком. Далі доведено, що у соціальному організмі навчального закладу діє три види причинності: каузально-механічна, телеологічна і вільна. Нормою є, коли у навчальному закладі превалує телеологічна причинність.

Сумісне функціонування ціннісного і смислового компонентів породжує системний ефект: соціальний організм навчального закладу набуває нових системних якостей, оскільки він стає самовідтворювальною і аутопоезисною соціальною системою.

У ході праксіологічного аналізу встановлено, що взаємодія ціннісної і смислової регуляції у ході саморегуляційної діяльності назовні виступає як діалектична суперечність між педагогічними традиціями і новаторством у галузі навчально-виховної роботи. На основі аналізу педагогічної практики, головним чином вітчизняної, висвітлено основні риси сучасної системи педагогічних традицій, що притаманні вітчизняній педагогіці, а також віддзеркалені характерні риси і напрями пошуку новаторських ідей та сфери творчого експериментування педагогів-новаторів на етапі входження України до освітнього простору Об'єднаної Європи.

Таким чином, послідовне виконання вищевикладених наукових та практичних завдань забезпечило реалізацію головної мети даного дослідження. Тепер ми можемо сформулювати визначення суті явища та подати його механізм дії і головну функцію у структурі соціального організму навчального закладу.

Отже, ціннісно-смислова детермінація представляє собою органічну систему суб'єктивованих у структурі особистості й об'єктивованих у колективному інтелекті педагогічного персоналу соціально-психологічних механізмів. Вони забезпечують йому гомеостаз для виконання головної виробничої функції – підготовки конкурентоспроможного випускника, з одного боку, а з другого – “вписує” навчальний заклад і його продукт у

суспільні відносини, шляхом корекції керівниками корпоративної ідеології та модернізації кожним учасником навчально-виховного процесу власної поведінки під час прийняття і виконання управлінських рішень. Це викликає ефект гомеорезу, тобто сталого розвитку, а їх взаємодія робить соціальний організм закладу освіти самодостатнім і аутопоезисним.

Таким чином, ми повністю довели ефективність основної гіпотези даного дослідження, суть якої полягала у наявності специфічного інформаційно-сміслового ефекту щодо регуляційного впливу ціннісно-сміслової детермінації на педагогічний колектив навчального закладу.

Отже, завершуючи дослідну роботу, можна дійти до висновку, що аналізуючи проблему ціннісно-смілової детермінації управління навчальним закладом ми зіткнулись з принципово новою цариною дослідження галузі освіти, котра манить і лякає своїми глибинами і тонкощами явищ, з якими доводиться мати справу дослідникам. Тут дійсно є безмежне поле для досліджень філософам, психологам, управлінцям, соціологам, культурологам, нарешті, педагогам. Однак у нас є надія, що подана тут концептуальна модель ціннісно-смілової регуляції буде справно служити опорною матрицею і методологічним інструментом для пізнання глибинних основ управління закладами освіти і галуззю освіти загалом.

Література до сьомого розділу

1. *Абдеев Р. Ф.* Механизм управления, его генезис и системообразующая роль // Философские науки. – 1990. – № 4. – С. 105-113.
2. *Абдеев Р. Ф.* Философия информационной цивилизации. – М.: “ВЛАДОС”, 1994. – 336 с.
3. *Адамецки К.* О науке организации. – М.: Экономика, 1972. – 191 с.
4. *Акперов И. Г.* Прогнозирование потребности в специалистах и управление региональной системой образования. – М.: Высш. шк., 1998. – 380 с.
5. *Алексюк А. М.* Концепція вихідних засад демократизації навчального процесу в освітніх закладах України // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. – К.: “Школяр”, 1997. – С.58-77.
6. *Андрущенко В.* Два погляди на проблему розвитку освіти України у ХХІ столітті: офіційний та опозиційний // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К.: НАН України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень, 2001. – С.345-389.
7. *Андрущенко В. П.* Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. – К.: ТОВ “Атлант ЮЕмСі”, 2005. – 498 с.
8. *Анисимов С. Ф.* Ценности реальные и мнимые. – М.: Мисль, 1970. – 183 с.

9. *Ансофф И.* Новая корпоративная стратегия. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 231с.
10. *Апресян Р. Г.* Когнитивный аспект функционирования эмоций и интеллекта в нравственности // Рациональное и эмоциональное в морали / под ред. А. И. Титаренко, Е. Л. Дубко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – С.6-26.
11. *Аршинов В. И., Буданов В. Г.* Когнитивные основания синергетики // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – С. 67-108.
12. *Асмолов А. Г.* Личность как предмет психологического исследования. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 104 с.
13. *Асмолов А. Г.* Основные принципы психологического анализа в теории деятельности // Вопросы психологии. – 1982. – № 2. – С.14-27.
14. *Асмолов А. Г., Братусь Б. С., Зейгарник Б. В., Петровский В. А., Субботский Е. В., Хараш А. У., Цветкова Л. С.* О некоторых перспективах исследований смысловых образований личности // Вопросы психологии. – 1979. – № 3. – С.35 - 45.
15. *Асмолов А. Г., Петровский В. А.* О динамическом подходе к психологическому анализу деятельности // Вопросы психологии. – 1978. – № 2. – С.70-80.
16. *Астахова К. В.* Трансформація вищої освіти вимагає трансформації управління вищою школою // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 3. – С.19-22.
17. *Бакиров В. С.* Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков : Высшая школа, 1988. – 152 с.
18. *Бакурадзе А. Б.* Мотивация труда педагогов. – М. : Сентябрь, 2005. – 192 с.
19. *Балыхин Г. А.* Управление развитием образования: Организационно-экономический аспект. – М. : Экономика, 2003. – 428 с.
20. *Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В.* Психология управления. – Харьков : Фортуна-пресс, 1998. – 464 с.
21. *Батченко Л. В., Гамаюнов В. Г., Поважный С. Ф.* Менеджмент в образовании. – Харьков : “Основа”, 1998. – 598 с.
22. *Батыгин Г. С.* Метаморфозы утопического сознания // Квинтэссенция: Философский альманах, 1991. – М. : Политиздат, 1992. – С.28 -35.
23. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества. – М. : Мысль, 1986. – 320 с.
24. *Бачинин В. А.* Философия права и преступления. – Харьков : Фолио, 1999. – 607 с.
25. *Бевзенко Л. Д.* Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
26. *Бейлі К. Д.* Нові системні теорії в системі соціології. – Албані, 1994. – 121 с.
27. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М. : “Медиум”, 1995. – 323 с.
28. *Бех В. П.* Генезис соціального організму країни. – Запоріжжя : “Просвіта”, 2000. – 288 с.
29. *Бех В. П.* Философия социального мира. – Запорожье: “Тандем – У”, 1999. – 284 с.
30. *Бех В. П.* Человек и Вселенная. – Запорожье: “Просвіта”, 2000. – 144 с.
31. *Бех В. П., Гашенко А. Г.* Фірма у дискурсі організмової ідеї. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 376 с.

32. *Бех В. П., Козловська Г.* Організаційна свідомість: до постановки проблеми // *Нова парадигма*. – 2004. – Випуск 37. – С.11- 15.
33. *Бех В. П., Токар О. М.* Організаційна свідомість: питання, припущення, гіпотези // *Нова парадигма*. – 2004. – Випуск 36. – С.36-46.
34. *Бибрих Р. Р.* Исследование видов целеобразования – Кишнев: Штиинца, 1987. – 131с.
35. *Биккенин Н. Б.* Социалистическая идеология. 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1983. – 378 с.
36. *Биков В. Ю., Руденко В. Д.* Системи управління інформаційними базами даних в освіті. – К. : ІЗМН, 1996. – 288 с.
37. *Блау П. М.* Исследования формальных организаций // *Американская социология. Перспективы, проблемы, методы*. – М. : Прогресс, 1972. – С. 93-96.
38. *Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г.* Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности. – М. : “Знание”, 1969. – 48 с.
39. *Богданов А. А.* Тектология: Всеобщая организационная наука. – Кн. 1. – М. : Экономика, 1989. – 303 с.
40. *Болонський процес: тенденції, проблеми, перспективи* / Укл. В. П. Бех, Ю. Л. Маліновський; за ред. академіка В. П. Андрущенка. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – 221 с.
41. *Большунов А. Я.* Соотношение целеобразования и смыслообразования в продуктивной мыслительной деятельности: Автореф. дис. ... канд. псих. наук / Московский государственный университет. – М., 1985. – 24 с.
42. *Борзенков В. Г.* Причинность // *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 463-464.
43. *Борытко Н. М.* Педагог в пространствах современного воспитания. – Волгоград: Перемена, 2001. – 214 с.
44. *Брожик В.* Марксистская теория оценки. – М. : Прогресс, 1982. – 261 с.
45. *Булынин А. М.* Ценностные ориентации в профессиональном становлений будущих учителей: Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. – Комсомольск-на-Амуре, 1995. -139 с.
46. *Варош М.* Введение в аксиологию // *Общественные науки за рубежом. Серия III: философия и социология*. – 1973. – № 2. – С.54-60.
47. *Василенко В. О.* Інноваційний менеджмент : навчальний посібник. – К. : ЦУЛ, 2003. – 440 с.
48. *Васильюк Ф. Е.* Психология переживания. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 187 с.
49. *Васильев И. А.* К анализу условий возникновения интеллектуальных эмоций // *Психологические исследования интеллектуальной деятельности* / под ред. О. К. Тихомирова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С.55-62.
50. *Васильев И. А.* Роль интеллектуальных эмоций в регуляции мыслительной деятельности // *Психологический журнал*. – 1998. – № 4. – Т.19. – С. 49-60.
51. *Васильев И. А., Поплужный В. Л., Тихомиров О. К.* Эмоции и мышление. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 192 с.
52. *Васильев И. А.* Соотношение процессов целеобразования и интеллектуальных эмоций в ходе решения мыслительных задач // *Психологические механизмы целеобразования* / Отв. ред. О. К. Тихомиров. – М. : Наука, 1977. – С.68-95.
53. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002 – 1440 с.

54. *Вернадский В. И.* Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. Книга вторая. – М. : Наука, 1977. – 191 с.
55. *Виноградський М. Д.* Менеджмент в організації : навчальний посібник. – К. : Кондор, 2004. – 598 с.
56. *Виханский О. С., Наумов А. И.* Менеджмент : учебник. – 3-е изд. – М. : Гардарика, 2000. – 528 с.
57. *Вікторів В. Г.* Управління якістю освіти (соціально-філософський аналіз). – Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – 286 с.
58. *Вознюк Т. Г.* Менеджмент навчально-виховного процесу : навчально-методичний посібник. – К. : Здоров'я, 2002. – 128 с.
59. *Возняк Л.* Технологічний інструментарій гуманітарології управління // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського ун-ту, 1996. – Ч.2. – 152 с.
60. *Волинка Г. І.* Філософія Стародавності і середньовіччя в освітньому контексті : навчальний посібник. – К. : Вища освіта, 2005. – 544 с.
61. *Волобуев В. В.* Внутрифирменная идеология: Социально-философский анализ идеологии формальной организации. – Запорожье: “Павел”, 2001. – 239 с.
62. *Воловик В. И.* Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства. – М. : АОН при ЦК КПСС, 1990. – 210 с.
63. *Воронкова В. Г.* Синергетически-рефлексивная модель управления как единого социального организма // Збірник наукових праць “Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя : ЗДІА. – Випуск 21. – 2005. – С.31-39.
64. *Воронкова В. Г.* Управление как единый социальный организм // Нова парадигма. – 1999. – Випуск 10. – С.8-18.
65. *Вуджок К., Френсис Д.* Раскрепощенный менеджер: Для руководителя-практика. – М. : МП “Дело”, 1991. – 320 с.
66. *Выготский Л. С.* Мышление и речь // собр. соч. в 6-ти т. – М. : Педагогика, 1983. – Т.2. – С. 5–295.
67. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений : в 6 т. – М. : Педагогика, 1983. – Т.3. – 368 с.
68. *Гаврилов А. Г., Зиновьев И. Ф., Зиновьев Ф. И.* Искусство управлять. – Симферополь: Таврида, 1992. – 108 с.
69. *Гасвський Б. А.* Основи науки управління : навчальний посібник. – К. : МАУП. – 1997. – 112 с.
70. *Гвишиани Д. М.* Организация и управление. 2-е доп. изд. – М. : Наука, 1972. – 536 с.
71. *Гегель Г.* Лекции по истории философии. Книга первая. Соч. – Т.IX. – /Л./, Партиздат, 1932. – 313 с.
72. *Гегель Г.* Наука логики. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3. – 371 с.
73. *Гегель Г.* Учения о понятии // Гегель Г. Наука логики. – Т. 3. – М. : Мысль, 1972. – 374 с.
74. *Гегель Г.* Философская преемственность // Работы разных лет : в 2 т. – М. : Мысль, 1971. – Т.2. – С.5-209.
75. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук. – М. : Мысль, 1977. – Т.3. – 471с.

76. Гендерний підхід в управлінні загальноосвітніми навчальними закладами : навчальний посібник / За заг. ред. В. В. Олійника, Л. І. Даниленко. – К. : Логос, 2004. – 212 с.
77. *Гірняк О. М.* Менеджмент: теоретичні основи і практикум : навчальний посібник. – К. : Магнолія плюс; Львів: Новий Світ-2000. – 336 с.
78. *Горский Ю. М.* Гомеостатика: модели, свойства, патологии // Гомеостатика живых, технических, социальных и экологических систем. – Новосибирск : Наука, Сиб. отд., 1990. – 280 с.
79. *Григораиш В. В.* Работа с педагогическими кадрами. – Х.: Основа, 2004. – 208 с.
80. *Григораиш В. В., Касьянова О. М., Мармаза О. І.* Управління навчальним закладом. Частина 1. – Харків: Ранок, 2003. – 160 с.
81. *Григораиш В. В., Касьянова О. М., Мармаза О. І.* Управління навчальним закладом. Частина 2. – Харків: Ранок, 2003. – 152 с.
82. *Гриньова В. М.* Формування педагогічної культури майбутнього вчителя: теоретичний та методичний аспекти. – Харків: Основа, 1998. – 300 с.
83. *Гузій Н. В.* Педагогічний професіоналізм: історико-методологічні та теоретичні аспекти: монографія. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – 243 с.
84. *Гумилев Л. Н.* Этносфера: История людей и история природы. – М. : Экопрос, 1993. – 544 с.
85. *Гурвич А. Г.* Теория биологического поля. – М. : Советская наука, 1944. – 156 с.
86. *Даниленко Л. І.* Управління загальноосвітнім навчальним закладом як відкритою соціально-педагогічною системою // Зб. наук. пр. УАДУ. – В 4 ч. – К. : 2000. – Випуск 2. – Ч. IV. – С.312-315.
87. *Дарманський М. М.* Соціально-педагогічні основи управління освітою в регіоні. – Хмельницький: Поділля, 1997. – 384 с.
88. *Дафт Р. Л.* Менеджмент : пер. с англ. – СПб. : Питер, 2000. – 832 с.
89. *Державний класифікатор України. Класифікатор професій ДК 003-95.* Видання офіційне. Держстандарт України. – К. : в-во “Соцінформ”, 2001. – 592с.
90. *Дмитренко Г. А.* Стратегічний менеджмент у системі освіти : навчальний посібник. – К. : МАУП, 1999. – 176с.
91. *Дмитренко Г. А.* Стратегічний менеджмент: цільове управління освітою на основі кваліметричного підходу. – К. : ІЗМН, 1998. – 264 с.
92. *Довідник управління / Р. Шиян.* – К. : Шкільний світ, 2005. – 128 с.
93. *Дорошенко Е. А.* Оценка уровня организационной культуры. – К. : МАУП, 1996. – 231 с.
94. *Дроздов А. В.* Человек и общественные отношения. – Л. : Изд. Ленингр. ун-та, 1966. – 259 с.
95. *Друкер П.* Задачи менеджмента в XXI веке. – М. : Вильямс, 2001. – 272 с.
96. *Друкер П.* Управление, нацеленное на результаты : пер. с англ. – М. : Техническая школа бизнеса, 1994. – 256 с.
97. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда: метод социологии. Пер. с фр. – М. : Наука, 1990. – 575 с.
98. *Дьяченко В. К.* Основное направление развития образования в современном мире. – М. : Школьные технологии, 2005. – 512 с.
99. *Євтушенко В., Бутенко Н.* Маркетинг освітніх послуг у системі вищої освіти України // Вища освіта України. – 2004. – № 3. – С.49-55.

100. *Сльникова Г. В.* Управлінська компетентність. – К. : Редакція загальнопед. газет, 2005. – 128 с.
101. *Сльникова Г. В.* Новий погляд на управління освітою // Імідж сучасного педагога. – 2000. – № 3-4 (14-15). – С.28-29.
102. *Забродин Ю. М.* Управление человеческими ресурсами как психологическая проблема // Прикладная психология. – 1997. – С. 3-9.
103. *Зайчук В.* Нормативно–правове забезпечення освіти в Україні // Вища школа. – 2002. – № 2-3. – С.3-19.
104. *Законодавчі акти України з питань освіти / Верховна Рада України. Комітет з питань науки і освіти: Офіц. вид. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 404 с.*
105. *Зейгарник Б. В.* Теории личности в зарубежной психологии. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 306 с.
106. *Зиновьев А. А.* Запад. Феномен западнизма. – М. : Центрополиграф, 1995. – 461с.
107. *Зинченко В. П.* Действие и решение // Проблемы организации принятия решения // Труды ВНИИТЭ. Серия: Эргономика. – М. : ВНИИТЭ ГКНТ СССР, 1983. – Выпуск 23. – С.3-11.
108. *Зинченко В. П., Мунипов Е. Б.* Эргономика и проблемы комплексного подхода к изучению трудовой деятельности // Труды ВНИИТЭ. Серия: Эргономика. – М. : ВНИИТЭ ГКНТ СССР, 1976. – Выпуск 10. – С.28-59.
109. *Иванов В. П.* Мировоззренческие проблемы эволюции природы и становление человеческого мира // Человек и мир человека / Отв. ред. В. И. Шинкарук. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 29-98.
110. *Інформаційні технології в управлінні вищимим навчальними закладами: Методичний посібник. – Херсон: Айлант, 2005. – 152 с.*
111. *Каган М. С.* Эстетическое и художественное воспитание в развитом социалистическом обществе. – Л. : Знание, 1984. – 32 с.
112. *Казанский А. Б.* Аутопоззис: Системно-теоретическая модель биологических и социальных процессов // <http://www.soc.pu.ru/news/semtes1.shtml>
113. *Казмиренко В. П.* Социальная психология организаций. – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.
114. *Калашинікова С.* Підготовка адміністраторів вищої освіти в університетах США // Освіта і управління. – 1998. – Т.2. – № 4. – С.169-172.
115. *Калініна Л. О.* Специфіка інформаційного управління закладами освіти // Освіта і управління. – 2003. – Т.6. – Число 3. – С.47-48.
116. *Кант И.* Критика чистого разума : пер. с нем. – М. : Мысль, 1994. – 592 с.
117. *Каптерев А. И.* Менеджмент знаний: От теории к технологиям: Научно-методическое пособие. – М. : Либерия-Бибинформ, 2005. – 296 с.
118. *Карамушка Л. М.* Психологія управління закладами середньої освіти. – К. : Ніка-центр, 2000. – 332 с.
119. *Карамушка Л. М.* Психолопчні основи управління в системі середньої освіти : навчальний посібник. – К. : ІЗМН, 1997. – 180 с.
120. *Карамушка Л. М.* Психологічні особливості управління в системі освіти // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. – Т.2. – К. : Ін-т психології, 1993. – С.171-173.
121. *Карамушка Л. М.* Психологія управління : навчальний посібник – К. : Міленіум, 2003. – 344 с.
122. *Карташев В. А.* Система систем. – М. : “Прогресс-Академия”, 1995. – 325 с.

123. *Кас'янова О. М., Волобуєва Т. Б.* Моніторинг в управлінні навчальним закладом. Управлінський супровід моніторингу якості освіти. Моніторинг в управлінні навчальним закладом. – Харків: Ранок, 2004. – 96 с.
124. *Катасонова Е. Л.* Японские корпорации: культура, благотворительность, бизнес / Отв. ред. К. О. Саркисов. – М. : Наука, 1992. – 168 с.
125. *Качуровський М. О., Наумкіна О. А., Цикін В. О.* Синергетика: нове мислення : навчальний посібник. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2004. – 128 с.
126. *Кнорринг В. И.* Искусство управления: учебник. – М. : Изд-во БЕК, 1997. – 263 с.
127. *Кокурина И. Г., Крылова Ю. Г.* Ценносно-мотивационные параметры статуса сотрудника в организации // Вестник Московского университета. – Серия 14. Психология. – 1998. – № 4. – С.77-81.
128. *Колісниченко Н. М.* Особливості самоорганізованої ринкової моделі вищої освіти // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. ОФ УАДУ. – Одеса: ОРІДУ УАДУ, 2001. – Випуск 6. – С.247-257.
129. *Коломінський Н.* Стиль керівництва в освіті: проблеми формування та вдосконалення // Освіта і управління. – 1997. – Т.1. – № 2. – С.106-113.
130. *Коломінський Н. Л.* Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект): монографія. – К. : МАУП, 2000. – 286 с.
131. *Коменский Я. А.* Избранные педагогические сочинения. – М. : учпедгиз, 1955. – 651 с.
132. *Кондаков Н. И.* Логический словарь-справочник. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
133. *Концепції державної програми розвитку освіти в Україні на 2006-2010 роки // Законодавчі акти України з питань освіти / Верховна Рада України. Комітет з питань науки і освіти: Офіц. вид. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 404 с.*
134. *Кравец А. С.* Вероятность и системы. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1970. – 168 с.
135. *Кравченко А. И.* Основы менеджмента: Управление людьми : учеб. пособие. – М. : Академический проект, 2003. – 400 с.
136. *Красовский Ю. Д.* Личность руководителя в системе управленческих отношений: методологический аспект // Философские науки. – 1986. – № 4. – С.11-19.
137. *Кремень В. Г.* Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К. : Грамота, 2005. – 448 с.
138. *Крижко В. В.* Теорія та практика менеджменту в освіті. – Запоріжжя : Просвіта, 2003. – 272 с.
139. *Критерии эффективности работы федеральных органов управления образованием по распределению бюджетных средств / Р. В. Леньков, В. В. Маленников, Б. А. Сасонов и др. – М. : издание Федерального института развития образования, 2005. – 84 с.*
140. *Крохмаль Н. В.* Історичні форми саморегуляції соціального процесу. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 144 с.
141. *Крушанов А. А.* К вопросу о природе управления // Информация и управление. – М. : Наука, 1985. – 285 с.
142. *Крыжко В. В., Павлютенков Е. М.* Основы менеджмента в образовании: теория, практика и психология успешного управления. – Запорожье: Просвіта, 2000. – 260 с.

143. *Крымский С.* Ценностно-смысловой универсум как предметное поле философии // *Философская и социологическая мысль.* – 1996. – № 3-4. – С.102-116.
144. *Кузьмин И.* Психотехнологии и эффективный менеджмент. – М. : Технологическая школа бизнеса, 1994. – 192 с.
145. *Кузьмина Н. В.* Очерки психологии труда учителя. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – 183 с.
146. *Кураков Л. П.* Проблемы управления высшей школой на современном этапе. – М. : Просвещение, 1995. – 157 с.
147. *Лазарев В. С.* Управление образованием на пороге новой эпохи // *Педагогика.* – 1995. – № 5. – С.12.
148. *Левин К.* Теория поля в социальных науках. : пер. с англ. – СПб. : Сенсор, 2000. – 368 с.
149. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. 2-е изд. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
150. *Леонтьев А. Н.* Проблемы развития психики. Изд. 3-е. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1972. – 575 с.
151. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М. : Смысл, 1999. – 487 с.
152. *Лозовский Л. Ш., Райзберг Б. А., Ратновский А. А.* Универсальный бизнес-словарь. – М. : ИНФРА, 1999. – 640 с.
153. *Луговий В.* Управління освітою : навчальний посібник для слухачів, аспірантів, докторантів спеціальності “Державне управління”. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – 302 с.
154. *Лутай В.* Про стан розробки концептуальних засад філософії освіти в Україні та їх впровадження в педагогічну практику // *Філософія освіти.* – 2005. – № 1. – С. 30-37.
155. *Мак-Дональд М.* Стратегическое планирование маркетинга. – СПб. : Питер, 2000. – 53 с.
156. *Маркова А. К.* Психология труда учителя. – М. : Просвещение, 1994. – 192 с.
157. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. – 2-е изд. – Т.1. – 798 с.
158. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. – 2-е изд. – Т.42. – 535 с.
159. *Мартинюк С.* Генезис інформаційної цивілізації: монографія. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – 192с.
160. *Маслов В. И.* Теория и методика организации непрерывного повышения квалификации руководителей школ. – К. : Центр. ин-т усоверш. учителей, 1990. – 258 с.
161. *Маслов В. I., Драгун В. П., Шаркунова В. В.* Теоретичні основи педагогічного менеджменту : навчальний посібник для працівників освіти. – К. : Знання, 1996. – 86 с.
162. *Маслоу А.* Новые рубежи человеческой природы : пер. с англ. / Под общ. ред Г. А. Балла, А. В. Киричука, Д. А. Леоньева. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
163. *Массинга В., Самойленко М. I.* Інформаційні технології управління вищими навчальними закладами / За ред. проф. М. I. Самойленка. – Харків: Основа, 1999. – 232 с.
164. *Материалистическая* диалектика : в 5 т. / Под общ. ред. Ф. В. Константинова, В. Г. Марахова. – Т.3. – М. : Мысль, 1983. – 343 с.

165. *Менеджмент* : учебное пособие. – М. : Инфра-М., 2003. – 220 с.
166. *Мескон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф.* Основы менеджмента : пер. с англ. – М. : Дело, 1992. – 702 с.
167. *Михеева Г. П.* Формирование профессионально-ценностных ориентаций будущих педагогов: Дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. – Калуга, 1996. – 148 с.
168. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
169. *Монсон П.* Современная западная социология: теории, традиции, перспективы. – СПб. : Нотабене, 1992. – 445 с.
170. *Мороз І. В.* Менеджмент і маркетинг в освіті : навчально-методичний посібник. – К. : Освіта України, 2005. – 142 с.
171. *Морозова О. П.* Актуализация ценностно-смысловых аспектов профессиональной деятельности учителя // Педагогика. – 2002. – № 1. – С.61-68.
172. *Москвичов С. Г.* О личности руководителя и мотивации его деятельности. – К. : Рег. ин-т подг. менеджеров, 1991. – 96 с.
173. *Мындыкану В. М.* Педагогическая техника и мастерство учителя. – Кишинев: Штинца, 1991. – 197 с.
174. *Мышление учителя: личностные механизмы и понятийный аппарат* /Под. ред. Ю. Н. Кулюткина и Г. С. Сухобской. – М. : Педагогика, 1990. – 104 с.
175. *Налимов В. В.* Разбрасываю мысли. В пути и на перепутье. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
176. *Налимов В. В., Драгалина Ж. А.* Реальность нереального. – М. : Мир идей, 1995. – 432 с.
177. *Нижник Н., Льясов Р.* Проблемы вдосконалення управління народною освітою в Україні // Вісник УАДУ. – 1996. – № 3. – С.28-44.
178. *Николаєнко С. М.* Вища освіта – джерело соціально-економічного і культурного розвитку суспільства. – К. : Знання, 2005. – 319 с.
179. *Николаєнко С. М.* Невідкладні завдання Міністерства освіти і науки України на 2006 – 2010 роки. – К. : Знання, 2006. – 58 с.
180. *Николаєнко С. М.* Стратегія розвитку освіти України: початок ХХІ століття. – К. : Знання, 2006. – 253 с.
181. *Николаєнко С.* Про законодавче забезпечення діяльності вищих навчальних закладів I та II рівнів акредитації // Вища школа. – 2004. – № 1. – С. 17-21.
182. *Николаєнко С.* Сучасна законодавча основа в системі майбутніх освітнього та наукових процесів в Україні і світі // Вища школа. – 2003. – № 4-5. – С.3-19.
183. *О'Шонесси Дж.* Принципы организации управления фирмой. – М. : Прогресс, 1979. – 420 с.
184. *О'Шонесси Дж.* Теории мотивации в исследовании организаций // Организационная психология: Хрестоматия / сост. и общая редакция Л. В. Винокурова, И. М. Скрипнюка. – СПб. : Питер, 2000. – С.214-233.
185. *Оболеньська Т. Є.* Еволюція концепції маркетингу та формування соціально-етичного маркетингу освіти. – Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку: Зб. наук. пр. – Львів : ДУ “ЛПГ”. – 2000. – С.167-172.
186. *Образование: идеалы и ценности: историко-теоретический аспект* /Под ред. Равкина З. И. – М. : ИТП и О РАО, 1995. – 631 с.
187. *Огаренко В. М.* Управління вищими навчальними закладами на основі концепції прогресивного маркетингу // Ефективність державного управління: Зб. наук. пр.

- Львівського регіонального інституту НАДУ. – Львів: Вид-во ЛьвРІ НАДУ, 2004. – Випуск 6. – С.344-351.
188. *Огаренко В. М.* Управління результативністю маркетингових освітніх послуг // Управління сучасним містом. – 2004. – № 4-6 (14). – С.113-119.
189. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой; 8-е изд. – М.: Рус. яз., 1986 – 798 с.
190. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Психологія управління: навчальний посібник. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 695 с.
191. *Осмоловская И. М.* Дидактические проблемы в управленческой деятельности директора школы. – М.: Сентябрь, 2005. – 176 с.
192. *Основы общей и прикладной акмеологии.* – М.: Изд-во РАГС, 1993. – 388 с.
193. *Павлютенков Є. М., Крижко В. В.* Основи управління школою. – Харків: Ранок, 2004. – 176 с.
194. *Парсонс Т.* О структуре социального действия. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
195. *Педагогика: уч. пос.* /В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, А. И. Мищенко, Е. Н. Шиянов. – М.: Школа-Пресс, 1998. – 512 с.
196. *Педагогічна творчість: методологія, теорія, технології: монографія* / За ред. С. О. Сисоєвої, Н. В. Гузій. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 183 с.
197. *Петрушенко Л. А.* Единство системности, организованности и самодвижения. – М.: Мысль, 1975. – 286 с.
198. *Петрушенко Л. А.* Принцип обратной связи. – М.: Мысль, 1967. – 277 с.
199. *Пикельная В. С.* Теоретические основы управления: (школоведческий аспект): Методическое пособие. – М.: Высшая школа, 1990. – 175 с.
200. *Пилипенко В. Е., Поддубный В. А., Черненко И. В.* Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (Синергетический подход). – К.: Наукова думка, 1993. – 98 с.
201. *Пікельна В. С., Удод О. А.* Управління школою. – К.: Наук. – метод. об'єднання пед. інновацій “Альфа”, 1998. – 283 с.
202. *Подсолонко О. А.* Менеджмент: теорія та практика: навчальний посібник. – К.: ЦУЛ, 2003. – 370 с.
203. *Поспелов Б. В.* Современный этап эволюции буржуазного национализма в Японии. “Дух Ямото” в прошлом и настоящем. – М.: Наука, 1989. – 233 с.
204. *Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности* / под ред. Г. С. Никифорова, М. А. Дмитриевой, В. М. Снеткова. – СПб.: Речь, 2001. – 448 с.
205. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой: пер. с англ./ Общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
206. *Принципы организации социальных систем: Теория и практика* / под ред. М. И. Сетрова. – К. – Одесса: Выща школа. Головное изд-во, 1988. – 242 с.
207. *Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б.* Современный экономический словарь. – 2-е изд., испр. М.: ИНФРА – М, 1999 – 479 с.
208. *Риккерт Г.* О системе ценностей // Науки о природе и науки о культуре. – М.: Республика, 1998. – С. 365-403.
209. *Роджерс К.* Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Прогресс, 1994. – 204 с.

210. *Розова С. С.* Классификационная проблема в современной науке. – Новосибирск : Наука, 1986. – 222 с.
211. *Рубинштейн С. Л.* Человек и мир. – М. : Мир, 1997. – 191 с.
212. *Сам себе инспектор: Самооценка качества управления школой /Л. И. Фишман, Н. В. Рогожкина, В. Н. Чупин, В. В. Дудников.* – М. : Сентябрь, 2005. – 144 с.
213. *Самоорганизация: психо- и социогенез /Под редакцией В. Н. Келасьева.* – СПб. : Издательство С. – Петербургского университета, 1996. – 200 с.
214. *Свенцицкий А. Л.* Социальная психология управления. – Л. : ЛГУ, 1986. – 176 с.
215. *Сергеева В. П.* Управление образовательными системами: Программно-методическое пособие. 4-е изд. – М. : ЦГЛ: Народ. образование, 2002. – 144 с.
216. *Сержантов В. Ф.* Человек, его природа и смысл бытия. – Л. : ЛГУ, 1990. – 360 с.
217. *Сетров М. И.* Основы функциональной теории организации. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1972. – 155 с.
218. *Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов /Отв. ред. В. И. Аршинов, В. Г. Буданов, В.Э. Войцехович.* – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 536 с.
219. *Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве / сост. и отв. ред. В. А. Копчик.* – М. : Прогресс-традиция, 2002. – 496 с.
220. *Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности / сост. и отв. ред. О. Н. Астафьева.* – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 584 с. .
221. *Скідін О. Л.* Основи використання соціальних технологій в управлінні вищими закладами освіти : навчальний посібник. – Запоріжжя : ЗДУ, 2003. – 277 с.
222. *Скідін О. Л.* Управління освітою: теоретико-методологічний аналіз соціальних технологій. – Запоріжжя : ЗДУ, 2000. – 291 с.
223. *Словник термінології з педагогічної майстерності.* – Полтава, ПДП, 1995. – 69 с.
224. *Современный экзистенциализм.* – М. : Мысль, 1966. – 567 с.
225. *Соловьев А. И.* Политическая идеология: логика исторической эволюции // Политические исследования. – 2001. – № 2. – С.18.
226. *Солтис Д.* Громадянські засади і управління американською, канадською та українською народною освітою: макроісторичне порівняння // Вісник УАДУ. – 1998. – № 2. – С.123-135.
227. *Спирин Л. Ф.* Теория и технология решения педагогических задач. – М. : Российское педагогическое агенство, 1997. – 173 с.
228. *Сухомлинский В. А.* Потребность человека в человеке. – 2-е изд. – М. : Сов. Россия, 1981. – 93 с.
229. *Тейлор Ф. У.* Принципы научного менеджмента. – М. : Контроллинг, 1991. – 104 с.
230. *Теоретичні основи педагогіки: Курс лекцій. Підручник для студентів./ Під ред. Вишневського О.* – Дрогобич: Відродження, 2001. – 268 с.
231. *Терехов В. А.* Целеобразование и принятие решений в деятельности человека // Психологические механизмы целеобразования / Отв. ред. О. К. Тихомиров. – М.:Наука, 1977. – С.156-184.
232. *Тереженко В. І.* Організація і управління: Досвід США. – К. : Знання, 1990. – 48 с.

233. *Тихомиров О. К., Бабаева Ю. Д., Березанская Н. Б., Васильев И. А., Войскунский А. Е.* Развитие деятельностного подхода в психологии мышления // Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии: школа А. Н. Леонтьева / под ред. А. Е. Войскунского, А. Н. Ждан, О. К. Тихомирова. – М. : Смысл, 1999. – С.191-234.
234. *Тихомиров О. К., Терехов В. А.* Значение и смысл в решении мыслительной задачи // Вопросы психологи. – 1969. – № 4. – С. 66-84.
235. *Трени Д.* Менеджмент с точки зрения здравого смысла. – М. : Автор, 1993. – 160 с.
236. *Третьяков П. И.* Адаптивное управление педагогическими системами : учебное пособие. – М. : Академия, 2003. – 368 с.
237. *Третьяченко В. В.* Колективні суб'єкти управління: формування, розвиток та психологічна підготовка. – К. : Стило, 1997. – 585 с.
238. *Тугаринов В. П.* Теория ценности в марксизме. – Л. : ЛГУ, 1968. – 124с.
239. *Тузова Т. М.* Ответственность личности за свое бытие в мире: критика концепций французского экзистенциализма. – Мн.: Наука и техника, 1987. – 159 с.
240. *Угаринов В. П.* Теория ценностей в марксизме. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та., 1966. – 124 с.
241. *Узнадзе Д. Н.* Психологические исследования. – М. : Наука, 1966. – 451 с.
242. *Указ Президента України “Про заходи щодо вдосконалення системи вищої освіти України” від 17 лютого 2004 року.* – № 199/2004
243. *Указ Президента України “Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні” від 12 вересня 1995 року.* – № 832/95
244. *Уотермен Р.* Фактор обновления: Как сохраняют конкурентоспособность лучшие компании. – М. : Прогресс, 1988. – 364 с.
245. *Управление* внеучебной воспитательной деятельностью / В. С. Кагерманьяк, Н. И. Кучер, А. А. Пономарев, Н. Я. Маркова. – М. : НИИВО, 2005. – 64 с.
246. *Управление* знанием в открытом образовании. – М. : НИИВО, 2003. – 68 с.
247. *Управління* людськими ресурсами: філософські засади. Навчальний посібник / Під ред. д.ф.н., проф. В. Г. Воронкової. – К. : ВД “Професіонал”, 2006. – 576 с.
248. *Ухтомский А. А.* Парабиоз и доминанта / Ухтомский А., Васильев М. Учение о парабиозе. – М. : Изд-во Комакадемии, 1927. – 171 с.
249. *Федотенко И. П.* Теория и практика становления профессионально-ценностных ориентаций в процессе непрерывного педагогического образования: Дис...д-ра пед. наук : 13.00.01. М., 2000. – 433 с.
250. *Фейербах Л.* Лекции о сущности религии // Избр. филос. произведения в 2 т. – Т. 2. – М. : Изд-во политической литературы, 1955. – С. 490-810.
251. *Философский энциклопедический словарь* / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
252. *Формирование* профессиональной культуры учителя : учебное пособие / под ред. В. А. Спастенина. – М. : Прометей, 1993. – 178 с.
253. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. – М. : Прогресс, 1990. – 342 с.
254. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности. – СПб. : Питер, 1997. – 608 с.
255. *Цимбал Т. В.* Буттєвісне укорінення людини. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 219 с.

256. *Цінності освіти і виховання: Науково-методичний збірник / За заг. ред. О. В. Сухомлинської. – К. : АПН, 1997. – 224 с.*
257. *Чавчавадзе Н. З. Культура и ценности. – Тбилиси: Мецниереба, 1984. – 172 с.*
258. *Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения. – М. : Политиздат, 1991. – 394 с.*
259. *Черникова Т. В. Как управлять педагогическим коллективом развивающейся школы: Практическое пособие. – М. : Сентябрь, 2004. – 208 с.*
260. *Шавкун І. Г. Поняття “управління”, “керування” і “менеджмент”: спільне і відмінне // Нова парадигма. – 2005. – Випуск 44. – С.117-127.*
261. *Шамова Т. И. Управление образовательными системами : учебное пособие. – М. : Владос, 2002. – 320 с.*
262. *Швалб Ю. М., Данчева О. В. Практична психологія в економіці та бізнесі. – К. : Лібра, 1998. – 270 с.*
263. *Шеллинг Ф. В.Й. Сочинения в 2 т. : пер. с нем. Т. 1. – М. : Мысль, 1987. – 637с.*
264. *Шеллинг Ф. В.Й. Сочинения в 2 т. : пер. с нем. Т.2. – М. : Мысль, 1987. – 636 с.*
265. *Шиллер Г. Манипуляторы сознанием : пер. с англ.; Науч. ред. Я. Н. Засурский. – М. : Мысль, 1980. – 326 с.*
266. *Школа класного керівника / Упоряд. М. Голубченко. – К. : Шкільний світ. – 2005. – 128 с.*
267. *Шмальгаузен И. И. Фактор эволюции. – М. : АН СССР, 1946. – 198 с.*
268. *Штомпка П. Социология социальных изменений : пер. с англ. / под ред. В. А. Ядова. – М. : АСПЕКТ ПРЕСС, 1996. – 416 с.*
269. *Щедровицкий Г. П. Методология и философия оргуправленческой деятельности: Основные понятия и принципы. Курс лекций. – М. : Путь, 2003. – 288 с.*
270. *Щербо И. Н. Интуитивный менеджмент: Опыт управления педагогическим коллективом. – М. : Сентябрь, 2005. – 160 с.*
271. *Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.*
272. *Югай Г. А. Общая теория жизни. – М. : Мысль, 1985. – 256 с.*
273. *Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. – М. : Наука, 1978. – 392 с.*
274. *Юридичний довідник керівника / Упоряд. О. Смирнов. – К. : Шкільний світ, 2005. – 120 с.*
275. *Янг С. Системное управление организацией. – М. : Советское радио, 1972. – 456 с.*
276. *Яременко О., Балакірева О. Методика визначення інтегрованого рейтингу вищих навчальних закладів // Вища школа. – 2001. – № 6. – С.58-70.*
277. *Ярошенко А. О. Ціннісний дискурс освіти: монографія. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – 156 с.*
278. *Яценко В. М. Теоретико-методологічні аспекти освітнього менеджменту : навчальний посібник. – Черкаси: ЧІТІ, 1995. – 70 с.*
279. *Fayol H. General and industrial management. – London: Pitman, 1949.*
280. *Giddens A. The Constitution of Society. – Cambridge: Polity press, 1989. – 324 p.*
281. *Jantch E. The Self-Organizing Universe. Scientific and Human Implications of the Emerging Paradigm of Evolution. – N.Y., 1980 – 354 p.*

282. Kraft V. Die Grundlagen einer wissenschaftlichen Wertlehre. – Berlin-wien, 1951. – 190 p.
283. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. – Lexicon Publications, inc. Danburg. CT, 1993 – 1148 p.
284. Perry R. B. Realms of Value. The Critique of the Human civilization. – Harward, 1954. – 231 p.
285. Wallerstein I. Unthinking Social Science: the limits of nineteenth century paradigms. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

РОЗДІЛ 8

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СПЕЦИФІЧНИХ ЕТАПІВ САМОРОЗГОРТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО СВІТУ

Метою даного розділу є теоретичне відтворення процесу саморозгортання соціального світу на мікро-, макро- і мегарівнях із вказівкою на специфічні стадії цього процесу й відтворенням видозмін субстанції, що лежить в основі соціального життя. Остання має, на нашу думку, енерго-інформаційне походження й належить до Семантичного Всесвіту, у той час як Фізичний Всесвіт виступає інструментом перетворення й механізмом транспортування смислів.

Для того, щоб здійснити аналіз предмета даного дослідження через три рівні саморуху універсуму: мікро-, макро- і мега-, нам треба визначити складові – основні категорії, – спостереження, за якими маємо довести, як саме відбувається процес саморозгортання соціального світу.

При цьому зауважимо, що природа соціального світу на всіх рівнях залишається квантово-хвильовою, оскільки це залежить від природи основопокладаючої субстанції Всесвіту. Отже, основопокладаюча субстанція соціального світу є незмінною, а лише набуває різні характеристики залежно від умов рівня, на якому вона знаходиться, або на який вона переходить. Вона, субстанція, має, як відомо, дві модифікації: фізичну й семантичну, або на мові матеріалістичного світосприйняття це –

сенсирельна й інтелігібельна матерія [273, с. 218]. Остання, як відомо, сприймається тільки розумом або думкою. Це важливо для організації теоретичного аналізу, оскільки спостереження за змінами основних параметрів субстанції має розкрити алгоритм саморозгортання соціального світу.

Для забезпечення порівняльного аналізу введемо спеціальну таблицю, що буде слугувати методологічним засобом і наповнення якої дасть можливість чітко розвести підпроцеси і продукти за рівнями саморозгортання соціального світу (табл. 8.1).

Таблиця 8.1

Порівняльний аналіз етапів процесу саморозгортання соціального світу

Головні категорії аналізу саморозгортання соціального світу	Рівень		
	Мікро-	Макро-	Мега-
Природа соціального світу	Філософська характеристика явища за рівнями саморуху універсуму		
Форма існування інформації			
Сутність соціального світу			
Зміст соціального світу			
Форма буття соціального світу			
Суб'єкт соціального процесу	Характеристика суб'єкта та елементів процесу породження соціального продукту або складових соціального процесу на відповідному рівні саморуху універсуму		
Вид свідомості			
Вид енергії, що живить соціальне життя на певному рівні			
Орган породження й підтримки функціонування соціального світу			
Модифікація семантичної складової соціального світу			
Джерело й механізм трансформації семантичної складової соціального світу	Характеристика продукту відповідної фази саморозгортання соціального світу		
Процес формоутворення й відтворення соціального світу			
Продукт саморозгортання соціального світу			
Онтологічна характеристика продукту			
Елементи та структура відповідного організаційного утворення			

Тож, тепер після вибору методологічної схеми аналізу алгоритму саморозгортання соціального світу, наше завдання дещо спрощується і полягає в тому, щоб на основі критичного використання різноманітного матеріалу, що знаходиться у філософській і науковій спадщині світової теоретичної думки, подати продукт, який заповнює соціальний простір у ході саморуху універсуму на кожному з трьох рівнів: мікро-, макро- і мега-.

8.1. Соціум як продукт існування соціального світу на мікрорівні

Метою даного підрозділу є наповнення обраної нами методологічної схеми семантичним матеріалом, що притаманний існуванню соціального світу на мікрорівні. Тут ми вважаємо, що соціум наповнює собою простір мікрорівня і що він є продуктом специфічного процесу – етносоціогенезу. Для підтвердження цього нам треба уважно заповнити запропоновану вище схему порівняльного аналізу саморозгортання соціального світу за відповідними рівнями притаманними йому елементами.

Більшість дослідників погоджуються з тим, що на мікрорівні *інформація* здобуває *форму* у вигляді специфічних енерго-інформаційних полів, що складаються з *архетипів*. Ці поля є залишками інтелектуальної праці попередніх поколінь. Молоде покоління обтяжене їх існуванням, що, з одного боку, упорядковує їх життєдіяльність, а з другого – утримує їх від різких рухів і тим самим забезпечує певну спадковість соціального життя й сталість сьогоденного існування молодшої генерації.

Звісно, що найбільш глибоке дослідження архетипів було здійснено К. Юнгом, але показовим є для нас визначення архетипів, запропоноване О. Донченко і Ю. Романенко, які розуміють їх як форму колективного несвідомого (надособистісного – трансперсонального – начала людської психіки), співвіднесено з тим, що давні називали зв'язком усього з усім. Архе – буквально є першоджерело, першооснова культури, менталітету, загалом становлення й розвитку культурних та соціальних моделей, що оформляють людське буття. Поняття архетипу корелює з холодним світоглядом, нелінійним, циклічним поглядом на життя [85, с. 27]

К. Юнг підкреслював, у свій час, що архетипи колективного несвідомого час від часу зникають і з'являються, і саме цим можна пояснити розквіт і падіння культур і вірувань. Отже, архетипові структури – *комплекси глибинної психокультурної генетики соціальних спільнот* (виділено – Ю. Б.). Ознакою цивілізованості соціальної спільноти є її відповідність власній природі й цілісним архетиповим формам загальнолюдської психіки [85, с. 34].

У літературі момент виходу соціального за межі людського організму як підстави свого існування на боці соціальних систем помічений давно й охоплюється такими поняттями, як “архетипи”, або універсальні образи й моделі для осягнення світу, “неосягнені структури”, “Воно” З. Фрейда, “розуміння” В. Дільтея, “колективне несвідоме” К. Юнга, “громадянська релігія” Е. Дюркгейма, “комунікативна дія” М. Вебера, “настанова” Д. Узнадзе, “акцептор дії” П. Анохіна, “пасіонарність” Л. Гумільова тощо.

Аналіз архетипів, стверджує С. Кримський, становить досить адекватний метод дослідження менталітету, праісторії та майбутнього

суспільних утворень [115]. В історії, зазначає він, діє закономірність, згідно з якою явища, які чітко виділяються на ранніх етапах розвитку будь-якого суспільства (соціуму, етносу, цивілізації тощо), обов'язково розвинулися на його пізніх фазах, причому в панівних, домінуючих формах [197, с. 390].

Що ж до прояву *сутності соціального світу* на мікрорівні, ми на основі аналізу чисельної літератури приходимо до висновку, що вона пов'язана з існуванням *культурологічного* або *генетичного ядра*, що лежить в основі будь-яких соціальних утворень. Стосовно цього ми згодні з ідеями Т. Парсонса про устрій соціального світу, що складається із системи цінностей. Цінності займають провідне місце в тому, що стосується виконання соціальними системами функції по збереженню й відтворенню зразка. [194]. Саме в ході культурологічних процесів породжується нова соціальність із мовного середовища, що є “первинним бульйоном” (Н. Луман), в “якому конкурують один з одним, поглинають один одного, соціальні гени: конкретні мовні вирази, деякі з них стабілізуються й репліцируються далі й для цієї реплікації використовують та утворюють усе нові й нові соціальні фенотипи: зв'язані в системи комунікацій” [135, с. 216].

Сутність соціального світу на мікрорівні ми розглядаємо як самопрояв певної системи цінностей, що пов'язується нами його належністю до культури певної групи, етносу. Таким чином, сутність соціального життя слід розуміти як спілкування людей між собою в ціннісному полі культури. Цінності активізуються й стало функціонують на рівні підсвідомого, а у функціональному – в духовному спілкуванні людей між собою. Це означає, що мова йде про момент творення й відтворення особистості людини, що має принципову відмінність від суспільного виробництва, що формується на основі суспільного поділу праці. Тут спілкування несе в собі відбиток творення й відтворення родового життя.

При нормальному ході подій особистість включається в культуру, укорінюється в соціальному бутті й приносить користь, модернізуючи, тобто змінюючи цінності, збагачуючи загальне культурологічне поле етносу новими цінностями. Більшою мірою це відбувається під час суспільних змін, кризи, створювання нового суспільного устрою. У такий складний період відбувається злам старих цінностей, стереотипів, норм поведінки та побудова нових, прийнятніших для функціонування в нових суспільних умовах існування.

Сприйняття ціннісного поля стає культурологічним геном, або – користуючись термінологією Р. Докінза [83], – мімом, який може стійко успадковуватися, якщо духовність у соціумі підтримується на достатньо високому рівні, оскільки саме духовність є органом сприйняття глибинних смислів природи [83, с. 30].

У науковій літературі є й інші факти, підтверджуючі наведену нами вище тезу. Ми маємо на увазі архетип мандали як глибинно-психологічної

основи самоорганізаційних процесів. Мандала, як відомо, – найзагальніший образ упорядкованості, який пронизує всі пласти універсуму; це символ цілісності й порядку, який характеризується організуючою й всеохоплюючою функцією подолання зовнішнього та внутрішнього хаосу [187, с. 140]. Розгортання такого архетипу в соціокультурному просторі призводить до породження відповідного нормативного каркасу, правил гри, системи дозволених і заборон, причому як такої, що задана у своїх динамічних координатах. Це певний звід внутрішніх приписань до дії, який в основі своїй також має мандалоподібну організацію – симетричну, ієрархічну, таку, що розгортається навколо центру й пульсує у своїх ритмах [21, с. 236].

Отже, в сучасній літературі зафіксована потенційна можливість існування культурологічного ядра, або фенотипу, що обумовлює становлення локальних соціальних структур та існує як локалізоване семантичне силове поле, що єднає будь-яку соціальну систему з Фізичним і Семантичним Всесвітом. Таким чином, фенотип можна назвати її функціональним дублем, що існує в польовій формі. У тому числі й таких потужних, як сучасне суспільство. Це підтверджує Т. Парсонс у своїй праці “Про структуру соціальної дії” [194]. При цьому норми атрактивної (культурологічної) структури стають частиною життєвого світу людини й, по суті, частиною самої людини, а не зовнішньої регламентації її життя, як це буває у випадку організаційних нормативних розпоряджень [38, с. 330-410].

Думки про можливість такого самостійного існування культурологічного утворення ми знаходимо в роботах класиків філософської думки. “Цінності, – писав один із видатних представників баденської школи Г. Ріккерт, – не відносяться ні до сфери об’єктивної, ні до сфери суб’єктивної, а формують самостійне “царство”, що лежить по той бік об’єкта й суб’єкта” [220, с. 373]. Тут ми бачимо все той же трансцендентний варіант розуміння природи цінностей. Цінності, за Г. Ріккертом, – це загальні фундаментальні ідеї, чи ідеальні утворення, які несуть смислове знання про будь-яку емпіричну дійсність, “це смисл, що лежить над будь-яким буттям, що відноситься, таким чином, до сфери цінностей і може бути зрозумілий тільки як цінність” [220].

У даному контексті духовність може бути осягнута вже як надіндивідуальна ціннісно-смилова форма буття соціального світу.

Отже, на основі розглянутої сутності соціального світу на мікрорівні, що розуміється нами як існування ціннісного поля, можна зробити висновок щодо його змісту, оскільки між цими філософськими категоріями існує стала залежність.

Наступним кроком у когнітивному аналізі *соціального світу* після визначення його сутності є виявлення його *змісту*. Сам зміст саморозгортання соціального світу на мікрорівні виступає як

культурологічний процес із відтінками територіально-національного походження. Філософський аналіз і синтез вимагають розглядати людство та його *культуру* як єдність процесу творчості й відтворення норм, традицій, цінностей всупереч усім відмінностям форм, а соціальну інтеграцію людей як спосіб задоволення їх інтересів. Головна функція культури, за Є Маркаряном, – це зробити можливим існування соціального життя як особливої природної самоорганізації людського соціального життя. І це є пізнавальним принципом корелятивного вивчення загальних і локальних якостей і рис культурної еволюції, котрі ставить і розв'язує. У той же час інші дослідники вказують на поліфункціональність культури як соціального феномена. Серед основних функцій культури виділяють – пізнавальну, комунікативну, регулятивну, прогностичну, ціннісно-орієнтаційну [123, с. 549].

Таким чином, повертаючись до проблеми з'ясування змісту соціального світу на мікрорівні, ми стверджуємо, що тут постає питання про включення, інакше кажучи, укорінення, людини до культури, буття, соціуму взагалі. Тому далеко не випадково проблема укорінення особистості в культуру багатьма інтелектуалами розглядалась як “найважливіша і найменш визнана потреба людської душі ... Людина має коріння через реальну активну участь в існуванні спільноти” [292].

Ця думка цілком збігається з висновками Токвіля, який писав: “Якщо завойовник залишається чужинцем на території країни, володарем якої він став, тоді позбавлення коріння стає майже смертельною хворобою для поневолених народів” [292]. Її також поділяє С. Вейль, яка пише про те, що “навіть без збройного завоювання влада грошей та економічне панування можуть нав'язувати чужорідний вплив і викликати хворобу позбавлення коріння” [43, с. 39-40].

У той же час “позбавлення коріння” людини під час, або внаслідок, сучасної кризи, також призводить до негативних наслідків в особистісному й суспільно-громадському вимірах. Загроза тут полягає в тому, що запускається тригерний механізм самознищення шляхом знекорінення. С. Вейль вважає знекорінення “найнебезпечнішою хворобою людських спільнот, бо вона поширюється сама собою”, оскільки “позбавлений коріння – позбавляє коріння й інших. Укорінений – не викоринює” [43, с. 39-40].

Із проблемою укорінення людини в соціум вимальовуються дві проблеми: перша, це коли при нормальному перебігу подій людина збагачує загальнопланетарне ціннісне поле новими цінностями, і друга проблема полягає в тому, що при відторгненні людиною існуючих цінностей, вона стає маргіналом соціуму. За визначенням А. Маслоу, маргінальна особистість – це “об'єкт та суб'єкт суспільних відносин, що знаходиться на межі (або за межею) соціокультурних середовищ, відображає в собі їх традиції та є носієм системи суперечностей

перехідного періоду” [157, с. 90].

Культура, як поле людських сенсів, проявляється у своєрідній соціальній наступності, здатності виконувати роль внутрішнього передавача людського сенсу у взаєминах індивіда та соціуму. Коли цього не відбувається, з’являється проблема відчуження, коли з’являється глибока неадекватність процесів опредметнення й розпредметнення особистості, культура соціального середовища стає глибоко ворожою культурі особистості. Самореалізація індивіда набуває нестандартних способів і форм, що закріплює девіантний спосіб життєдіяльності, який призводить до маргінальності [157, с. 111-114].

Таким чином, ми бачимо, що коли особистість не включається в культуру, не укорінюється в бутті, то в неї відбувається відторгнення, відчуження суспільних цінностей, що призводить до становлення маргінальної особистості.

Отже, зміст соціуму треба розглядати як сукупність культурологічних процесів, в яких людина є не тільки споживачем, а й виробником нових культурних цінностей, відрив її від цінностей веде до маргіналізації з усіма її вадами спочатку для людини, а далі для інших різновидів соціальних утворень – родових та сімейно-споріднених, соціально-класових, національно-етнічних, територіально-поселенських громад, нарешті, суспільства.

Настав час розглянути *форму буття соціального світу* на мікрорівні. При цьому відомо, що визначення соціального світу є водночас і визначенням соціальної форми, оскільки воно щось установлене й завдяки цьому відмінне від того, форму чого воно складає. Оскільки в даному випадку йдеться про другу природу, то ми маємо справу відповідно не з натуральною формою, у якій перебуває перша природа, а з формою перетвореною, причому двічі. Перший раз натуральна форма зазнає змін, відбиваючись у голові людини, а другий – у суспільній свідомості.

При цьому слід нагадати, що перетворена форма нам знайома. Її пов’язують, як правило, з відбиванням явищ об’єктивного світу або його окремих предметів у голові людини. З філософів її найбільш тонко відчув М. Мамардашвілі, який у своїх філософських роботах спирався не тільки на аналіз К. Марксом явищ економічного фетишизму й ідеології, але й на психоаналіз, на юнгівську концепцію “архетипів”, на сучасні дослідження міфології й символізму. “Перетворена форма існування, – пише М. Мамардашвілі, – є продукт перетворення внутрішніх відносин складної системи, що відбувається на певному її рівні й що приховує їхній фактичний характер і прямий взаємозв’язок побічними виразами. Ці останні, являючись продуктом і відкладенням перетвореності зв’язків системи, у той же час самостійно побутують у ній у вигляді окремого, якісно цілісного явища, “предмета”, поряд з іншими” [143, с. 269-270].

Для того, щоб глибше розібратись з явищем подвійної перетвореної

форми, в якій живе й функціонує соціальний світ на мікрорівні, нам важливо встановити основні атрибутивні якості простих перетворених форм. Важливим моментом є те, що перетворені форми не втрачають предметності, яка була присутня у вхідних зовнішніх формах. Але, звичайно, предметність також виступає не у своїх вхідних, а в перетворених формах. М. Мамардашвілі характеризує останні в структурі людини як квазісубстанціональні об'єкти, як квазіпредмети, предмети-фантоми. Складність їхнього дослідження полягає в тому, що перетворені форми – це не просто видимість, а внутрішня форма видимості, тобто стійке й відтворююче ядро. Він спеціально підкреслює, що перетвореність “є якісно нове дискретне явище, в якому передуючі проміжні ланки “стиснулись” в особливий функціональний орган, що володіє вже своєю особливою квазісубстанціональністю (і, відповідно, новою послідовністю акцидентів, часто зворотній дійсній)” [92, с. 275].

Ця обставина значно утруднює викладення матеріалу дослідження, оскільки складну перетворену форму соціального життя треба розглядати як чинники еволюції та інволюції. Інакше кажучи, складні перетворені форми – новоутворення, будь вони результатом впливу середовища або спонтанних змін підстави, ми розглядаємо як специфічний механізм саморозвитку планетарного людства, що перешкоджає його тривалому застиганню в досягнутих формах цивілізації (або безкультур'я).

Отже, *формою буття соціального світу* на мікрорівні відбувається обмін думками між учасниками родового життя. Відповідно соціальний світ тут існує лише в перетвореній суб'єктом соціальної дії формі, тобто, він має *потенційне* існування на межі переходу від фізичного хаосу, в якому перебуває сукупність архетипів до порядку в голові людини. Це підґрунтя процесів макрорівня, оскільки саме на ньому знаходять своє практичне втілення думки, мрії, фантазії людей.

Доречно нагадати слова Г. Сковороди про те, що людина повинна “прозріти вічність, що таїться у своєму тілі... Ця іскра – інші світи” [234, с. 148]. Раз виникнувши, потенційний соціальний світ людини існує вже відносно самостійно протягом, як правило, усього його життя. Причому особистість його ретельно оберігає, оскільки, за словами Гегеля, “природі ж духу ще більш у високому змісті, ніж характерові живого взагалі, властиво скоріше не приймати в собі іншого первісного, інакше кажучи, не допускати в собі продовження якої-небудь причини, а переривати й перетворювати її” [57, с. 213].

Тому, при вивченні простих перетворених форм ми стикаємося із природними (соціальними) сутнісними силами людини, при вивченні складних перетворених форм ми маємо справу із суспільними відносинами, а при вивченні натуралізованих складних форм ми стикаємося з “залізною людиною” К. Маркса. Але останнє ми спостерігаємо на макрорівні.

Далі в ході теоретичного аналізу ми можемо шляхом членування

складових загального соціального поля на мікрорівні дослідити існування *етносу*, як *суб'єкта соціального процесу*, як носія певного смислового поля. Адже “зародження сучасного соціуму... може бути пов'язано із процесами формування... етнонаціональних спільнот” [50, с. 50]. У сучасній філософській, політологічній, етнографічній та іншій літературі існує безліч підходів до визначення та тлумачення категорії “етнос”. Етнос у перекладі з давньогрецької означає “плем'я”, “народ”. Але в різноманітних етнологічних, етнографічних, політологічних та філософських школах поняття “етносу” тлумачиться по-різному. Наприклад, таке розуміння етносу – “особливий вид спільноти людей, яка утворилася внаслідок їхнього природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки” [7, с. 116]. Цю думку поділяє Л. Гумільов [73, с. 57], “за своєю природою етнос це – ... тип людини – творця й носія певної культури” [74, с. 17].

Ця біосоціальна спільнота формується (у ході довготривалого процесу – етногенезу, процесу, що триває понад 1,5 млн. років [227, С. 293-294]) і розвивається об'єктивним історичним шляхом і здатна до стійкого багатовікового існування за рахунок самовідтворення” [7, с. 117].

Дуалістична етнічна концепція Ю. Бромлея розкриває етнос як суспільну одиницю, “тип суспільної групи, особливу форму колективного існування людей” [35, с. 12]. А точніше – спонтанна міжпоколінна сукупність людей, що історично склалася на певній території та має спільні, досить сталі особливості мови, культури й психіки, а також свідомість своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень, зафіксовану в самоназві [7, с. 117].

Для нас цікавим є існування інформаційної теорії етносу М. Чебоксарова, яка частково підтверджує нашу концепцію саморозгортання соціального світу: в будь-якому соціальному утворенні усталено циркулюють інформаційні потоки, що мають власні генератори (джерела) і реципієнтів (тих, хто їх сприймає). Отже, за визначенням цього дослідника, етнос є біосоціальною спільнотою людей, якій притаманні такі етнодиференційні ознаки: спільна історична територія, мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість, етнонім. Для етнічної ідентифікації більше значення має символічний зв'язок із територією, ніж реальний факт проживання на ній [7, с. 117].

Як зазначає вітчизняний дослідник М. Степико “етнос можна визначити як стійку, історично усталену на певній території сукупність людей, що мають спільні риси (серед них і расові), стабільні особливості культури (включаючи й мову) та психологічний склад...” [118, с. 17]. “Формування етносу відбувається на основі єдності способу буття певних спільнот” [118, с. 18]. Й далі ми погоджуємось з думкою автора про те, що до етносу (“етнічної культури”) людина прилучається колективно, це

зумовлено лише фактом її народження [118, с. 18].

“Етнос у людини, – вважає Л. Гумільов, – це те саме, що прайди в левів, зграї у вовків, табуни в копитних тварин” [73, с. 13]. Це дуже важлива теза з огляду на визначення функцій етносу, народу й нації в саморозгортанні соціального світу. Народ, таким чином, займає проміжну позицію між етносом, що належить за своїми атрибутивними характеристиками до природи й, відповідно, до мікрорівня й нацією, що однозначно тяжіє до мегарівня.

Підсвідомість людини виступає тут органом, що обслуговує процес породження й існування соціального світу на мікрорівні. Підсвідомість відрізняється від свідомості тим, що відображуване зливається з переживаннями людини, її ставленням до світу, а тому в ньому неможливий довільний контроль за здійснюваними діями. Одні вчені її розглядають як мозкову діяльність, за якої відбувається переробка інформації без усвідомлення цього процесу на рівні переживань, інші – як переживання, що не усвідомлюються людиною [217, с. 225].

Саме вона, підсвідомість людини, здатна на природне самосприйняття смислів культури, що існують в архетипному полі етносу. Завдяки символам підсвідомість активізується, вступає у взаємодію з колективним підсвідомим і на принципах резонансної взаємодії вступає в обмін культурними цінностями-смыслами.

Лише нагадаймо деякі їх моменти, що підтверджують головну гіпотезу даного дослідження. “Колективне почуття, що спалахує на зібранні, висловлює не тільки те, що було спільного між усіма індивідуальними почуттями. Як ми показали, воно є щось зовсім інше. Воно є результат спільного життя, продукт дій і протидій, що виникають між індивідуальними свідомостями. І якщо воно відбивається в кожному з них, то це в силу тієї особливої енергії, якій воно зобов’язане своєму колективному походженню. Якщо всі серця б’ються в унісон, то це не внаслідок довільної й передвстановленої згоди, а тому, що їх рухає одна й та ж сила й в одному й тому ж напрямку. Кожного надихають усі” – пише Л. Гумільов [73, с. 418].

Завершуючи аналіз місця й ролі етносу як фізичного носія соціального світу на мікрорівні, не можна не вказати на його атрибутивну властивість бути генератором і носієм природного *джерела енергії*, а саме – *психічної енергії*, що притаманна всьому живому біоту, а в горизонті існування розумної живої речовини вона перетворюється в організмі людини в інтелектуальну енергію, що живить уже макрорівень.

Ця теза дуже вдало підтверджується визнанням фактом у сучасній теорії пізнання, а саме тим, що визнається ключова роль психіки в квантовій реальності, з одного боку, а з другого – енергія, у розумінні О. Донченко і Ю. Романенко, – це міра психічної вкоріненості того чи іншого соціального конструкту. У той час як інформація – це можливість

інтерсуб'єктного обміну, який актуалізується лише за умови адекватності, своєчасності й необхідності сигналу для обох агентів. У цьому обміні архетип – виступає глибинним психосоціальним конструктором інформаційно-енергетичної природи [85, с. 24].

Енергетичну складову етносу краще всього подає у своїх роботах Л. Гумільов [75]: будь-яке покоління здатне зробити тільки один викид соціально значимої енергії, а потім безслідно зникає з соціальної арени. Е. Дюркгейм, наприклад, намагаючись осмислити на чому тримається соціальний світ, який нічого не трансцендує, але який самотрансцендує всіх своїх членів, – знаходить цементуюче джерело в спільності почуття по відношенню до мети й ідеалів і називає його “громадянською релігією”, що пов'язує людей силою, яку не може знищити навіть технічний прогрес.

Орган породження й підтримки функціонування соціального світу на мікрорівні – розум особистості. Ця теза не викликає в нас сумніву, оскільки тільки з визріванням мозку людини, остання стала здатною продукувати цей специфічний продукт – соціальний світ, а нарощування потужності мозку – забезпечила йому саморозгортання не тільки в горизонті мікрорівня, а й дістатися макрорівня.

Сучасна філософія вже усвідомила й відбила цей аспект. Так, наприклад, А. Спіркін пише: “Отже, людина являє собою цілісну єдність біологічного (тілесного), психічного й соціального рівнів, що формуються із двох: природного й соціального, спадкоємного й прижиттєво придбаного. При цьому людський індивід – це не проста арифметична сума біологічного, психічного й соціального, а їхня інтегральна єдність, що призводить до виникнення нового якісного ступеня – людської особистості” [248, с. 457].

На перехід, так званої, першої природи до стану суб'єктивності у формі індивіду вказував ще К. Маркс, який писав: “Сам індивід, що даний природою, являє собою не тільки органічне тіло, але є й ця неорганічна природа як суб'єкт” [155, с. 477]. Таким шляхом перша природа робить перший крок, щоб перетворитися в другу природу.

Соціальність на мікрорівні породжують етноси, що у своїй сукупності утворюють принципово нову системну якість – народ. Саме він, народ, спроможний породити й стало втримувати духовність або специфічний дух, завдяки принципово новій атрибутивній властивості, що дістала назву ментальність. Оскільки етноси, на думку дослідників, володіють лише фрагментами ментальності.

Тож “дух народу” виступає як *семантична складова соціального світу* на мікрорівні. Ми звернемося до відомішої категорії смислогенезу, що формується не тільки за рахунок теоретичного знання, як результату спеціальної аналітичної роботи, а живиться й за рахунок використання емпіричного знання, що ґрунтується на здоровому глузді. Саме смислогенез створює на макрорівні те, що дістало назву “дух народу”, на

якому базується певний тип культури, виробництва, спілкування і який породжує “дух епохи”, що “делегується” у систему освіти, як суспільно визначена вимога, норма, стандарт чи ідеал.

Нас більше цікавить, з точки зору реалізації мети даного дослідження, “дух народу”, оскільки ми тут розглядаємо принципову схему саморозгортання соціального світу в осьовому вимірі, і не вивчаємо внесок певного етносу в цей процес. Це має бути окреме дослідження. Наскільки енергопотужне це явище свідчить Г. Гегель, який писав про те, “що якщо тільки дух народу піднімається на вищий рівень, усі моменти державного устрою, пов’язані з попередніми рівнями його розвитку, втрачають свою усталеність, вони повинні занепасти, і не існує сили, здатної їх утримати” [59, с. 379].

На нашу думку, *джерелом і механізмом трансформації й семантичної складової соціального світу* на мікрорівні є *менталітет*, який увібрав у себе, “зняв” як об’єктивні, так і суб’єктивні характеристики. Він звів до купи колективні й індивідуальні особливості носіїв етнічного.

Можна сказати, що етнічність є соціально-філософська категорія, яка характеризує людські спільності різного ступеня розвитку з єдиним менталітетом і стереотипом поведінки, який формується внаслідок тривалого існування даної спільності в єдиних географічних і соціально-історичних (включаючи економічні, соціальні та політичні) умовах. Але етнічне не можна ототожнювати лише із самою спільністю, тобто з етносом. Етнічне позначає також і все коло зв’язків і відносин, що виникають між людьми із приводу їх етнічної належності, і в цьому випадку коректно буде говорити, що категорія етнічного “характеризує” певні людські спільності. Найбільш зрілим і сталим утворенням якого є народ.

Інакше кажучи, під етнічним слід розуміти специфічний, такий, що виникає й функціонує під впливом природних і соціально-культурних факторів, спосіб включення спільностей індивідів у процес природно-історичного розвитку, заснований на інформаційному обміні, що виявляється в структурі конкретної людини як специфічна форма історико-природної пам’яті й стверджує себе як ментальність.

Незважаючи на те, що останнім часом це поняття, нарешті, було визнано науковим світом, єдиної думки щодо суті й природи позначеного ним явища досі немає. Під ментальністю розуміють і дорефлексивний прошарок свідомості, і соціокультурні автоматизми свідомості індивідів і груп, і “глобальний всеохоплюючий “ефір” культури”, у який занурені всі члени суспільства.

Термін “ментальність” спочатку довго не використовувався, як відомо, суспільствознавцями. На початку ХХ ст. цим терміном позначали переважно колективні системи світовідчуття й поведінки, “форми духу”. Водночас він з’являється й у науковому лексиконі. В етнології, наприклад,

цим терміном користувався Л. Леві-Брюль, який аналізував “ментальні функції в первісних суспільствах”, маючи на увазі вивчення тих самих способів функціонування культури, які визначалися емоційною схильністю.

Тим часом ментальність постає як уже готовий продукт, як результат певних процесів. Відповідаючи на питання “що?”, поняття ментальності в даній практиці не тільки не відповідає на питання “чому?”, а й зовсім не ставить його. Інакше кажучи, ментальність вивчається в статиці, поза процесом розвитку. Ось чому ментальність слід розглядати як синтез суб’єктивної й об’єктивної складових, як продукт довгочасного становлення даних якостей під впливом зовнішніх факторів. К. Пантін вважає, що ментальність – це “вираження на рівні культури народу історичних доль країни, як деякої єдності характеру історичних завдань і способів їх вирішення, укорінених у народній свідомості, у культурних стереотипах. Ментальність – це своєрідна пам’ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, вірних за будь-яких обставин своєму “коду”, не виключаючи катастрофічних” [221, с. 34-35]. З таким підходом ми погоджуємось.

Ментальність викристалізувалася з етнічного світосприйняття, що містить у собі значну кількість елементів суспільної психології: соціальних емоцій, бажань, настроїв, історичної пам’яті, реакцій на зміну зовнішнього середовища, як природного, так і штучного. Соціальними психологами доведено, що в представників різних етносів складається різний “образ світу”. Цей “образ світу”, як переживання суб’єктом навколишнього простору й часу, необхідний для нормального протікання перцептивних процесів. Він виконує функцію забезпечення безперервності світу, що актуально сприймається, і підготовки категорій для його освоєння. Етнічна ментальність детермінує побудову етнічно забарвленої картини світу.

Далі принципово розглянути той специфічний *процес*, що *породжує й відтворює саморозгортання соціального світу* на мікрорівні. На нашу думку, це *етносоціогенез*. Це означає, що в основі його знаходяться закономірності суто природного походження, притаманні етногенезу, але на певному етапі саморуху етнічне збагачується паростками соціального й тепер уже нова якість зворотним зв’язком впливає на етногенез, роблячи його потужнішим, сталішим, більш саморегульованим і більш самодостатнім.

Тут ми виходимо з того, що етногенез є базовим процесом природного походження, який ґрунтується на природних інстинктах і реакціях людини й етносу. І тому вважаємо слушною думку норвезького вченого Ф. Барта про те, що етнічність повинна сприйматися нами “як форма соціальної організації культурних розходжень” [256, с. 105-112].

Про визрівання етносоціогенезу свідчить виникнення й розвиток мови етносу. Ця наша думка спирається на висновки Ю. Бромлея про те, що мова

є умовою формування етносу, або підсумком етногенезу. Етнос виробляє “свою” власну мову, в яку він матеріалізує зміст регіонального смислового поля, яким він користується.

Із природною історією етносу пов’язана його духовність, мислення. Ідеологічна система, як релігійна, так і атеїстична, яку створили люди на ранній фазі етногенезу, перетворюється в символ, у який члени етносу вкладають відчуття себе частинами реальної цілісності. Символ стає індикатором етносу, а його сподівання – частиною стереотипу поведінки.

Усі природні детермінанти приваблюють символ із силою прямо пропорційною до широті суб’єкта (персони чи колективу), на який вони впливають. Вони подають людям цінності, які треба відстоювати або розповсюджувати, і, навпаки, заперечення символу означає вихід з етносу або розкол етнічного поля, після чого на місці одного етносу виникають два-три етноси, об’єднаних єдиною державною владою, але чужих один одному [72, с. 236].

Отже, рух потенційних соціальних світів (змісту особистості) викликаний їх іманентним прагненням вийти назовні й проявитися, тобто придбати кінцевість у реальному вимірі нашої планетарної системи. Але це тільки одна причинна частина соціального світу, інша ж, як вище було підкреслено, пов’язана з умовами нашої планетарної системи. При цьому важливо відзначити, що якщо підстава забезпечила розумний характер другої природи, то конкретні умови, в яких проходить процес продукування соціального змісту, покликані детермінувати категорії соціальної системи. Останні носять ситуативний характер, оскільки зв’язані з етапом розвитку планетарного людства, наприклад, типом цивілізації, характером розподілу суспільної праці, панівною формою власності або видом суспільства й т. д.

Результатом процесу саморозгортання соціального світу на мікрорівні, що розкривався нами як етносоціогенез, став новостворений *продукт* життєдіяльності людей на мікрорівні – *соціум*. Він є об’єктивацією соціального світу, що існував до цього як два співрозмірні процеси – сукупність фізичних складових або етносів і сукупність семантичних процесів у вигляді формування “духу народу”. І для нас дуже важливо, що І. Валерстайн, наприклад, визнає факт того, що соціум є історичною соціальною системою [50, с. 24].

Окремі властивості соціуму подані в працях Л. Анциферової, М. Бахтіна, Г. Беккера, Ш. Блонделя, А. Боскова, Л. Виготського, О. Власюка, В. Вундта, Ле Гоффа, Е. Дюркгейма, Н. Конрада, В. Крисаченка, Ле Бона, Леві-Брюля, О. Лосева, Б. Поршнева, М. Степика, Г. Тарда, З. Фрейда, Е. Фромма, О. Шпенглера та ін.

Представники таких напрямів, як соціальна філософія [247, с. 556] та соціологія [112, с. 376] сходяться в розумінні *соціуму* – це велика стійка соціальна спільність, для якої характерною є єдність умов життєдіяльності

людей у певних суттєвих відносинах, що пов'язано зі спільністю культури. Соціум – це система спільного співжиття людей, особливий спосіб життя живих організмів, головною ознакою є свідомість, цілеспрямована діяльність, спілкування, генетичний і функціональний зв'язки, що приведе до створення відмінного від природи предметно-духовного світу культури.

Крім того, вони ж визнають його як діяльне *спілкування* (курсив – Ю. Б.) людей у полі спільної культури, їх творчість в усіх галузях суспільного життя, як впливає з подання цього терміна у “Філософському словнику соціальних термінів”, “створення матеріальних і духовних цінностей, перетворення природи, формування певних якостей у людини” [249, с. 556].

Таким чином, різні галузі науки при поясненні соціуму сходяться у своїх визначеннях. Узагальнемо, *соціум* характеризується генетичним зв'язком поколінь, стійкою спільністю людей, єдністю їх життєдіяльності, спілкуванням, предметно-духовним світом культури. Залучення до соціуму відбувається підсвідомо, колективно, що зумовлюється фактом народження людини. Усе означене можна назвати специфічним енерго-інформаційним полем, на якому розташований унікальний продукт саморозгортання соціального світу на мікрорівні – соціум.

Фіксація буття соціуму, як планетарно-цивілізаційного феномена, відбувається в певних ціннісно-сміслових та семантичних (мовно-сміслових) системах. При цьому єдність соціуму забезпечується мережею інтерсуб'єктивних ціннісних зв'язків. У той же час утвердження соціуму як цілісної системи істотно залежить від таких феноменів, як соціальне освоєння та соціальний дискурс. Де соціальне освоєння постає як перехід універсального в індивідуальне, загального в одиничне, спільного в особистісне. А соціальний дискурс передбачає легітимацію соціальних явищ, пошук і досягнення суспільної злагоди чи, принаймні, консенсусу або взаємної терпимості [50, с. 23].

На думку вітчизняних дослідників, соціум можна визначити, як “гомеостатичну систему, що саморегулюється на основі функціонування як власне людської діяльності, так і інтерсуб'єктивних реальностей, якими є архетипи культури, природне середовище та ноосфера” [50, с. 45-46].

Отже, соціум у даному випадку виступає як інтегративний чинник, що виникає на основі синтезу фізичної й семантичної складових на мікрорівні. Це означає, що соціум, з одного боку, є модифікацією універсуму, що переходить від фізичного стану до семантичного, а з другого – він уже є штучним продуктом біоти людини, що належить до соціального світу й саме із нього починається його саморозгортання.

Оскільки немає усталеного визначення соціуму навіть у такій фундаментальній праці, як колективна монографія вітчизняних вчених “Український соціум”, то ми в даному дослідженні будемо виходити з того, що він: по-перше, є природним продуктом життєдіяльності етносу; по-

друге, його сутністю є спілкування людей у рамках визначеного ціннісного поля, а зміст розгортається як сукупність культурологічних процесів, що веде до накопичення артефактів; по-третє, саморегуляція відбувається за допомогою архетипів; нарешті, по-п'яте, він є підґрунтям формування процесів і продуктів макрорівня.

Перейдемо до *онтологічної характеристики продукту* мікрорівня, тобто соціуму. Даний продукт являє собою специфічне силове поле, яке в літературі інколи описують як функціонуючий елемент культури або специфічне утворення *ефірного* типу. Таке “ціле” К. Маркс теж характеризує “як особливий ефір, що визначає питому вагу всього, що в ньому виявляється” [150, с. 733]. Цю думку поділяє й В. Ленін [128, с. 318].

При цьому не можна не помітити, що наукова думка людства є найраціональнішим його різновидом. Вона має явно виражений енерго-інформаційний характер, що відповідає природі підстави нашого світу. Вона, з одного боку, є продуктом цілеспрямованої наукової або розумової діяльності людини, а з другого – несе у кванто-вакуумній формі смислову інформацію про предмети й процеси, що відбуваються не тільки в межах нашого Всесвіту, але й далеко за його межами. Саме вона надає Світовому еволюційному процесу космічного розмаху, особливого геологічного значення й тотального характеру.

Сьогодні вже достатньо ясно, що думка, у тому числі й наукова, є результатом процесу нейтронної взаємодії в мозку, який уже доступний для вивчення сучасною наукою. Даний процес передусім вивчає квантова біо-енерго-інформатика, на основі дослідження обміну субструктур мозку слабкими й надслабкими енерго-інформаційними сигналами. Завдяки її досягненням є можливість по-новому поглянути на явища телепатії, телекінеза, яснобачення, біолокації, полтергейста, левітації, реінкарнації тощо.

Для електрона нейтронні процеси – енергетична хмара, пляма з індивідуальним малюнком і вагою. І, природно, зі своїми магнітними, гравітаційними, фотонними копіями, що неповторно заповнюють простір, який називається нами ноосферою. Так думка виходить за межі голови. Так вона справді стає матеріальною. Такий механізм її впливу на загальносвітовий порядок. Згадаємо: “Кожна думка впливає на хід світового розвитку”.

Але вже зараз можна вказати на те, що надто вже симпатично виглядає лептонно-електромагнітна гіпотеза про матеріальні носії фізичних полів у вигляді лептонів (легких елементарних часток, починаючи з електронів) і їх підкласу мікролептонів (починаючи з нейтрино). Згідно із цією гіпотезою, як відомо, навколишній простір пронизаний мікролептонними хвилями, що передають рух світового лептонного газу. На думку її творця Б. Іксакова: “Навколо всіх тіл існують стоячі лептонні хвилі” квантові голограми, вставлені одна в одну, які копіюють геометрію й структуру тіл. Кожна

голограма містить всю інформацію про тіло, будучи його “інформаційним двійником” [96, с. 15].

У фізичному ключі дане явище розгортається на макрорівні як соціальний світ, що натуралізувався людиною в об’єктивованій формі. Сама ж людина постає як його головний архітектор і будівельник.

Семантичний Всесвіт існує, на думку прибічників цієї ідеї, у формі ефіру. Тут не можна не відзначити те, що існування ефіру поряд із матерією фактично ніхто не заперечує. При цьому існування меона як реального референта енергоінформаційного обміну або як семантичного простору не суперечить жодному відомому фізичному закону.

В. Вернадський, якого аж ніяк не можна запідозрити в ідеологічній кон’юнктурі, писав про те, що “подальший науковий аналіз дасть у наш час нову, іншу картину процесу, що відбувається, яка не відповідає звичайному розумінню геліоцентричної системи. Зараз панівні в науці атомістичні переконання розкладають матерію на купу найдрібніших часток або правильно розташованих центрів сил, що перебувають у вічних різноманітних рухах. Точно так же й ефір, що проникає матерію, постійно збуджується й хвилеподібно коливається. Усі ці рухи матерії й ефіру нашої планети знаходяться в найтіснішому й безперервному зв’язку з нескінченним для нас світовим простором” [45, с. 195].

У науково-філософській літературі категорія “ефір” відома давно. Адже ще у творах давніх еллінів Анаксимандра й Демокрита та їхніх послідовників було дано опис вакууму в таких поняттях, як “апейрон” і “амер”. Відкриття хвильової природи світла зажадало введення в науку гіпотези про світовий ефір носія електромагнітних коливань. З ідеалістичних позицій його слід розглядати як Абсолютний Дух, що пов’язаний з інтелігібельною матерією.

У сучасній науці енерго-інформаційне поле, що складає фізичну сутність ноосфери, дослідники називають по-різному. Так, наприклад, американського ученого австрійського походження В. Райха, який увів термін “оргонне поле”, підтримує італійський дослідник паранормальних явищ Л. Маркезі. Інші дослідники називають це фізичне коливальне поле телургійним (від лат. “земля”), оскільки здавна люди використовували його як таке, що випромінюється Землею, у лозоходстві для пошуку підземних джерел води й покладів руди. Білоруський учений А. Вейник називає подібне поле хрональним, одна московська група вчених (Є. Акимов та інші) називають торсіонним, інша (А. Охатрин та інші) – мікролептонним. У літературі його визначають “спіорним”, “аксіонним”, “андронним” та іншими поняттями. На основі цих гіпотез нині формується специфічна наука еніологія.

Визнання семантичного поля як носія електромагнітних коливань, органічно зв’язаних із рухом універсуму, означає внесення коректив у сучасну світоглядну парадигму. З матеріалістичних позицій його можна

розглядати як інтелігібельну форму матерії.

“Важливо звернути увагу на те, – пишуть В. Налімов і Ж. Дрогаліна в роботі “Реальність нереального”, – що семантичне поле, так само як і поле фізичне, відіграє роль того середовища, через яке відбувається взаємодія. Людина взаємодіє сама із собою або з іншими людьми за допомогою дискретів слів або символів. Цей процес здійснюється шляхом породження слів (або символів) і їхнього розуміння. І те й інше здійснюється через взаємодію із семантичним полем. Мовою фізики можна було б, напевно, сказати так: відбувається випромінювання та абсорбція квантів семантичного поля” [178, с. 93].

Ці автори розглядають непроявний Семантичний Всесвіт або семантичний вакуум як те, що у філософії отримало найменування *Ніщо*, і що так сильно хвилювало як Схід (нірвана), так і Захід (згадаємо гностиків, Екхарда, Беме, Шеллінга, Сартра, Хайдеггера, Юнга, Тилліха та ін).

Немає однозначної відповіді на питання про *елементну базу* соціуму. В. Бех відтворив процес формоутворення соціуму й визначив складові елементи соціуму. З його елементів ми ж вважаємо доцільними лише такі: *колективна підсвідомість, соціетальна психіка, соціальний інтелект* [25]. Треба зазначити, що наведені елементи належать до колективних утворень.

В існуванні кожної людини й спільноти присутнє, з одного боку, сильне прагнення до індивідуалізації, відособлення, а з другого – бажання злитися із чимось більшим, узагальненим, що на думку К. Юнга, є “колективним підсвідомим”, яке сучасними дослідниками визначається як “розширення свідомості”, “мінливого стану свідомості” тощо. Юнг констатував, що людина народжується не тільки з біологічною, а й із психологічною спадщиною, яка визначає нашу поведінку й досвід. Більша частина цієї психологічної спадщини закладена в структурі соціетальної психіки. Юнг уважав, що колективне підсвідоме містить психологічний матеріал, який не виникає у власному досвіді, а зберігається в міфах, легендах, казках, релігіях, соціальній енергії, яка є інтегральним показником організації й взаємодії різноманітних соціальних структур у певному суспільстві, тощо. Зміст колективного несвідомого (який Юнг назвав архетипами) – це надособистісний патерн (тобто комплекс, певна констеляція психічних елементів) формування різноманітних способів матеріальної й духовної діяльності в даному соціумі.

Колективне несвідоме у вигляді інформативних даних є соціетальною психікою певного соціуму чи спільноти. Соціетальна психіка, за О. Донченко – “соціетальні поведінкові настанови, тенденції протікання соціальних процесів” [84, с. 36]. Це своєрідна психокультура даного соціуму, втілена як у предметах, речах, текстах, архітектурі, живопису, літературі, музиці, так і в різноманітних ритмах, міміці, жестах, кольорах тощо. Можна навіть сказати, що це – історико-культурний словник даного соціуму, у якому ще не всі терміни (знаки, ознаки та ін.) дешифровані й у

якому народжується індивід, що досягає через своє мікросередовище “внутрішню мову” всього суспільства. Феномен соціальної психіки стосується здебільшого неусвідомлених форм історичного життя соціуму. В історії соціуму формується те, що потім у зашифрованому вигляді передають індивідові батьки, друзі, ті чи інші організації, установи тощо.

Соціум та індивід немовби обмінюються своїми суб'єктивними цінностями. У процесі такого творчого обміну з величезної кількості можливих варіантів особистість конструює свій, неповторний, а соціум здобуває підтвердження чи заперечення власної спадщини, її придатності до виживання в нових історичних умовах. В організації і особистість, й інші більш-менш сталі суспільні утворення мають у своїй конструкції всі провідні компоненти даного соціуму. Різними є лише кількісні наповнення цих компонентів, а також їхній взаємозв'язок, який і утворює певну якість соціального поля, тобто загального “стану духу” окремих структурних елементів соціуму [85, с. 76-77]. Саме стан хаосу дає найбільшу енергію для структурування нового.

Соціально психіка як ціле формується в стародавньому “дитинстві” соціуму, яке, на відміну від дитинства індивіда, має дуже довгу історію, насичену величезною кількістю дрібних фактів із життя даного соціуму [85, с. 75].

“Соціальний інтелект”, термін, який увів у психологію Е. Торндайк для позначення “далекоглядності в міжособистісних відносинах”, та його функції в саморозгортанні соціального світу. Багато відомих психологів зробили свій внесок в інтерпретацію цього поняття. У 1937 р. Г. Оллпорт пов'язує соціальний інтелект зі здатністю висловлювати швидко, майже автоматичні судження про людей, прогнозувати найвірогідніші реакції людини. Соціальний інтелект, на думку Г. Оллпорта, – особливий “соціальний дар”, що забезпечує гладкість у відносинах із людьми, продуктом якого є соціальне пристосування, а не глибина розуміння [190].

Як бачимо, саме соціальний інтелект є колективним органом, здатним забезпечити ефективне обслуговування течії різноманітних процесів на макрорівні. Важливо, що в недалекому майбутньому він буде збагачений штучним інтелектом на основі сучасних комп'ютерних технологій. Отже, людство очікує в майбутньому ще один еволюційний стрибок, що обов'язково повинен відбутися на основі різкого нарощування планетарним людством інтелектуальної могутності. У зв'язку із цим цілком справедливе твердження про те, що “якщо кооперування декількох мільярдів клітин у мозку може породити нашу спроможність свідомості, то ще більш допустима ідея, що кооперування всього людства або його частини зумовить те, що Конт називав “понадлюдською верховною істотою” [254, с. 56]. При цьому ясно, що робота зі створення штучного інтелекту є необхідною підготовчою ланкою на шляху до нього.

Таким чином, ми послідовно заповнили таблиці, що запропонували як

методологічний інструмент дослідження саморозгортання соціального світу на мікрорівні. При цьому ми пересвідчилися в тому, що ми дуже вдало обрали методологічний прийом до аналізу предмету дослідження. Це підтверджується тим, що ми використали понятійний апарат, який не обслуговує явище соціального світу на макрорівні.

Отже, по-перше, соціум не можна розглядати синонімом суспільства, оскільки ми з'ясували генетичний зв'язок між цими двома явищами, в результаті якого стало зрозумілим, що соціум породжує суспільство.

По-друге, соціум, як продукт, є наслідком специфічної продуктивності або процесу, оскільки будь-який продукт є результатом процесу, а будь-який процес обов'язково завершується рано чи пізно продуктом. При цьому процес породження соціуму не стосується процесів, що притаманні макрорівню, наприклад, діяльності людини й обміну діяльністю або її продуктами.

По-третє, завершуючи аналіз процесу породження соціального світу на мікрорівні, слід зробити одне серйозне зауваження, а саме: якщо розглядати суспільство, як кінцевий продукт формоутворення соціуму, що відкидається в зовнішнє середовище або на макрорівень, то його дійсно можна сприйняти за вищу форму соціуму, оскільки цей продукт є найбільш матеріалізованим і доступним спостереженню свідомістю людини.

По-четверте, ми переконались, що існування соціального світу на мікрорівні відбувається у формі слабкого лептонового випромінювання, джерелом якого є людина, і що він існує тут у перетвореній потенційній формі в структурі людського організму й у вигляді колективного підсвідомого, між якими має щомоментно відбуватись взаємодія.

По-п'яте, саморозгортання соціального світу є ніщо інше як процес (етап) породження на мікрорівні соціуму, оскільки він є головним продуктом даної стадії. Даний етап можна розглянути тут, але можна й виділити в окремий підрозділ. Оскільки створення алгоритму саморозгортання соціального світу є самоціллю даного дослідження, то ми розглянемо його в спеціальному підрозділі, бо нам важливо не тільки відтворити цей процес у горизонті того чи іншого рівня, а й відтворити переходи між рівнями саморуху універсуму.

8.2. Суспільство як продукт існування соціального світу на макрорівні

Метою даного підрозділу є наповнення обраної нами методологічної таблиці семантичним матеріалом, що притаманний існуванню соціального світу на макрорівні. Тепер ми можемо це робити впевнено, оскільки

пересвідчилися в її методологічній спроможності впорядкувати фактологічний матеріал та ефективно подати портрет соціального світу на наступному етапі саморозгортання. Робочою гіпотезою тут є припущення про те, що суспільство – це специфічний продукт, що матеріалізує процес обміну діяльністю або її продуктами між суб'єктами макрорівня.

Почнемо з того, що на макрорівні соціальний світ виходить назовні, тобто став перед нами в безпосередньому бутті. Якщо на мікрорівні соціальний світ перебував у формі архетипів, то на макрорівні він набуває, за нашою робочою гіпотезою, форму знання, тобто як – обізнаність у чомусь, наявність відомостей про щось, когось; сукупність відомостей з якої-небудь галузі, набутих у процесі навчання, дослідження та ін.; пізнання дійсності в окремих її проявах і загалом [185, с. 771].

На макрорівні *формою існування інформації* є знання. Останнє позначає один з аспектів пізнавального процесу. Це інформація про навколишній світ та людину. У теорії пізнання знання розглядається, перш за все, як деякий інформаційний результат пізнавального процесу, його підсумок, що відкладається в людській культурі та створює орієнтовну основу поведінки людей. Знання представлено символами, образами, судженнями, поняттями, теоріями. У найширшому значенні знання – зафіксована інформація, яка з різною мірою вірогідності й об'єктивності відображає у свідомості людини об'єктивні властивості й закономірності об'єктів, предметів та явищ навколишнього світу, що вивчаються [141, с. 191].

Проте, як ми зазначали, інформація виступає як особливий засіб взаємодії, за допомогою якого здійснюється передача змін від об'єкта до суб'єкта в процесі відображення, засіб, що реалізується через потік сигналів, що йде від об'єкта до суб'єкта й особливим засобом у ньому перетворених.

Знання ж постає як вищий рівень інформації, що функціонує в суспільстві. При цьому, знанням виступає та частина інформації, що перетворена або/та перероблена суб'єктом особливим способом. У процесі переробки інформація повинна набути знакову форму, або виразитися в ній за допомогою інших знань, що зберігаються в пам'яті. Вона повинна отримати смисл та значення. Таким чином, знання – це завжди інформація, але не всяка інформація є знання. У перетворенні інформації в знання беруть участь цілий ряд закономірностей, що регулюють діяльність мозку людини, і різних психічних процесів, а також різноманітних правил, що включають знання до системи суспільних зв'язків, у культурний контекст певної епохи. Завдяки цьому знання стає надбанням суспільства, а не окремих індивідів [52, с. 88].

Знання – відображення об'єктивних характеристик дійсності у свідомості людини. Знання – ідеальне, тому для свого буття воно потребує об'єктивації, яка здійснюється в продуктах праці, технології, соціальних

інститутах. При цьому знання об'єктивуються знаково-символічними засобами природних та штучних мов. З виникненням та розвитком писемності та книгодрукування цей вид об'єктивації став найбільш розповсюдженим та адекватним засобом фіксації й історичної трансляції знань.

З розвитком комп'ютерної техніки й електронних систем комунікації все більше значення набувають такі засоби фіксації знань, як банки інформації, експертні системи тощо. Особлива форма буття знань – особистісне знання: освоюючи наявне знання, людина перетворює його характеристики у свої суб'єктивні здібності, професійну компетентність, творчу силу мислення. Найвища форма організації знання – теорія або система теорій, що об'єднуються в наукові дисципліни. Процеси розвитку знань характеризуються рухом від незнань до знань, переходом від донаукового до наукового знання, зміною наукових теорій [273, с. 199].

Однак ми не маємо можливості тут дискутувати з приводу того, в якій саме формі виступає соціальність на макрорівні: у формі знань, у тому числі наукових, чи у формі інформації, однак ми впевнені в тому, що саме наукові знання, що виступають ресурсом розвитку сучасної спільноти, є саме та її форма, що презентує соціальний світ на макрорівні.

Тут важливо зробити два зауваження: по-перше, з генетичного боку, соціальний світ проявляється на цьому рівні завдяки думці людини, а наукова думка лише її різновид; а по-друге, прив'язка існування соціального світу на макрорівні у вигляді наукової інформації є, на нашу думку, достатньо перспективним кроком, оскільки ми тоді можемо оперувати такими поняттями, як “інформаційні відносини”, “інформаційна діяльність”, “інформаційна інфраструктура”, “інформаційний розвиток”, “інформаційна безпека” та ін.

Сутність соціального світу проявляється на макрорівні як цілераціональна й ірраціональна діяльність людини. Тому не випадково, що діяльнісний принцип знайшов таке широке застосування в практичному соціальному житті й теорії пізнання. Місце та роль поняття діяльності у вивченні сутності соціального життя визначається передусім тим, що воно належить до розряду універсальних, найграничніших абстракцій. Такі абстракції втілюють у себе деякий “наскрізний сенс”: вони дають змістовний вираз одночасно й самим елементарним актам буття, і його найглибшим основам, проникнення в які робить осягнутою розумом істину цілісності змісту соціального світу.

Вони, такі абстракції, поєднують у собі емпіричну вірогідність із теоретичною глибиною та методологічною конструктивністю. Цим самим пояснюється їх виключна роль у розвитку пізнання: будучи дуже малочисельними, вони нібито консолідують мислений простір відповідної епохи, задають цьому простору вектор руху й великою мірою визначають тип та характер предметів мислення, що породжуються епохою.

Відзеркалюючи зміст явища соціального світу на макрорівні, поняття “діяльність” породжує таку унікальну властивість, як поліфункціональність, завдяки якій воно стає універсальним. Саме завдяки цій властивості діяльність є граничним засобом пояснення сутності, морфології та функціональності будь-яких соціальних систем. У нашому випадку діяльність відіграє, як мінімум, сім функцій.

Діяльність як пояснювальний принцип – поняття з філософсько-методологічним змістом, що виражає універсальну основу соціального світу.

Діяльність як предмет об’єктивного наукового аналізу, тобто як таке, що членується, відтворюється в теоретичній картині певної наукової парадигми, а саме – суспільства та його складових компонентів.

Діяльність як субстанційна основа родового життя людини, яка обумовлює морфологію функціональних соціальних систем, а точніше, – полісистеми, якою є, безумовно, суспільство.

Діяльність як предмет управління – те, що належить організації в системі функціонування або розвитку суспільства на основі сукупності фіксованих принципів.

Діяльність як предмет проектування, тобто виявлення засобів та умов оптимальної реалізації певних (як правило нових) видів діяльності в суспільстві.

Діяльність соціальна як цінність, тобто аналіз місця, яке вона займає в різних системах культури.

Діяльність соціальна як предмет теоретичного узагальнення та наслідування у формі пошуку та відтворення передового закордонного досвіду розбудови суспільства на нових етапах розвитку цивілізації.

Такий широкий екскурс у діяльнісну природу соціального світу необхідно було здійснити з причини того, що творення та відтворення будь-яких його елементів є комбінація його змісту. Це стосується, перш за все, таких складних процесів, як формування громадянського суспільства, державотворення, становлення системи саморегуляції соціального світу та ін.

Зміст соціального світу на макрорівні полягає в обміні діяльністю або її продуктами на основі предметно-перетворюючої діяльності людини, що спрямована на задоволення її потреб. Витоки цієї тези можна знайти ще в німецькій класичній філософії, де склалося уявлення про діяльність як особливим чином розчленовану реальність [310, с. 292].

Поряд із тим діяльність є “специфічна людська форма активного відношення до навколишнього світу, зміст якого є доцільна зміна й перетворення цього світу на основі засвоєння й розвитку наявних форм культури” [79, с. 180]. Для нас це визначення має подвійну цінність. По-перше, воно підкреслює момент існування явища на макрорівні й прямий його зв’язок зі свідомістю людини, а по-друге, – піднімає цю специфічну

реальність над наявними формами культури, тобто над змістом соціуму.

Основною формою діяльності є праця, що характеризується як особливими формами своєї соціальної організації, так і безпосередньою спрямованістю на отримання суспільно значимого результату. Загальна структура діяльності включає в себе мету, засіб, предмет, активність, результат. Доцільний характер діяльності призводить до того, що одна з головніших її умов і підстав є свідомість, яка відіграє в діяльності двояку роль: з одного боку, вона виступає як внутрішній компонент, засіб контролю за ходом діяльності; з другого боку, сфера свідомості виступає як зовнішня по відношенню до діяльності, як джерело формування уявлень про її цілі, смисли й оцінки.

З особистісної точки зору діяльність представляє собою єдність інтеріоризації (засвоєння людиною сукупності умов його життя й діяльності й формування на цій основі особистісних характеристик і здібностей) і екстеріоризації (втілення здібностей і замислів людини в продуктах її діяльності).

Прикладом прояву діяльності є формування громадянського суспільства, яке побудовано на обміні діяльністю між структурними елементами громадянського суспільства, особистістю й державою. При цьому діяльність людини розпадається на підвиди. Про це писав Г. Гегель: “У громадянському суспільстві праця розпадається відповідно своїй природі на різні галузі...Член громадянського суспільства є за своїм особливим умінням членом корпорації, загальна мета якої цілком конкретна і не виходить за межі того, що укладено в зафіксованому промислі, у власній справі й інтересі” [63, с. 275].

Форма буття соціального світу на макрорівні цілком *реальна*, тобто являється нам безпосередньо й розгортається як низка конкретно-історичних подій. Підтвердження цій тезі ми знаходимо в Гегеля, який писав: “Реальність, яку набуває ідея як природна життєвість, є тому реальність, що являється. Явищем називається не що інше, як існування реальності, що не володіє буттям безпосереднього в собі, а покладена у своєму існуванні негативним чином. Однак процес заперечення безпосередньо зовні існуючих членів як діяльність ідеалізації включає в себе не тільки негативне відношення; у цьому запереченні він є також тим, що утверджується як для-себе-буття” [62, с. 131].

І завдання соціальної філософії полягає в тому, щоб знайти соціальний світ “у зовнішньому існуванні” на макрорівні й не просто знайти, а показати його “діяльність” у цьому світі, тобто простежити перетворення наявного буття, яке існує в специфічній формі й видозмінюється під впливом процесу спонтанного саморозгортання основопокладаючої субстанції Всесвіту.

Суб'єктом соціального процесу на цьому рівні є народ, а на вищому етапі соціального розвитку – створенні держави, як органу самоорганізації

й саморегуляції, – *нація*, що спочатку розгортає певну систему матеріального й духовного виробництва, а для захисту свого існування утворює свою національну державу. На жаль, не існує загально визначеної й однозначної дефініції терміна “нація” [179, с. 396]. “Причина цього – багатогранність функцій, пов’язаних із цим феноменом, які нормують і легітимізують майже всі прояви суспільного буття людини” [118, с. 12] – цілком слушно зазначають українські науковці.

Нація, наприклад, у тлумаченні І. Франка, – це “...суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя” [281, с. 404]. Перед інтелігенцією він ставив завдання “...вितворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю”, тобто націю новітнього типу, здатну протистояти асиміляційним процесам та водночас готову до опанування “...в якнайбільшій мірі й у якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних набутоків” [281, с. 404]. Це завдання вона може виконати, вносячи національну ідеологію в маси народу, формуючи почуття національної єдності, національну самосвідомість задля того, щоб “... навчитися відчувати себе українцями” [281, с. 405].

Автори сучасної монографії “Українська політична нація: генеза, стан, перспективи” визначають націю як “наслідок консолідації різних субетнічних груп, які мешкають на певній території, навколо певного етносу, як правило, найчисленнішого, наслідок усвідомлення їхньої окремішності, політичного, економічного, а іноді й військового конституювання в контексті соціальних взаємозв’язків з іншими народами, конституювання своєї особливості у всезагальному, загальнолюдському. Із цієї точки зору, нація – це соціоцивілізаційне утворення, поряд із родом, плем’ям, народністю, яка має економічний, політичний, історичний, соціальний та інші аспекти функціонування, котрі у своєрідності свого взаємозв’язку утворюють неповторний спосіб її буття” [118, с. 23].

“Нація – форма спільності людей, що виникає історично внаслідок розвитку ринкових відносин у суспільстві” – зазначають В. Андрущенко, Л. Губерський та М. Михальченко [3, с. 44].

У той час для реалізації мети дослідження доцільніше використати, на нашу думку, визначення нації, що наведено О. Антонюком, який зазначає: “нація – певна стадія соціоцивілізаційної зрілості етносу, на якій він виступає на арену політичного життя із чітко визначеними власними цілями й намірами з метою реалізації їх у політичній практиці” [138, с. 201]. Додамо, що ми погоджуємось з М. Степико, який зазначає, що долучення до нації від особистості потребує “певного особистого зусилля й усвідомленого вибору”, “до національної культури люди прилучаються здебільшого індивідуально, а інколи всупереч своєму етнічному походженню” [118, с. 18]. Й далі “спільнота людей... перетворюється на націю лише за певних умов, найважливішою з яких є наявність волі вибору й самовизначення; наявність демократії як форми власного

самоврядування” [118, с. 23].

Обслуговує розвиток соціального світу на макрорівні *самосвідомість* людей, що набуває розвиненішого стану на етапі існування сформованої, тобто зрілої політичної нації. “Національна самосвідомість, виникнувши, стає важливою умовою існування й розвитку нації; виступає не лише як об’єктивний зв’язок, але і як зв’язок, заснований на самосвідомості, що містить у собі свідомість етнічної спільноти, прихильність до національної мови, території, культури, визначеного ставлення до інших націй, почуття національної гідності” [118, с. 24]. Ось чому в сучасній літературі ствердилась думка про те, що державотворчими процесами нація здатна займатись тільки при досягненні певного рівня самосвідомості, що визначається як “виокремлення людиною себе з об’єктивного світу, усвідомлення й оцінка свого відношення до світу, себе як особистості, своїх вчинків, дій, думок і почуттів, бажань та інтересів” [272, с. 500-501].

Самосвідомість розглядається як повне самоусвідомлення, оцінка людиною самої себе як суб’єкта практичної й пізнавальної діяльності, як особистості (тобто свого морального стану й інтересів, цінностей, ідеалів і мотивів поведінки). Самосвідомість властива не тільки індивіду, але й суспільству, класу, соціальній групі, нації, коли вони піднімаються до розуміння свого становища в системі суспільних відносин, своїх спільних інтересів та ідеалів. У самосвідомості людина виділяє себе з усього оточуючого світу, визнає своє місце в коловороті природних і суспільних подій. Самосвідомість тісно пов’язана з рефлексією, де вона виходить на рівень теоретичного мислення. Оскільки мірою й вихідним пунктом відношення людини до себе виступають перш за все інші люди, самосвідомість, по суті, носить суспільний характер [225].

При цьому важливо зазначити, що самосвідомість тісно пов’язана з національною ідеєю, яка обов’язково передуює становленню самосвідомості будь-якої нації.

Ідеологія, наприклад, державотворення викликає до життя *інтелектуальну енергію*, що живить націю й забезпечує її саморух на макрорівні, у той час як на мікрорівні етнос рухається, за нашою гіпотезою, за рахунок психічної енергії. Це вищий від психічної вид енергії людини, що використовує вже не біологічну, а енергетику розуму. Зауважимо, що розум людини має специфіку: по-перше, він сам здатний породжувати смисли, а по-друге – він здатний розпаковувати смисли з континууму Семантичного Всесвіту. Останнє означає, що інтелектуальна енергія має невичерпне джерело – Семантичний Всесвіт. Одночасно інтелектуальна енергія не синонім духовної енергії, оскільки вона має свого носія – людські спільноти, а духовна живиться з боку семантичного вакууму. Згадаймо, що на мікрорівні мова йшла про інтелект людини, індивіда. Ясно, що на макрорівні мова повинна йти про колективний інтелект або інтелект народу чи нації.

Людині, завдяки її володінню якісною вузлуватістю, різними видами енергії, стає доступним багаторазове й миттєве входження як у сферу фізичного, так і в сферу семантичного вакууму. Виходячи зі своїх фундаментальних потреб, вона, шляхом енергетичних флуктуацій (впливу), почергово надає фотонному або семантичному вакууму (не виключено, що й обом водночас) достатню для породження фотонів або часток семантичного вакууму кількість енергії, яка поки не має назви. Так стає доступним спостереженню вакуумний стан універсуму, який до того спостерігати було неможливо. І вже тільки потім, шляхом подальшої суб'єктивації (перетворення), у біологічному організмі універсум одержує вихід у зовнішнє середовище. Це відбувається завдяки спеціальному процесу об'єктивації внутрішнього змісту людської особистості.

Сукупна могутність витвореної людиною культури, насамперед матеріально-технічної, зауважує В. Вернадський, надає енергетиці людської культури “геологічної сили”. Спроба “повернути людину до природи” шляхом “втечі від техніки”, урбанізованого суспільства безперспективна. Адже людина не може спілкуватися із природою безпосередньо, вона контактує з нею завдяки створеній нею “другій природі”, світу культури, культурних артефактів. Навіть опинившись в екстремальних обставинах віч-на-віч з “дикою природою” (згадаємо Робінзона Крузо), людина відтворює звичне для неї культурне середовище, тобто опосередковує її засобами свою присутність у ній. Поняття “антропний принцип” – “Всесвіт такий, яким ми його сприймаємо, тому що існує людина” – набуло в сучасній науці методологічного значення.

Інша річ, що необмежений і невважений антропоцентризм, революційний культ “самовпевненого Розуму” (Ф. Хайєк) дійсно загрожує не лише природі, але й самій людині. Тому ставлення людини до навколишньої дійсності (природної й суспільної) має будуватися з позицій справжнього – тобто морально-відповідального гуманізму.

Орган породження й підтримки функціонування та розвитку соціального світу на цьому рівні – *колективний розум*, або соціальний інтелект, що ґрунтується на розумі окремих людей. У науковій літературі також чітко простежується прагнення дослідників обґрунтувати засобами теоретичного аналізу необхідність існування морфологічного органу, що здійснював би оперативне управління внутрішнім життям соціального організму. Його автори називають по-різному, наприклад, “соціальний розум”, “керівний розум”, “колективні центри свідомості”, “загальносоціальний розум”, “загальний збірний мозок”, “єдиний соціальний розум”, “глобальний мозок людства”, “асоційований розум”, “суспільний інтелект”, “рефлексія соціуму” та ін. Зрозуміло, що наведені поняття не синоніми, і розвести їх – справа спеціального дослідження, а поки що дослідники оперують ними як чимось само собою зрозумілим та інтуїтивно усвідомленим.

Частота вживання, наприклад, поняття “колективний розум”, наростає по експоненті, але тільки останнім часом з’явилися спроби дати його визначення. Так, наприклад, санкт-петербурзькі дослідники пишуть: “Із нашої точки зору, під колективним розумом слід розуміти спроможність соціальної системи до адекватного відбивання ситуації, що склалася як у логіко-науковій, так і в морально-оціночній формі” [224, с. 152]. Змістовно колективний розум соціального організму проявляється у “вигляді деякого поля ідей, що носять векторний, вибіркового характер” [224, с. 152].

Ми ж схилиємось до того, що таким органом є соціальний інтелект. І для нас принципово важливим є те, що розум не є атрибутом індивідуального біологічного мозку людини, а є віддзеркаленням функціонування соціального світу в голові людини, одинична реалізація загальносоціального розуму [30].

Модифікація семантичної складової соціального світу на макрорівні отримала назву “дух епохи”. Отже, на макрорівні, на відміну від мікрорівня панує вже не “дух народу”, а “дух епохи”. Ясно, що між цими двома поняттями є різниця, оскільки “дух епохи” – це дещо більш стале й загальне ніж “дух народу”, що може значно випереджати епоху або ж бути, навпаки, консервативним і гальмувати саморозгортання соціального світу. “Дух епохи” – пише В. Андрущенко, – поняття складне й далеко не однозначне. У різних філософських системах воно характеризується по-різному. Разом із тим, від знаменитих “тіней печери” – великого Платона, через “абсолютну ідею” не менш великого Гегеля й “дух капіталізму” їм співрозмірного Вебера, “ноосферу” нашого знаменитого земляка В. Вернадського й “пункт Омега” не менш знаменитого Т. де Шардена – проглядається дещо спільне, що й можна розглядати як конструктивне начало культуротворення особистості” [4]. Зупинимось на цій думці більш детально.

Основний зміст “духу епохи” формується, насамперед, як філософське узагальнення, пояснення й оцінка сенсу, причинних зв’язків і тенденцій розвитку буття людини у світі, яке розгортається в наявних формах культури. Це – перша складова. Другою складовою є порівняння означеного сенсу з досвідом історії, тобто із сенсом буття людини у світі загалом – як узагальнене бачення “таїнства соціального” (С. Франк) як такого. Третю складову становить прогноз перспективи людського розвитку, його джерел і спонукальних чинників.

“Дух епохи”, таким чином, є нічим іншим, як філософським узагальненням найвеличніших наукових і культурних надбань, виходячи з яких, людство вибудовує свою соціальність, проектує майбутнє, готує до життя в ньому підростаюче покоління” [4].

З падінням “берлінської стіни” й розвалом “останньої імперії”, особливо після “кольорових” потрясінь низки соціальних систем, у тому числі й “помаранчевої революції” в Україні, цей дух поступово

утверджується як семантична основа нової форми життєдіяльності людини, що набере оберти в XXI ст. і пов'язується нами з інформаційною цивілізацією, високою гуманністю й духовністю.

Семантичною базою для подальшого саморозгортання *соціального світу* на макрорівні виступає наукова інформація, що зберігається в інформаційних банках і поставляється до користувачів інформаційними мережами. На цьому рівні, якщо зробити порівняння з мікрорівнем, інформаційні системи, банки наукових знань, бібліотеки подібні до ментальності, що зберігає природну пам'ять етносу, а інформатизація суспільства нагадує функціонування менталітету.

Тут можна погодитись з думкою О. Сосніна про те, що “інформація” дедалі більше усвідомлюється як стратегічний ресурс для розвитку природних, біологічних і соціальних систем [243]. Це поняття, “інформаційний ресурс”, як і поняття “інформація”, сприймається нами переважно на інтуїтивному рівні, вони ототожнюються навіть в офіційних документах, як сукупність відомостей, зафіксованих на матеріальних носіях, тобто як знання. Водночас інформаційні ресурси, наприклад, держави – це сукупність бібліотечних, й у загальному розумінні, фондів доробку інтелектуальної праці людства. При цьому важливо усвідомити, що інформаційний ресурс – це інформація, яка створена чи виявлена, в установленому порядку зареєстрована, оцінена, має визначені закони деградації й оновлення, набуває особливих властивостей, що становлять її сутність і роблять її інформаційним продуктом, з одного боку, і предметом споживання – з другого.

Одночасно О. Соснін вводить у науковий обіг “термін “*змістовний інформаційний ресурс*” (“*змістовні інформаційні ресурси*”) – (ЗІР) як ключове поняття замість загального поняття “інформаційний ресурс” (ІР), оскільки останнє є надто широким та має всеосяжний характер, що в багатьох випадках призводить до істотних суперечностей. Поняття ЗІР завжди виокремлювалося в будь-якій інформаційній моделі – від законодавчого до побутового рівня – і передавало розуміння інформації (відомостей, даних) із чітко визначених позицій і напрямів діяльності” [243, с. 23].

Змістовний інформаційний ресурс у його монографії розуміється як систематизоване зібрання (сукупність) синтезованої документованої або публічно оголошеної інформації за її функціональним призначенням про результати вітчизняних і зарубіжних досліджень і розробок та відносно самостійні сфери життя й діяльності людини, суспільства, держави та навколишнього середовища як ресурсу життєдіяльності (функціонування) розвитку біологічних, інженерно-технічних та соціальних систем.

У спрощеному вигляді формування ЗІР – це процеси збирання, накопичення, розвитку й підготовки до використання не будь-якої інформації, а лише тієї її частини, яка має чітке функціональне призначення

для сучасного економічного, науково-технологічного, соціокультурного розвитку й прогресу та забезпечення сталого функціонування структур і систем національної безпеки [243, с. 23].

Інформатизація соціального життя на основі сучасних комп'ютерних технологій – форма існування семантичної складової на макрорівні. Безперечним фактом підсилення становлення континентальних, міжконтинентальних і планетарної форм організації життя людей є створення сьомого континенту – “Інтернет”, Європейських та інших спеціалізованих інформаційних систем (GII, EII, NII, B-ISDN, ATM, SDN, TEL, BSFOOS), телевізійних (WRON), телексно–телеграфних і сотових телефонних мереж (DEST, SDMA), загальноєвропейської грошової одиниці – “євро”, а також специфічних потоків “e-money” і багато іншого [25, с. 12].

До можливих прямих негативних наслідків інформатизації відносять: загальний повний контроль над особистістю; “інформаційний тоталітаризм”; “інформаційну експансію” й “інформаційний імперіалізм”; “інформаційну цензуру”. Непрямими негативними наслідками інформатизації можна назвати: структурні зміни в суспільстві; підвищення вимог до інтелектуального й освітнього рівня членів суспільства; деперсоналізація знань; перерозподіл інтелектуальних функцій між людиною й “машиною”; домінування алгебраїчного, логічного мислення; прискорення соціальних процесів за рахунок підвищення ефективності зворотних зв'язків. Треба зазначити, що інформатизація як така не розв'язує соціальних проблем і не визначає соціальної спрямованості перетворень, вона лише створює умови для прискорення процесів обміну інформацією, зміцнює інформаційні зв'язки в суспільстві, у тому числі й зворотні.

Хоч дослідники й виділяють негативні наслідки інформатизації, треба зауважити, що основною її метою є забезпечення необхідного рівня поінформованості населення, що визначається повнотою, точністю, достовірністю й своєчасністю одержання інформації, необхідної людині для виконання нею суспільно значущих видів діяльності вимоги до рівня поінформованості людини впливають із цілей соціально-економічного розвитку країни. А також: *інформаційне забезпечення всіх видів суспільно значущої діяльності людини*, що включає пошук, збирання, зберігання, накопичення, обробку й представлення інформації у формі, зручній для застосування в ході практичної діяльності людини, а основу інформаційного забезпечення складають фонд (банк, база даних) інформаційних ресурсів у відповідній формі представлення й сукупність методів і засобів організації, підтримання й використання цього фонду, тобто фактично відома фахівцям з обробки інформації в автоматизованих системах виробництва система ведення інформаційних масивів; *інформаційне забезпечення активного відпочинку та дозвілля населення*, яке забезпечувало б людині можливості для дистанційного доступу за

допомогою сучасних інформаційних технологій до скарбниці світової культури і створення індустрії розваг та її використання; *формування і розвиток інформаційних потреб населення* передбачає створення таких соціальних і економічних умов, за яких у людини в процесі її діяльності виникає потреба та інтерес до нарощування рівня своєї поінформованості, в іншому випадку інформатизація втрачає сенс; *формування і підтримання умов* – політичних, соціально-економічних, наукових, правових, організаційних й організаційно-технічних, які забезпечили б здійснення інформатизації, процесів контролю за її ходом та управління інформатизацією.

Ноосоціогенез лежить в основі процесу формоутворення й відтворення соціального світу на макрорівні, оскільки еволюція суспільства ґрунтується на основі накопичення й використання наукових знань.

Саме на основі ноосоціогенезу відбувається становлення третьої основи єдності людства – інформаційної єдності (поряд з економічною й екологічною). Сучасні технології обробки, систематизації, збереження й передачі інформації настільки швидкоплинні, що обсяги інформації, якими може оперувати сучасна людина, стали практично безмежними. Крім того, сучасні інформаційні технології стають дедалі доступнішими для кожної окремої людини. За прогностичними оцінками дослідників, до середини XXI ст. в інформаційному плані для людини стануть доступними практично всі куточки світу. Можна буде за лічені хвилини передати й одержати необхідну інформацію в будь-якому можливому форматі її організації (текстовому, графічному, звуковому та ін.). Багато фахівців із вивчення проблем інформатизації суспільства цілком обґрунтовано стверджують, що ми є учасниками й свідками формування нової сфери єдності людства – інформаційної.

Економічна, екологічна й інформаційна єдність людської цивілізації альтернативні за своїми наслідками й за своєю природою. Глобальна інформатизація об'єктивно нестиме в собі добро й зло водночас.

Продуктом саморозгортання соціального світу на макрорівні виступає *суспільство*. В історії соціальної думки існує декілька підходів до осмислення суспільства, як “середнього світу”, “мезокосма” (від греч. *mesos* – середній, проміжний та *kosmos* – Всесвіт), розміщеного між мікркосмом, з одного боку, і макрокосмом – з другого.

При цьому трактовка суспільства, як явища соціального світу, у вузькому й широкому сенсі слова нічого не змінює. У *вузькому смислі* суспільство розглядається як система взаємозв'язку людей, яке включає в себе сукупність людини як суб'єкта дії й людську діяльність. За Г. Зіммелем, суспільство “існує там, де у взаємодію вступає безліч індивідів”. Найменше або найпростіше суспільство, на його думку, могло б складатися із двох людей [191, с. 37-38]. При цьому нагадаємо, що “будь-яка взаємодія людей здійснюється як обмін їхніх індивідуальних

діяльностей” [182, с. 118]. Тут, як писав К. Маркс: “Діяльність і користування її плодами, як за своїм змістом, так і за засобом існування, носять суспільний характер: суспільна діяльність і суспільне користування” [153, с. 118].

Духовна єдність суспільства виражається у внутрішньому зв'язку окремих індивідуальних свідомостей членів суспільства. Єдність суспільства виражається не в наявності особливого “суспільного” суб'єкта свідомості, а в приуроченості одне до одного, у взаємозв'язку індивідуальних свідомостей, які спільно утворюють реально дійсну єдність [277, с. 47].

У широкому смислі суспільство виступає як система людського існування, що включає в себе сукупність людини як суб'єкта дії, людську діяльність й умови існування суб'єкта та його діяльність, що включені в результаті процесу праці людей у сферу суспільного життя. Поза широким підходом до суспільства, як суспільного явища, важко роздивитися й зрозуміти його цілісність, обумовленість розвитку як усієї системи, так і її складові, бачити суспільство в загальній системі життя, що розвивається. З науковим визначенням суспільства в широкому його смислі ми зустрічаємось у книзі К. Маркса та Ф. Енгельса “Німецька ідеологія” (у даному випадку мова йде про сутність проблеми, бо засновники марксизму термінологічно не розрізняли суспільство в широкому та вузькому смислах). Вичленувавши й розкривши ознаки всякого людського існування, К. Маркс і Ф. Енгельс показали суспільство як певний вид життєдіяльності людей, “їх певний образ життя” в його цілісності й розвитку. Вони звернули увагу на тісний зв'язок діяльності людей у рамках суспільства з “відтворенням фізичного існування індивідів”, з матеріальними умовами їх виробництва, з “ростом населення”. Вони вважали необхідним при розгляді суспільства виходити з “природних основ і тих їх видозмін, яким вони, завдяки діяльності людей, піддаються у ході історії” [151, с. 19].

У літературі питання про визначення суспільства в широкому його смислі не отримало ще достатньо глибокого висвітлення. Однак, якщо уявити собі суспільство як складну, пульсуючу систему найрізноманітніших зв'язків та відношень людей, що безупинно розвивається, як реальну сукупність суспільних відносин, то в такому разі вся сукупність речей, що створені людиною, організаційних форм, уся безліч рухів, процесів, що властиві цим речам, виявляться ні чим іншим, як утіленням суспільних відносин, моментами цих відносин, його ланцюгами, фрагментами. До цього ми ще повернемося, коли будемо розглядати форму існування соціуму та суспільства.

Суспільство більш ніж єдність у смислі однаковості життя, воно є єдність та спільність у смислі об'єднаності, спільності життя, її впорядкованості як єдиного конкретного цілого. З другого боку, ця остання

єдність, що утворює саму істоту суспільства, є не лише єдність однорідного, але і єдність різнорідного в людях та їх житті [276, с. 44].

Існують й інші тлумачення суспільства: суб'єктне, котре розглядає суспільство як особливий самодіяльний колектив людей; діяльне, котре пропонує ідею про те, що суспільством варто вважати не стільки сам колектив, скільки процес колективного буття людей; організаційне, котре розглядає суспільство як інституціональну систему стійких зв'язків між взаємодіючими людьми й соціальними групами. “Під соціальним явищем, – каже він, – ми розуміємо відношення, що виникають із взаємодії людських груп та спілкувань”. “Всякий агрегат індивідів, що знаходяться в постійному зіткненні, складає суспільство”, – на думку Е. Дюркгейма. “У соціальному явищі ми бачимо ні що інше, – говорить Е. Де-Роберті, – як тривалу, безперервну, багатосторонню й необхідну взаємодію, що встановлюється у всякій постійній, а не випадковій агрегації живих істот” [242, с. 32].

У соціологічному смислі суспільство означає, перш за все, сукупність людей, що знаходяться в процесі спілкування, а далі – сукупність взаємодіючих вищих організмів [242, с. 28-29]. Наскільки принциповим є останній додаток, тобто наявність, за П. Сорокіним, “взаємодіючих вищих організмів”, ми з'ясуємо далі, коли будемо аналізувати морфологію вищеназваних явищ.

Однак на практиці суспільство дуже потужно проявило себе. І зробило воно це не тільки шляхом впливу на життя людини, а й шляхом трансформації власного субстрату. В історичному вимірі воно пройшло шлях від аграрного до індустріального й постіндустріального, а нині дуже швидко набуває рис інформаційного. Виникла навіть низка теорій інформаційного суспільства, що докладно розглянув Ф. Уебстер [266]. Молоді люди, що народились у XXI ст., мають принципово інші умови для життя, ніж їх ще молоді батьки.

Отже, для переважної більшості позитивних соціологів та суспільствознавців суспільство є ні що інше, як узагальнена назва для сукупності й взаємодії безлічі окремих людей. Інакше кажучи, поняття суспільства припускає не тільки наявність декількох одиниць, але потребує ще, щоб ці одиниці взаємодіяли між собою, взаємозв'язок між людьми, систему соціальних зв'язків, взаємовплив індивідуального та соціального.

Процес формоутворення суспільства виклав К. Маркс, який писав: “Що ж таке суспільство, хоч яка була його форма? Продукт взаємодії людей. Чи вільні люди у виборі тієї або іншої суспільної форми? Аж ніяк. Візьміть певний ступінь розвитку продуктивних сил людей, і ви матимете певну форму обміну (commerce) і споживання. Візьміть певний ступінь розвитку виробництва обміну й споживання, і ви матимете певний суспільний лад, певну організацію сім'ї, станів або класів, – словом, певне громадянське суспільство. Візьміть певне громадянське суспільство, і ви

матимете певний політичний лад, який є тільки офіційним виразом громадянського суспільства” [152, с. 387-388]. Будь-який тут коментар буде, як мовиться, зайвим.

Далі перейдемо до *онтологічної характеристики продукту* макрорівня – суспільства, що за нашою робочою гіпотезою складається з егрегорів. Якщо поглиблювати наше уявлення про суспільство як матеріал семантичного походження, що напрацьований людьми на макрорівні, то поневолі треба визнати правомірність існування так званого *егрегору*, що визнається як складне енерго-інформаційне утворення, яке виникає й підтримується думками, образами, діями групи людей-однодумців.

Найпростіший приклад егрегора – суспільна думка. Його сила визначається не тільки тим, наскільки людина або маси людей переконані в тому, що інформація, закладена в егрегор істинна, але й тим, скільки саме людей вважає так. Відповідно, чим сильніше егрегор у якогось явища, тим сильніше його вплив [305].

Отже, в егрегорі ми маємо момент синтезування фізичного й духовного або феноменального й ноуменального світів у специфічний матеріал, з якого виникає соціальний світ. Останній, як це впливає з наявної філософської літератури, являє собою ефірну галузь буття основопокладаючої субстанції.

У семантичному ключі даний продукт, як свідчить Г. Гегель, є “без кінця зникаюче й представляюче себе явище, легке ефірне тіло, що зникає, як тільки утвориться; не суб’єктивна інтелігенція, не акциденція її, а сама розумність, як реальне, але, таким чином, що сама ця реальність є ідеальною й нескінченною й безпосередньо у своєму бутті також своєю протилежністю, а саме небуттям; таким чином, ефірне тіло, що представляє крайні терміни, є реальним у плані поняття; але щоб збереглася сутність тіла, його ідеальність повинна безпосередньо звестись нанівець і наочно проява у ньому цієї безпосередньої пов’язаності одного з одним появи і вмирання. Такий середній термін повністю інтелігентний, він суб’єктивний, існує в індивідах інтелігенції, але у своїй тілесності взагалі об’єктивний, і те суб’єктивне буття (заради) безпосередності природи цієї суті дане безпосередньо як об’єктивність. Цей ідеалізований середній термін є мова, знаряддя розуму, дитя інтелігентної істоти” [63, с. 291].

Цілеспрямовано вивченням егрегора займається лише езотерична філософія, яка під ним розуміє свідомість суспільства на відміну від одиничних свідомостей людей. Егрегор є сполучення ноуменального з феноменальним, є розкриття системи ідей у певних умовах феноменального світу, тобто світу зовнішніх проявів. Так, наприклад, В. Шмаков пише, що “сукупність свідомостей членів групи є щось по суті актуальне, в езотеричній традиції воно йменується егрегором. Отже, егрегор є органічна сукупність актуальних свідомостей усіх членів групи” [300, с. 261]. При цьому він свідомість родини вважає найпростішим

егрегором [300, с. 274]. Поряд з ним він виділяє економічний, політичний та інші його види [64; 125; 257; 277, с. 283-285; 300, с. 207].

Даний продукт являє собою специфічне силове поле, яке в літературі інколи описують як функціонуючий елемент культури або специфічне утворення ефірного типу. Таке “ціле” К. Маркс теж характеризує “як особливий ефір, що визначає питому вагу всього, що в ньому виявляється” [140, с. 733]. Це “ціле” є “початок” і на думку В. Леніна [128, с. 318].

Наведені вище аргументи все більше переконують нас у тому, що ми вірно визначили природу другої природи як корпускулярно-хвильового поля, яке продукує розумна жива речовина.

Егрегор у такому випадку є джерелом існування й накопичення Абсолютних знань, що притаманні Космосу, і до яких ми маємо також безпосереднє відношення. Егрегор існує у вигляді Семантичного Всесвіту.

При цьому загально визнаним є той факт, що суспільство єдина система, в процесі функціонування і розвитку якої від причини до наслідку не тільки передаються речовина, енергія й інформація, але передаються також, вживаючи вираз К. Маркса, “кристали суспільної субстанції”, “згустки, позбавленої відмінностей, людської праці”, втіленої в продуктах праці, і завдяки цьому відтворюються певні неречовинні, але тим не менше матеріальні суспільні відносини [151, с. 25]. У сучасній літературі, що присвячена суспільству, дослідники виділяють декілька різновидів егрегору: економічний, політичний, релігійний тощо.

Важливо зупинитись на визначенні суспільства та його *елементів і структури*, оскільки тут немає однозначності. Розглядаючи суспільство, ми постійно зіштовхуємося з його визначенням як системи. Так, суспільство – це відносно стійка *система* (курсив – Ю. Б.) соціальних зв’язків і відносин між людьми на основі спільної діяльності, що склалася в процесі історичного розвитку, спрямована на відтворення матеріальних умов існування й задоволення потреб [245, с. 463]. За Є. Маркарян, суспільство це *система* (курсив – Ю. Б.) економічних, політичних, правових відносин.

У західній соціології деякі вчені, використовуючи метод структурно-функціонального аналізу, розглядають суспільство як систему індивідуальних дій, що інтегровані загально визнаними зразками поведінки, характер яких детермінується певними філософськими та соціологічними “ідеологіями”.

Структуру соціальних систем можна аналізувати, наприклад, за Т. Парсонсом, застосовуючи чотири типи незалежних змінних: цінності, норми, колективи та ролі. Г. Плеханов виділяє такі елементи соціальної структури: стан продуктивних сил, психіка суспільної людини, різні ідеології [202, с. 179-180]. На думку М. Удальцової, “елементами соціальної системи є люди й відносини, що виникають між ними, а системотвірними факторами виступають мета, управління й взаємодія”

[262, с. 10]. В. Храмова писала, що “соціальний організм представляє собою структурну єдність суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних, культурних, сімейно-шлюбних), об’єднуючих його елементів (реальних діючих людей) в органічне ціле” [289, с. 196].

Є й інші думки щодо елементів суспільства, наприклад, виробничі сили, працівники, діяльність, відносини, цінності тощо. Ми ж стоїмо на тому, що категорії відносини, взаємозв’язок, діяльність, поведінка – віддзеркалюють одне й те ж явище, але з різних сторін когнітивного аналізу.

Форма буття суспільства, як продукту другої стадії саморозгортання соціального світу – *сферна*. Ідея сферного устрою суспільства знайшла, як відомо, свій розвиток ще в працях класиків марксизму, Маркс запропонував ідею чотирьохсферної структури суспільства в зародковій формі, а саме: матеріальна сфера, сфера “виробництва суспільних відносин”, сфера “духовного виробництва” і сфера “виробництва самої людини”.

В. Ленін, аналізуючи структуру суспільно-економічної формації, погоджувався з тим, що вона поряд з економічними, політико-юридичними, ідеологічними відносинами має також соціальні відносини [128, с. 138-139].

Пізніше ця ідея отримала подальший розвиток у працях В. Баруліна, О. Яценка, В. Межуєва, О. Айзиковича, В. Толстих, М. Борщевського, В. Андрущенко, М. Михальченка та ін. Свою крайню форму вона набула в Л. Семашка, який увів до наукового обігу сферну структуру суспільства, що складається з: матеріальної, організаційної, духовної й гуманітарної сфер [226, с. 41].

Організаційна конструкція сфер суспільства має, на наш погляд, вигляд концентрованих кіл, що обіймають одне одного. Але для того, щоб визначити елементи та структуру суспільства, треба використати спеціальний прийом, а саме – “це передусім членування. Для цього руху потрібен би був тільки деякий іманентний принцип, тобто треба було починати із загального й поняття” [58, с. 265].

Ми ж поділяємо ідею В. Беха про наявність у структурі суспільства країни чотирьох головних сфер, а саме: економічної, соціальної у вузькому сенсі, політичної й ідеологічної [25]. При чому нам імпонує ідея організаційного існування соціального світу на макрорівні. Ми вважаємо, що перестановок у порядку сфер принципово не може бути, оскільки існує потужний генетичний зв’язок між сферами суспільства. Залежність між ними проаналізована К. Марксом та Ф. Енгельсом. Економічна та соціальна сфери утворюють так званий базис, а політична та ідеологічна – надбудову суспільства.

Таким чином, ми послідовно наповнили елементи обраної схеми аналізу соціального світу на макрорівні й пересвідчились у цілій низці

фактів, що підтверджують нашу основну гіпотезу про те, що на макрорівні соціальний світ має “свою особисту фізіономію” і аж ніяк не повторює мікрорівень. Про те, що має місце принципова розбіжність характеристик соціуму й суспільства свідчить таке:

По-перше, ми розвели між собою процеси мікрорівня й макрорівня за всіма філософськими характеристиками, насамперед такими як сутність, зміст і форма саморозгортання соціальної фази саморуху універсуму, а також зіставили між собою соціум як продукт мікрорівня і суспільство як продукт макрорівня, і вони не повторили один одного.

По-друге, ми пересвідчилися в тому, що наявність численних і різноманітних видів суспільства є нічим іншим як віддзеркаленням підйому соціальної матерії від матеріального горизонту (аграрне суспільство – індустріального суспільства) до духовного горизонту (інформаційне суспільство), а рух у горизонтальній площині свідчить про те, що на зміст суспільства потужно впливають умови його існування й залежно від них суспільства модифікуються не піднімаючись в осьовому вимірі.

По-третє, наш аналіз доводить, що на макрорівні соціальний світ набуває організмової форми, оскільки він є продуктом саморуху розумної живої речовини, і тому ми маємо справу з функціональними системами, що слід розглядати як живі системи польового або енерго-інформаційного походження.

По-четверте, означили низку загального й відмінностей між елементами цих двох рівнів у характеристиці суб'єктів та елементів процесу породження соціального продукту або складових соціального процесу.

8.3. Ноосфера як продукт існування соціального світу на мегарівні

Метою даного підрозділу є наповнення обраної нами методологічної схеми семантичним матеріалом, що притаманний існуванню соціального світу на мегарівні. Зауважимо, що його існування в цьому горизонті дослідниками майже не помічається й тому не аналізується. Проте в літературі ми спостерігаємо цілу низку ідей про існування соціального на цьому рівні, що може дати позитивні результати в нашому дослідженні.

Робочою гіпотезою тут є ідея про те, що саморозгортання соціального світу, у разі якщо воно перейшло з мікро- на макрорівень, обов'язково має продовжитись на мегарівні. І тому, виходячи з наявної літератури, ми зробимо спробу відшукати й подати відповідні процеси й продукти з тим, щоб довести процес дослідження даної проблеми до логічного кінця.

Хоча у філософсько-соціологічній літературі, наприклад, широко розповсюджена точка зору, що заперечує наявність ще будь-яких стадій у саморозгортанні універсуму. Основна аргументація тут полягає в тому, що “людина, суспільство є вищим (найвищим) східцем розвитку матерії” (В. Орлов), “здатної до нескінченного розвитку, не виходячи за свої межі” (А. Ласточкін). У той же час А. Урсул, наприклад, пише, що “на певному етапі розвитку повинна з’явитися нова форма на основі соціальної, яку можна умовно назвати “над суспільною” або “пост соціальною” [264, с. 205].

На попередніх етапах дослідження ми виявили, що *формою прояву соціального світу* на мікрорівні виступили архетипи, а на макрорівні – знання. Якщо погодитись із цим, то на мегарівні є сенс пов’язувати збереження соціального світу у вигляді *смислів або ідей* Платона.

Це твердження ґрунтується на тому, що людина здатна, з одного боку, продукувати сенси, а з другого – освоювати сенси, що накопичені за минулий період розвитку людської спільноти, або інтуїтивним шляхом зчитувати їх із континууму Семантичного Всесвіту. Це означає, що нам можна погодитись з тим, що соціальний світ має продовження на мегарівні саме у вигляді специфічного смислового поля, що, на думку Платона, існує автономно.

Контрастні штрихи на полотні, що зображує третій рівень саморуку універсуму в ХХ віці, наніс К. Поппер. Основним у його побудовах є чітке розмежування трьох Світів: Світ I – світ фізичних об’єктів; Світ II – світ суб’єктивного досвіду; Світ III – результат діяльності розуму. Цей останній Світ, говорить К. Поппер, може існувати й не будучи матеріально втіленим. У свою чергу, й Хабермас вважає, що “люди живуть й обертаються в трьох різних світах, хоча ці різні світи в повсякденному житті постійно перетинаються. По-перше, це об’єктивний світ, у якому панують ділові відносини, по-друге, соціальний світ з його нормами й оцінками й, нарешті, суб’єктивний світ, тобто наші почуття, надії тощо” [173, с. 327].

У К. Поппера мешканцями третього (лінгвістичного) світу також виступають продукти логіки. Із цього приводу він пише: “Мешканцями мого третього світу є перш за все теоретичні системи, іншими важливими його мешканцями є проблеми й проблемні ситуації. Однак його найбільш важливими мешканцями ... є критичні судження й те, що може бути названо ... станом дискусій або станом критичних суперечок; звичайно, сюди відноситься й зміст журналів, книг і бібліотек” [271, с. 190].

Для реалізації головної мети дослідження дуже важливим є визнання відносно самостійного існування смислів, як носіїв семантичної реальності, тому є потреба розглянути даний момент з точки зору того, як він віддзеркалений у філософській спадщині, щоб довести обґрунтованість існування соціального світу на мегарівні. Поняття смислу в гуманітарних науках ґрунтовно розглянуто в роботі Д. Леонтєва “Психология смысла:

природа, строение и динамика смысловой реальности” [131].

Нагадаємо, що історично вихідним проблемним контекстом, в якому поняття смислу виникло як наукове, було вивчення розуміння текстів, а першою теоретичною парадигмою – герменевтика, що виникла як вчення про тлумачення таємного сенсу Святого писання, та стала поступово вченням про розуміння прихованих смислів у ширшому контексті, на початку ХХ ст. злилася з філософською думкою в роботах таких її представників, як В. Дільтей, Х-Г. Гадамер та ін.

Подальший розвиток ця проблема знайшла, як відомо, наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. у науках про мову – лінгвістиці, семіотиці та логічній семантиці. Так, наприклад, Г. Фреге у своїй класичній роботі “Смисл та денотат” пише про те, що денотат або значення тексту (знака), у нашому випадку – ідея, символ або образ – це та об’єктивна реалія, яку визначає, або судження, про яке свідчить текст (знак, символ, образ, ідея – Ю. Б.); смисл – це спосіб задання денотата, характер зв’язку між денотатом та знаком або, користуючись сучасною мовою, “інформація, яку знак несе про свій денотат” [131, с. 10.].

Другим історичним проблемним контекстом, в якому поняття смислу ввійшло до гуманітарних наук, стала проблематика феноменологічного аналізу свідомості, що представлена роботами засновника феноменологічної парадигми Е. Гусерля, його учнів та послідовників: Г. Шпета, М. Хайдеггера, К. Ясперса, Ж-П. Сартра та М. Мерло-Понті. Для реалізації мети нашого дослідження вкрай важлива ідея Е. Гусерля про те, що смисл є, за твердженням цього автора, основна складова тканина свідомості [131, с. 13.].

Поняття внутрішнього інтимного смислу або ентелехії є оригінальним розвитком Г. Шпетом ідей Е. Гусерля. Згідно з твердженням Г. Шпета, смисл об’єктивний, він “вкорінений у бутті”, це особлива сфера буття, особливий предмет. Саме вихід смислів, що опанувала людина, на зовні обумовлює енерго-інформаційний бік існування соціальних утворень, наприклад, підприємств або фірм, складає її енергетичний потенціал.

Наступну розгорнуту філософську концептуалізацію смислу в екзистенціально-феноменологічній традиції ми знаходимо в Ж-П. Сартра, який відчував значний вплив Е. Гусерля та М. Хайдеггера. Цей автор стверджує те, що ланцюгом, який поєднує свідомість та світ, є сприйняття, яке засвоює зовнішнє як цілісність, в яку вписується смисл.

Смисл надається, за Ж-П. Сартром, як ситуації, так і зовнішнім предметам; він обирається свідомістю. Відбувається систематична суб’єктивізація зовнішньої реальності. Соціальні системи в такому випадку, як світ олюдяної природи, є вмістилище смислів.

Нарешті, ще одну розгорнуту філософську концепцію смислу ми знаходимо в роботах іншого представника французького екзистенціалізму М. Мерло-Понті “Структура поведінки” та “Феноменологія сприйняття”.

Для нас принциповим є його висновок про те, що смисл є основним організуючим принципом поведінки живих систем. “Одиницею фізичних систем є зв’язок, одиницею живих організмів – *значимість* (курсив – Ю. Б.). Координація на основі законів, притаманна фізичному мисленню, не вичерпує феномени життя, залишає залишок, що підкоряється іншому виду координації – координації на основі смислу” [131, с. 18].

Є ще один аспект екзистенційного погляду на смисл, що для нас має принципове значення. Він стосується того, що “людина є людиною саме тому, що вона здатна, на думку американського дослідника Г. Тіліха, розуміти та формувати свій світ і саму себе відповідно до смислів та цінностей”. Це для нас цікаве спостереження, яке вказує на те, що поведінка людей може детермінуватись із боку мікрорівня – цінностями, а з мегарівня – смислами.

Нарешті, четвертий контекст використання смислу в гуманітарних науках, який має важливе значення для реалізації провідної ідеї дослідження, полягає в тому, що він переживається людьми, направляє їх виробничу діяльність та суттєво впливає на інші невербальні прояви. До авторів, які заклали підвалини такого розуміння смислу, що має важливе значення для життєдіяльності фірми, треба назвати, насамперед, В. Дільтея, Е. Шпрангера та М. Вебера, праці яких передували дослідженням К. Ясперса, Ж.-П. Сартра і М. Мерло-Понті. При цьому “мотивом” М. Вебер називає “деяку смислову єдність, що видається діючій особі або спостерігачу достатньою причиною для конкретної дії”.

Отже, принциповим результатом попереднього аналізу є висновок про те, що на мегарівні, дійсно, існує семантична реальність як така, що має незалежне онтологічне існування як архетип на мікрорівні й знання на макрорівні. Носієм духовної реальності є смисл. У такому випадку смисл має для нас не логічний, а онтологічний статус і ми відносимо його, слідом за В. Налімовим, до категорії *суцього* [186, с. 303].

Сутність соціального світу на мегарівні проявляється як енерго-інформаційний обмін смислами, як потік, що народжується інтелектуальними зусиллями людей, але простягається далеко за планетарні межі. Специфічна властивість її проявляється в тому, що вона одночасно втримує знання або смисл і має потенціал для самостійного переміщення в космосі.

Для нас тут дуже важливо звернутись до з’ясування цієї подвійності енергетичної потенції смислу й наявності в ньому знання або ідеї. Виявляється, що в сучасній літературі є такі гіпотези, що можуть пролити на цю подвійність світло. Мова йде про концепцію інформації, запропоновану нещодавно математиком і філософом М. Бугріним. Його теорія побудована на двох системах принципів. Перша система дасть відповідь на запитання, що таке інформація й те, які закономірності її функціонування, а друга – розглядає засоби виміру інформації.

Для нас принципово важливо те, що, виходячи з першої, М. Бугрін зробив дуже важливий висновок, який спростовує традиційні уявлення: інформація в чистому вигляді не існує. Але це “ніщо” проявляється й дасть про себе знати як “щось” в дії. Це означає, що інформація є результат специфічного процесу, що протікає в другій природі, оскільки вона є величина функціональна.

Використовуючи ідею М. Бугріна про те, що *знання подібні матерії, а інформація – енергії* ми вважаємо смисл як інтегратор і носій знання й енергії.

І, нарешті, останнє зауваження відносно використання теорії інформації М. Бугріна для досягнення головної мети нашого дослідження. Воно стосується того моменту, інформаційних процесів, у яких інформація постає перед нами як *цінність*. Це означає, що рух універсуму у вертикальній площині (нагадаємо, що ним може бути духовний розвиток людини, трудового колективу фірми, етносу, народу або нації) ґрунтується, перш за все, на зміні кількості і якості інформації.

Крім того, логічно дійти висновку, що духовне життя людей розгортається в системі координат “цінності – сенс”, оскільки воно протікає в просторі між мікро- і макрорівнями, тобто знаходиться в площині нашого дослідницького інтересу.

Для того, щоб з’ясувати *зміст саморозгортання соціального світу* на мегарівні, нам необхідно знайти оригінальний процес, що був би аналогічний культурогенезу на мікрорівні й обміну діяльністю на макрорівні. Таким процесом, на нашу думку є обмін смислами між особистістю й смисловим полем космосу, до якого на правах сегменту входить ноосфера планети. Цей процес ми називаємо *транс-акцією*. Крім щойно зазначеного, людина може напряду зчитувати інформацію із семантичного поля. Завдяки технологіям медитації цей процес можна зробити, як відомо, більш тривалим і цілеспрямованим. У майбутньому не виключено, що будуть винайдені більш потужні й удосконалені технічні системи для сталого підключення людини до інформаційного джерела космосу.

Існування смислів простягається за межі планетарного простору. На мегарівні соціальний світ шляхом саморозгортання інтегрується з *космічною формою* саморуху універсуму. Він нібито вийшов із нього на мікрорівні, набув самостійного існування на макрорівні, а тепер знову повертається до основного русла саморуху універсуму. Однак це не просте випадкове відхилення, а цільове відхилення з метою виконати певний обсяг потрібної космосу роботи – породження смислів. За великим рахунком людина прийшла з Космосу, прожила своє самостійне життя на планеті й знову повернулася в його лоно. Тому далеко не випадково, що в історії соціальної думки існує декілька підходів до осмислення суспільства як “середнього світу”, “мезокосму”, що розміщений між мікрокосмом, тобто в

структурі людини, з одного боку, і макрокосмом – з другого. У людини споконвічно існує, як виявляється, потяг до Космосу.

Отже, настав час пошукати *суб'єкта соціального процесу* цього мегарівня, що постійно втримує та транспортує смисли на космічному рівні. Якщо ми ведемо мову про космічне буття соціального світу на мегарівні, то й суб'єкта треба шукати такого, що лежить поза людиною та колективним утворенням, “над” нею/ними. Але цей суб'єкт знаходиться “над” у духовному плані. На думку В. Налімова, таким суб'єктом є гіперособистість, яка виникає в ході міжособистісного спілкування людей (гіпноз, тантризм, психоаналіз). Із цього приводу він пише: “ми будемо розглядати міжособистісні відносини як процес що призводить до утворення гіперособистості – структури міжособистісної, що відривається від локалізації в одному, єдиному тілі. У найпростішому випадку гіперособистість – це двовимірний функція розподілу. Тут дві окремо існуючі особистості, що характеризувалися окремими функціями розподілу, об'єднуються в одну структуру, що задається імовірно й локалізується тепер одночасно у двох тілах... Утворення двовимірної гіперособистості послаблює силу особистісної семантичної капсулізації, і тоді особистість є відкритою для вільної взаємодії з вихідним семантичним простором” [177, с. 198-199].

Проте, витоки суб'єкта соціального процесу на мегарівні слід шукати, на нашу думку, ще у Де Шана. Неважко переконатися, що той стан вищої єдності, до якої він закликає, що відомий нам як “універсалія”, “універсальне ціле” [272, с. 153; 38, с. 68], є дещо більше ніж об'єднання людей у рамках фізичної реальності; прояви гіперособистості ми знаходимо в релігії: Трійця – основний міф християнства; уявлення про тринітарність вищого начала ми знаходимо в Платона й Плотіна, в іудаїзмі, у буддизмі (Будда, Дарма, Сангха), у греків, римлян, кельтів, скандинавів.

Як би там не було, у соціальному житті ми стикаємося з наявністю сили, що керує поведінкою людини зверху з мегарівня. Це може асоціюватися в багатьох народів із вірою в смутно усвідомлювану безособистісну й безформену силу, що заповнює собою оточуючий людину світ і обумовлює її будь-які дії. Ескімоси називають її хіла, що збігається з українським словом “сила”, північноамериканські індіанці ірокези – оренда, сіу – вакан (ваканда), алгонкіни – маніту, малайці – крамат, індокитайські племена – денг, народи Океанії, меланезійці й полінезійці – мана [34, с. 303]. Уявлення про безособистісну силу, що визначає як природні, так і соціальні процеси, що ведуть людину до успіху або кидають її в прірву невдачі, релігієзнавці називають, як відомо, аніматизмом [38, с. 303].

Отже, ми визнаємо наявність *безтілесного суб'єкта* соціального походження, або спрямованого на управління поведінкою людини з боку мегарівня. Констатація цього факту одночасно означає, що

саморозгортання соціального світу на всіх рівнях супроводжується діяльністю суб'єкта. Інша справа, що це за суб'єкт і якими інструментами він це робить, але разом вони утворюють спільний механізм саморуху соціального світу.

І тут знову виникає постать таємничого Конструктора або Спостерігача. Це може бути й Абсолют, до якого весь час апелюють філософи. У вченні про Польову структуру Всесвіту існує так званий сьомий рівень, що має назву “абсолютне ніщо”. Воно є джерелом усього того, що лежить на нижчих рівнях. Абсолютне ніщо – це організуюче начало. Абсолютне ніщо – це те, про що ми нічого не можемо сказати конкретного, використовуючи нашу двоїчну логіку. Для нас воно виступає як деяка надсвідомість, деяке організуюче начало, яке, як ми розуміємо, володіє безкінечними творчими здібностями. На жаль, у нас немає аналітичного апарата, щоб на його базі відповісти на питання про деякі конкретні властивості цього абсолютного ніщо. Але воно лежить в основі всього світу й саме воно організує із себе всі ті рівні, які лежать нижче нього, воно саме із себе породжує весь світ. Як це відбувається, ми поки не можемо відповісти на це питання, але вся логіка й уся наша інтуїція, усе, що ми знаємо на сьогодні, говорить про те, що абсолютне ніщо є начало всіх начал. З нього з'являється все, що ми бачимо навколо себе.

Логічно припустити, що цей процес обслуговує *надсвідомість*, якою має оволодіти планетарна або наднова людина або так звана *Абсолютна Свідомість*, що притаманна Космосу. Є сенс вважати, поділяючи точку зору В. Налімова, що свідомість не локалізується тільки в мозку людини, оскільки вона працює на всіх трьох рівнях саморуху універсуму. Тому зрозуміло, чому він відмовляється від “побудови моделі мозкової діяльності, оскільки мозок, скоріш над усе, є лише приймачем і передавачем процесів, що протікають в утаємниченій свідомості, видимо, не локалізованій у мозку” [176, с. 39]. Свідомість скоріше за все не предмет, а процес космологічного походження.

На мегарівні соціальне життя реалізується за рахунок енергії квантового вакууму. Тут логічно звернути увагу на *духовну енергію*, яку ми пов'язуємо із Семантичним Всесвітом або енергетикою, закладеною в смислах. У “Метафізиці” Аристотеля енергія означає дію, перехід від можливості до дійсності, а ентелехія кінцевий результат цього переходу. Однак у більшості випадків він не проводить цього розрізнення й вживає терміни “енергія” і “ентелехія” як синоніми. Отже, інтелект виявляє себе в нашому світі завдяки ентелехії.

У свій час і Г. Гегель вказував на подвійну природу духовного, коли писав: “Знання (свідоме – Ю. В.) складає тепер суб'єктивність розуму, і об'єктивний розум (несвідоме – Ю. В.) покладений тепер як знання” [58, с. 310]. Ф. Шеллінг навіть критикував Г. Гегеля за те, що той зневажив несвідоме, перескочив через нього й фактично описав теоретичний дух.

Орган породження й підтримки функціонування соціального світу треба шукати в процесах ноокоосмогенезу, що підтримується з боку нашої планети антропогенезом, який іде на зміну біоценозу. Людина як мікрокосм є частина Всесвіту. Що відчуває людина, те повинен відчувати й Всесвіт. Між ними існує іманентний зв'язок, а оскільки це так, то цей космос, як ми його знаємо, не може бути іншим. Тут привабливими видаються еволюційні ідеї К. Цюлковського, який писав про те, що “будь-який атом матерії відчувається відповідно навколишній обстановці. Долучаючись до високоорганізованих істот, він живе їхнім життям і відчуває приємне й неприємне, долучаючись до неорганічного світу, він немов би засинає, непритомніє, переходить до небуття” [293, с. 3-35]. Всесвіт є організаційна форма співіснування світів.

У такому сенсі можна говорити про точку “Омега” Тейяра де Шардена, очікуваний “Великий ноосферичний вибух” В. Казначєєва, “Абсолютний Дух” Г. Гегеля та інші моменти, пов'язані, як тепер виявляється, із проявом надсистемного підрівня організації *Космічного Розуму*.

І не тільки про це. У результаті проведеної дослідної роботи стає зрозумілішим сенс соціальної форми в саморозгортанні універсуму. Завдяки розумній живій речовині, універсум здатний впливати на структуру Всесвіту, оптимізуючи еволюційні зміни, що протікають в ньому.

Тут ми маємо справу з Наджиттям. Ми впритул наблизилися до того, щоб підтвердити думку В. Вернадського про те, що в різних сферах і на різних рівнях ієрархічної організації Всесвіту, використовуючи різні типи матеріально-енергетичних потоків, існують надзвичайно різні форми живої речовини, засновані на різних польових формах. Зокрема те, до чого ми зараз підійшли, означає, що існує специфічна форма розумної живої речовини з електромагнітним видовим полем. Таким чином, підтверджена й геніальна думка П. Сорокіна про те, що “найскладніші форми цивілізації походять тільки від розвиненого психічного життя людини” [242, с. 490].

На існування об'єктивно “запрограмованої” загальними фізичними законами просторово-тимчасової локальної сфери, в якій створюються умови для появи мислячих живих істот, вказує й В. Скарбніков. Зокрема він пише: “У результаті еволюції космічного цілого виникають жива речовина й розумна жива речовина, об'єктивно стає можливим виникнення специфічних, найскладніших форм організації космічних матеріальних потоків у певних локальних сферах у рамках просторово-тимчасової організації Всесвіту” [99, с. 33]. У червні 2000 р. Міжнародна реєстраційна палата інформаційно-інтелектуальної новизни видала патент на відкриття академіку В. Ажаже про те, що Людство у Всесвіті не самотнє. Патент підписав академік А. Харітон.

І це не дивно, оскільки, якщо припустити, що 1-2 відсотки зірок з

приблизно 400 млрд., що функціонують у нашій Галактиці, здатні породити життя, то це від 4 до 8 млрд. планет.

Цікавим є питання про *модифікацію існування семантичного чинника* на мегарівні. Нагадаймо, що на мікрорівні – це був “дух народу”, на макрорівні – “дух епохи”. Тут, скоріше за все, мова повинна йти про *Абсолютний дух*, який постійно присутній у працях, що відносяться нами до класичної філософської думки. Тому далеко не випадково Ф. Енгельс зазначав, що дух ширше за свідомість. Саме Ф. Енгельс у праці “Людвиг Фейєрбах и конец класической немецкой философии” у формулювання основного питання філософії вносить тезу про “відношення духу до природи...” [307, с. 283.]. В. Ленін “природі, матерії, фізичному, зовнішньому світові” протиставляє “свідомість, дух, психічне і т.п.” [129, 356].

Словник філософського спрямування, як такою силою визначається дух, який є ідеальною силою, що править світом і, до якої людина може бути активно чи пасивною [82, с. 171]. У сучасних словниках дух має декілька значень. Ми схилиємося до його визначення як “ідеальна сила, що править світом, до якої людина може бути активно чи пасивно причасною”.

Нагадаймо, що концептуальне й понятійне оформлення того, що в наступному стали називати дух, відбулося в античній філософії. Із часом домінуюче положення зайняли поняття “нус” і “пневма”. Поняття “нус”, яке в низці ментальних термінів означало “розум”, “образ думок”, “розумове поглядання”, у Анаксагора стало означати світовий розум та організуючу розрізняючу силу. У філософії Платона, Аристотеля й у неоплатонізмі дух як світоправляча сила, “нус”, розміщується в багат шарову онтологічну ієрархію: нус об’єднує собою ідеальні форми-ейдоси, укорінюється через них у стихію світової душі-психеї й перетворює через неї світову матерію в космічний організм. У Платона й неоплатоників нус породжений вищим принципом – невиразним і незбагненим благом. В Аристотеля нус – вищий рівень буття, Бог, який думає сам себе й так творить світ.

У XVII – XVIII ст. відбувається кристалізація нових тем, пов’язаних із проблемою духу. Це теми духовної субстанції й структури пізнавальних здібностей. Дух як субстанція виконує тепер і роль онтологічної основи універсуму (нус), і роль основи зв’язку суб’єктивного розуму й об’єктивної дійсності.

Просвітництво, починаючи з вольфганців, інтелектуалізує дух, розуміючи його як дух, що виражає себе в думках. Дух зближується з “розумом”, такому поняттю віддає перевагу й Кант. У світлі кантовських відкриттів Фіхте, Гегель і Шеллінг дають нове трактування духу. Якщо виділити її смислове ядро, то можна зазначити такі моменти. Усі кінцеві феномени духу знаходять свій смисл в “абсолютному дусі”.

Абсолютний дух творить себе й свою предметність. Абсолютний дух

– це не об’єкт, а процес надемпіричної історії, у ході якої дух породжує себе й у якій він тільки й існує. Абсолютний дух у своїй історії відчужується від себе (як від “Ідеї”) і, пізнаючи відчужений світ (як “Природу”), повертається до себе (через історію людства як “абсолютний дух”). У результаті *абсолют* набуває конкретності й самосвідомості.

Нарешті, потрібно звернутись до *джерела та механізму трансформації семантичної складової соціального світу* мегарівня. Нагадаймо, що до цього на мікрорівні мова йшла про менталітет, на макрорівні – про банки інформаційних даних та інформатизацію.

Ми припускаємо, що таким резервуаром, в якому знаходяться смисли космічного й планетарного походження є *матриця*, під якою ми розуміємо космічне силове поле, що втримує в собі всю сукупність інформації, циркулюючої у Всесвіті. Тож саме вона втримує так звані “ідеальні форми”. Тут ми хочемо звернути увагу на те, що перехід у вивченні суспільних процесів на мегарівень зажадав від дослідників відмови від звичних засобів пізнання соціального світу, і вони останнім часом, незалежно один від одного, всі частіше й частіше використовують для пояснення самоорганізації життя термін “ідеальна форма”.

Відповідно основні поняття тут – не узагальнення, не формули загальних властивостей деякої предметної сфери (тварини, мова), але поняття особливого роду. “Вони охоплюють кожен раз ціле, вони граничні смисли, що вбирають поняття... але вони завжди захоплюють заодно і розуміючу Людину і її буття... немає ніякого охоплення цілого без захоплення філософствующої екзистенції” [283, с. 125].

Кажучи про генезис таких понять, сучасний філософ М. Мамардашвілі назвав їх “порожніми формами”, тобто поняттями, які не мають предмета й діють як символ [141]. Походження таких символів неможливо простежити: “ніхто не може емпірично вивести походження сумління... сумління в середині себе неможливо розрізнити в тимчасовій термінології, воно – “завжди”. Часу в сумління немає, воно – щось вічне й позачасове” [143, с. 68].

Якщо визнати існування такої матриці, що утримує “ідеальні форми” або “пусті форми”, то тоді можна зробити спробу відтворити їх вплив, з одного боку, на людину, а з другого – на *механізм їх розповсюдження* в космосі. Якщо розглянути їх вплив на людину, то сучасна наука довела, що саме інформаційне поле утримує програму розвитку людини й обумовлює її спрямований характер. На думку болгарського фізика Б. Палюшева, “обмежувати акти свідомості її анатомо-морфологічною структурою неправомірно, бо через корпускулярно-хвильову природу людини її свідомість знаходиться зовні індивіда і є... просторово-подібна або польова освіта” [193]. Таким чином, людина пов’язана зі Всесвітом, “вписана” в нього на тонкому, енерго-інформаційному рівні. Але людина – особливий елемент системи, “елемент”, що має знання про всю систему й про себе [39, с. 350].

Філософською інтерпретацією фізичного розуміння структури Всесвіту, наявність Тонких Світів інформаційного походження, є уявлення про семантичний (смісловий) вакуум, обґрунтоване математиком і філософом В. Налімовим. Він припустив, що всі значення (як суми відомостей, що містяться в знаках, символах, словах), спочатку впорядковані вздовж деякої числової осі. Ця початкова множина містить потенційно можливі значення, але ці значення ніяк не проявлені. Тому Налімов назвав цю початкову множину семантичним (тобто смисловим) вакуумом. Таким чином, теоретичним конструктором інформаційного потенціалу є семантичний (смісловий) простір [177, с. 14].

Рівень Тонких Світів (енергій) співвідносимий у такому розумінні з рівнем граничних значень, які, за характеристикою М. Хайдеггера, є метафізичними поняттями. Людська свідомість “живе в напруженому полі, окресленому граничними межами значень, у полі чисел і в полі символів – “людина”, “смерть”, “значення життя”, “свобода” [143, с. 63]. Призначення людини полягає в тому, щоб “виповнитися за образом і подобою Божому. Образ і подібність Бога – це символ, при співвідношенні з яким людина виконується як людина” [143, с. 68].

Таким чином, “порожні форми”, символи відносяться до метафізичних або онтологічних висловів про світ, які “суть способи організації й одночасно структура нашого досвіду” [141]. Правомірно сказати, що з енерго-інформаційних позицій саме ці символи представляють Духовні основи Буття й містять у собі програму духовного розвитку людини. Таким чином, саме значення є організуючим началом людини й через “ворота значення” здійснюється його зв’язок із Семантичним Всесвітом.

У зв’язку з таким підходом закономірно виникає питання: яким чином відбувається “надприродна внутрішня дія” інформації в структурі людського організму? Наразі учені виділяють два типи інформації: генотипну (внутрішню, структурну) і фенотипну (зовнішню, оперативну). Генотипна інформація, укладена в геномі зиготи, представляє програму біологічного розвитку людини, вона циркулює на рівні людського організму як біологічної системи й забезпечує її цілісність, здібність до самовідтворювання й саморегуляції в умовах, що змінюються. Спільність генотипної інформації для всього живого обумовлює єдність людини як біологічного вигляду з фізичною складовою універсуму, включаючи його у вселенський еволюційний процес розвитку живої речовини [156].

Механізм трансформації в космосі, на відміну від ментальності й інформатизації, тут має вигляд резонансу силових полів, що притаманні людині, з одного боку, а з другого – Всесвіту. Їх існування далеко не випадкове, оскільки сильна й слабка взаємодії входять до чотирьох констант нашого планетарного існування. Так, В. Казначеев стверджує: “Багато років, вивчаючи надслабке випромінювання в клітинах і тканинах людини, ми дійшли до висновку, що клітини культури тканини

випромінюють кванти електромагнітного поля. Можна припускати, що для клітини випромінювання є необхідний прояв її життєдіяльності, тобто йдеться про своєрідні електромагнітні поля. Вони для самої клітини є внутрішньою системою передачі інформації, без якої життя клітини неможливе. Таке припущення було висловлене не раз. Очевидно, це універсальна закономірність розповсюдження живої речовини в космосі” [99, с. 28].

Процес формоутворення та утримання ноосфери відбувається за рахунок *ноокосмогенезу* як складової смислогенезу. При цьому зазначимо, що існування космічної форми соціального матеріалу має свої корені в структурі кожної людини. Людина, таким чином, виявляється небожителем на сто відсотків, оскільки утримує орган, що опрацьовує смислогенез.

Головною умовою саморозгортання цього органу з енергоінформаційних позицій є сполучення людини із граничними смислами й конституювання на цій основі смислової сфери особистості – органу, одночасно транслюючого духовну реальність і представляючого її в структурі особистості.

На підставі такого підходу головна функція смислової сфери полягає в організації всієї життєдіяльності людини у сфері духовних запитів. За нашою гіпотезою, утворення смислової сфери особистості відбувається в процесі смислогенеза на основі синергетичних закономірностей. Моделлю смислогенезу є смислова вертикаль, що має рівневу будову й що відображає послідовність і смисловий зміст фаз еволюційного розвитку людини.

Таким чином, смислогенез – послідовне перетворення смислової сфери особистості в процесі життєдіяльності – і є власне розвиток особистості.

Уявлення про смислову сферу як про систему, що самоорганізовується, дозволяє прояснити органіку цього процесу. Перш за все, із цих позицій розвиток особистості носить неминуче внутрішній характер, оскільки припускає самоорганізацію внутрішніх елементів смислової сфери, але відбувається воно на основі постійного притоку фенотипної інформації, обміну інформацією із зовнішнім середовищем. Процес цей розгортається по лінії “...ієрархізації, інтеграції і структурного ускладнення...” [131, с. 283], тобто збільшення порядку внутрішньої системи на основі перетворення хаосу зовнішнього середовища. У зв’язку із цим поступальний розвиток особистості супроводжується тим, що людина тримає “...свою напружену ділянку в дамбі протистояння світовому хаосу” [163, с. 51].

Наступним важливим моментом є розуміння того, що розвиток особистості носить принципово характер вірогідності. Таке положення обумовлено тим, що еволюція смислогенезу відбувається циклічно, при цьому кожний цикл припускає два етапи. На початку спостерігається

відносно тривалий еволюційний етап, під час якого розгортаються процеси смислоутворення, розширення мережі смислових зв'язків і підключення нових елементів, – і смислоусвідомлення – усвідомлення смислових структур і смислових зв'язків [131]. Ці процеси обумовлюють розвиток смислової сфери до тих пір, поки під впливом внутрішніх суперечностей або змін зовнішнього середовища система не переходить у нерівноважний стан, що вимагає більш радикальної смислової перебудови [268].

Починається другий, критичний (біфуркаційний) етап циклу смислогенезу. Це означає, що в процесі розвитку людина неминуче переживає кризові ситуації, які супроводжуються руйнуванням колишньої системи смислів і цінностей. У цей момент відбувається актуалізація певних сценаріїв розвитку. Тонкість і складність ситуації взаємодії із системами, що самоорганізуються, полягає в тому, що їм не можна нав'язувати шляхи їх розвитку.

При простому збільшенні зовнішнього силового тиску система може не породжувати нового, а відтворювати один і той же набір структур, тоді як у стані нестійкості, у точках біфуркації, часто невелика дія – укол – здатна породжувати нові структури й рівні організації. Вибір подальшого шляху розвитку в такий момент обумовлений атрактором, у сферу тяжіння якого потрапляє людина. У зв'язку із цим особистісний шлях становлення людини є лише одним із можливих сценаріїв його розвитку.

Атрактором, що обумовлює висхідний розвиток особистості або обумовлює перехід смислогенезу на більш вищий рівень впорядкованості й організованості, виступають граничні смисли, кристалізовані в загальнокультурних символах. Підкреслимо, що символ як якась повнота й цілісність не має прямого предмета. Він даний множиною інтерпретацій і дозволяє відтворювати умови запитання знов і знов [141].

Парадоксальність та унікальність особистісного розвитку полягає в тому, що сама здібність людини до самоорганізації свідчить про її внутрішню схильність до цілісності і повноти, але досягнення цього стану можливе лише при співвідношенні зі “смилом” – зрештою – з самою Першоосновою.” [280, с. 757], в нашому розумінні – з семантичною (інформаційною) складовою Універсуму.

У зв'язку із цим топологія особистісного розвитку розгортається дискретно й обумовлена духовними, внутрішніми моментами, у які людина втягує досвід, тобто “додає смислу розрізненим частинам інформації або подій” [142].

Саме ці моменти дозволяють “переварити будь-який хаос навколишнього світу і відтворити його на своїх власних умовах так, щоб зібрати самого себе і твердо йти по життю” [142].

Таким чином, смислогенез є тим внутрішнім механізмом, який “впливає на характер буття, є стрижнем, навкруги якого кристалізується той або інший спосіб буття” [141], виникає нова впорядкованість як

внутрішнього світу, так і навколишньої дійсності, з якою пов'язана людина.

Продуктом соціального походження й призначення на мегарівні є *ноосфера*. Ноосфера є сферою розуму не в звичному абстрактно-логічному сенсі, а в сенсі репрезентанта буття, необхідної регулятивної сили, яка діє не сама по собі, а в контексті загальних космопланетарних закономірностей існуючого [197]. Першим, хто запропонував ідею про можливість переходу біосфери в новий стан, був В. Вернадський. Першим, хто назвав цей новий стан ноосферою, був Ле-Руа, першим, хто почав широко використовувати цей термін, був Т. де Шарден, першим, хто заговорив про механізми функціонування колективного розуму, став М. Моїсеєв [94]. При цьому в продуктах ноосфери, як матеріального, так і духовного походження, світовий еволюційний процес одержує своє особливе значення завдяки тому, що він створив нову геологічну силу – наукову думку людства. Тут процес об'єктивації досягає максимуму своєї об'єктивності.

Тому ноосфера є дуже складне утворення, що вбирає в себе все атрибутивне багатство земного людства. У зв'язку із цим визначення ноосфери “як штучної інформаційної структури, створеної цілеспрямованою діяльністю людини”, є, на нашу думку, однобічним і неточним. По природі вона є універсум суб'єктивований, а після цього знов об'єктивований у межах нашої планетарної системи. Тому ми більше згодні з визначенням Р. Абдеева, який пише: “В ноосфері створюються не тільки всілякі предмети побуту, знаряддя праці, складні технічні системи, але й індустрія інформації, інтегральні мережі зв'язку, глобальне телебачення й, нарешті, поглиблюються процеси економічної й культурної інтеграції держав, що прагнуть шляхом адаптації до умов, які змінюються, знайти нові форми взаємодії, кооперації, самоудосконалення й виживання людського суспільства. Бо стає зрозумілим, що тільки така глобальна самоорганізація життя відкриває людству можливість оптимізації управління всією екосферою” [1, с. 201-202].

На прикладі ноосфери добре видно, що основоположна субстанція нашого світу не тільки зберігає своє подвійне начало, але й кожного разу його виявляє в оригінальній формі в усіх метаморфозах. Так, наприклад, у ноосфері весь зміст матеріального начала сконцентрований у продуктивних силах суспільства, а духовного – в науковому світогляді.

Онтологічна характеристика продукту мегарівня соціального світу пов'язується нами з існуванням так званих *торсіонних полів*, що є, на нашу думку, третьою природою. Ця модель заснована на чіткому математичному описі Тонкого Світу, зробленому російським вченим Г. Шиповим і підтверженому експериментами. Дослідження природи фізичного вакууму привело учених до відкриття, що різні рівні структури Всесвіту є “шарами різної густини енергії”, причому кожний вищерозміщений шар пронизує всі “нижчі” шари. Шари різної густини енергій – це енергетичні шари, що породжують хвилі різної частоти вібрацій. При цьому, як стверджують

вчені, верхні шари, інакше кажучи, Тонкі енергії, або Тонкі Світи, є вже не енергетичною, а інформаційною структурою – торсіонні поля, які мають унікальні властивості. Розбивши умовно рівень фізичного вакууму на два самостійні рівні, Т. Шипов уточнив їх функціональне призначення. Збудження первинного вакууму породжує первинні торсіонні поля, які є елементарними просторово-часовими вихорами правого й лівого обертання, що не переносять енергію, але переносять інформацію про всі можливі події і явища в минулому, теперішньому часі й майбутньому. Завдяки цим властивостям торсіонні поля (інформація) миттєво охоплюють Всесвіт, утворюючи Єдине Інформаційне Поле світу.

Властивістю цих полів є те, що вони є скрізь і завжди. Для них немає поняття розповсюдження хвиль або полів. Якщо вони є, то вони є у всіх точках простору-часу. Тобто торсіонні поля володіють голографічною структурою. Це означає, що якщо ми відколнуємо шматочок голограми, то по ньому ми можемо відновити всю голограму. Вона не буде такою різкою, такою контрастною, але проте вся інформація про об'єкт міститься в маленькій області простору.

З позицій квантової механіки Тонкі Світи є всеосяжною інформаційно-енергетичною хвильовою структурою. Квантова механіка досліджує частинку як фізичну структуру й, одночасно, як хвилю або енергію. Згідно з таким розумінням, за межами елементарних частинок: нейтронів, позитронів та інших – матеріального світу вже не існує, залишається лише їх хвильова складова. Із цих позицій Всесвіт складається з якоїсь субстанції, яку не можна назвати матеріальною – це духовна субстанція, що має хвильову природу. Як стверджують учені, хвильову природу має не тільки елементарна частинка, але й атом, молекула, людина. Дослідження показали, що є такі хвилі, які можуть миттєво розповсюджуватися в будь-яку точку Всесвіту, завдяки чому будь-яке вимовлене слово або подія, що відбулася, відображаються в кожній точці Всесвіту назавжди. Відповідно до такого бачення саме хвильова функція – дух – управляє матеріальним світом, який без неї залишився б мертвим [298].

Не суперечить такому розумінню характеристика Тонкого Світу А. Вейника [44]. Учений припустив, що на Землі, окрім повітряної, є ще хрональна атмосфера, яка “забезпечує інформаційний зв'язок всього зі всім”. Згідно з вимірюваннями, “...всі відчуття, бажання, думки, слова, дії, вчинки, також як будь-яка буква, друкарське слово, лінія, малюнок, картина, нота, музичний твір, теж супроводжуються випромінюванням хронального поля, яке містить про все це повну інформацію. Це поле навіки зберігається й нагромаджується в навколишньому середовищі й здійснює вплив на підсвідомість, а через неї – на свідомість усіх людей” [44, с. 9].

На думку професора Е. Бороздіна, “...інформація міститься у всіх частинах фізичного тіла, в тонкоматеріальних і духовних тілах людини та

інших живих істот, а мозок є пристроєм, що забезпечує вибір потрібної інформації і її обробку до стану, який може бути усвідомлений або сприйнятий на рівні підсвідомості або свідомості” [255, с. 154]. Людина, із цих позицій, складається зі звичного, видимого й відчутного фізичного тіла й пов'язаних із тілом невидимих і невідчутних електромагнітного й інформаційного полів, диференційованих на різні компоненти (квантові оболонки). У людині декілька рівнів торсіонних полів відповідають невидимим енергетичним тілам і відомі на Сході як чакри. У людському тілі чакри – фокуси торсіонних полів. Чим вище розташована чакра, тим вище частота поля.

Аналізуючи вищезазначене, можна прийти до висновку, що існують такі властивості торсіонного поля: воно не ослабляється відстанню й середовищем; миттєво розповсюджується в просторі; однойменні елементи (під ними ми розглядаємо смисли, а точніше ідеї, що мають однакову суть) у торсіонному полі притягуються, різнойменні – відштовхуються. Але головне – торсіонне поле може впливати на матеріальні об'єкти без обміну енергією!

Таким чином, відкриття квантового вакууму як субстанційної основи Всесвіту дозволяє подолати матеріалістичний монізм у сприйнятті реальності й визнати, що Всесвіт є органічною єдністю й взаємопроникненням матеріального начала (фізичної реальності) і духовного начала (Тонкого Світу інформаційної природи).

Елементну базу, що утворює матрицю та її структуру, ми можемо подати як сукупність ідей Платона й семантичний континуум, в якому вони, ідеї – смисли, розташовані відповідно до свого енергетичного потенціалу. Тут не виключено, що елементну базу матриці утворюють символи [177, с. 200].

Подати елементну базу так як ми подали структуру суспільства, поки що принципово неможливо, оскільки в ході зміни вони перебувають у космічній формі й тільки в дії вони виходять за свої межі й ми можемо їх спостерігати. Тож, ми ще дуже мало знаємо про цей рівень. Складається враження, що свідомість людини є надто слабкою й пасує перед енергоінформаційними потоками так званих “нерозпакованих смислів”, що згідно зі вченням Платона, існують у початковому стані до людського існування, тобто до існування людини.

Таким чином, і суспільство є такою соціальною реальністю, яка не знаходиться в площині фізичного світу, а є семантичним континуумом, тобто четвертим виміром Всесвіту. У зв'язку із цим, суспільство є енергоінформаційне поле, що виникає й стійко функціонує між взаємодіючими суб'єктами. Але тоді закономірно виникає питання про те, з яких елементарних частинок воно складається й чим же воно є в семантичному плані? Відповідь тут одна – смисли, які породжені в процесі спілкування або залучені в нього за допомогою пам'яті індивідів, що спілкуються,

утримуються в просторі рухомого діалогу, в “тонкій матерії”, що заповнює проміжок між “говорячими”, ніхто з яких не може приписати весь смисл ні собі, ні співрозмовнику” [12, с. 152].

Смисли є свого роду “цеглини”, з яких певним чином “будуються”, відтворюються складніші суспільні організми. Як писав Дж. Мід: “Смисл виникає й розташовується в просторі відношення між жестом даного людського організму й подальшою поведінкою цього організму, що сповіщає іншому людському організму за допомогою цього жесту. Якщо цей жест сповіщає, таким чином, іншому організму подальшу (або результуючу) поведінку даного організму, то він має смисл. Інакше кажучи, взаємовідношення між даним стимулом як жестом – і подальшими фазами соціальної дії, ранньою (якщо не початковою) фазою якого він є, складає простір, в якому зароджується й існує смисл. Смисл, таким чином, є розвитком чогось, об’єктивно існуючого як відношення між певними фазами соціальної дії; перед нами не фізичне доповнення цієї дії й не “ідея” в її традиційному розумінні. Жест одного організму, результуюче соціальної дії, ранньою фазою якої цей жест є, і відгук іншого організму на цей жест суть *relata* в потрібному співвідношенні жесту з першим організмом, із другим організмом і подальшими фазами даної соціальної дії. Це потрібне співвідношення складає *матрицю*, в якій виникає смисл або яка розвивається в просторі смислу” [161, с. 222-223].

Розвиток смислу відбувається на людському еволюційному рівні в термінах символізування. Далі ми це пояснимо детальніше. Тут же лише вкажемо на те, що теорія суспільства П. Бурдьє свідчить, що, пізнаючи цінність символів, можна описати передумови придбання елітою влади як над пізнанням, так і над умовами життя в суспільстві [173, С, 381].

При цьому ноумен “смисл” відповідає всім вимогам, які соціальні філософи пред’являють до елементарних частинок суспільства [16, с. 210]. По-перше, вони, смисли, відрізняються відносною простотою, до певної міри неподільністю. По-друге, вони мають виключно широкий ареал суспільного існування. Це значить, що смисли, як правило, не замикаються рамками якоїсь однієї сфери, пронизують усі товщі й сторони суспільної життєдіяльності.

Але повернемося до континууму. Термін *континуум* (від лат. *continuum* – безперервний) – безперервно-протяжне утворення (К. Сімаков). За іншим визначенням, – континуум – безперервність, нерозривність, нерозчленованість явищ, процесів, функцій. Найнаочніша модель семантичного континууму – книга, в якій епізоди виписані в певній послідовності, зчитуючи які, людина засвоює певний сюжет.

При першому наближенні континуум можна визначити як таку форму буття культури, в якій на основі єдності простору й часу забезпечується специфіка змісту, відносна автономність і самодостатність культури. Ця форма змістовна, оскільки в ній відбуваються постійні взаємопереходи не

тільки простору й часу, але й змісту культури у властивості простору-часу й назад. Континуум, отже, є одним із варіантів конституювання цілісності. Як спосіб буття культури, він самовідтворює себе через єдність форми й змісту. Ця його особливість дозволяє не прояснюючи конкретику й усе різноманіття її проявів (що вимагає інших методологічних конструктів, які мають загальний і частково науковий характер) розкрити єдність становлення й стійкості цілісності, у рамках якої розгортається все різноманіття її властивостей і відносин. Тому континуум є ніби особливим рухомим контуром, який забезпечує зв'язок цілого й частин, внутрішнього й зовнішнього, загального й одиничного, виділяючи залежність властивостей тих або інших культур від деяких константних станів її буття.

За таких умов зміна культури – ця, перш за все, зміна стану свідомості. Або, можливо, точніше можна сказати так: зміна стану колективної свідомості змінює вигляд культури. Ця зміна може протікати м'яко або різко – революційно. Зараз, швидше за все, слід чекати другого. Світова криза доводить, що це явище планетарного масштабу.

Таким чином, завершуючи аналіз процесу саморозгортання соціального світу на мегарівні, є можливість зробити декілька важливих висновків, що впливають із даного підрозділу. Найважливішими серед них є те, що: по-перше, мегарівень, що був для нас терра-інкогніто, поступово проступає й, як виявляється, що ми про нього вже дещо знаємо. У всякому разі, усі головні позиції запроваджені нами методологічної схеми аналізу ми заповнили, а це означає, що він піддається формалізації й таємниця походження й змісту третьої природи може бути розкрита.

По-друге, проаналізувавши саморозгортання соціального світу на мегарівні, ми намітили контури майбутньої дослідницької роботи, що буде спрямована на теоретичне, а не концептуальне, відтворення подій. Не виключно, що це може зайняти не одне десятиліття, а може й століття.

Головний висновок, що впливає із другого розділу, полягає в такому:

По-перше, подано категоріальну характеристику кожного із трьох означених етапів. При цьому на кожному з них ми знайшли відповідні процеси й тільки їм притаманні продукти саморозгортання соціального світу.

По-друге, при цьому ми пересвідчилися в тому, що вони живлять один одного, а точніше виростають один з одного, і зворотного руху немає. Вісь розвитку соціального світу перетинає мікрорівень, набуває зрілості на макрорівні й розчиняється в мороку мегарівня.

По-третє, ми можемо, нарешті, відтворити загальну схему – алгоритм – перетворень, що відбувається на кожному з етапів саморозгортання, таким чином, щоб представити його як єдину органічну цілісність.

По-четверте, є сенс вважати, що свідомість не локалізується тільки в мозку людини, оскільки вона працює на всіх трьох рівнях саморуку універсуму. Якщо ця гіпотеза підтвердиться в подальшому, то тоді, справді,

соціальний світ потрібен універсуму як життєво важливий орган, без якого неможливий його саморозвиток. Схоже, що соціальні світи є органами саморуху універсуму. Як саме виглядають справи, – ще належить з'ясувати. При цьому є всі підстави вважати, що в антисвіті відбувається зворотний процес, тобто там фаза дематеріалізації переходить у фазу матеріалізації. Тоді коло замикається, оскільки наявний механізм саморуху універсуму.

По-п'яте, саморозгортання соціального світу в просторі нашої планети можна вважати філою в існуванні потужнішого енерго-інформаційного потоку, що існує в космосі, на зразок того, як специфічною філою виглядає тваринний світ Австралії в порівнянні з біотом інших континентів.

По-шосте, виявляється, що ми рухаємося вперед під постійним тиском спонтанності свідомості, що набирає силу й усе більшого розмаху в ході культурно-історичного процесу. Причому цей рух не має чітко визрілих причинно-наслідкових зв'язків. Це означає, що ми повинні посилити в декілька разів вивчення властивостей свідомості людини та її інтегративний зв'язок із Семантичним Всесвітом, не забуваючи про потенціал біологічної людини, що входить у безпосередній контакт із семантичним континуумом.

Тож, тепер, коли ми накопичили певний матеріал про рушійні сили, енергетичні джерела, процеси й продукти соціального походження на відповідних рівнях саморуху універсуму, то перед нами постало завдання відтворити систему внутрішніх перетворень соціального світу, що й буде алгоритмом його саморозгортання.

Література до восьмого розділу

1. *Абдеев Р. Ф.* Філософія інформаційної цивілізації. – М. : “ВЛАДОС”, 1994. – 336 с.
2. *Андрущенко В. П.* Історія соціальної філософії: (Західноєвропейський контекст) : підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К. : Тандем, 2000. – 416 с.
3. *Андрущенко В. П. та ін.* Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник для вищ. навч. закл. / В. П. Андрущенко, Л. В. Губернський, М. І. Михальченко. – Вид. 3-е, випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с.
4. *Андрущенко В. П.* Філософський вимір освітянської діяльності // Нова парадигма. Альманах наукових праць. – Запоріжжя : “Тандем-У”, 2001. – № 19. – С. 6-12.
5. *Андрущенко В. П., Михальченко М. І.* Сучасна соціальна філософія. – Курс лекцій. – К. : Генезис. – 1996. – 368 с.

6. *Антология мировой философии : в 4-х т. / [Ред. – сост. и авт. вступит. статьи В. В. Соколов]. – Т.1. – Ч.1. Философия древности и средневековья. – М. : Мысль, 1969. – 576 с.*
7. *Антонюк О.* Етнос // Малий етнополітологічний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. – К. : МАУП, 2005. – С. 116-118.
8. *Аристотель.* Физика // Аристотель. Сочинения : в 4 т. – Т.3. – М. : Мысль, 1981. – 532 с.
9. *Аршинов В. И., Буданов В. Г.* Когнитивные основания синергетики // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – С. 67-108.
10. *Аршинов В. И., Войцехович В.Э.* Синергетическое знание: между сетью и принципами // Синергетическая парадигма. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 137-149.
11. *Аршинов В. И., Казаков М. Д.* Синергетика как модель междисциплинарного синтеза // Математика, естествознание и культура. – М. : Наука, 1986. – С. 5-57.
12. *Аршинов В. И., Свирский Я. И.* От смыслопрочтения к смыслопорождению // Вопросы философии – 1992. – № 2. – С. 145-152.
13. *Асп Э. К.* Введение в социологию. – СПб: Алетейя, 2000. – 362 с.
14. *Базалук О. А.* Происхождение человечества: новая космологическая концепция: монография. – Днепропетровск: Пороги, 2003. – 142 с.
15. *Базалук О. А.* Разумное вещество. – К. : Наукова думка, 2000. – 368 с.
16. *Баландин Р. К.* Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие. – М. : Знание, 1979. – 176 с.
17. *Барулин В. С.* Социальная философия : учебник. – Ч.1. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 336 с.
18. *Баскаков А. Я., Туленков Н. В.* Методология научного исследования. – К. : МАУП, 2002. – 216 с.
19. *Батыгин Г. С.* Метаморфозы утопического сознания // Квинтэссенция: Философский альманах, 1991. – М. : Политиздат, 1992. – С. 263-292.
20. *Бевзенко Л.* Глубиннопсихологический фактор как основа самоорганизационного анализа динамики социальных систем // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 5-6. – С. 36 – 74.
21. *Бевзенко Л. Д.* Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
22. *Безчеревных Э. В.* Субъект и объект // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 546-547.
23. *Бейлі К. Д.* Нові системні теорії в системі соціології. – Албані, 1994. – 121 с.
24. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования : пер. с англ. Изд. 2-ое, испр. и доп. – М. : Academia, 2004. – 788с.
25. *Бех В. П.* Генезис соціального організму країни: монографія. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.
26. *Бех В. П.* Социальный организм: философско-методологический анализ. – Запорожье.: “Тандем-У”, 1998. – 186с.
27. *Бех В. П.* Философия социального мира: гносеологический анализ. – Запорожье.: “Тандем-У”, 1999. – 284 с.

28. *Бех В. П.* Человек и Вселенная : когнитивный анализ: монография. – 2-е изд. доп. – Запорожье: Просвіта, 2004. – 148 с.
29. *Бех В. П., Гащенко А. В.* Фірма в дискурсі організмової ідеї: монографія. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 376 с.
30. *Бех В. П., Токар О. М.* Організаційна свідомість: питання, припущення, гіпотези // Нова парадигма. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – Випуск 36. – С. 36-46.
31. *Богданов А. А.* Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн. / редкол. Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др. – Кн.2. – М. : Экономика, 1989. – 351 с.
32. *Болдачев А. В.* От протожизни к постсоциуму URL <http://globevolution.narod.ru/postsocium.html>
33. *Борзенков В. Г.* Детерминизм // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 152-153.
34. *Борзенков В. Г.* Причинность // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 463-464.
35. *Бромлей Ю. В.* Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М. : Наука, 1987. – 330 с.
36. *Буданов В. Г., Мелехова О. П.* Концепции современного естествознания. – М. : МГТУГА, 1998. – 114 с.
37. *Буева Л. П.* Кризис образования и проблемы философии образования / Философия, культура и образование: (Материалы “круглого стола”) // Вопросы философии. – 1999. – № 3. – С.12-19.
38. *Быченков В. М.* Институты: Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъективности. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – 976 с.
39. *Бьюдженталь Дж.* Двойственность и открытость // Психология судьбы: Предположение. Случай. Свобода / сост. К. В. Сельченков. – Мн.: Харвест, 2003. – 576 с.
40. *Василенко И. А.* Классическая концепция прогресса и ее альтернативы // Вестник Московского университета: Серия 18 “Социология и политология”. – 1997. – № 4. – С. 43-54.
41. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: (синергетика и теория социальной самоорганизации). Серия: “Мир культуры, истории и философии”. – СПб. : Издательство “Лань”, 1999. – 480 с.
42. *Вдовина И. С.* Эстетика французского персонализма. – М. : Искусство, 1981. – 189 с.
43. *Вейль С.* Укорінення. Лист до клірика : пер. з фр. – К. : “Д. Л.”, 1998. – 298 с.
44. *Вейник А. И.* Термодинамика реальных процессов. – Мн.: Наука и техника, 1991. – 576 с.
45. *Вернадский В. И.* Научное мировоззрение // На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение. – М. : Политиздат, 1990. – С. 180-203.
46. *Вернадский В. И.* Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. Книга вторая. – М. : Наука, 1977. – 191 с.
47. *Вернадский В. И.* Философские мысли натуралиста. – М. : Наука, 1988. – 520 с.
48. *Вико Дж.* Основания новой науки об общей природе наций. – М. – К. : REFL-book – ИСА, 1994. – 656 с.

49. *Виступ Президента України на Всеукраїнських зборах представників місцевого самоврядування. – 26 квітня 2005 року // Прес-служба Президента України Віктора Ющенка.*
50. *Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К. : Знання України, 2005. – 792 с.*
51. *Волков Л. Б. “Осовременивание вдогонку”: перипетии теории модернизации // современные буржуазные теории общественного развития. – М. : Наука. – 1984. – С. 216-246.*
52. *Воловик В. И. Введение в философию : учебное пособие. – Запорожье: Просвіта, 1999. – 176 с.*
53. *Гавриленко І. М., Мельник П. В., Недюха М. П. Соціальний розвиток : навчальний посібник. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2001. – 484 с.*
54. *Гегель Г. Лекции по истории философии. Книга первая. – Соч. – Т.IX. – Л. : Партиздат, 1932. – 313 с.*
55. *Гегель Г. Лекции по философии истории. Книга первая. – СПб. : Наука, 1993. – 349 с.*
56. *Гегель Г. Политические произведения. – М. : Наука, 1978. – 438 с.*
57. *Гегель Г. Учения о бытии // Гегель Г. Наука логики. – Т. 1. – М. : Мысль, 1970. – 501 с.*
58. *Гегель Г. Учения о понятии // Гегель Г. Наука логики. – Т. 3. – М. : Мысль, 1972. – 374 с.*
59. *Гегель Г. Учения о сущности // Гегель Г. Наука логики. – Т. 2. – М. : Мысль, 1971. – 248 с.*
60. *Гегель Г. Философия духа. // Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – Т. 3. – М. : Мысль, 1977. – 471 с.*
61. *Гегель Г. Философия природы // Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – Т. 2. – М. : Мысль. – 1975. – 695 с.*
62. *Гегель Г. Эстетика. В 4-х томах. – Т.1. – М. : Искусство, 1968. – 312 с.*
63. *Гегель Г. В. Ф. Философия права. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.*
64. *Гор А. Земля у рівновазі. Екологія і людський дух : пер. з англ. / В. Вовк та ін. – К. : Інтелсфера, 2001. – 394 с.*
65. *Горбатенко В. Еволюція футуроорієнтованого потенціалу суспільно-політичної думки // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4. – С. 47-56.*
66. *Гошовський М. М., Кучерявий І. Т. Ідея прогресу в соціальній філософії. – К. : Вища школа, 1993. – 159 с.*
67. *Греэфъ Г. Общественный прогрессъ и регрессъ. – СПб. : Типографія Ю. Н. Эрліхъ, 1896. – 336 с.*
68. *Грицанов А. А. Скворода Григорий // Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с. – С. 920.*
69. *Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К. : Знання, 1990. – 240 с.*
70. *Гудожник Г. С. Материальные основы многообразия цивилизаций // Вопросы философии. – 1988. – № 4. – С. 43-53.*
71. *Гудожник Г. С. Цивилизация: развитие и современность // Вопросы философии. – 1986. – № 3. – С. 33-43.*

72. *Гумилев Л. Н.* Тысячелетие вокруг Каспия. – М. : ТОО “Мишель й К^о” 1993. – 335 с.
73. *Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1990. – 278 с.
74. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. – Л. : Гидрометеиздат, 1990. – 528 с.
75. *Гурвич А. Г.* Теория биологического поля. – М. : Сов. наука, 1944. – 156 с.
76. *Гусейнов Г., Драгунский Д., Сергеев С., Цымбурский В.* Этнос и политическая власть // Век XX и мир. – 1989. – № 9. – С. 13-18.
77. *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа / сост., послесловие и комментарии С. А. Вайгачева. – М. : Книга, 1991. – 574 с.
78. *Дао дэ цзин.* Опыт стихотворного перевода Валерия Перелешина // Проблемы Дальнего Востока. – 1990. – № 3. – С. 144-161.
79. *Деятельность* // Большая Советская Энциклопедия. – Изд. 3. – Т. 8. – М. : “Советская энциклопедия”, 1972. – С. 180-181.
80. *Дилигенский Г. Г.* “Конец истории” или смена цивилизаций? // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 29-42.
81. *Добронравова И. С.* Синергетика: становление нелинейного мышления. – К. : “Либідь”, 1990. – 152 с.
82. *Доброхотов А. Л.* Дух // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 171-172.
83. *Додонов Р. А.* Теория ментальности : учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. – Запорожье: Тандем-У, 1999. – 264 с.
84. *Донченко Е. А.* Социетальная психика. – К. : Наукова думка, 1994. – 207 с.
85. *Донченко О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): монографія. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
86. *Драгоманов М. П.* Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. Часть 1. – К. : Университетская типография, 1869. – 353 с.
87. *Дробуш І. В.* Функції органів місцевого самоуправління в Україні: монографія / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Б.в., 2003. – 244 с.
88. *Жданов Н. В.* Исламская концепция миропорядка. – М. : Международные отношения, 2003. – 564 с.
89. *Заветный С. А.* Социальное управление и личностное самоуправление: истоки и взаимодействие / Харьковский гос. ун-т. – Х.: Фолио, 1999. – 383 с.
90. *Здіорук С. І.* Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття: монографія. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.
91. *Зиммель Г.* Социологический этюд. – СПб., 1901.
92. *Зинченко В. П., Мамардашвили М. К.* Проблема объективного метода в психологии // Вопросы философии. – 1997. – № 7. – С.109–125.
93. *Зинченко В. П., Моргунов Е. Б.* Человек развивающийся, очерки российской психологии. – М. : Тривола, 1994. – 354 с.
94. *Золотухин В.* Социальный интеллект – феномен информационного общества // Управленческое консультирование. – 1999. – № 4 URL <http://www.dialogvn.ru/uk/1999/n04/s99-4-04.htm>

95. *Ильенков Э. В.* Субстанция // *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с. – С. 546.
96. *Искаков Б. И.* Лептонная концепция мироздания – синтез науки и религии? // *Наука и религия.* – 1992. – № 4-5. – С. 15-17.
97. *История философии: Конспект лекций* / Под общ. ред. д.ф.н., проф. Воловика В. И. – Запорожье: ЗГУ, 1993. – 320 с.
98. *Каганець І.* Світ після нас має стати кращим! / Україна шукає свою ідентичність (текущий диалог) URL <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/opinion/23/627>
99. *Казначеев В. П.* Феномен человека: космические и земные истоки. – Новосибирск : Новосибирское книжное издательство, 1991. – 128 с.
100. *Кант И.* Критика чистого разума / Н. Лосский (пер. с нем.) – М. : Мысль, 1994. – 592 с.
101. *Карпачова Н. І.* Виступ в обговоренні // Верховна Рада України. Комітет з питань національної безпеки і оборони / Парламентські слухання: Демографічна криза в Україні. Її причини і наслідки (Стенографічний звіт). Сесійний зал Верховної Ради України. – 21 травня 2003 року. 15 година. – С. 57.
102. *Карпичев В.* Самоменеджмент: Введение в проблему // *Проблемы теории и практики управления.* – 1994. – № 3. – С. 103-106.
103. *Кастельс М.* Становление общества сетевых структур : пер. с англ. // *Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология* / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 494-505.
104. *Кін Дж.* Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення : пер. з англ. – К. : “К. І. С.” / “АНОД”, 2000. – 116 с.
105. *Коган Л. Н.* Цель и смысл жизни человека. – М. : Мысль, 1984. – 252 с.
106. *Кондаков Н. И.* Логический словарь-справочник. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
107. *Кондорсэ Ж. А.* Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума : пер. с фр. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – 266 с.
108. *Конституція України* URL <http://www.president.gov.ua/content/103.html>
109. *Корені трави – 2: участь громадськості у формуванні політики: У 2 ч. – Ч.1.* – К. : Фонд “Європа ХХІ”, 2004. – 196 с.
110. *Коцюбинський В. Й.* Привласнення: соціальні аспекти. – К. : Український центр духовної культури, 1999. – 230 с.
111. *Кравчук А., Димид М.* Внесок Львівської Богословської Академії в підтримку демократизації та громадянського суспільства в Україні // *Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід.* – Львів : Львівський Національний університет ім. І. Франка, 1999. – С. 316-323.
112. *Краткий словарь по социологии* / Под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина; Сост. Э. М. Коржева, Н. Ф. Наумова. – Политиздат, 1988. – 479 с.
113. *Криворучко Ю.* Молодь як суспільний чинник формування громадянського суспільства України // *Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід.* – Львів : Львівський Національний університет ім. І. Франка, 1999. – С. 309 – 315.
114. *Кризисный социум. Наше общество в трех измерениях* / Н. И. Лапин, В. И. Антонюк, А. А. Игнатьев и др. – М. : Ин-т философии РАН, 1994. – 245 с.

115. *Кримський С. Б.* Архетипи української культури // Феномен української культури: Методологічні засади осмислення / В. Шинкарук, Б. Бистрицький (відп. ред.) – К. : Фенікс, 1996. – С. 91-112.
116. *Крисаченко В. С.* Людина і біосфера: основи екологічної антропології. Підручник. – К. : Заповіт, 1998. – 688 с.
117. *Крисаченко В. С.* Философский анализ эволюционизма / Отв. Ред. В. Л. Храмова; АН УССР Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1990. – 216 с.
118. *Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С.* та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.
119. *Крохмаль Н. В.* Историчні форми саморегуляції соціального процесу. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 144 с.
120. *Крымский С.* Ценностно-смысловой универсум как предметное поле философии // Философская и социологическая мысль, 1996. – № 3-4. – С. 102-116.
121. *Крючков Г. К.* Співдоповідь // Верховна Рада України. Комітет з питань національної безпеки і оборони / Парламентські слухання: Демографічна криза в Україні. Її причини і наслідки (Стенографічний звіт). Сесійний зал Верховної Ради України. – 21 травня 2003 року. 15 година. – С. 21.
122. *Кулагина Н. В.* Символ как средство мировосприятия и миропонимания. – М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО “Модэк”, 1999. – 80 с.
123. *Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз* / Л. В. Губерский, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко – К. : Знання України, 2002. – 577 с.
124. *Кульчицький О.* Світовідчуття українця // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 48-65.
125. *Кун Т.* Структура научных революцій : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.
126. *Куценко В. И.* Социальная задача как категория исторического материализма. – К. : Наукова думка, 1972. – 371 с.
127. *Лебедев А. В.* Энергия // Философский энциклопедический словарь / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с. – С. 767.
128. *Ленин В. И.* 1893-1894 // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – Т.1. – М. : Госполитиздат, 1958. – 662 с.
129. *Ленин В. И.* Материализм и эмпириокритицизм // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – Т. 18. – М. : Госполитиздат, 1961. – 525 с.
130. *Ленин В. И.* Философские тетради. // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – Т. 29. – М. : Госполитиздат, 1963. – 782 с.
131. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М. : Смысл, 1999. – 487 с.
132. *Липинський В.* Хам і Яфет // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 63-85.
133. *Лосев А. Ф.* Сущность // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 550.
134. *Луман Н.* Общество как социальная система. – М. : Издательство “Логос”, 2004. – 232 с.

135. *Луман Н.* Эволюция. – М. : Издательство “Логос”, 2005. – 256 с.
136. *Лутай В.* Про стан розробки концептуальних засад філософії освіти в Україні та їх впровадження в педагогічну практику // *Філософія освіти.* – 2005. – № 1. – С. 30-37.
137. *Лутай В. С.* Філософія сучасної освіти : навч. посібник. – К. : Магістр-S, 1996. – 256 с.
138. *Макеев С.* Процессы социальной структуризации в современной Украине // *Полис.* – 1998. – № 3. – С. 49-60.
139. *Малий* етнополітологічний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. – К. : МАУП, 2005. – 288 с.
140. *Мамардашвили М.* Классические и неклассические идеалы рациональности. – Тбилиси: Мецниереба, 1984. – 214 с.
141. *Мамардашвили М.* Мой опыт нетипичен. – СПб. : Азбука, 2000. – 400 с.
142. *Мамардашвили М.* Психологическая топология пути. – СПб. : Издательство Русского Христианского гуманистического института, 1997. – 567 с.
143. *Мамардашвили М. К.* Как я понимаю философию. – М. : Прогресс, 1990. – 365 с.
144. *Марков М.* Теория социального управления. – М. : Прогресс, 1978. – 447 с.
145. *Марков Ю. Г.* Функциональный подход в современном научном познании. – Новосибирск : Наука, Сиб. Отд-ние, 1982. – 255 с.
146. *Маркс К.* К критике гегелевской философии права // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – Т.1. – М. : Госполитиздат, 1954. – С. 219-368.
147. *Маркс К.* Экономическо-философские рукописи 1844 года. // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – Т. 42. – М. : Политиздат, 1974. – С. 41-174.
148. *Маркс К., Энгельс Ф.* Листи. Лютий 1842 – грудень 1851. // *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. В 30-ти т.: Пер з 2-го рос. вид. – Т. 27. – К. : Політвидав України, 1965. – 671 с.
149. *Маркс К., Энгельс Ф.* Апрель 1856 – январь 1859 // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – Т. 12. – М. : Госполитиздат, 1958. – 879 с.
150. *Маркс К., Энгельс Ф.* Капитал // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – Т. 23. – М. : Госполитиздат, 1960. – 907 с.
151. *Маркс К., Энгельс Ф.* Май 1846 – март 1848 // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. [В 30-ти т.] 2-изд. – Т. 4. – М. : Госполитиздат, 1955. – 615 с.
152. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – Изд. 2-е. – Т. 3. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 7-544.
153. *Маркс К., Энгельс Ф.* Статьи из “Neue rheinische zeitung”. 9 ноября 1848 – 19 мая 1849 // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – Т. 6. – М. : Госполитиздат, 1957. – 761 с.
154. *Маркс К., Энгельс Ф.* Экономическая рукопись 1861-1863. // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1973. – Т. 47. – 659 с.
155. *Маркс К., Энгельс Ф.* Экономические рукописи 1857-1859 // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – Т. 46. – Ч.1. – М. : Политиздат, 1968. – 559 с.
156. *Мартинюк С.* Генезис інформаційної цивілізації. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – 192 с.
157. *Маслов А. О.* Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу / За наук. ред. д-ра філос. наук, проф. Муляра В. І. – Житомир: ЖДТУ, 2004. – 165 с.

158. *Маслов С. Ю.* Теорія дедуктивних систем и ее применение. – М. : Радио и связь, 1986. – 133 с.
159. *Матвієнко О. В.* Інформаційна освіта: інноваційні аспекти. – К. : КНУКіМ, 2003. – 126 с.
160. *Медиатор* // Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус.яз., 1988. – С. 300.
161. *Мид. Дж.* От жеста к символу // Американская социологическая мысль: тексты / под ред. В. И. Добренъкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 215 – 224.
162. *Мир* // Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 тт. – Т. II: И-О – Оформл. “Диамант”. – СПб. : ТОО “Диамант”, 1996. – С. 330.
163. *Миронова М. Н.* Попытка целостного подхода к построению модели личности учителя // Вопросы психологии. – 1998. – № 1. – С. 44-53.
164. *Мифы народов мира.* Энциклопедия в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. – Т. 2. – К-Я. – М. : Сов. Энциклопедия, 1992. – 719 с.
165. *Михайлов Ф. Т.* Сознание // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 521.
166. *Михайловский В. Н., Светов Ю. И.* Научная картина мира: архитектоника, модели, информация. – СПб: Питер, 1993. – 224 с.
167. *Михальченко М.* Філософія освіти і соціокультурна теорія // Філософія освіти. – 2005. – № 1. – С. 38-51.
168. *Моисеев Н. Н.* Алгоритмы развития. – М. : Наука, 1987. – 307 с.
169. *Моисеев Н. Н.* Современный антропогенез и цивилизационные разломы // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 3-30.
170. *Моисеев Н. Н.* Универсальный эволюционизм // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 3-28.
171. *Моисеев Н. Н.* Человек во Вселенной и на Земле // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 32-45.
172. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
173. *Монсон П.* Современная западная социология: теории, традиции, перспективы. – СПб: Издательство “Нотабене”, 1992. – 445 с.
174. *Налимов В. В.* В поисках иных смыслов. – М. : Издательская группа “Прогресс”, 1993. – 260 с.
175. *Налимов В. В.* Возможно ли учение о человеке в единой теории знания? // Человек в системе наук / Отв. ред. И. Т. Фролов. – М. : Наука, 1989. – С. 82-91.
176. *Налимов В. В.* Разбрасываю мысли. В пути и на перепутье. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
177. *Налимов В. В.* Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектоника личности. – М. : Прометей, 1989. – 287 с.
178. *Налимов В. В., Дрогалина Ж. А.* Реальность нереального. – М. : Издательство “МИР ИДЕЙ”, АО АКРОН, 1995. – 432 с.
179. *Нація* // Політологічний енциклопедичний словник. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 396.
180. *Наше общее будущее.* Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). – М. : Прогресс, 1989. – 372 с.
181. *Нестеренко Г. О.* Особистість у нелінійному суспільстві: монографія. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 140 с.

182. *Николов Л.* Структуры человеческой деятельности. – М. : Прогресс, 1984. – 176 с.
183. *Новая* технократическая волна на западе: [Сб. ст.: Переводы] / сост. П. С. Гуревич. – М. : Прогресс, 1986. – 450 с.
184. *Новейший* философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.
185. *Новий* тлумачний словник української мови. У трьох томах. – Т.1. А-К. – К. : видавництво “АКОНІТ”, 2006. – 926 с.
186. *Овчинников Н. Ф.* Особенности развития и тенденция к единству научного познания // Проблемы истории и методологии научного познания. – М. : Наука, 1974. – С. 42-69.
187. *Одайник В.* Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга. – СПб. : Ювента, 1996. – 210 с.
188. *Олех Л. Г.* Цивилизация и революция – Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1989. – 192 с.
189. *Омельченко Н. О.* Феномен соціального хаосу: філософський аспект. Дис. .... канд. філос. наук : 09.00.03. – Запоріжжя, 2005. – 191 с.
190. *Описание* методики и краткая история ее создания URL http://www.e-executive.ru/tests/psycho/gilford/article_744
191. *Очерки* по истории теоретической социологии XX столетия (от М. Вебера к Ю. Хабермасу, от Г. Зиммеля к постмодернизму) / Ю. В. Давыдов, А. Б. Гофман, А. Д. Ковалев и др. – М. : Наука, 1994. – 380 с.
192. *Пазенок В. С.* Інформаційне суспільство, культура, особистість // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – Випуск 50. – С. 21-36.
193. *Палюшев Б.* Физика Бога 3: Пограничные пространства. – М. : ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 392 с.
194. *Парсонс Т.* О структуре социального действия. – М. : Академический Проект, 2000. – 880 с.
195. *Парсонс Т.* Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль: тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 448-464.
196. *Паткуль А. Б.* Образ бытия в абсолютном идеализме и фундаментальной онтологии URL <http://anthropology.ru/ru/texts/patkul/being.html>
197. *Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В.* Пути и перепутья современной цивилизации. – К. : Международ. деловой центр, 1998. – 432 с.
198. *Переключка* веков. Размышления. Суждения. Высказывания. – М. : “Мысль”, 1990. – 429 с.
199. *Петров И. И.* Мир // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 333-334.
200. *Петрушенко Л. А.* Единство системности, организованности и самодвижения. – М. : Мысль, 1975. – 286 с.
201. *Пірен М. І.* Основи етнопсихології : підручник. – К. : Вид-во КВГІ, 1996. – 385 с.
202. *Плеханов Г. В.* Основные вопросы марксизма // Избранные философские произведения : в 5 т. – Т.3. – М. : Госполитиздат, 1957. – С. 124-196.
203. *Політологічний* енциклопедичний словник. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

204. *Полохало В.* “Середній українець” – соціальна основа громадянського суспільства // Людина і влада. – 2000. – № 2. – С. 21-26.
205. *Попович М.* Криваве століття. – К. : АртЕк, 2005. – 888 с.
206. *Попович М.* Культурне ядро / Україна шукає свою ідентичність (текущий діалог) URL <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/opinion/2/54#op54>
207. *Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році.* – К. : Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2004. – С. 19.
208. *Потятиник Б.* Масова комунікація в громадянському суспільстві // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. – Львів : Львівський Національний університет імені Івана Франка, 1999. – С. 114-120.
209. *Почему бы не воспользоваться возможностью дожить до 150 лет?* URL <http://www.ami-tass.ru/article/4849.html>
210. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой : пер. с англ. / Общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
211. *Проблемы теории материалистической диалектики /* Материалы совещания по проблемам диалектического материализма в редакции журнала “Вопросы философии” // Вопросы философии. – 1982. – № 4. – С. 30-40.
212. *Продукт /* Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус.яз., 1988. – С. 401.
213. *Прокофьев Ф. И., Гугнин А. М.* Социум: сущность, развитие, прогнозирование. Новые подходы. (Материалы к лекциям). – Днепропетровск: самиздат, 1992. – 59 с.
214. *Процес /* Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 474.
215. *Процес //* Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус.яз., 1988. – С.407.
216. *Психологический словарь /* под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др.; Науч. – исслед. Ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1983. – 448 с.
217. *Психологічна енциклопедія /* Автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : “Академвидав”, 2006. – 424 с.
218. *Разум //* Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др.; Науч. – исслед. Ин-т общей и педагогической психологии акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1983. – С. 308.
219. *Рассел Б.* Философский словарь разума, материи и морали / пер. с англ. – К. : Port-Royal, 1996. – 368 с.
220. *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре : пер. с нем. / А. П. Поляков, М. М. Беляев (сост.) – М. : Республика, 1998. – 413 с.
221. *Российская ментальность (Круглый стол) //* Вопросы философии. – 1983. – № 1. – С. 25-53.
222. *Рубцов Н. Н.* Символ в искусстве и жизни: Философские размышления. – М. : Наука, 1991. – 176 с.
223. *Самоорганизация //* Философский энциклопедический словарь / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб – Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – С. 556.

224. *Самоорганізація: психо- і соціогенез* / Під редакцією В. Н. Келасьєва. – СПб. : Издательство С. – Петербургского университета, 1996. – 200 с.
225. *Самосознание* // Педагогический энциклопедический словарь URL <http://dictionary.fio.ru/article.php?id=100233>
226. *Семашко Л. М.* Сферный подход. – СПб. : Нотабене, 1992. – 368 с.
227. *Сетров М. И.* Информационные процессы в биологических системах. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1975. – 155 с.
228. *Сетров М. И.* Основы функциональной теории организации. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1972. – 155 с.
229. *Силин А. А.* О единстве и саморазвитии мира // Вестник РАН. – 1993. – № 4. – С. 56-74.
230. *Символ* // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 510.
231. *Синергетическая парадигма: Нелинейное мышление в науке и искусстве.* – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – 492 с.
232. *Сириенко В. Ф.* Интересы – власть – управление. – К. : Наукова думка, 1991. – 149 с.
233. *Система социологического знания : учебное пособие* / Авт. – сост. Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 1995. – 208 с.
234. *Сковорода Г. С.* Диалог. Имя ему – Потоп Змиин // Сковорода Г. С. Сочинения в 2 т. – Т. 2. – М. : Изд-во соц. – эконом. Лит-ры, 1973. – 486 с.
235. *Скотна Н.* Особа у розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії. – Львів : Українські технології, 2005. – 384 с.
236. *Словарь иностранных слов.* – 17-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1988. – 608 с.
237. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов : пер. с англ. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
238. *Современный философский словарь* / под ред. д.ф.н., проф. В. Е. Кемерова. – 1996. – 608 с.
239. *Содержание* // Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус.яз., 1988. – С. 536.
240. *Солонин Ю. Н.* Цивилизация и понимание истории (К оценке “Науки о цивилизации” Феликса Конечны) // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 1993. – Серия 6. – Выпуск 1 (№ 6). – С. 13-16.
241. *Сомов В. В.* Социологическое знание в социальной утопии Платона // социологические исследования. – 1993. – № 9. – С. 120-125.
242. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – 540 с.
243. *Соснін О. В.* Проблеми державного управління системою національних інформаційних ресурсів з наукового потенціалу України. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 572 с.
244. *Социальная философия : учеб. Пособие для вузов* / В. Н. Лавриненко, В. П. Ратников, В. Ю. Дорошенко и др.; Под ред. Проф. В. Н. Лавриненко. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1995. – 240 с.
245. *Соціальна робота: короткий енциклопедичний словник.* – К. : ДЦССМ, 2002. – 536 с.
246. *Соціологія: короткий енциклопедичний словник.* / Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; / Під заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 492 с.

247. *Соціум* // Філософський словник соціальних термінів. – Х.: Корвін, 2002. – С. 556.
248. *Спиркин А. Г.* Основы философии : учебное пособие. – М. : Политическая литература, 1988. – 592 с.
249. *Спілкування* // Філософський словник соціальних термінів. – Х.: Корвін, 2002. – С. 556.
250. *Суспільні закони та їх дія* / Бойченко І. В., Куценко В. І., Табачковский В. Г. та ін. – К. : Наукова думка, 1995. – 212 с.
251. *Суспільство* // соціальна робота: короткий енциклопедичний словник // соціальна робота. Книга 4. – К. : ДЦССМ, 2002. – С. 463.
252. *Таран Л.* Библиотеки в меняющемся мире URL <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/368/32830/>
253. *Тахо-Годи А. А.* Греческая мифология. – М. : Искусство, 1989. – 304 с.
254. *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека. – М. : Наука, 1987. – 240 с.
255. *Тихоплав В. Ю., Тихоплав Т. С.* Жизнь напрокат. – СПб. : ИД “Весь”, 2004. – 256 с.
256. *Тишков В. А.* Реквием по этносу: Исследование по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков; Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М. : Наука, 2003. – 544 с.
257. *Тойнби А. Дж.* Постыжение истории : пер. с англ. / сост. А. П. Огурцов. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
258. *Токвиль А. Д.* Про демократію в Америці. У 2 т. : пер. з фр. – К. : Всесвіт, 1999. – 590 с.
259. *Толочко П.* Неисповедимы пути Украины // Зеркало недели. – 2001. – 20 окт. – С. 17.
260. *Торчинов Е. А.* Даосизм. Опыт историко-религиоведческого описания. – СПб. : Андреев и сыновья, 1993. – 380 с.
261. *Тулский М.* Изменение религиозной принадлежности населения мира за прошедшие 100 лет // Россия и мусульманский мир: Бюллетень реферативно-аналитической информации. – 2001. – № 3 (105). – С. 107-114.
262. *Удальцова М. В.* Социология управления. – М. : Инфра-М, 2000. – 144 с.
263. *Уилсон Р. А.* Квантовая психология : пер. с англ. / под ред. Я. Невструева. – К. : “ЯНУС”, 1988. – 224 с.
264. *Урсул А. Д.* Человечество. Земля. Вселенная. – М. : Мысль, 1977. – 264 с.
265. *Утопия* // Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 тт. – Т. II: И–О. – СПб. : ТОО “Диамант”, 1996. – С. 521.
266. *Уэбстер Ф.* Теории информационного общества. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
267. *Фартушиний А.* Громадянське суспільство та пострадянські реалії // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. – Львів : Львівський Національний університет ім. І. Франка, 1999. – С. 251-259.
268. *Фейгенберг И. М., Ровинский Р. Е.* Информационная модель будущего как программа развития // Вопросы философии. – 2000. – № 5. – С. 76-87.
269. *Фейербах Л.* Лекции о сущности религии // Избр. филос. произведения в 2 т. – Т. 2. – М. : Изд-во политической литературы, 1955. – С. 490-810.

270. *Философия* и методология науки / под ред. Е. Ф. Губского. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 474 с.
271. *Философия* и методология науки : учеб. Пособие для студентов высших учебных заведений / под ред. В. И. Купцова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 551 с.
272. *Философский* словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
273. *Философский* энциклопедический словарь / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
274. *Фишер Р., Юри У.* Путь к согласию или переговоры без поражения. – М. : Наука, 1990. – 157 с
275. *Філософський* словник соціальних термінів. – Х.: Корвін, 2002. – 672 с.
276. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
277. *Франк С. Л.* Ересь утопизма // социологические исследования. – 1994. – № 1. – С. 126-134.
278. *Франк С. Л.* Непостижимое // Франк С. Л. Сочинения. – Мн.: Харвест, М. : АСТ, 2000. – 800 с.
279. *Франк С.* Сочинения. – М. : Правда, 1990. – 608 с.
280. *Франкл В.* Человек в поисках смысла: Сборник. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
281. *Франко І. Я.* Одвертий лист до галицької української молодіжї // Франко І. Я. Збір. тв.: У 50-ти т. / Ред. В. Ю. Євдокіменко. – Т. 45. Філософські праці. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 401-410.
282. *Хайдеггер М.* Европейский нигилизм URL http://www.nietzsche.ru/look/121_10.htm
283. *Хайдеггер М.* Основные понятия метафизики // Вопросы философии. – 1989. – № 9. – С. 116 – 122.
284. *Халипов В. Ф.* Кратология как система наук о власти. – М. : Республика, 1999. – 303 с.
285. *Хамітов Н.* Україна: національна міфологія та національна ідея // Розбудова держави. – 1994. – № 1. – С. 30.
286. *Хироси Н.* История философской мысли Японии. – М. : Прогресс, 1991. – 412 с.
287. *Ходаківський М.* Громадське суспільство як проблема культури // Людина і політика. – 1999. – № 1. – С. 10-15.
288. *Хомич Е. В.* Субъект и объект // Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 1001.
289. *Хримова В. Л.* Целостность духовной культуры. – К. : Феникс, 1995. – 400 с.
290. *Цапик С.* Українські “середні”: ті, які прагнуть більшого // Політика і культура. – 2000. – № 2. – С. 40-41.
291. *Цикин В. А.* Философия самоорганизации сложных систем. – Сумы: СГПУ, 2001. – 196 с.
292. *Цимбал Т. В.* Буттєвісне укорінення людини. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 219 с.
293. *Циолковский К.Э.* Монизм вселенной // Сборник “Русский космизм”. – М., 1992. – С. 3-35.
294. *Чинакова Л. И.* Социальный детерминизм: Проблема движущихся сил развития общества. – М. : Политиздат, 1985. – 159 с.

295. *Швецова А. В.* Сучасна Україна: проблема національної консолідації // Ученые записки Таврического национального университета. – Выпуск 11 (45). URL <http://www.ccssu.crimea.ua/internet/Education/notes/edition11/n01105.html>
296. *Швырев В. С.* Экспликация // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 681.
297. *Шеллинг Ф. В.Й.* Сочинения : пер. с нем: в 2 т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1987. – 637 с.
298. *Шинов Г. И., Акимов А. Е.* Физический вакуум и торсионные поля // Видеоконференция “Наука России. Взгляд в будущее”. – 1998.
299. *Шлемкевич М.* Душа і пісня // Українська душа / Відп.ред. В. Храмова. – К. : Фенікс, 1992. – С. 97 – 112.
300. *Шмаков В.* Закон синархии и учение о двойственной иерархии монад и множеств. – К. : “София”, Ltd, 1994. – 320 с.
301. *Шморгун О.* Велич еліти творить націю (мнение эксперта) / Україна шукає свою ідентичність (текущий діалог). URL <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/opinion/2/55#op55>
302. *Шпенглер О.* Закат Европы / Авт. вступ. статьи А. П. Дубнов, авт. комментариев Ю. П. Бубенков и А. П. Дубнов. – Новосибирск : ВО “Наука”, Сибирская издательская фирма, 1993. – 592 с.
303. *Щекин Г. В.* Социальная философия истории (теория социального развития): монография. – К. : МАУП, 1996. – 152 с.
304. *Що таке українська нація?* URL <http://www.novasila.com.ua/ideologiya/i18.html>
305. *Эгрегор* URL <http://www.souz.co.il/clubs/read.html?article=354>
306. *Элемент* // Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус.яз., 1988. – 608 с. – С. 582.
307. *Энгельс Ф.* Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 21. – М. : Госполитиздат, 1961. – С. 269 – 317.
308. *Этан* // Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус.яз., 1988. – С. 594.
309. *Юдин Б. Г.* Природа // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 461-462.
310. *Юдин Э. Г.* Системный подход и принцип деятельности. – М. : Наука, 1978. – 392 с.
311. *Юнг К.* Архетип и символ. – М. : Ренессанс, 1991. – 365 с.
312. *Юнг К. Г.* Проблемы души нашего времени. – М. : Прогресс, 1993. – 329 с.
313. *Юсупов Р., Заболотский В. П.* Научно-методологические основы информатизации. – СПб. : Наука, 2000. – 560 с.
314. *Ядов В. А.* Потребности // Философский энциклопедический словарь. – 2 е издание. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – С. 499-500.
315. *Яковец Ю. В.* Циклы. Кризисы. Прогнозы. – М. : Наука, 1999. – 448 с.
316. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.
317. *Aron R.* Les desillusions du progress. – Paris: Calman – Levy, 1969.
318. *Durkheim E.* La division du travail social. – Paris, 1978.
319. *Durkheim E.* Les formes elementaires de la vie religieuse. – Paris, 1968.
320. *Etzioni A.* The active society. – N.Y.: Free-Press, 1968.

321. *Fromm E.* The sane society. – London: Routledge and Kegan Paul, 1963.
322. *Haken H.* Erfolgsgeheimnisse der Natur-Sinergetik: Die Lehre vom Zusammenwirken. – Stuttgart, 1981. – 278 s.
323. *Nisbet R.* History of the Idea of Progress. – N.Y.: Basic books, 1980.
324. *Wallerstein I.* Unthinking Social Science: the limits of nineteenth century paradigms. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

РОЗДІЛ 9

АЛГОРИТМ САМОРОЗГОРТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО СВІТУ ТА СПЕЦИФІКА ЙОГО ПРОЯВУ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Метою даного розділу є побудова алгоритму саморозгортання соціального світу на основі матеріалу, що викладений нами в другому розділі. Методологічною призмою тут має бути шість елементів, які ми повинні використати для відтворення процесу визрівання соціального матеріалу й трансформацію на новий рівень, знову визрівання й перехід на вищий рівень. Ці елементи є логічним продовженням вивчення предмета нашого дослідження (див. табл. 9.1).

Таблиця 9.1

Елементи побудови алгоритму саморозгортання соціального світу

	Головні параметри аналізу саморозгортання соціального світу	Рівень		
		Мікро-	Макро-	Мега-
	Джерела детермінації саморуху на певному рівні	Характеристика елементів та змісту відповідного етапу саморозгортання соціального світу		
	Вид причинності, що превалує на даному ієрархічному рівні			
	Зміст етапу саморозгортання соціального світу			
	Специфіка етапу самовідтворення рівня			
	Медіатор (посередник)			

	Головні параметри аналізу саморозгортання соціального світу	Рівень		
		Мікро-	Макро-	Мега-
	Спосіб саморегуляції соціального світу певного рівня			

За способом вирішення поставленого завдання будемо діяти так як і в попередньому розділі з тією різницею, що аналізу тут мають підлягати сукупність процесів, що відбуваються на кожному із трьох етапів саморуку універсуму.

Отже, за прийнятим засобом вирішення даної проблемної ситуації ми в кожному випадку прослідкуємо за такими параметрами: джерела детермінації саморуку на певному рівні та вид причинності, що превалює на даному ієрархічному рівні; зміст етапу саморозгортання соціального світу; специфіка етапу самовідтворення на мікро-, макро-, мегарівні; посередники або медіатори переходу від одного етапу до іншого, від одного стану до іншого; нарешті, спосіб саморегуляції соціального процесу на кожному із трьох етапів або рівнів.

9.1 Евристичний алгоритм саморозгортання соціального світу

Метою даного підрозділу є відтворення засобами філософського аналізу процесу породження, функціонування й сходження із планетарної арени соціального світу. Для цього ми передбачаємо послідовно прослідкувати за перетвореннями соціального процесу і його продуктів на кожному із трьох рівнів саморуку універсуму. Цьому процесу відповідають шість позицій вищенаведеної методологічної схеми, покладеної нами для аналізу цього процесу. Далі є необхідність послідовно розглянути зміст кожного із трьох етапів із тим, щоб у підсумку відтворити їх послідовну зміну, що й будемо розглядати за алгоритм саморозгортання соціального світу.

Почнемо з того, що *джерело детермінації* саморуку соціального світу на *мікрорівні* полягає в наявності потреб у розумної живої речовини, а точніше – потреба життєдіяльності біологічного організму людини. Вони досить жорстко обумовлюються біологічним організмом людини і її, так званими, вітальними потребами. Саме вони, біологічні або вітальні потреби, призводять до того, що організм людини як велетенська фабрика починає споживати речовину, енергію й інформацію.

Як впливає з вищевикладеного, від фізичного стану етносу прямо залежить потужність процесу саморозгортання соціального світу. Сталість

цього процесу буде зростати разом зі сталістю життя людини, що в недалекому майбутньому може досягти 150 і більше років. Так, О. ді Грей – геронтолог Кембріджського університету, стверджує, що в найближчі 30-ть роки ми зможемо справлятися із проблемою старіння так же ефективно, як сьогодні справляємося з багатьма хворобами. Одночасно він очолив новий політичний рух, що набирає силу у Великобританії й носить назву “трансгуманізм”, ключова ідея якого полягає в тому, що досягнення в науці й технології звільнять нас від хвороб та старіння й дадуть нам можливість жити більш довгим та здоровим життям. Радикальні трансгуманісти сходяться в поглядах із футуристом Р. Курцвайлом, який у своїй книзі “Єдність наближається” пише: “В кінцевому рахунку ми зіллємося з нашими технологіями: до середини 2040-х років небіологічна частина нашого інтелекту буде в мільярди разів потужніше, ніж його біологічна частина” [209].

Потреби лежать в основі механізмів саморегуляції соціального процесу. Вони визначаються як “нужда або нестача в чомусь необхідному для підтримки життєдіяльності й розвитку організму людини, людської особистості, соціальної спільноти загалом; внутрішній збудник активності” [314, с. 499], на цьому рівні ми виділяємо вітальні потреби – ті, що обумовлені обміном речовин.

Актуалізація потреб на засадах каузально-механічної причинності призводить до формування цілей і завдань як засобу створення програми з їх задоволення та отримання результату, що забезпечує система саморегуляції. Ступінь задоволення основних потреб є однією зі складових “змінної”, котра дає актуальну форму й структуру діяльності. Ця категорія є “специфічно людською формою активного відношення до навколишнього світу, змістом якої є доцільні зміни й перетворення в інтересах людей” [273, с. 160]. Вона містить у собі мету, засіб, результат та сам процес діяльності, в основі якої лежать дві протилежності – виробництво та життєва активність. Отже, в основі задоволення вітальних потреб лежать речовинно-енергетичні впливи, а соціальні потреби задовольняються на основі інформаційних впливів, що мають дещо іншу будову.

Отже, у міру вилучення продукowanego соціального змісту від свого джерела, воно наражається на вплив різноманітних сил зовнішнього стискування, що мають відносно обмежені діапазони для самостійного існування в об'єктивній реальності. Причому, елементи стискування набувають усе більш і більш “жорсткого” характеру. Жорсткість тут слід розуміти як необхідність народжуваного змісту соціального слідувати логіці, що міститься в елементах примушення. Тут діє жорстка залежність людини від стану матеріального виробництва.

За нашою робочою гіпотезою зміст першого етапу саморозгортання соціального світу полягає в переході від квантового вакууму з певним співвідношенням фізичного й семантичного матеріалу через стан

збудженого хаосу^{фізичного} до суб'єктивації семантичного матеріалу в структурі біологічної людини, що веде до породження особистістю людини соціуму.

Це відбувається в ході повсякденної життєдіяльності людини, під тиском її біологічних потреб. Так зароджується соціальний світ, що має синкретну форму й існує в структурі людського організму. Виконавчим механізмом тут є атрибутивна активність розумної живої речовини, як природний процес космологічного походження. Але не всяка жива речовина здатна освоювати фенотипну інформацію. До цього вона повинна підійти в процесі висхідного еволюційного розвитку. І в науці вже є версія про те, що “на якомусь етапі, коли в живій речовини з'являється 15-20 мільярдів нейронів, біологічний процес розвитку змінюється розвитком не біологічним” [99, с. 8]. Так біоценоз замінюється на антропогенез.

І в живій речовини з'являються цілком нові якості, оскільки в кожного нейрона є поле, усі вони пов'язані, організовані провідниками. Це комп'ютер провідників. Так виникає *польова форма живої речовини*. Вона може засвоювати інформацію ззовні, визначати її, адаптувати, відтворювати, розмножувати. Польова форма живої речовини не має механічних кордонів. “Вона може сидіти в білково-нуклеїновому житті, а може й вийти з неї”, пише В. Казначеев [99, с. 8].

Момент появи в дослідженні ідеї польової форми спочатку в людини є принциповим переходом до пояснення власне генезису й початку саморозгортання соціального світу. Бо тут ми маємо справу з *поясненням якісного стрибка в еволюції живої речовини, що раптом стала розумною живою речовиною*. На це пішло, навіть за найжорсткішими підрахунками, усього-на-всього менше однієї чверті відсотку еволюційного часу!

Отже, еволюційний вибух! “У зв'язку з ним слід припустити, – продовжує В. Казначеев, – що в поєднанні двох видів живої речовини біосфери Землі (до певного рівня еволюції) домінували властивості й функції білково-нуклеїнової його форми. Польова форма сполучалася з першою, складала її невід'ємну частину, але не була функціонально домінуючою. У гомінід нейронна маса мозку зростає. Подальша психофізіологічна, інтелектуальна активність мозку не може реалізовуватися за рахунок лише існуючих нейронально-синаптичних зв'язків. Польова форма зв'язку нейронів стає необхідністю. Ті особливі, в яких відбувається зміна функціональної домінанти форм живої речовини, з гомінід перетворюються в попередників людини, а після цього в людину (другий стрибок, за Я. Рогінським, близько 40 тис. років тому)” [99, с. 8].

Важко переоцінити даний момент. Це сама вершина обґрунтування породження соціального світу. Ми знайшли, нарешті, рух і матеріал, що виводять живу речовину за його межі й перетворюють його в розумну живу речовину. Остання якраз і набуває специфічної атрибутивної якості суб'єктивувати першу природу й породжувати соціальний світ.

Інакше кажучи, людина як розумна жива істота, не тільки опосередковує взаємоперехід матеріальне-духовне в горизонтальній площині, а починає стискувати його й піднімати у вертикальній площині, тобто з мікрорівня на макрорівень. Так зароджується соціальна фаза саморуху універсуму. При чому можна висунути робочу гіпотезу про те, що це притаманно не тільки планетарному розуму, а що цей перехід відтворює в собі внутрішню суперечність субстанціонального відношення. У цьому сенсі рід людей утримує “космічний код”, який ми робимо спробу в даному дослідженні розкодувати.

Тут є резон уважніше придивитися до ідей східної філософії, і, зокрема, до даосизму. Ще Лао-цзи виступив, як відомо, з космологічною теорією, згідно з якою з “Дао” народжуються “чи” (енергії), після цього “форма”, “речовини” і далі з’являються “всі речі” [див.: 286, 83]. Такий підхід притаманний сучасній фізиці, в якій енергія може передувати речовині [211, с. 18-19].

Оригінальні й самі процеси засвоєння розумною живою речовиною зовнішнього матеріалу й творення з нього соціального світу. Так, наприклад, засвоєння потоку протонів відбувається у формі збудження в людському організмі того ж самого змісту, який присутній в об’єктивній формі універсуму. “Та обставина, що замість впливу зовнішніх причин ми знайшли для організму визначення збудження зовнішніми потенціями, – писав Г. Гегель, – складає важливий крок на шляху до істинного уявлення організму” [57, с. 504].

У фізичному плані взаємодія виглядає як свого роду “резонанс” коливання внутрішнього силового поля окремої людини й коливання зовнішнього енерго-інформаційного поля соціальної спільності – групи, колективу, етносу, народу, нарешті, людства. Механізм самозбудження енергетичної взаємодії окремої людини й соціальної групи отримав назву “пасіонарність”. Він детально описаний Л. Гумільовим, зрозуміло, на основі творчого застосування останнім теорії поля Гурвича щодо явища етногенезу [155, с. 137].

Механізм підтримки першого етапу саморозгортання полягає в культурологічному спілкуванні, що лежить в основі духовного виробництва. Оскільки будь-яка людина смертна, то саморозгортання соціального світу може обірватися в будь-який момент. Щоб цього не трапилось, в умовах земної філи життя стихійно сформувався особливий “надбіологічний” (Є. Маркарян) механізм підтримки цього космологічного процесу. Їм стала культура. Його підтримує й О. Джиоев, який зазначає, що “культура – це ... спілкування поколінь” [105, с. 166].

Культура є самоорганізуючою системою й прагне до результату на базі інформаційних програм. Ці інформаційні програми існують у вигляді людського досвіду, систем освіти, виховання, науки, а в більш глибинній формі це – генетично закодовані спадкові програми біологічної популяції,

умовно-рефлекторні моделі дії організму, тобто програми діяльності, які функціонують як біосоціальні (або соціобіологічні) й орієнтовані на “випереджуюче відбиття” дійсності, на врахування ймовірностей приходу відповідних подій, отже, вони скеровані на пристосування до прогнозованих умов майбутнього.

Генеральна властивість будь-якого вияву культури – бути специфічним засобом людської діяльності як у контексті становлення особи, так і універсальним засобом суспільного життя. Отже, важливо розглядати культуру як адаптаційний засіб і засіб людської активної діяльності, тоді стануть зрозумілими зміст і функції систем виховання, освіти й науки, які визначає соціокультурна теорія.

При фрактальному підході культурологічний хаос перестає бути синонімом безладдя й набуває тонкої структури. Фрактали стають зручними моделями для опису процесів, які раніше вважалися невпорядкованими й такими, які не можуть бути описані. Слово “фрактальний” має латинське походження й означає “роздрібнений”. Але ця роздрібненість у фракталі має різні ступені, рівні, форми, вагу тощо [85, с. 31].

Поясненням численних фактів історичних повторень є гіпотеза щодо існування єдиної фрактальної структури Всесвіту, щодо фрактального причинного структурування людської історії, активного втручання архетипових утворень у соціальне життя людей. Фрактал – це структура, яка складається із часток, в якомусь сенсі подібних до певного цілого [85, с. 32].

При цьому існують так звані неповні й повні фрактали. “Неповний” фрактал – архетиповий елемент психосоціального простору, який транслює викривлену інформацію про універсальні модальності (сфера світового розуму). Повний фрактал – це, природно, сума первинних міфологічних образів-архетипів та вторинних, набутих [85, с. 33].

Сам по собі процес породження соціального світу не може відбуватись тривалий час, оскільки біологічний організм людини смертний і він рано чи пізно має самозруйнуватись. Йому потрібні *медіатори*, тобто посередники, для довготривалого відтворення процесу саморозгортання. Тому універсум, як сутність, яку неможливо знищити, забезпечує собі довготривале існування шляхом запровадження двох явищ: по-перше, завдяки культурологічним програмам наслідування соціальних напрацювань старших поколінь, а по-друге, – шляхом існування універсальних інструментів, що підтримують самовідтворення його на мікрорівні. Ясно, що такими універсальними інструментами виступають соціальні інститути, оскільки саме вони виконують функцію посередників.

Соціальні інститути є елементами соціальної структури, історичної форми організації й регулювання суспільного життя. Під соціальним інститутом розуміють певну сукупність закладів, що відповідають соціальній структурі суспільства; сукупність соціальних норм і культурних зразків, що визначають певні стійкі форми

соціальної поведінки й дії; систему поведінки у відповідності із цими нормами.

До таких утворень слід відносити релігію, шлюб, науку, освіту, право та деякі інші, що активно використовують механізмами звичаї, ритуали та традиції. При цьому важливо зазначити, що з точки зору індивідів, інститути є лише типами їх взаємодії, а з точки зору інститутів особистісні дії й міжособистісні відносини й взаємодії людей є тільки спосіб, завдяки якому складаються й існують безособові зв'язки безособових суб'єктів, якими є інститути. Володіючи ім'ям, наприклад релігія, інститут усе ж таки є безособистісним. Як функціонер, що представляє інститут, індивід служить лише уособленням функцій, похідних від інституту, які задаються ним, і тільки завдяки цій персоніфікації інститут набуває ореолу певного особистісного уособлення. Конкретність інституту визначається його функціональною роллю в соціумі, місцем, що він займає в поділі праці між різними соціальними структурами. Він не залежить від людей. Часткова або навіть повна зміна людей, у принципі, не стосується його структури й аж ніяк не відбивається на його функціях. По-іншому, інститут володіє інваріантністю, над часовістю саме у своїй безособистості, у своїй надколективній якості. Тому такі посередники є вічними структурами.

У суспільстві формується певний образ сприйняття соціальних інститутів через три логічно послідовні стадії – об'єктивацію, одухотворення й обоготворювання, на яких вони наділяються відповідно якостями речі, життєвості та надприродності. При чому, перехід від однієї стадії до іншої супроводжується поступовим розривом між реальними соціальними фактами та їх образним віддзеркаленням. Так у мовних структурах формуються й функціонують норми, відповідно до яких терміни, що визначають соціальні інститути, мають частіше за все абстрактний зміст, співвідносяться з поняттями, що, навпаки, фіксують вельми конкретні людські дії. Ці норми та утворені на їх основі вирази сприймаються природно й не викликають у людей дискомфорту та внутрішнього протесту.

Ясно, що стале існування соціального світу не може обійтися без певного *способу саморегуляції*. За нашою гіпотезою, самоупорядкування соціуму відбувається завдяки так званій архетипній саморегуляції. Виявляється, що кожен соціум так чи інакше підпорядковується у своєму функціонуванні та розвитку якійсь з архетипових форм, котрі вже давно почали відігравати роль об'єктивних чинників, своєрідних пасток на шляху руху суспільних структур [85, с. 35].

Найповніше механізм саморегуляції соціального на мікрорівні подала Н. Крохмаль [119]. Момент саморегуляції соціуму знаходимо також й у творах низки дослідників. Так, наприклад, тотем, за Е. Дюркгеймом, є принципом, який упорядковує універсум [319, с. 167].

Але подамо систему саморегуляції соціуму за Н. Крохмаль, оскільки ця дослідниця виклала його більш розгорнуто. На архетипному рівні

система саморегуляції виглядає так: в її основі лежать процеси формування людських спільнот та їхня подальша трансформація в роди, племена. Нормами регуляції цього рівня є архаїчні “першонорми” – табу, таліон, а також поступове формування релігійних, моральних норм та норм моральності.

Система саморегуляції має димерну основу: соціальні спільноти виступають у вигляді регульованої системи, а інститут старійшин, вождів, шаманів виступає регулюючою системою відносин у соціумі.

Історично можна виділити кілька форм саморегуляції архетипного рівня. Їх складання залежить від наявності або відсутності цілепокладання та спонтанності або свідомого створення форми. Тому створення історичних форм системи саморегуляції може відбуватися в різних сферах життя спільноти.

Історичним формам архетипного рівня притаманний синкретизм, що виявилось в поєднанні окремими формами економічного, соціального, політичного та духовного напрямів розвитку суспільства. Для цього рівня можна виділити сім'ю (парну або первісно егалітарну, патріархальну та моногамну), рід (материнський та батьківський (патріархальний)), фратрію, плем'я, об'єднання (союз) племен, які у своїй більшості характеризувалися регулюванням соціальних відносин на основі кровноспоріднених зв'язків та общину (праобщину, ранньородову, пізньородову, сусідсько-територіальну), що характеризує, насамперед, економічні відносини в суспільстві. Особливістю формування цих історичних форм є те, що всі вони не є окремими формами, а постійно переплітаються між собою й проявляються одна в одній, що спричиняє труднощі при окремій їх характеристиці.

Остаточне формування виду *Homo sapiens* призвело до появи ранньородової общини, характерними рисами якої були поглиблення знань про природне середовище, накопичення досвіду у виробництві, закріплення елементарних навичок роботи та проста праця (кооперація), що ще не дійшла стадії свого суспільного поділу. Регуляція тут також мала місце в добуванні та перерозподілі їжі, виникненні інституту шлюбу, що регулював відносини між статями, та виникненні інституту сім'ї, що регулював відносини як між подружжям, так і між батьками та дітьми. Тоді почалося складання первісних форм релігії – тотемізму, анімізму, фетишизму, магії.

Отже, ми вважаємо, що на першому етапі саморозгортання соціального світу відбувається перехід зі стану хаосу^{фізичного} – до стану суб'єктивованого соціального світу, що перебуває в потенційній формі в структурі біологічного організму людини. При цьому існування його підтримується завдяки наявності культурологічного поля етносу, а саморегуляція відбувається завдяки сукупності символів архетипного походження.

Тепер розглянемо, що відбувається на другому етапі саморозгортання соціального світу, тобто на макрорівні. Нагадаймо, що тут усе побудовано на цілераціональній діяльності й обміну її продуктами, а продуктом цього процесу є суспільство. Таким чином, рушійною силою або джерелом детермінації саморуху тут є соціальні потреби, які виражаються в потребах суспільства й залежать від рівня його розвитку, від умов існування.

Ці соціальні потреби усвідомлюються людиною у формі бажань, цілей, мотивів дії, оцінки нею свого суспільного положення й т.д. та виражають відношення суспільства, групи чи людської особистості до середовища свого існування, але фіксують не будь-яке відношення до нього, а тільки необхідність. Із цього приводу В. Тугарінов пише: “Поняття необхідності має два смисли: смисл неминучості та смисл потреби” [126, с. 20]. Тому потреби суспільства – це форма вираження законів суспільства, суспільної необхідності.

Як продукт історико-культурного розвитку суб’єкта, потреби виражають залежність цього суб’єкта від світу, демонструють той чи інший ступінь свободи в ньому, завжди детермінований факторами соціального порядку. Склад, структура та ієрархія потреб змінюються залежно від рівня розвитку людини та суспільства, ступеня задоволення тих чи інших потреб, вирішення завдань, які ставить перед собою суспільство в різні історичні епохи. Залишаючись такими ж, як і раніше, за важливістю (функціональною структурою людської діяльності), вони зміщуються в ієрархії актуальних цілей і завдань практичної діяльності, поступаючись своїм місцем невирішеним завданням практичної діяльності, незадоволеним потребам, недосягнутим рівням розвитку (актуальна структура людської діяльності). Ця сутність, на думку В. Сіренко, визначається тим, що “цей феномен притаманний тільки людині й формам її організації (соціумам), де обов’язковим атрибутом є свідомість як властивість людини, що визначає варіантність її поведінки” [232, с. 4-5].

На макрорівні джерелом детермінації є спрямоване цілеутворення особистості людини на засадах самоменеджменту й цілепокладання з боку системи управління для колективів людей, організованих у виробничі та державні установи, а також спрямування громадських об’єднань і політичних партій із боку їх лідерів.

На цьому рівні у вигляді *причинності* діє телеологічний принцип, тобто мета визначає розвиток соціальних систем. Він прийшов на зміну рефлексивній поведінці людини. Як писав Л. Фейєрбах, “взагалі людина є істота, що діє згідно з відомими цілями; вона нічого не робить без мети” [269, с. 629].

Ще І. Кант писав про те, що телеологія – “...не більше ніж регуляторний принцип розуму, що має на меті привести до вищої систематичної єдності при посередництві ідеї доцільної каузальності вищої причини світу, так нібито вона як вища мисляча істота була причиною

всього, згідно з наймудрішим замислом” [100, с. 583]. При цьому визначення телеології І. Канта можна співвіднести як із причинністю, що панує на мегарівні, так і з її проявом на макрорівні.

У “Науці логіки” Гегель розглядає телеологію в єдності трьох моментів: суб’єктивної мети, засобу й виконаної мети. Рух мети від суб’єктивного поняття до реалізації в зовнішньому світі є вирішення суперечності між суб’єктивним та об’єктивним. Активною стороною, що передрішає хід вирішення суперечності, є мета: вона є “суб’єктивне поняття як істотне прагнення й спонука до зовнішнього самопокладання” [58, с. 193]. Мета є не просто суб’єктивний образ бажаного майбутнього, вона “є всередині самої себе спонука до своєї реалізації” [58, с. 195].

Ми схильні до того, що принцип телеології слід відносити до макрорівня, якщо мова йде про конкретну мету діяльності людини. У той же час його можна розглядати і як принцип, що діє на мегарівні, якщо мова йде про ідеал або ідею взагалі як спонукальний чинник поведінки людини.

Але доведеним є той факт, що мета в життєдіяльності соціальних систем відіграє роль атрактора розвитку й активізує всі без винятку процеси, оскільки при наявності мети в соціальній системі з’являється *ефект подвійного існування*. Суть його полягає в тому, що система знаходиться в стані структурної напруги, викликаній виниклим протиріччям між наявним її станом і тим станом, до якого вона має бути переведена в майбутньому, і який визначається запропонованою метою. Але вона не може водночас знаходитися в двох вимірах, тобто мати значні відмінності між морфологічними параметрами й характеристиками функціонування. Система починає вирішувати завдання їхнього суміщення, виходячи з тієї настанови, бажано це для нього чи небажано. Намагаючись позбавитися від напруги, що виникає, система вимушена переходити зі стану наявного функціонування до фази еволюційного руху й набуття нового стану.

Сьогодні, з огляду на прискорення всіх без винятку соціальних процесів, вітчизняні дослідники виступають за реалізацію принципу “нової телеології” І. Пригожина [136, с. 34]. Суть даного прискорення треба розуміти як становлення принципово нового етапу в тому розвитку всіх явищ реального світу, згідно з яким в історичній тенденції даного розвитку здійснюється створення все складніше організованих відкритих систем. Тобто, якщо в природі ця тенденція здійснюється шляхом стихійно діючих механізмів, а в людей усіх минулих епох, крім того, також за допомогою їх інтуїтивного мислення та розкриття у свідомості (мові, релігійних вченнях, науці, філософії тощо) деяких окремих синергетичних механізмів даної тенденції, то в нашу епоху виявилась явна недостатність цих форм. Тому все більше синергетиків звертають основну увагу на необхідність переходу від пануючого зараз етапу розробки окремих проблем синергетики, як “фрагментарних, локальних і непослідовних”, до розробки системи

синергетичної філософії та механізмів її впровадження в життя з метою вивчення причинних засад саморозгортання соціального світу. Тобто В. Лутай прямо вказує на необхідність використання принципу телеології в аналізі реформування освітніх систем, як різновиду соціальних систем [136, с. 34].

Зміст другого етапу саморозгортання соціального світу нам чи не найвідоміший, оскільки він відбувається на наших очах і за нашою безпосередньою участю. Ми пов'язуємо його з переходом: суб'єктивація в структурі біологічної людини з породженням потенційного соціуму соціального світу – об'єктивація його в соціальному просторі з породженням суспільства.

Перехід “суб'єктивація – об'єктивація” соціального змісту відомий нам із праць К. Маркса як процес відчуження її сутнісних сил у зовнішнє середовище. Крім цього автора, проблему відчуження розглядали й інші дослідники, наприклад, Гоббс, Руссо, Гегель, Шпенглер, Зіммель, Вебер, Ясперс, Сартр, Фромм, Хорні, Саліван, Маркузе, Аренд та ін.

У філософії Г. Гегеля відчуження було навіть визначено влучніше, оскільки він розглядав його як, застосуємо термін російською мовою, “овнешнение”, українською – “озовнішнювання” світового розуму в природі та історії й опредмечування, інституалізацію сутнісних сил людини [272, с. 406]. Опредмечування, на нашу думку, сутнісних сил людини є саме тим процесом, що відбувається в ході саморозгортання соціального світу на даному етапі.

Специфіка цього переходу полягає в тому, що він відбувається завдяки цілераціональній діяльності людей та активному обміну продуктами праці – товарами або послугами – між ними. Процес цей можна назвати також соціальним метаболізмом (або діяльнісне відтворення), оскільки він відбувається в межах соціального організму окремої країни, регіону або на планетарному рівні.

Медіаторами тут виступають наукові заклади, система освіти, система внутрішньої й зовнішньої торгівлі, що забезпечує обмін продуктами праці, особливо за рахунок вільного ринку, що потужно рухає товари. Це означає, що процес опредмечування потенційного соціального світу потребує сукупності допоміжних процесів та інституцій-посередників, наприклад, таких, як вищеперелічені.

Школа повинна готувати молодих людей бути конкурентоспроможними в ринкових умовах, володіти всіма необхідними для цього компетенціями. Але в той же час школа відповідальна і за формування “світової, планетарної свідомості, якої так не вистачає нашій культурі й цивілізації” [93, с. 251].

Треба зазначити суттєву різницю, яку ми вбачаємо між соціальними інститутами та соціальними системами: соціальні інститути не мають людей (наприклад, релігія безособистісна), в той час коли при соціальних

системах з'являються люди (наприклад, церква вже набуває особистісності).

Саморегуляція соціального світу на цьому етапі, знову таки, згідно з баченням Н. В. Крохмаль, має **нормативний** характер, а головним регулюючим органом є держава та система місцевого самоврядування. Хоча назвати нормативним можна кожний із трьох рівнів саморегуляції, усе ж державу, в основі якої лежать правові норми, що юридично оформляють усі норми в заборони, на нашу думку, можна назвати класичним прикладом нормативної “піраміди”, де норми закріплюються письмово.

Функціонування соціальних норм спрямоване на самозбереження та самовідтворення соціального процесу, при чому механізм норм працює виключно через самосвідомість людей. Тому їх можна представити як засоби збереження системи, відтворення системності в суспільних відносинах, що вироблені власне системою в ході еволюції для захисту від самознищення, саморозпаду, викликаних не тільки зовнішніми, а й внутрішніми чинниками.

За механізмами формування та функціонування виділяють два класи соціальних норм. Перший – клас директивних норм, що включає норми, поява, функціонування та розвиток яких повністю пов'язана зі свідомістю та волею людей. Ці норми за часом функціонування бувають довгострокові (наприклад, конституційні положення), середньострокові й короткострокові (наприклад, інструкції, директиви й т.д.). Окремим класом директивних норм є норми, дія яких забезпечується спеціальними апаратами управління й організації. Це клас інституціональних норм, до якого належать юридичні кодекси, державні закони, видані відповідними установами циркуляри й т. п.

Другий – клас соціальних норм, котрі формуються й функціонують спонтанно (традиційно), і виникають без спеціального втручання влади, служб. За часом функціонування вони діляться на довготривалі (наприклад, традиції, звичаї), середньотривалі та короткотривалі.

Отже, з наведеної вище класифікації видно, що соціальні норми не тільки відображають дійсність, а й впливають на неї. При цьому особливість цього впливу в тому, що соціальна норма не тільки відображає потреби суспільства у своїх вимогах, а й створює уявну модель дій людей і містить у собі засоби соціальної оцінки та соціального контролю за реалізацією цих вимог.

В. Бех у праці “Человек и Вселенная” підводить онтологічну основу під природну здатність людини бути самоорганізуючим і саморегулюючим суб'єктом, оскільки обґрунтував наявність у структурі особистості механізму цілепокладання [28] та висунув робочу гіпотезу про наявність специфічного виду свідомості – організаційної [30].

Тож, явище самоменеджменту цілком слушно відносити до

саморегуляційної діяльності, оскільки його технологія – це технологія висококваліфікованої й спеціалізованої праці. Російський дослідник В. Карпічев визначає, наприклад, головні аспекти технології самоменеджменту таким чином: планування й структурування часу; облік і розрахунки робочого та вільного часу, досвід фінських та японських менеджерів; рекомендації Гастева; східний досвід управління часом (Калагія); моделі цілепокладання, ієрархізація цілей, “життєві сценарії” і програми; типи, способи, правила й форми саморегуляції; управління Я-станом; умови оптимального ритму мисленнєвої діяльності; програмування підсвідомості; принципи самонавчання; пошук і переробка інформації; моделі проектування зовнішнього середовища [102].

Отже, на макрорівні ми стикаємось з найзрілішими соціальними процесами й продуктами. Однак вони від цього не стають надто простими, тобто такими, що ми можемо засвоїти їх на рівні емпіричних знань. Прикладом того, що соціальний світ залишається надто складним, свідчить те, що ми не можемо однозначно визначити найусталеніший продукт цього етапу – суспільство. Єдине, що цілком зрозуміло, що суспільство за своїм характером “піднімається” від примітивних форм індустріальної доби до інформаційного, тобто наближеного до мегарівня.

Далі звернемося до процесів третього етапу саморозгортання соціального світу – до *мегарівня*. Джерелом саморуку тут виступають ідеальні моделі, що часуються з Майбутнього. Якщо на другому етапі виключно провідну роль відігравали цілі, що ставила собі людина, чи орган управління перед трудовими, військовими, студентськими колективами, то тут впливає на свідомість ідеал. Бути детермінованим ідеалом, – це дещо значно інше, ніж бути детермінованим метою. Мету можна змінити, а ідеал – ні. Він веде людину або навіть цілі народи протягом довгих років, наприклад, боротьба за демократію, свободу й незалежність від окупантів.

Отже, на третьому етапі дії принципово інший *вид причинності*. Тут працює “ідеальна форма”. Телеологічний принцип тут змінюється на принцип вільної причинності. Така думка виникає в нас під впливом усвідомлення того, що на мегарівні існують не раціональні цілі, що мають суб’єктивне походження, а ідеали/ідеї, що існують, як з’ясовано нами вище, незалежно від людей, тобто об’єктивно.

При цьому вільна причинність виникає, як мінімум, із двох джерел, а саме: з боку людини і з боку спонтанно впливаючого на неї соціального чинника або інопланетних і розумно вибудованих світів.

Отже, вона виявляється, з одного боку, як незалежність людської волі від спонукання імпульсами чуттєвості, оскільки людині взагалі притаманна спроможність довільно визначати себе незалежно від примусу з боку чуттєвих спонукань, які формуються динамічною функцією електромагнітного поля, а з другого – між окремими особистостями як агентами результируючої соціальної взаємодії, якій притаманний більший

ступінь свободи. На нашу думку, саме завдяки властивостям вільної причинності та нелокальному типу зв'язку можливо досягнути механізм дії інтуїції.

Найпереконливіші приклади цього ми можемо виявити у власному житті. Для цього достатньо згадати ті випадки, коли яскрава ідея приналежить нас до світу подій, який до цього в нас не викликав інтересу, а то й був просто ворожим. Поети, письменники, актори, конструктори, раціоналізатори та інші категорії людей, – найяскравіші об'єкти та носії семантичної детермінації. Бажання стати, наприклад, керівником, командиром, космонавтом або суддею може стійко визначати поведінку людей упродовж багатьох років.

Але є приклади й масштабніші. Наприклад, ідея національної незалежності піднімає на боротьбу мільйони людей. Вплив національної ідеї теж слід віднести до причинності цього роду. Дія на людей цінностей, символіки, архетипів та й інших елементів соціальної психіки, включаючи колективне несвідоме, доповнюють цю картину.

Форма теж виступає детермінантою в цій системі чинників. Так, наприклад, демократія або диктатура як форма здійснення владних функцій, автоматично викликають до життя цілу систему соціальних інститутів, про можливість яких люди до того навіть не підозрюють.

Другий тип зв'язку вимагає незалежності від причинності першого роду. Він має бути зв'язком космологічного характеру. Це означає, що такому зв'язку має бути притаманною, як писав І. Кант, “спроможність довільно започатковувати стан; отже, причинність свободи не підпорядкована за законом природи іншій причині, котра визначала б її в часі. Свобода в цьому значенні є чиста трансцендентальна ідея; вона, по-перше, не містить у собі нічого, що запозичалося б із досвіду, і, по-друге, предмет її не може бути даний певним ані в якому досвіді, бо загальний закон самої можливості всякого досвіду полягає в тому, що все, що відбувається, має причину, а отже, каузальність причини, що сама відбувається або виникає, також повинна мати причину; завдяки цьому вся царина досвіду, як би далеко вона не простягалась, стає сукупністю однієї лише природи. Оскільки цим шляхом не можна отримати абсолютну сукупність умов у їх причинному зв'язку, то розум створює собі ідею спонтанності, здатної сама із себе починати діяти без іншої причини, яка б їй передувала і яка б призначала би її до дії за законом причинного зв'язку” [100, с. 327-328].

Тут ми хочемо звернути увагу на те, що перехід у вивченні суспільних процесів на мікрорівень зажадав від дослідників відмови від звичних засобів пізнання соціального світу, і вони в останній час, незалежно один від одного, усі частіше й частіше використовують для пояснення самоорганізації життя термін “ідеальна форма”.

Таким чином, система саморегулювання керує (управляє) розвитком

соціального світу шляхом культивування принципу суміщення нинішнього й майбутнього станів соціального розвитку, використовуючи інструментом перетворення умовні засоби, а точніше можна сказати – ідеальну форму, що немов би силою закладеного в ній сенсу “втягує” його з нинішнього стану в бажаний майбутній стан. Оскільки система саморегулювання продукує майбутні стани соціальної системи на підставі вільного вибору із загального континууму сенсів, то коректно буде говорити про поліваріантність або навіть непередбачуваність шляхів соціального розвитку. У власній зміні річ, система, перебуває сама по собі, у дії вона виходить за межі самої себе.

При цьому виявляється, що форма соціального світу цілковито визначається латентною структурою функціональних зв'язків або взаємодії людей між собою й фактично є незнищеною. Соціальна форма породжується потребою взаємодії людей і зникає в тому випадку, якщо взаємодія припиняється. Звідси виходять однакові форми взаємодії в різних народів і в різні історичні періоди їхнього життя. Їх видозмінює, як правило, ускладнює й інтелектуалізує лише сама людина.

Усе це вказує ще раз на існування саме третьої реальності, що притаманна мегарівню, на якому панує логічна форма. До цього для опису процесів цього вищого рівня ми успішно застосовували категорію “сенса” із Семантичного Всесвіту, хоча психологи віддають перевагу поняттю “ідеальна форма”, соціологи – поняттю “ідеал”, філософи – поняттю Абсолют.

Отже, у соціальному світі панує вільна причинність, яка здатна круто змінювати хід і спрямування соціальних процесів. Тому специфіка соціального процесу полягає в спонтанності виникнення й швидкоплинності їх протікання, а звідси й важко передбачуваності результатів саморозгортання суспільного життя.

Зміст третього етапу саморозгортання соціального світу концентровано полягає в переході соціального із суб'єктивованої форми в об'єктивовану. Процес тут виглядає таким чином: відбувається об'єктивація сутнісних сил людини в соціальному просторі з породженням суспільства, що піднімається до космічних висот і розчиняється в (ноосфері) хаосі^{семантичному}, змінюючи зміст квантового вакууму на користь збагачення семантичної складової.

Тому, мабуть, далеко не випадково, що, ідучи в руслі філософської думки стоїків, Сенека розглядає світ як єдине, розумно-божественне ціле, усі частини якого органічно пов'язані між собою. “Розум, – пише мислитель, – це не що інше, як частина божественного духу, заглиблена в тіло людей” [6, с. 488].

Оцінюючи зміст даного етапу саморозгортання соціального світу, можна припустити, що еволюція “втягує” людину на мегарівень. Причому це відбувається не тільки за рахунок механічних польотів та довготривалих

перебувань людини на космічній орбіті, а за рахунок визрівання її атрибутивних властивостей бути адекватною умовам майбутнього життя.

Тоді стає й зрозумілішою думка про те, що найвища точка розвитку по спіралі, що сходиться (точка “Омега”, за Т. де Шарденом) означає, що людина, завдяки продукуванню сильного електромагнітного поля, долає сили гравітації й починає вільно пересуватися в Космосі, підкоряючись законам розвитку спіралі, що розходиться, яку ввів у науковий обіг, як відомо, Гегель. Отже, ідея “променевого людства”, внесена у світ науки К. Ціолковським – не така вже й безглуздість, як може здатися на перший погляд.

Із цієї точки зору дуже перспективним і, здається, плідним є переосмислення трансцендентальних ідей І. Канта про “річ у собі”, що є, на його думку, чистою ідеєю, чистим смислом. Це так, оскільки ми не можемо пояснити сьогодні зміст продуктів семантичного континууму.

Отже, на третьому етапі саморозгортання соціального світу завдяки механізму свідомості, а точніше, за нашою робочою гіпотезою, надсвідомості людини, соціальний світ проникає на семантичний рівень і розчиняється в космосі. До речі, надсвідомість у такому випадку можна розглядати як колективну планетарну свідомість.

Специфіка самовідтворення соціального світу мегарівня полягає в тому, що збудником, або тригерним механізмом, що призводить до резонансу макро- і мегарівні, виступає символ, інтегративне значення якого нам ще не до кінця відоме. Символ є образ, в якому завжди присутній певний сенс, що злитий з образом, але незведений до нього. Переходячи в символ, образ соціального явища стає “прозорим”; смисл “просвічує” скрізь нього, будучи даним саме як смислова глибина, смислова перспектива [272, с. 510].

Створюючи символ, людина нібито кодує соціальну інформацію з метою її подальшого розпізнання й використання. Тому тричі правий Рассмусен, який зазначає: “символ притягує думку, тоді як думка, що доведена до досконалості, залучає символ” [177, с. 161].

К. Юнг характеризував символи як “можливість якогось ще ширшого, вищого смислу за межами нашої здатності сприйняття на даній хвилині натяк на такий смисл [311, с. 278], зазначаючи також, що символ виражає такий смисл, який неможливо виразити словами сучасної мови [311, с. 291]. Аналізу символу із цієї точки зору спеціально присвячені монографії М. Рубцова [222] і Н. Кулагіної [122, с. 6]. Згідно з М. Рубцовим, символи є найуніверсальніше, емке й конструктивне вираження світоглядних смислів, це утворення, заряджені смисловою енергією. При цьому символ не співвідноситься з одиничним смислом. “Символ – це потенційно вичерпна смислова глибина. Символ завжди є деякою межею, що розкриває себе в цілому континуумі смислових одиниць. Символ – це завжди відкритий образ, його смисл ніколи не зводиться до одного визначеного

значення, він завжди – віяло можливостей, *смилових* перспектив” [222, с. 43]. Н. Кулагіна, також говорячи про невичерпну смислову глибину символу, підкреслює, що символ виступає як універсальний засіб регуляції духовно-практичного досвіду, дозволяючи актуалізувати смисли буття, що не об’єктивовані в *знакових* формах [122, с. 6]. Без смислу не може бути символу; смисл символу утворюється за допомогою перенесення на символічний предмет смислу іншої речі по механізму асоціативного зв’язку. Останнє найбільш наочно видно на прикладі релігійних символів, а також фетишизму.

Якщо перехід соціального матеріалу з мікрорівня на макрорівень обумовлювали соціальні інститути, то перехід із макрорівня на мегарівень також потребує свого або своїх медіаторів-посередників. Скоріше за все *медіаторами* тут виступають космічні процеси, що утворюють механізм резонансної сполуки у вигляді слабкої й сильної взаємодії, гравітації, електромагнітного поля. Слабка й сильна взаємодія входять до чотирьох констант планетарного життя. Це питання явно потребує додаткового вивчення.

Нарешті, нас цікавить *спосіб саморегуляції* переходу соціального світу з макрорівня на мегарівень. Ясно, що він ґрунтується на інформаційно-знакових носіях, що виражаються, по-перше, через семантику мови, а по-друге, механізмом саморегуляції цього рівня стає смислотворчість або смисловиробництво. Про це писала у свій час Н. Крохмаль.

Уже сьогодні, зі становленням інформаційної цивілізації складаються нові історичні форми, притаманні перехідному етапу, а можливо й семантичному рівню системи саморегуляції. Які саме вони будуть – покаже майбутнє. Очевидним є лише те, що семантичний всесвіт із наближенням усе сильніше впливає на регуляцію соціального життя за допомогою якісно нових засобів. Свідченням того є тенденція, що веде до поступового сходження з арени соціального життя головного його управителя й розпорядника – держави.

Але на першому місці у формуванні нового рівня системи саморегуляції стоїть формування нового типу людини, що проявляється у формуванні “свободи волі” як “свободи” індивідів у складі “свободи” світового співтовариства. Цей напрямок характеризується спрямованістю аксіології на антропологічні цінності, смислове навантаження. Тобто можна простежити становлення “впевненого в собі” індивіда й підпорядкування цьому процесові всіх інших напрямків семантичного рівня саморегуляції.

Тут ми знову повертаємось до ідей І. Канта про моральний імператив. Моральна поведінка – це така поведінка, яка обумовлена не зовнішнім спонуканням (будь-то надія на успіх або страх покарання), а внутрішньою самонеобхідністю, заснованою на прийнятих самим суб’єктом принципах і заради самих цих принципів. Це цілком слушна думка І. Канта, оскільки це

буде відповідати ідеальній формі, що часується з мегарівня, бо розумна істота “повинна приймати саму себе й усіх інших не тільки як засіб, але також і як із метою самою по собі” [100, с. 275]. Звичайно, вказував філософ, це є лише ідеал, царство цілей не існує, але може стати дійсним завдяки нашій поведінці, “притому згідно саме із цією ідеєю” [100, с. 279].

Категоричний же імператив у кантівському розумінні приписує поведінку не ради якоїсь іншої мети, він сам є кінцева мета [100, с. 254]. Таке розпорядження щодо кінцевої мети й кінцевих основ людської поведінки може йти, на думку Канта, тільки від моральної свідомості, тому категоричний імператив – це веління моральності, що вбачається практичним розумом.

Кант дає три формули морального категоричного імперативу. Відносно “форми”, яка полягає у всезагальності; відносно “матерії”, а саме мети, категоричний імператив проголошує кожну людину, й у її особі людство, вищою самоціллю [148, с. 270]; третя формула стосується автономії волі й повного визначення всіх максим. “Добра воля” (воля повинна бути обов’язково “доброю” – інакше вона не буде моральною) визначає себе імперативом як законом [110, с. 273].

Тут не виключено, що правий В. Биченков, який вважає, що загальною тотальністю взаємодій і загальної тотальності змін виступають *простір і час*. Він пише із цього приводу так: “мені являється цілком допустимим і правомірним розглядати простір як тотальність усіх взаємодій, що відбуваються у світі, а час – як тотальність усіх змін. Із цих позицій не можна сказати, що дія відбувається в просторі, – вона саме є момент простору як тотальності; точно також не можна сказати, що зміна відбувається в часі, – вона є момент часу як тотальності. Із другого боку, простір виступає як рух структури, а час як рух різноманітності. Єдність простору й часу складає рух” [41, с. 493-494].

Далі він робить ще два зауваження вельми важливих для розуміння простору й часу як чинників самопороджування й існування соціального світу. Одне з них стосується того, що пояснення соціального простору – часу треба шукати в загальній теорії ймовірності, яка встановлює, що його геометрія збігається з фізикою гравітаційного поля, а складний і багаточасовий характер простору як тотальності дій підтверджують ... уявлення про калібрувальні поля – переносники взаємодій, що розробляються фізикою мікросвіту. І взагалі сам простір треба розглядати як тотальність усіх видів взаємодій (або, що те ж саме, речей як дій) – гравітаційних та електромагнітних, сильних і слабких, хімічних і механічних і т.д.

Інше зауваження полягає в тому, що “в межах матеріальної реальності час і простір суть функції речей як змін і дій і, навпаки, як це не парадоксально, речі у своїй якості змін і дій суть функції часу і простору” [41, с. 494-495]. Це означає, що чинниками саморозгортання універсуму в

соціальної фазі є час і простір, цінність і смисл.

Отже, виділення мегарівня як специфічного етапу в саморозгортанні соціального світу сприяло висвітленню багатьох соціальних процесів у принципово новому світлі. При цьому ми лише зазначили контури проблемного поля, що чекає свого дослідника.

Таким чином, ми досягли мети даного дослідження і спроектували алгоритм, за яким саморозгортається соціальний світ. Оскільки ми не маємо як предмета дослідження зразка субстанціональної основи соціального світу, так званої соціальної морфи, то ми можемо аналізувати тільки засобами філософського аналізу. Тому на цьому ми можемо зупинитись і зробити лише основні висновки, що впливають із даного підрозділу. Вони такі.

По-перше, на кожному етапі діє свій тригерний механізм, під тиском якого перебуває соціальний світ. Якщо на першому етапі – це були вітальні потреби окремої людини, то на другому – соціальні потреби народу, що прагне визріти в націю і побудувати свою державу, а на третьому – переважає космополітизм, що переструктурує соціальний світ у зовсім іншому вимірі.

По-друге, виявлено, що в соціальному просторі на кожному рівні саморуху універсуму діє “свій” вид причинності, а саме: на мікрорівні – каузально-механічна; на макрорівні – телеологічна; на мегарівні – вільна. Не можна не помітити, що вивчення причинності, її видів та меж вияву – має набути більшої уваги, оскільки простої межі між наведеними її видами не існує. Показовим прикладом тут може бути саме телеологічний принцип, що, з одного боку, нібито логічно пояснює механізм дії штучної мети, як продукту мисленнєвої діяльності людини, а з другого – ідеалу або ідеальної форми, що не залежить від людини, а є об’єктом семантичного континууму. У ноосфері планує всеосяжна планомірність.

По-третє, і головне, ми відтворили схему перетворень, що складає зміст процесу саморозгортання соціального світу і довели виключну багатофункціональність особистості людини. Виявилось, що для процесу саморозгортання соціального світу найважливішою характеристикою є динамічні, а не онтологічні характеристики. І тут треба погодитись з думкою А. Ліма-де-Фаріо про те, що центральною проблемою дослідження еволюції є “не походження видів, а походження форми і функції”.

По-четверте, обґрунтували систему медіаторів, що виконують функцію посередників у саморозгортанні соціального світу. Виявилось, що на мікрорівні або в соціумі провідну роль відіграють так звані соціальні інститути, що не мають людей; на макрорівні або в суспільстві життєдіяльність людей підтримується соціальними організаціями, тобто закладами науки, національної системи освіти, церкви, правових закладів, у яких реалізується специфічна діяльність; у той час як на мегарівні, де панує енерго-інформаційне силове поле (ноосфера тут лише сегмент),

посередниками виступають фізичні константи планетарного буття людини, наприклад, слабе і сильне випромінювання, гравітація та електромагнітне поле.

По-п'яте, зрозумілішими стають три види саморегуляції соціального процесу, що відповідають трьом ієрархічним рівням: архетипна – на мікрорівні; нормативна на макрорівні й інформаційно-знакова – на мегарівні. Критерієм поділу яких є форма закріплення та передачі смислу в нормах: неформальні смисли, збагатившись формальним змістом (легітимним) у повній відповідності із законом заперечення заперечення знову перетворюються на неформальні смисли, що проявляються в загальнолюдських нормах, релігійних принципах. Для цих типів характерно складання історичних форм на основі певних норм, що зникають із переходом до нового типу системи саморегуляції або поступово трансформуються, змінюючи свою форму, але залишаючи свій зміст.

Тепер ми можемо перейти до оцінки якості процесу саморозгортання соціального процесу і стану його продуктів у просторі української дійсності.

9.2. Характеристика елементів процесу саморозгортання соціального світу в просторі української дійсності

Для розкриття специфіки саморозгортання соціального світу в площині української дійсності потрібно розглянути, що ж представляє собою Україна за параметрами саморозгортання соціального світу, виділеними нами вище, а саме: архетипи, культура, етнос, менталітет, соціум, знання, діяльність, націєтворення, інформатизація суспільного життя й, нарешті, стан суспільства.

Сьогодні соціальний світ України знаходиться надто в збуреному стані, оскільки помаранчева революція ще не затихла, а лише увійшла у фазу поступового затухання. Тому українське суспільство і його елементи знаходяться в неприродному стані, а це означає, що аналізувати системність явища важко. Але ми зробимо спробу.

Україна – це держава, що сформована на засадах українського етносу (78,2 % населення становлять етнічні українці), який обумовив становлення українського соціуму. Для українського етносу питомим формотворчим довкіллям постає лісостеповий ландшафт помірної кліматичної смуги. За визначенням фахівців, основа українського етносу – це схрещення різних

расових типів на переважаючій домінівній південнослов'янського типу. Сучасна Україна переживає кризове перетворення козацького етносу, що стихійно сформувався біля 1480 р. Образно кажучи, сьогодні ми маємо ранній світанок нової української доби або, мовою етногенетики, зачаття нового українського етносу, який має народитися до 2015 р. Тож, український етнос сьогодні не “вмирає”, а перетворюється [98].

Функціонування та розвиток сучасного українського *соціуму* визначається дією чинників та механізмів, притаманних будь-якому етносу. Отже, український етнос структурується універсальними архетипами, найбільшим потенціалом дії серед яких володіють: архетип домінування уречевленого над процесуальним (минулого над майбутнім), архетип анігілятивної рівності (байдужість, соціофобія), архетип монарності буття (психокультурний егоцентризм, інфантилізм), архетип “героїзованого злочинця” (авантюризм, маргинальність, стрибкоподібна зміна ціннісних орієнтацій та поведінки, навіть у зрілому віці), архетип долі (партикуляризм, аполітичність) [85]. Не менший потенціал дії мають архетипи “вічного учня”, тотожності істини й влади, “вічного повернення”. Проміжне місце займають архетипи центрованої провини, “вічної правди” та звеличення юродивого [85, с. 263-264].

Доповнює ці архетипи в українському колективному несвідомому, на думку О. Кульчицького, найхарактерніший архетип “доброї”, “ласкавої”, “плодючої Землі”, що співпрацює з людиною, який позбавляє світосприймальні настанови українця агресивної активності, формує їх у напрямі ентузіастично забарвленої м'якої споглядальності [124, с. 55]. Відомий учений С. Кримський вважає, що українському етносу притаманні такі архетипи, як “архетип товарно-грошових відносин, ринку”, “архетип парцели (господарства, заснованого на власному труді родини)”, трійця істини, добра й краси, цінності людської моралі тощо. Архетиповими інваріантами по відношенню до історичного часу він виділяє й політичні структури демократії та деспотії.

Життєдіяльність українського соціуму в умовах дії маргінальних чи межових чинників, що їх створила геополітична ситуація на теренах України, сформували два основних типи українського світовідчуття (за О. Кульчицьким [124]): 1) “козацький” тип ентузіаста-подвижника та 2) потайний стиль існування, “анабіотичну” поведінку за принципом “моя хата скраю...”.

До останнього часу на теренах України можна було ідентифікувати таку індивідуальність, зусилля якої були спрямовані на створення свого маленького власного світу, на ізоляцію в ньому й убезпечення себе від впливу інших людей, іншого етносу, соціуму загалом.

Така полярність архетипів, на наш погляд, ще довго буде втримувати український етнос у лабетах меншовартості, і буде стримувати його розвиток у напрямі входження до Об'єднаної Європи.

Український менталітет, що живить і відтворює, за нашою концепцією, кінцевий продукт – соціум [85, с. 263-264; 201, с. 147-151], має такі основні властивості, які створюють живу пульсуючу цілісність взаємопов'язаних характеристик, кожна з яких доповнює іншу:

високий український індивідуалізм, який сприймався в історії по-різному (від хазяйновитості до куркульства). Трагічність нашої долі в тому, що цей індивідуалізм не виріс до державного рівня, а так і залишився на побутовому;

толерантність;

інтровертивність – зосередженість особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу;

емоційно-естетична домінанта – українська емоційність, чутливість, ліризм, що проявляються в пісенності, народних обрядах, гуморі, звичаях, є основою творчості. Але емоційне мрійництво придушує вольові компоненти психіки й тому замість "... дії, боротьби, драми є спокій неминучості і покора долі" [299, с. 108]. Іншу сторону надмірної української емоційності кожен із нас мав можливість виявити, спостерігаючи, як легко в нас люди гніваються, ображаються, запалюються, як легко вірять різним наклепам, обурюються й міняють свої політичні орієнтації [201, с. 123-125];

кордоцентричність, що проявляється в сентименталізмі, чутливості, емпатії, любові до природи, у пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного буття, культуротворчості;

анархічний індивідуалізм, що виявляється в різних формах відсередкованого, партикуляристичного прагнення до особистої свободи, без належної стійкості, витривалості, дисципліни й організації.

Домінанта ціннісної ментальності громадян України, за результатами соціологічних опитувань Інституту соціології НАН України, не виходила за межі індивідуального та групового виживання в скрутні часи суспільних перетворень, обмежувалася тільки чотирма вітальними цінностями: "міцне здоров'я", "міцна сім'я", "благополуччя дітей", "матеріальний добробут" [50, с. 9]. Тому далеко не випадково, що в Конституції України (Розділ I Загальні засади Стаття 3) зафіксовано такі соціальні цінності – людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека [108].

Треба зазначити, що громадяни України, за часів незалежності, а це вже близько 15 років, на превеликий жаль, і досі не відчують себе належними до українського народу. Причиною цьому є те, що більшість громадян України належали колишньому СРСР і виростили на "радянських цінностях", а українські — наразі недостатньо сформовані. Становище ускладнює ще й та обставина, що стратегічним пріоритетним напрямом зовнішньої політики України є входження до Європейського Союзу, що ставить перед українцями проблему засвоєння європейських цінностей. Проте, наскільки український соціум готовий у ціннісно-смісловому,

культурологічному, ментальному плані до інтеграції в Європу й наскільки цінності нашого буття прийнятні для Об'єднаної Європи?

У зв'язку із цим турбує питання, чи не втратить свою ідентичність український соціум, і навіть етнос, якщо Україна розчиниться в європейському просторі? Однак маємо надію, що ні, оскільки стан більшості європейських країн – учасниць ЄС – є стабільним і вони дійсно не втратили, а навіть набули певної етнічної специфічності.

Структура колективної свідомості українського соціального світу є досить дивною, за спостереженнями М. Ходаківського: “З одного боку, адміністративна, бюрократична ментальність політичної еліти, яка дійшла до розуміння необхідності держави, а отже, великого суспільства. З другого – масова свідомість нижчих верств суспільства, що зберегла незайманими архаїчні уявлення про світ, в якому патріархальний рід (або сім'я) і держава влаштовані за одним зразком” [287, с. 11].

Тому соціум отримує всі риси культурного шоку, що є результатом колізії та взаємовпливу трьох культуротворчих чинників-векторів: нової системи цінностей, яка “імпортується” із країн західної цивілізації; старої радянської системи цінностей, настанов і стереотипів поведінки, які поки що домінують у суспільній свідомості громадян; цінностей традиційної національної культури, які швидко відроджуються в нових незалежних суспільствах.

Отже, звертаючись до культурного поля України, бачимо, що у зв'язку з поширенням глобалізаційних процесів у сфері культури (експансія масової культури) виникають загрози етнічної декультурації. Це можна побачити, просто включивши телевізор. Телеекрани заповнили іноземні фільми, передачі різного спрямування від науково-пізнавальних до розважальних. І якість їх далека від культурного збагачення пересічного українця. Однак треба зазначити, що за останні кілька років ми, нарешті, побачили досить кваліфіковані програми українського виробництва. Проте ще й досі достатньо програм, зроблених за іноземними сценаріями, і лише частково пристосованих до українського менталітету.

Серед проблем культурної сфери, які вимагають нагального вирішення, на наш погляд, слід зазначити: недостатнє фінансування, відсутність серед стратегічних пріоритетів держави лобювання інтересів української творчості, відсутність законодавчої підтримки державою культурної сфери України (починаючи із законів про театри та музеї й закінчуючи підтримкою вітчизняних видавництв). Лише 2006 року почала йти мова на державному рівні про підтримку української мови, що викликало багато суперечок, як серед пересічних громадян, так і серед державних службовців вищого рангу, про кваліфікований український переклад іноземного продукту.

Проблемою сьогодні є і становлення українського соціуму, який допомагає формоутворенню народу, що починається з консолідації етносів,

а про проблеми консолідації українського народу останні кілька років говорили з політичної трибуни, обговорювали в засобах масової інформації, вчені приділяли багато уваги цій проблемі – проводилися круглі столи, конференції тощо. Цьому навіть присвячене Послання Президента України 2006 р. Така пильна увага до проблеми консолідації стала результатом наслідків бурхливих Президентських виборів 2004 р., коли головною технологією маніпуляції свідомістю громадян стала розбіжність у світогляді між Заходом та Сходом України та мовні уподобання різних етносів, що складають населення країни. Уже вкотре Президент України із трибуни наголошує на бажанні примирення громадян України різних конфесій (наприклад, УПЦМП та УПЦКП), зрівнюванні ветеранів ВВВ та воїнів ОУН-УПА тощо.

Отже, розглянувши основи українського соціуму, ми приходимо до висновку, що соціум, як продукт першого етапу саморозгортання соціального світу, в українському сегменті постає в неструктурованому вигляді. Про це свідчить думка В. Крисаченка, який зазначає, що “українському соціуму притаманна складна і, водночас, недостатньо диференційована соціальна структура, що є істотним чинником неврівноваженості його стану” [50, с. 15]. Український соціум невиразний і дуже суперечливий, оскільки змішаним є фізичний хаос (сучасні соціальні процеси), з якого етнос має черпати інформацію і суб’єктивувати, тобто збагатити пересічного громадянина духовністю (архетипами, цінностями тощо) адекватною змісту ХХІ ст. Крім цього, так званий пересічний українець залишається людиною психологічно неврівноваженою, невпевненою в собі і своїх можливостях державотворення.

Головним чинником саморозгортання соціального світу, тобто стану *українського суспільства* та процесів, що його живлять і відтворюють, на макрорівні є, на нашу думку, народ, що переростає в державотворчу націю.

Кожен оновлений український етнос створює нову державну систему і стає нацією, адже нація – це державно організований етнос, хоча до неї можуть входити й представники інших етносів.

Українська нація – це спільнота, яка встановлюється спільною волею суверенних індивідів, котрі силою цього рішення стають учасниками нації. Їх спільна воля відображається у суспільній угоді, яка стає основним законом (див.: Конституція України) їх подальшого суспільного життя, основою правопорядку. Відповідно до єдиного змісту суспільної угоди, важливою прикметою нації є соціально-правова уніфікація життя в межах юрисдикції нації (тобто на території національної держави). Кожному учаснику нації гарантований рівний обсяг прав, свобод і обов’язків, що зафіксовано в статусі громадянина (див.: розділ II Конституції України [98]). Усі сфери життя, такі як економіка, управління, освіта тощо, підпорядковуються єдиним стандартам.

Фактично переваги “української нації” в Україні пов’язані виключно із

двома обставинами: українська нація (етнос), що є державотворчою, дала назву країні; українська мова є державною мовою в Україні. Отже, Україна йде шляхом державотворення за політичною моделлю держави-нації, тобто на засадах співгромадянства. Таким чином, вона проходить той еволюційний шлях, що інші країни проходили два-три століття назад.

Але, на жаль, про повноцінне існування української нації говорити ще не можна, оскільки відбувається лише її становлення, що навіть зафіксовано в Конституції України, де говориться лише про “український народ” [108]. Але стаття 11 Розділу I фіксує, що “державою сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України” [108]. При спрощеному розгляді, українці є і народом, і нацією. Однозначно можна сказати, що українці ще не склалися як держава-нація подібно до країн Західної Європи чи США. Нам бракує певного самоусвідомлення себе як нації, як держави, що має захищати свій суверенітет. У нас поки що все окремо – держава сама по собі, народ сам по собі. Українці співіснують із певним іміджем України, а Україна співіснує з певним іміджем українців, тобто ще немає точки злиття [301]. Як вважає О. Шморгун, – “населення нашої країни не є політичною нацією. Точніше, воно не консолідоване за ознаками політичної нації – громадянським суспільством, ринковою економікою та іншими” [301].

Цю думку можна продовжити: “політична нація властива не кожній державі... Якщо для політичної нації існування держави є невід’ємною умовою, то зворотна залежність не є такою однозначною: держава може існувати, але всередині неї політичної нації може і не бути” [118, с. 6-7]. Тобто в Україні може й не існувати політична нація, але “населення держави, яке бере бодай якусь участь у її управлінні, формуванні органів влади, контролі за їхньою діяльністю, може розглядатися як політична нація тієї чи іншої міри зрілості, того чи іншого рівня розвитку” [118, с. 7]. Із цього випливає, що в Україні все ж таки існує політична нація, хоча й досить низької міри зрілості, що підтверджується і так званою Помаранчевою революцією.

Процес самоорганізації української нації відбувається на основі тривалого спільного історичного життя, у межах однієї держави й економічних зв'язків, тісно з'єднавши всі народи української нації, оскільки тільки коли вони будуть уявляти себе єдиною тісно згуртованою сім'єю, можна створити могутню національну державу, яка зможе протистояти як будь-якому зовнішньому тиску, так і руйнівному внутрішньому впливу й забезпечить усій нації загалом, а також окремим народам, які ввійшли до її складу квітуче життя і спокій [304].

Досить важливим, без чого неможлива нація, є її психологічна ознака – національна самосвідомість, її самоідентифікація. Складовою нації є мова.

Адже життя нації проявляється в національному дусі, національній свідомості – почутті патріотизму, що об'єднує членів нації. Від міцності національного духу залежить міцність нації.

Успішній реалізації формування розвиненої національної держави, на думку С. Здіорука, перешкоджає низка причин, основними з яких він називає дві: “Відсутність серед найвищого ешелону влади розуміння значимості духовних факторів у цивілізаційному просторі (означені складові або ігноруються, або зводяться до рангу другорядних, а, то й третьосортних) та правова невідповідність релігійного простору країни” [90, с. 9].

У формуванні нації, у пробудженні національної свідомості і самосвідомості визначальним чинником є національна ідея – уявлення про самих себе, своє місце у світовій цивілізації, шляхи подальшого розвитку та відношення до інших народів, цивілізована ідея. Національна ідея є ніби виявом ментальності українського народу, розвитком нації. Проте за роки незалежності в Україні не було створено жодної спільної ідеї, навколо якої могли б об'єднатися громадяни України. Наші політики не створюють можливостей для виходу на позитивні характеристики ідентифікації громадян з успіхами, досягненнями власної держави. Натомість вони спекулюють на трагедіях, формуючи відчуття спільності в біді (яскраві приклади – Президентські вибори 2004 р. та Парламентські вибори 2006 р.).

Наразі геополітичний “розкол” України на Схід і Захід продовжує поширюватися. Нинішня економічна і соціокультурна регіоналізація породжує нові для України ідентичності – донеччан, львів'ян тощо. Виникла реальна загроза федералізації країни за сценаріями політиків Сходу і Криму.

Знайти орієнтири в сучасному світі – ось мета української національної ідеї, творче бачення й осмислення якої повинно виходити із правильного розуміння потреб побудови української демократичної держави та відкритого суспільства в ній, беручи до уваги історичну специфіку соціогенезу в розвитку України та особливості психології нації. Це початок роботи по відновленню українських національних цінностей. Отже, головним у формулюванні української національної ідеї має стати спільна мета, а не визначення її через порівняння Сходу та Заходу країни.

Наскільки вільні пересічні українці у створенні системи матеріального і духовного виробництва видно на основі реалізації прав людини, стану сім'ї, свободи підприємницької діяльності і мірою розвитку, так званого, середнього класу. Нагадаймо, що в такому випадку перевірити можна тільки ті складові запропонованої моделі, що не мають функціонального походження, тобто аналізувати треба тільки правове забезпечення і морфологію суспільства. Останні елементи та процеси тимчасово мають не притаманні їм властивості та характеристики. Вони знаходяться у фазі

становлення. На нашу думку аналізувати українське суспільство краще крізь призму особистості, сім'ї, стану бізнесу, територіальних громад, а також на рівні стану держави, що створює систему саморегуляції країни.

Перераховані параметри аналізу суспільства відіграють у процесі його самоорганізації роль управління, тобто від їх стану залежить загальне становище державної й недержавної форм влади. Охарактеризуємо їх.

Відчуження влади від людини в Україні досягло небаченого розмаху. Про це нагадує стрімке зростання кількості звернень до Президента. Протягом перших ста днів правління В. Ющенко щодня отримував 1 600 листів громадян, а це становить 2,3 % українців. Уперше за січень-березень 2005 року скарги на систему влади перевищили кількість листів, пов'язаних із соціальними й гуманітарними проблемами [49]. Люди не можуть на місці вирішити свої питання, добитися від сучасної державної влади дотримання своїх прав. І дуже часто причина тільки одна – байдужість представників влади до проблем пересічного українця, оскільки вони залежать від начальників у районі, області чи Києві й служать їм, а аж ніяк не людям.

Відзначається наявність демографічної кризи в Україні. Хоч це питання й належить більше до характеристики стану соціуму, але його витoki лежать у державницькій сфері. Сім'я, що є джерелом самовідтворення родового життя будь-якого етносу, сьогодні в Україні неуклібно деградує. Підтвердженням цього є насамперед те, що за перші десять років незалежності України в умовах, коли на території країни не було ні війн, ні збройних конфліктів, ні масових епідемій, ні глобальних природних катаклізмів, чисельність населення зменшилася майже на 4,2 мільйона людей, сумарний коефіцієнт народжуваності знизився за вказаний час з 1,9 до 1,1, а в містах – з 1,8 до 0,9 [121].

На думку уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, демографічний занепад країни є наслідком нехтування фундаментальними правами людини. Зокрема незадовільне виконання конституційних норм щодо права на працю (стаття 43 Конституції України) і права на соціальний захист (стаття 46) призводить до погіршення матеріальних умов існування людей (бідності більшості населення – майже 70 %), що підриває їхнє здоров'я. Основними чинниками демографічної кризи є значний рівень зареєстрованого і прихованого безробіття, мізерна допомога сім'ям із дітьми і низький рівень пенсійного забезпечення більшості населення, що не задовольняє елементарних потреб людини.

Ці чинники в поєднанні із впливом на здоров'я населення екологічної кризи, посиленої наслідками Чорнобильської катастрофи, актуалізують сьогодні в Україні проблему не так поліпшення здоров'я, як елементарного його збереження. Певну роль відіграли також несприятливі психосоціальні чинники, пов'язані із соціальним стресом, негативними змінами на рівні суспільства та особистості, а також занепад системи охорони здоров'я

[121], показником чого є те, що від хвороб люди в Україні помирають на кілька років раніше ніж в економічно розвинутих країнах.

Стан України ускладнюється тим, що батьки не мають змоги керувати ситуацією в родині, і тому в пошуках засобів вдаються до еміграції. За даними експертів, за межами України шукають роботу, засобів до існування від 5 до 7 млн. наших громадян (майже чверть із них мають вищу освіту) [121], що складають частково трудові ресурси країни, найактивнішу у репродуктивному й економічному плані групу (інші там просто не потрібні).

Аграрна реформа, що фактично призвела до розвалу агропромислового комплексу і зруйнування соціальної сфери на селі, обумовила випереджаюче зростання безробіття серед сільського населення і прискорення відпливу сільської молоді в міста, де вона стикається з величезними труднощами в пошуках роботи і житла. Скрутне матеріальне становище, відсутність житла, побутова невлаштованість, труднощі з пошуком роботи втримують членів молодих сімей від народження дітей, а нерідко спричиняють до розриву шлюбних відносин. Майже п'яту частину всіх дітей народжують жінки, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі,

За період з 1990 до 2000 рр., за індексом людського розвитку, який застосовується відповідно до розробленої ООН програми розвитку як інтегральний показник соціального стану суспільства, головними складовими якого є очікувана тривалість життя, рівень освіти, добробуту населення, Україна серед 173 країн світу опустилася з 45 позиції на 80, а фактично на 102 місце, бо наприкінці 1990-х рр. була переглянута методика розрахунку індексу [121].

Вихід із кризового стану різних сфер суспільства можливий лише на основі радикального поліпшення стану справ в економіці і соціальній сфері, істотного підвищення життєвого рівня населення.

Ще один параметр аналізу системи українського суспільства – бізнес, насамперед малий і середній – теж викликає занепокоєння, оскільки тільки протягом перших ста днів правління нової влади самозруйнувались понад 19 тис. вітчизняних фірм [49], а на телефон прямої лінії Кабінету Міністрів України щоденно надходить понад 300 звернень представників малого і середнього бізнесу.

Як будь-яка система, влада громадянського суспільства має свій специфічний механізм саморуху, який має оригінальні рушійні сили, а саме: середній клас, який становить у розвинених країнах до 70-80 % населення країни; добровільні об'єднання громадян, зорієнтовані на громадські справи; вільну пресу, як засіб комунікацій і самовираження [208]; молодь [113]; інтелігенцію [267, с. 77]; релігійні сили [111]; нарешті, кадри соціальної роботи.

Проте, на думку Л. Беляєва [13, с. 29], середній клас в Україні

повноцінно так і не сформувався. Як показує аналіз “середнього класу” в Україні С. Макеєва [138, с. 56], “міддл-клас” в Україні є, але він не дуже чисельний. При самоідентифікації в межах “міддл-класу” до 20 % населення, реально до нього належать не більше 10 %, при чому рівень мобільності низький. “Сьогоднішній середній українець зовсім не відрізняється вибагливістю як суб’єкт змін, що відбуваються в країні. Він обрав для себе роль стороннього, байдужого спостерігача інституціональних та економічних трансформацій, ініційованих вузьким прошарком політичної та ділової еліти” [204, с. 22], як тотальне пристосуванство у вигляді вибору “меншого зла”, адаптації до нього “аж до виявів соціального інфантилізму” [204, с. 22]. Це тому, що “середній українець” надто потерпає від соціальної трансформації, щоб виробити якісь базові культурні, соціополітичні чи економічні цінності.

Система місцевого самоврядування України, а точніше її розбудова, є одним зі стабілізуючих чинників у саморозгортанні влади громадянського суспільства. Цей факт був визнаний Президентом України 26 квітня 2005 р. Проте головною проблемою тут є децентралізація влади, фінансів і повноважень [49; С. 77]. Наслідки централізації державної влади негативно виявляються і в інших галузях соціального життя, де панує державний чиновник як носій основних повсякденних функцій соціального життя. Відбувається швидка криміналізація української влади.

Виникає питання про нову логіку реформування, сутність якої вище керівництво вбачає в наданні повноважень територіальним громадам, тобто громадянському суспільству. Оскільки Україна ратифікувала Європейську Хартію місцевого самоврядування, то тепер в українському законодавстві останнє визначається як право і спроможність обраних громадою представників здійснювати регулювання й управління суттєвою частиною державних справ в інтересах місцевого населення, тобто воно має стати пріоритетом у загальному пакеті реформ [49].

Основні верстви і соціальні групи населення в країні отримали сьогодні необхідні інституційні можливості для представлення своїх інтересів і потреб через політичні партії відповідного спрямування, які були створені за роки незалежності. В останні роки спостерігається також активізація діяльності об’єднань громадян. Зокрема кількість громадських об’єднань у порівнянні з 1992 р. зросла на кінець 2003 р. у 8,2 рази. На сьогодні зареєстровано понад 38 тис. громадських організацій, більшість з яких (95 %) діє на місцевому рівні [49, с. 19].

Ці організації відіграють позитивну роль як системи протидії державній владі, що працює як система зворотного зв’язку в системі саморегуляції соціального організму країни. Це підтвердив і загальноукраїнський форум (березень 2004 р.), що продемонстрував маніпуляцію владою демократичними інституціями. Проведене опитування “Всеукраїнський громадянський форум: думка громадян” (15-21 квітня

2004 р.) на порталі “Громадянський простір”, із метою вивчення ставлення громадськості до питань організації та результатів Форуму, показало, що більшість опитаних вважає, що Форум став кроком у створенні штучного громадянського суспільства – 35,8 %. Приблизно однакова кількість респондентів вважає, що Форум – це “одобрямс”, що не матиме ніяких наслідків – 30,8 %, а також, що влада “свідомо маніпулює громадськістю” – 28,3 % [109, с. 10-11].

З вищевикладеного випливає, що народ України має сьогодні досить високий рівень освіченості, він свідомо чи підсвідомо утримується від активного самогубства і зневаги самого себе. У той же час свідомість менш освіченого населення країни захопив процес міфологізації та активізувався релігійний фанатизм. Помаранчева революція спонукала активність населення країни, але після неї енергія народу дещо згасає, оскільки реформування управління відбувається кволо, що “каталізується” виборами до Верховної Ради та системи місцевого самоуправління в березні 2006 р.

Таким чином, на нашу думку, соціальний світ на теренах України тоді буде повноцінно саморозгортатись, коли соціальні інститути та системи будуть функціонувати самостійно без негативного впливу з боку офіційної державної влади.

Механізм відтворення українського суспільства доповнює інформаційна база і комп’ютеризація соціального життя. Україна консолідується як системне ціле завдяки комунікативним можливостям, які проявляються, згідно з представленою схемою, через банки інформаційних даних та інформатизацію. Оскільки світ вступив в еру інформаційного суспільства, то перед Україною гостро постало завдання отримання громадянами країни, науковцями, освітянами, а також державним апаратом доброякісної інформації. Тому щороку зростає увага держави до інформаційних та освітянських проблем різного рівня, що посилюється висновками, які впливають із військових конфліктів, наприклад, “Бурі в пустелі”, та розвитку інформаційного простору Об’єднаної Європи в останні роки.

Інформатизацію в Україні було розпочато створенням відомчих інформаційних систем. Кожна державна установа, науково-дослідний інститут, інформаційно-обчислювальний центр, підприємство, незалежно від розмірів та форми власності, з набуттям незалежності почали створювати необхідні для своєї діяльності бази даних. Сучасний стан інформатизації в Україні характеризується формуванням і реалізацією державної інформаційної політики, активним створенням нормативно-правової бази сфери інформатизації та інформаційної діяльності. Прийнято низку законів України, наприклад: “Про інформацію”, “Про державну таємницю”, “Про захист інформації в автоматизованих системах”, “Про Національну програму інформатизації”, “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”, “Про інформаційні агентства”, “Про

державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів”, “Про зв’язок”, “Про бібліотеки і бібліотечну справу”, “Про національний архівний фонд і архівні установки” тощо, низку інших нормативних актів Кабінету Міністрів України та Указів Президента України, а також розроблено законопроекти “Про концепцію розвитку телерадіоінформаційного простору України”, “Про захист персональних даних”, “Про національні інформаційні ресурси”, “Про контроль стану інформаційної безпеки в мережах передачі даних” тощо [206, с. 511-512], які стали основою для створення кількох організацій, що займалися проблемами інформації, наприклад, Державна служба України з питань технічного захисту інформації, Державний комітет України зв’язку та інформатизації, Міжвідомча комісія з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки тощо. Сьогодні в Україні функціонують Інститут науково-технічної та економічної інформації, Інститут проблем реєстрації інформації НАН України, останнім розроблено та впроваджено метабазу даних “Реєстр інформаційних ресурсів м. Києва”.

Треба зазначити, що процес інформатизації в Україні значно посилюється з поширенням так званого Всесвітнього павутиння. Уже через рік після створення інформаційної мережі Internet у 1992 р. було зареєстровано домен.ua, і сьогодні Україна посідає 28-е місце в Європі та 45-е місце у світі за наданням національних інформаційних ресурсів та використанням світових через мережу [243, с. 17-18].

У бурхливому океані інформації, що невинно поповнюється, принципово змінюється роль бібліотек. Саме наукові бібліотеки серед перших почали трансформацію інформаційного середовища України, почали розробляти нові технології бібліотечно-інформаційного обслуговування. В 1995 р. у НБУВ була створена нова структура – Служба інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади (СІАЗ) та існує проект створення європейської бібліотеки, мета якого – створити загальноєвропейську цифрову бібліотеку з багатомовним доступом за підтримкою європейських національних книгосховищ і під керівництвом Британської бібліотеки, де громадяни Європи матимуть вільний доступ до неї. В Україні розпочата робота по розробці системи електронних бібліотек, першою з яких стане електронне об’єднання трьох провідних бібліотек України: НБУ імені В. Вернадського, Парламентської бібліотеки та БКНУ ім. Т. Шевченка.

У світі нині надають великого значення розвитку так званих гібридних бібліотек (термін виник у 1996 р.), тобто сучасна бібліотека має стати триєдиним бібліотечно-бібліографічним, науково-дослідним і культосвітнім центром, що відіграє ледве не провідну роль у науково-інформаційному забезпеченні науки, освіти, культури, управління. Разом із тим, вона збагатиться новими профілями й моделями, що відповідають новому часу. Проте впровадження новітніх інформаційних технологій в

Україні гальмується слабкою комп'ютерно-комунікаційною базою бібліотек, донині не розроблені науково-методичні й організаційно-технологічні основи функціонування служби електронної доставки документів, дотепер не створений зведений довідково-пошуковий апарат Державного бібліотечного фонду України, не прийняті документи про обов'язкову передачу з науково-дослідних закладів у головні академічні бібліотеки електронних версій публікацій тощо [252].

Отже, процес створення інформаційної інфраструктури в Україні сьогодні набуває ознак керованості, оскільки сформована і реалізується державна політика у сфері інформатизації; активно створюється нормативно-правова та нормативно-технічна бази сфери інформатизації; набуває сили регіональна складова інформатизації; набуває сили ринок сучасних інформаційних технологій та послуг (наприклад, доступ до Internet із мобільного телефону); здійснюються заходи на захист інформації та забезпечення інформаційної безпеки держави в умовах застосування комп'ютерної техніки (хоча, як вірно підкреслив О. Соснін, останнє поки що недосконале [243, с. 500]); розвивається міжнародне співробітництво у сфері інформатизації [159, с. 24].

Усе вищезазначене демонструє відсутність можливості українського громадянського суспільства піднятися до “духу епохи”, оскільки Україна фактично ще утримується в межах мікрорівня, а соціум розвивається *стихийно*. Процеси самоорганізації соціуму характеризуються двома типами поєднання.

Перший тип реалізується на основі тих форм спільності, які генеруються офіційними структурами, головним чином, державою, а саме: загальна ідеологія, мораль, культура, моральність, мета розвитку, ближчі й дальні інтереси держави тощо. Держава, як ціле, не може без цих форм існувати.

Другий тип поєднання реалізується на базі різних форм спільності самих індивідів – спільності їх мотивів, потреб, інтересів, установок, знань, належності до однієї із соціальних груп, сім'ї, клану тощо. Якщо ми сьогодні бачимо значне поширення мафіозних структур, релігійних сект із деструктивною поведінкою, то це означає, що в країні поширений саме другий тип поєднання людей у спільноті.

Народ країни не усвідомлює в повному обсязі процесів, що протікають “у собі” і тому не продукує загальні цінності, які б поєднували окремі його верстви в органічне ціле. Останнє не відбувається ще з тієї причини, що відсутній механізм формування цілісності соціального тіла країни. Поки в Україні робиться акцент на економічні програми, боротьбу зі злочинністю та іншим, і при цьому забувається, що сама злочинність є результатом “сплеску” відмінностей між людьми та посилення на цій основі антагонізмів.

Одночасно це означає, що держава не має ефективної гуманітарної

політики, бо саме остання має на меті “олюднення”, одуховлення всіх сфер і галузей суспільного буття, створення умов для максимальної самореалізації особистості в загальноеволюційному вимірі, формування в неї внутрішньої потреби та здатності брати найактивнішу участь у створенні соціального організму країни.

Вищенаведене означає, що система управління Україною не має достатнього підґрунтя для саморозгортання, бо український соціум не є цілісним та активно рефлексуючим соціальним тілом. Головною причиною морфологічної дряхлості системи саморегуляції є негативний стан семантики країни, де негативно позначається відсутність національної ідеї, що створює загальну мислеформу, в яку відбивається соціальне тіло країни. Національна ідея як ідеальна форма є діючою за законами синергетики системою умонастрою, вірувань, мрій нації про устрій родового життя, віддзеркаленого в її звичаях, традиціях, стереотипах поведінки та навичках самоорганізації соціальних процесів, яка виходить із ментальності нації і являє собою специфічне бачення нею перспективи свого саморозгортання в суверенну державу або, точніше, у повноцінний соціальний організм країни.

Відсутність загальнонаціональної системи цінностей призводить до того, що норми законів, які приймаються сьогодні Верховною Радою, не відповідають ментальності та потребам українського народу і тому, з одного боку, не мають реального позитивного впливу на свідомість та поведінку основної маси населення країни, а з другого – посилюють розкол між керівниками держави та її народом. Відмова від ідеології як ефективного інструменту державотворення призвела до того, що не тільки населення, але й працівники урядових установ, засобів масової пропаганди та агітації не мають семантичного фільтру для відбору із загальнопланетарного потоку інформації науково-технічних, соціально-політичних, культурно-історичних знань, необхідних для реанімації соціального організму країни.

Депутатський корпус, призначений чітко реагувати на потреби електорату, розпався на дві частини: одна – більш-менш здорова і намагається відстояти демократичний шлях розвитку українського суспільства, а друга – консервативна – намагається повернути тоталітарність і позбутися демократичних засад розвитку країни.

При цьому слід пам'ятати про те, якщо віддзеркалення внутрішніх процесів запізнюється, або носить неадекватний характер, то суспільство не виходить на стратегію самозбереження, а переходить у стан рушійних катаклізмів, або в режим саморозпаду й деградації. Фактично це є діагноз сучасного стану українського суспільства.

Для посилення продуктивності процесу створення соціального тіла треба знайти та спиратись на свідомість інтелектуальної еліти, яка не охоплена міфами, партійними ідеологіями, або “привабливими” зразками

західної ментальності. Національна еліта продовжує “по-тихому” продукувати наукову світоглядність, перспективну для майбутнього процвітання України, але вона потребує державної підтримки у справі створення адаптації загальнолюдських цінностей до ментальності українського народу та вироблення “вого” тобто національного внеску в загальнолюдську скарбницю.

Унаслідок такого негативного стану соціальності на макрорівні *система саморегуляції в Україні не завершила етап свого морфологічного становлення*. Головна причина цього полягає в тому, що потік інформації, на якому формуються гілки влади, неадекватний стану соціального тіла країни. Тому кожна з гілок влади практикує “свій” забір інформації і на ньому ґрунтує свою діяльність, що спричиняє виникнення цілих мереж наукових підрозділів, колективів експертів, які аналізують таку інформацію і приходять до неспіврозмірних висновків. У той час, як діяльність законодавчої та виконавчої влади повинна ґрунтуватись на одному інформаційному банку даних, аналізуватись на одній методологічній zasadі, вони не стикаються через неадекватне розуміння стану соціальних процесів. Альтернативні операції мають виконувати партійні центри, незалежні наукові центри, у тому числі і закордонні.

Дослідження української політичної реальності сьогодні принципово неможливо, оскільки напрацювання попередніх років незалежного розвитку в політичному просторі опинились під загрозою знищення внаслідок перемоги Помаранчевої революції, що запроваджує принципово іншу ідеологію розподілу влади. Українське громадянське суспільство в найближчий період має набути нової морфологічної і функціональної якості, бо цього хоче народ і цього хоче нова влада.

На суперечливість і кривавість процесів макрорівня прямо вказує М. Попович у монографічному дослідженні “Криваве століття”: “Проблеми історичного смислу безпосередньо пов’язані з оцінкою добра і зла в людському чині. Найбільші таємниці минулого століття не стільки у важливих деталях подій, історичній інтризі та прихованих стратегіях боротьби могутніх політичних сил, скільки в правильному розумінні й тлумаченні сенсу історичних явищ” [205, с. 2].

Далі він продовжує: “Помаранчева революція вселяє в нас почуття великого оптимізму – і водночас тривогу. Адже “останній і вирішальний бій” не вперше і, на жаль, не востаннє відкриває націям невичерпні можливості – для того, щоб через небагато років стали очевидними труднощі, інколи непереборні. І завойовану нами історичну перспективу ми можемо втратити під тиском обставин і від власної інертності, як це було в історії не раз” [205, с. 859].

Отже, розглянувши другий етап саморозгортання соціального світу (нагадаймо, що за нашою гіпотезою другий етап постає перед нами як суспільство на макрорівні) у межах українського сегменту можна дійти

таких висновків:

по-перше, процеси саморозгортання соціальності тут відбуваються фрагментарно і суперечливо, оскільки мікрорівень не забезпечує однорідності соціального матеріалу і сталості його продукування;

по-друге, проблема полягає в стані свідомості пересічних громадян, оскільки не визрів “дух українського народу”, а звідси й неефективність формування національної еліти, виникнення й існування понад ста двадцяти політичних партій у країні, примарне існування української держави, яка нібито і є, але її впливу на розбудову соціального життя й добробуту український народ не відчуває;

по-третє, процеси макрорівня не спрямовують однозначно українське суспільство на вступ до Об’єднаної Європи, вони в силу своєї суперечності штовхають державу то в бік Європи й світу, наприклад, вступу до НАТО, ВОТ, то, навпаки, штовхають у бік Росії. Тож Україна не може сьогодні врівноважити різноспрямовані сили, що вирують у її соціальному просторі.

Третього етапу саморозгортання соціального світу ми детально не торкаємось, оскільки він взагалі лише формується, тому ми можемо лише окреслити ідеали, на які орієнтується Україна і визначити наскільки вони відповідають загальноєвропейським і світовим тенденціям. Навіть поверховий погляд на це підтверджує те, що Україна ще не визначилась, про що свідчить: по-перше, відсутність ідеалу соціального устрою і неможливість розвиватись, оскільки немає структурної напруги і не відбуваються морфогенетичні зміни у соціальному організмі країни; по-друге, неможливість вибору певної національної ідеї, що детермінує сталість першого етапу саморозгортання соціальності; по-третє, те, що політична еліта, яка вирішує проблеми матеріально-грошового збагачення, не може запропонувати інтегративну ідеологію, здатну консолідувати суспільство; по-четверте, те, що амбіції політиків досягли небаченого протистояння, яке видно на прикладі формування, навіть помаранчевої коаліції після виборів 2006 р.; по-п’яте, те, що держава не виконує своєї управлінської функції, оскільки її міжнародна політика є невизначеною, має місце шарахання між крайнощами, наприклад, СЕП-ОБСЄ – НАТО.

Із третього розділу аналізу саморозгортання соціального світу випливають важливі висновки, оскільки тут підведено підсумок усієї теоретичної роботи і перевірено стан соціальності відповідно до запропонованої автором концепції.

По-перше, ми створили алгоритм саморозгортання соціального світу. У саморозгортанні соціального світу є закономірність, що проявляється в алгоритмі його самореалізації: квантовий вакуум зі співвідношенням фізичного і семантичного матеріалу на користь фізичного компоненту – хаос_{фізичний} – суб’єктивізація в структурі біологічної людини з породженням особистістю соціуму – об’єктивізація в соціальному просторі з породженням суспільства – (ноосфера) хаос_{семантичний} – квантовий вакуум зі збагаченим

співвідношенням фізичного і семантичного матеріалу на користь останнього. Це квінтесенція всього дослідження.

По-друге, при поданні загальної схеми саморозгортання предмета дослідження ми встановили цілу низку чинників і залежностей між ними, що результати теоретичного пошуку отримали значно більшу вагу, ніж це передбачалось на початку науково-дослідної роботи. Наприклад, на кожному із трьох рівнів формалізовані джерела детермінації саморозгортання; встановлені види причинності, що виконують провідну роль; обґрунтовані медіатори або посередники, що сприяють міжрівневим переходам або створюють умови саморозгортання на рівні; встановили специфіку способу саморегуляції соціального життя в межах окремого рівня; нарешті, по кожній із цих складових можна провести спеціальні дослідження й отримати вагомий науковий результат.

По-третє, здійснили перевірку стану та функцій окремих елементів запропонованого алгоритму на матеріалі соціального організму України. У ході якої було виявлено, що на макрорівні, де панує телеологічна, тобто цільова причинність, соціальні процеси, з одного боку, не збігаються із ментальністю населення – етносів, що утворюють тіло соціального організму країни і тому алгоритм саморозгортання соціального світу не має природного джерела розвитку, а з другого – держава декларує “правильні” кроки, але не підтримує їх відповідними механізмами реалізації і сама вносить дизорієнтири у свідомість пересічних громадян.

По-четверте, виявлено, що зміст мегарівня мало впливає на свідомість населення України, оскільки вона, з одного боку, ще тільки визріває під тиском змін, що відбуваються в підсвідомості етносів, а з другого – нею потужно тиснуть політичні сили, що рвуться до влади із залякуванням і потужною маніпуляцією на рівні нейропсихологічних впливів і використанням сучасних PR-технологій і засобів масової інформації.

По-п'яте, практиологічний аналіз доводить необхідність вивчення так званої третьої природи, з якою ми стикаємося при дослідженні соціальності на мегарівні. Правомірність постановки питання про її вивчення впливає із закономірностей саморозгортання соціального світу, оскільки, виникнувши на мікрорівні, досягнувши розквіту на макрорівні, він не може безслідно зникнути в його горизонті і не набути специфічної форми існування на мегарівні.

На цьому можна завершити філософський аналіз предмета дослідження, оскільки ми досягли мети теоретичного пошуку і когнітивними засобами створили алгоритм саморозгортання соціального світу, а також перевірили стан окремих елементів патерну соціального світу в сегменті, де самореалізується українська дійсність.

Література до дев'ятого розділу

1. *Абдеев Р. Ф.* Философия информационной цивилизации. – М. : “ВЛАДОС”, 1994. – 336 с.
2. *Андрущенко В. П.* Історія соціальної філософії: (Західноєвропейський контекст) : підруч. для студ. вищ. навч. закл. – К. : Тандем, 2000. – 416 с.
3. *Андрущенко В. П. та ін.* Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник для вищ. навч. закл. / В. П. Андрущенко, Л. В. Губернський, М. І. Михальченко. – Вид. 3-е, випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с.
4. *Андрущенко В. П.* Філософський вимір освітянської діяльності // Нова парадигма. Альманах наукових праць. – Запоріжжя : “Тандем-У”, 2001. – № 19. – С. 6-12.
5. *Андрущенко В. П., Михальченко М. І.* Сучасна соціальна філософія. – Курс лекцій. – К. : Генезис. – 1996. – 368 с.
6. *Антология мировой философии : в 4 т. / [Ред. – сост. и авт. вступит. статьи В. В. Соколов].* – Т.1. – Ч.1. Философия древности и средневековья. – М. : Мысль, 1969. – 576 с.
7. *Антонюк О.* Етнос // Малий етнополітологічний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. – К. : МАУП, 2005. – С. 116-118.
8. *Аристотель.* Физика // Аристотель. Сочинения : в 4 т. – Т.3. – М. : Мысль, 1981. – 532 с.
9. *Аршинов В. И., Буданов В. Г.* Когнитивные основания синергетики // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – С. 67-108.
10. *Аршинов В. И., Войцехович В. Э.* Синергетическое знание: между сетью и принципами // Синергетическая парадигма. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 137-149.
11. *Аршинов В. И., Казаков М. Д.* Синергетика как модель междисциплинарного синтеза // Математика, естествознание и культура. – М. : Наука, 1986. – С. 5-57.
12. *Аршинов В. И., Свирский Я. И.* От смыслопрочтения к смыслопорождению // Вопросы философии – 1992. – № 2. – С. 145-152.
13. *Асп Э. К.* Введение в социологию. – СПб: Алетейя, 2000. – 362 с.
14. *Базалук О. А.* Происхождение человечества: новая космологическая концепция: монография. – Днепропетровск: Пороги, 2003. – 142 с.
15. *Базалук О. А.* Разумное вещество. – К. : Наукова думка, 2000. – 368 с.
16. *Баландин Р. К.* Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие. – М. : Знание, 1979. – 176 с.
17. *Барулин В. С.* Социальная философия : учебник. – Ч.1. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 336 с.
18. *Баскаков А. Я., Туленков Н. В.* Методология научного исследования. – К. : МАУП, 2002. – 216 с.
19. *Батыгин Г. С.* Метаморфозы утопического сознания // Квинтэссенция: Философский альманах, 1991. – М. : Политиздат, 1992. – С. 263-292.
20. *Бевзенко Л.* Глубиннопсихологический фактор как основа самоорганизационного анализа динамики социальных систем // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 5-6. – С. 36 – 74.

21. *Бевзенко Л. Д.* Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
22. *Безчеревных Э. В.* Субъект и объект // *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 546-547.
23. *Бейлі К. Д.* Нові системні теорії в системі соціології. – Албані, 1994. – 121 с.
24. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования : пер. с англ. Изд. 2-ое, испр. и доп. – М. : Academia, 2004. – 788с.
25. *Бех В. П.* Генезис соціального організму країни: монографія. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.
26. *Бех В. П.* Социальный организм: философско-методологический анализ. – Запорожье.: “Тандем-У”, 1998. – 186с.
27. *Бех В. П.* Философия социального мира: гносеологический анализ. – Запорожье.: “Тандем-У”, 1999. – 284 с.
28. *Бех В. П.* Человек и Вселенная : когнитивный анализ: монография. – 2-е изд. доп. – Запорожье: Просвіта, 2004. – 148 с.
29. *Бех В. П., Гащенко А. В.* Фірма в дискурсі організмової ідеї: монографія. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 376 с.
30. *Бех В. П., Токар О. М.* Організаційна свідомість: питання, припущення, гіпотези // *Нова парадигма*. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – Випуск 36. – С. 36-46.
31. *Богданов А. А.* Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн. / редкол. Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др. – Кн.2. – М. : Экономика, 1989. – 351 с.
32. *Болдачев А. В.* От протожизни к постсоциуму URL <http://globevolution.narod.ru/postsocium.html>
33. *Борзенков В. Г.* Детерминизм // *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 152-153.
34. *Борзенков В. Г.* Причинность // *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 463-464.
35. *Бромлей Ю. В.* Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М. : Наука, 1987. – 330 с.
36. *Буданов В. Г., Мелехова О. П.* Концепции современного естествознания. – М. : МГТУГА, 1998. – 114 с.
37. *Бувва Л. П.* Кризис образования и проблемы философии образования / *Философия, культура и образование: (Материалы “круглого стола”)* // *Вопросы философии*. – 1999. – № 3. – С.12-19.
38. *Быченков В. М.* Институты: Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъективности. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – 976 с.
39. *Бьюдженталь Дж.* Двойственность и открытость // *Психология судьбы: Предположение. Случай. Свобода* / сост. К. В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 2003. – 576 с.
40. *Василенко И. А.* Классическая концепция прогресса и ее альтернативы // *Вестник Московского университета: Серия 18 “Социология и политология”*. – 1997. – № 4. – С. 43-54.

41. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: (синергетика и теория социальной самоорганизации). Серия: “Мир культуры, истории и философии”. – СПб. : Издательство “Лань”, 1999. – 480 с.
42. *Вдовина И. С.* Эстетика французского персонализма. – М. : Искусство, 1981. – 189 с.
43. *Вейль С.* Укорінення. Лист до клірика : пер. з фр. – К. : “Д. Л.”, 1998. – 298 с.
44. *Вейник А. И.* Термодинамика реальных процессов. – Мн.: Наука и техника, 1991. – 576 с.
45. *Вернадский В. И.* Научное мировоззрение // На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение. – М. : Политиздат, 1990. – С. 180-203.
46. *Вернадский В. И.* Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. Книга вторая. – М. : Наука, 1977. – 191 с.
47. *Вернадский В. И.* Философские мысли натуралиста. – М. : Наука, 1988. – 520 с.
48. *Вико Дж.* Основания новой науки об общей природе наций. – М. – К. : REFL-book – ИСА, 1994. – 656 с.
49. *Виступ Президента України на Всеукраїнських зборах представників місцевого самоврядування.* – 26 квітня 2005 року // Прес-служба Президента України Віктора Ющенка.
50. *Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т.* та ін. Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К. : Знання України, 2005. – 792 с.
51. *Волков Л. Б.* “Осовременивание вдогонку”: перипетии теории модернизации // современные буржуазные теории общественного развития. – М. : Наука. – 1984. – С. 216-246.
52. *Воловик В. И.* Введение в философию : учебное пособие. – Запорожье: Просвіта, 1999. – 176 с.
53. *Гавриленко І. М., Мельник П. В., Недюха М. П.* Соціальний розвиток : навчальний посібник. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2001. – 484 с.
54. *Гегель Г.* Лекции по истории философии. Книга первая. – Соч. – Т. IX. – Л. : Партиздат, 1932. – 313 с.
55. *Гегель Г.* Лекции по философии истории. Книга первая. – СПб. : Наука, 1993. – 349 с.
56. *Гегель Г.* Политические произведения. – М. : Наука, 1978. – 438 с.
57. *Гегель Г.* Учения о бытии // Гегель Г. Наука логики. – Т. 1. – М. : Мысль, 1970. – 501 с.
58. *Гегель Г.* Учения о понятии // Гегель Г. Наука логики. – Т. 3. – М. : Мысль, 1972. – 374 с.
59. *Гегель Г.* Учения о сущности // Гегель Г. Наука логики. – Т. 2. – М. : Мысль, 1971. – 248 с.
60. *Гегель Г.* Философия духа. // Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – Т. 3. – М. : Мысль, 1977. – 471 с.
61. *Гегель Г.* Философия природы // Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – Т. 2. – М. : Мысль. – 1975. – 695 с.
62. *Гегель Г.* Эстетика. В 4-х томах. – Т.1. – М. : Искусство, 1968. – 312 с.
63. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.

64. *Гор А.* Земля у рівновазі. Екологія і людський дух : пер. з англ. / В. Вовк та ін. – К. : Інтелсфера, 2001. – 394 с.
65. *Горбатенко В.* Еволюція футуроорієнтованого потенціалу суспільно-політичної думки // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4. – С. 47-56.
66. *Гошовський М. М., Кучерявий І. Т.* Ідея прогресу в соціальній філософії. – К. : Вища школа, 1993. – 159 с.
67. *Греєфъ Г.* Общественный прогрессъ и регрессъ. – СПб. : Типографія Ю. Н. Эрліхъ, 1896. – 336 с.
68. *Грицанов А. А.* Скворода Григорий // Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1280 с. – С. 920.
69. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К. : Знання, 1990. – 240 с.
70. *Гудожник Г. С.* Материальные основы многообразия цивилизаций // Вопросы философии. – 1988. – № 4. – С. 43-53.
71. *Гудожник Г. С.* Цивилизация: развитие и современность // Вопросы философии. – 1986. – № 3. – С. 33-43.
72. *Гумилев Л. Н.* Тысячелетие вокруг Каспия. – М. : ТОО “Мишель й К” 1993. – 335 с.
73. *Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1990. – 278 с.
74. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. – Л. : Гидрометеиздат, 1990. – 528 с.
75. *Гурвич А. Г.* Теория биологического поля. – М. : Сов. наука, 1944. – 156 с.
76. *Гусейнов Г., Драгунский Д., Сергеев С., Цымбурский В.* Этнос и политическая власть // Век XX и мир. – 1989. – № 9. – С. 13-18.
77. *Данилевський Н. Я.* Россия и Европа / сост., послесловие и комментарии С. А. Вайгачева. – М. : Книга, 1991. – 574 с.
78. *Дао дэ цзин.* Опыт стихотворного перевода Валерия Перелешина // Проблемы Дальнего Востока. – 1990. – № 3. – С. 144-161.
79. *Деятельность* // Большая Советская Энциклопедия. – Изд. 3. – Т. 8. – М. : “Советская энциклопедия”, 1972. – С. 180-181.
80. *Дилигенский Г. Г.* “Конец истории” или смена цивилизаций? // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 29-42.
81. *Добронравова И. С.* Синергетика: становление нелинейного мышления. – К. : “Либідь”, 1990. – 152 с.
82. *Доброхотов А. Л.* Дух // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 171-172.
83. *Додонов Р. А.* Теория ментальности : учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. – Запорожье: Тандем-У, 1999. – 264 с.
84. *Донченко Е. А.* Социетальная психика. – К. : Наукова думка, 1994. – 207 с.
85. *Донченко О., Романенко Ю.* Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): монографія. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
86. *Драгоманов М. П.* Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. Часть 1. – К. : Университетская типография, 1869. – 353 с.

87. *Дробуш І. В.* Функції органів місцевого самоуправління в Україні: монографія / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Б.в., 2003. – 244 с.
88. *Жданов Н. В.* Исламская концепция миропорядка. – М. : Международные отношения, 2003. – 564 с.
89. *Заветный С. А.* Социальное управление и личностное самоуправление: истоки и взаимодействие / Харьковский гос. ун-т. – Х.: Фолио, 1999. – 383 с.
90. *Здіорук С. І.* Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття: монографія. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.
91. *Зиммель Г.* Социологический этюд. – СПб., 1901.
92. *Зинченко В. П., Мамардашвили М. К.* Проблема объективного метода в психологии // Вопросы философии. – 1997. – № 7. – С.109–125.
93. *Зинченко В. П., Моргунов Е. Б.* Человек развивающийся, очерки российской психологии. – М. : Тривола, 1994. – 354 с.
94. *Золотухин В.* Социальный интеллект – феномен информационного общества // Управленческое консультирование. – 1999. – № 4 URL <http://www.dialogvn.ru/uk/1999/n04/s99-4-04.htm>
95. *Ильенков Э. В.* Субстанция // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с. – С. 546.
96. *Искаков Б. И.* Лептонная концепция мироздания – синтез науки и религии? // Наука и религия. – 1992. – № 4-5. – С. 15-17.
97. *История философии: Конспект лекций / Под общ. ред. д.ф.н., проф. Воловика В. И.* – Запорожье: ЗГУ, 1993. – 320 с.
98. *Каганець І.* Світ після нас має стати кращим! / Україна шукає свою ідентичність (текущий диалог) URL <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/opinion/23/627>
99. *Казначеев В. П.* Феномен человека: космические и земные истоки. – Новосибирск : Новосибирское книжное издательство, 1991. – 128 с.
100. *Кант И.* Критика чистого разума / Н. Лосский (пер. с нем.) – М. : Мысль, 1994. – 592 с.
101. *Карпачова Н. І.* Виступ в обговоренні // Верховна Рада України. Комітет з питань національної безпеки і оборони / Парламентські слухання: Демографічна криза в Україні. Її причини і наслідки (Стенографічний звіт). Сесійний зал Верховної Ради України. – 21 травня 2003 року. 15 година. – С. 57.
102. *Карпичев В.* Самоменеджмент: Введение в проблему // Проблемы теории и практики управления. – 1994. – № 3. – С. 103-106.
103. *Кастельс М.* Становление общества сетевых структур : пер. с англ. // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – С. 494-505.
104. *Кін Дж.* Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення : пер. з англ. – К. : “К. І. С.” / “АНОД”, 2000. – 116 с.
105. *Коган Л. Н.* Цель и смысл жизни человека. – М. : Мысль, 1984. – 252 с.
106. *Кондаков Н. И.* Логический словарь-справочник. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
107. *Кондорсэ Ж. А.* Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума : пер. с фр. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – 266 с.
108. *Конституція України* URL <http://www.president.gov.ua/content/103.html>

109. *Корені трави – 2: участь громадськості у формуванні політики: У 2 ч. –Ч.1. – К. : Фонд “Європа ХХІ”, 2004. – 196 с.*
110. *Коцюбинський В. Й. Привласнення: соціальні аспекти. – К. : Український центр духовної культури, 1999. – 230 с.*
111. *Кравчук А., Димид М. Внесок Львівської Богословської Академії в підтримку демократизації та громадянського суспільства в Україні // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. – Львів : Львівський Національний університет ім. І. Франка, 1999. – С. 316-323.*
112. *Краткий словарь по социологии / Под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина; Сост. Э. М. Коржева, Н. Ф. Наумова. – Политиздат, 1988. – 479 с.*
113. *Криворучко Ю. Молодь як суспільний чинник формування громадянського суспільства України // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. – Львів : Львівський Національний університет ім. І. Франка, 1999. – С. 309 – 315.*
114. *Кризисный социум. Наше общество в трех измерениях / Н. И. Лапин, В. И. Антонюк, А. А. Игнатъев и др. – М. : Ин-т философии РАН, 1994. – 245 с.*
115. *Кримський С. Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: Методологічні засади осмислення / В. Шинкарук, Б. Бистрицький (відп. ред.) – К. : Фенікс, 1996. – С. 91-112.*
116. *Крисаченко В. С. Людина і біосфера: основи екологічної антропології. Підручник. – К. : Заповіт, 1998. – 688 с.*
117. *Крисаченко В. С. Философский анализ эволюционизма / Отв. Ред. В. Л. Храмова; АН УССР Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1990. – 216 с.*
118. *Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.*
119. *Крохмаль Н. В. Історичні форми саморегуляції соціального процесу. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 144 с.*
120. *Крымский С. Ценностно-смысловой универсум как предметное поле философии // Философская и социологическая мысль, 1996. – № 3-4. – С. 102-116.*
121. *Крючков Г. К. Співдоповідь // Верховна Рада України. Комітет з питань національної безпеки і оборони / Парламентські слухання: Демографічна криза в Україні. Її причини і наслідки (Стенографічний звіт). Сесійний зал Верховної Ради України. – 21 травня 2003 року. 15 година. – С. 21.*
122. *Кулагина Н. В. Символ как средство мировосприятия и миропонимания. – М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО “Модэк”, 1999. – 80 с.*
123. *Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко – К. : Знання України, 2002. – 577 с.*
124. *Кульчицький О. Світовідчуження українця // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 48-65.*
125. *Кун Т. Структура научных революций : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.*
126. *Куценко В. И. Социальная задача как категория исторического материализма. – К. : Наукова думка, 1972. – 371 с.*

127. *Лебедев А. В.* Энергия // *Философский энциклопедический словарь* / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с. – С. 767.
128. *Ленин В. И.* 1893-1894 // *Ленин В. И. Полн. собр. соч.* – Изд. 5-е. – Т.1. – М. : Госполитиздат, 1958. – 662 с.
129. *Ленин В. И.* Материализм и эмпириокритицизм // *Ленин В. И. Полн. собр. соч.* – Изд. 5-е. – Т. 18. – М. : Госполитиздат, 1961. – 525 с.
130. *Ленин В. И.* Философские тетради. // *Ленин В. И. Полн. собр. соч.* – Изд. 5-е. – Т. 29. – М. : Госполитиздат, 1963. – 782 с.
131. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М. : Смысл, 1999. – 487 с.
132. *Липинський В.* Хам і Яфет // *Сучасність.* – 1992. – № 6. – С. 63-85.
133. *Лосев А. Ф.* Сущность // *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 550.
134. *Луман Н.* Общество как социальная система. – М. : Издательство “Логос”, 2004. – 232 с.
135. *Луман Н.* Эволюция. – М. : Издательство “Логос”, 2005. – 256 с.
136. *Лутай В.* Про стан розробки концептуальних засад філософії освіти в Україні та їх впровадження в педагогічну практику // *Філософія освіти.* – 2005. – № 1. – С. 30-37.
137. *Лутай В. С.* Філософія сучасної освіти : навч. посібник. – К. : Магістр-S, 1996. – 256 с.
138. *Макеев С.* Процессы социальной структуризации в современной Украине // *Полис.* – 1998. – № 3. – С. 49-60.
139. *Малий* етнополітологічний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. – К. : МАУП, 2005. – 288 с.
140. *Мамардашвили М.* Классические и неклассические идеалы рациональности. – Тбилиси: Мецниереба, 1984. – 214 с.
141. *Мамардашвили М.* Мой опыт нетипичен. – СПб. : Азбука, 2000. – 400 с.
142. *Мамардашвили М.* Психологическая топология пути. – СПб. : Издательство Русского Христианского гуманистического института, 1997. – 567 с.
143. *Мамардашвили М. К.* Как я понимаю философию. – М. : Прогресс, 1990. – 365 с.
144. *Марков М.* Теория социального управления. – М. : Прогресс, 1978. – 447 с.
145. *Марков Ю. Г.* Функциональный подход в современном научном познании. – Новосибирск : Наука, Сиб. Отд-ние, 1982. – 255 с.
146. *Маркс К.* К критике гегелевской философии права // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – Т.1. – М. : Госполитиздат, 1954. – С. 219-368.
147. *Маркс К.* Экономическо-философские рукописи 1844 года. // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – Т. 42. – М. : Политиздат, 1974. – С. 41-174.
148. *Маркс К., Энгельс Ф.* Листи. Лютий 1842 – грудень 1851. // *Маркс К., Энгельс Ф. Твори.* В 30-ти т.: Пер з 2-го рос. вид. – Т. 27. – К. : Політвидав України, 1965. – 671 с.
149. *Маркс К., Энгельс Ф.* Апрель 1856 – январь 1859 // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – Т. 12. – М. : Госполитиздат, 1958. – 879 с.
150. *Маркс К., Энгельс Ф.* Капитал // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – Т. 23. – М. : Госполитиздат, 1960. – 907 с.

151. *Маркс К., Энгельс Ф.* Май 1846 – март 1848 // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. [В 30-ти т.] 2-изд. – Т. 4. – М. : Госполитиздат, 1955. – 615 с.
152. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Изд. 2-е. – Т. 3. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 7-544.
153. *Маркс К., Энгельс Ф.* Статьи из “*Neue rheinische zeitung*”. 9 ноября 1848 – 19 мая 1849 // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 6. – М. : Госполитиздат, 1957. – 761 с.
154. *Маркс К., Энгельс Ф.* Экономическая рукопись 1861-1863. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1973. – Т. 47. – 659 с.
155. *Маркс К., Энгельс Ф.* Экономические рукописи 1857-1859 // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 46. – Ч.1. – М. : Политиздат, 1968. – 559 с.
156. *Мартинюк С.* Генезис інформаційної цивілізації. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – 192 с.
157. *Маслов А. О.* Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу / За наук. ред. д-ра філос. наук, проф. Муляра В. І. – Житомир: ЖДТУ, 2004. – 165 с.
158. *Маслов С. Ю.* Теорія дедуктивних систем и ее применение. – М. : Радио и связь, 1986. – 133 с.
159. *Матвієнко О. В.* Інформаційна освіта: інноваційні аспекти. – К. : КНУКіМ, 2003. – 126 с.
160. *Медиатор* // Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус.яз., 1988. – С. 300.
161. *Мид. Дж.* От жеста к символу // Американская социологическая мысль: тексты / под ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 215 – 224.
162. *Мир* // Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 тт. – Т. II: И-О – Оформл. “Диамант”. – СПб. : ТОО “Диамант”, 1996. – С. 330.
163. *Миронова М. Н.* Попытка целостного подхода к построению модели личности учителя // Вопросы психологии. – 1998. – № 1. – С. 44-53.
164. *Мифы народов мира.* Энциклопедия в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. – Т. 2. – К-Я. – М. : Сов. Энциклопедия, 1992. – 719 с.
165. *Михайлов Ф. Т.* Сознание // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 521.
166. *Михайловский В. Н., Светов Ю. И.* Научная картина мира: архитектоника, модели, информация. – СПб: Питер, 1993. – 224 с.
167. *Михальченко М.* Філософія освіти і соціокультурна теорія // Філософія освіти. – 2005. – № 1. – С. 38-51.
168. *Моисеев Н. Н.* Алгоритмы развития. – М. : Наука, 1987. – 307 с.
169. *Моисеев Н. Н.* Современный антропогенез и цивилизационные разломы // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 3-30.
170. *Моисеев Н. Н.* Универсальный эволюционизм // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 3-28.
171. *Моисеев Н. Н.* Человек во Вселенной и на Земле // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 32-45.
172. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
173. *Монсон П.* Современная западная социология: теории, традиции, перспективы. – СПб: Издательство “Нотабене”, 1992. – 445 с.

174. *Налимов В. В.* В поисках иных смыслов. – М. : Издательская группа “Прогресс”, 1993. – 260 с.
175. *Налимов В. В.* Возможно ли учение о человеке в единой теории знания? // Человек в системе наук / Отв. ред. И. Т. Фролов. – М. : Наука, 1989. – С. 82-91.
176. *Налимов В. В.* Разбрасываю мысли. В пути и на перепутье. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
177. *Налимов В. В.* Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности. – М. : Прометей, 1989. – 287 с.
178. *Налимов В. В., Дрогалина Ж. А.* Реальность нереального. – М. : Издательство “МИР ИДЕЙ”, АО АКРОН, 1995. – 432 с.
179. *Нація* // Політологічний енциклопедичний словник. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 396.
180. *Наше общее будущее.* Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). – М. : Прогресс, 1989. – 372 с.
181. *Нестеренко Г. О.* Особистість у нелінійному суспільстві: монографія. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 140 с.
182. *Николов Л.* Структуры человеческой деятельности. – М. : Прогресс, 1984. – 176 с.
183. *Новая* технократическая волна на западе: [Сб. ст.: Переводы] / сост. П. С. Гуревич. – М. : Прогресс, 1986. – 450 с.
184. *Новейший* философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.
185. *Новий* тлумачний словник української мови. У трьох томах. – Т.1. А-К. – К. : видавництво “АКОНІТ”, 2006. – 926 с.
186. *Обвинников Н. Ф.* Особенности развития и тенденция к единству научного познания // Проблемы истории и методологии научного познания. – М. : Наука, 1974. – С. 42-69.
187. *Одайник В.* Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга. – СПб. : Ювента, 1996. – 210 с.
188. *Олех Л. Г.* Цивилизация и революция – Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1989. – 192 с.
189. *Омельченко Н. О.* Феномен соціального хаосу: філософський аспект. Дис. .... канд. філос. наук : 09.00.03. – Запоріжжя, 2005. – 191 с.
190. *Описание* методики и краткая история ее создания URL http://www.e-executive.ru/tests/psycho/gilford/article_744
191. *Очерки* по истории теоретической социологии XX столетия (от М. Вебера к Ю. Хабермасу, от Г. Зиммеля к постмодернизму) / Ю. В. Давыдов, А. Б. Гофман, А. Д. Ковалев и др. – М. : Наука, 1994. – 380 с.
192. *Пазенок В. С.* Інформаційне суспільство, культура, особистість // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – Випуск 50. – С. 21-36.
193. *Палюшев Б.* Физика Бога 3: Пограничные пространства. – М. : ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 392 с.
194. *Парсонс Т.* О структуре социального действия. – М. : Академический Проект, 2000. – 880 с.

195. *Парсонс Т.* Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль: тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 448-464.
196. *Паткуль А. Б.* Образ бытия в абсолютном идеализме и фундаментальной онтологии URL <http://anthropology.ru/ru/texts/patkul/being.html>
197. *Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В.* Пути и перепутья современной цивилизации. – К. : Междунар. деловой центр, 1998. – 432 с.
198. *Переключка веков.* Размышления. Суждения. Высказывания. – М. : “Мысль”, 1990. – 429 с.
199. *Петров И. И.* Мир // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 333-334.
200. *Петрушенко Л. А.* Единство системности, организованности и самодвижения. – М. : Мысль, 1975. – 286 с.
201. *Пирен М. І.* Основи етнопсихології : підручник. – К. : Вид-во КВГІ, 1996. – 385 с.
202. *Плеханов Г. В.* Основные вопросы марксизма // Избранные философские произведения : в 5 т. – Т.3. – М. : Госполитиздат, 1957. – С. 124-196.
203. *Політологічний енциклопедичний словник.* – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
204. *Полохало В.* “Середній українець” – соціальна основа громадянського суспільства // Людина і влада. – 2000. – № 2. – С. 21-26.
205. *Попович М.* Криваве століття. – К. : АртЕк, 2005. – 888 с.
206. *Попович М.* Культурне ядро / Україна шукає свою ідентичність (текущий диалог) URL <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/opinion/2/54#op54>
207. *Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році.* – К. : Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2004. – С. 19.
208. *Потятиник Б.* Масова комунікація в громадянському суспільстві // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. – Львів : Львівський Національний університет імені Івана Франка, 1999. – С. 114-120.
209. *Почему бы не воспользоваться возможностью дожить до 150 лет?* URL <http://www.ami-tass.ru/article/4849.html>
210. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой : пер. с англ. / общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
211. *Проблемы теории материалистической диалектики / Материалы совещания по проблемам диалектического материализма в редакции журнала “Вопросы философии” // Вопросы философии.* – 1982. – № 4. – С. 30-40.
212. *Продукт / Словарь иностранных слов.* – 17-е изд., испр. – М. : Рус.яз., 1988. – С. 401.
213. *Прокофьев Ф. И., Гугнин А. М.* Социум: сущность, развитие, прогнозирование. Новые подходы. (Материалы к лекциям). – Днепропетровск: самиздат, 1992. – 59 с.
214. *Процес / Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова.* – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 474.

215. *Процес* // Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус.яз., 1988. – С.407.
216. *Психологический* словарь / под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др.; Науч. – исслед. Ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1983. – 448 с.
217. *Психологічна* енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : “Академвидав”, 2006. – 424 с.
218. *Разум* // Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др.; Науч. – исслед. Ин-т общей и педагогической психологии акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1983. – С. 308.
219. *Рассел Б.* Философский словарь разума, материи и морали / пер. с англ. – К. : Port-Royal, 1996. – 368 с.
220. *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре : пер. с нем. / А. П. Поляков, М. М. Беляев (сост.) – М. : Республика, 1998. – 413 с.
221. *Российская* ментальность (Круглый стол) // Вопросы философии. – 1983. – № 1. – С. 25-53.
222. *Рубцов Н. Н.* Символ в искусстве и жизни: Философские размышления. – М. : Наука, 1991. – 176 с.
223. *Самоорганизация* // Философский энциклопедический словарь / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб – Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – С. 556.
224. *Самоорганизация: психо- и социогенез* / Под редакцией В. Н. Келасьева. – СПб. : Издательство С. – Петербургского университета, 1996. – 200 с.
225. *Самосознание* // Педагогический энциклопедический словарь URL <http://dictionary.fio.ru/article.php?id=100233>
226. *Семашко Л. М.* Сферный подход. – СПб. : Нотабене, 1992. – 368 с.
227. *Сетров М. И.* Информационные процессы в биологических системах. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1975. – 155 с.
228. *Сетров М. И.* Основы функциональной теории организации. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1972. – 155 с.
229. *Силин А. А.* О единстве и саморазвитии мира // Вестник РАН. – 1993. – № 4. – С. 56-74.
230. *Символ* // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 510.
231. *Синергетическая* парадигма: Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – 492 с.
232. *Сириенко В. Ф.* Интересы – власть – управление. – К. : Наукова думка, 1991. – 149 с.
233. *Система* социологического знания : учебное пособие / авт. – сост. Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 1995. – 208 с.
234. *Сковорода Г. С.* Диалог. Имя ему – Потоп Змиин // Сковорода Г. С. Сочинения в 2 т. – Т. 2. – М. : Изд-во соц. – эконом. Лит-ры, 1973. – 486 с.
235. *Скотна Н.* Особа у розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії. – Львів : Українські технології, 2005. – 384 с.
236. *Словарь* иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1988. – 608 с.
237. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов : пер. с англ. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 684 с.

238. *Современный философский словарь* / под ред. д.ф.н., проф. В. Е. Кемерова. – 1996. – 608 с.
239. *Содержание* // Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус.яз., 1988. – С. 536.
240. *Солонин Ю. Н.* Цивилизация и понимание истории (К оценке “Науки о цивилизации” Феликса Конечны) // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 1993. – Серия 6. – Выпуск 1 (№ 6). – С. 13-16.
241. *Сомов В. В.* Социологическое знание в социальной утопии Платона // социологические исследования. – 1993. – № 9. – С. 120-125.
242. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – 540 с.
243. *Соснін О. В.* Проблеми державного управління системою національних інформаційних ресурсів з наукового потенціалу України. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 572 с.
244. *Социальная философия* : учеб. Пособие для вузов / В. Н. Лавриненко, В. П. Ратников, В. Ю. Дорошенко и др.; Под ред. Проф. В. Н. Лавриненко. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1995. – 240 с.
245. *Соціальна робота*: короткий енциклопедичний словник. – К. : ДЦССМ, 2002. – 536 с.
246. *Соціологія*: короткий енциклопедичний словник. / Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; / Під заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 492 с.
247. *Соціум* // Філософський словник соціальних термінів. – Х.: Корвін, 2002. – С. 556.
248. *Спиркин А. Г.* Основы философии : учебное пособие. – М. : Политическая литература, 1988. – 592 с.
249. *Спілкування* // Філософський словник соціальних термінів. – Х.: Корвін, 2002. – С. 556.
250. *Суспільні закони та їх дія* / Бойченко І. В., Куценко В. І., Табачковский В. Г. та ін. – К. : Наукова думка, 1995. – 212 с.
251. *Суспільство* // соціальна робота: короткий енциклопедичний словник // соціальна робота. Книга 4. – К. : ДЦССМ, 2002. – С. 463.
252. *Таран Л.* Библиотеки в меняющемся мире URL <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/368/32830/>
253. *Тахо-Годи А. А.* Греческая мифология. – М. : Искусство, 1989. – 304 с.
254. *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека. – М. : Наука, 1987. – 240 с.
255. *Тихоплав В. Ю., Тихоплав Т. С.* Жизнь напрокат. – СПб. : ИД “Весь”, 2004. – 256 с.
256. *Тишков В. А.* Реквием по этносу: Исследование по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков; Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М. : Наука, 2003. – 544 с.
257. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории : пер. с англ. / сост. А. П. Огурцов. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
258. *Токвиль А. Д.* Про демократію в Америці. У 2 т. : пер. з фр. – К. : Всесвіт, 1999. – 590 с.
259. *Толочко П.* Неисповедимы пути Украины // Зеркало недели. – 2001. – 20 окт. – С. 17.

260. *Торчинов Е. А.* Даосизм. Опыт историко-религиоведческого описания. – СПб. : Андреев и сыновья, 1993. – 380 с.
261. *Тульский М.* Изменение религиозной принадлежности населения мира за прошедшие 100 лет // Россия и мусульманский мир: Бюллетень реферативно-аналитической информации. – 2001. – № 3 (105). – С. 107-114.
262. *Удальцова М. В.* Социология управления. – М. : Инфра-М, 2000. – 144 с.
263. *Уилсон Р. А.* Квантовая психология : пер. с англ. / под ред. Я. Невструева. – К. : “ЯНУС”, 1988. – 224 с.
264. *Урсул А. Д.* Человечество. Земля. Вселенная. – М. : Мысль, 1977. – 264 с.
265. *Утопия* // Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 тт. – Т. II: И–О. – СПб. : ТОО “Диамант”, 1996. – С. 521.
266. *Уэбстер Ф.* Теории информационного общества. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
267. *Фартушиний А.* Громадянське суспільство та пострадянські реалії // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. – Львів : Львівський Національний університет ім. І. Франка, 1999. – С. 251-259.
268. *Фейгенберг И. М., Ровинский Р. Е.* Информационная модель будущего как программа развития // Вопросы философии. – 2000. – № 5. – С. 76-87.
269. *Фейербах Л.* Лекции о сущности религии // Избр. филос. произведения в 2 т. – Т. 2. – М. : Изд-во политической литературы, 1955. – С. 490-810.
270. *Философия и методология науки* / под ред. Е. Ф. Губского. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 474 с.
271. *Философия и методология науки* : учеб. Пособие для студентов высших учебных заведений / под ред. В. И. Купцова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 551 с.
272. *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
273. *Философский энциклопедический словарь* / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
274. *Фишер Р., Юри У.* Путь к согласию или переговоры без поражения. – М. : Наука, 1990. – 157 с.
275. *Філософський словник соціальних термінів.* – Х.: Корвін, 2002. – 672 с.
276. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
277. *Франк С. Л.* Ересь утопизма // социологические исследования. – 1994. – № 1. – С. 126-134.
278. *Франк С. Л.* Непостижимое // Франк С. Л. Сочинения. – Мн.: Харвест, М. : АСТ, 2000. – 800 с.
279. *Франк С.* Сочинения. – М. : Правда, 1990. – 608 с.
280. *Франкл В.* Человек в поисках смысла: Сборник. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
281. *Франко І. Я.* Одвертий лист до галицької української молодіжі // Франко І. Я. Зібр. тв.: У 50-ти т. / Ред. В. Ю. Євдокіменко. – Т. 45. Філософські праці. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 401-410.
282. *Хайдеггер М.* Европейский нигилизм URL http://www.nietzsche.ru/look/121_10.htm
283. *Хайдеггер М.* Основные понятия метафизики // Вопросы философии. – 1989. – № 9. – С. 116 – 122.

284. *Халипов В. Ф.* Кратология как система наук о власти. – М. : Республика, 1999. – 303 с.
285. *Хамітов Н.* Україна: національна міфологія та національна ідея // Розбудова держави. – 1994. – № 1. – С. 30.
286. *Хироси Н.* История философской мысли Японии. – М. : Прогресс, 1991. – 412 с.
287. *Ходаківський М.* Громадське суспільство як проблема культури // Людина і політика. – 1999. – № 1. – С. 10-15.
288. *Хомич Е. В.* Субъект и объект // Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 1001.
289. *Храмова В. Л.* Целостность духовной культуры. – К. : Феникс, 1995. – 400 с.
290. *Цапик С.* Українські “середні”: ті, які прагнуть більшого // Політика і культура. – 2000. – № 2. – С. 40-41.
291. *Цикин В. А.* Философия самоорганизации сложных систем. – Сумы: СГПУ, 2001. – 196 с.
292. *Цимбал Т. В.* Буттєвісне укорінення людини. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 219 с.
293. *Циолковский К.Э.* Монизм вселенной // Сборник “Русский космизм”. – М., 1992. – С. 3-35.
294. *Чинакова Л. И.* Социальный детерминизм: Проблема движущихся сил развития общества. – М. : Политиздат, 1985. – 159 с.
295. *Швецова А. В.* Сучасна Україна: проблема національної консолідації // Ученые записки Таврического национального университета. – Выпуск 11 (45). URL <http://www.ccssu.crimea.ua/internet/Education/notes/edition11/n01105.html>
296. *Швырев В. С.* Экспликация // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 681.
297. *Шеллинг Ф. В.Й.* Сочинения : пер. с нем: в 2 т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1987. – 637 с.
298. *Шитов Г. И., Акимов А. Е.* Физический вакуум и торсионные поля // Видеоконференция “Наука России. Взгляд в будущее”. – 1998.
299. *Шлемкевич М.* Душа і пісня // Українська душа / Відп.ред. В. Храмова. – К. : Фенікс, 1992. – С. 97 – 112.
300. *Шмаков В.* Закон синархии и учение о двойственной иерархии монад и множеств. – К. : “София”, Ltd, 1994. – 320 с.
301. *Шморгун О.* Велич еліти творить націю (мнение эксперта) / Україна шукає свою ідентичність (текущий діалог). URL <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/opinion/2/55#op55>
302. *Шпенглер О.* Закат Европы / Авт. вступ. статьи А. П. Дубнов, авт. комментарии Ю. П. Бубенков и А. П. Дубнов. – Новосибирск : ВО “Наука”, Сибирская издательская фирма, 1993. – 592 с.
303. *Щекин Г. В.* Социальная философия истории (теория социального развития): монография. – К. : МАУП, 1996. – 152 с.
304. *Що таке українська нація?* URL <http://www.novasila.com.ua/ideologiya/i18.html>
305. *Эгрегор* URL <http://www.souz.co.il/clubs/read.html?article=354>
306. *Элемент* // Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус.яз., 1988. – 608 с. – С. 582.

307. *Энгельс Ф.* Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 21. – М. : Госполитиздат, 1961. – С. 269 – 317.
308. *Этан* // Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус.яз., 1988. – С. 594.
309. *Юдин Б. Г.* Природа // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 461-462.
310. *Юдин Э. Г.* Системный подход и принцип деятельности. – М. : Наука, 1978. – 392 с.
311. *Юнг К.* Архетип и символ. – М. : Ренессанс, 1991. – 365 с.
312. *Юнг К. Г.* Проблемы души нашего времени. – М. : Прогресс, 1993. – 329 с.
313. *Юсупов Р., Заболотский В. П.* Научно-методологические основы информатизации. – СПб. : Наука, 2000. – 560 с.
314. *Ядов В. А.* Потребности // Философский энциклопедический словарь. – 2 е издание. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – С. 499-500.
315. *Яковец Ю. В.* Циклы. Кризисы. Прогнозы. – М. : Наука, 1999. – 448 с.
316. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.
317. *Aron R.* Les desillusions du progress. – Paris: Calman – Levy, 1969.
318. *Durkheim E.* La division du travail social. – Paris, 1978.
319. *Durkheim E.* Les formes elementaires de la vie religieuse. – Paris, 1968.
320. *Etzioni A.* The active society. – N.Y.: Free-Press, 1968.
321. *Fromm E.* The sane society. – London: Routledge and Kegan Paul, 1963.
322. *Haken H.* Erfolgsgeheimnisse der Natur-Sinergetik: Die Lehre vom Zusammenwirken. – Stuttgart, 1981. – 278 s.
323. *Nisbet R.* History of the Idea of Progress. – N.Y.: Basic books, 1980.
324. *Wallerstein I.* Unthinking Social Science: the limits of nineteenth century paradigms. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Освоєні у ході філософського аналізу проблеми соціального світу і запропоновані нами іншим дослідникам як новий підхід до його вивчення – є лише прелюд, плацдарм для пізнання Розуму. Дана робота – це філософська розвідка другої природи.

Справжня робота, на нашу думку, почнеться лише з моменту відкриття одиниці субстанціонального (матеріального у інтелігібельному сенсі) носія соціальної форми руху універсуму, а свого роду вінцем такої роботи буде опанування законами енергетики людської особистості і людства загалом.

У дослідженні ми зробили лише один крок – здійснили гносеологічний аналіз. При цьому більшість гіпотез філософсько-методологічного характеру, запропонованих нами на початку дослідження, отримали підтвердження. Гіпотези, що розкривають онтологічну сторону соціального явища, отримали лише опосередковане підтвердження і тому потребують більш розгорнутого доказу. Це можна буде зробити шляхом застосування до соціального організму теорії онтогенезу.

Але цьому має бути присвячена окрема робота. Вона буде значно складнішою, ніж гносеологічний аналіз, оскільки треба звести в цілісну картину розмаїття соціального життя, яке спостерігається нами на практиці.

Якщо оцінити виконану дослідну роботу, те можна сказати, що вона є ще однією спробою пояснення єдності природи, людини і суспільства. Істотним приростом тут є схема концептуального пояснення явища соціального світу. Поряд з нею мають бути інші пропозиції. Саме серед них система управління мають вибирати алгоритм подальшого розвитку українського суспільства.

Звідси прямо випливає, що виконане нами дослідження має парадигмальний характер. Це означає тільки те, що воно кладе початок специфічній дослідній традиції у галузі вивчення суспільного життя, що дасть змогу розв'язати багато з існуючих головоломок у справі пізнання ноосоціогенезу. При цьому обов'язково будуть народжуватися нові ідеї щодо осягнення суті соціального явища, які обов'язково підкорегують запропоновану нами парадигму. Це дуже важливо, бо невизначеність панівних ідей, домінуючих цілей розвитку суспільства зумовлює

нерозвиненість організаційних структур, тобто української державності, які відображали б інтереси відповідних верств населення та мобілізували б його на вирішення поставлених завдань. Головним серед яких сьогодні є програма розвитку українського суспільства – “Україна – 2010”

Отже, що ми маємо у підсумку реалізованої нами спроби філософського пояснення соціальної форми руху універсуму?

По-перше, ми запропонували не тільки філософам і суспільствознавцям, але й ученим-природознавцям системну конструкцію, що називається Всесвітом, з логічними зв'язаними ланками, яку можна називати “природничо-науковою картиною світу”. Вона заснована на ідеї бінарності підстави світу.

Значення факту органічної єдності матеріального і духовного засад для саморозгортання універсуму і для долі нашого Всесвіту ще тільки належить усвідомити людству. За своїми гносеологічними та практичними наслідками їх концептуальне об'єднання значно багатше, ніж їхнє системне протиставлення. Даний семантичний фільтр дозволяє, по нашу думку, побачити багато нового в тих концепціях, що напередодні кризи були ідеологічно невисвітленими і, як здавалось, не володіли творчим потенціалом.

По-друге, сьогодні в нашому розпорядженні є філософська концепція соціального світу як відносно самостійної фази саморуху універсуму. Причому нами показано також і механізм трансформації соціального світу в більш високу фазу саморозгортання – розумну форму. Цим кроком фактично показано механізм реновації універсуму. Порядок і хаос – складні поняття. Лише тепер ми починаємо досягати того ступеня розуміння і того рівня знань, які дозволяють врешті решт відповісти на ці питання.

По-третє, запропонований образ соціального організму, визначений нами як діалектичне протиріччя між людиною і суспільством. Доведено, що соціальний організм – це специфічна форма життя, що виникла в межах нашої планетарної системи. Тепер ми знаємо, що існує більш тонка форма реальності (духовна, розумна, інформаційна), яка обіймає собою все існуюче як його субстанція. Вона ґрунтується на інформаційному типі взаємодії, який мусить бути п'ятим серед фундаментальних типів взаємодії, що зумовлюють життєдіяльність Всесвіту.

По-четверте, в роботі пропонуються взаємоузгоджені моделі найпростішого виробничого організму, видового соціального організму і родового соціального організму, які повинні стати предметом окремого аналізу. Крім того, означені організаційні рівні в сімействі соціальних організмів, яке “влаштоване” за голографічним принципом.

По-п'яте, тепер ми чекаємо активну діяльність або ж по спростуванню життєздатності ідеї соціального організму, або по її втіленню у наукове життя. Цей крок наближає нас до розуміння механізмів інформаційної фази

розвитку світового співтовариства, забезпечує технологічне включення України та інших країн світової співдружності у континентальні та міжконтинентальні структури, нарешті, в планетарний соціальний організм.

Ми вважаємо, що виконана нами філософська робота дозволяє в найближчому майбутньому перейти до онтологічного аналізу соціального організму, в ході якого необхідно буде пояснити спочатку онтогенез, а після цього і філогенез сімейств соціальних організмів. І, нарешті, на більш просунутому етапі перейти до вивчення єдності організмів всіх типів – фізичних, соціальних і духовних (логічних).

При цьому ми прекрасно розуміємо, що концептуальне переозброєння філософської думки і суспільствознавства ще далеке від свого завершення. Однак, залишаючись в цей кризовий час оптимістами, сподіваємося, що запропонована нами філософська робота буде сприяти становленню нелінійного світорозуміння, оновленню тезаурусу соціальної філософії, формуванню нового стилю мислення. Це означає відмову від тоталітаризму, від дихотомії “капіталізм-соціалізм” і від монополії на істину, від офіційної філософії, що нав'язується згори. І у нас, в Україні, можуть бути різноманітні філософські напрямки, які в своїй взаємодії розвиваються і взаємодоповнюють один одного. Адже загальновідомо, що саме різноманітність надає можливість відбору кращого і прогресивного в самій філософській науці.

Загалом теоретична новизна і практична значимість дослідження випливає з того, що це цілісне філософське вивчення соціального життя планетарного людства, що реалізується на якісно новій світоглядній і ідеологічній настанові теоретичного пояснення механізму саморозгортання універсуму.

Завершуючи дослідну роботу, ми не претендуємо на абсолютну істинність всіх викладених у ній ідей і підходів до пояснення окремих аспектів проблеми ноосоціогенеза. Дослідження міждисциплінарне – “на стику” філософії, суспільствознавства і природничих наук, але саме подібні узагальнення, на наш погляд, і здатні збагатити філософію. До того ж “хаос” – це той самий синергетичний хаос, та “хаотична” безліч флуктуацій думки, те розмаїття активних паростків знання, з яких шляхом їхнього відбору зростає якісно інша організація мислення, визрівають принципово нові філософські концепції.

Вищевикладене підводить нас до розуміння того, що треба перевірити відомі принципи Чарльза Дарвіна валідні для біологічної форми життя: мінливість, спадкоємність і наслідування до полевої форми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абалкин Л.* Смена тысячелетий и социальные альтернативы / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 2000. – № 12. – С. 27–40.
2. *Абдеев Р. Ф.* Механизм управления, его генезис и системообразующая роль // Философские науки. – 1990. – № 4. – С. 105–113.
3. *Абдеев Р. Ф.* Философия информационной цивилизации. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 336 с.
4. *Аберкромби Н.* Социологический словарь / Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С. ; пер. с. англ. ; под ред. С. А. Ерофеева. – М. : ОАО “Экономика”, 1999. – 418 с.
5. *Аванесова Г. А.* Синергетические аспекты межцивилизационного взаимодействия в условиях глобализации / Г. А. Аванесова // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С. 463–477.
6. *Аверьянов В. Б.* Аппарат государственного управления: содержание деятельности и организационные структуры / В. Б. Аверьянов. – К. : Наукова думка, 1996. – 147 с.
7. *Авксентьева Т.* Політична участь в умовах модернізації українського суспільства / Т. Авксентьева, Н. Чорна // соціально-політичні та соціально-правові проблеми сучасності : зб. наук. статей (за матеріалами XV Харківських політологічних читань). – Харків : НЮАУ, 2004. – С. 3–5.
8. *Адамецки К.* О науке организации. – М. : Экономика, 1972. – 191 с.
9. *Акофф Р. Л.* Планирование будущего корпорации : пер. с англ. / Акофф Р. Л. – [общ.ред. и предисл. В. И. Данилова-Данильяна]. – М. : Прогресс, 1985. – 327 с., ил.
10. *Акперов И. Г.* Прогнозирование потребности в специалистах и управление региональной системой образования. – М. : Высш. шк., 1998. – 380 с.
11. *Алексюк А. М.* Концепція вихідних засад демократизації навчального процесу в освітніх закладах України // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. – К. : “Школяр”, 1997. – С.58-77.
12. *Алкер Х.* Политическая методология: вчера и сегодня / Х. Алкер // Политическая наука: новые направления ; под ред. Р. Гудина, Х. – Д. Клингеманна. – М., 1999. – 200 с.
13. *Алтухов В. Л.* Философия многомерного мира / В. Л. Алтухов // Общественные науки и современность. – 1992. – № 1. – С. 15–27.
14. *Андрейчиков А.* Анализ, синтез, планирование решений в экономике / Александр Андрейчиков, Ольга Андрейчикова. – М. : Финансы и статистика, 2001. – 250 с.
15. *Андрущенко В.* Два погляди на проблему розвитку освіти України у ХХІ столітті: офіційний та опозиційний // Сучасна українська політика: політики і

політологи про неї. – К. : НАН України ; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень, 2001. – С. 345–389.

16. *Андрущенко В.* Організоване суспільство / Віктор Петрович Андрущенко. – К. : Атлант ЮЕмСі, 2006. – 404 с.
17. *Андрущенко В. П.* Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні н а рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу Віктор Петрович Андрущенко – К. : ТОВ “Атлант ЮЕмСі”, 2005. – 498 с.
18. *Андрущенко В.* Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій : в 2 томах / В. Андрущенко, М. Михальченко. – К. : Генеза, 1993. – Т. 1. – 255 с.
19. *Андрущенко В. П.* Історія соціальної філософії (Західноєвропейський контекст) : підручник для студ. вищ. навч. закл. / Віктор Петрович Андрущенко. – К. : Тандем, 2000. – 416 с
20. *Андрущенко В. П.* Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник для вищ. навч. закл. / В. П. Андрущенко, Л. В. Губернський, М. І. Михальченко. – вид. 3-е, випр. та доп. – К. : Генеза, 2006. – 656 с.
21. *Андрущенко В. П.* Філософський вимір освітянської діяльності // Нова парадигма. Альманах наукових праць. – Запоріжжя : “Тандем-У”, 2001. – № 19. – С. 6-12.
22. *Андрущенко В. П.* Сучасна соціальна філософія : курс лекцій / Андрущенко В. П., Михальченко М. І. – К. : Генезис, 1996. – 368 с.
23. *Анисимов С. Ф.* Ценности реальные и мнимые (критика христианского истолкования и использования ценностей жизни и культуры) / Сергей Федорович Анисимов. – М. : Мысль”, 1970. – 183 с.
24. *Ансофф И.* Новая корпоративная стратегия. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 231 с.
25. *Антипов Г. А.* Проблемы методологии исследования общества как целостной системы / Г. А. Антипов, А. Н. Кочергин ; [отв.ред. Ю. Г. Марков ; АН СССР. СО. Ин-т истории, филологии и философии]. – Новосибирск : Наука. СО., 1988. – 258 с.
26. Антология мировой философии : в 4 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3 : Буржуазная философия конца XVIII в. – первых двух третей XIX в. – 760 с.
27. Антология мировой философии : в 4 т. / [ред. – сост. и авт. вступит. статьи В. В. Соколов]. – Т. 1. – Ч. 1 : Философия древности и средневековья. – М. : Мысль, 1969. – 576 с.
28. *Антонюк О.* Етнос // Малий етнополітологічний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий [та ін.]. – К. : МАУП, 2005. – С. 116–118.
29. *Апанасенко Г.* Хто раніше вимре – Ботсвана чи Україна? / Г. Апанасенко // Дзеркало тижня. – 2008. – № 2.
30. *Апресян Р. Г.* Когнитивный аспект функционирования эмоций и интеллекта в нравственности // Рациональное и эмоциональное в морали / под ред. А. И. Титаренко, Е. Л. Дубко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – С. 6–26.
31. *Аристотель* Сочинения : в 4 т. / В. Ф. Асмус (ред.) ; АН СССР. Институт философии. – М. : Мысль, 1975. – 550 с.
32. *Аристотель.* Физика // Аристотель. Сочинения : в 4 т. – Т. 3. – М. : Мысль, 1981. – 532 с.
33. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли / Р. Арон. – М. : Прогресс, 1993. – 607 с.

34. *Аршинов В. И., Буданов В. Г.* Когнитивные основания синергетики // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – С. 67–108.
35. *Аршинов В. И., Войцехович В. Э.* Синергетическое знание: между сетью и принципами // Синергетическая парадигма. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 137–149.
36. *Аршинов В. И., Казаков М. Д.* Синергетика как модель междисциплинарного синтеза // Математика, естествознание и культура. – М. : Наука, 1986. – С. 5–57.
37. *Аршинов В. И., Свирский Я. И.* От смыслопрочтения к смыслопорождению // Вопросы философии – 1992. – № 2. – С. 145–152.
38. *Асмолов А.* Президент по выбору. Моделирование желаемого будущего / Асмолов А. – М., 2000. – 190 с.
39. *Асмолов А. Г.* Личность как предмет психологического исследования. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 104 с.
40. *Асмолов А. Г.* Основные принципы психологического анализа в теории деятельности // Вопросы психологии. – 1982. – № 2. – С. 14–27.
41. *Асмолов А. Г.* О некоторых перспективах исследований смысловых образований личности / Асмолов А. Г., Братусь Б. С., Зейгарник Б. В., Петровский В. А., Субботский Е. В., Хараш А. У., Цветкова Л. С. // Вопросы психологи. – 1979. – № 3. – С. 35–45.
42. *Асмолов А. Г., Петровский В. А.* О динамическом подходе к психологическому анализу деятельности // Вопросы психологии. – 1978. – № 2. – С. 70–80.
43. *Асп Э. К.* Введение в социологию. – СПб. : Алетейя, 2000. – 362 с.
44. *Астахова К. В.* Трансформація вищої освіти вимагає трансформації управління вищою школою // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 3. – С. 19–22.
45. *Атаманчук Г. В.* Государственное управление: организационно-функциональные вопросы / Г. В. Атаманчук. – М. : ОАО “НПО “Экономика”, 2000. – 302 с.
46. *Атаманчук Г. В.* Методологічні проблеми сучасного державного управління / Г. В. Атаманчук // Вісник УАДУ. – 2001. – № 3. – С. 9–12.
47. *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления / Г. В. Атаманчук. – М. : Юридическая литература, 1997. – 400 с.
48. *Аткинсон Э. Б.* Лекции по экономической теории государственного сектора / Э. Б. Аткинсон, Дж. Э. Стиглиц. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 832 с.
49. *Афанасьев В. В.* Историческая социология Данилевского, Шпенглера и Сорокина / В. В. Афанасьев // социс. – 2005. – № 3. – С. 129-137.
50. *Афанасьев В. Г.* Системность и общество / Виктор Григорьевич Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
51. *Ахиезер А. С.* Критические пороги социальных систем / А. С. Ахиезер, Г. А. Гольц // Общественные науки и современность. – 1992. – № 1. – С. 45–54.
52. *Ахременко А. С.* Сценарийотехника в аналитическом обеспечении процедуры принятия политических решений / А. С. Ахременко // Вестник МГУ. – Сер. 12 (политические науки). – 1997. – № 5. – С. 23–27.
53. *Ахременко А. С.* Сценарийотехника в политическом прогнозировании // Технологии в политике и политическом управлении / А. С. Ахременко. – М. : Издательство РАГС, 2000. – С. 15-25.

54. *Бабкин В. Д.* Народ и власть. Опыт системного исследования явлений / В. Д. Бабкин, Н. В. Селиванов. – К., 1996. – 448 с.
55. *Бабкіна О. В.* Політична модернізація суспільства: теоретичні основи / Ольга Володимирівна Бабкіна // Проблеми сучасної політики та шляхи її здійснення: Тези доповідей і виступів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Одеса, 1993.
56. *Бажан Л. И.* Математическая модель выбора экспертного решения относительно развития экономической системы / Л. И. Бажан, О. Л. Ершова. – К. : ИК НАН Украины, 1995. – С. 4–7.
57. *Базалук О. А.* Происхождение человечества: новая космологическая концепция: монография. – Днепропетровск : Пороги, 2003. – 142 с.
58. *Базалук О. А.* Разумное вещество. – К. : Наукова думка, 2000. – 368 с.
59. *Бакиров В. С.* Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / Виль Савбанович Бакиров. – Х. : Высшая школа, 1988. – 150 с.
60. *Бакуменко В. Д.* Теоретико-методологічні засади формування державно-управлінських рішень : автореф. дис. ... д. наук з держ. упр. / В. Д. Бакуменко. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – 36 с.
61. *Бакуменко В. Д.* Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики : монографія / В. Д. Бакуменко. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – 90 с.
62. *Бакурадзе А. Б.* Мотивация труда педагогов. – М. : Сентябрь, 2005. – 192 с.
63. *Баландин Р. К.* Вернадский: жизнь, мысль, бессмертие. – М. : Знание, 1979. – 176 с.
64. *Балуев Д. Г.* Введение в политический анализ : учебное пособие / Д. Г. Балуев. – Нижний Новгород : ННГУ, 2000. – 227 с.
65. *Балыхин Г. А.* Управление развитием образования: организационно-экономический аспект. – М. : Экономика, 2003. – 428 с.
66. *Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В.* Психология управления. – Харьков : Фортуна-пресс, 1998. – 464 с.
67. *Бандурович О.* Образ лидера: представления и предпочтения жителей Украины / О. Бандурович, А. Стегний, Н. Чурилов // социс. – 2003. – № 3. – С. 38–41.
68. *Барков В.* Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития / Владимир Барков. – К. : Стилос, 1998. – 197 с.
69. *Барулин В. С.* Социальная философия : учеб. для студ. вузов / Владимир Семенович Барулин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Фаир – Пресс, 2002. – 500 с.
70. *Барулин В. С.* Социальная философия : учебник. – Ч. 1. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 336 с.
71. *Баскаков А. Я.* Методология научного исследования : учеб. пособие для студ. вузов / Алексей Яковлевич Баскаков, Николай Васильевич Туленков ; Межрегиональная академия управления персоналом (МАУП). – К. : МАУП, 2002. – 216 с.
72. *Баталов Э.* От тоталитарной идеологии – к идеологическому плюрализму / Э. Баталов // Общественные науки и современность. – 1991. – № 3. – С. 76-80.
73. *Батченко Л. В., Гамаюнов В. Г., Поважний С. Ф.* Менеджмент в образовании. – Харьков : “Основа”, 1998. – 598 с.
74. *Батыгин Г. С.* Метаморфозы утопического сознания // Квинтэссенция: Философский альманах, 1991. – М. : Политиздат, 1992. – С. 28 -35.

75. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества. – М. : Мысль, 1986. – 320 с.
76. *Бачинин В. А.* Философия права и преступления. – Харьков : Фолио, 1999. – 607 с.
77. *Бebик В.* Історія, головні напрямки та методологія дослідження політичної сфери суспільства: реферативний огляд / В. Бебик // Політологічні читання. – 1993. – № 2. – С. 112–133.
78. *Бebик В. М.* Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг : нав. – метод. посіб / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2001. – 216 с.
79. *Бевзенко Л.* Глубиннопсихологический фактор как основа самоорганизационного анализа динамики социальных систем // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 5–6. – С. 36–74.
80. *Бевзенко Л.* Життєвий успіх, цінності, стилі життя / Любовь Бевзенко // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 4. – С. 132–151.
81. *Бевзенко Л. Д.* Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
82. *Безчеревных Э. В.* Субъект и объект // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 546-547.
83. *Бейлі К. Д.* Нові системні теорії в системі соціології. – К. : Албані, 1994. – 121 с.
84. *Белл Д.* Возобновление истории в новом столетии (Предисловие к новому изданию книги “Конец идеологии”) / Д. Белл // Вопросы философии. – 2002. – № 5. – С. 9-12.
85. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; [пер. с англ., ред. В. Л. Иноземцев]. – М. : Academia, 1999. – 785 с.
86. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования : пер. с англ. ; изд. 2-ое, испр. и доп. – М. : Academia, 2004. – 788с.
87. *Белл Д.* Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія / [Віталій Лях (упоряд.)]; Міжнародний фонд “Відродження”. – К. : Либідь, 1996. – С. 194–250.
88. *Белл Д.* Социальные рамки информационного общества : пер. с англ. // Новая технократическая волна на западе / [П. С. Гуревич (сост.)]. – М. : Прогресс, 1986. – С. 330–342.
89. *Белявский А.* Тайны предвидения: прогностика и будущее / А. Белявский, В. Лисичкин. – М. : Советская Россия, 1977. – 351 с.
90. *Бенедикт Р.* Хризантема и меч. Модели японской культуры / Р. Бенедикт. – М. : РОССПЭН, 2004. – 360 с.
91. *Берг Р. Л.* Генетика и эволюция : избранные труды / Раиса Львовна Берг ; [отв. ред. С. И. Малецкий, Л. Д. Колосова], РАН СО. Ин-т цитологии и генетики. – Новосибирск : ВО “Наука”. Сибирская издательская фирма, 1993. – 283 с.
92. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М. : “Медиум”, 1995. – 323 с.
93. *Берталанфи Л.* Общая теория систем – критический обзор / Л. Берталанфи // Исследования по общей теории систем. – М. : Наука, 1969. – 272 с.
94. *Бех В. П.* Генезис соціального організму країни : монографія / Володимир Павлович Бех. – 2-е вид., доп. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 288 с.

95. *Бех В. П.* Социальный организм: философско-методологический анализ : монография / Владимир Павлович Бех. – Запорожье : “Тандем-У”, 1998. – 186 с.
96. *Бех В. П.* Соціальний організм країни / В. П. Бех. – Запоріжжя : ЗДУ, 1999. – 306 с.
97. *Бех В. П.* Философия социального мира: гносеологический анализ. – Запорожье : “Тандем-У”, 1999. – 284 с.
98. *Бех В. П.* Фірма в дискурсі організменної ідеї : монографія / В. П. Бех, А. В. Гашенко – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 376 с.
99. *Бех В. П.* Человек и Вселенная : когнитивный анализ: монография. – 2-е изд. доп. – Запорожье: Просвіта, 2004. – 148 с.
100. *Бех В. П., Козловська Г.* Організаційна свідомість: до постановки проблеми // Нова парадигма. – 2004. – Випуск 37. – С. 11–15.
101. *Бех В. П., Токар О. М.* Організаційна свідомість: питання, припущення, гіпотези // Нова парадигма. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – Випуск 36. – С. 36–46.
102. *Бех Ю. В.* Саморозгортання соціального світу : монографія / Юлія Володимирівна Бех. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 248 с.
103. *Бешелев С. Д.* Экспертные оценки / С. Д. Бешелев, Ф. Г. Гуревич. – М. : Наука, 1973. – 221 с.
104. *Бибрих Р. Р.* Исследование видов целеобразования. – Кишенев : Штиинца, 1987. – 131 с.
105. *Биккенин Н. Б.* Социалистическая идеология. – 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1983. – 378 с.
106. *Биков В. Ю., Руденко В. Д.* Системи управління інформаційними базами даних в освіті. – К. : ІЗМН, 1996. – 288 с.
107. *Биология.* Толковый словарь с английскими эквивалентами / В. П. Андреев, А. Г. Макаров, Г. И. Дубенская, Е. Ф. Сороколетова. – СПб. : Лань, 1999. – 448 с.
108. *Биология :* большой энциклопедический словарь / Абрамов И. В., Абрамов И. И., Агафонов Н. П., Агре Н. С., Адрианов О. С. ; [М. С. Гиляров (гл.ред.)]. – 3-е репр. изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1999. – 864 с. : ил. – (Большие энциклопедические словари).
109. *Биология :* справочное пособие / А. А. Слюсарев, А. В. Самсонов, В. Н. Мухин и др.; [ред. В. А. Мотузного (ред.)]. – К. : Вища школа, 1985. – 368 с.
110. *Білорус О. Г.* Глобалізація і національна стратегія / О. Г. Білорус. – К. : ВО “Батьківщина”, 2001. – 300 с.
111. *Білорус О. Г.* Глобальна ноосферна економіка / О. Г. Білорус. – К., 2001. – 149 с.
112. *Білорус О.* Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації / О. Білорус // Економіка України. – 2001. – № 11. – С. 4–13.
113. *Білорус О.* Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації / О. Білорус // Політична думка. – 2001. – № 4. – С. 68–83.
114. *Біологічний словник* / за ред. К. М. Ситника, О. П. Топачевського. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Вища школа, 1986. – 679 с.: рис., 4 л. іл.
115. *Блау П. М.* Исследования формальных организаций // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. – М. : Прогресс, 1972. – С. 93–96.
116. *Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г.* Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности. – М. : Знание, 1969. – 48 с.

117. *Блэк С.* Паблик рилейшнз. Что это такое? / Семюел Блек. – М. : Новости, 1990. – 240 с.
118. *Бляхер Л. Я.* Проблема наследование приобретенных признаков. История априорных и эмпирических попыток ее решения / Леонид Яковлевич Бляхер. – М. : Изд-во “Наука”, 1971. – 274 с. ; ил. – (Шмуцтит: АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники).
119. *Богданов А. А.* Тектология: (Всеобщая организационная наука) : в 2 кн. / редкол. Л. И. Абалкин (отв. ред.) [и др.]. – Кн. 2. – М. : Экономика, 1989. – 351 с.
120. *Богданов А. А.* Тектология: всеобщая организационная наука / Александр Алексеевич Богданов. – М. : Экономика, 1989. – 250 с.
121. *Богданов А. А.* Тектология: Всеобщая организационная наука. – Кн. 1. – М. : Экономика, 1989. – 303 с.
122. *Бойко-Бойчук Л.* Методика синергетичного аналізу соціально-політичних систем (теоретичний аспект) / Лариса Бойко-Бойчук // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 92–105.
123. *Бойченко І. В.* Суспільні закони та їх дія / І. В. Бойченко, В. І. Куценко, В. Г. Табачковський. – К. : Наукова думка, 1995. – 212 с.
124. *Болдачев А. В.* От протожизни к постсоциуму URL [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://globevolution.narod.ru/postsocium.html>
125. Болонський процес: тенденції, проблеми, перспективи / укл. В. П. Бех, Ю. Л. Маліновський ; за ред. академіка В. П. Андрущенко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – 221 с.
126. Большая Советская энциклопедия / [ред. – состав. Б. А. Введенский]. – 2-е изд. – М. : Большая советская энциклопедия, 1956. – Т. 39 : Сигишоа-Соки, 1956. – 664 с.
127. Большой юридический словарь / [ред. – состав. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских]. – М. : ИНФРА-М, 1997. – VI, 790 с. (Библиотека словарей “ИНФРА-М”).
128. *Большунов А. Я.* Соотношение целеобразования и смыслообразования в продуктивной мыслительной деятельности : автореф. дис. ... канд. псих. наук / Московский государственный университет. – М., 1985. – 24 с.
129. *Борзенков В. Г.* Детерминизм // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 152–153.
130. *Борзенков В. Г.* Причинность // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 463–464.
131. *Бородин Л. И.* “Порядок из хаоса” концепции синергетики в методологии исторических исследований / Л. И. Бородин // Новая и новейшая история. – 2003. – № 2. – С. 109-110.
132. *Борытко Н. М.* Педагог в пространствах современного воспитания. – Волгоград : Перемена, 2001. – 214 с.
133. *Бощенко И. В.* Эволюция социальных систем / И. В. Бощенко. – М. : Миасс, 2005. – 215 с.
134. *Брайс Д.* Современные демократии / Д. Брайс. – М. : “Прогресс”, 1992. – 203 с.
135. *Браун П.* Посібник з аналізу державної політики / П. Браун ; [пер з англ.]. – К. : Основи, 2000. – 400 с
136. *Брожик В.* Марксистская теория оценки. – М. : Прогресс, 1982. – 261 с.

137. *Бромлей Ю. В.* Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М. : Наука, 1987. – 330 с.
138. *Брустінов В. В.* Модернізація системи влади і управління: чинники змін та розвитку : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. / В. В. Брустінов. – К., 2005. – 17 с.
139. *Буданов В. Г., Мелехова О. П.* Концепции современного естествознания. – М. : МГТУГА, 1998. – 114 с.
140. *Бувєва Л. П.* Кризис образования и проблемы философии образования / Философия, культура и образование: (Материалы “круглого стола”) // Вопросы философии. – 1999. – № 3. – С. 12–19.
141. *Бузин А. Ю.* Самоорганизация в социальных системах / А. Ю. Бузин. – М. : ВЦ АН СССР, 1988. – 44 с.
142. *Бульнин А. М.* Ценностные ориентации в профессиональном становлении будущих учителей : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. – Комсомольск-на-Амуре, 1995. – 139 с.
143. *Бурдые П.* Социология политики / П. Бурдые. – М. : Socio Logos, 1993. – 336 с.
144. *Бурлачук В. Ф.* Символ и власть: роль символических структур в построении картины социального мира / В. Ф. Бурлачук; НАН Украины; Институт социологии (Киев). – К. : Институт социологии НАН Украины, 2002. – 266 с.
145. *Быченков В. М.* Институты: Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъективности. – М. : Российская академия социальных наук, 1996. – 976 с.
146. *Бьюдженталь Дж.* Двойственность и открытость // Психология судьбы: Предположение. Случай. Свобода / сост. К. В. Сельченко. – Мн. : Харвест, 2003. – 576 с.
147. *Вагурин В. А.* Синергетика эволюции современного общества / Владимир Афанасьевич Вагурин. – Луганск : Копицентр, 2005. – 200 с.
148. *Вайс К. Г.* Оцінювання: методи дослідження програм та політики / К. Г. Вайс ; пер. з англ. Р. Ткачук та М. Корчинська ; наук. ред. пер. О. Кілієвич. – К. : Основи, 2000. – 352 с.
149. *Варзар И. М.* К генезису политолого-этнологической теории и науки, или Реферат авторской интерпретации основных позиций нового направления социально-политической мысли в свете вызовов современности / Варзар Иван Михайлович // Політико-етнологічні проблеми розвитку сучасної України: Матеріали Всеукр. наук. – теорет. конф., Київ, лютий. – К., 2006. – С. 59–101.
150. *Варош М.* Введение в аксиологию // Общественные науки за рубежом. Серия III : философия и социология. – 1973. – № 2. – С. 54–60.
151. *Василенко В. А.* Теорія і практика розробки управлінських рішень : навч. посіб. / В. А. Василенко. – К. : ЦУЛ, 2003. – 420 с.
152. *Василенко В. О.* Інноваційний менеджмент : навчальний посібник. – К. : ЦУЛ, 2003. – 440 с.
153. *Василенко И. А.* Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнерства / Ирина Алексеевна Василенко; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Философский факультет. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 272 с.
154. *Василенко И. А.* Классическая концепция прогресса и ее альтернативы // Вестник Московского университета: Серия 18 “Социология и политология”. – 1997. – № 4. – С. 43–54.

155. *Василюк Ф. Е.* Психология переживания. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 187 с.
156. *Васильев А. В.* Моделирование политической ситуации как способ усовершенствования политического управления в регионе : дисс. ... кандидата политических наук / А. В. Васильев. – М., 1997. – 197 с.
157. *Васильев И. А.* К анализу условий возникновения интеллектуальных эмоций // Психологические исследования интеллектуальной деятельности / под ред. О. К. Тихомирова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С. 55–62.
158. *Васильев И. А.* Роль интеллектуальных эмоций в регуляции мыслительной деятельности // Психологический журнал. – 1998. – № 4. – Т.19. – С. 49-60.
159. *Васильев И. А., Поплужный В. Л., Тихомиров О. К.* Эмоции и мышление. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 192 с.
160. *Васильев А. С.* Підготовка і прийняття управлінських рішень: організаційно-правові проблеми / А. С. Васильев. – Одеса : АО БАХВА, 1997. – 304 с.
161. *Васильев И. А.* Соотношение процессов целеобразования и интеллектуальных эмоций в ходе решения мыслительных задач // Психологические механизмы целеобразования / отв. ред. О. К. Тихомиров. – М. : Наука, 1977. – С. 68-95.
162. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации) / В. В. Василькова. – СПб. : Издательство “Лань”, 1999. – 480 с. – (Серия: “Мир культуры, истории и философии”)
163. *Василькова В. В.* Синергетика и социологический эволюционизм / В. В. Василькова // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С. 50–58.
164. *Васькович Й.* Проблеми та перспективи побудови правової держави в Україні / Йосип Васькович // Право України. – 2000. – № 1. – С. 32–34.
165. *Вдовина И. С.* Эстетика французского персонализма. – М. : Искусство, 1981. – 189 с.
166. *Вебер М.* Избранные произведения / Макс Вебер ; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
167. *Вебер М.* Политика как призвание и профессия / Макс Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 805 с.
168. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма / Макс Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 261 с. – (Избранные произведения).
169. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер. – К. : Основи, 1994. – 108 с.
170. *Вейль С.* Укорінення. Лист до клірика : пер. з фр. – К. : “Д. Л.”, 1998. – 298 с.
171. *Веймер Д.* Аналіз політики: концепції і практика / Д. Веймер, А. Вайнінг. – К. : Основи, 1998. – 654 с.
172. *Вейник А. И.* Термодинамика реальных процессов. – Мн. : Наука и техника, 1991. – 576 с.
173. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. – 1440 с.
174. *Вернадский В. И.* Научное мировоззрение // На переломе. Философские дискуссии 20-х годов: Философия и мировоззрение. – М. : Политиздат, 1990. – С. 180-203.
175. *Вернадский В. И.* Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. – Книга вторая. – М. : Наука, 1977. – 191 с.
176. *Вернадский В. И.* Философские мысли натуралиста / Владимир Иванович Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 519 с.

177. *Вернадский В. И.* Философские мысли натуралиста. – М. : Наука, 1988. – 520 с.
178. Вероятностное прогнозирование в деятельности человека . – М. : Наука, 1977.
179. *Вико Дж.* Основания новой науки об общей природе наций. – М.–К. : REFL-book – ИСА, 1994. – 656 с.
180. *Виноградський М. Д.* Менеджмент в організації : навчальний посібник. – К. : Кондор, 2004. – 598 с.
181. Вироблення державної політики: рекомендації для України в контексті євро інтеграційного досвіду країн Балтії та Польщі : зб. аналітичних звітів і записок / наук. ред. В. Кілієвич. – К. : К. І. С., 2005. – 388 с.
182. Виступ Президента України на Всеукраїнських зборах представників місцевого самоврядування. – 26 квітня 2005 року // Прес-служба Президента України Віктора Ющенка.
183. *Виханский О. С., Наумов А. И.* Менеджмент : учебник. – 3-е изд. – М. : Гардарика, 2000. – 528 с.
184. *Вишнев С. М.* Основы комплексного прогнозирования / С. М. Вишнев. – М. : Наука, 1977. – 255 с.
185. *Вікторов В. Г.* Управління якістю освіти (соціально-філософський аналіз). – Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – 286 с.
186. *Вітовський В.* Україна: третє тисячоліття – в “третьому світі”? / В. Вітовський // Універсум. – 2000. – С. 3–10.
187. *Власюк О. С.* Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. [та ін.] / за ред. В. С. Крисаченка. – К. : Знання України, 2005. – 792 с.
188. *Вовканич С.* Українська ідея: пріоритет інтелекту людини і нації / С. Вовканич // Схід. – 1998. – № 7. – С. 37-45.
189. *Вознюк Т. Г.* Менеджмент навчально-виховного процесу : навчально-методичний посібник. – К. : Здоров'я, 2002. – 128 с.
190. *Возняк Л.* Технологічний інструментарій гуманітарології управління // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во “Плай” Прикарпатського ун-ту, 1996. – Ч. 2. – 152 с.
191. *Волинка Г. І.* Історія філософії в її зв'язку з освітою : підручник / Григорій Іванович Волинка, Володимир Іванович Гусев, Наталія Георгіївна Мозгова [та ін.] ; за ред. Г. І. Волинки. – К. : Каравела, 2006. – 480 с.
192. *Волинка Г. І.* Філософія Стародавності і середньовіччя в освітньому контексті : навчальний посібник. – К. : Вища освіта, 2005. – 544 с.
193. *Волков Л. Б.* “Осовременивание вдогонку”: перипетии теории модернизации // современные буржуазные теории общественного развития. – М. : Наука. – 1984. – С. 216–246.
194. *Волобуев В. В.* Внутрифирменная идеология: Социально-философский анализ идеологии формальной организации. – Запорожье : Павел, 2001. – 239 с.
195. *Волобуев В. П.* Выбор путей общественного развития: теория, история, современность. – М. : Политиздат, 1987. – 318 с.
196. *Воловик В.* Основні фактори становлення ідеології державотворення / В. Воловик // Віче. – 2001. – № 12. – С. 22-31.
197. *Воловик В. И.* Введение в философию : учебное пособие. – Запорожье : Просвіта, 1999. – 176 с.
198. *Воловик В. И.* Идеологическая деятельность: диалектика традиций и новаторства. – М. : АОН при ЦК КПСС, 1990. – 210 с.

199. *Воловик В. И.* Философия истории : курс лекций / В. И. Воловик – Запорожье, 1995. – 152 с.
200. *Воронкова В. Г.* Синергетически-рефлексивная модель управления как единого социального организма // Збірник наукових праць “Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя : ЗДІА. – Випуск 21. – 2005. – С. 31–39.
201. *Воронкова В. Г.* Управление как единый социальный организм // Нова парадигма. – 1999. – Випуск 10. – С. 8–18.
202. *Воронов Ю. П.* Методы сбора информации в социологическом исследовании / Юрий Петрович Воронов. – М., 1974. – 131 с.
203. *Воропаєва Т.* Поведінкова культура українців (етнотипова поведінка, стиль життя і національний характер) / Т. Воропаєва // Календар : зб. науков. праць. – К., 2007. – № 2. – С. 103–110.
204. *Вудкок К., Френсис Д.* Раскрепощенный менеджер: для руководителя-практика. – М. : МП “Дело”, 1991. – 320 с.
205. *Выготский Л. С.* Мышление и речь // собр. соч. в 6-ти т. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 5–295.
206. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений : собр. соч. в 6-ти т. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 3. – 368 с.
207. *Габріелян О.* Політична наука в Україні та політична наука: проблеми реформування та інституціоналізації / О. Габріелян // Політична думка. – 2001. – № 4. – С. 47–55.
208. *Гавриленко І. М., Мельник П. В., Недюха М. П.* Соціальний розвиток : навчальний посібник. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2001. – 484 с.
209. *Гаврилов А. Г., Зиновьев И. Ф., Зиновьев Ф. И.* Искусство управлять. – Симферополь: Таврида, 1992. – 108 с.
210. *Гаджиев К.* Методологические принципы политологии / К. Гаджиев // Вестник МГУ. – Сер. 12. – 1994. – № 3.
211. *Гаджиев К. С.* Політологія / К. С. Гаджиев. – М., 2001. – 500 с.
212. *Гаєвська О.* Управління як соціальний феномен : монографія / О. Гаєвська. – К., 2000. – 168 с.
213. *Гаєвський Б. П.* Сучасна українська політологія / Б. П. Гаєвський. – К. : МАУП, 1999. – 268 с.
214. *Гаєвський Б. А.* Основи науки управління : навчальний посібник. – К. : МАУП. – 1997. – 112 с.
215. *Галкин А.* Становление политической науки: от философии политики к политическому моделированию / А. Галкин. – М., 1991. – 300 с.
216. *Гальчинський А. С.* Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи: Методологічні аспекти / А. С. Гальчинський. – К. : Либідь, 2006. – 312 с.
217. *Гвишиани Д. М.* Организация и управление. – 2-е доп. изд. – М. : Наука, 1972. – 536 с.
218. *Гвоздецький В.* Основні ознаки правової держави та громадянського суспільства / В. Гвоздецький // Науковий вісник НАВСУ. – 2002. – № 1. – С. 20–31.
219. *Гегель Г.* Лекции по истории философии. Книга первая. – Соч. – Т. IX. – Л. : Партиздат, 1932. – 313 с.
220. *Гегель Г.* Наука логики. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3. – 371 с.
221. *Гегель Г.* Политические произведения. – М. : Наука, 1978. – 438 с.

222. *Гегель Г.* Учення о бытии // Гегель Г. Наука логики. – Т. 1. – М. : Мысль, 1970. – 501 с.
223. *Гегель Г.* Учення о понятии // Гегель Г. Наука логики. – Т. 3. – М. : Мысль, 1972. – 374 с.
224. *Гегель Г.* Учення о сущности // Гегель Г. Наука логики. – Т. 2. – М. : Мысль, 1971. – 248 с.
225. *Гегель Г.* Философия духа // Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – Т. 3. – М. : Мысль, 1977. – 471 с.
226. *Гегель Г.* Философия природы // Гегель Г. Энциклопедия философских наук. – Т. 2. – М. : Мысль. – 1975. – 695 с.
227. *Гегель Г.* Философская препедевтика // Работы разных лет : в 2 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 2. – С. 5–209.
228. *Гегель Г.* Энциклопедия философских наук. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3. – 471 с.
229. *Гегель Г.* Эстетика : в 4 томах. – Т. 1. – М. : Искусство, 1968. – 312 с.
230. *Гегель Г. В. Ф.* Лекции по философии истории / [А. М. Воден (пер.), Ю. В. Перов (вступ. ст.), К. А. Сергеев (вступ.ст.)]. – СПб. : Наука, 2000. – 479 с. – (Слово о сущем)
231. *Гегель Г. В. Ф.* Сочинения / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Наука, 1959.
232. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
233. *Геймейер Ю. Б.* Игры с противоположными интересами / Юрий Борисович Геймейер. – М. : Наука, 1976. – 276 с.
234. *Гельман В. Я.* Региональные режимы: завершение трансформации / В. Я. Гельман // Свободная мысль. – 1996. – № 9. – С. 13–22.
235. Гендерний підхід в управлінні загальноосвітніми навчальними закладами : навчальний посібник / за заг. ред. В. В. Олійника, Л. І. Даниленко. – К. : Логос, 2004. – 212 с.
236. Генетика : энциклопедический словарь / состав. Н. А. Картель [и др.]. – Мн. : Ин-т генетики и цитологии НАН Беларуси, 1999. – 448 с.
237. Генетические коды цивилизации : материалы третьей научной конференции [“Человек и природа – проблема социоестественной истории”], (сентябрь 1994 г., Феодосия, Республика Крым) / [Кульпин Э. С. (ред.)]. – М. : “Московский лицей”, 1995. – 200 с.
238. *Герцен А. И.* Сочинение в девяти томах / Александр Иванович Герцен ; под общей ред. В. П. Волгина [и др.]. – М. : Гослитиздат, 1955.
239. *Гетманчук М. П.* Особливості перехідних суспільств : навч. посібник / Микола Гетманчук. – Львів : Вид. Нац. універс. “Львівська політехнічна академія”, 2002. – 116 с.
240. Гиппократ Избранные книги / [В. П. Карпов (ред., вступ. ст. и примеч.), В. И. Руднев (пер.)]. – М. : Сварог, 1994. – 736 с.
241. *Гірняк О. М.* Менеджмент: теоретичні основи і практикум : навчальний посібник. – К. : Магнолія плюс; Львів: Новий Світ-2000. – 336 с.
242. *Гісем О. В.* Історія України в таблицях / Гісем О. В., Мартинюк О. О., Трухан О. Ф. – Х. : Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2007. – 478 с.
243. *Гладьев С. Ю.* Закономерности социальной эволюции: вопросы методологии / С. Ю. Гладьев // социс. – 1996. – № 6. – С. 50–62.
244. *Глазко В. І.* Цивілізаційні кризи і революції: генно-культурна парадигма / Валерій Іванович Глазко // Вісник НАН України. – 2006. – № 9. – С. 24–43

245. Глобальные трансформации. Политика, экономика и культура / Д. Хелд [и др.]. – М. : Праксис, 2004. – 576 с.
246. *Готов М. Б.* Преемственность социальная // социологическая энциклопедия : в 2 т. / [В. Н. Иванов (гл.ред.)]; Национальный общественно-научный фонд. – М. : Мысль, 2003.
247. *Головаха Е.* Трансформирующееся общество / Е. Головаха. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 143 с.
248. *Головаха Є. І.* Політичний портрет України: загальні тенденції розвитку / Є. І. Головаха. – К., 1993. – 250 с.
249. *Головаха Є.* Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” / Євген Головаха, Наталія Паніна // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32 – 51
250. *Головнев А.* Конечная Вселенная: физико-философская концепция / Александр Головнев. – К. : Издательский Дом Дмитрия Бураго, 2002.
251. *Гончаренко А. Н.* Прогнозирование и политика. Генезис и эволюция прогнозирования в системе национальной безопасности и внешнеполитическом механизме США / А. Н. Гончаренко. – К. : Наукова думка, 1993. – 145 с.
252. *Гор А.* Земля у рівновазі. Екологія і людський дух : пер. з англ. / В. Вовк [та ін.]. – К. : Інтелсфера, 2001. – 394 с.
253. *Горбатенко В.* Еволюція футуроорієнтованого потенціалу суспільно-політичної думки // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4. – С. 47-56.
254. *Горбатенко В. П.* Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Володимир Павлович Горбатенко ; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1999. – 379 л.
255. *Горбатенко В. П.* Політична модернізація і місцеве самоврядування / В. П. Горбатенко // Правова держава. Щорічник наукових праць. – Вип. 7. – 1996. – С. 23–35.
256. *Горбатенко В. П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : монографія / В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 1999. – 240 с.
257. *Горбатенко В. П.* Ціннісні аспекти реформування політичної системи України / Володимир Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 9–12
258. *Горбатенко В.* У смислового полі модернізаційного дискурсу / В. Горбатенко // Філософська думка. – 1999. – № 4. – С. 35–56.
259. *Горелова В. Л.* Основы прогнозирования систем / В. Л. Горелова, Е. Н. Мельникова. – М. : Высшая школа, 1986. – 111 с.
260. *Горелов М. Є.* Цивілізаційна історія України / Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. ; НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень; Інститут археології. – К. : ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2005. – 632 с. : іл.
261. *Горский Ю. М.* Гомеостатика: модели, свойства, патологии // Гомеостатика живых, технических, социальных и экологических систем. – Новосибирск : Наука, Сиб. отд., 1990. – 280 с.
262. *Гофман А. Б.* Семь лекций по истории социологии : учебное пособие для вузов / Александр Бенционович Гофман. – 5-е изд. – М. : Книжный дом “Университет”, 2001. – 216 с.
263. *Гошовський М. М.* Ідея прогресу в соціальній філософії / Гошовський М. М., Кучерявий І. Т. – К. : Вища школа, 1993. – 159 с.

264. *Грабовський С. І.* Державне утвердження України у другій половині ХХ століття / Сергій Ігоревич Грабовський. – Українська федеральна спілка “Самопоміч” м. Нью-Йорка та ін. – К. : Знання України, 2002. – 78 с. – (Бібліотечка українознавця).
265. *Грачев Г. В.* Личность и общество в условиях кардинальных общественных изменений: формирование концепции информационно-психологической безопасности / Г. В. Грачев // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С. 312–330.
266. *Греефъ Г.* Общественный прогресс и регрессъ. – СПб. : Типографія Ю. Н. Эрліхъ, 1896. – 336 с.
267. *Григораиш В. В.* Робота з педагогічними кадрами. – Х. : Основа, 2004. – 208 с.
268. *Григораиш В. В., Касьянова О. М., Мармаза О. І.* Управління навчальним закладом. Частина 1. – Харків : Ранок, 2003. – 160 с.
269. *Григораиш В. В., Касьянова О. М., Мармаза О. І.* Управління навчальним закладом. Частина 2. – Харків : Ранок, 2003. – 152 с.
270. *Григорьев В. В.* Прогноз в управлении / В. В. Григорьев. – М. : Знание, 1985. – 277 с.
271. *Гриньова В. М.* Формування педагогічної культури майбутнього вчителя: теоретичний та методичний аспекти. – Харків : Основа, 1998. – 300 с.
272. *Грицанов А. А.* Скворода Григорий // Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1280 с. .
273. *Гриценко О.* Політична комунікація. Скільки конструктивного, а скільки деструктивного? / О. Гриценко // Вече. – 2003. – № 9 (138). – С. 76-79.
274. *Грушевський М.* Иллюстрированная история Украины / Михаил Грушевский. – К. : МП “Левада”, 1995. – 696 с.
275. *Грушевський М. С.* З політичного життя Старої України: Розвідки, статті, промови / Михайло Сергійович Грушевський. – К., 1917. – 127 с. – Описано мовою оригіналу
276. *Грушевський М. С.* Історія України–Руси : в 11 т. – 12 кн. / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського [та ін.] / П. С. Сохань (голова ред. кол.) – 2-е вид. – К. : Наук. думка, 1991 (Пам'ятки історичної думки України).
277. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К. : Знання, 1990. – 240 с.
278. *Губанов В. А.* Введение в системный анализ / В. А. Губанов, В. В. Захаров, А. Н. Коваленко. – Л. : ЛГУ, 1988. – 228 с.
279. *Гудожник Г. С.* Материальные основы многообразия цивилизаций // Вопросы философии. – 1988. – № 4. – С. 43–53.
280. *Гудожник Г. С.* Цивилизация: развитие и современность // Вопросы философии. – 1986. – № 3. – С. 33–43.
281. *Гузій Н. В.* Педагогічний професіоналізм: історико-методологічні та теоретичні аспекти : монографія. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – 243 с.
282. *Гумилев Л. Н.* Тысячелетие вокруг Каспия. – М. : ТОО “Мишель й К” 1993. – 335 с.
283. *Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1990. – 278 с.

284. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. – Л. : Гидрометеиздат, 1990. – 528 с.
285. *Гумилев Л. Н.* Этносфера: История людей и история природы. – М. : Экопрос, 1993. – 544 с.
286. *Гурвич А. Г.* Теория биологического поля. – М. : Советская наука, 1944. – 156 с.
287. *Гурне Б.* Державне управління / Б. Гурне ; [пер з фр. В. Шовкуна]. – К. : Основи, 1993. – 165 с.
288. *Гусейнов Г., Драгунский Д., Сергеев С., Цымбурский В.* Этнос и политическая власть // Век XX и мир. – 1989. – № 9. – С. 13–18.
289. Давня історія України : в 3 т. / ред. – упоряд. П. П. Толочко [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1997. – Т. 1 : Первісне суспільство. – 1997. – 558 с.
290. *Данилевський Н. Я.* Россия и Европа / сост., послесловие и комментарии С. А. Вайгачева / Николай Яковлевич Данилевский. – М. : Книга, 1991. – 574 с.
291. *Даниленко Л. І.* Управління загальноосвітнім навчальним закладом як відкритою соціально-педагогічною системою : зб. наук. пр. УАДУ. – в 4 ч. – К. : 2000. – Випуск 2. – Ч. IV. – С. 312–315.
292. *Данилов А. Н.* Социология власти: теория и практика глобализма / Александр Николаевич Данилов. – Мн. : Універсітэцкае, 2001. – 447 с.
293. *Данилов-Данильян В. И.* Моделирование: системно-методологический аспект / Данилов-Данильян В. И., Рыбкин А. А. // Системные исследования. – М., 1982. – С. 182–209.
294. Дао дэ цзин. Опыт стихотворного перевода Валерия Перелешина // Проблемы Дальнего Востока. – 1990. – № 3. – С. 144–161.
295. *Дарвин Ч.* Происхождение видов путем естественного отбора или сохранение благоприятных рас в борьбе за жизнь / РАН / [А. Л. Тахтаджян (отв.ред.)]. – 2-е изд., доп. – СПб. : Наука, 2001. – 568 с. – (Серия “Классики науки”)
296. *Дарманський М. М.* Соціально-педагогічні основи управління освітою в регіоні. – Хмельницький : Поділля, 1997. – 384 с.
297. *Дафт Р. Л.* Менеджмент : пер. с англ. – СПб. : Питер, 2000. – 832 с.
298. *Дашкевич Я.* Типологія Степового кардону Європи і перспектива дослідження історії східно-європейських козацтв / Я. Дашкевич, Р. Брехуненко // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2006. – Випуск 6. – С. 453-486.
299. *Дашкевич Я. Р.* Україна між Сходом і Заходом (14-18ст.) / Я. Р. Дашкевич // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1991. – Т. ССXXII. – С. 28–44.
300. *Дашков Г. В.* Наследование // социологическая энциклопедия : в 2 т. / [В. Н. Иванов (гл.ред.)]; Национальный общественно-научный фонд. – М. : Мысль, 2003.
301. *Даэмонд Л.* Прошла ли “третья волна” демократизации? / Л. Даэмонд // Полис. – 1999. – № 1. – С. 11–25.
302. *Делакрое К. Х.* Синергетика и познание социальных трансформаций / К. Х. Делакрое // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С. 18–35.
303. *Дем'яненко Б.* Політична реформа: можливі сценарії реалізації: У кольорах помаранчевої революції / Б. Дем'яненко. – К., 2007. – 192 с.
304. *Дембицька Н.* Демократизація суспільства як становлення партнерських відносин між політичною владою і особистістю / Наталія Дембицька // XXI

століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія : матеріали II Міжнародної науково-теоретичної конференції, 28–29 травня 2003 року / ред. Г. П. Балабанова. – К. : Фенікс, 2004. – С. 137–142.

305. *Дерев'янка С.* Наукове прогнозування політичних процесів / С. Дерев'янка // Державна політика в гуманітарній сфері (матеріали “круглого столу”). – Івано-Франківськ, 2001. – С. 26–31.
306. Державне управління і менеджмент : навч. посіб. у табл. і схемах / [упорядкув. : Г. С. Одінцева, Г. І. Мостовий, О. Ю. Амосов [та ін.]; за заг. ред. Г. С. Одінцової]. – Х. : ХарПІ УАДУ, 2002. – 492 с.
307. Державне управління, державна служба і місцеве самоврядування : монографія / за ред. О. Ю. Оболенського. – Хмельницький : Поділля, 1999. – 570 с.
308. Державний класифікатор України. Класифікатор професій ДК 003-95. Видання офіційне. Держстандарт України. – К. : Вид-во “Соцінформ”, 2001. – 592 с.
309. Деятельность // Большая советская энциклопедия. – изд. 3. – Т. 8. – М. : “Советская энциклопедия”, 1972. – С. 180–181.
310. *Дегтяр А. О.* Державно-управлінські рішення: інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення : монографія / А. О. Дегтяр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2004. – 224 с.
311. *Дегтяр А. О.* Моделювання процесу прийняття державно-управлінських рішень: методологічний аспект / А. О. Дегтяр // Актуальні проблеми державного управління : рб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2003. – № 3 (18). – С. 90–97.
312. *Джарол Б. Мангейм, Ричард К. Рич.* Політологія / Джарол Б. Мангейм, Ричард К. Рич. ; [ред. А. К. Соколов]. – М. : Весь мир, 1999. – 544 с.
313. *Дзюба І.* Між культурою і політикою / Іван Михайлович Дзюба. – К. : Сфера, 1998. – 372 с.
314. *Дзюба І.* Україна перед Сфінксом майбутнього / Іван Михайлович Дзюба. – К. : Видавничий Дім “КМ Академія”, 2001. – 35 с.
315. *Дилигенский Г. Г.* “Конец истории” или смена цивилизаций? // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 29–42.
316. Діалог цивілізацій: нові принципи організації світу : матеріали всевіт. конф. 24.05.2002. – К. : МАУП, 2002. – 232 с.
317. *Дмитренко Г. А.* Стратегічний менеджмент у системі освіти : навчальний посібник. – К. : МАУП, 1999. – 176 с.
318. *Дмитренко Г. А.* Стратегічний менеджмент: цільове управління освітою на основі кваліметричного підходу. – К. : ІЗМН, 1998. – 264 с.
319. *Дмитренко М. А.* Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / М. А. Дмитренко ; НПУ імені М. П. Драгоманова, Ін-т оперативної діяльності та держ. безпеки. – К. : Знання України, 2008. – 544 с.
320. *Дмитренко М.* Суспільні трансформації та політичні аспекти загроз національної безпеці України : монографія / М. Дмитренко. – К., 2006. – 348 с.
321. *Добров Г. М.* Прогнозирование науки и техники / Геннадий Добров. – М. : Наука, 1977. – 209 с.
322. *Добронравова И. С.* Синергетика: становление нелинейного мышления. – К. : “Либідь”, 1990. – 152 с.
323. *Доброхотов А. Л.* Дух // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 171–172.

324. Довідник управління / Р. Шиян. – К. : Шкільний світ, 2005. – 128 с.
325. Додонов Р. А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Роман Александрович Додонов ; Запорожский гос. ун-т. – Запорожье : РА “Тандем-У”, 1999. – 256 с.
326. Донченко Е. А. Социетальная психика. – К. : Наукова думка, 1994. – 207 с.
327. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): монографія. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
328. Дорошенко Е. А. Оценка уровня организационной культуры. – К. : МАУП, 1996. – 231 с.
329. Драгневич О. В. Спадкування: за законом і за заповітом / .... – К. : Видавець Фурса С. Я., 2005. – 60 с. – (Серія “Правовий всеобуч населення”)
330. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. Часть 1. – К. : Университетская типография, 1869. – 353 с.
331. Дробницький О. Г. Ценность / О. Г. Дробницький // Философская энциклопедия. – Т. 5. – М. : Гос. Науч. Изд-во “Советская энциклопедия”, 1970. – С. 462.
332. Дробуш І. В. Функції органів місцевого самоуправління в Україні : монографія / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Б.в., 2003. – 244 с.
333. Дроздов А. В. Человек и общественные отношения. – Л. : Изд. Ленингр. ун-та, 1966. – 259 с.
334. Друкер П. Задачи менеджмента в XXI веке. – М. : Вильямс, 2001. – 272 с.
335. Друкер П. Управление, нацеленное на результаты : пер. с англ. – М. : Техническая школа бизнеса, 1994. – 256 с.
336. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда: метод социологии ; пер. с фр. – М. : Наука, 1990. – 575 с.
337. Дьяченко А. П. Словарь авторских терминов, понятий и названий / Александр Петрович Дьяченко. – М. : ИКЦ “Академкнига”, 2003. – 376 с.
338. Дьяченко В. К. Основное направление развития образования в современном мире. – М. : Школьные технологии, 2005. – 512 с.
339. Дьяченко Н. В. Отрицание и преемственность в развитии культуры / Николай Васильевич Дьяченко. – Харьков : Изд-во при ХГУ “Основа”, 1992. – 171 с.
340. Дьяченко Н. В. Преемственность в развитии культуры и культурный процесс : учеб. пособие / Николай Васильевич Дьяченко. – Харьков : Изд-во при ХГУ “Основа”, 1984. – 84 с. – (МК УССР. Харьковский ин-т культуры. Ч III. 154)
341. Евланов Л. Г., Кутузов В. А. Экспертные оценки в управлении / Л. Г. Евланов, В. А. Кутузов-М. : Экономика, 1978. – 150 с.
342. Егоров В. К. Еще раз об осмыслении культуры: чтобы нове предложения не затмили проверенные / В. К. Егоров // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С. 370–384.
343. Економічний розвиток і державна політика : навч. посіб. / Ю. Бажал, О. Кілієвич, О. Мертенс [та ін.] ; за заг. ред. Ю. Єханурова, І. Розпутенка. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – С. 378–380.
344. Ельчанинов М. С. Российская трансформация с точки зрения социальной синергетики / М. С. Ельчанинов // социс. – 2003. – № 8. – С. 21–30.
345. Ефимов В. Система государственной власти / В. Ефимов. – М., 1994. – 302 с.

346. Європейське переживання України (нотатки з двох міжнародних конференцій) // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 159. – С. 9–10.
347. Євтушенко В., Бутенко Н. Маркетинг освітніх послуг у системі вищої освіти України // Вища освіта України. – 2004. – № 3. – С. 49–55.
348. Єльнікова Г. В. Управлінська компетентність. – К. : Редакція загальнопед. газет, 2005. – 128 с.
349. Єльнікова Г. В. Новий погляд на управління освітою // Імідж сучасного педагога. – 2000. – № 3-4 (14-15). – С. 28–29.
350. Єфременко Т. Пересічний українець: homo economicus чи homo socius? / Т. Єфременко // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін. – К. : ІС НАНУ, 2004. – 125 с.
351. Жаліло Я., Лупацій В., Сменковський А. Корпоративні інтереси і вибір стратегічних пріоритетів економічної політики / Я. Жаліло, В. Лупацій, А. Сменковський. – К. : НІСД, 1999. – 60 с.
352. Жданов Н. В. Исламская концепция миропорядка. – М. : Международные отношения, 2003. – 564 с.
353. Жерарден Л. Исследование альтернативных картин будущего. Метод составления сценариев / Л. Жерарден. – М. : Прогресс, 1977. – 281 с.
354. Житков В. С., Соколов К. Б. Искусство и картина мира / В. С. Житков. – СПб. : Алетей, 2003. – 464 с.
355. Жюлиа Дидье Философский словарь / [Н. В. Андреева (пер. на рус.яз)]. – М. : Международные отношения, 2000. – 539 с.
356. Забродин Ю. М. Управление человеческими ресурсами как психологическая проблема // Прикладная психология. – 1997. – С. 3–9.
357. Заветный С. А. Социальное управление и личностное самоуправление: истоки и взаимодействие / Харьковский гос. ун-т. – Х. : Фолио, 1999. – 383 с.
358. Заїка Ю. О. Становлення та розвиток спадкового права в Україні / Юрій Олександрович Заїка. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – 280 с.
359. Зайчук В. Нормативно-правове забезпечення освіти в Україні // Вища школа. – 2002. – № 2-3. – С. 3–19.
360. Закон України “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України” від 23 березня 2000 р. № 1602-III // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 16. – Ст. 657.
361. Закон України “Про комплексну програму утвердження України як транзитної держави у 2002 – 2010 роках” від 7 лютого 2002 р. № 3022-III // Офіц. вісн. України. – 2002. – № 10. – Ст. 442.
362. Законодавчі акти України з питань освіти / Верховна Рада України. Комітет з питань науки і освіти : офіц. вид. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 404 с.
363. Закономерности развития сложных систем: эволюция и надмолекулярные неравновесные явления / Э. Н. Елисеев, В. В. Бакакин, Н. В. Белов [и др.] ; под ред. К. О. Кратца, Э. Н. Елисеева. – Л. : Наука, 1980. – 343 с. : ил;
364. Заливко В. Виборча кампанія “Президент–2004.” Тенденції конструювання іміджу вірогідного переможця / В. Заливко // соціальна психологія. – 2004. – № 1. – С. 17–30.
365. Затонский В. А. Сильное государство и активная личность: актуальные проблемы взаимодействия / В. А. Затонский // Вестник Московского университета. – 2004. – Сер. 12 : Политические науки. – № 1. – С. 70-88.

366. *Захарченко М. В.* Історія соціології від античності до початку ХХ ст. : посібник для студентів вузів / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
367. *Захарченко Н. Н., Минеева И. В.* Основы системного анализа / Н. Н. Захарченко, И. В. Минеева. – СПб. : Изд-во университета экономики и финансов, 1992. – 145 с.
368. *Згуровский В. З.* Системный анализ: проблемы, методология, приложения / В. З. Згуровський. – К. : Наукова думка, 2005. – 744 с.
369. *Згуровський В. З.* Системна методологія передбачення / В. З. Згуровський. – К. : Політехніка, 2001. – 50 с.
370. *Здіорук С. І.* Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття : монографія. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.
371. *Зейгарник Б. В.* Теории личности в зарубежной психологии. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 306 с.
372. *Зеленько Г. І.* “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України / Зеленько Г. І. – К. : Критика, 2003. – 216 с. – (Серія “Критичні студії”).
373. *Зиммель Г.* Социологический этюд. – СПб., 1901.
374. *Зиновьев А. А.* Запад. Феномен западнизма. – М. : Центрополиграф, 1995. – 461 с.
375. *Зинченко В. П.* Действие и решение // Проблемы организации принятия решения // Труды ВНИИТЭ. Серия: Эргономика. – М. : ВНИИТЭ ГКНТ СССР, 1983. – Выпуск 23. – С. 3–11.
376. *Зинченко В. П., Мамардашвили М. К.* Проблема объективного метода в психологии // Вопросы философии. – 1997. – № 7. – С. 109–125.
377. *Зинченко В. П., Моргунов Е. Б.* Человек развивающийся, очерки российской психологии. – М. : Тривола, 1994. – 354 с.
378. *Зинченко В. П., Мунипов Е. Б.* Эргономика и проблемы комплексного подхода к изучению трудовой деятельности // Труды ВНИИТЭ. Серия : Эргономика. – М. : ВНИИТЭ ГКНТ СССР, 1976. – Выпуск 10. – С. 28–59.
379. *Золотухин В.* Социальный интеллект – феномен информационного общества // Управленческое консультирование. – 1999. – № 4 URL [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dialogvn.ru/uk/1999/n04/s99-4-04.htm>
380. *Зубков С. А.* Политическое развитие и его движущие силы в современном обществе : учеб. пособие / С. А. Зубков, А. И. Панов. – М. : МИИТ, 2000. – 164 с.
381. *Зусва В. О.* Інститути і механізми регіонального розвитку в умовах політичної трансформації українського суспільства : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.02. – К., 2003. – 20 с.
382. *Иванов В. П.* Мировоззренческие проблемы эволюции природы и становление человеческого мира // Человек и мир человека / отв. ред. В. И. Шинкарук. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 29–98.
383. *Ильенков Э. В.* Субстанция // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
384. *Ильенков Э. В.* Философия и культура / Едуард Ильенков. – М. : Политиздат, 1991. – 462 с.
385. *Ильин В. В.* Политология : учебник для вузов / В. В. Ильин. – М., 2000. – 450 с.

386. *Ильин М.* Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий / Михаил Ильин. – М., 1997. – С. 257–337.
387. *Ильин М., Мельвиль А., Федоров Ю.* Основные категории политической науки / М. Ильин, А. Мельвиль, Ю. Федоров // Полис. – 1996. – № 4. – С. 5–17.
388. Имитационные системы принятия экономических решений / К. А. Багриновский, Т. И. Конник, М. Р. Левинсок [и др.]. – М. : Наука, 1989. – 162 с.
389. *Инглхарт Р.* Культура и демократия / Р. Инглхарт // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / [под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона]. – М. : Московская Школа Политических исследований, 2002. – С. 106–129.
390. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества Р. Инглхарт // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6–32.
391. *Исаев В. Д.* Человек в пространстве цивилизации и культуры / В. Д. Исаев. – Луганск : Світлиця, 2003. – 188 с.
392. *Искаков Б. И.* Лептонная концепция мироздания – синтез науки и религии? // Наука и религия. – 1992. – № 4–5. – С. 15–17.
393. *Исмаилов Ф. Ю.* Преимущество в историческом процессе / Фазылжан Юсупович Исмаилов; [под ред. Ж. Т. Туленова]. – Ташкент. пед. ин-т имени Низами. – Ташкент : Изд-во “Фан” Узбекской ССР, 1989. – 174 с.
394. История восточной философии / ред. – упоряд. М. Т. Степанянц. – М. : ИФРАН, 1999. – 962 с.
395. История социологии в Западной Европе и США : учеб. для вузов / Г. В. Осипов. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА), 2001. – 576 с.
396. История философии : конспект лекций / под общ. ред. д.ф.н., проф. В. И. Воловика. – Запорожье : ЗГУ, 1993. – 320 с.
397. Інформаційні технології в управлінні вищимим навчальними закладами : методичний посібник. – Херсон : Айлант, 2005. – 152 с.
398. Исаевич Ярослав. Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 88-річчя народження Данила Галицького) / Ярослав Исаевич // Київська старовина. – 2002. – № 1. – С. 3–9.
399. Історія держави і права України: курс лекцій / [Шевченко О. О., Самохвалов В. О., Шевченко М. О., Капелюшний В. П.; В. Г. Гончаренко (ред.)]. – К. : Вентурі, 1996. – 288 с.
400. Історія православної церкви в Україні : зб. наук. праць / відп. ред. І. Крип'якевич. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 297 с.
401. Історія світової культури : навч. посіб. для студ. гуманіт спец. вищ. навч. закл. / Л. Т. Левчук, В. І. Панченко, О. В. Шинкаренко, В. С. Гриценко, В. В. Єфименко [та ін.]. – 4-е вид., стереотип. – К. : Либідь, 2003. – 368 с.
402. Історія української культури / [наук. ред. І. Крип'якевич]. – К. : Либідь, 2000 – 656 с.
403. Історія філософії : підручник для вищої школи. – Харків : Прапор, 2003. – 768 с.
404. *Кагамлик С.* Особливості ментальності вищого українського духовенства ранньомодерної доби / С. Кагамлик // Календар : зб. наук. праць. – 2008. – № 2. – С. 110–116.
405. *Каган М. С.* Философская теория ценностей / М. С. Каган. – СПб. : Петрополис, 1997. – 205 с.

406. *Каган М. С.* Эстетическое и художественное воспитание в развитом социалистическом обществе. – Л. : Знание, 1984. – 32 с.
407. *Каганець І.* Світ після нас має стати кращим! / Україна шукає свою ідентичність (текущий диалог) URL. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/opinion/23/627>
408. *Казанский А. Б.* Аутопоэзис: системно-теоретическая модель биологических и социальных процессов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.soc.pu.ru/news/semtes1.shtml>
409. *Казмирєнко В. П.* Социальная психология организаций. – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.
410. *Казначеев В. П.* Феномен человека: космические и земные истоки. – Новосибирск : Новосибирское книжное издательство, 1991. – 128 с.
411. *Калашикіова С.* Підготовка адміністраторів вищої освіти в університетах США // Освіта і управління. – 1998. – Т.2. – № 4. – С. 169–172.
412. *Калініна Л. О.* Специфіка інформаційного управління закладами освіти // Освіта і управління. – 2003. – Т. 6. – Число 3. – С.47-48.
413. *Калініченко М.* Влада громадянського суспільства: монографія / Михайло Калініченко. – Суми : ВТД “Університетська книга”, 2006. – 175 с.
414. *Камю А.* Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю ; пер. с фр. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).
415. *Кант И.* Критика чистого разума / Н. Лосский (пер. с нем.) – М. : Мысль, 1994. – 592 с.
416. *Каптерев А. И.* Менеджмент знаний: от теории к технологиям : научно-методическое пособие. – М. : Либерия-Библинформ, 2005. – 296 с.
417. *Карамушка Л. М.* Психология управления закладами середньої освіти. – К. : Ніка-центр, 2000. – 332 с.
418. *Карамушка Л. М.* Психолопчні основи управління в системі середньої освіти : навчальний посібник. – К. : ІЗМН, 1997. – 180 с.
419. *Карамушка Л. М.* Психологічні особливості управління в системі освіти // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. – Т. 2. – К. : Ін-т психології, 1993. – С. 171–173.
420. *Карамушка Л. М.* Психология управления : навчальний посібник. – К. : Міленіум, 2003. – 344 с.
421. *Карданская Н. Л.* Основы принятия управленческих решений : учеб. пособ. / Н. Л. Карданская. – М. : Рус. деловая лит., 1998.
422. *Каричев В. С.* Организация и самоорганизация социальных систем : словарь / В. С. Каричев. – М. : Изд-во РАГС, 2001. – 126 с.
423. *Карпачова Н. І.* Виступ в обговоренні // Верховна Рада України. Комітет з питань національної безпеки і оборони / Парламентські слухання: Демографічна криза в Україні. Її причини і наслідки (Стенографічний звіт). Сесійний зал Верховної Ради України. – 21 травня 2003 року. 15 година. – С. 57.
424. *Карпинская Р. С.* Социобиология. Критический анализ / Карпинская Р. С., Никольский С. А. – М. : Мысль, 1998. – 203 с.
425. *Карпичев В.* Самоменеджмент: введение в проблему // Проблемы теории и практики управления. – 1994. – № 3. – С. 103–106.
426. *Карташев В. А.* Система систем. – М. : “Прогресс–Академия”, 1995. – 325 с.

427. *Картель Н. А.* Генетика : энциклопедический словарь / Н. А. Картель, Е. Н. Макеева, А. М. Мезенко ; Ин-т генетики и цитологии НАН Беларуси, Белорусский республиканский фонд фундаментальных исследований. – Минск : Технология, 1999. – 448 с.; ил.
428. *Кас'янова О. М., Волобуева Т. Б.* Моніторинг в управлінні навчальним закладом. Управлінський супровід моніторингу якості освіти. Моніторинг в управлінні навчальним закладом. – Харків : Ранок, 2004. – 96 с.
429. *Кастельс М.* Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : [антология / состав. В. И. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – С. 494–505.
430. *Катаєв С.* Консервативні та модернізаційні компоненти соціокультурної трансформації / С. Катаєв // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. 76–81.
431. *Катаєв С. Л.* Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства : автореф. ... дис. доктора соціол. наук. – К., 1998. – 32 с.
432. *Катаєв С.* Несходжені лабіринти трансформації / С. Катаєв // Віче. – 1999. – № 5. – С. 3.
433. *Катаєв С.* Трансформація сучасного українського суспільства: постмодерністський контекст / С. Катаєв // Український соціально-гуманітарний журнал. – 1999. – № 3. – С. 29–40.
434. *Катасонова Е. Л.* Японские корпорации: культура, благотворительность, бизнес / отв. ред. К. О. Саркисов. – М. : Наука, 1992. – 168 с.
435. *Категоренко О. І.* Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. – К., 2004. – 17 с.
436. *Качуровський М. О.* Синергетика: нове мислення : навч. посібник / Качуровський М. О., Наумкіна О. А., Цикін В. О. ; Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка. – Суми : СумДПУ, 2004. – 128 с.
437. *Кедров Б. М.* Единство диалектики, логики, теории познания / Борис Михайлович Кедров. – М. : Политиздат, 1963. – 295 с.
438. *Кін Дж.* Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення : пер. з англ. – К. : “К. І. С.” / “АНОД”, 2000. – 116 с.
439. *Кларк А.* Черты будущего / А. Кларк. – М. : МИР, 1966. – 312 с.
440. *Клир Дж.* Системология. Автоматизация решения системных задач / Джордж Клир ; [пер. с англ. М. А. Зуева]. – М. : Радио и связь, 1990. – 539 с.; ил.
441. *Клямкин И.* Между авторитаризмом и демократией / И. Клямкин, В. Лапкин, В. Пантин // Полис. – 1995. – № 2.
442. *Кнорринг В. И.* Искусство управления : учебник. – М. : Изд-во БЕК, 1997. – 263 с.
443. *Князева Е. Н.* Законы эволюции и самоорганизации в сложных системах / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – М. : Наука, 1994. – 236 с.
444. *Князева Е. Н.* Случайность, которая творит мир (новые представления о самоорганизации в природе и обществе) / Е. Н. Князева // Знание. – 1991. – № 7. – С. 27–28. – (Сер. Философия и жизнь).
445. *Коган Л. Н.* Цель и смысл жизни человека. – М. : Мысль, 1984. – 252 с.
446. *Кокошин А. А.* Прогнозирование и политика: методология, организация и использование прогнозирования международных отношений во внешней

- политике США / А. А. Кокошин. – М. : Международные отношения, 1975. – 125 с.
447. *Кокурина И. Г., Крылова Ю. Г.* Ценностно-мотивационные параметры статуса сотрудника в организации // Вестник Московского университета. – Серия 14. Психология. – 1998. – № 4. – С. 77–81.
448. *Колеватов В. А.* Социальная память и познание / Виктор Александрович Колеватов. – М. : Мысль, 1984. – 190 с.
449. *Колісниченко Н. М.* Особливості самоорганізованої ринкової моделі вищої освіти // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. ОФ УАДУ. – Одеса : ОРІДУ УАДУ, 2001. – Випуск 6. – С. 247–257.
450. *Колобов О. А.* Процесс принятия внешнеполитических решений: исторический опыт США, государства Израиль и стран Западной Европы / О. А. Колобок. – Нижний Новгород : Издательство Нижегородского университета, 1992. – 235 с.
451. *Колодій А.* На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / А. Колодій. – Львів : Червона калина, 2002. – 276 с.
452. *Коломінський Н.* Стиль керівництва в освіті: проблеми формування та вдосконалення // Освіта і управління. – 1997. – Т. 1. – № 2. – С. 106–113.
453. *Коломінський Н. Л.* Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект): монографія. – К. : МАУП, 2000. – 286 с.
454. *Коменский Я. А.* Избранные педагогические сочинения. – М. : Учпедгиз, 1955. – 651 с.
455. Компьютерное моделирование социально-политических процессов. – М. : Интерпракс, 1994.
456. *Кондаков Н. И.* Логический словарь-справочник. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
457. *Кондорсэ Ж. А.* Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума ; пер. с фр. – М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – 266 с.
458. *Кондрашов В. А.* Новейший философский словарь / В. А. Кондрашов, Д. А. Чекалов, В. Н. Корюшина / общ. ред. А. П. Ярошенко. – Ростов н/Д. : Феникс, 2005. – 672 с. – (словари).
459. Конституція України. Прийнята на 5-й сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996. – 43 с.
460. Концепції державної програми розвитку освіти в Україні на 2006–2010 роки // Законодавчі акти України з питань освіти / Верховна Рада України. Комітет з питань науки і освіти: Офіц. вид. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – 404 с.
461. Корені трави – 2: участь громадськості у формуванні політики : у 2 ч. – Ч. 1. – К. : Фонд “Європа ХХІ”, 2004. – 196 с.
462. *Корольов О. А.* Розробка, аналіз і застосування макроекономічних економетричних моделей перехідної економіки : автореф. дис. ... доктора екон. наук. – К. : КНЕУ, 1998. – 38 с.
463. *Космина В. Г.* Вступ до історії сучасної цивілізації: Конспект лекційного курсу : навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей / В. Г. Космина ; Запорізький державний ун-т. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – 76 с.
464. *Косолапов В. В.* Критика буржуазных концепций будущего / В. В. Косолапов, В. А. Лисичкин. – М. : Мысль, 1978. – 227 с.

465. *Костенко Р.* Рахувати чи розмірковувати? Політологічне дослідження: мета, предмет і метод / Р. Костенко // *Людина і політика*. – 1999. – № 4. – С. 38–42.
466. *Костюк В. Н.* Изменяющиеся системы / Владимир Николаевич Костюк; РАН ВНИИ системных исследований. – М. : Наука, 1993. – 352 с.
467. *Костюк В. Н.* Теория эволюции и социоэкономические процессы / Владимир Николаевич Костюк. – М. : Эдиториал УССР, 2001. – 176 с.
468. *Коцюбинський В. Й.* Привласнення: соціальні аспекти. – К. : Український центр духовної культури, 1999. – 230 с.
469. *Кравець А. С.* Вероятность и системы. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1970. – 168 с.
470. *Кравченко А. И.* Основы менеджмента: управление людьми : учеб. пособие. – М. : Академический проект, 2003. – 400 с.
471. *Кравченко П.* Місце українського культурно-історичного досвіду у порівняльному аспекті: “Схід – Захід” / П. Кравченко // *Схід*. – 2001. – № 1. – С. 56-62.
472. *Кравчук А., Димид М.* Внесок Львівської Богословської Академії в підтримку демократизації та громадянського суспільства в Україні // *Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід*. – Львів : Львівський Національний університет ім. І. Франка, 1999. – С. 316–323.
473. *Крапивенский С. Е.* Социокультурная детерминанта исторического процесса / С. Е. Крапивенский // *Общественные науки и современность*. – 1997. – № 4. – С. 134–142.
474. *Красовский Ю. Д.* Личность руководителя в системе управленческих отношений: методологический аспект // *Философские науки*. – 1986. – № 4. – С. 11–19.
475. *Краткий словарь по социологии* / под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина ; сост. Э. М. Коржева, Н. Ф. Наумова. – М. : Политиздат, 1988. – 479 с.
476. *Кремень В.* Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : Друк, 1999. – 447 с.
477. *Кремень В. Г.* Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К. : Грамота, 2005. – 448 с.
478. *Кремень В. Г.* Про деякі напрямки трансформації політичної системи України / В. Г. Кремень // *Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика : матеріали науково-практичної конференції*. – К., 1996.
479. *Кремень В. Г.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : ARC–UKRAINE, 1996. – 793 с.
480. *Кремень В. Г.* Україна: проблеми самоорганізації / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – Т. 1. – 384 с. ; Т. 2. – 464 с.
481. *Криворучко Ю.* Молодь як суспільний чинник формування громадянського суспільства України // *Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід*. – Львів : Львівський Національний університет ім. І. Франка, 1999. – С. 309–315.
482. *Кривошеїн В.* Системологія політичного світосприйняття: структурно-компонентний аспект : монографія / В. Кривошеїн. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2004. – 146 с.

483. Крижко В. В. Теорія та практика менеджменту в освіті. – Запоріжжя : Просвіта, 2003. – 272 с.
484. Кризисный социум. Наше общество в трех измерениях / Н. И. Лапин, В. И. Антонюк, А. А. Игнатъев и др. – М. : Ин-т философии РАН, 1994. – 245 с.
485. Кримський С. Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: Методологічні засади осмислення / В. Шинкарук, Б. Бистрицький (відп. ред.) – К. : Фенікс, 1996. – С. 91-112.
486. Крип'якевич І. П. Історія України / Іван Петрович. – Львів : Світ, 1990. – 519 с. – (Пам'ятки Історичної думки України).
487. Крисаченко В. С. Философский анализ эволюционизма / Валентин Семенович Крисаченко; отв. ред. В. Л. Храмова / АН УССР, Ин-т философии. – К. : Наукова думка, 1990. – 216 с.
488. Крисаченко В. С. Людина і біосфера: основи екологічної антропології. Підручник. – К. : Заповіт, 1998. – 688 с.
489. Крисаченко В. С. Философский анализ эволюционизма / В. С. Крисаченко. – К. : Наукова думка, 1989. – 167 с.
490. Крисаченко В. С. Философский анализ эволюционизма / отв. ред. В. Л. Храмова ; АН УССР Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1990. – 216 с.
491. Крисаченко В. С., Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / за ред. В. С. Крисаченка / Степико М. Т., Власюк О. С. [та ін.]. – К. : НІСД, 2003. – 632 с.
492. Критерии эффективности работы федеральных органов управления образованием по распределению бюджетных средств / Р. В. Леньков, В. В. Маленников, Б. А. Сасонов и др. – М. : издание Федерального института развития образования, 2005. – 84 с.
493. Крозье М. Современное государство – скромное государство: другая стратегия Измерения / М. Крозье // Антология мировой политической мысли / [отв. ред. Т. Алексеева]. – М., 1997. – Т. 2.
494. Крохмаль Н. В. Історичні форми саморегуляції соціального процесу / Наталія Василівна Крохмаль. – Київ–Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 144 с.
495. Крушанов А. А. К вопросу о природе управления // Информация и управление. – М. : Наука, 1985. – 285 с.
496. Крижко В. В., Павлютенков Е. М. Основы менеджмента в образовании: теория, практика и психология успешного управления. – Запорожье : Просвіта, 2000. – 260 с.
497. Крымский С. Ценностно-смысловой универсум как предметное поле философии // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 3-4. – С. 102–116.
498. Крючков Г. К. Співдоповідь // Верховна Рада України. Комітет з питань національної безпеки і оборони / Парламентські слухання: Демографічна криза в Україні. Її причини і наслідки (Стенографічний звіт). Сесійний зал Верховної Ради України. – 21 травня 2003 року. 15 година. – С. 21.
499. Кудрявцев В. Н. Социальные деформации: (причины, механизмы и пути преодоления) / Владимир Николаевич Кудрявцев; РАН. Ин-т государства и права. – М., 1992. – 134 с.
500. Кузьмин И. Психотехнологии и эффективный менеджмент. – М. : Технологическая школа бизнеса, 1994. – 192 с.

501. *Кузьмин В. П.* Принцип системности в теории и методологии К. Маркса / В. П. Кузьмин. – М. : Политиздат, 1986. – 399 с.
502. *Кузьмина Н. В.* Очерки психологии труда учителя. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1967. – 183 с.
503. *Кулагина Н. В.* Символ как средство мировосприятия и миропонимания. – М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО “Модэк”, 1999. – 80 с.
504. *Кули Ч. Х.* Человеческая природа и социальный порядок / Чарльз Хортон; пер. с англ. – М. : Идея – Пресс, ДИК, 2000. – 309 с. – (Университетская библиотека)
505. *Культура и культурология: словарь* / [сост. А. И. Кравченко]. – М. : Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 928 с.
506. *Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз* / Л. В. Губерский, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко – К. : Знання України, 2002. – 577 с.
507. *Кульчицький О.* Світовідчуття українця / О. Кульчицький // Українська душа: збірник наукових праць. – 1992. – С. 48-65.
508. *Кун Т.* Структура научных революций : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.
509. *Кунц Г.* Управление. Системный и ситуационный анализ управленческих функций / Кунц Г., О’Доннел С.; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1981 ; Т. 2. – Ч. 6. – 512 с.
510. *Кураков Л. П.* Проблемы управления высшей школой на современном этапе. – М. : Просвещение, 1995. – 157 с.
511. *Курас І.* Українське суспільство на рубежі століть: утвердження реформаторського курсу / І. Курас // Вісник НАНУ. – 2001. – № 2. – С. 7–8.
512. *Кургинян С.* *Седьмой сценарий* / С. Кургинян- М. : Экспериментальный творческий центр, 1992. – 153 с.
513. *Кухта, В., Теплоухова Н.* Політичні еліти і лідери : 2-е вид. / В. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів : Кальварія, 1996. – 224 с.
514. *Кухтенко А. И.* Аналитическая теория логико-динамических систем / Александр Иванович Кухтенко. – К., 1994. – 45 с. – (Перепр./ НАН Украины; Институт кибернетики им. В. М. Глушкова; 94-20)
515. *Кухтенко А. И.* Эволюция, коэволюция, хаос / Александр Иванович Кухтенко. – К, 1993. – 37 с.
516. *Куценко В. И.* Социальная задача как категория исторического материализма. – К. : Наукова думка, 1972. – 371 с.
517. *Кучмаева И. К.* Культурное наследие: современные проблемы / Изольда Константиновна Кучмаева; [отв.ред. А. И. Арнольдов]. – АН СССР, Ин-т философии – М. : Наука, 1987. – 173, [1] с.
518. *Кучмаева И. К.* Социальные закономерности и механизмы наследования культуры. – М. : Государственная академия славянской культуры, 2006. – 277 с.
519. *Лазарев В. С.* Управление образованием на пороге новой эпохи // Педагогика. – 1995. – № 5. – С.12.
520. *Лайон Д.* Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії / Д. Лайон // Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія / [Віталій Лях (упоряд.)]; Міжнародний фонд “Відродження”. – К. : Либідь, 1996. – С. 362–380.

521. *Лапкин В. В.* Концепция эволюционного усложнения мировой политической системы / В. В. Лапкин, В. И. Пантин // Политические исследования. – 2006. – № 1. – С. 157–174.
522. *Лапкин В. В., Пантин В. И.* Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием / В. В. Лапки, В. И. Пантин // Полис. – 2005. – № 1. – С. 59–62.
523. *Лебедев А. В.* Энергия // Философский энциклопедический словарь / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с. – С. 767.
524. *Леванский В. А.* Моделирование в социально-правовых исследованиях / В. А. Леванский. – М. : Наука, 1986. – 341 с.
525. *Левин К.* Теория поля в социальных науках. : пер. с англ. – СПб. : Сенсор, 2000. – 368 с.
526. *Левицький К.* Великий зрив: до історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі спогадів та документів / Кость Левицький. – Нью-Йорк, 1968. – 152 с.
527. *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование / А. Лейпхарт. – М., 1997. – 245 с.
528. *Ленин В. И.* 1893-1894 // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1958. – 662 с.
529. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений в 40 т. / Владимир Ленин; Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1977.
530. *Ленин В. И.* Материализм и эмпириокритицизм // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – Т. 18. – М. : Госполитиздат, 1961. – 525 с.
531. *Ленин В. И.* Философские тетради. // Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Изд. 5-е. – Т. 29. – М. : Госполитиздат, 1963. – 782 с.
532. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
533. *Леонтьев А. Н.* Проблемы развития психики. – Изд. 3-е. – М. : Изд-во Моск. Унта, 1972. – 575 с.
534. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. – М. : Смысл, 1999. – 487 с.
535. *Леонтьева Л.* Проблема протидії інформаційно-психологічному впливу в сучасних умовах / Л. Леонтьева // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 65 – 73
536. *Леп`явко С.* Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп`явко. – Запоріжжя : РА “Тандем-У”, 2001. – Випуск 12. – 64 с. – (Запорозька спадщина).
537. *Лепский М. А.* “Свет” и “тьень” социальной прспективы / М. А. Лепский. – К. : Молодь, 2000. – 410 с.
538. *Лима-де-Фариа А.* Эволюция без отбора: Автоэволюция формы и функции / А. Лима-де-Фариа; [пер. с англ. Е. Б. Кофман, Н. О. Фомина, ред. Л. И. Корочетина]. – М. : Мир, 1991. – 455 с.
539. *Линц Х.* Опасности президентства / Х. Линц // Пределы власти. – 1994. – № 2, 3. – С. 3–51.
540. *Липинський В.* Хам і Яфет // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 63–85.
541. *Липсет С.* Политическая социология / С. Липсет // Американская социология сегодня: перспективы, проблемы, методы. – М., 1972.

542. *Липсет С.* Третьего пути не существует / С. Липсет // *Полис*. – 1991. – № 5-6.
543. *Литвак Б. Г.* Экспертные оценки и принятие решений / Б. Г. Литвак. – М. : Партнер, 1996. – 150 с.
544. *Литвин В.* Незасвоєні уроки історії / Володимир Литвин // *Дзеркало тижня*. – 2008. – № 2.
545. *Литвиненко О.* Інформаційна відкритість української влади. Аналітична доповідь / О. Литвиненко, В. Паламарчук, С. Янішевський, В. Жигалюк, О. Сахаренко. – К. : НІСД, 2002. – 59 с.
546. *Личковах В.* Авангард – постмодернизм, универсализм: смена парадигм неклассической эстетики / В. Личковах // *Философская и социологическая мысль*. – 1996. – № 7-8. – С. 142-165.
547. *Ліотар Ж. – Ф.* Ситуація постмодерну / Ж. – Ф. Ліотар // *Філософська і соціологічна думка*. – 1995. – № 5-6. – С. 15–38.
548. *Літопис руський* / [пер. з давньорус. Л. Е. Махновця]. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
549. *Лобань Т.* Особливості українського менталітету та його вплив на процес державного будівництва в Україні / Т. Лобань // *Людина і політика*. – 2004. – № 4. – С. 106 – 112
550. *Лозовский Л. Ш., Райзберг Б. А., Ратновский А. А.* Универсальный бизнес-словарь. – М. : ИНФРА, 1999. – 640 с.
551. *Локтионов Л.* Системный подход в менеджменте / Л. Локтионов. – М., 2000. – 331 с.
552. *Лопухин М. М.* ПАТТЕРН – метод планирования и прогнозирования научных работ / М. М. Лопухин. – М. : Советское радио, 1971. – 221 с.
553. *Лосев А. Ф.* Сущность // *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 550.
554. *Луговий В.* Управління освітою : навчальний посібник для слухачів, аспірантів, докторантів спеціальності “Державне управління”. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – 302 с.
555. *Лук'янець В. С.* Філософський постмодерн / В. С. Лук'янець, О. М. Соболев. – К. : Абрис, 1998. – 352 с.
556. *Лукашев А. В.* Принцип эволюции / Анатолий Викторович Лукашев. – Спб. : Издательский дом “Бизнес-Пресса”, 2000. – 238 с.: рис.
557. *Лукінов І.* До питання про концепцію і модель сучасного економічного розвитку України / І. Лукінов // *Економіка України*. – 2001. – № 6. – С. 4-9.
558. *Луман Н.* Власть / Никлас Луман; [пер. с нем. А. Ю. Антоновского]. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.
559. *Луман Н.* Голоссарій // *социологический журнал*. – 1995. – № 3. – С. 125-127.
560. *Луман Н.* Общество как социальная система / Никлас Луман. – М. : Издательство “Логос”, 2004. – 232 с.
561. *Луман Н.* Эволюция. – М. : Издательство “Логос”, 2005. – 256 с.
562. *Лутай В.* Про стан розробки концептуальних засад філософії освіти в Україні та їх впровадження в педагогічну практику // *Філософія освіти*. – 2005. – № 1. – С. 30–37.
563. *Лутай В. С.* Синергетична парадигма як філософсько-методологічна основа формування світоглядів ХХІ століття / В. С. Лутай // *Філософія освіти ХХІ*

- століття: проблеми і перспективи. Метологічний семінар: зб.наук.пр./ [за ред. Андрущенко В. П.]. – К. : Знання, 2000. – Вип. 3. – С. 99–103.
564. *Лутай В. С.* Філософія сучасної освіти : навч. посібник. – К. : Магістр-S, 1996. – 256 с.
565. *Мак-Дональд М.* Стратегическое планирование маркетинга. – СПб. : Питер, 2000. – 53 с.
566. *Макеев С.* Процессы социальной структуризации в современной Украине // *Полис*. – 1998. – № 3. – С. 49-60.
567. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / [редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
568. *Малес В.* Держава і регіони. До формування регіональної політики в Україні / В. Малес // *Розбудова держави*. – 1994. – № 9. – С. 3–11.
569. *Малий* етнополітологічний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. – К. : МАУП, 2005. – 288 с.
570. *Мамардашвили М.* Классические и неклассические идеалы рациональности. – Тбилиси: Мецниереба, 1984. – 214 с.
571. *Мамардашвили М.* Мой опыт нетипичен. – СПб. : Азбука, 2000. – 400 с.
572. *Мамардашвили М.* Психологическая топология пути. – СПб. : Издательство Русского Христианского гуманистического института, 1997. – 567 с.
573. *Мамардашвили М. К.* Как я понимаю философию. – М. : Прогресс, 1990. – 365 с.
574. *Мангейм Д. Б.* Политология: методы исследования / Мангейм Д. Б., Рич Р. К. – М. : Весь мир, 1997. – 285 с.
575. *Марков М.* Теория социального управления. – М. : Прогресс, 1978. – 447 с.
576. *Марков Ю. Г.* Функциональный подход в современном научном познании. – Новосибирск : Наука, Сиб. Отд-ние, 1982. – 255 с.
577. *Маркова А. К.* Психология труда учителя. – М. : Просвещение, 1994. – 192 с.
578. *Маркс К.* К критике гегелевской философии права // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1954. – С. 219-368.
579. *Маркс К.* Экономическо-философские рукописи 1844 года. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 42. – М. : Политиздат, 1974. – С. 41-174.
580. *Маркс К., Энгельс Ф.* Листи. Лютий 1842 – грудень 1851. // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. В 30-ти т. ; Пер з 2-го рос. вид. – Т. 27. – К. : Політвидав України, 1965. – 671 с.
581. *Маркс К., Энгельс Ф.* Апрель 1856 – январь 1859 // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 12. – М. : Госполитиздат, 1958. – 879 с.
582. *Маркс К., Энгельс Ф.* Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 23. – М. : Госполитиздат, 1960. – 907 с.
583. *Маркс К., Энгельс Ф.* Май 1846 – март 1848 // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. [В 30-ти т.] 2-изд. – Т. 4. – М. : Госполитиздат, 1955. – 615 с.
584. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Изд. 2-е. – Т. 3. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 7-544.
585. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. – 2-е изд. – Т. 1. – 798 с.
586. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. – 2-е изд. – Т. 42. – 535 с.

587. *Маркс К., Энгельс Ф.* Статьи из “*Neue rheinische zeitung*”. 9 ноября 1848 – 19 мая 1849 // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – Т. 6. – М. : Госполитиздат, 1957. – 761 с.
588. *Маркс К., Энгельс Ф.* Экономическая рукопись 1861-1863 // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1973. – Т. 47. – 659 с.
589. *Маркс К., Энгельс Ф.* Экономические рукописи 1857-1859 // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – Т. 46. – Ч. 1. – М. : Политиздат, 1968. – 559 с.
590. *Мартино Дж.* Технологическое прогнозирование / Дж. Мартино. – М. : Прогресс, 1977. – С. 279-280.
591. *Мартинюк С.* Генезис інформаційної цивілізації. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – 192 с.
592. *Мартинюк С. Є.* Генезис інформаційної цивілізації: монографія / Світлана Євгенівна Мартинюк. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – 150 с.
593. *Маслов А. О.* Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу / за наук. ред. д-ра філос. наук, проф. Муляра В. І. – Житомир : ЖДТУ, 2004. – 165 с.
594. *Маслов В. И.* Теория и методика организации непрерывного повышения квалификации руководителей школ. – К. : Центр. ин-т усовершен. учителей, 1990. – 258 с.
595. *Маслов В. І., Драгун В. П., Шаркунова В. В.* Теоретичні основи педагогічного менеджменту : навчальний посібник для працівників освіти. – К. : Знання, 1996. – 86 с.
596. *Маслов С. Ю.* Теория дедуктивных систем и ее применение. – М. : Радио и связь, 1986. – 133 с.
597. *Маслоу А.* Новые рубежи человеческой природы : пер. с англ. / под общ. ред Г. А. Балла, А. В. Киричука, Д. А. Леоньева. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
598. *Массінга В., Самойленко М. І.* Інформаційні технології управління вищими навчальними закладами / за ред. проф. М. І. Самойленка. – Харків : Основа, 1999. – 232 с.
599. *Масуда Й.* Гіпотеза про генезис *Homo sapiens* / Й. Масуда // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія / [Віталій Лях (упоряд.)]; Міжнародний фонд “Відродження”. – К. : Либідь, 1996. – С. 335 – 361;
600. *Матвеев Р. Ф.* Теоретическая и практическая политология / Р. Ф. Матвеев. – М. : РОССПЭН, 1993. – 281 с.
601. *Матвиенко В. Я.* Социологический анализ в политике / В. Я. Матвиенко. – К. : Политиздат Украины, 1995. – 186 с.
602. *Матвієнко В. Я.* Прогностика / В. Я. Матвієнко. – К. : Українські пропілеї, 2000. – 295 с.
603. *Матвієнко О. В.* Інформаційна освіта: інноваційні аспекти. – К. : КНУКіМ, 2003. – 126 с.
604. *Материалистическая диалектика* : в 5 т. / под общ. ред. Ф. В. Константинова, В. Г. Марахова. – Т. 3. – М. : Мысль, 1983. – 343 с.
605. *Медиатор* // Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус.яз., 1988. – С. 300.
606. *Медников Б. М.* Аксиомы биологии – *biologia axiomatica* / Борис Михайлович Медников. – М. : Знание, 1982. – 136 с.

607. *Мельвиль А.* Политические ценности и ориентации и политические институты / А. Мельвиль // Россия политическая. – М., 1998. – 347 с.
608. Менеджмент : учебное пособие. – М. : Инфра-М., 2003. – 220 с.
609. *Месарович М., Такахара Я.* Общая теория систем. Математические основы / М. Месарович, Я. Такахара ; [пер с англ.]. – М. : Мир, 1978. – 311 с.
610. *Мескон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф.* Основы менеджмента : пер. с англ. – М. : Дело, 1992. – 702 с.
611. Методологія соціального пізнання: здобутки та проблеми. Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 25 травня 2005 року / [В. І. Воловик (голова редкол.)]; Інститут вищої освіти АПН України; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; Запорізький нац. ун-т; Запорізький обласний ін-т післядипломної педагогічної освіти. – Київ–Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 332 с.
612. *Мид. Дж.* От жеста к символу // Американская социологическая мысль: тексты / под ред. В. И. Добренкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 215 – 224.
613. *Миллер А.* Авторитарный и тоталитарный опыт Центральной Европы / А. Миллер // Мировая экономика и международные отношения. – 1996-№ 7.
614. Мир // Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 тт. – Т. II: И-О – Оформл. “Диамант”. – СПб. : ТОО “Диамант”, 1996. – С. 330.
615. *Миронова М. Н.* Попытка целостного подхода к построению модели личности учителя // Вопросы психологии. – 1998. – № 1. – С. 44-53.
616. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. – Т. 2. – К-Я. – М. : Сов. Энциклопедия, 1992. – 719 с.
617. *Михайлов Ф. Т.* Сознание // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 521.
618. *Михайловский В. Н., Светов Ю. И.* Научная картина мира: архитектура, модели, информация. – СПб. : Питер, 1993. – 224 с.
619. *Михальченко М.* Україна межичасся: блиск та убозтво куртизанів / М. Михальченко, З. Самчук. – Дрогобич : Відродження, 1998. – 228 с.
620. *Михальченко М.* Філософія освіти і соціокультурна теорія // Філософія освіти. – 2005. – № 1. – С. 38-51.
621. *Михальченко М. І.* Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич : ВФ “Відродження”, 2004. – 488 с.
622. *Михальченко Н.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. Михальченко. – К. : Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
623. *Михеева Г. П.* Формирование профессионально-ценностных ориентаций будущих педагогов : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. – Калуга, 1996. – 148 с.
624. *Мірошніченко Ю. Р.* Організаційно-правові засади підготовки та прийняття державно-політичних рішень / Ю. Р. Мірошніченко. – Харків : Фактор, 2004. – 224 с.
625. Модернизация “другой” Европы. – М., 1997. – 351 с.
626. *Моисеев Н. Н.* Размышление о современной политике / Николай Николаевич Моисеев. – М. : МНЭПУ, 2000. – 216 с.
627. *Моисеев Н. Н.* Современный антропогенез и цивилизационные разломы (эколого-политический анализ) / Николай Моисеев; Международный независимый эколого-политолог. ун-т. – М. : МНЭПУ, 1994. – 47 с.
628. *Моисеев Н. Н.* Алгоритмы развития / Н. Н. Моисеев. – М. : Наука, 1987. – 307 с.

629. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера / Н. Н. Моисеев. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
630. *Моисеев Н. Н.* Современный антропогенез и цивилизационные разломы // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 3–30.
631. *Моисеев Н. Н.* Универсальный эволюционизм / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 3-28.
632. *Моисеев Н. Н.* Человек во Вселенной и на Земле // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 32-45.
633. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера. – М. : Молодая гвардия, 1990. – 351 с.
634. *Монсон П.* Современная западная социология: теории, традиции, перспективы. – СПб: Издательство “Нотабене”, 1992. – 445 с.
635. *Мороз І. В.* Менеджмент і маркетинг в освіті : навчально-методичний посібник. – К. : Освіта України, 2005. – 142 с.
636. *Морозова О. П.* Актуализация ценностно-смысловых аспектов профессиональной деятельности учителя // Педагогика. – 2002. – № 1. – С.61-68.
637. *Москвичов С. Г.* О личности руководителя и мотивации его деятельности. – К. : Рег. ин-т подг. менеджеров, 1991. – 96 с.
638. *Мостяев О.* Вплив пограничного положення України на формування соціальних поведінкових стереотипів / О. Млостяєв // Календар: зв. наук. праць. – № 2. – С. 75-81.
639. *Мостяев О.* Світ як затриманий розпад: Роздуми щодо еволюції відкритих систем / Олександр Мостяєв. – К. : МП “Леся”, 2004. – 346 с.: рис.
640. *Мухаев Р. Т.* Основы политологии / Р. Т. Мухаев. – М., 2000. – 499 с.
641. *Мындыкану В. М.* Педагогическая техника и мастерство учителя. – Кишинев : Штинца, 1991. – 197 с.
642. *Мышление учителя: личностные механизмы и понятийный аппарат* / под. ред. Ю. Н. Кулюткина и Г. С. Сухобской. – М. : Педагогика, 1990. – 104 с.
643. *Мэтьюз Д.* Перспективы демократии / Д. Мэтьюз. – М., 1993. – 379 с.
644. *Naken H.* Erfolgsgeheimnisse der Natur-Sinergetik: Die Lehre vom Zusammenwirken. – Stuttgart, 1981. – 278 s.
645. На шляху до Європи. Український досвід євро регіонів. Проект Київського центру Інституту Схід – Захід / [Є. Киш, О. Вишняков, Л. Ледьєл та ін. ; за ред. С. Максименка, І. Студеннікова]. – К. : Логос, 2000. – 224 с.
646. *Нагорний В.* Сутнісні проблеми політичної культури України / Віктор Нагорний // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 83 – 94
647. *Нагорний В. Г.* Інноваційні технології і проблеми соціології управління / В. Г. Нагорний // соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення. – К. : НВФ “Студцентр” / НІКА – ЦЕНТР, 1998. – С. 105–107.
648. *Назаретян А. П.* Векторы исторической эволюции / А. П. Назаретян // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 112-126.
649. *Налимов В. В.* Разбрасываю мысли. В пути и на перепутье / Василий Васильевич Налимов. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
650. *Налимов В. В.* Реальность нереального. Вероятностная модель бессознательного / Налимов В. В., Дрогалина Ж. А. – М. : Изд-во “Мир идей”, АО АКРОН, 1995. – 432 с.

651. *Налимов В. В.* В поисках иных смыслов. – М. : Издательская группа “Прогресс”, 1993. – 260 с.
652. *Налимов В. В.* Возможно ли учение о человеке в единой теории знания? // *Человек в системе наук / Отв. ред. И. Т. Фролов.* – М. : Наука, 1989. – С. 82–91.
653. *Налимов В. В.* Разбрасываю мысли. В пути и на перепутье. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
654. *Налимов В. В.* Самоорганизация как творческий процесс: философский аспект / *Василий Налимов // Синергетическая парадигма.* – 2002. – № 1. – С. 143 – 154
655. *Налимов В. В.* Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности. – М. : Прометей, 1989. – 287 с.
656. *Налимов В. В., Дрогалина Ж. А.* Реальность нереального. – М. : Издательство “МИР ИДЕЙ”, АО АКРОН, 1995. – 432 с.
657. *Нартов Н. А.* Геополитика / *Н. А. Нартов.* – М., 1999. – 199 с.
658. *Наследование // Биология: Энциклопедия / гл. ред. М. С. Гиляров.* – М. : Большая Российская Энциклопедия, 2003. – 884 с.
659. *Нація // Політологічний енциклопедичний словник.* – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 396.
660. *Наше общее будущее. Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР).* – М. : Прогресс, 1989. – 372 с.
661. *Негодаев И. А.* На путях к информационному обществу / *И. А. Негодаев.* – Ростов-на-Дону, 1999. – 396 с.
662. *Нерсисянц В. С.* История политических и правовых учений / *В. С. Нерсисянц.* – М. : Издательская группа НОРМА–ИНФА–М, 2000. – 736 с.
663. *Нестеренко Г. О.* Особистість у нелінійному суспільстві : монографія. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 140 с.
664. *Нестеренко Г. О.* Українська політична нація: самоорганіційні засади становлення: (Монографія) / *Галина Олегівна Нестеренко.* – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 360 с.
665. *Нижник І.* Формування рішень органами державного управління / *І. Нижник, С. Мосов // Вісник НАДУ.* – 2000. – № 2. – С. 13–18.
666. *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління : навч. посіб. / *Н. Р. Нижник, О. А. Машков / [за заг. ред. Н. Р. Нижник].* – К. : Вид-во НАДУ, 1998. – 160 с.
667. *Нижник Н., Льясов Р.* Проблеми вдосконалення управління народною освітою в Україні // *Вісник УАДУ.* – 1996. – № 3. – С.28-44.
668. *Николис Г., Пригожин И.* Познание сложного / *Г. Николис, И. Пригожин.* – М., 1997. – 151 с.
669. *Николов Л.* Структуры человеческой деятельности. – М. : Прогресс, 1984. – 176 с.
670. *Ніколаєнко С. М.* Вища освіта – джерело соціально-економічного і культурного розвитку суспільства. – К. : Знання, 2005. – 319 с.
671. *Ніколаєнко С. М.* Невідкладні завдання Міністерства освіти і науки України на 2006 – 2010 роки. – К. : Знання, 2006. – 58 с.
672. *Ніколаєнко С. М.* Стратегія розвитку освіти України: початок ХХІ століття. – К. : Знання, 2006. – 253 с.

673. *Николаєнко С.* Про законодавче забезпечення діяльності вищих навчальних закладів I та II рівнів акредитації // Вища школа. – 2004. – № 1. – С. 17-21.
674. *Николаєнко С.* Сучасна законодавча основа в системі майбутніх освітнього та наукових процесів в Україні і світі // Вища школа. – 2003. – № 4-5. – С.3-19.
675. Новая технократическая волна на западе: [Сб. ст.: Переводы] / сост. П. С. Гуревич. – М. : Прогресс, 1986. – 450 с.
676. Новейший философский словарь / [сост. А. А. Грицианов]. – Мн.: Изд. В. М. Скаун, 1998. – 896 с.
677. Новейший философский словарь / А. А. Грицианов (сост. и гл. науч. ред.). – 3-изд., испр. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1279 с. – (Серия “Мир энциклопедий”).
678. Новейший философский словарь [сост. Грицианов А. А.]. – Минск: В. В. Скаун, 1998. – 896 с.
679. Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
680. Новий тлумачний словник української мови. У трьох томах. – Т.1. А-К. – К. : видавництво “АКОНІТ”, 2006. – 926 с.
681. *О’Шонесси Дж.* Принципы организации управления фирмой. – М. : Прогресс, 1979. – 420 с.
682. *О’Шонесси Дж.* Теории мотивации в исследовании организаций // Организационная психология: Хрестоматия / сост. и общая редакция Л. В. Винокурова, И. М. Скрипнюка. – СПб. : Питер, 2000. – С. 214–233.
683. *Оболенська Т. Є.* Еволюція концепції маркетингу та формування соціально-етичного маркетингу освіти. – Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку : зб. наук. пр. – Львів : ДУ “ЛІП”. – 2000. – С. 167–172.
684. *Образование: идеалы и ценности: историко-теоретический аспект* / под ред. Равкина З. И. – М. : ИТП и О РАО, 1995. – 631 с.
685. *Обушний М. І.* Політологія: Довідник, навч. посіб. / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; [ра ред. М. І. Обушного]; Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченко. – К. : Довіра, 2004. – 599 с.
686. *Овчинников Н. Ф.* Особенности развития и тенденция к единству научного познания // Проблемы истории и методологии научного познания. – М. : Наука, 1974. – С. 42-69.
687. *Огаренко В. М.* Управління вищими навчальними закладами на основі концепції прогресивного маркетингу // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. Львівського регіонального інституту НАДУ. – Львів : Вид-во ЛьвРІ НАДУ, 2004. – Випуск 6. – С. 344–351.
688. *Огаренко В. М.* Управління результативністю маркетингових освітніх послуг // Управління сучасним містом. – 2004. – № 4-6 (14). – С.113-119.
689. *Одайник В.* Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга. – СПб. : Ювента, 1996. – 210 с.
690. *Ожеван М.* Синергетика як дискурс сучасної глобалістики / Микола Ожеван // Sententiae. – 2004. – № 1. – С. 1-5.
691. *Ожеван М.* Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації / Микола Ожеван // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1-2. – С. 162-182.
692. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой; 8-е изд. – М. : Рус. яз., 1986 – 798 с.

693. *Ожиганов Э. Н.* Стратегический анализ политики. Теоретические основания и методы / Эдуард Николаевич Ожиганов. – М. : Аспект–Пресс, 2006. – 272 с.
694. *Олех Л. Г.* Цивилизация и революции / Леонид Григорьевич Олех; [отв.ред. А. Т. Москаленко]. – Новосибирск : Наука. СО., 1989. – 192 с. – (История и современность).
695. *Ольховський Б.* Конституційні засади судової влади в умовах формування правової держави / Борис Ольховський, Євген Ольховський // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 1 (32). – С. 45–51.
696. *Омельченко Н. О.* Феномен соціального хаосу: філософський аспект : дис. .... канд. філос. наук : 09.00.03. – Запоріжжя, 2005. – 191 с.
697. *Оноприенко Ю. И.* Биологическая организация и наследственная информация / Ю. И. Оноприенко – АН СССР, Дальневост. отд. – ние, Биол.почв. ин-т. – Владивосток : ДВО АН СССР, 1990. – 168, [2] с.;
698. Описание методики и краткая история ее создания URL http://www.executive.ru/tests/psycho/gilford/article_744
699. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Психологія управління : навчальний посібник. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 695 с.
700. *Осмоловская И. М.* Дидактические проблемы в управленческой деятельности директора школы. – М. : Сентябрь, 2005. – 176 с.
701. *Основи демократії : навч. посібник для студентів ВНЗ* / [М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.] ; за заг. ред. А. Колодій: МОН України, Ін-т вищої освіти АПН України, укр. – канад. проект “Демократична освіта”; Ін-т вищої освіти. – К. : Ай Бі, 2002. – 684 с.
702. *Основы общей и прикладной акмеологии.* – М. : Изд-во РАГС, 1993. – 388 с.
703. *Особливості перехідних суспільств: [навч. посібник для студ. спец. “Соціальна робота” / за ред. М. П. Гетьманчук].* – Л. : Вид-во національного інституту “Львівська політична академія”, 2002. – 116 с.
704. *Очерки по истории теоретической социологии XX столетия* – М. : Наука, 1994. – 381 с.
705. *Очерки по истории теоретической социологии XX столетия (от М. Вебера к Ю. Хабермасу, от Г. Зиммеля к постмодернизму)* / Ю. В. Давыдов, А. Б. Гофман, А. Д. Ковалев [и др.]. – М. : Наука, 1994. – 380 с.
706. *Пабат В. В.* Словарь по общей биологии / В. В. Пабат, Д. Т. Винничук. – К. : Нора-Принт, 1999. – 259 с.
707. *Павленко Ю. В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства : навч. посібник для студ гуманіт. фак. вищ. навч. закладів / Юрій Віталійович Павленко ; Міжнародний фонд Відродження. – К. : Либідь, 1996. – 358 с. – (Програма “Трансформація гуманітарної освіти в Україні”).
708. *Павлов Т.* Избранные философские произведения : в 4 т. / Тодор Павлов ; [пер. с болг. ред. О. И. Попов]. – М. : Иностранная литература, 1961.
709. *Павлютенков С. М., Крижко В. В.* Основы управления школой. – Харків: Ранок, 2004. – 176 с.
710. *Пазенок В. С.* Інформаційне суспільство, культура, особистість // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – Випуск 50. – С. 21–36.
711. *Пайтаген Х. – О., Рихтер П. Х.* Красоты фракталов / Х. – О. Пайтаген, П. Х. Рихтер. – М., 1993. – 160 с.
712. *Пал Л. А.* Аналіз державної політики / Л. А. Пал. – К. : Основи, 1999. – С. 197-198.

713. *Палюшев Б.* Физика Бога 3: Пограничные пространства. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 392 с.
714. *Панарин А. С.* Глобальное политическое прогнозирование / А. С. Панарин–М.: Алгоритм, 200. – 382 с.
715. *Панарин А. С.* Политология. западная и восточная традиция : учебник для вузов / А. С. Панарин. – М., 2000. – 335 с.
716. *Парсонс Т.* О структуре социального действия / Толкотт Парсонс / [ред. В. Ф. Чеснокова, С. А. Белановский]. – М.: Академический проект, 2000. – 880 с. – (концепции).
717. *Парсонс Т.* Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль: тексты. – М.: МГУ, 1994. – 500 с.
718. *Парсонс Т.* Система современных обществ = The System of Modern Societies / T. Parsons / [пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева, ред. пер. М. С. Ковалева]. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
719. *Пасько І.* Проблема універсалій: держава, громадянське суспільство, особистість / І. Пасько // Схід. – 2000. – № 4 (35). – С. 30–36.
720. *Паткуль А. Б.* Образ бытия в абсолютном идеализме и фундаментальной онтологии URL. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://anthropology.ru/ru/texts/patkul/being.html>
721. *Пахомов Ю.* Криза перехідного періоду. Надовго / Юрий Пахомов // Віче. – 1993. – № 9. – С. 12–19.
722. *Пахомов Ю. Н.* Пути и перепутья современной цивилизации / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. – К.: МДЦ, 1998. – 430 с.
723. *Пахомов Ю.* Україна на роздоріжжі: вектори і значення перетворень / Юрий Пахомов // Політична думка. – 2001. – № 3. – С. 50–71.
724. *Пахомов Ю.* Цивілізаційні виклики і сучасна Україна / Юрий Пахомов // Політична думка. – 1997. – № 1. – С. 165–172.
725. *Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В.* Пути и перепутья современной цивилизации. – К.: Междунар. деловой центр, 1998. – 432 с.
726. *Пашута М. Т.* Прогнозування та макроекономічне планування : навч. посіб. / М. Т. Пашута, А. В. Калина. – К.: МАУП, 1998. – 192 с.
727. Педагогика : уч. пос. /В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, А. И. Мищенко, Е. Н. Шиянов. – М.: Школа-Пресс, 1998. – 512 с.
728. Педагогічна творчість: методологія, теорія, технології : монографія / за ред. С. О. Сисоєвої, Н. В. Гузій. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 183 с.
729. *Перегудов С.* Неолиберальная глобализация: есть ли альтернатива? / Перегудов С. // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 4. – С. 22–28.
730. *Переключка веков.* Размышления. Суждения. Высказывания. – М.: “Мысль”, 1990. – 429 с.
731. Переходные эпохи в социальном измерении: история и современность / [авт. Текста В. И. Мальков]. – М.: Наука, 2002. – 480 с.
732. *Перминова О. С.* Профессионализм как реализация жизненного смысла / О. С. Перминова // Кадры предприятия. – 2002. – № 2. – С. 55–71
733. *Петров И. И.* Мир // Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М.: Республика, 2001. – С. 333–334.

734. *Петровский А. В.* История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону : Издательство “Феникс”, 1996. – 416 с.
735. *Петрушенко Л. А.* Единство системности, организованности и самодвижения. – М. : Мысль, 1975. – 286 с.
736. *Петрушенко Л. А.* Принцип обратной связи. – М. : Мысль, 1967. – 277 с.
737. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М. : Прогресс, 1980. – 195 с.
738. *Пикельная В. С.* Теоретические основы управления: (школоведческий аспект) : методическое пособие. – М. : Высшая школа, 1990. – 175 с.
739. *Пилипенко В. Е.* Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (синергетический подход) / Пилипенко В. Е., Поддубний В. А., Черненко И. В.; [отв.ред. Ю. Н. Пахомов]; АН Украины; Институт социологии (Киев). – К. : “Наукова думка”, 1993. – 96 с.
740. *Пилипенко В. Е., Поддубний В. А., Черненко И. В.* Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (Синергетический подход). – К. : Наукова думка, 1993. – 98 с.
741. *Півторак О. І.* Становлення демократичних інститутів і особливості їх функціонування в умовах реформування перехідних суспільств: автореф. дис. ... кандидата політ. наук : 23.00.02. – Одеса, 2005. – 18 с.
742. *Пікельна В. С., Удод О. А.* Управління школою. – К. : Наук. – метод. об’єднання пед. інновацій “Альфа”, 1998. – 283 с.
743. *Пірен М. І.* Основи етнопсихології : підручник. – К. : Вид-во КВГІ, 1996. – 385 с.
744. *Піча В.* Політологія : навч. посібник / В. Піча, Н. Хома. – К. : Каравела, 2000. – 455 с.
745. *Планкетт Л.* Выработка и принятие управленческих решений: Опережающее управление. Л. Планкетт, Г. Хейл. – М. : Экономика, 1984. – 168 с
746. *Плеханов Г. В.* Избранные философские сочинения : в 5 т. / Георгий Плеханов. – М., 1956. – Т. 3.
747. *Плеханов Г. В.* Основные вопросы марксизма // Избранные философские произведения : в 5 т. – Т. 3. – М. : Госполитиздат, 1957. – С. 124–196.
748. *Плотинский Ю. М.* Модели социальных процессов : учебное пособие для высших учебных заведений / Ю. М. Плотинский. – изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Логос, 2001. – 296 с.
749. *Плотинский Ю. М.* Модели соц. систем и современность / Ю. М. Плотинский // Вестник МГУ. – 2004. – № 4. – С. 96–107. – (Сер. 18: Социология и политология).
750. *Плотинский Ю. М.* Математическое моделирование динамики социальных процессов / Юрий Менделеевич Плотинский : учеб. пособие. – М. : Изд-во ун-та, 1992. – 133 с.
751. *Плотинский Ю. М.* Теоретические и эмпирические модели социальных процессов / Юрий Плотинский. – М. : Логос, 1998. – 257 с.
752. *Плохинский Н. А.* Наследуемость / Николай Александрович Плохинский; отв. ред. канд. биол. наук З. С. Никоро. – Новосибирск : Редакционно-изд. отдел сибирского отд. АН СССР, 1964. – 196 с.
753. Повороты истории: Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей : в 2 т. / Европейский ун-т в Санкт-Петербурге. Факультет политических наук и социологии; Общество социальных исследований и публицистики (GSFP); [Владимир Гельман (науч.ред.), Петра Штыков

- (ред.сост.), Симона Шваниц (ред.сост.)). – СПб.; М.; Берлин : Европейский университет в Санкт-Петербурге; Летний сад; Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003.
754. *Подиновский В. В.* Парето-оптимальные решения многокритериальных задач / В. В. Подиновский, В. Д. Ногин. – М. : Наука, 1982. – 256 с.
755. *Подсолонко О. А.* Менеджмент: теорія та практика : навчальний посібник. – К. : ЦУЛ, 2003. – 370 с.
756. *Пойзнер Б. Н.* Хаос, порядок, время в древних картинах мира / Б. Н. Пойзнер // Синергетическая парадигма. – 2003. – № 1. – С. 508–518.
757. Политическая наука. Новые направления. – М. : Наука, 1999. – 806 с.
758. Политическая теория и политическая практика: Словарь-справочник / [под ред. А. А. Миголетьева]. – М., 1994. – 275 с.
759. Политическая энциклопедия : в 2 т. / Национальный общественно-научный фонд / Г. Ю. Семигин (пред.науч. – ред.совета) – М. : Мысль, 2000.
760. Политические системы современности: (Очерки) / [Ф. М. Бурлацкий, Г. Н. Манов, В. Г. Каленский и др. ; отв. ред. Ф. М. Бурлацкий, В. Е. Чиркин]. – М. : “Наука”, 1978. – 253 с.
761. Политический анализ и прогнозирование (ОПД. Ф10) // Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования по специальности 020200 Политология. – Москва, 2000. – 200 с.
762. Политология : учебное пособие / [под ред. М. А. Василика]. – СПб., 2001. – 285 с.
763. Политология : учебное пособие для вузов / [под ред. А. А. Радугина]. – М., 2000. – 379 с.
764. Политология. Наука о политике : учебник / [под ред. Андрущенко В. П., Горлача Н. И.]. – К.–Харьков, 1998. – 672 с.
765. Политология : учеб. пособ. для студ. вузов / [Н. И. Сазонов, А. А. Фисун, В. И. Чигиринов, И. Полищук, А. Фисун и др. ; Н. И. Сазонов (ред. – сост.)]; Харьковский национальный ун-т им. В. Н. Каразина. – Харьков : Фолио, 2001. – 831 с.
766. Политология : курс лекций / [под ред. М. Н. Марченко]. – М., 2000. – 445 с.
767. Политология : словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин [и др.]. – М., 2001. – 328 с.
768. Политология: Словарь-справочник / [М. А. Василик, М. С. Вершинин, Л. Д. Козырева, И. А. Барыгин, Ю. В. Косов]. – М. : Гардарики, 2000. – 328 с. – (Disciplinae)
769. Политология: Словарь-справочник / [М. А. Василик, М. С. Вершинин, Л. Д. Козырева, И. А. Барыгин, Ю. В. Косов]. – М. : Гардарики, 2000. – 328 с. – (Disciplinae)
770. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / Курас І. Ф, Рудич Ф. М., Балобан Р. В. [та ін.]. – К. : Парламентське вид-во, 1998. – 350 с.
771. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку : навч. посібник / [за ред. Ф. Рудича]. – К. : Парламентське видавництво, 2002. – 328 с.
772. Політологічний енциклопедичний словник / В. Б. Авер'янов, І. В. Алесєєнко, С. С. Андрєєв, О. В. Антонюк; [Ю. С. Чимшученко (відп. ред.), В. П. Горбатенко (упоряд.)]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. –

- 736 с. – (НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Українська асоціація політологів).
773. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. – К. : Генеза, 2004. – 304 с.
774. *Політологічний* енциклопедичний словник. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
775. Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. Ф. Головатий, О. В. Антонюк (ред.): Міжрегіональна академія управління персоналом. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.
776. Політологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Антоненко В. Г., Бабкін В. Д., Бабкіна О. В., Бебик В. М., Головатий М. Ф.; [О. В. Бабкіна (ред.), В. П. Горбатенко (ред.)] – 2. вид., перероб., доп. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2001. – 526 с. – (Серія “Альма-матер”).
777. Політологія : підручник для студентів ВНЗ / [за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка]. – К., 2001. – 519 с.
778. Політологія : термінологічний словник / Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв / Євгенія Михайлівна Луценко (уклад.). – К. : ДАКККіМ, 2005. – 176 с.
779. *Полохало В.* “Середній українець” – соціальна основа громадянського суспільства // Людина і влада. – 2000. – № 2. – С. 21–26.
780. *Поляков В. А.* Эволюция человечества. Закономерности развития цивилизации / Виталий Андреевич Поляков; Международная научная школа универсологии (МНШУ); Международный союз академий (МСА); Российская национальная академия управления, межсистемного прогнозирования и кардинальной психологии (РНАУМПКП); Всеукраинская академия управления, межсистемного прогнозирования и кардинальной психологии (УАУМПКП); Беларусское отделение МНШУ (ОЭС). – М. : Издательство “Национальной академии управления, межсистемного прогнозирования и кардинальной психологии”, 2002. – 40 с.: рис. – (Причинная системология, социосистемология, универсология)
781. *Пономарев А. А.* Синергетика живих систем / Аскольд Анатольевич Пономарев; НАН України. Научно-учебный центр прикладной информатики. – Киев, 2004. – 77 с. : ил.
782. *Попов Г.* Третья модель / Г. Попов // Вопросы экономики. – 1994. – № 2. – С. 44–53.
783. *Попович М.* Криваве століття. – К. : АртЕк, 2005. – 888 с.
784. *Попович М.* Культурне ядро / Україна шукає свою ідентичність (текущий диалог) URL. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/opinion/2/54#op54>
785. *Поппер К.* Открытое общество и его враги : в 2 т. – Т. 2 : Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы / Карл Поппер. – М. : Феникс, 1992.
786. Популярний енциклопедический словарь. – М. : Научное издательство “Большая Российская энциклопедия”, 2001. – 1583 с. : ил.
787. Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році. – К. : Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2004. – С. 19.
788. *Поспелов Б. В.* Современный этап эволюции буржуазного национализма в Японии. “Дух Ямото” в прошлом и настоящем. – М. : Наука, 1989. – 233 с.

789. *Потятиник Б.* Масова комунікація в громадянському суспільстві // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. – Львів : Львівський Національний університет імені Івана Франка, 1999. – С. 114–120.
790. Почему бы не воспользоваться возможностью дожить до 150 лет? URL. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.amitass.ru/article/4849.html>
791. *Почепцов Г. Г.* Имиджелогия / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 2002. – 704 с.
792. Практикум по политологии : учебное пособие для вузов / под ред. М. А. Василика. – М., 2001. – 379 с.
793. Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности / под ред. Г. С. Никифорова, М. А. Дмитриевой, В. М. Снеткова. – СПб. : Речь, 2001. – 448 с.
794. Практикум по социологии. – М., 1992. – 455 с.
795. *Пребиш Р.* Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? / Р. Пребиш. – М., 1992. – 278 с.
796. *Предборська І. М.* Мінливість. Соціум. Людина / Ірина Михайлівна Предборська. – Суми : Слобожанщина, 1995. – 136 с.
797. *Предборська І.* Соціальна зміна як проблема соціологічної теорії / І. Предборська // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 3–4.
798. Преемственность поколений как социальная проблема / редколлегия: канд. филос. наук Л. Н. Москвичев (отв. ред) [и др.]. – М. : Изд-во “Мысль”, 1973. – 295 с.
799. *Пригожин И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс / пер с англ. Ю. А. Данилова ; ред. В. И. Аршинова [и др.]. – М. : Прогресс, 1986. – 431 с.
800. *Пригожин И.* Философия нестабильности // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 46–57.
801. *Пригожин И., Стенгерс И.* Время. Хаос. Квант / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М., 1999. – 162 с.
802. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой : пер. с англ./ Общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
803. Принципы организации социальных систем: Теория и практика / под ред. М. И. Сетрова. – К.–Одесса : Выща школа. Головное изд-во, 1988. – 242 с.
804. Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади України: Указ Президента України від 15 груд. 1999 р. № 1573/99 // Офіційн. – вісн. України. – 1999. – № 50. – С. 11–15.
805. Проблема взаимосвязи организации и эволюции в биологии: (советско-польское исследование) / И. К. Лисеев (отв. ред.); АН СССР, Ин-т философии. – М. : Наука, 1978. – 295 с.
806. Проблема взаимосвязи организации и эволюции в биологии: (Современное русско-польское исследование) / [отв. ред. И. К. Лисеев] – М. : Наука, 1978. – 295 с.
807. Проблеми коеволуції. Філософські науки : зб. наук. пр. / [Вандишев В. М. (ред)] ; Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А. С. Макаренка – Суми : Ред. вид. від СДПУ ім. А. С. Макаренка, 2000. – 98 с.

808. Проблемы теории материалистической диалектики / Материалы совещания по проблемам диалектического материализма в редакции журнала “Вопросы философии” // Вопросы философии. – 1982. – № 4. – С. 30-40.
809. Продукт / Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Русс. яз., 1988. – С. 401.
810. *Прокофьев Ф. И.* Общество: проблемы механизма и направленности движения / Федор Иванович Прокофьев ; Приднепровская гос. академия строительства и архитектуры, кафедра философии и политологии. – Д. : Сузір’я, 2000. – 104 с.
811. *Прокофьев Ф. И., Гугнин А. М.* Социум: сущность, развитие, прогнозирование. Новые подходы. (Материалы к лекциям). – Днепропетровск : Самиздат, 1992. – 59 с.
812. *Проскуріна О.* Політико-правові аспекти розвитку інформаційного суспільства в Україні / Олена Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 62–68.
813. Процесс / Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 474.
814. Процесс // Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Русс. яз., 1988. – С.407.
815. Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. ; Науч. – исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1983. – 448 с.
816. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : “Академвидав”, 2006. – 424 с.
817. *Пугачев В. П.* Политология: Справочник студента / Василий Павлович Пугачев. – М. : Филологическое общество “Слово”, 1999. – 576 с.
818. *Радхакришнан С.* Индийская философия : в 3 т. / Сарвепалли Радхакришнан; [пер. с англ.]. – М. : Миф, 1993. – Т. 1. – 1993. – 623 с.
819. Развитие политических систем в современном мире / ред. кол. : М. С. Айвазян, Г. Н. Манов, С. П. Перегудов; В. Е. Чиркин (отв.ред.) [и др.]. / АН СССР, Ин-т государства и права, Советская ассоциация политических наук. – М. : “Наука”, 1981. – 200 с.
820. Разум // Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. ; Науч. – исслед. Ин-т общей и педагогической психологии акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1983. – С. 308.
821. *Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б.* Современный экономический словарь. – 2-е изд., испр. – М. : ИНФРА – М, 1999. – 479 с.
822. *Ракитов А. И.* Новый информационный подход к взаимосвязи истории, информации и культуры: пример России / А. И. Ракитов // Вопросы философии. – 1994. – № 4. – С. 14–34.
823. *Ракитов А. И.* Системно-логический анализ понятия наследственность / А. И. Ракитов // Вопросы философии. – 1974. – № 10. – С. 119 – 129
824. *Рамзевич Н. К.* Словарь гуманитария / Николай Кириллович Рамзевич. – М. : Былина, 1998. – 313 с.
825. *Распопов Н. П.* Политическое развитие и модернизация / Н. П. Распопов. – Нижний Новгород, 1994–255 с.
826. *Рассел Б.* Философский словарь разума, материи и морали / пер. с англ. – К. : Port-Royal, 1996. – 368 с.

827. *Реєнт О. П.* Історія України у схемах і таблицях : навч. посіб. для студ. вузів і шкіл / Реєнт О. П., Шевченко В. М. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – 162 с.: схеми, табл.
828. *Ремес С.* Альтернативные сценарии развития СССР в будущем / С. Ремес. – Turku, 1991. – 192 с.
829. *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре : пер. с нем. / А. П. Поляков, М. М. Беляев (сост.). – М. : Республика, 1998. – 413 с.
830. *Риккерт Г.* О системе ценностей // Науки о природе и науки о культуре. – М. : Республика, 1998. – С. 365–403.
831. *Ринна С. П.* Економіко-математичне моделювання прийняття рішень на основі комп'ютерних баз знань : автореф. дис. ... доктора екон. наук. – К. : КНЕУ, 1998. – 32 с.
832. *Роджерс К.* Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М. : Прогресс, 1994. – 204 с.
833. *Родин С. Н.* Идея коэволюции / С. Н. Родин. – Новосибирск.: Наука, 1991. – 267 с.
834. Розвиток суспільства : монографія / [Е. Афонін, Ю. Бажал, В. Бакуменко, І. Бондарчук, І. Грицяк ; І. Розпутенко (заг.ред.), Б. Лессер (заг.ред.)]; Національна академія державного управління при Президентові України. Інститут підвищення кваліфікації керівних кадрів. – К. : К. І. С., 2004. – 340 с. – (Книгозбірня державного управління)
835. *Розен Р.* Принцип оптимальности в биологии / Р. Розен. – М. : Мир, 1969. – 215 с.
836. *Розова С. С.* Классификационная проблема в современной науке. – Новосибирск : Наука, 1986. – 222 с.
837. *Романюк О.* Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 35–49.
838. *Романюк О.* Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу / О. Романюк // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 3–11.
839. *Российская ментальность (Круглый стол)* // Вопросы философии. – 1983. – № 1. – С. 25–53.
840. *Российская модернизация: проблемы и перспективы : материалы “круглого стола”* // Вопросы философии. – 1993. – № 7. – С. 3–39.
841. *Россия и Запад: взаимодействие культур : материалы “круглого стола”* // Вопросы философии. – 1992. – № 6. – С. 3–50.
842. *Рубинштейн С. Л.* Человек и мир. – М. : Мир, 1997. – 191 с.
843. *Рубцов Н. Н.* Символ в искусстве и жизни: Философские размышления. – М. : Наука, 1991. – 176 с.
844. *Руденко Ю.* Політична свідомість українського суспільства в трансформаційний період: чинники формування (політологічний аналіз): автореф. дис. ... кандидата політ. наук : 23.00.02 / Юлія Юріївна Руденко. – Харків, 2003. – 21 с.
845. *Рудич Ф.* Політологічна наука в Україні: стан і перспективи / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. – 2003. – № 3. – С. 3–18.
846. *Рудич Ф.* Політологія : підручник / Ф. Рудич. – К. : Либідь, 2006. – 450 с.

847. *Рудницька Т.* “Інтернетизація” і “вестернізація” життєвого світу особистості в Україні / Т. Рудницька // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 37–40.
848. *Рузавин Г. И.* Самоорганизация и организация в развитии общества / Г. И. Рузавин // Вопросы философии. – 1995. – № 8. – С. 63–72.
849. *Рукавишников В. О.* Социология переходного периода (закономерности и динамика изменений социальной структуры и массовой психологии в посткоммунистической России и восточноевропейских странах) / В. О. Рукавишников // социальные исследования. – 1994. – № 6. – С. 25-31.
850. *Рущенко І.* Українська піраміда / І. Рущенко // Сучасність. – 1995. – № 2. – С. 17–19.
851. *Рывкин А. А.* Справочник по математике / А. А. Рывкин, А. З. Рывкин, Л. С. Хронов. – М. : Высшая школа, 1987. – 335 с.
852. *Рябов С. Г.* Політологія: словник понять і термінів / Сергій Геннадійович Рябов. – 2., вид. перероб. і доп. – К. : Видавничий дім “КМ Академія”, 2001. – 253 с. – (Серія “Книга НаУКМА”).
853. *Рябов С. Г.* Політологія: словник понять і термінів. – 2-ге вид. переробл. і допов. / Сергій Геннадійович Рябов. – К. : КМ Академія, 2001. – 256 с.
854. *Рябов С.* Політична наука в Україні ХХІ століття: стан та перспективи розвитку / Сергій Рябов. – К., 2005. – 101 с.
855. *Рябов С.* Принципи викладання політичних знань в демократичному суспільстві / Сергій Рябов // Муніципальний менеджмент в Україні (матеріали Міжнародної науково-практичної конференції). – 26–27.06.1995 року. – К., 1995.
856. *Саати Т. Л.* Аналитическое планирование. Организация систем: пер с англ. / Т. Л. Саати, К. Кернс. – М. : Радио, 1991. – 224 с.
857. *Саати Т. Л.* Принятие решений. Метод анализа иерархий: пер с англ. / Т. Л. Саати. – М. : Радио и связь, 1993. – 320 с.
858. *Саймон Г.* Адміністративна поведінка / Г. Саймон. – К. : АртЕк, 2001. – 375 с.
859. Сам себе инспектор: самооценка качества управления школою / Л. И. Фишман, Н. В. Рогожкина, В. Н. Чупин, В. В. Дудников. – М. : Сентябрь, 2005. – 144 с.
860. Самоорганизация // *Философский энциклопедический словарь* / под ред. С. С. Аверинцева, Э. А. Араб–Оглы, Л. Ф. Ильичева и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – С. 556.
861. Самоорганизация: психо- и социогенез / под редакцией В. Н. Келасьева. – СПб. : Издательство С. – Петербургского университета, 1996. – 200 с.
862. Самосознание // *Педагогический энциклопедический словарь* URL. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dictionary.fio.ru/article.php?id=100233>
863. *Саух П. Ю.* Філософія : навчальний посібник / Петро Юрійович Саух. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 256 с.
864. *Саушев А. В.* Экспертный анализ // Саушев А. В. Методы теории эксперимента. – СПб., 1996. – 279 с.
865. *Свенцицкий А. Л.* Социальная психология управления. – Л. : ЛГУ, 1986. – 176 с.
866. *Свидерский В. И.* Новые философские аспекты элементарно-структурных отношений / В. И. Свидерский, Р. А. Зобов ; Ленинградский государственный университет имени А. А. Жданова. – Л. : Изд. Ленингр. ун-та, 1970. – 128 с.
867. *Себайн Дж., Торсон Т.* Історія політичної думки. – К., 1996. – 381 с.

868. *Северцов А. Н.* Главные направления эволюционного прогресса. Морфобиологическая теория эволюции / Алексей Николаевич Северцов; [ред. Б. С. Машвеева, Н. П. Наумов]. – 3-е изд. – М.: Издательство московского университета, 1967. – 202 с.
869. *Северцов А. Н.* Главные направления эволюционного прогресса. Морфобиологическая теория эволюции / Алексей Николаевич Северцов; [ред. Б. С. Машвеева, Н. П. Наумов]. – 3-е изд. – М.: Издательство московского университета, 1967. – 202 с.
870. *Седов Е.* Информационно-энтропийные свойства социально-политических систем / Е. Седов // *Общественные науки и современность.* – 1993. – № 5. – С. 92-101.
871. *Седов Е. А.* Одна формула на весь мир. Книга об энтропии / Евгений Александрович Седов. – М.: Знание, 1982. – 175 с.
872. *Семашко Л. М.* Сферный подход. – СПб.: Нотабене, 1992. – 368 с.
873. *Семигіна Т. В.* Словник із соціальної політики / Тетяна Валеріївна Семигіна. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2005. – 256 с.
874. *Сергазин Ж. Ф.* Введение в социальное моделирование / Ж. Ф. Сергазин. – Л., 1991. – 151 с.
875. *Сергеева В. П.* Управление образовательными системами: программно-методическое пособие. – 4-е изд. – М.: ЦГЛ: Народ. образование, 2002. – 144 с.
876. *Сержантов В. Ф.* Человек, его природа и смысл бытия / Василий Филиппович Сержантов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 359 [1] с.
877. *Сержантов В. Ф.* Человек, его природа и смысл бытия. – Л.: ЛГУ, 1990. – 360 с.
878. *Сетров М. И.* Информационные процессы в биологических системах. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1975. – 155 с.
879. *Сетров М. И.* Основы функциональной теории организации. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1972. – 155 с.
880. *Сидельников Ю. В.* Теория и организация экспертного прогнозирования / Юрий Владимирович Сидельников. – М.: АН СССР, ИМЭМО, 1990. – 379 с.
881. *Сидельникова Т. Т.* Политология: комментарии, схемы, афоризмы: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Т. Т. Сидельникова, Д. А. Темников, И. А. Шарагин. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 208 с.: ил.
882. *Силин А. А.* О единстве и саморазвитии мира // *Вестник РАН.* – 1993. – № 4. – С. 56–74.
883. *Символ* // *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М.: Республика, 2001. – С. 510.
884. *Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов* / отв. ред. В. И. Аршинов, В. Г. Буданов, В. Э. Войцехович. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 536 с.
885. *Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве* / сост. и отв. ред. В. А. Копщик. – М.: Прогресс-традиция, 2002. – 496 с.
886. *Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности* / сост. и отв. ред. О. Н. Астафьева. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 584 с. .
887. *Синівський А.* УРСР та Близькій Схід у світлі геополітики / Синівський А. – К., 1993. – 192 с. – (Вибрані праці).

888. *Сириенко В. Ф.* Интересы – власть – управление. – К. : Наукова думка, 1991. – 149 с.
889. Система социологического знания : учебное пособие / авт. – сост. Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 1995. – 208 с.
890. Системность и эволюция / [отв. ред. Ю. А. Шрейдер]. – М. : Наука, 1984. – 92 с. – (АН СССР. Моск. о-во испытателей природы, Ин-т биологии развития).
891. *Скідін О. Л.* Основи використання соціальних технологій в управлінні вищими закладами освіти : навчальний посібник. – Запоріжжя : ЗДУ, 2003. – 277 с.
892. *Скідін О. Л.* Управління освітою: теоретико-методологічний аналіз соціальних технологій. – Запоріжжя : ЗДУ, 2000. – 291 с.
893. *Сковорода Г. С.* Диалог. Имя ему – Потоп Змиин // Сковорода Г. С. Сочинения в 2 т. – Т. 2. – М. : Изд-во соц. – эконом. Лит-ры, 1973. – 486 с.
894. *Скотна Н.* Особа у розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії. – Львів : Українські технології, 2005. – 384 с.
895. Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус. изд., 1988. – 608 с.
896. Словарь современных понятий и терминов / Н. Т. Бунимович, Г. Г. Жаркова, Т. М. Корнилова, В. А. Макаренко, Л. Д. Петрова и др. ; [Н. Т. Бунимович (общ. ред.)]. – 4-е изд., дораб. и доп. – М. : Республика, 2002. – 527 с.
897. Словарь философских терминов / [науч. ред. профессора В. Г. Кузнєцова]. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 731 с.
898. Словник термінології з педагогічної майстерності. – Полтава : ПДПІ, 1995. – 69 с.
899. *Смелзер Н.* Социология / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1998. – 688 с.
900. *Смирнов Э. А.* Разработка управленческих решений : учеб. для вузов / Эдуард Александрович Смирнов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 271 с.
901. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов : пер. с англ. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 684 с.
902. *Сморгунов Л. В.* Сравнительная политология: теория и методология измерения демократии / Л. В. Моргунов. – СПб., 1999–515 с.
903. Советская энциклопедия : в 30 т. / [ред. А. М. Прохоров]. – изд. 3-е. – М. : “Советская энциклопедия”, 1975. – Т. 21 : Проба-ременсы. – 640 с.
904. Современный философский словарь / под ред. д.ф.н., проф. В. Е. Кемерова. – 1996. – 608 с.
905. Современный экзистенциализм. – М. : Мысль, 1966. – 567 с.
906. Содержание // Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1988. – С. 536.
907. *Соловьев А.* Политология: политическая теория, политические технологии / Александр Соловьев. – М. : Аспект-Пресс, 2000. – 559 с.
908. *Соловьев А. И.* Политическая идеология: логика исторической эволюции // Политические исследования. – 2001. – № 2. – С. 18.
909. *Солонин Ю. Н.* Цивилизация и понимание истории (К оценке “Науки о цивилизации” Феликса Конечны) // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 1993. – Серия 6. – Выпуск 1 (№ 6). – С. 13-16.
910. *Солтис Д.* Громадянські засади і управління американською, канадською та українською народною освітою: макроісторичне порівняння // Вісник УАДУ. – 1998. – № 2. – С. 123–135.

911. *Сомов В. В.* Социологическое знание в социальной утопии Платона // социологические исследования. – 1993. – № 9. – С. 120–125.
912. *Сорокин П. А.* Главные тенденции нашего времени / Питирим Сорокин. – М. : Наука, 1997. – 351 с.
913. *Сорокин П. А.* Система социологии / Питирим Сорокин. – М. : Наука, 1993 – . – (Социологическое наследие).
914. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – 540 с.
915. *Сорокин П. А.* Социальная и культурная мобильность / П. А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 297–424.
916. *Соснін О. В.* Проблеми державного управління системою національних інформаційних ресурсів з наукового потенціалу України. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 572 с.
917. Социальная философия : учеб. пособие для вузов / В. Н. Лавриненко, В. П. Ратников, В. Ю. Дорошенко и др. ; под ред. проф. В. Н. Лавриненко. – М. : Культура и спорт, ЮНИТИ, 1995. – 240 с.
918. Социальная философия : словарь / [ред. – состав. В. Е Кемеров, Т. Х. Кемеров]. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академ. Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – 624 с.
919. Социальная философия : учебник / [Андрущенко В. П., Горлача Н. И. (ред.)]. – Киев-Харьков : Издательский центр “Единорог”, 2002. – 736 с.
920. Социальная эволюция: факторы, закономерности, тенденции / [авт. текста А. В. Коротаев]. – М. : “Восточная литература” РАН, 2003. – 279 с.
921. Социальное прогнозирование и моделирование. – М. : Союз, 1995.
922. Социетальная трансформация российского общества: деятельность-структурная концепция. – М. : Дело, 2002. – 508 с.
923. Социологическая энциклопедия : в 2 т. / [ред. В. И. Иванов]. – М. : Мысль, 2003. – Т. 2. – 2003. – 863 с.
924. Социологический энциклопедический словарь: на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / РАН; Институт социологии (Москва); Институт социально – политических исследований / [Г. В. Осипов (ред.), З. Т. Голенкова (сост.)]. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 488 с.
925. Социология : энциклопедия / [А. А. Грицианов (сост.), В. И. Абуменко, Б. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. – Минск : Книжный дом, 2003. – 1312 с. – (Серия “Мир энциклопедий”)
926. Социология: Энциклопедия / [А. А. Грицианов (сост.), В. И. Абуменко, Б. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко]. – Минск : Книжный дом, 2003. – 1312 с. – (Серия “Мир энциклопедий”)
927. Соціальна робота: короткий енциклопедичний словник. – К. : ДЦССМ, 2002. – 536 с.
928. Соціологія : короткий енциклопедичний словник / уклад. В. І. Волович [та ін.]. – К., Український центр духовної культури, 1998. – 736 с.
929. Соціологія : короткий енциклопедичний словник. / уклад. : В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін. ; за заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 492 с.
930. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навчальний словник-довідник / укладачі : В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін. ; за заг. ред. В. М. Пічі. – К. : Каравела–Львів : Новий Світ-2000, 2002. – 480 с.

931. Соціум // Філософський словник соціальних термінів. – Х. : Корвін, 2002. – С. 556.
932. *Спенсер Г.* Опыты научные, политические и философские / Герберт Спенсер ; [пер. с англ. Под ред. Н. А. Рубакина]. – Мн. : Современный литератор, 1999. – 1408 с. – (Классическая философская мысль).
933. *Спенсер Г.* Синтетическая философия / Герберт Спенсер [пер. с англ.]. – К. : Ника-Центр: Фирма “Вист-С”, 1997. – 511 с.
934. *Спирин Л. Ф.* Теория и технология решения педагогических задач. – М. : Российское педагогическое агенство, 1997. – 173 с.
935. *Спиркин А. Г.* Основы философии : учебное пособие. – М. : Политическая литература, 1988. – 592 с.
936. Спілкування // Філософський словник соціальних термінів. – Х. : Корвін, 2002. – С. 556.
937. Сравнительное изучение цивилизаций: [хрестоматия / сост. ред. и вст. ст. Б. С. Ерасова]. – М. : АСПЕКТ–ПРЕСС, 1999. – 556 с.
938. *Стасевич В. П.* Культура як аксіологічний феномен буття (соціально-філософський аналіз природи та ієрархії культури) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Валерій Петрович Стасевич. – Донецьк, 2004. – 166 с.
939. *Степан А.* Различные типы конституционного устройства и укрепление демократии / А. Степан, С. Скэч // Демократия 1990-х. Спецвыпуск журнала “Глобальные проблемы переходного периода”. – 1998. – № 6. – С. 12–27.
940. *Степанов А. М.* Основы медицинской гомеостатики. (Лекции по теории и практике биоинформационных корреляций) / А. М. Степанов. – Воронеж : НПО “МОДЭК”, 1994. – 272 с.
941. *Степанов А. М.* Основы медицинской гомеостатики. (Лекции по теории и практике биоинформационных корреляций) / А. М. Степанов. – Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1994. – 272 с.
942. *Степин В. С.* Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
943. *Степин В. С.* Эпоха перемен и сценарии будущего / Вячеслав Семенович Степин. – М. : РАН. Ин-т философии, 1996. – 175 с.
944. Стил ь нау чного мышления как выражение единства нау чного знания. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1981. – 187 с.
945. Стратегія розвитку України: теорія і практика / за ред. О. С. Власюка. – К. : НІСД, 2002. – 864 с.
946. *Стюарт Я.* Современный транзактный анализ / Я. Стюарт, В. Джойнс. – М. : 1996. – 265 с.
947. *Субтельний О.* Україна: історія / [пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; вст. Ст. С. В. Кульчицького]. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
948. *Суворов А. В.* Методы построения макроэкономических сценариев социально-экономического развития / А. В. Суворов // Проблемы прогнозирования. – 1996. – № 4. – С. 15–25.
949. *Сугаков В. Й.* Основы синергетики / Володимир Йосипович Сугаков. – К. : Обереги, 2001. – 287 с.
950. *Суліменко Є. І.* В якій країні ми живемо? Ще одна версія сутності “Трансформації” / Є. В. Суліменко // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6.

951. *Сурмин Ю. П., Туленков Н. В.* Теория социальных технологий : учеб. Пособие / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. – К. : МАУП, 2004. – 608 с.
952. Суспільні закони та їх дія / Бойченко І. В., Куценко В. І., Табачковский В. Г. та ін. – К. : Наукова думка, 1995. – 212 с.
953. Суспільство // соціальна робота: короткий енциклопедичний словник // соціальна робота. Книга 4. – К. : ДЦССМ, 2002. – С. 463.
954. *Суханов И. В.* Обычаи, традиции и преемственность поколений / Иван Васильевич Суханов. – М. : Политиздат, 1976 С. – 216 с.
955. *Сухомлинский В. А.* Потребность человека в человеке. – 2-е изд. – М. : Сов. Россия, 1981. – 93 с.
956. Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія : навч. посібник / [упоряд. Віталій Лях]. – Київ : Либідь, 1996. – 384 с.
957. Т 1: Социальная аналитика : учение о строении простейшего родового социального явления. – 447 с.
958. Т. 1 : А–М. – 752 с.
959. Т. 2 : – Дилетантизм, 1955. – 515 с.
960. Т. 2 : Н–Я. – 704с.
961. Т. 2. : Н – Я. – 863 с.
962. Т. 5 : Суспільно- політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків. – 687 с.
963. Т. IV. – М. – 440 с.
964. Т.1. – 1961. – 602 с.
965. Т. 1 : Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы. – 2003. – 510 с.
966. Т. 29. – 1977. – 535 с.
967. *Тадевосян Э. В.* Словарь-справочник по социологии и политологии / Э. В. Тадевосян. – М. : Знание, 1996. – 272 с.
968. *Танчер В.* Соціологія та ідеологія в ракурсі постмодерного мислення / В. Танчер // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 125–132.
969. *Таран Л.* Библиотеки в меняющемся мире URL <http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/368/32830/>
970. *Тарасенко В.* Криза соціального самовизначення в Україні / В. Ю. Тарасенко // Віче. – 2000. – № 11. – С. 58–68.
971. *Тарасенко В.* Куди переходить “перехідне” суспільство? / В. Тарасенко // Віче. – 2001. – № 5. – С. 45–58.
972. *Тахо-Годи А. А.* Греческая мифология. – М. : Искусство, 1989. – 304 с.
973. *Тахтаджян А. Л.* Principia tectologica. Принципы организации и трансформации сложных систем: эволюционный подход / Армен Леонович Тахтаджян. – изд. 2-е, перераб. и доп. – СПб. : Издательство СПХФА, 2001. – 121 с.
974. *Тахтаджян А. Л.* Principia tectologia. Принципы организации и трансформации сложных систем: эволюционный поход / А. Л. Тахтаджян. – изд. 2-е, доп. и перераб. – СПб. : Изд-во СПХФА, 2001. – 121 с.
975. *Тейлор Ф. У.* Принципы научного менеджмента. – М. : Контроллинг, 1991. – 104 с.
976. *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека. – М. : Наука, 1987. – 240 с.

977. *Тексты по истории социологии XIX-XX вв. : хрестоматия / [ред. – состав. д.ф.н. В. И. Добренков, к.ф.н. Л. П. Беленкова]. – М. : Наука, 1994 – 383 с.*
978. *Телешун С. О. Політична аналітика та політичні консультації : курс лекцій / С. О. Телешун, А. С. Баронін. – К. : Паливода А. В., 2001. – 112 с.*
979. *Теоретичні основи педагогіки: Курс лекцій : підручник для студентів / за ред. Вишневського О. – Дрогобич : Відродження, 2001. – 268 с.*
980. *Теорія і практика політичного аналізу / за заг.ред. О. Л. Валецького, В. А. Рехкала. – К., 2003. – 297 с.*
981. *Терехов В. А. Целеобразование и принятие решений в деятельности человека // Психологические механизмы целеобразования / отв. ред. О. К. Тихомиров. – М. : Наука, 1977. – С.156–184.*
982. *Тереженко В. І. Організація і управління: досвід США. – К. : Знання, 1990. – 48 с.*
983. *Тертичка В. В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В. В. Тертичка. – К. : Основи, 2002. – 375 с.*
984. *Тертичка В. В. Корпоративна культура і проблеми впровадження державно-політичних рішень / В. В. Тертичка // Вісник Української Академії державного Управління при Президентіві України. – 2000. – № 1-2. – С. 200–208.*
985. *Тимчасовий регламент Кабінету Міністрів України: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 5 червня 2000 р. № 915 // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 24. – С. 54.*
986. *Тихомиров О. К., Бабаева Ю. Д., Березанская Н. Б., Васильев И. А., Войскунский А. Е. Развитие деятельностного подхода в психологии мышления // Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии: школа А. Н. Леонтьева / под ред. А. Е. Войскунского, А. Н. Ждан, О. К. Тихомирова. – М. : Смысл, 1999. – С.191-234.*
987. *Тихомиров О. К., Терехов В. А. Значение и смысл в решении мыслительной задачи // Вопросы психологи. – 1969. – № 4. – С. 66-84.*
988. *Тихоплав В. Ю., Тихоплав Т. С. Жизнь напрокат. – СПб. : ИД “Весь”, 2004. – 256 с.*
989. *Тишков В. А. Реквием по этносу: Исследование по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков; Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М. : Наука, 2003. – 544 с.*
990. *Ткач О. І. Політологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл / Олег Іванович Ткач – К. : Ельга: Ніка-Центр, 2003. – 264 с.*
991. *Ткачук В. Особливості дослідження та моделювання політичних процесів в Україні / Віктор Ткачук // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 34 – 39*
992. *Тойнби А. Постижение истории / Арнольд Тойнби [сост. А. П. Огурцов]. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.*
993. *Тойнби А. Дж. Постижение истории : пер. с англ. / сост. А. П. Огурцов. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.*
994. *Тойнбі А. Дослідження історії : у 2 т. / Арнольд Тойнбі. – К. : Основи, 1995. – Т. 1. – 614 с. ; Т. 2. – 406 с.*
995. *Токар Л. О. Сучасні уявлення про спадковість / Леонід Остапович Токар. – К. : Вид-во “Радянська школа”, 1962. – 173 с.*
996. *Токвіль А. Д. Про демократію в Америці : у 2 т. : пер. з фр. – К. : Всесвіт, 1999. – 590 с.*

997. *Толочко П.* Неисповедимы пути Украины // Зеркало недели. – 2001. – 20 окт. – С. 17.
998. *Толстоухов А.* Глобальна криза цивілізації як криза управління індустріальним суспільством / А. Толстоухов // Вісник. Філософія. Політологія. – 2002. – № 38. – 41.
999. *Торкунов А.* Профессионализм в политике и политологическое образование / А. Торкунов // Космополис : Альманах 1999. – М., 1999-455 с.
1000. *Торчинов Е. А.* Даосизм. Опыт историко-религиоведческого описания. – СПб. : Андреев и сыновья, 1993. – 380 с.
1001. *Тоффлер А.* Будущее труда: пер. с англ. / Алвин Тоффлер // Новая технократическая волна на западе / [сост. и вступ, ст. П. С. Гуревича]. – М. : Прогресс, 1986. – С. 250 – 275;
1002. *Тоффлер А.* Будущее труда: пер. с англ. / Алвин Тоффлер // Новая технократическая волна на западе / [сост. и вступ, ст. П. С. Гуревича]. – М. : Прогресс, 1986. – С. 250 – 275;
1003. *Тоффлер Е.* Третя хвиля / Е. Тоффлер: [пер. з англ. А. Євса]. – К. : Вид. дім “Всесвіт”, 2000. – 480 с.
1004. *Тоффлер Е.* Третя хвиля / Елвін Тоффлер // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія / [Віталій Лях (упоряд.)]; Міжнародний фонд “Відродження”. – К. : Либідь, 1996. – С. 275–334.
1005. *Тоффлер Е.* Третя Хвиля / Елвін Тоффлер; [Андрій Євса (пер. з англ.)]. – К. : Видавничий дім “Всесвіт”, 2000. – 475 с. – (Міжнародний футурологічний бестселер).
1006. *Тоффлер Э.* Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2001. – 669 с.
1007. Трансформации в современной цивилизации: постиндустриальное и постэкономическое общество : материалы “круглого стола” // Вопросы философии. – 2000. – № 1. – С. 3-32.
1008. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) / Інститут економічного прогнозування / [за ред. акад. НАН України В. М. Гейця]. – К. : Логос, 1999. – 500 с.
1009. *Трepsi Д.* Менеджмент с точки зрения здравого смысла. – М. : Автор, 1993. – 160 с.
1010. *Третьяков П. И.* Адаптивное управление педагогическими системами : учебное пособие. – М. : Академия, 2003. – 368 с.
1011. *Третьяченко В. В.* Колективні суб'єкти управління: формування, розвиток та психологічна підготовка. – К. : Стилосо, 1997. – 585 с.
1012. *Тугаринов В. П.* Теория ценностей в марксизме / Василий Петрович Тугаринов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 124 с. – (Ленинградский ордена Ленина государственный университет им. А. А. Жданова).
1013. *Тугаринов В. П.* Теория ценности в марксизме. – Л. : ЛГУ, 1968. – 124 с.
1014. *Тузова Т. М.* Ответственность личности за свое бытие в мире: критика концепций французского экзистенциализма. – Мн. : Наука и техника, 1987. – 159 с.
1015. *Тульский М.* Изменение религиозной принадлежности населения мира за прошедшие 100 лет // Россия и мусульманский мир: Бюллетень реферативно-аналитической информации. – 2001. – № 3 (105). – С. 107–114.
1016. *Тягло О.* Українська наука про політику. Спроба оцінки потенціалу / О. Тягло // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 3–18.

1017. *Угаринов В. П.* Теория ценностей в марксизме. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та., 1966. – 124 с.
1018. *Удальцова М. В.* Социология управления. – М. : Инфра-М, 2000. – 144 с.
1019. *Уемов А. И.* Системный подход и общая теория систем / Авенир Иванович Уемов. – М. : Мысль, 1972. – 272 с.; ил.
1020. *Узнадзе Д. Н.* Психологические исследования / Дмитрий Николаевич Узнадзе; АН ГрССР, Ин-т психологии им. Д. Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – 451 с.
1021. *Уилсон Р. А.* Квантовая психология : пер. с англ. / под ред. Я. Невструева. – К. : “ЯНУС”, 1988. – 224 с.
1022. Указ Президента України “Про заходи щодо вдосконалення системи вищої освіти України” від 17 лютого 2004 року. – № 199/2004
1023. Указ Президента України “Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні” від 12 вересня 1995 року. – № 832/95
1024. Україна: стратегічні пріоритети: Аналітичні оцінки – 2004 / [редакційна колегія: Гальчинський А. С., Власик О. С., Варналій З. С., Литвиненко О. В., Перепелиця Г. М., Степко М. Т. та ін. ; за заг. ред. Гальчинського А. С.]–К.: НІСД, 2003. – 328 с.
1025. Українська народність: нариси соціально-економічної і політичної історії / [ред. В.Й. Борисенко, В. Ф. Горленко, О. І. Гурій та ін]. – К. : Наукова Думка, 1990. – 558 с.
1026. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994-2003 / [ред. Н. В. Панина]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2003. – 113с.
1027. Український монітор”. Зовнішня та безпекова політика. Україна в міжнародних відносинах. – К., 2002. – 102 с.
1028. Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. – К. : Знання України, 2005. – 792 с.
1029. Універсальні виміри української культури. / НАН України. укр. філософ. Фонд. Центр гуманітарної освіти. Одеська філія. – Одеса: Друк, 2000. – 216 с.
1030. *Уотермен Р.* Фактор обновления: Как сохраняют конкурентоспособность лучшие компании. – М. : Прогресс, 1988. – 364 с.
1031. Управление внеучебной воспитательной деятельностью / В. С. Кагерманьяк, Н. И. Кучер, А. А. Пономарев, Н. Я. Маркова. – М. : НИИВО, 2005. – 64 с.
1032. Управление знанием в открытом образовании. – М. : НИИВО, 2003. – 68 с.
1033. Управління людськими ресурсами: філософські засади. Навчальний посібник / Під ред. д.ф.н., проф. В. Г. Воронкової. – К. : ВД “Професіонал”, 2006. – 576 с.
1034. *Урсул А. Д.* Человечество. Земля. Вселенная. – М. : Мысль, 1977. – 264 с.
1035. *Устич С. І.* Системне дослідження суспільства / Сергій Іванович Устич. – Львів : Світ, 1992. – 136 с.
1036. Утопия // Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 тт. – Т. II: И–О. – СПб. : ТОО “Диамант”, 1996. – С. 521.
1037. *Ухтомский А. А.* Парабиоз и доминанта / Ухтомский А., Васильев М. Учение о парабиозе. – М. : Изд-во Комакадемии, 1927. – 171 с.
1038. *Уэбстер Ф.* Теории информационного общества. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
1039. *Фартушиний А.* Громадянське суспільство та пострадянські реалії // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-

- східноєвропейський досвід. – Львів : Львівський Національний університет ім. І. Франка, 1999. – С. 251–259.
1040. *Февр Л.* Цивилизация: эволюция слова и группы людей / Л. Февр. – М. : Наука, 1991. – 632 с.
1041. *Федотенко И. П.* Теория и практика становления профессионально-ценностных ориентаций в процессе непрерывного педагогического образования : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. – М., 2000. – 433 с.
1042. *Федотова В. Г.* Типология модернизаций и способов их изучения / В. Г. Федотова // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 3-27.
1043. *Федотова В.* Теорії соціальної модернізації та євразійство / В. Федотова // Політична думка. – 1995. – № 2–3.
1044. *Фейгенберг И. М., Ровинский Р. Е.* Информационная модель будущего как программа развития // Вопросы философии. – 2000. – № 5. – С. 76–87.
1045. *Фейербах Л.* Лекции о сущности религии // Избр. филос. произведения в 2 т. – Т. 2. – М. : Изд-во политической литературы, 1955. – С. 490-810.
1046. *Фесенко В.* Лівий модерн / В. Фесенко // День. – 22 січ. – 2003. – № 11.
1047. Философская энциклопедия / [ред. Ф. В. Константинов]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1962. – с.
1048. Философия и методология науки / под ред. Е. Ф. Губского. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 474 с.
1049. Философия и методология науки : учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / под ред. В. И. Купцова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 551 с.
1050. Философия и современная биология / [ред. И. Т. Фролова]. – М. : Политиздат, 1973. – 288 с.
1051. Философский энциклопедический словарь / [ред. С. С. Аверинцев]. – 2-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
1052. Философский словарь / [под ред. Фролова И. Т.]. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.
1053. Философский словарь / Иван Тимофеевич Фролов (ред.) – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
1054. Философский словарь / М. М. Розенталь (ред.). – изд. 3-е. – М. : Политиздат, 1975
1055. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
1056. Философский словарь. – К. : А. С. К., 2006. – 1056 с.
1057. Философский словарь: Разъяснение философских категорий, понятий, терминов. Описание осн. филос. направлений и школ. Персоналии и взгляды выдающихся философов от античности до современности. Целостный взгляд на философию. Доступность и открытость материала / [Игорь Васильевич... Андрущенко (авт. – сост.)]. – К. : А. С. К., 2006. – 1053 с. – (Новые словари)
1058. Философский словарь=Philosophisches Worterbuch: Основан Генрихом Шмидтом / [Георги Шишкофф (ред.перераб.изд.), М. М. Беляев (пер.с нем.,сверка и ред.текста), В. А. Малинин (общ.ред.)]. – 22.изд., перераб. – М. : Республика, 2003. – 575 с.

1059. Философский энциклопедический словарь / [Редкол.: С. С. Аверинцев, Э.Э. Араб-Оглы, Л. Ф. Иличев и др.] – 2-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
1060. Философский энциклопедический словарь./ [Е. Ф. Губский (ред. сост.)] – М. : ИНФРА-М, 2005. – 576 с. – (Библиотека словарей “ИНФРА-М”)
1061. *Фишер Р., Юри У.* Путь к согласию или переговоры без поражения. – М. : Наука, 1990. – 157 с
1062. *Фігурний Ю. С.* Историчні витоки військової культури українського козацтва / Юрій Сергійович Фігурний. – К. : Вид-во “Бібліотека українця”, 1999. – 123 с.
1063. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / НАН України; Академія педагогічних наук України; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / [Л. В. Губерський (ред.), В. П. Андрущенко (авт. – упоряд.)]. – К. : Знання України, 2002. – 669 с.
1064. Філософія: [підручник для вищої школи] / [В. С. Афанасенко, В. І. Волович, Г. Т. Головченко, М. І. Горлач, В. Г. Кремень; В. Г. Кремень (заг.ред.), М. І. Горлач (заг.ред.)]. – 3-е вид., перероб. та доп. – Х. : Прапор, 2004. – 735 с.
1065. Філософія: підручник для вищої школи. – Харьков.: Прапор, 2004. – 736 с.
1066. Філософський енциклопедичний словник / Національна академія наук України. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
1067. Філософський енциклопедичний словник/ [В. І. Шинкарук (голова редкол.)]; НАН України; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. – К. : Абрис, 2002. – 742 с. – (Бібліотека Державного фонду фундаментальних досліджень)
1068. Філософський енциклопедичний словник/ [ред. В. І. Шинкарук]. – К. : Абріс, 2002. – 742 с.
1069. Філософський словник соціальних термінів / Андрущенко В. П., Андрущенко Т. В., Бакіров В. С., Балабанова Г. П.; [заг. ред В. П. Андрущенко]. – 3 вид., доп. – Київ – Харків : “Р. И. Ф.”, 2005. – 672 с.
1070. Філософський словник соціальних термінів. – Х.: Корвін, 2002. – 672 с.
1071. *Фісун О.* Типології політичних систем: основні підходи / Олександр Фісун // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 39–50
1072. Флешмен В. С. Основы системологии / В. С. Флешмен. – М. : Радио и связь, 1982. – 368 с.
1073. Формирование профессиональной культуры учителя : учебное пособие / под ред. В. А. Спастенина. – М. : Прометей, 1993. – 178 с.
1074. *Франк С. Л.* Духовные основы общества. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
1075. *Франк С. Л.* Ересь утопизма // социологические исследования. – 1994. – № 1. – С. 126-134.
1076. *Франк С. Л.* Непостижимое // Франк С. Л. Сочинения. – Мн.: Харвест, М. : АСТ, 2000. – 800 с.
1077. *Франк С.* Сочинения. – М. : Правда, 1990. – 608 с.
1078. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
1079. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. – М. : Прогресс, 1990. – 342 с.
1080. *Франкл В.* Человек в поисках смысла: [Сб.] / Франкл Виктор Эмиль; [пер. с англ. и нем., общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева; вступ статья Д. А. Леонтьева]. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.; ил. – (Библио-ка зарубежной психологии).

1081. *Франко І. Я.* Одвертий лист до галицької української молодіжі // Франко І. Я. Збір. тв. : у 50-ти т. / ред. В. Ю. Євдокіменко. – Т. 45 : Філософські праці. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 401-410.
1082. *Франчук В. И.* Происхождение и еволюция живого / В. И. Франчук. – М., 2001. – 43 с.
1083. *Фукуяма Ф.* Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – № 3. – С. 134–155.
1084. *Хабермас Ю.* Модерн – незавершённый проект / Ю. Хабермас // Вопросы философии. – 1992. – № 4. – С. 40-52.
1085. *Хайдеггер М.* Европейский нигилизм URL. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nietzsche.ru/look/l21_10.htm
1086. *Хайдеггер М.* Основные понятия метафизики // Вопросы философии. – 1989. – № 9. – С. 116–122.
1087. *Хайдеггер М.* Время и бытие: статьи и выступления / М. Хайдеггер. – М. : Республика, 1993. – 447 с.
1088. *Хайтун С. Д.* Фундаментальная сущность эволюции / С. Д. Хайтун // Вопросы философии. – 2001. – № 2. – С. 152–166.
1089. *Хакен Г.* Синергетика / Г. Хакен. – М. : Мир, 1980. – 246 с.
1090. *Халипов В. Ф.* Кратология как система наук о власти. – М. : Республика, 1999. – 303 с.
1091. *Хамітов Н.* Україна: національна міфологія та національна ідея // Розбудова держави. – 1994. – № 1. – С. 30.
1092. *Хантингтон Р.* Столкновение цивилизаций / Р. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33–48.
1093. *Хантінгтон С.* Захід: унікальність VERSUS універсалізм / С. Хантінгтон // Філософська думка. – 1999. – № 1-2. – С. 82-100.
1094. *Хантінгтон С.* Зіткнення цивілізацій? / С. Хантінгтон // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 1-2. – С. 9–29.
1095. *Хелмер О.* Анализ будущего: метод Дельфи / О. Хелмер // Научно-техническое прогнозирование для промышленности и правительственных учреждений. – М. : Прогресс, 1972. – 225 с.
1096. *Херпфер К.* Новий індекс демократії: Демократизація громадськості в п'ятнадцяти державах Європи (1991–1998) / К. Херпфер // соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 123–150.
1097. *Хилько М.* Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей / Максим Хилько // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 115–126.
1098. *Химия.* Большой энциклопедический словарь / [ред. И. Л. Кунянец]. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 792 с. – (Большая Российская энциклопедия).
1099. *Хироси Н.* История философской мысли Японии. – М. : Прогресс, 1991. – 412 с.
1100. *Ходаківський М.* Громадське суспільство як проблема культури // Людина і політика. – 1999. – № 1. – С. 10–15.
1101. *Хоменко М.* Образ політичного лідера в уявленні студентів / М. Хоменко // соціальна психологія. – 2004. – № 1. – С. 46-52.
1102. *Хомич Е. В.* Субъект и объект // Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – С. 1001.

1103. *Хорошилов О.* Українська політична нація: сценарій конституювання / О. Хорошилов // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5 (8).
1104. *Храмова В. Л.* Целостность духовной культуры. – К. : Феникс, 1995. – 400 с.
1105. *Хьелл Л.* Теория личности; Основные положения, исследования и применение: [учеб. пособие для студ. и аспирантов психологических фак., а также слушателей курсов психологических дисциплин на гуманитар. фак. вузов] / Хьелл Л., Зиглер Д.; [С. Меленявская (пер. с англ.), Д. Викторова (пер. с англ.)]. – СПб. : Питер, 1997. – 608 с. – (Мастера психологии)
1106. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности. – СПб. : Питер, 1997. – 608 с.
1107. *Цапик С.* Українські “середні”: ті, які прагнуть більшого // Політика і культура. – 2000. – № 2. – С. 40–41.
1108. *Цапф В.* Теория модернизации и различие путей общественного развития / В. Цапф // СОЦИС (Социологические исследования). – 1998. – № 8. – С. 14–26.
1109. *Цветков В.* Суспільна трансформація і державне управління в Україні / В. Цветков, І. Кресіна, А. Коваленко. – К., 2003. – 496 с.
1110. *Цвік М.* Демократія ф політичний плюралізм / М. Цвік // Правова держава України. Проблеми, перспективи розвитку : короткі тези доповідей та наукових повідомлень Республіканської науково-практичної конференції 9–11 листопада 1995 року. – Харків : НЮАУ, 1995. – 365 с.
1111. *Цикин В. О.* Философия самоорганизации сложных систем / Веніамін Олександрович Цикин. – Сумы : СГПУ, 2001. – 196 с.
1112. *Цимбал Т. В.* Буттєвісне укорінення людини. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. – 219 с.
1113. *Циолковский К. Э.* Монизм вселенной // Сборник “Русский космизм”. – М., 1992. – С. 3–35.
1114. Цінності освіти і виховання : науково-методичний збірник / за заг. ред. О. В. Сухомлинської. – К. : АПН, 1997. – 224 с.
1115. *Цыганков А.* Несостоявшийся диалог с Фукуямой: О западных идеях, многокультурном мире и ответственности интеллектуалов / А. Цыганков // Вопросы философии. – 2002. – № 8. – С. 3–23.
1116. *Цыганков А. П.* Между либеральной демократией и сползанием в авторитаризм: предварительные итоги политического развития России / А. П. Цыганков // социально-политический журнал. – 1997. – № 1. – С. 15–37.
1117. *Цыгичко В. Н.* Прогнозирование социально-экономических процессов / В. Н. Цыгичко. – М. : Финансы и статистика, 1986. – 278 с.
1118. *Цымбал Л. А.* Синергетика информационных процессов. Закон информативности и его следствия / Л. А. Цымбал. – М. : Наука, 1995. – 119 с.
1119. *Чавчавадзе Н. З.* Культура и ценности. – Тбилиси : Мецниереба, 1984. – 172 с.
1120. *Чавчавадзе Н. З.* Культура и ценности / Николай Зурабович Чавчавадзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1984. – 171 с. – (В надзаг.: АН ГрССР, Ин-т философии)
1121. Человек и общество (политология): краткий энциклопедический словарь-справочник / [отв. ред. Борцов Ю. С., науч. ред. Коротец И. Д.]. – Ростов-на-Дону : Изд-во “Феникс”, 1997. – 608 с.
1122. Человек и общество: [краткий энциклопедический словарь-справочник (политология) / отв. ред. Борцов Ю. С.]. – Ростов н/Дону, 1997. – 481 с.

1123. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / [И. Т. Фролов (отв.ред); П. С. Гуревич (сост.)]. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с.
1124. Черников М. В. Самоорганизующиеся системы: методологические подходы и проблема управления / М. В. Черников // Общество и человек: пути самоопределения. – СПб., 1994. – Выпуск 1. – С. 37–55.
1125. Черникова Т. В. Как управлять педагогическим коллективом развивающейся школы: Практическое пособие. – М. : Сентябрь, 2004. – 208 с.
1126. Чернов Г. Элементарная теория статистических решений / Г. Чернов. – М., 1962–317 с.
1127. Черчмен У. Введение в исследование операций / Черчмен У., Акофф Р, Арноф Л. – М. : Наука, 1968. – 488 с.
1128. Чешко В. Ф. Наука, этика, политика: социокультурные аспекты современной генетики / Чешко В. Ф., Кулинченко В. Л.; Украинская ассоциация по биоэтике. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 227 с.
1129. Чешков М. А. “Новая наука”, постмодернизм и целостность современного мира / М. А. Чешков // Вопросы философии. – 1995. – № 4. – С. 24–34.
1130. Чинакова Л. И. Социальный детерминизм: проблема движущихся сил развития общества. – М. : Политиздат, 1985. – 159 с.
1131. Чипорович А. Человек как участник целостного, саморазвивающегося потока жизни на Земле / А. Чипорович // Общественные науки и современность. – 1993. – № 6. – С. 98–109.
1132. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовського / Ф. М. Шабульдо. – К., 1987. – 392 с.
1133. Шавкун І. Г. Поняття “управління”, “керування” і “менеджмент”: спільне і відмінне // Нова парадигма. – 2005. – Випуск 44. – С. 117–127.
1134. Шамова Т. И. Управление образовательными системами : учебное пособие. – М. : Владос, 2002. – 320 с.
1135. Шаповал В. Вищі органи сучасної держави / Володимир Шаповал. – К., 1995. – 136 с.
1136. Шаповал В. Парламентаризм в Україні: пошуки парадигми чи рух до нового / В. Шаповал // Віче. – 1997. – № 5. – С. 10–24.
1137. Шаповалов В. Ф. Основы философии. От классики к современности / Виктор Федорович Шаповалов. – М. : Фанр–Пресс, 1998. – 576 с.
1138. Шаповалов В. И. Законы синергетики и глобальные тенденции / В. И. Шаповалов, Н. В. Казаков // Общественные науки и современность. – 2002. – № 3. – С. 141–148.
1139. Шаран П. Сравнительная политология : в 2 ч. / П. Шаран. – М., 1992. – 625 с.
1140. Швалб Ю. М., Данчева О. В. Практична психологія в економіці та бізнесі. – К. : Лібра, 1998. – 270 с.
1141. Шварценберг Р. – Ж. Политическая социология. Ч. I–III. / Р. – Ж. Шварценберг. – М., 1992. – 519 с.
1142. Швецова А. В. Сучасна Україна: проблема національної консолідації // Ученые записки Таврического национального университета. – Выпуск 11 (45). URL. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ccssu.crimea.ua/internet/Education/notes/edition11/n01105.html>

1143. *Швырев В. С.* Экспликация // *Философский словарь* / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – С. 681.
1144. *Шевченко В. О.* Універсальний природний цикл. Загальна інформаційно-ентропійна концепція систем, що розвиваються (якісний аспект) / В. О. Шевченко. – К. : Вища школа, 1992. – 171 с.
1145. *Шевырногова Л. А.* Преемственность поколений в поступательном развитии общества / Лариса Александровна Шевырногова ; [науч.ред. И. М. Чудинова]. – Красноярск : Изд-во Красноярского университета, 1983. – 110 с.
1146. *Шеллинг Ф. В. Й.* Сочинения : пер. с нем. : в 2 т. – Т. 1. – М. : Мысль, 1987. – 637 с.
1147. *Шемшученко Ю.* Політологічний енциклопедичний словник / Юрій Шемшученко, Володимир Бабкін. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.
1148. *Шендрик А. И.* Времен связующая нить: (Проблемы преемственности духовной культуры) / Анатолий Иванович Шендрик. – М. : Знание, 1988. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия “Молодежная”; № 4).
1149. *Шиллер Г.* Манипуляторы сознанием : пер. с англ. ; науч. ред. Я. Н. Засурский. – М. : Мысль, 1980. – 326 с.
1150. *Шинкарук В.* Феномен української культури: методологічні засади осмислення / В. І. Шинкарук, Є. Бистрицький; НАН України, Інститут філософії. – К. : Фенікс, 1996. – 477 с.
1151. *Шипов Г. И., Акимов А. Е.* Физический вакуум и торсионные поля // Видеоконференция “Наука России. Взгляд в будущее”. – 1998.
1152. Школа класного керівника / упоряд. М. Голубченко. – К. : Шкільний світ. – 2005. – 128 с.
1153. *Шлемкевич М.* Душа і пісня // *Українська душа* / відп.ред. В. Храмова. – К. : Фенікс, 1992. – С. 97–112.
1154. *Шляхтун П. П.* Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2002. – 576 с.
1155. *Шмаков В.* Закон синархии и учение о двойственной иерархии монад и множеств. – К. : София, Ltd, 1994. – 320 с.
1156. *Шмальгаузен И. И.* Фактор эволюции. – М. : АН СССР, 1946. – 198 с.
1157. *Шморгун О.* Велич еліти творить націю (мнение эксперта) / Україна шукає свою ідентичність (текущий диалог). URL. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dialogs.org.ua/ru/dialog/opinion/2/55#op55>
1158. *Шпенглер О.* Закат Европы: в 2 т. / авт. вступ. статьи А. П. Дубнов, авт. комментариев Ю. П. Бубенков и А. П. Дубнов. – Новосибирск : ВО “Наука”, Сибирская издательская фирма, 1993. – Т. 1. – 592 с.
1159. *Шпорлюк Р.* Імперія та нації / Роман Шпорлюк: [пер. з англ.]. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.
1160. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / Петер Штомпка / [ред. Пер. с англ. В. А. Ядов]; Институт “Открытое общество”. – М. : “Аспект-Пресс”, 1996. – 416 с.
1161. *Шугарт М. С.* Президентские системы / Шугарт М. С., Кэри Дж. М. // Сравнительная политология. Хрестоматия. – М., 1997. – С. 224, 225.
1162. *Шульга М. О.* Метаморфози українського суспільства. Коментарі соціолога / М. О. Шульга; НАН України, Інститут соціології. – К. : Стило, 2003. – 261 с.

1163. *Щедровицкий Г. П.* Методология и философия оргуправленческой деятельности: Основные понятия и принципы : курс лекций. – М. : Путь, 2003. – 288 с.
1164. *Щекин Г. В.* Социальная философия истории (теория социального развития): монография. – К. : МАУП, 1996. – 152 с.
1165. *Щербинин А.* Вхождение в политический мир (Теоретико-методологические основания политической дидактики) / А. Щербинин // Полис. – 1996. – № 5. – С. 11-19.
1166. *Щербо И. Н.* Интуитивный менеджмент: Опыт управления педагогическим коллективом. – М. : Сентябрь, 2005. – 160 с.
1167. *Що таке українська нація?* URL [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.novasila.com.ua/ideologiya/i18.html>
1168. *Щокін Г.* У пошуках ідеології для нашої України / Г. Щокін // Персонал. – 2002. – № 11. – С. 32–38.
1169. Эволюция, коэволюция, хаос / Кухтенко А. И. – Киев, 1993. – 37 с. – (Препр. / АН Украины. Ин-т кибернетики им. В. М. Глушкова; 93-5)
1170. Эгрегор URL [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.souz.co.il/clubs/read.html?article=354>
1171. *Эйзенштадт Ш. Н.* Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Шмуэль Н. Эйзенштадт; [А. В. Гордона (пер. с англ.), под Б. С. Ерасова (ред.)]; Институт “Открытое общество”. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
1172. Элемент // Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Рус.яз., 1988. – 608 с. – С. 582.
1173. *Эльконин Д. Б.* Избранные психологические труды. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.
1174. *Энгельс Ф.* Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 21. – М. : Госполитиздат, 1961. – С. 269–317.
1175. Этап // Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М. : Русс. яз., 1988. – С. 594.
1176. *Югай Г. А.* Общая теория жизни. – М. : Мысль, 1985. – 256 с.
1177. *Юдин Б. Г.* Природа / Философский словарь. – 7-е изд., перераб. и доп. / Иван Тимофеевич Фролов (ред.). – М. : Республика, 2001. – С. 461–462
1178. *Юдин Э. Г.* Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки / Э. Г. Юдин. – АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники. – М. : Наука, 1978. – С. – 391 с.
1179. *Юнг К.* Архетип и символ. – М. : Ренессанс, 1991. – 365 с.
1180. *Юнг К. Г.* Собрание сочинений. Психология бессознательного / Карл Густав Юнг; [пер. с нем.] – М. : Канон, 1994. – 359 с.
1181. *Юнг К. Г.* Проблемы души нашего времени. – М. : Прогресс, 1993. – 329 с.
1182. *Юридичний довідник керівника /* упоряд. О. Смирнов. – К. : Шкільний світ, 2005. – 120 с.
1183. *Юсупов Р., Заболотский В. П.* Научно-методологические основы информатизации. – СПб. : Наука, 2000. – 560 с.
1184. *Ющенко В. А.* Тези про майбутнє / Віктор Андрійович Ющенко // Дзеркало тижня. – 2004. – 9–16 лютого.

1185. *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків : у 3 т. / [пер. з рос., покажчики І. І. Сварника ; упоряд. Іл. О. М. Апанович]. – Львів : Світ, 1992. – Т.1. – 1992. – 456 с.
1186. *Ядов В. А.* Потребности // *Философский энциклопедический словарь.* – 2 е издание. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – С. 499–500.
1187. *Ядов В. А.* Стратегия социологического исследования: описание, объяснения, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – М. : Добросвет, 1999. – 596 с.
1188. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття : навч. посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студ. істор. ф-тів вищих навчальних закладів, вчителів / Наталія Яковенко . – К. : Генеза, 1997 – 312 с.
1189. *Яковець Ю. В.* История цивилизаций / Юрий Владимирович Яковец. – М. : Владос, 1997. – 352 с.
1190. *Яковець Ю. В.* Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю. В. Яковец. – М. : Наука, 1999. – 448с.: ил.
1191. *Яковець Ю.* Глобальні тенденції соціокультурної динаміки і перспективи взаємодії цивілізацій у XXI столітті / Юрій Яковець // *Економіка України.* – 2000. – № 3. – С. 8-17.
1192. *Якса Н. В.* Социально-педагогический словарь / Н. В. Якса. – Житомир : Издательство ЖГУ им. И. Франко, 2007. – 192 с.
1193. *Янг С.* Системное управление организацией. – М. : Советское радио, 1972. – 456 с.
1194. *Янч Е.* Самоорганизующаяся Вселенная / Е. Янч // *Общественные науки и современность.* – 1999. – № 1. – С. 145–158.
1195. *Янч Э.* Прогнозирование научно-технического прогресса / Эдуард Янч. – М. : Прогресс, 1974. – 395 с.
1196. *Яременко О., Балакірева О.* Методика визначення інтегрованого рейтингу вищих навчальних закладів // *Вища школа.* – 2001. – № 6. – С.58-70.
1197. *Ярошенко А. О.* Ціннісний дискурс освіти: монографія. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – 156 с.
1198. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Политиздат, 1991. – 507 с.
1199. *Яхот О. О.* Отрицание и преемственность в историческом развитии / О. О. Яхот // *Вопросы философии.* – 1961. – № 3. – С. 148–156
1200. *Яценко В. М.* Теоретико-методологічні аспекти освітнього менеджменту : навчальний посібник. – Черкаси : ЧІТІ, 1995. – 70 с.
1201. *Almond G. A., Verba S.* The civic culture: Political attitudes and democracy in five nation. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1963. – 562 pp.
1202. *Aron R.* Les desillusions du progress. – Paris : Calman – Levy, 1969.
1203. *Aron R.* The Industrial Society: Three essays on ideology and development / Aron R. – New York, Siman & Schuster. 1966.
1204. *Brown S.* Scenarios in System Analysis / Brown S. // *Quade E. Boucher W.* Systems Analysis and Policy Planning. – Elsevier, 1968.
1205. *Dickerson Mark.* An Introduction to Government and Politics: A conceptual approach. – 2. ed. / Dickerson Mark, Flanagan Thomas. – Toronto etc. : Methuen, 1986. – VII, 357 p.
1206. *Dunn W N.* Public Policy Analysis: An Introduction. / Dunn W N. – New Jersey Prentice Hall. – 1994. – P. 137–184.

1207. *Durkheim E.* La division du travail social. – Paris, 1978.
1208. *Durkheim E.* Les formes elementaires de la vie religieuse. – Paris, 1968.
1209. *Etzioni A.* The active society. – N.Y. : Free-Press, 1968.
1210. *Fayol H.* General and industrial management. – London : Pitman, 1949.
1211. *Fromm E.* The sane society. – London : Routledge and Kegan Paul, 1963.
1212. *Giddens A.* The Constitution of Society. – Cambridge : Polity press, 1989. – 324 p.
1213. *Guy P. B.* American Public Policy Promise and Performance. – New Jersey : Prentice Hall, 1993. – P. 41–66.
1214. <http://encyl.yandex.ru> – Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.
1215. *Huntington S.* The Third Wave Democratization in the Late Twentieth Century. Norman, 1991.
1216. *Jantch E.* The Self-Organizing Universe. Scientific and Human Implications of the Emerging Paradigm of Evolution. – N.Y., 1980 – 354 p.
1217. *Judge G.G.* The theory and Practice of Econometrics. – 2-nd edition / Judge G. G. and ets. – N.Y. : John Wiley, 1985. – P. 3–120.
1218. *Kahn H.* The Year 2000: A Framework for Speculation on the Next Thirty Three Years / Kahn H, Wiener A. – N. Y., 1967.
1219. *Kraft V.* Die Ojrundlagen einer wissenschaftlichen Wertlehre. – Berlin-wien, 1951. – 190 p.
1220. *Masuda Y.* The information society as post-industrial society / Masuda Y. Washington, 1981.
1221. *Miller G. A.* The Magical Number Seven, Plus of Minus Two: Some Limits on our Capacity for Processing Information / Miller G. A. // Psychological Review. – 1956. – Vol. 63. – P. 81 – 97.
1222. *New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language.* – Lexicon Publications, inc. Danburg, CT, 1993 – 1148 p.
1223. *Nickerk A, van.* Postmetaphysical versus Postmodern Thinking / Nickerk A, van. // Philosophy Today. – 1995. – Vol. 39. – № 2.
1224. *Nisbet R.* History of the Idea of Progress. – N.Y.: Basic books, 1980.
1225. *Parsons T.* The Social System / T. Parsons. – N.Y. – L., 1966 – 293 p.
1226. *Pal L. A.* Beyond Policy Analysis: Public Issue Management in Turbulent Times / Pal L. A. – ITP Nelson, 1997. – 312 p.
1227. *Perry R. B.* Realms of Value. The Critique of the Human civilization. – Harward, 1954. – 231 p.
1228. *Potter I.* Policy Analysis in Government / Potter I. – Ottawa : The Learning Centre. 1 – 16 (<http://www/leamet.gs.ca/eng/Irncentr/online/policy.htm>).
1229. *Quade E.* Analysis for Public Decisions / Quade E. – Elsevier, 1976.
1230. *Portney K. E.* Approaching Public Policy Analysis / Portney K. E. – Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1986. – P. 5.
1231. *Sargent L. T.* Contemporary Political Ideologies / Sargent L. T. – Homewood, 1978.
1232. *Sorokin P. A.* Social theory today / P. A. Sorokin. – N. Y., 1996. – 28 p.
1233. *Sorokin P. A.* Society, Culture and Personality / P. A. Sorokin. – N. – J. – L. : 1947. – 367 p.
1234. *Toffler A.* The third Wave. – N. Y., 1980.

1235. *Van De Vijver G.* Identification and psychic closure. A dynamic structuralist approach of the psyche // Closure. N.Y., 2000.
1236. *Wallerstein I.* The Modern World System / Wallerstein I. // Social Theory: The Multicultural and Classic Readings. – Boulder (Colorado), 1993.
1237. *Wallerstein I.* Unthinking Social Science: the limits of nineteenth century paradigms. – Cambridge : Cambridge University Press, 1991.
1238. *Zadeh L. A.* Decision-making in a fuzzy environment / Zadeh L. A., Bellman R. E // Managem. Sci. – 1970. – № 17. – P. 141–164.
- 1239.

З М І С Т

ВСТУПНЕ СЛОВО.....	3
--------------------	---

Частина I

ГЕНЕЗИС СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

РОЗДІЛ 1 СОЦІАЛЬНИЙ ОРГАНІЗМ ЯК ФОРМА ЕНЕРГОІНФОРМАЦІЙНОГО (НООСФЕРНОГО) ЖИТТЯ	18
1.1. Ноосфера як підстава буття соціального світу	18
1.2. Саморозготання соціального світу як внутрішнє джерело самовідтворення соціальних систем	32
1.3. Багатовимірність методологічних підходів до вивчення саморозготання соціального світу	47
1.4. Соціальний організм – організаційна форма існування соціального світу	64
<i>Література до першого розділу .....</i>	<i>91</i>
РОЗДІЛ 2 СОЦІАЛЬНИЙ ОРГАНІЗМ ТА ЙОГО АТРИБУТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ.....	108
2.1. Соціальний організм як протиріччя між особистістю і суспільством.....	108
2.2. Морфологічний аспект соціального організму	117
2.3. Топологічний аспект соціального організму	122
2.4. Функціональний аспект соціального організму.....	127
2.5. Саморегуляція соціального організму	132
<i>Література до другого розділу.....</i>	<i>143</i>
РОЗДІЛ 3 СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОГО ОРГАНІЗМУ .	152
3.1. Евристична модель родового соціального організму.....	152
3.2. Соціальний організм як еквіпотенціальна система функціональних конструкцій	170

3.3. Еволюція соціального організму: у пошуках принципів, механізмів та закономірностей.....	184
<i>Висновки до першої частини</i>	197
<i>Література до третього розділу</i>	204

Частина II

ПРИНЦИПИ САМОВІДТВОРЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

РОЗДІЛ 4 ТЕОРЕТИКО-ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ МІНЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ.....	208
4.1. Морфологічний аналіз мінливості соціальної системи	208
4.3. Механізм дії мінливості в перехідних суспільствах	243
4.4. Специфіка мінливості соціальних систем в українському соціумі.....	260
<i>Література до четвертого розділу</i>	282
РОЗДІЛ 5 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРИНЦИПУ СПАДКОЄМНОСТІ У РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ	297
5.1. Природа, сутність, зміст та форми принципу спадкоємності у розвитку політичних систем	297
5.2. Механізм відтворення принципу спадкоємності у розвитку політичної системи	313
5.3. Принцип спадкоємності у розгортанні політичної системи інформаційного суспільства	326
5.4. Спадкоємність у розбудові політичної системи України.....	345
<i>Література до п'ятого розділу</i>	366
РОЗДІЛ 6 АЛЬТЕРНАТИВНІСТЬ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ.....	375
6.1. Сутність, зміст та функції принципу альтернативності	375
6.2. Форми прояву альтернативності у побудові, функціонуванні та модернізації політичних систем	386
6.3. Форми існування та механізм дії принципу альтернативності у розвитку політичних систем.....	393

6.4. Специфіка прояву принципу альтернативності у розбудові української державності	408
<i>Висновки до другої частини</i>	440
<i>Література до шостого розділу</i>	452

ЧАСТИНА III

МЕХАНІЗМИ САМОВІДТВОРЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

РОЗДІЛ 7 МЕХАНІЗМ САМОВІДТВОРЕННЯ НАЙПРОСТІШИХ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ: НА ПРИКЛАДІ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ УПРАВЛІННЯ НАВЧАЛЬНИМ ЗАКЛАДОМ ОСВІТИ	471
7.1. Ціннісна детермінація управління навчальним закладом	472
7.2. Сміслова детермінація управління навчальним закладом	503
7.3. Механізм ціннісно-сміслової детермінації управління навчальним закладом	521
<i>Висновки до другої частини</i>	539
<i>Література до сьомого розділу</i>	543

РОЗДІЛ 8 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СПЕЦИФІЧНИХ ЕТАПІВ САМОРОЗГОРТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО СВІТУ	557
8.1. Соціум як продукт існування соціального світу на мікрорівні	559
8.2. Суспільство як продукт існування соціального світу на макрорівні	576
8.3. Ноосфера як продукт існування соціального світу на мегарівні	593
<i>Література до восьмого розділу</i>	611

РОЗДІЛ 9 АЛГОРИТМ САМОРОЗГОРТАННЯ СОЦІАЛЬНОГО СВІТУ ТА СПЕЦИФІКА ЙОГО ПРОЯВУ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	627
9.1 Евристичний алгоритм саморозгортання соціального світу	628

9.2. Характеристика елементів процесу саморозгортання соціального світу в просторі української дійсності	646
<i>Література до дев'ятого розділу .....</i>	<i>663</i>
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	678
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	681

АУТОПОЕЗІС СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

Монографія

За науковою редакцією доктора філософських наук, професора В. П. Беха

Доробок Наукової школи

“Ноосоціогенез, самоорганізація та саморегуляція соціальних систем”

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

- В. П. Бех* доктор філософських наук, професор (розділ I, підрозділ 1.4, розділи II і III, вступне слово і висновки)
Р. О. Додонов доктор філософських наук, професор (розділ I, підрозділ 1.1)
З. Ф. Самчук доктор філософських наук, старший науковий співробітник (вступне слово)
О. І. Аверіна кандидат філософських наук (розділ IV)
Я. М. Курган кандидат політичних наук (розділ V)
О. В. Іванілов кандидат політичних наук (розділ VI)
Л. М. Семененко кандидат філософських наук (розділ VII)
Ю. В. Бех кандидат філософських наук (розділ I підрозділи 1.2 – 1.3, розділи VIII-IX.)

Редактор – *Л. Л. Макаренко*

Технічні редактори – *Т. С. Меркулова,*

Л. М. Прокопець

Художнє оформлення – *Л. Л. Макаренко*

Обкладинка – *Т. М. Ветраченко*

Підписано до друку 25 березня 2010 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Умовн. друк. аркушів 16,19. Облік видав арк. 18,58. Наклад 300.

Віддруковано з оригіналів

Видавництво

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002

(044) 239–30–85

Продажу не підлягає !

